

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

**ΑΓΑΛΜΑΤΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΥ ΕΡΜΗ
ΣΤΗΝ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ**

**ΤΟΜΟΣ Α΄
ΚΕΙΜΕΝΟ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2010

Ημερομηνία ορισμού Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:
258/7.12.2005

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπουσα:

Τριάντη Ισμήνη Αλίκη, Ομότιμη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Μέλη:

Πετρόχειλος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Παππά Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Διορισμός Επταμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: 321/16.12.2009

1. Τριάντη Ισμήνη Αλίκη, Ομότιμη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
2. Πετρόχειλος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3. Παππά Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
4. Βλαχοπούλου Αμαλία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
5. Κατσικούδης Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
6. Παλαγγιά Όλγα, Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
7. Μουστάκα Αλίκη, Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται τις γνώμες του συγγραφέα» (Νόμος 5343/32, άρθρο 202, παρ.2)

**Στο Δημήτρη
και στους γιους μου
Ηλία και Φιλοποίμενα**

A. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	5
Συντομογραφίες.....	7
A. Εισαγωγή.....	11
B. Αγαλματικοί τύποι:	
1. Ερμής Ludovisi.....	17
Κατάλογος αντιγράφων.....	18
Κριτική αντιγράφων.....	31
Χρονολόγηση και απόδοση πρωτοτύπου.....	41
Ερμηνεία της χειρονομίας του δεξιού χεριού.....	42
Παραλλαγές με εικονιστικά χαρακτηριστικά και εκλεκτικά έργα.....	47
2. Ερμής Πολυκλείτου.....	49
Κατάλογος αντιγράφων.....	51
Κριτική αντιγράφων.....	67
Αποκατάσταση του αγαλματικού τύπου.....	71
Σύμβολα και ταύτιση της μορφής.....	78
Ένταξη του τύπου στο έργο του Πολυκλείτου.....	79
Το πρόβλημα της ταύτισης.....	81
3. Ερμής Κυρήνης – Περίνθου.....	83
Κατάλογος αντιγράφων.....	84
Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του τύπου.....	95
Ο τύπος Ince-Riccardi.....	101
Χρονολόγηση του πρωτοτύπου του τύπου Κυρήνης –Περίνθου.....	106
Αθλητής ή Ερμής;.....	110
Παραλλαγές του τύπου.....	116
Προέλευση και χρήση των αντιγράφων και των παραλλαγών.....	117
4. Ερμής Βατικανού.....	120
Κατάλογος αντιγράφων.....	121
Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του πρωτοτύπου.....	123
Χρονολόγηση πρωτοτύπου.....	125

Εικονογραφικός τύπος του χλαμυδοφόρου Ερμή.....	127
5. Ερμής Βερολίνου – Pitti	129
Κατάλογος αντιγράφων.....	130
Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του πρωτοτύπου	141
Δημιουργός. Χρονολόγηση πρωτοτύπου και παραλλαγών	146
Χρονολόγηση, γεωγραφική διάδοση και χρήση των αντιγράφων	151
6. Ερμής Κριοφόρου Τροιζήνας	153
Κατάλογος αντιγράφων.....	154
Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του πρωτοτύπου	159
Χρονολόγηση και απόδοση πρωτοτύπου	163
Χρονολόγηση και γεωγραφική διάδοση αντιγράφων και μεταπλάσεων τύπου	165
7. Ερμής Richelieu	168
A. Κατάλογος αντιγράφων, παραλλαγών, μεταπλάσεων και επαναλήψεων.....	171
B. Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση πρωτοτύπου	259
Χρονολόγηση πρωτοτύπου.....	273
Ερμηνεία του πρωτοτύπου.....	277
Γ. Αντίγραφα και παραλλαγές	
Χρονική διάρκεια και γεωγραφική διάδοση.....	280
Χρήση αντιγράφων και παραλλαγών.....	282
8. Ερμής Barberini	285
Κατάλογος αντιγράφων.....	286
Κριτική αντιγράφων.....	289
Το πρωτότυπο και ο δημιουργός του	292
Αντίγραφα και επίδραση του αγαλματικού τύπου	294
9. Ερμής Άνδρου – Farnese	297
Κατάλογος αντιγράφων.....	299
Κριτική αντιγράφων.....	321
Το πρωτότυπο.....	328
Χρήση των αντιγράφων του τύπου	331
10. Ερμής Ολυμπίας	
Περιγραφή του συμπλέγματος	335
Πρωτότυπο ή αντίγραφο;.....	340

Γ. Γραπτές πηγές σχετικές με την απεικόνιση του Ερμή στην πλαστική και με τη λατρεία του	355
Συμπεράσματα από τις γραπτές πηγές.....	366
Δ. Συμπεράσματα σχετικά με απεικονίσεις του Ερμή στην πλαστική της κλασικής και της ρωμαϊκής εποχής	
I. Αγαλαματικοί τύποι του Ερμή στην κλασική ολόγλυφη και ανάγλυφη πλαστική ..	370
II. Απεικονίσεις του Ερμή στα γλυπτά του Παρθενώνα.....	378
III. Άλλοι αγαλαματικοί τύποι του Ερμή στην κλασική ολόγλυφη και ανάγλυφη πλαστική	380
IV. Αντιγραφή κλασικών αγαλμάτων του Ερμή στην υστεροελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή	386
V. Χρήση αγαλαματικών τύπων του Ερμή για τη δημιουργία παραλλαγών με εικονιστικά χαρακτηριστικά στην υστεροελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.....	387
VI. Δημιουργία εκλεκτικών έργων στην ολόγλυφη πλαστική των ρωμαϊκών χρόνων.....	394
VII. Προσθήκη συμβόλων του Ερμή σε γνωστούς αγαλαματικούς τύπους	404
VIII. Μεταρρύθμιση αντιγράφων αγαλαματικών τύπων του Ερμή.....	406
IX. Η παρουσία της μορφής του Ερμή στη γλυπτική των ρωμαϊκών χρόνων.....	407
Περίληψη στη γερμανική γλώσσα.....	411
Ευρετήριο Μουσείων και Συλλογών.....	415

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αυτή εξετάζει τους αγαλματικούς τύπους του Ερμή της κλασικής εποχής και τα υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά αντίγραφα και παραλλαγές τους. Πρόκειται για ένα θέμα εξαιρετικά ευρύ, καθώς ο Ερμής ήταν ένας από τους δημοφιλέστερους και συχνότερα απεικονισμένους θεούς στην κλασική εποχή αλλά κυρίως στους ρωμαϊκούς χρόνους. Μέσα από την πληθώρα του υλικού που συγκεντρώθηκε κατά τη μακρόχρονη έρευνα επελέγησαν για παρουσίαση δέκα αγαλματικοί τύποι του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. Οι τύποι αυτοί έχουν μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά: ο Ερμής απεικονίζεται ως νέος, αγένειος, όρθιος, γυμνός ή με ιμάτιο. Η μεθοδολογία της μελέτης μου παρουσιάζεται αναλυτικά στην εισαγωγή που ακολουθεί.

Ευχαριστώ θερμά όλους όσους με στήριξαν και με βοήθησαν στη διάρκεια της προσπάθειάς μου. Πρώτη από όλους ευχαριστώ την επιβλέπουσα καθηγήτρια Ι.Α.Τριάντη, που με εμπιστεύθηκε και με στήριξε με κάθε τρόπο. Στη διακριτική καθοδήγησή της, στην υπομονή της και στο κουράγιο που μου έδωσε οφείλεται η ολοκλήρωση της διατριβής μου. Επίσης ευχαριστώ τον αναπληρωτή καθηγητή Ι.Πετρόχειλο και την επίκουρη καθηγήτρια Β.Παππά, μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, καθώς και τις καθηγήτριες Α.Βλαχοπούλου, Ό.Παλαγγιά και Α.Μουστάκα και τον επίκουρο καθηγητή Ν.Κατσικούδη, οι οποίοι ως μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής συνέβαλαν στην εκπόνηση της εργασίας με τις εύστοχες παρατηρήσεις και το ενδιαφέρον τους.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ για την πολύπλευρη βοήθειά τους καθηγητές μου κ.κ.Γ.Δεσπίνη, L.Beschi, Θ.Στεφανίδου–Τιβερίου, Εμ.Βουτυρά και Β.Schmidt-Δούνα, καθώς και την Προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης δρ. Ε.Κεφαλίδου για το συγκινητικό της ενδιαφέρον.

Για την παραχώρηση φωτογραφιών και την άδεια φωτογράφησης ευχαριστώ τις Διευθύνσεις των Γερμανικών Αρχαιολογικών Ινστιτούτων Αθήνας και Ρώμης καθώς και της Γαλλικής και Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας. Για την άδεια φωτογράφησης, την παραχώρηση φωτογραφιών και τη διευκόλυνση της έρευνάς

μου ευχαριστώ τους Διευθυντές του Μουσείου Περγάμου στο Βερολίνο, του Kunsthistorisches Museum της Βιέννης, του Museo Nazionale Romano της Ρώμης, του Palazzo Pitti στη Φλωρεντία και ιδιαίτερα την πρώην διευθύντρια της Galleria degli Uffizi στη Φλωρεντία δρ.P.Bocci-Pacini. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης στο διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας, δρ.Ν.Καλτσά, του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, κ.Δημοπούλου, του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης δρ.Π.Αδάμ-Βελένη, του Αρχαιολογικού Μουσείου Φλώρινας δρ.Κ.Σουέρεφ.

Για την άδεια δημοσίευσης και την παραχώρηση φωτογραφιών ευχαριστώ τις Διευθύντριες της ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ Εφορίας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων, δρ.Λ.Αχειλαρά και δρ.Μ.Λιλιμπάκη-Ακαμάτη. Για την παροχή διευκολύνσεων, πληροφοριών, φωτογραφιών και αδημοσίετου υλικού ευχαριστώ την κ.Ε.Αντωνακάκη, τον κ.Ν.Σεκα, την κ.Φ.Ζαφειροπούλου, τη δρ.Χρ.Ιωακειμίδου, τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Κρήτης Π.Θέμελη και Π.Καραναστάση, τον καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Π.Νίγδελη, τη δρ.Αικ.Ρωμισπούλου, τους επιμελητές της ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ Εφορίας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων κ.Θ.Σαββοπούλου και δρ.Κ.Σισμανίδη καθώς και την Προϊσταμένη της Συλλογής Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης δρ.Αικ.Τζαναβάρη. Πολύτιμη ήταν η βοήθεια του αείμνηστου καθηγητή Φ.Πέτσα. Επίσης νιώθω την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην ομότιμη καθηγήτρια του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ.Παπαστάθη και στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Π.Βαλαβάνη, που με εμπιστεύθηκαν και μου έδωσαν τη δυνατότητα να ολοκληρώσω την εργασία μου. Ακόμη οφείλω ευχαριστίες στους φωτογράφους Π.Βαλαλάκη και Χ.Στεφανάκη για τη συνεργασία τους.

Τέλος ευχαριστώ με όλη μου την καρδιά την οικογένειά μου και ιδιαίτερα το σύζυγό μου Δημήτρη Δούλη και τους γιους μου Ηλία και Φιλοποίμενα για την υπομονή και την πολύτιμη βοήθειά τους. Χωρίς τη στήριξή τους η προσπάθεια αυτή δε θα είχε φθάσει ποτέ στο τέρμα της.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, βλ. Archäologische Bibliographie 1993 και Archäologischer Anzeiger 1997, χρησιμοποιούνται εδώ και οι ακόλουθες:

Arnold, Polykletnachfolge:	D.Arnold, Die Polykletnachfolge, JDI 25. Beih. (1969)
Boehring, Greifswalder Antiken:	E.Boehring στο: A.Hundt-K.Peters, Greifswalder Antiken (1961)
Bol, Antikythera:	P.C.Bol, Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera, AM Beih. 2 (1972)
Bol, Bildhauerkunst II:	P.C.Bol, Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II (2004)
Bol, Diskobol:	P.C. Bol, Der antretende Diskobol (1996)
Brommer, Parthenonfries:	F.Brommer, Der Parthenonfries (1977)
Collignon, Staus funéraires:	C.Collignon, Les statues funéraires dans l'art grec (1911)
Dörig, Kalon:	J.Dörig, Kalon d'Elide, Mel. P. Collart (1976)
Γλυπτά Α.Μ.Θ. I:	Γ.Δεσπίνης, Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού, Εμμ.Βουτυράς, Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I (1997)
Γλυπτά Α.Μ.Θ. II:	Γ.Δεσπίνης, Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού, Εμμ.Βουτυράς, Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης II (2003)
Grassinger, Broadlands:	D.Grassinger, Antike Marmorskulpturen auf Schloss Broadlands (Hampshire), Mon ArtRom XXI (1994)
Fittschen - Zanker I. III:	K.Fittschen-P.Zanker, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I (1985). III (1983)
Floren, Hermes:	J.Floren, Der Hermes des Polyklet, στο H.Beck - P.C.Bol, Polykletforschungen (1993)

Furtwängler, Meisterwerke:	A.Furtwängler, Meisterwerke der griechischen Plastik. Kunstgeschichtliche Untersuchungen von Adolph Furtwängler (1893)
Hallett, Roman Nude:	C.H.Hallett, The Roman Nude. Heroic Portrait Statuary 200BC-AD300 (2005)
Inan, AK 13:	J.Inan, Three Statues from Side, AK13, 1970.
Inan – Rosenbaum:	J.Inan – E.Rosenbaum, Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor (1966)
Inan, Side	J.Inan, Roman Sculpture in Side (1975)
Καλτσάς, Εθνικό:	N.Καλτσάς, Τα γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (2000)
Καλτσάς-Δεσπίνης, Πραξιτέλης	N.Καλτσάς-Γ. Δεσπίνης, Πραξιτέλης (2007)
Karanastassis I:	P.Karanastassis, Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland I: Kopien, Varianten und Umbildungen nach Aphrodite Typen des 5. Jhs. V. Chr., AM 101, 1986, 207- 291, πίν. 46-70.
Karanastassis II:	P.Karanastassis, Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland II: Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena Typen des 5. Jhs. V. Chr., AM 102, 1987, 323- 428, πίν. 35-57. Σ.Καρούζου, Εθνικών Αρχαιολογικών Μουσείων. Συλλογή Γλυπτών (1967)
Καρούζου, Εθνικό:	
Kreikenbom, Polyklet:	D.Kreikenbom, Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik (1990)
Kreikenbom, Bildwerke:	D.Kreikenbom, Bildwerke nach Polyklet (1990)
Lauter, Chronologie:	H.Lauter, Zur Chronologie römischer Kopien nach Originalen des V. Jahrhunderts (1966)
LIMC V λ. Hermes:	LIMC V (1990) στο λ. Hermes (G. Siebert)
LIMC VII λ. Mercurius:	LIMC VII (1992) στο λ. Mercurius (E. Simon)
Lippold, JDI 126:	G.Lippold, JDI 126, 1911
Lippold, Kopien:	G.Lippold, Kopien und Umbildungen griechischer Statuen (1923)
Lippold, Plastik:	G.Lippold, Die Griechische Plastik (1950)

- Lippold, SkulptVatMus:** G.Lippold, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums (1936)
- Maderna - Lauter, Villa Albani:** C.Maderna-Lauter, Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke V (1989).
- Maderna:** C.Maderna, Juppiter, Diomedes und Hermes als Vorbilder für römische Bildnisstatuen (1988).
- Manderscheid:** H.Manderscheid, Die Skulpturenausstattung der Kaiserzeitlichen Thermennanlagen, MAR XV (1981)
- Muller-Dufeu:** M.Muller-Dufeu, La sculpture grecque. Sources littéraires et épigraphiques (2002)
- MusNazRom, I 5/I 8:** Museo Nazionale Romano, Le Sculture I 5 (1983)/ I 8 (1985)
- Muthmann, Statuenstützen:** F.Muthmann, Statuenstützen und dekoratives Beiwerk an griechischen und römischen Bildwerken (1951)
- Neumann, Gesten:** G.Neumann, Gesten und Gebärden in der Griechischen Kunst (1965)
- Niemeier, Kopien:** J.-P.Niemeier, Kopien und Nachahmungen im Hellenismus (1985)
- NumComPaus:** M.Imnhof-Blumer / P.Gardner, A Numismatic Comentary on Pausanias (reprinted from the JHS 6, 1885, 50-101; 7, 1886, 57-113; 8,1887, 6-63)
- Oehler:** H.Oehler, Untersuchungen zu den männlichen Mantelstatuen I. Der Schulterbauschtypus(1961)
- Overbeck:** J.Overbeck, Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Kunst (1971)
- Παπαζαφειρίου:** Γ.Παπαζαφειρίου, Οι ιδεαλιστικές απεικονίσεις Ρωμαίων αυτοκρατόρων (Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004)
- Paribeni, Sculture** E.Paribeni, Museo Nazionale Romano, Sculture greche del V. secolo (1953)
- Pasquier-Martinez, Praxitèle:** A. Pasquier- J. L. Martinez, Praxitèle (2007)
- Polacco, Atleta:** L.Polacco, Atleta (1995)
- Raeder, Petworth:** J.Raeder, Die antiken Skulpturen in Petworth House

- (West Sussex) (2000)
- Reinach, R.S. IV** S.Reinach, Repertoire de la Statuaire grecque et romaine (1897-1930) IV
- Ridgway, Rhode Island:** B.S.Ridgway, Museum of Art. Rhode Island School of Design. Catalogue of the Classical Collection. Sculpture, Providence, Rhode Island (1972)
- Schmidt, Kopien:** E.Schmidt, Die Kopien der Erechtheionkoren (1973)
- Schneider, Villa Albani:** P.C.Bol, Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke IV (R. M. Schneider) (1994), 36 κ.ε. αρ. 404, πίν. 1-3.
- Scholl, Farnborough:** A.Scholl, Die antiken Skulpturen in Farnborough Hall (1995) (R. Braun)
- Strocka, Kopien:** V.M.Strocka, Kopien nach Pheidias: Logische Stilentwicklung oder circulus vitiosus? Meisterwerke. Internationales Symposium anlässlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler (2005)
- Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II:** B.Vierneisel Schlörb, Glyptothek München, Katalog II, Klassische Statuen (1979)
- Vierneisel-Zanker:** K.Vierneisel-P.Zanker, Die Bildnisse des Augustus, Herrscherbild und Politik im kaiserzeitlichen Rom, Sonderausstellung der Glyptothek und des Museums für Abgüsse Klassischer Bildwerke München (1979)
- Vorster, Museo Gregoriano:** C.Vorster, Museo Gregoriano Profano ex Lateranense, Katalog der Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit 2. Monumenta Artis Romanae XXXIV (2004)
- Wegner, Hadrian:** M.Wegner, Hadrian. Das römische Herrscherbild II. 3 (1956)
- Zanker, Hermesgestalt:** P.Zanker, Wandel der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei (1965)
- Zanker, Klassizistische Statuen:** P.Zanker, Klassizistische Statuen (1974)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη που τιτλοφορείται «Οι αγαλματικοί τύποι του Ερμή στην πλαστική της κλασικής εποχής» αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια μελέτης και παρουσίασης της απεικόνισης του Ερμή στην κλασική πλαστική και της επιβιώσής της στην πλαστική των υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Η παρουσίαση αυτή στηρίζεται στην αναλυτική εξέταση των υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών αντιγράφων και των παραλλαγών των αγαλματικών αυτών τύπων.

Ο Ερμής ήταν, όπως είναι γνωστό, ένας από τους δημοφιλέστερους και συχνότερα απεικονισμένους θεούς στην κλασική εποχή αλλά κυρίως στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από την πληθώρα του υλικού που συγκεντρώθηκε κατά τη μακρόχρονη έρευνα επελέγησαν για παρουσίαση δέκα αγαλματικοί τύποι του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται οι τύποι:

- 1.Ερμή Ludovisi
- 2.Ερμή Πολυκλείτου
- 3.Ερμή Κυρήνης – Περίνθου
- 4.Ερμής Βατικανού
- 5.Ερμή Βερολίνου – Pitti
- 6.Ερμή Κριοφόρου Τροιζήνας
7. Ερμή Richelieu
- 8.Ερμή Barberini
- 9.Ερμή Άνδρου – Farnese
- 10.Ερμής Ολυμπίας

Οι τύποι που επελέγησαν έχουν μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά: ο Ερμής απεικονίζεται ως νέος, αγένειος, όρθιος, γυμνός ή με ιμάτιο. Πρόκειται για έργα διαστάσεων μεγαλύτερων του φυσικού, των οποίων τα πρωτότυπα ήταν πιθανότατα στη συντριπτική τους πλειοψηφία χάλκινα. Οι τύποι παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά. Για κάθε τύπο γίνεται εξέταση του συνόλου των αντιγράφων, των παραλλαγών, των επαναλήψεων και των μεταπλάσεών του, που παρουσιάζονται επίσης με χρονολογική σειρά. Στα έργα αυτά, αντίγραφα και παραλλαγές,

περιλαμβάνεται και σημαντικός αριθμός αδημοσίευτων, τα οποία παρουσιάζονται για πρώτη φορά. Στη συνέχεια γίνεται κριτική αντιγράφων και συγκριτική παρουσίασή τους. Σε τέσσερις από τους αγαλματικούς τύπους (Πολυκλείτου, Κυρήνης-Περίνθου, Richelieu και Άνδρου-Farnese) η συγκριτική παρουσίαση των κεφαλών των αντιγράφων τους γίνεται και με τη βοήθεια σχεδίων των αντιγράφων της κεφαλής με αριθμημένους τους σχηματισμούς των βοστρύχων, τα οποία θεωρήθηκαν απαραίτητα για την αποσαφήνιση της ταυτότητας του κάθε τύπου¹. Αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής είναι να καταστούν πιο ευανάγνωστες οι λεπτομέρειες της κόμης του κάθε αντιγράφου και πιο κατανοητός ο τρόπος δημιουργίας των περισσότερο ή λιγότερο πιστών στο πρωτότυπο αντιγράφων, των παραλλαγών και των μεταπλάσεων.

Ακολουθεί προσπάθεια αποκατάστασης του πρωτοτύπου, τεκμηριωμένης χρονολόγησής του και απόδοσής του σε κάποιο δημιουργό καθώς και συζήτηση των προβλημάτων του κάθε τύπου. Το κάθε κεφάλαιο κλείνει με αναφορά στη χρήση και στη γεωγραφική ή διάδοση των αντιγράφων, στις περιπτώσεις που υπάρχουν τα ανασκαφικά δεδομένα. Όπου τα στοιχεία της έρευνας το επιτρέπουν έχουν καταρτισθεί πίνακες σχετικοί με τη χρήση των αντιγράφων και χάρτες, στους οποίους παρουσιάζεται η γεωγραφική τους διάδοση. Τελευταίο παρουσιάζεται το άγαλμα του Ερμή της Ολυμπίας, του οποίου συζητούνται τα πολυάριθμα προβλήματα και η τοποθέτησή του στο έργο του Πραξιτέλη υπό το φως των πρόσφατων εκθέσεων για τον Πραξιτέλη στο Λούβρο και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας καθώς και των σχετικών μελετών.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι γραπτές πηγές και οι επιγραφές, στις οποίες γίνεται αναφορά σε απεικονίσεις του Ερμή στην πλαστική και στη λατρεία του στην κλασική εποχή και στους ρωμαϊκούς χρόνους και εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τα έργα που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη.

Στο συγκεντρωτικό κεφάλαιο συνοψίζονται τα συμπεράσματα σχετικά με την εικονογραφία του Ερμή τόσο στην κλασική πλαστική όσο και στην πλαστική των ρωμαϊκών χρόνων. Αρχικά παρουσιάζονται συγκριτικά οι αγαλματικοί τύποι που εξετάστηκαν και διαπιστώνεται ένα είδος διαλόγου μεταξύ τους. Στη συνέχεια για να

---

¹ Τα σχέδια που παρατίθενται για τη διευκόλυνση της κατανόησης του κειμένου εκπονήθηκαν από τη γράφουσα.

ολοκληρωθεί η εικόνα της παρουσίας του Ερμή στην ολόγλυφη πλαστική του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. παρουσιάζονται και άλλοι γνωστοί εικονογραφικοί τύποι του θεού των οποίων τα πρωτότυπα χρονολογούνται στην επόχή αυτή. Αναφορά σε ανάγλυφα έργα γίνεται μόνον όπου κρίνεται απαραίτητο.

Τα κεφάλαια που ακολουθούν αναφέρονται στην επιβίωση των παραπάνω αγαλματικών τύπων στους υστεροελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους. Αρχικά εξετάζεται το θέμα της αντιγραφής των κλασικών αγαλματικών τύπων του Ερμή που παρουσιάστηκαν αναλυτικά, στην υστεροελληνιστική εποχή και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ακολουθεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο που αφορά στη χρήση των αγαλματικών αυτών τύπων για τη δημιουργία εικονιστικών ανδριάντων στην ίδια εποχή. Το επόμενο κεφάλαιο αναφέρεται στη δημιουργία εκλεκτικών έργων στην υστεροελληνιστική εποχή και στους ρωμαϊκούς χρόνους, σε πολλά από τα οποία χρησιμοποιούνται στοιχεία από τους αγαλματικούς τύπους του Ερμή που εξετάστηκαν παραπάνω. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη χρήση τύπων ιματίου ή *paludamentum* που χαρακτηρίζουν εκλεκτικά αγάλματα και αγαλμάτια του Ερμή. Στα δύο τελευταία κεφάλαια παρουσιάζεται το φαινόμενο προσθήκης συμβόλων Ερμή σε αντίγραφα άλλων γνωστών αγαλματικών τύπων και η αντίθετη διαδικασία, της αφαίρεσης συμβόλων του Ερμή από αντίγραφα των τύπων που παρουσιάστηκαν. Η μελέτη ολοκληρώνεται με ένα επιλογικό κεφάλαιο που αναφέρεται στην παρουσία της μορφής του Ερμή στην πλαστική των ρωμαϊκών χρόνων.

Ορολογία

Το αντικείμενο της διατριβής αυτής είναι οι αγαλματικοί τύποι του Ερμή της κλασικής περιόδου, οι οποίοι παραδίδονται στη συντριπτική τους πλειοψηφία σε αντίγραφα και παραλλαγές των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Το σύνολο των έργων που θα μας απασχολήσουν προϋποθέτουν τη χρήση σαφούς ορολογίας σχετικά με το θέμα των αντιγράφων.

Το πρόβλημα της ορολογίας απασχόλησε αρκετούς μελετητές, από τους οποίους θα αναφέρουμε εκείνους οι οποίοι συνέβαλαν περισσότερο στη διασαφήνιση και την παγίωση της συγκεκριμένης ορολογίας. Ήδη το 1923 ο G.Lippold στο θεμελιώδες για τη μελέτη των αντιγράφων έργο του “*Kopien und Umbildungen griechischer Statuen*”

χρησιμοποίησε τους παρακάτω όρους²: *Replik* (ακριβές αντίγραφο) για το αντίγραφο που συμφωνεί με μεγάλη ακρίβεια με το πρωτότυπο και *Wiederholung* (επανάληψη) για το έργο που φαίνεται πως αντιγράφει ένα συγκεκριμένο πρωτότυπο, χωρίς όμως να συμφωνεί με αυτό σε όλες του τις λεπτομέρειες. Όλα τα ακριβή αντίγραφα και οι επαναλήψεις αποτελούν κατά τον G.Lippold τον τύπο. Στα αντίγραφα όμως του τύπου περιλαμβάνει και τις *Nachbildungen* (μεταπλάσεις), ελεύθερες δηλαδή απομιμήσεις του προτύπου, στις οποίες αποδίδονται συνήθως πιστά οι λεπτομέρειες, αλλά είναι δυνατό να έχει αλλάξει το στυλ (*Umstilisierung*). Για τα έργα που απομακρύνονται περισσότερο από τον αγαλματικό τύπο χρησιμοποιεί τους όρους: *Umbildung* (μετάπλαση) για το έργο στο οποίο έχουν αλλάξει βασικά χαρακτηριστικά του προτύπου, *Umschöpfung* για την περίπτωση που ο καλλιτέχνης προσθέτει τα προσωπικά του στοιχεία, *Weiterbildung* όταν η διαφοροποίηση του προτύπου ακολουθεί και τονίζει μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, *Kontamination* όταν ο καλλιτέχνης συνθέτει σε ένα νέο έργο λεπτομέρειες διαφορετικών πρωτοτύπων και *Benutzung* ή *Verwendung* (χρησιμοποίηση) όταν σε μία νέα δημιουργία εντοπίζονται μόνο λεπτομέρειες ενός παλαιότερου έργου. Η παραπάνω ορολογία είναι εξαιρετικά λεπτομερής αλλά κάπως δύσχρηστη.

Πενήντα χρόνια αργότερα ο W.Trillmich³ πρότεινε τη χρήση των όρων *interpretatio* για τα αντίγραφα του τύπου (Kopien, Reproduktionen), *imitatio* για τις παραλλαγές (Varianten) και μεταπλάσεις (Umbildungen) και *aemulatio* για τις νέες δημιουργίες. Στη συνέχεια η Π.Καραναστάση⁴ στην εξαιρετικά σημαντική για το εξεταζόμενο θέμα προσέγγισή της, που δημοσιεύθηκε το 1986 και το 1987, λαμβάνοντας υπόψη τα σχετικά συμπεράσματα του G.Lippold και του P.Zanker⁵, θέτει και αντιμετωπίζει εκ νέου το πρόβλημα της σχετικής ορολογίας. Καταλήγει στη χρήση των παρακάτω όρων, οι οποίοι υιοθετούνται και στην παρούσα εργασία: **Πιστό αντίγραφο (Kopie ή Replik)** όταν το αντίγραφο αποδίδει πιστά το πρωτότυπο στο σύνολο και τις λεπτομέρειές του. **Επανάληψη (Wiederholung)** για τα έργα τα οποία, λόγω του

---

² Lippold, Kopien, 2κ.ε.

³ W.Trillmich, Bemerkungen zur Erforschung der römischen Idealplastik, JDI 88, 1973, 247 κ.ε.

⁴ Karanastassis I, 211 κ.ε.

⁵ Zanker, Klassizistische Statuen, XVII.

μικρού μεγέθους τους⁶ ή της κατώτερης ποιότητάς τους, αποδίδουν απλοποιημένο το πρωτότυπο, χωρίς όμως να είναι δυνατό να διαπιστωθεί συνειδητή προσπάθεια για αλλαγή ορισμένων στοιχείων. **Παραλλαγή (Variante)** για τα έργα στα οποία έχουν αλλάξει μεμονωμένα χαρακτηριστικά του προτύπου, παραμένει όμως το γενικό σχήμα, έτσι ώστε ο τύπος να αναγνωρίζεται αμέσως. **Μετάπλαση (Umbildung)** για τα έργα στα οποία παραλλάσσονται τόσο το συνολικό σχήμα όσο και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του προτύπου στο πλαίσιο μιας ενιαίας εκφραστικής τάσης. Στην περίπτωση αυτή είναι δυνατό να έχουν παρεισφρήσει μεμονωμένα χαρακτηριστικά άλλων προτύπων ή και στυλιστικά στοιχεία άλλης περιόδου. Η παραπάνω ορολογία, η οποία εφαρμόζεται από την Π.Καρανασάση με συνέπεια στην παρουσίαση αγαλματικών τύπων της Αφροδίτης και της Αθηνάς, είναι πιο ευσύνοπτη και πρακτική σε σχέση με αυτήν του G.Lippold.

Στους προαναφερθέντες όρους θα προστεθούν οι εξής: **παραλλαγές με εικονιστικά χαρακτηριστικά** και **εκλεκτικά έργα**, στα οποία συντίθενται στοιχεία δύο ή περισσότερων αγαλματικών τύπων. Επίσης γίνεται χρήση των ταυτόσημων όρων **μεταρρύθμιση**⁷ και **μεταποίηση** για τις περιπτώσεις κατά τις οποίες έχουν αλλαχθεί εκ των υστέρων χαρακτηριστικά κάποιου αγάλματος με σκοπό να απεικονισθεί ή να τιμηθεί κάποιο άλλο πρόσωπο, θεός ή θνητός. Κατά τη διαδικασία αυτή αφαιρούνται συχνά σύμβολα που καθιστούσαν σαφή την ταυτότητα των εικονιζομένων⁸.

Την ορολογία αυτή επαναλαμβάνουν συνοπτικά ο Στ.Κατάκης στη διδακτορική του διατριβή για τα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων από το Ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού στην Επίδαυρο καθώς και ο Τ. Hölischer σε πρόσφατο εγχειρίδιό

---

⁶ Σχετικά με το θέμα της δημιουργίας επαναλήψεων σε μικρότερη κλίμακα βλ. και E. Bartman, *Ancient Sculptural Copies in Miniature* (1992) και Th. Stefanidou-Tiveriou, *Gnomon* 69, 1977 (βιβλιοκρισία), 441κ.ε.

⁷ Ο αρχαίος όρος μεταρρύθμιση χρησιμοποιήθηκε από το Γ.Δεσπίνη για τη χαρακτηριστική για τη διαδικασία αυτή περίπτωση της κεφαλής του κολοσικού αγάλματος της Αθηνάς τύπου Medici στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, το οποίο μεταρρυθμίστηκε ώστε να αποτελεί πορτρέτο της Ιουλίας Δόμνας. (Γ.Δεσπίνη, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου* (1971), 147 σημ.200. Γ.Δεσπίνη, *Ακρόλιθα* (1975), 11. Γ.Δεσπίνης στο *Γλυπτά Α.Μ.Θ. Ι*, 98.)

⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κεφαλή Ερμή τύπου Ludovisi από τη Σίδη (1.6) (Inan, *Side*, 32 κ.ε., πίν.ΧΙV) από την οποία αφαιρέθηκε ο πέτασος με αποτέλεσμα την αλλαγή της ταυτότητας του εικονιζόμενου θεού (**Umdeutung**).

του⁹. Ο T.Hölscher επισημαίνει ότι οι όροι μεταπλάσεις και παραλλαγές χρησιμοποιούνται με διαφορετικό περιεχόμενο από τους διάφορους μελετητές και την επιπλέον διευκρίνιση σχετικά με τον όρο παραλλαγές ότι πρόκειται για αλλαγές ως προς τη φόρμα, οι οποίες απηχούν αισθητικές προτιμήσεις της εποχής τους

Στην παρούσα διατριβή θα καταβληθεί προσπάθεια η παραπάνω ορολογία να εφαρμοσθεί στη μελέτη των αγαλματικών τύπων του Ερμή, παρά την αυξημένη δυσκολία του εγχειρήματος, λόγω της μερικής ή παντελούς απουσίας ενδυμάτων, τα οποία διευκολύνουν την ταξινόμηση των αντιγράφων.

---

⁹ Στ. Κατάκης, Επίδαυρος. Τα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων από το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού (Δημοσιευμένη Διδ. Διατριβή 2002), 2. T.Hölscher, Κλασική Αρχαιολογία. Βασικές Γνώσεις (επιμ. Π.Καραναστάση) (2005) (α' έκδ.. 2002), 239 κ.ε., κυρίως 240κ.ε.

1. ΕΡΜΗΣ LUDOVISI

ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ

I. Αγάλματα

1. Ρώμη, Palazzo Altemps (πρώην Museo Nazionale Romano («Ερμής Ludovisi»)
2. Ρώμη, Museo Nazionale Romano
3. Παρίσι, Λούβρο
4. Γένοβα, Galleria di Palazzo Rosso

II. Κορμός

5. Ρώμη, Palazzo Colonna

III. Κεφαλές

6. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο (μαζί με τμήματα του κορμού)
7. Φραγκφούρτη, Liebieghaus (πρώην Arlesheim, Συλλογή Schweizer)
8. Ρώμη, Villa Albani
9. Broadlands
10. Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi
11. Sulmona, Museo Civico
12. Βατικανό, Μουσείο (πρώην Μουσείο Λατερανού)

Μετάπλαση

Baiae (DAI 59. 371)

Βιβλιογραφία για τον τύπο

Lippold, Plastik, 179 σημ. 1. Paribeni, Sculture, αρ. 28. S.Karusu, AM 76, 1961, 94κ.ε., Beil. 64κ.ε. E.A.Arslan, BdA 51,1966,133κ.ε. Inan, AK 13, 17κ.ε. Inan, Side, 32κ.ε. MusNazRom I 5, 177, εικ. 75 (B. Palma). Maderna, 81κ.ε. LIMC V, λ. Hermes, 364, πίν. 923-924. Grassinger, Broadlands, 69κ.ε. αρ. 14, εικ. 96,105-108. Schneider, Villa Albani, 36 κ.ε. αρ. 404, πίν. 1-3. Strocka, Kopien, 131 κ.ε., εικ. 12-22. Bol, Bildhauerkunst II, 136 κ.ε., εικ. 89 κ.ε. C.C.Davison, Pheidias, BICS Suppl.105, 2009, 489 κ.ε.

Κατάλογος αντιγράφων

1.1. Άγαλμα Ερμή Ludovisi. Ρώμη, Palazzo Altemps (πρώην Museo Nazionale Romano αρ. 8624) (πίν. 1α-γ, 2α-δ)

Προέλευση άγνωστη. Ανήκε στη Συλλογή Ludovisi Boncompagni.

Μέγ. σωζ. ύψ. χωρίς συμπληρώσεις 1,66μ., με τις συμπληρώσεις 1,83μ.¹⁰

Μάρμαρο πεντελικό (Paribeni, *Sculture, M. De Angelis d' Ossat*)

Furtwängler, 86κ.ε. Paribeni, *Sculture*, αρ. 28. Karusu, όπ. π. Helbig III 4(1969), αρ. 2326 (H. von Steuben). *MusNazRom I 5, 177 (B. Palma)* (με αναλυτική βιβλιογραφία). Maderna, 81κ.ε. LIMC V, λ. Hermes, 364 αρ. 923. Grassinger, *Broadlands*, 70 αρ. 1 σημ. 3. A.Giuliano, *La collezione Boncompagni Ludovisi (Έκθεση - Ρώμη 1992)*, 94 κ.ε. αρ. 5 (A.A.Amadio). Schneider, *Villa Albani*, 40 κ.ε. σημ. 32. Strocka, *Kopien*, 132 κ.ε. σημ. 54, εικ. 12, 15,20. M.De Angelis d' Ossat, *Scultura Antica in Palazzo Altemps, Museo Nazionale Romano (2002)*, 155κ.ε., 156,157 εικ. Bol, *Bildhauerkunst II*, 136 κ.ε., εικ. 89 a-b.

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από τα πόδια κάτω από τους αστραγάλους, τη βάση και το δεξιό χέρι, τα οποία έχουν συμπληρωθεί το 17^ο αιώνα από το γλύπτη Algardi. Επίσης λείπουν το μπροστινό τμήμα από το γέισο του πετάσου και το αντικείμενο που κρατούσε το αριστερό χέρι. Η αρχική επιφάνεια του μαρμάρου έχει καταστραφεί από τον καθαρισμό. Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. *MusNazRom, I 5, 177, εικ. 75*.

Ο θεός παριστάνεται ως νέος γυμνός. Έχει στάσιμο το αριστερό του σκέλος και άνετο το δεξιό. Τα σκέλη είναι τοποθετημένα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Ο κορμός παρουσιάζει ελαφρά στροφή από τα δεξιά προς τα αριστερά, το στέρνο έχει αποδοθεί κατενώπιον και οι ώμοι βρίσκονται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο. Το αριστερό χέρι είναι χαμηλωμένο, κάμπτεται ελαφρά στον αγκώνα και έχει λυγισμένα δάχτυλα. Ένα πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο σκεπάζει το μεγαλύτερο μέρος του πήχη και τμήμα του βραχίονα του αριστερού χεριού και πέφτει μέχρι το ύψος περίπου των αστραγάλων, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος του κορμού-στηρίγματος. Πλαστικά έχουν αποδοθεί τα βαρίδια στις γωνίες του ιματίου. Η κεφαλή στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά, κλίνει προς τα κάτω και φέρει πέτασο με σχετικά μικρά και ρηχά

---

¹⁰ Ο M.De Angelis d' Ossat (*Scultura Antica in Palazzo Altemps, Museo Nazionale Romano (2002)*, 155) αναφέρει εκ παραδρομής ότι το ύψος του αγάλματος είναι 1,43μ.

ημισφαιρικό τμήμα και γείσο ανασηκωμένο στο πίσω μέρος. Ο πέτασος συγκρατείται στο πίσω μέρος της κεφαλής από ταινία, η οποία αποδίδεται πλαστικά, και αφήνει να φαίνονται στην μπροστινή όψη και στα πλάγια της κεφαλής τρεις σειρές βοστρύχων και στην πίσω όψη πέντε σειρές –δύο επάνω από την ταινία και τρεις κάτω από αυτήν. Οι μικροί στρογγυλοί βόστρυχοι της κόμης χωρίζονται από βαθιές αυλακίες και το κέντρο τους τονίζεται από στρογγυλές οπές ανοιγμένες με τρυπάνι. Τα μάτια έχουν βλέφαρα με οξείες απολήξεις και επίπεδους βολβούς.

Χρονολογείται από την B.Palma στον 1^ο αιώνα μ.Χ. και από τον H.von Steuben και τον V.M.Strocka στο 2ο αιώνα μ.Χ. Ο V.M.Strocka το θεωρεί αντίγραφο της εποχής του Τραϊανού ή του Αδριανού¹¹. Πιθανότερη θεωρώ την άποψη της B.Palma, γιατί η χρήση του τρυπανιού είναι περιορισμένη και η απόδοση των ματιών μοιάζει με έργων της όψιμης εποχής του Αυγούστου, όπως με του αντιγράφου του Ερμή του Πολυκλείτου στο Palazzo Valentini Scalone, το οποίο χρονολογείται από τον H.Lauter¹² στην παραπάνω περίοδο. Μπορεί όμως να συγκριθεί και με την τεχνοτροπία πορτρέτων αυτοκρατόρων του β' μισού του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., όπως του Νέρωνα και του Τίτου στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου¹³.

1.2. Άγαλμα. Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 124479) (πίν. 3α,β)

Βρέθηκε στη θάλασσα κοντά στο Anzio το 1932.

Μέγ. σωζ. ύψ. 1,30μ.

Μάρμαρο λευκό ιταλικό (E. Paribeni, E. Fileri)

P.E.Arias, NSc 1939, 80κ.ε., πίν. 5. Paribeni, Sculture, αρ. 29. Helbig III 4 (1969), αρ. 2291 (H. von Steuben). MusNazRom I, 8a, 197κ.ε. (E. Fileri) (με αναλυτική βιβλιογραφία). LIMC V, λ. Hermes, 364 αρ. 924a. Grassinger, Broadlands, 70 αρ. 7. Schneider, Villa Albani, 40 κ.ε. αρ. 8 σημ. 36. Strocka, Kopien, 132, εικ. 19

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από τα σκέλη που είναι σπασμένα, το αριστερό στο γόνατο και το δεξιό λίγο πιο επάνω, το δεξιό χέρι από την αρχή του βραχίονα και το αριστερό από τον καρπό και κάτω. Η αρχική επιφάνεια του μαρμάρου έχει διαβρωθεί. (Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. E. Fileri, όπ.π.).

¹¹ MusNazRom I 5 (B.Palma), όπ.π. Helbig III 4 αρ. 2326 (H.v.Steuben), Strocka, Kopien, 132 κ.ε. σημ.54

¹² Lauter, Chronologie 71, σημ.324.

¹³ Vierneisel-Zanker, 100, εικ.11.1, 102 εικ.11.3.

Ο θεός κρατά με το αριστερό του χέρι κηρύκειο, που σώζεται κατά μήκος του πήχη επάνω από το πτυχωμένο ιμάτιο. Από το κηρύκειο διατηρείται τμήμα του στελέχους και ζεύγος φτερών. Η κεφαλή φέρει πέτασο ημισφαιρικού σχήματος με ανασηκωμένη την παρυφή μπροστά και πλάγια, και φτερά, από τα οποία σώζεται μόνον η βάση του αριστερού. Ο πέτασος αφήνει να φαίνονται μπροστά και στα πλάγια δύο ολόκληρες σειρές βοστρύχων και ένα τμήμα της τρίτης. Οι βόστρυχοι της κόμης αποδίδονται συνοπτικά και το κέντρο τους τονίζεται από μικρές, βαθιές σπές φτιαγμένες με το τρυπάνι. Τρυπάνι έχει χρησιμοποιηθεί και στην ήβη. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με τονισμένες παρειές. Οι βολβοί των ματιών είναι ελαφρά καμπύλοι. Ο κορμός και το ιμάτιο έχουν αποδοθεί με τρόπο επίπεδο και ξηρό. Ιδιαίτερα στην πλάγια όψη του ιματίου υπάρχουν βαθιές και σκληρές ευθείες αυλακιές, φτιαγμένες με το τρυπάνι.

Χρονολογείται από την E.Fileri στον 1^ο αιώνα μ.Χ., από τον V.M.Strocka στην εποχή του Κλαυδίου-Νέρωνα και από τον H.von Steuben στα μέσα ή το τέλος του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.¹⁴. Πιθανότερη θα πρέπει να θεωρηθεί η χρονολόγησή του στην εποχή του Αδριανού, επειδή τα χαρακτηριστικά του προσώπου και ιδιαίτερα τα μάτια είναι όμοια με των Κορών της έπαυλης του Αδριανού στο Τινολί¹⁵.

1.3. Ανδριάντας του λεγόμενου Γερμανικού.

Παρίσι, Λούβρο Ma 1207 (πίν. 3γ,δ)

Βρισκόταν πριν από το 1590 στην αναγεννησιακή έπαυλη του Πάπα Σίξτου Ε΄ στον Εσκουιλίνο στη Ρώμη. (Για την ιστορία του αγάλματος βλ. G.Säflund και K.de Kersauson.)

Ύψ. 1,796μ.

Μάρμαρο λευκό με μέτριους στιλπνούς κρυστάλλους (K.de Kersauson)/ Παριανό (G.Säflund).

Six, RA. 4, 1916, 257κ.ε. Curtius, RM 19,1934,127. O.Brendel, RM 50, 1935, 251κ.ε., πίν. 27κ.ε. G.Säflund, OpRom 9, 1973, 1κ.ε. K.De Kersauson, Musée du Louvre, Catalogue des portraits romains (1986) I, 46κ.ε. (με αναλυτική βιβλιογραφία) Maderna, 88. G.Susini, Gli

---

¹⁴ MusNazRom I, 8a, όπ.π. (E.Fileri). Strocka, Kopien, 132. Helbig III 4 (1969), όπ.π.(H.von Steuben)

¹⁵ Schmidt, Kopien, πίν.10,17,18.

Uffizi, Studi e ricerche, 9 (1992), εικ. 3 (λεπτομέρεια χελώνας με επιγραφή). LIMC VII, λ. Mercurius, 503 αρ. 3a. Grassinger, Broadlands, 70 αρ. 12. Bol, Bildhauerkunst II, 136, 137 εικ. κειμ. 43. Hallett, Roman Nude, 174 εικ.99, 175 κ.ε.

Σώζεται σε εξαιρετική κατάσταση. Συμπληρωμένα είναι το δεξιό πόδι από τον αστράγαλο και κάτω, το επάνω τμήμα του κρανίου, το οποίο είναι πιθανότατα τοποθετημένο επάνω σε αρχαία κομμένη επιφάνεια, ο δείκτης και ο αντίχειρας του δεξιού χεριού και ορισμένα τμήματα του ιματίου. Η επιφάνεια του προσώπου έχει υποστεί επεξεργασία. Δεν σώζεται το αντικείμενο που κρατούσε. (Για λεπτομερέστερη περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. Curtius, Brendel και Säflund, όπ.π.)

Το δεξιό χέρι της μορφής είναι υψωμένο με έντονα λυγισμένο τον αγκώνα στο ύψος του θώρακα και το άκρο χέρι, με τα δάχτυλα λυγισμένα, φθάνει κοντά στην κεφαλή, στο ύψος του κροτάφου. Μία πλατιά πτυχή του ιματίου λειτουργεί ως στήριγμα καθώς ακουμπά επάνω σε μία μικρή χελώνα, στην επιφάνεια της οποίας είναι χαραγμένη η επιγραφή «ΚΛΕΟΜΕΝΗΣ ΚΛΕΟΜΕΝΟΥΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΕΠΟΙΗΣΕΝ».

Η κεφαλή, η οποία κλείνει προς τα κάτω και στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά, έχει εικονιστικά χαρακτηριστικά. Το πρόσωπο είναι λεπτό και τριγωνικό με μεγάλο μέτωπο. Τα μάτια έχουν βλέφαρα με οξείες απολήξεις και σχεδόν επίπεδους βολβούς. Η μύτη είναι λεπτή και μακριά, το στόμα αρκετά μεγάλο με προτεταμένο το επάνω χείλος και έντονο σαγόني. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι λεπτοί, μακριοί, ελαφρά καμπυλωμένοι, με οξείες απολήξεις και χωρίζονται από λεπτές και πυκνές αυλακιές.

Οι περισσότεροι μελετητές χρονολογούν τον ανδριάντα αυτόν στο τρίτο τέταρτο του 1ου αιώνα π.Χ. Παλαιότερα οι E.Löwy και P.Graindor¹⁶ είχαν προτείνει τη χρονολόγησή του στην εποχή του Αυγούστου, στηριζόμενοι στον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής. Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνούν και νεότεροι μελετητές όπως οι G.Säflund και K.De Kersauson. Πιθανότερη φαίνεται η τελευταία άποψη, αφού, όπως παρατηρεί και ο G.Säflund¹⁷, συμφωνεί με τον κλασικιστικό χαρακτήρα του πορτρέτου. Έχει προταθεί η ταύτιση του εικονιζόμενου άνδρα με κάποιο από τα μέλη του κύκλου ή της οικογενείας του Αυγούστου, όπως ο

---

¹⁶E.Löwy, *Inschriften griechischer Bildhauer* (1885), 244. P. Graindor, *Athènes sous Auguste* (1927), 213κ.ε.

¹⁷G.Säflund, όπ.π.1.

Μάρκελος¹⁸ και ο Γερμανικός¹⁹, αλλά και με τον ίδιο τον Αύγουστο σε νεαρή ηλικία²⁰. Η πειστικότερη είναι εκείνη του G.Säflund με τον Μάρκελο.

1.4. Άγαλμα. Γένοβα, Galleria di Palazzo Rosso (πίν. 4 α-δ)

Προέλευση άγνωστη. Σχετικά με την ιστορία του γλυπτού μετά το 1500 βλ. E.Arslan, όπ.π. 133, σημ.1.

Σωζ. ύψ. κορμού 1,55μ., ύψ. πλίνθου 0,078μ.

Μάρμαρο υπόλευκο, λεπτόκοκκο με πλατιές γκριζες φλέβες (E.Arslan).

E.Arslan, BdA 51, 1966, 133κ.ε., πίν. 41-49. Grassinger, Broadlands, 70 αρ. 10 σημ. 12

Σώζεται ο κορμός από τη βάση του λαιμού μέχρι τα γόνατα, τα πόδια από τους αστραγάλους και κάτω μαζί με την πλίνθο και τον κορμό-στήριγμα. Λείπουν το δεξιό χέρι από τον ώμο και το αριστερό από τον αγκώνα και κάτω μαζί με το αντίστοιχο τμήμα του ιματίου. (Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. E.Arslan, όπ.π., σημ. 2).

Το στήριγμα, του οποίου τμήμα καλύπτεται από το ιμάτιο, δεν έχει συγκεκριμένη μορφή και είναι αδρά δουλεμένο, όπως και η πλίνθος. Οι όγκοι του κορμού είναι έντονα αποδοσμένοι, διαφοροποιημένοι και εύχυμοι. Επιμέλεια και πλαστικότητα χαρακτηρίζουν την απόδοση τόσο των πτυχών του ιματίου όσο και των βοστρύχων της ήβης. Η θέση του δεξιού ώμου δηλώνει ότι ο αντίστοιχος βραχίονας ήταν υψωμένος σε θέση εγκάρσια προς τον κορμό.

Ο E.Arslan χρονολογεί το άγαλμα αυτό στις πρώτες δεκαετίες του 1^{ου} αιώνα π.Χ.²¹, το θεωρεί μάλιστα έργο γλύπτη που έχει εκπαιδευθεί στην Ελλάδα, άποψη που φαίνεται πολύ πιθανή.

1.5. Κορμός. Ρώμη, Palazzo Colonna (πίν. 5α)

Προέλευση άγνωστη

Σωζ. ύψ. 1,80μ.

---

¹⁸ G.Säflund, όπ.π., 1 σημ.7, 10κ.ε. De Kersauson, όπ.π.46.

¹⁹ O.Brendel, όπ.π., 254 σημ. 2.

²⁰ G.Säflund, όπ.π., 1 σημ.8.

²¹ Η D.Grassinger (Grassinger, Broadlands, 70) από παραδρομή αναφέρει πως ο E.Arslan χρονολογεί το άγαλμα της Γένοβας στον 1^ο αι. μ.Χ.

Λεπτόκοκκο κιτρινωπό μάρμαρο, πιθανόν πεντελικό (W.Amelung).

Matz-Duhn, αρ. 157. EA 1127 (W. Amelung). Για το κεφάλι που δεν συνανήκει βλ. EA 1128. F.Carinci, H.Keutner κ.α., *Catalogo della Galleria Colonna di Roma, Sculture (1990)*, 210 κ.ε. αρ. 14 (M.G.Picozzi). Grassinger, *Broadlands*, 70 αρ. 11 σημ. 13.

Σώζονται ο κορμός από τη βάση του λαιμού μέχρι και τα γόνατα, το αριστερό χέρι μέχρι τον καρπό και το μεγαλύτερο μέρος του ιματίου. Συμπληρωμένα είναι, εκτός από τη μη συνανήκουσα κεφαλή, σχεδόν ολόκληρο το δεξιό χέρι, το αριστερό χέρι από τον καρπό και κάτω, τα πόδια από τα γόνατα και κάτω και η βάση. Για τη σωζόμενη κατάσταση βλ. Matz-Duhn, αρ.157.

Η απόδοση του ιματίου και η χρήση τρυπανιού στο ηβικό τρίγωνο κάνουν πιθανή την τοποθέτησή του στον 2^ο αιώνα μ.Χ.

1.6. Κεφαλή και θραύσματα αγάλματος. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 252, 497, 810, 263 (πίν. 5β-ε (τμήματα κορμού), 6α-δ (κεφαλή))

Βρέθηκαν το 1959 στη Σίδη κατά την ανασκαφή κρηναίου οικοδομήματος, που χρονολογείται στο τέλος του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.

Κεφαλή: ύψ. 0,290μ., πλ. 0,210μ. Δεξιό χέρι: σωζ. ύψ. 0,60μ. Αριστερό χέρι: σωζ. μ. 0,447μ. Αριστερό σκέλος: σωζ. ύψ. 0,570μ.

Μάρμαρο χονδροκόκκο (Inan)

M.Mansel, *Die Ruinen von Side (1963)*, 68κ.ε., εικ. 49 κ.ε. Inan, AK13, 17κ.ε., πίν. 17-19. Inan, *Side*, 32κ.ε., πίν. XIV κ.ε. Grassinger, *Broadlands*, 70 αρ. 2 σημ. 4. Schneider, *Villa Albani*, 40κ.ε. αρ. 1 σημ. 30.

α) Κεφαλή (αρ. 252): Σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός μέχρι τη βάση του σε εξαιρετική κατάσταση. Λείπουν ορισμένα τμήματα μόνον από τα δύο κομμάτια, που αποτελούν το επάνω μέρος του κρανίου και εφαρμόζουν στην κομμένη επιφάνειά του (η σύνδεσή τους έγινε με τη βοήθεια χάλκινου συνδέσμου που σώθηκε στη θέση του).

β) Δεξιό χέρι (αρ. 497): Σώζεται από την αρχή του βραχίονα μαζί με τη μισή παλάμη. Είναι έντονα λυγισμένο στον αγκώνα. Ορθογώνιο *puntello* σώζεται στην εσωτερική πλευρά του καρπού.

γ) Αριστερό χέρι (αρ. 810): Σώζεται τμήμα του αριστερού χεριού καλυμμένο από το ιμάτιο. Στο ανώτερο τμήμα του ιματίου υπάρχει κομβιόσχημο έξαρμα, από το οποίο ξεκινά δέσμη πτυχών.

δ) Αριστερό σκέλος (αρ. 263): Σώζεται η αριστερή κνήμη, από το γόνατο και κάτω μέχρι επάνω από τον αστράγαλο, μαζί με τμήμα του ιματίου και τμήμα του κορμού-στηρίγματος. Στην εσωτερική πλευρά της κνήμης, στο ύψος του γαστροκνήμιου μύος, σώζεται ορθογώνιο στήριγμα.

Οι βόστρυχοι της κόμης χωρίζονται σαφώς ο ένας από τον άλλο με βαθιές και πλατιές αυλακιές, ενώ αβαθείς οπές τονίζουν το κέντρο τους. Είναι διευθετημένοι στην μπροστινή και στις πλάγιες πλευρές σε τέσσερις σειρές, ενώ στην πίσω πλευρά σε τρεις σειρές κάτω από την ταινία, που περιβάλλει την κεφαλή και είναι ορατή κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Τρεις βόστρυχοι καλύπτουν ένα τμήμα του αριστερού αυτιού. Μικρότεροι, πρόστυποι βόστρυχοι στην αρχή της κάτω γνάθου και στις δύο πλευρές αποδίδουν τους ίουλους. Στο επάνω πρόσθετο τμήμα του κρανίου οι βόστρυχοι είναι πιο πρόστυποι από τους υπόλοιπους και είναι δουλεμένοι συνοπτικά, χωρίς επιμέλεια. Το σχήμα και η απόδοσή της τέταρτης σειράς βοστρύχων στην μπροστινή πλευρά κάνουν πολύ πιθανή την υπόθεση ότι ο γλύπτης που αφαίρεσε τον πέτασο από το αντίγραφο αυτό και πρόσθεσε το επάνω τμήμα του κρανίου, λάξευσε και την τέταρτη σειρά βοστρύχων.

Το σχήμα του προσώπου είναι ωσειδές. Τα μάτια, με τα καμπυλόγραμμα, πολύ πλατιά και ελαφρά χαμηλωμένα επάνω βλέφαρά τους, έχουν σχεδόν επίπεδους βολβούς και έντονα πλαστικά αποδοσμένα τα βλέφαρα και τους δακρυικούς πόρους. Τα φρύδια αποδίδονται πλαστικά και η μύτη συνεχίζει ομαλά τη γαμμή του μετώπου. Τα χείλη είναι σαρκώδη και οι ρινοπαρειάκες πτυχές αποδίδονται πλαστικά. Το σαγόني είναι στρογγυλεμένο και γεμάτο.

Ο M.Mansel θεωρεί πιθανή τη χρονολόγηση όλων των αντιγράφων που βρέθηκαν στο Νυμφαίο της Σίδης στον 2^ο αιώνα μ.Χ. Η J.Inan χρονολογεί το συγκεκριμένο αντίγραφο ακριβέστερα στο τέλος του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.²² Πιθανότερη φαίνεται μία πρωιμότερη χρονολόγηση, στην εποχή του Αδριανού, τόσο εξαιτίας της έντονης φωτοσκίασης στους βοστρύχους όσο και της απόδοσης των ματιών και ιδιαίτερα των

---

²² Πβ. Grassinger, Broadlands, 70: «spätantoinisch».

βλεφάρων με τρόπο παρόμοιο με της κεφαλής του Ερμή του Πολυκλείτου στη Βοστώνη²³. Η κεφαλή αυτή χρονολογείται από τον H.Lauter στην πρώιμη εποχή του Αδριανού, μαζί με τα αντίγραφα των Κορών της έπαυλης του Αδριανού στο Τίνολι²⁴.

1.7.Κεφαλή. Φραγκφούρτη, Liebieghaus αρ. 2601.

Πρώην Arlesheim, Συλλογή Schweizer. (πίν. 7α, β)

Από τη Σικελία.

Σωζ. ύψ. 0,29μ.

Μάρμαρο παριανό (I.Rácz)

I.Rácz-K.Kernyi, Antikes Erbe. Meisterwerke aus Schweizer Sammlungen (1965), αρ. 120. Inan, AK 13, 29 σημ. 107, πίν. 19/3,4. Inan, Side, 35 σημ. 143. Grassinger, Broadlands, 70 αρ. 5 σημ. 7. Schneider, Villa Albani, 40κ.ε. αρ. 3 σημ. 31.

Σώζονται η κεφαλή με τον πέτασο και μικρό τμήμα του λαιμού. Αποκρουσμένα είναι το μπροστινό τμήμα από το γείσο του πετάσου, τμήμα της μύτης και ορισμένοι βόστρυχοι. Η επιφάνεια έχει υποστεί καθαρισμό (J.Inan).

Ο πέτασος έχει σχήμα ημισφαιρικό. Το γείσο του ήταν ανασηκωμένο μπροστά και στα πλάγια, όπως φαίνεται από το τμήμα που σώζεται επάνω από το αριστερό αυτί. Οι βόστρυχοι είναι διαφοροποιημένοι και διευθετημένοι σε τρεις σειρές στην μπροστινή πλευρά και στα πλάγια. Χωρίζονται από πολλές λεπτές αυλακίες και το κέντρο τους τονίζεται από στρογγυλές οπές. Λίγοι πρόστυποι βόστρυχοι στην αρχή της κάτω γνάθου αποδίδουν τους ίουλωσ. Τα τόξα των φρυδιών είναι έντονα πλαστικά αποδοσμένα και τα μάτια με τους επίπεδους βολβούς και τα βλέφαρα με τις οξείες απολήξεις, είναι βαθιά τοποθετημένα στις κόγχες τους.

Χρονολογείται από τον I.Rácz στον 1^ο αιώνα μ.Χ., από την D.Grassinger στην εποχή του Κλαυδίου και από τον P.C.Bol στο β' μισό του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁵. Πιθανότερη θα μπορούσε κατά την άποψή μου να θεωρηθεί η χρονολόγηση της D.Grassinger, που ενισχύεται από την ομοιότητα της απόδοσης των

---

²³ M.Comstock-Vermeule, Sculpture in stone, The greek, roman and etruscan collections of the Museum of Fine Arts Boston (1976), 98 κ.ε. αρ.144. Εδώ: αρ.2.11, πίν. 25 α-δ.

²⁴ Lauter, Chronologie, 93αρ.10, 97κ.ε.,πίν. 10.

²⁵ P.C.Bol, Festschrift für Jale Inan (1989), 223κ.ε.

χαρακτηριστικών της κεφαλής του κολοσικού ανδριάντα του Αυγούστου στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, η οποία χρονολογείται από τον H.R.Goette επίσης στην εποχή του Κλαυδίου²⁶.

1.8. Κεφαλή. Ρώμη, Villa Albani (πίν. 7 γ,δ)

Προέλευση άγνωστη.

Ύψ. κεφαλής με λαιμό 0,265 μ., ύψ. κεφαλής από σαγόνα μέχρι την κορυφή του κρανίου 0,25μ.

Μάρμαρο ελληνικό (W. Amelung)

Furtwängler, Meisterwerke, 425 σημ.1. EA 1103-1104 (W.Amelung). Grassinger, Broadlands, 70 αρ. 6 σημ. 8. Schneider, Villa Albani, 36 κ.ε. αρ. 404 κυρίως 38 κ.ε., 40 αρ. 2, πίν. 1-3.

Σώζεται η κεφαλή με μικρό τμήμα του λαιμού. Συμπληρωμένα είναι ολόκληρος ο πέτασος, η μύτη, τμήματα και των δύο χειλιών, το μεγαλύτερο μέρος του λαιμού, εκτός από ένα τμήμα κάτω από τη δεξιά σιαγόνα, και ορισμένοι βόστρυχοι. Για λεπτομερέστερη περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. EA 1103-1104 και R.M.Schneider .

Η κόμη είναι ογκώδης και πυκνή. Οι βόστρυχοί της, που είναι διευθετημένοι σε τρεις σειρές μπροστά και στα πλάγια, δεν είναι ιδιαίτερα διαφοροποιημένοι και χωρίζονται από λεπτές αυλακίες. Το κέντρο των περισσότερων βοστρύχων τονίζεται από αβαθή οπή. Οι ίουλοι είναι πρόστυποι χωρίς σαφές σχήμα. Το πρόσωπο είναι ωοειδές και οι παρειές επίπεδες. Τα σχετικά μικρά μάτια έχουν επίπεδους βολβούς και βλέφαρα με οξείες απολήξεις.

Η σωζόμενη κατάσταση της κεφαλής καθιστά δύσκολη τη χρονολόγηση, η απόδοση όμως της κόμης και των ματιών, που θυμίζουν τον Ερμή Ludovisi (1.1), μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε τη δημιουργία του αντιγράφου αυτού στον 1^ο αιώνα

---

²⁶ H.R.Goette, AM 103, 1988, 256 κ.ε. κυρίως 257 σημ.39. Πρόκειται κατά τον H.R.Goette για ανδριάντα του Καλιγούλα, του οποίου η κεφαλή αντικαταστάθηκε στην εποχή του Κλαυδίου από μεταθανάτιο πορτρέτο του Αυγούστου. Πβ.Γ.Δεσπίνης στο: Γλυπτά Α.Μ.Θ II, 108 κ.ε. κυρίως 112 αρ.244, πίν.398, 399. Πιθανότερη από τις προτάσεις χρονολόγησης της κεφαλής από την εποχή του Τιβερίου μέχρι και του Κλαυδίου (Γ.Δεσπίνης, όπ.π. 112 σημ. 28-31) θα πρέπει να θεωρηθεί εκείνη του H.R.Goette στην εποχή του Κλαυδίου λόγω της ομοιότητάς της με εικονοστικές κεφαλές του Κλαυδίου όπως εκείνη στο Εθνικό Μουσείο (Α.Σταυρίδη, ΑΕ 1980, 124, πίν.46 α. Καλτσάς, Εθνικό, 318 αρ.665, 319 εικ.665.)

μ.Χ. Ακριβέστερη χρονολόγηση προτείνουν η D.Grassinger («neronisch-frühantoninisch»)²⁷ και η R.M.Schneider, μετά από εκτενή και πειστική τεκμηρίωση, από την εποχή του Νέρωνα μέχρι την πρώιμη εποχή των Φλαβίων²⁸.

1.9. Κεφαλή. Broadlands (πίν. 8α-δ)

Από τη Ρώμη.

Ύψ. συνολικό (μαζί με τις συμπληρώσεις) 0,525μ., ύψ. κεφαλής 0,30μ., ύψ. από την κορυφή του κρανίου μέχρι το σαγόι 0,26μ.

Μάρμαρο ανοιχτόχρωμο γκρίζο.

Picard, Manuel II, (1939), 245κ.ε., εικ. 109. Lippold, Plastik, 179 σημ. 1. Grassinger, 69κ.ε., εικ. 96,105-108. Schneider, Villa Albani, 40 κ.ε. αρ. 5 σημ. 33.

Σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός μέχρι τη βάση του. Συμπληρωμένα είναι όλο το γέισο του πετάσου και η προτομή. Η επιφάνεια έχει υποστεί καθαρισμό. Οι δραστικότερες επεμβάσεις έχουν γίνει στους βοστρύχους επάνω από το μέτωπο και στην αριστερή πλευρά. Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. Grassinger, Broadlands, 69.

Η κεφαλή φέρει πέτασο με ρηχό ημισφαιρικό τμήμα, ο οποίος στερεώνεται με ταινία που περιβάλλει το πίσω μέρος της κεφαλής. Ο πέτασος αφήνει να φαίνονται μπροστά δύο σειρές βοστρύχων και ένα μέρος της τρίτης και πίσω τρεις σειρές κάτω από την ταινία και τέσσερις επάνω από αυτήν. Οι βόστρυχοι χωρίζονται από ισοβαθείς αυλακιές και το κέντρο των περισσότερων τονίζεται από βαθιές οπές. Τα μάτια έχουν βλέφαρα με οξείες απολήξεις και σχεδόν επίπεδους βολβούς. Στις άκρες του στόματος διακρίνονται τα ίχνη του τρυπανιού.

Η D.Grassinger προτείνει τη χρονολόγηση της κεφαλής αυτής στο γ' τέταρτο του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, η κατάσταση διατήρησής της όμως λόγω των επεμβάσεων δεν επιτρέπει την ακριβέστερη χρονολόγησή της.

---

²⁷ Grassinger, Broadlands, 70 αρ.6 σημ.8.

²⁸ R.M.Schneider, όπ.π., 43.

1.10. Κεφαλή. Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi (Inv. 1881 αρ. 17)

(πίν. 9α-δ, 10 α-δ)²⁹

Προέλευση άγνωστη. Στην Galleria degli Uffizi μεταφέρθηκε πριν από το 1881.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,25μ., ύψ. προσώπου 0,15μ., ύψ. προτομής με βάση 0,63μ., ύψ. προτομής χωρίς τη βάση 0,53μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με γκριζες φλέβες. Ελληνικό (G.A.Mansuelli). Πιθανόν πεντελικό.

H. Dütschke, *Die antiken Marmorbilder der Uffizien in Florenz* (1878), 4 αρ.13. EA 83, 84 (P.Arndt) Lippold, *Plastik*, 179 σημ.1 (Ήταν ο μόνος που αναγνώρισε την κεφαλή αυτή ως αντίγραφο του τύπου Ερμή Ludovisi). G.A.Mansuelli, *Galleria degli Uffizi, Le Sculture II* (1961), 77αρ.78, εικ.78. V.Graziu, *ArchCl XLIV*, 1992, 297κ.ε., εικ. 1-5. Grassinger, *Broadlands*, αρ.3 σημ.5. Schneider, *Villa Albani*, 40 κ.ε. αρ. 6 σημ.34.

Συμπληρωμένα είναι η μύτη από τη βάση της, ολόκληρο σχεδόν το αριστερό φρύδι, τμήμα του επάνω χείλους και τμήμα του λαιμού. Η επιφάνεια του προσώπου και του σωζόμενου τμήματος του λαιμού έχει υποστεί επεξεργασία και λείανση. Η αρχική επιφάνεια σώζεται σε ορισμένα σημεία κάτω από την πρώτη σειρά των βοστρύχων. Στη δεξιά πλευρά της κεφαλής, πίσω από το αυτί και κάτω από την τελευταία σειρά βοστρύχων, διακρίνονται ίχνη ράσπας. Στο επάνω μέρος του κρανίου υπάρχει μία σχεδόν επίπεδη, χοντροδουλεμένη, στρογγυλή επιφάνεια διαμέτρου περίπου 0,9μ. με απόχρωση καστανοκόκκινη. Στους βοστρύχους διακρίνονται ίχνη κόκκινου χρώματος.

Στις τρεις πρώτες σειρές οι βόστρυχοι της κόμης είναι, σε όλες τις πλευρές, πλαστικά διαμορφωμένοι, στρογγυλοί και χωρίζονται από λεπτές αβαθείς αυλακίες, ενώ το κέντρο τους τονίζεται στην μπροστινή και τη δεξιά πλευρά από λεπτές βαθιές οπές. Οι υπόλοιποι βόστρυχοι είναι επίπεδοι, πλατιοί και ελαφρά καμπυλωμένοι και χωρίζονται εσωτερικά από πλατιές αβαθείς αυλακίες. Στην αριστερή πλευρά της κεφαλής επάνω από την τρίτη σειρά των στρογγυλών βοστρύχων, η επιφάνεια υποχωρεί ελαφρά. Μία πλαστικά αποδοσμένη ταινία περιβάλλει το πίσω μέρος του κρανίου και σταματά στα πλάγια επάνω από τα αυτιά. Η ύπαρξη της ταινίας αυτής οδηγεί αναγκαστικά στην ύπαρξη πετάσου. Η επιφάνεια του προσώπου, ιδιαίτερα

---

²⁹ Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή κ.L.Beschi και στην πρώην διευθύντρια της Galleria degli Uffizi κ.P.Bocci-Pacini, οι οποίοι μου παρείχαν κάθε δυνατή βοήθεια σχετικά με την αυτοψία, τη μελέτη και τη δημοσίευση της κεφαλής αυτής.

των παρειών και του μετώπου, είναι επίπεδη. Τα μάτια έχουν ελαφρά καμπύλους βολβούς και βλέφαρα. Τα φρύδια αποδίδονται πλαστικά και τα χείλη είναι σαρκώδη. Χρονολογείται από τον G.A.Mansuelli στην εποχή των Φλαβίων, άποψη πολύ πιθανή. Η κόμη –η μόνη που δεν έχει υποστεί επεξεργασία– με την περιορισμένη χρήση τρυπανιού και τα μεγάλα μάτια με τους καμπύλους βολβούς και τα στενά καμπύλα βλέφαρα, παρουσιάζουν ομοιότητα με πορτρέτα της Δομιτίας στη Ny Carlsberg Glyptothek και στο Ermitage.³⁰

1.11. Κεφαλή. Sulmona, Museo Civico (πίν. 11α, β)

Προέλευση άγνωστη.

Σωζ. ύψ. 0,29μ.

Lippold, Plastik, 179 σημ. 1. Paribeni, Sculture, αρ. 28. DAI 1934. 359-361 (φωτογραφίες). F.van Wonthergam, Superaequum, Confinium, Sulmo. Forma Italiae IV 1 (1984) 232, αρ. 16 εικ. 311. Grassinger, Broadlands, 70 αρ. 4 σημ. 6. Schneider, Villa Albani, 40 κ.ε. αρ. 10 σημ. 38.

Λείπει μεγάλο μέρος από το πίσω τμήμα του κρανίου. Αποκρουσμένα είναι τμήμα της μύτης, καθώς και το μπροστινό τμήμα της κόμης με μέρος από το γείσο του πετάσου.

Η κεφαλή φέρει πέτασο με ρηχό ημισφαιρικό τμήμα και γείσο που ανασηκώνεται στο μπροστινό και το πίσω τμήμα. Η οπή στη δεξιά μπροστινή του πλευρά ίσως χρησίμευε για τη στερέωση του μπροστινού τμήματός του, που προεξείχε. Ο πέτασος συγκρατείται με ταινία, η οποία διακρίνεται στο σωζόμενο τμήμα της αριστερής πλευράς της κεφαλής. Στο μπροστινό τμήμα της οι βόστρυχοι είναι διευθετημένοι σε τρεις σειρές. Φέρουν αυλακιές στο εσωτερικό τους και οι περισσότεροι, ιδιαίτερα στο μπροστινό τμήμα, φέρουν στο κέντρο τους στρογγυλή οπή. Τα χαρακτηριστικά της κεφαλής αυτής, με τα μεγάλα, χωμένα στις κόγχες τους, μάτια, τις βαθιές ρυτίδες στο μέτωπο και τις έντονες ρινοπαρειακές πτυχές, ξεφεύγουν από τον ιδεαλιστικό τύπο. Η κόμη, τα μάτια και η χαραγμένη από τις

---

³⁰ M.Wegner, Herrscherbild, Die Flavii (1966), πίν.55a-d.

βαθιές ρυτίδες επιφάνεια του μετώπου, μοιάζουν με τα χαρακτηριστικά του πορτρέτου του Τίτου στη Βοστώνη³¹ (πίν. 11γ).

1.12. Κεφαλή. Βατικανό, Museo Gregoriano Profano (πρώην Λατερανού) αρ. 45213 (μετάπλαση) (πίν. 12α-δ)

Προέλευση άγνωστη.

Ύψ. κεφαλής 0,275 μ., ύψ. προσώπου 0,155 μ., απόσταση εξωτερικών γωνιών ματιών 0,10μ., απόσταση εσωτερικών γωνιών ματιών 0,3 μ.

Μάρμαρο λεπτόκοκκο (H. von Steuben), ιταλικό (O. Benndorf- R. Schöne), μικρασιατικό (Ch.Vorster).

O.Benndorf - R.Schöne, Antike Bildwerke des Lateranischen Museums (1867), 32-33, αρ.49. EA 2110-2111 (G. Lippold, P. Arndt) Helbig I (4), αρ.1006 (H. Von Steuben). Grassinger, Broadlands, 70 αρ. 8 σημ. 10. Vorster, Museo Gregoriano, 178 αρ.146, πίν. 147 1-4. Schneider, Villa Albani, 40 κ.ε. αρ. 9 σημ.37.

Σύζεται η κεφαλή με τον πέτασο. Συμπληρωμένα είναι ο λαιμός, το σαγόι, η μύτη, το περίγραμμα του αριστερού αυτιού, τμήμα της δεξιάς παρειάς και ορισμένοι βόστρυχοι στον αυχένα. Η επιφάνεια, ιδιαίτερα της κόμης και των χειλιών, έχει υποστεί νεότερες επεμβάσεις. (Σχετικά με τη σωζόμενη κατάσταση βλ. EA 2110-11 και Vorster, Museo Gregoriano, 178 αρ.146.)

Ο πέτασος έχει σχήμα ημισφαιρικό και το περίγραμμά του καμπυλώνεται επάνω από τους κροτάφους. Οι βόστρυχοι έχουν αποδοθεί χονδρικά και χωρίς επιμέλεια. Σε ορισμένους από αυτούς μία σπή τονίζει το κέντρο τους. Οι σειρές των βοστρύχων δε διακρίνονται με σαφήνεια. Τα μάτια είναι μεγάλα, έχουν καμπύλους βολβούς και σχετικά πλατιά κάτω βλέφαρα.

Αν και η κατάσταση διατήρησης της κεφαλής καθιστά δύσκολη τη χρονολόγησή της, η πρόταση της Ch.Vorster, η οποία την τοποθετεί στην εποχή του Τραϊανού και συγκεκριμένα γύρω στο 100 μ.Χ., φαίνεται πολύ πιθανή.

---

³¹ S.Vermeule, Iconographic Studies (1980),16 αρ.2.

Κριτική αντιγράφων

Όλα τα αντίγραφα της σειράς ακολουθούν, όπως θα δούμε, τα γενικά χαρακτηριστικά του τύπου με αρκετή ακρίβεια. Θα ακολουθήσει ο σχολιασμός τους και η σύγκριση μεταξύ τους, που θα αρχίσει από τα αντίγραφα του κορμού και θα καταλήξει στα αντίγραφα της κεφαλής.

Η **θέση των ποδιών** επάνω στην πλίνθο, που δείχνει και τον τρόπο στήριξης της μορφής, παραδίδεται μόνον από τα αντίγραφα του Palazzo Rosso (1.4) και την παραλλαγή με εικονιστικά χαρακτηριστικά του Λούβρου (1.3). Στην πρώτη περίπτωση σώζονται τα πόδια από τους αστραγάλους και κάτω. Στη δεύτερη είναι βέβαια συμπληρωμένο το δεξιό πόδι, η συμπλήρωση όμως έχει γίνει με βάση τα ίχνη που έχει αφήσει στην πλίνθο. Επίσης σώζονται τα άλλα δύο σημεία επαφής του αγάλματος με την πλίνθο: το αριστερό πόδι και η χελώνα-στήριγμα. Σύμφωνα με το αντίγραφο του Palazzo Rosso, τα πόδια είναι τοποθετημένα κοντά και παράλληλα μεταξύ τους και πατούν με ολόκληρο το πέλμα³².

Το τμήμα του αριστερού σκέλους από τη Σίδη (1.6) δεν προσθέτει πληροφορίες σχετικά με το **μοτίβο στήριξης** της μορφής. Από τα υπόλοιπα αντίγραφα του τύπου, που δεν σώζουν όμως τα πόδια από τους αστραγάλους και κάτω, το πληρέστερο είναι το αντίγραφο της Συλλογής Ludovisi (1.1). Από τα αντίγραφα του κορμού, πιστά θα πρέπει να θεωρηθούν σύμφωνα με την πρόταση του E.Arslan τα αντίγραφα Ludovisi (1.1), Anzio (1.2), Palazzo Rosso (1.4) και Palazzo Colonna (1.5), όχι όμως και ο «Γερμανικός» του Λούβρου³³ (1.3). Στα παραπάνω αντίγραφα η μορφή του νέου θεού έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, του οποίου το γόνατο παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα έξω. Το λύγισμα του δεξιού σκέλους έχει ως αποτέλεσμα τη διαγώνια μετατόπιση της λεκάνης, η οποία δεν αντιστοιχεί σε αντίρροπη θέση των ώμων. Ο αριστερός ώμος είναι μόνον ελαφρά υπερυψωμένος. Για το χαμηλωμά του δεξιού ώμου δεν ευθύνεται μόνο το *contraposto* αλλά και η χειρονομία του αντίστοιχου χεριού. Ο κορμός, του οποίου το βάρος πέφτει κυρίως στο αριστερό στάσιμο σκέλος, στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά και επάνω, με αποτέλεσμα την καμπύλωση της λευκής γραμμής. Ο κορμός πλαισιώνεται στα

---

³² E.Arslan, BdA 51, 1966, εικ.49.

³³ E.Arslan, όπ.π., 135.

αριστερά από το ιμάτιο που γλιστρά από το αριστερό χέρι. Το μοτίβο στήριξης συμπληρώνεται με την κλίση της κεφαλής προς τα κάτω και την ελαφρά στροφή της προς τα δεξιά.

Το μοτίβο στήριξης του «Γερμανικού» (1.3), της παραλλαγής με τα μακρύτερα – σχετικά με τον υπόλοιπο κορμό– σκέλη και τις ραδινότερες αναλογίες, είναι πιο συγκρατημένο, τα σκέλη δηλαδή είναι τοποθετημένα πιο κοντά μεταξύ τους και η διαγώνια μετατόπιση της λεκάνης λιγότερο έντονη, όπως φαίνεται στο σχέδιο με τους άξονες, που παραθέτει στο άρθρο του ο E.Arslan³⁴.

Στα αντίγραφα Ludovisi³⁵ (1.1) και Palazzo Rosso (1.4), τα πιο επιμελημένα από τα πιστά αντίγραφα, έχουν αποδοθεί με πλαστικότητα οι ανατομικές λεπτομέρειες του στιβαρού και γυμνασμένου κορμού, στον κορμό όμως του Palazzo Rosso η απόδοση των μυών είναι πιο έντονη. Ίδιες περίπου είναι οι αναλογίες και το μοτίβο στήριξης του κορμού στο Palazzo Colonna (1.5). Η απόδοση του κορμού θυμίζει τον Ερμή Ludovisi (1.1), η κατάσταση της διατήρησής του όμως δε μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε άλλες παρατηρήσεις. Στο αντίγραφο του Anzio (1.2) η συνοπτική, ξηρή και επίπεδη απόδοση του κορμού οφείλεται τόσο στην εποχή κατά την οποία δημιουργήθηκε το αντίγραφο και στην κακή του ποιότητα, όσο και στην κατάσταση διατήρησης της επιφάνειάς του.

Το επάνω τμήμα του αριστερού βραχίονα παραδίδεται από όλα τα αντίγραφα ενωμένο με τον κορμό. Η πτυχολογία του ιματίου, που καλύπτει το αριστερό χέρι από τη μέση περίπου του βραχίονα³⁶ μέχρι τον καρπό, παραδίδεται σε γενικές γραμμές με τον ίδιο τρόπο, λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικά, από τα αντίγραφα Ludovisi (1.1), Palazzo Rosso (1.4), Palazzo Colonna (1.5) και από το θραύσμα της Σίδης (1.6 γ). Στην μπροστινή όψη μία δέσμη καθέτων πτυχών που σχηματίζει οξεία γωνία, πλαισιώνει το χαρακτηριστικό κυματοειδή σχηματισμό που καλύπτει την επάνω πλευρά του χεριού. Από τον καρπό μία ομάδα πτυχών με χωνοειδείς απολήξεις πέφτουν κάθετα από τις δύο πλευρές του καρπού μέχρι λίγο πιο επάνω από τον αστράγαλο της μορφής. Στα αντίγραφα Ludovisi και Palazzo Colonna

---

³⁴ E.Arslan, όπ.π., εικ.48.

³⁵ Ο G.Lippold το θεωρεί έργο απικού εργαστηρίου.

³⁶ Στο αντίγραφο του Palazzo Rosso μένει ακάλυπτο μικρότερο τμήμα σε σχέση με τα αντίγραφα Ludovisi (1.1), Palazzo Colonna (1.5), Anzio (1.2) και Λούβρου (1.3).

αποδίδονται πλαστικά και τα βαρίδια στην παρυφή του ιματίου. Η πλάγια όψη του έχει πλουσιότερη πτυχολογία εξαιτίας της κάμψης του χεριού στον αγκώνα. Μία δέσμη από πτυχές ξεκινά από το επάνω τμήμα του ιματίου. Στο σημείο εκκίνησής τους στα αντίγραφα του Anzio (1.2) και της Σίδης (1.6 γ) –πιθανόν αρχικά και στο αντίγραφο της Συλλογής Ludovisi (1.1)– αποδίδεται πλαστικά μία κομβιόσχημη πόρπη. Από το αντίγραφο του Palazzo Rosso (1.4) λείπει το στοιχείο αυτό. Η ύπαρξη της πόρπης πάντως δικαιολογεί τη διευθέτηση των πτυχών, οι οποίες ξεκινούν από το σημείο αυτό και καμπυλώνονται, για να καταλήξουν επάνω από τον καρπό, στο σημείο που αναδιπλώνεται η παρυφή του ιματίου. Η πλάγια όψη του ιματίου αποδίδεται με τον τρόπο αυτό στα αντίγραφα Ludovisi και Anzio. Στο αντίγραφο του Anzio βέβαια η απόδοση του ενδύματος έχει γίνει με τρόπο συνοπτικό, ξηρό και επίπεδο, η πτύχωσή του είναι ανόργανη και επιπλέον ένα μέρος του καλύπτεται από το κηρύκειο. Στο αντίγραφο του Palazzo Rosso μία σειρά από πλατιές και επίπεδες κάθετες πτυχές, που αποδίδονται με τρόπο διαφορετικό από τις υπόλοιπες, καλύπτουν το μπροστινό τμήμα του κορμού-στηρίγματος. Είναι πιθανόν ο αντιγραφέας να πρόσθεσε εδώ τις απλούστερες αυτές πτυχές για λόγους τεχνικούς. Τέλος η πτυχολογία του «Γερμανικού» (1.3), η οποία διαφέρει από των υπολοίπων αντιγράφων³⁷, έχει επηρεαστεί από πρότυπα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Το γεγονός ότι η απόδοση του μακριού, πλούσια πτυχωμένου ιματίου του - κατά πάσα πιθανότητα χάλκινου - προτύπου δημιούργησε τεχνικά προβλήματα στους αντιγραφείς, γίνεται φανερό από τις λύσεις που επέλεξαν οι δημιουργοί των αντιγράφων του Palazzo Rosso (1.4) και της Σίδης (1.6). Στο αντίγραφο της Σίδης ο αντιγραφέας έχει ενώσει το αριστερό σκέλος με το ιμάτιο με τη βοήθεια του κορμού-στηρίγματος, του οποίου η επιφάνεια στη μπροστινή όψη είναι επίπεδη, ενώ στην πίσω έχει μορφή κορμού δένδρου με ραβδώσεις και ρόζους³⁸. Ένα ακόμη τεχνικό στοιχείο του αντιγράφου αυτού είναι το στήριγμα (runtello) στο ύψος του γαστροκνήμιου μυώνα, το οποίο προφανώς ένωνε τα δύο σκέλη. Στο αντίγραφο του

---

³⁷ Ο W.Amelung (EA 1127) τη χαρακτηρίζει παραλλαγή του ιματίου του εξεταζόμενου τύπου.

³⁸ Αυτού του είδους η κατασκευή και η επιμελημένη εργασία στην πίσω όψη του κορμού αποδεικνύουν ότι το αντίγραφο της Σίδης κατασκευάστηκε με προοπτική να φαίνεται η πίσω όψη του. Αυτό συνέβαινε πιθανότατα στο χώρο όπου στήθηκε το έργο πριν από την ένταξή του στο διακοσμητικό πρόγραμμα του Νυμφαίου της Σίδης, οπότε τοποθετήθηκε σε κόγχη. (M.Mansel, Die Ruinen von Side (1963), 66,εικ.47)

Λούβρου (1.3), το μοναδικό από τα υπόλοιπα του τύπου στο οποίο σώζονται τα σκέλη στο ύψος αυτό, ο αντιγραφέας δε θεώρησε απαραίτητη τη σύνδεσή τους με στήριγμα.

Δημοσιευμένες απεικονίσεις της πίσω όψης του κορμού υπάρχουν μόνον από τα αντίγραφα του Palazzo Rosso (1.4)³⁹ και του Anzio (1.5)⁴⁰. Στο αντίγραφο του Palazzo Rosso το πλάσιμο των μυών είναι διαφοροποιημένο. Οι πτυχές στην πίσω όψη του ιματίου είναι διευθετημένες με τον εξής τρόπο: η κάθετη πλατιά κεντρική πτυχή, που ξεκινά από τη μέση περίπου του βραχίονα, πλαισιώνεται στα δεξιά της από μία πτυχή, που ξεκινά από την εσωτερική πλευρά του αγκώνα, και στα αριστερά της από δύο πτυχές, από τις οποίες πλατύτερη είναι η εξωτερική. Στο αντίγραφο του Anzio η πίσω όψη του κορμού είναι πιο συνοπτικά πλασμένη, το ιμάτιο όμως πτυχώνεται με τον ίδιο τρόπο.

Το **αριστερό άκρο χέρι** σώζεται μόνον στον Ερμή Ludovisi (1.1) και στον ανδριάντα του Λούβρου (1.3), με μικρές συμπληρώσεις. Το χέρι αυτό κρατούσε, όπως φαίνεται από τη διάταξη των δακτύλων του στο αντίγραφο Ludovisi, κάποιο ραβδόμορφο αντικείμενο, πιθανότατα ένα **κηρύκειο**. Αυτό επιβεβαιώνεται από το αντίγραφο του Anzio (1.2), στο οποίο η μορφή κρατά κηρύκειο με σχήμα χαρακτηριστικό της εποχής του αντιγράφου. Το κηρύκειο αυτό ακουμπά σε όλο το μήκος του πήχη, κρύβοντας μέρος του κυματοειδούς σχηματισμού του ιματίου. Η θέση του κηρυκείου ήταν διαφορετική στο πρωτότυπο. Θα ήταν καταρχήν ελεύθερο, αφού δεν άφησε ίχνη στα αντίγραφα Ludovisi, του Palazzo Rosso και του Λούβρου. Το χέρι θα πρέπει να κρατούσε το κηρύκειο με κατεύθυνση προς τα εμπρός και κάτω⁴¹, όπως παρατηρεί ο E.Paribeni⁴² και όπως μαρτυρεί η διάταξη των δακτύλων του Ερμή Ludovisi αλλά και ο τόρμος που έχει ανοιχτεί στο χέρι για την τοποθέτησή του.

---

³⁹ E.Arslan,όπ.,π. εικ.42.

⁴⁰ Arias, NSc80,1939, 80, εικ.1.

⁴¹ Πβ. τη θέση του κηρυκείου του Ερμή στον ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα του ζωγράφου της Περσεφόνης στη Νέα Υόρκη, MMA 28.57.23 (LIMC VI, λ.Hermes, 339 αρ. 637), ο οποίος χρονολογείται στο 440 π.Χ.

⁴² Paribeni, Sculture, 27 αρ.29. Πβ. MusNazRom I 8, 1., 197.

Προβληματική ήταν μέχρι το 1959 η **αποκατάσταση του δεξιού χεριού**, που δε σωζόταν σε κανένα από τα αντίγραφα του τύπου εκτός από τον ανδριάντα του Λούβρου (1.3). Στα αντίγραφα της Συλλογής Ludovisi (1.1), του Anzio (1.2), του Palazzo Rosso (1.4) και του Palazzo Colonna⁴³ (1.5) σώζεται μόνον ένα μικρό τμήμα του αριστερού βραχίονα, που δείχνει ότι ήταν υψωμένος με κατεύθυνση προς τα εμπρός. Παρόλο που η συμπλήρωση του δεξιού χεριού στο αντίγραφο Ludovisi, η οποία έγινε από τον γλύπτη Algardi, αμφισβητήθηκε σχετικά νωρίς και πιστότερη στο πρωτότυπο θεωρήθηκε η θέση του χεριού στον ανδριάντα του Λούβρου⁴⁴, η Σ.Καρούζου υποστήριξε την ορθότητα της συμπλήρωσης του Ιταλού γλύπτη⁴⁵. Το δεξιό χέρι όμως του αποσπασματικά σωζόμενου αγάλματος που βρέθηκε στη Σίδη (1.6β) το 1959 και δημοσιεύθηκε από την J.Inan το 1970, απέδειξε ότι η θέση του χεριού στον ανδριάντα του Λούβρου είναι αυτή του πρωτοτύπου⁴⁶. Μία φωτογραφική σύνθεση του αντιγράφου Ludovisi με το δεξιό χέρι του ανδριάντα του Λούβρου⁴⁷ που επιχείρησε η J.Inan μας δίνει μία ολοκληρωμένη εικόνα για την αρχική σύνθεση⁴⁸ (**πίν. 13α**). Το δεξιό χέρι της μορφής είναι υψωμένο με έντονα λυγισμένο τον αγκώνα στο ύψος του θώρακα και το άκρο χέρι, με τα δάκτυλα λυγισμένα, φθάνει κοντά στην κεφαλή, στο ύψος του δεξιού κροτάφου. Αν προστεθεί το γείσο του πετάσου⁴⁹, θα διαπιστώσουμε πως τα δάκτυλα φθάνουν μέχρι το ύψος του, χωρίς όμως να το πιάνουν. Η ερμηνεία της χειρονομίας αυτής θα συζητηθεί σε ιδιαίτερο κεφάλαιο.

---

⁴³ Το δεξιό χέρι του κορμού του Palazzo Colonna είναι συμπληρωμένο όπως του Γερμανικού.

⁴⁴ Maderna, 81.

⁴⁵ S.Karusu,ό.π.,91κ.ε.

⁴⁶ Inan, AK 13, 27κ.ε., πίν.20.4 -6, 21.3.

⁴⁷ Δεν είναι το αποσπασματικά σωζόμενο δεξιό χέρι από τη Σίδη, όπως πιθανόν εκ παραδρομής αναφέρει η C.Maderna (όπ.π.,81).

⁴⁸ Inan,Side,πίν.XVIII.

⁴⁹ Για τη συμπλήρωση του πετάσου, του οποίου το σχήμα παραδίδουν πιστά τα αντίγραφα Ludovisi (1.1), Broadlands (1.9) και Sulmona (1.11) (lectio difficilior), χρήσιμη είναι η σύγκριση με παρόμοιους πετάσους, που παρουσιάζονται σε αττικές αγγειογραφίες της πέμπτης δεκαετίας 5^{ου} αιώνα π.Χ., όπως ο πέτασος του Ερμή σε λευκή λήκυθο στο Μόναχο (W.Riezler, Weissgründige Attische Lekythen (1914), πίν.44.) (**πίν.13 β**) και του Θησέα σε ερυθρόμορφη κύλικα του ζωγράφου του Κόδρου στο Museo Civico της Μπολόνια αρ. PU 273 (Beazley ARV2 1268. LIMC I, λ. Aithra (U.Kron), αρ. I 48), η οποία χρονολογείται στο 440/430 π.Χ. Σχετικά με τους τύπους πετάσου που φέρει ο Ερμής βλ.Grassinger, Broadlands, 71 σημ.2.

Με τη συμπλήρωση του δεξιού χεριού ολοκληρώνεται η εικόνα της σύνθεσης της μορφής: το χαμηλωμένο χαλαρό αριστερό χέρι αντιστοιχεί στο δεξιό άνετο σκέλος και το δεξιό υψωμένο και λυγισμένο χέρι, που δρα, στο αριστερό άνετο σκέλος.

Η θέση του λαιμού και της **κεφαλής**, που κλίνει προς τα κάτω και παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα δεξιά, παραδίδονται από τα αντίγραφα Ludovisi (1.1), Λούβρου (1.3) και Anzio (1.2). Από τα αντίγραφα της κεφαλής του τύπου εκείνα της Συλλογής Ludovisi (1.1), της Σίδης (1.6) και του Liebieghaus (1.7) είναι τα καλύτερα διατηρημένα. Τα αντίγραφα Ludovisi και Liebieghaus είναι βέβαια καλής ποιότητας, αλλά, όπως ήδη αναφέραμε, η επιφάνειά τους έχει υποστεί επεμβάσεις κατά τη συντήρηση. Μόνο στην κεφαλή της Σίδης (1.6 α) σώζεται η αρχική επιφάνεια και μάλιστα σε εξαιρετική κατάσταση. Τα υπόλοιπα αντίγραφα είτε δεν είναι τόσο καλής ποιότητας, είτε δεν σώζονται σε ικανοποιητική κατάσταση, ώστε να δίνουν πληροφορίες για το πρωτότυπο.

Το πρόσωπο στα περισσότερα αντίγραφα έχει σχήμα ωοειδές και ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά. Η απόδοση της επιφάνειας του προσώπου, ιδιαίτερα των παρειών και του μετώπου, εξαρτάται από την εποχή και την ποιότητα του κάθε αντιγράφου. Στα περισσότερα η επιφάνεια του προσώπου είναι λεία, ενώ στο αντίγραφο του Liebieghaus (1.7) είναι παλλόμενη, ιδιαίτερα στην περιοχή της μύτης και του στόματος. Στο αντίγραφο αυτό μάλιστα υπάρχει μία βάθυνση στο σαγόι, χαρακτηριστικό που δεν συναντάται σε κανένα άλλο από τα αντίγραφα της κεφαλής. Εξαιρεση αποτελούν τα χαρακτηριστικά της κεφαλής της Sulmona (1.11), όπου τόσο τα μάτια όσο και η αυλακωμένη από ρυτίδες επιφάνεια του προσώπου αποκλίνουν από τον ιδεαλιστικό τύπο και μπορούν να χαρακτηρισθούν εικονιστικά⁵⁰.

Στην καλής ποιότητας και εξαιρετικά διατηρημένη κεφαλή της Σίδης (1.6 α) μπορούμε να παρατηρήσουμε καλύτερα τα χαρακτηριστικά του προσώπου και της κόμης, ώστε να τα συγκρίνουμε με των υπολοίπων αντιγράφων. Θα πρέπει βέβαια να αγνοήσουμε τις λεπτομέρειες στην απόδοση των χαρακτηριστικών που οφείλονται στο στυλ του αντιγραφέα και σε γενικότερα χαρακτηριστικά της εποχής των Αντωνίνων. Στο στυλ του αντιγράφου οφείλεται η απόδοση των ματιών με τα

---

⁵⁰ Grassinger, Broadlands, 70 αρ.4 σημ.6.

πολύ πλατιά βλέφαρα στην κεφαλή της Σίδης⁵¹, όπως και τα μεγάλα μάτια στην κεφαλή της Galleria degli Uffizi (1.10), χαρακτηριστικά της εποχής των Φλαβίων. Τα κοινά στοιχεία όλων σχεδόν των αντιγράφων της κεφαλής είναι το βλέμμα, που έχει κατεύθυνση προς τα εμπρός και κάτω, όταν η κεφαλή είναι σωστά τοποθετημένη, το μικρό στόμα με τα σαρκώδη χείλη και το γεμάτο στρογγυλεμένο σαγόκι. Η μύτη, που στην κατατομή συνεχίζει ομαλά τη γραμμή του μετώπου, σώζεται μόνο στο αντίγραφο της Σίδης. Στα καλύτερα διατηρημένα και πιστά αντίγραφα της κεφαλής συμπεριλαμβάνεται και εκείνο του Liebieghaus (1.7).

Περισσότερο και από τα χαρακτηριστικά του προσώπου, η απόδοση της κόμης είναι αυτή που θα μας βοηθήσει να διακρίνουμε το βαθμό πιστότητας των αντιγράφων. Πριν όμως από την περιγραφή της κόμης θα σταθούμε στον **πέτασο**, ένα από τα προσδιοριστικά σύμβολα της μορφής, που εμφανίζεται στα αντίγραφα Ludovisi (1.1), Anzio (1.2), Liebieghaus (1.7), Broadlands (1.9), Sulmona (1.11) και Βατικανού, δηλαδή σε επτά από τα δέκα αντίγραφα της κεφαλής του τύπου⁵². Το σχήμα όμως του πετάσου δεν είναι όμοιο σε όλα. Μόνο στον Ερμή Ludovisi (1.1) και στις κεφαλές Broadlands (1.9) και Sulmona (1.11) ο πέτασος αυτός, που στερεώνεται στο πίσω μέρος της κεφαλής με ταινία, αποτελείται από ρηχό ημισφαιρικό τμήμα και γείσο στενό και ανασηκωμένο στην πίσω πλευρά, πλατύτερο και πιο χαμηλωμένο στην μπροστινή. Το μπροστινό τμήμα του γείσου που προεξείχε δεν σώζεται βέβαια σε κανένα από τα παραπάνω αντίγραφα, ο τρόπος όμως που έχει σπάσει το μπροστινό μέρος του γείσου στο αντίγραφο Ludovisi και η παραβολή του σχήματός του με απτικές αγγειογραφίες ιδίως της 5^{ης} και 4^{ης} δεκαετίας του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όπου παρουσιάζεται αυτός ο χαρακτηριστικός πέτασος, ο οποίος συχνά

---

⁵¹ Μεγάλη ομοιότητα υπάρχει στην απόδοση των χαρακτηριστικών και της έκφρασης των ματιών της κεφαλής της Σίδης και της κεφαλής τύπου Ερμή του Πολυκλείτου στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης, αρ.98.641 (M. Comstock -C. Vermeule, *Sculpture in stone, The greek, roman and etruscan collections of the Museum of Fine Arts Boston* (1976), 92κ.ε., αρ.144.

⁵² Ο G.Säflund υποστηρίζει ότι και ο ανδριάντας του Λούβρου, του οποίου το επάνω τμήμα του κρανίου είναι δουλεμένο σε χωριστό κομμάτι μαρμάρου και αποτελεί κατά τον Brendel προσθήκη που έγινε στην αρχαιότητα (Brendel, *RM* 50, 1935, 254), είναι πιθανό να έφερε αρχικά πέτασο και όχι μόνο φτερά (G.Säflund, *όπ.π.*,3). Προσωπικά διατηρώ αμφιβολίες σχετικά με το θέμα, καθώς η εντύπωση που δίνει η επεξεργασία της κόμης είναι ενιαία.

χαρακτηρίζει τη μορφή του Ερμή και κάποιων άλλων μορφών, όπως ο Θησέας⁵³, βοηθούν στην ασφαλή συμπλήρωσή του.

Στα υπόλοιπα αντίγραφα, του Anzio (1.2), του Liebieghaus (1.7), της Villa Albani (1.8) και του Βατικανού (1.12), ο πέτασος έχει περίπου ημισφαιρικό σχήμα και διαφορετικό κάθε φορά γείσο. Η άποψη της R.M.Schneider ότι αυτό ήταν το σχήμα του πετάσου του πρωτότυπου⁵⁴, δε βασίζεται σε ισχυρά επιχειρήματα, καθώς πρόκειται για τύπο πετάσου, απλό στην κατασκευή, που προστίθεται κατά κανόνα από τους αντιγραφείς της ρωμαϊκής εποχής. Ο τύπος αυτός δεν εμφανίζεται πριν από το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ένα επιπλέον επιχείρημα αποτελεί η παρατήρηση ότι το κοινό χαρακτηριστικό των κρανόμορφων αυτών πετάσων, είναι πως κατεβαίνουν πολύ πιο χαμηλά από αυτόν του Ερμή Ludovisi (1.1). Καλύπτουν έτσι και το σημείο όπου στο αντίγραφο αυτό, καθώς και στα άλλα δύο της ίδιας ομάδας, υπάρχει ταινία, με αποτέλεσμα να είναι ορατοί λιγότεροι βόστρυχοι στα πλάγια και στο πίσω μέρος της κεφαλής⁵⁵. Άλλα δύο αντίγραφα, στα οποία δεν σώζεται ο ίδιος ο πέτασος αλλά μόνον η ταινία του, έρχονται να προστεθούν στην ομάδα του Ερμή Ludovisi και να ενισχύσουν την άποψη ότι η ομάδα αυτή προσεγγίζει περισσότερο στο πρωτότυπο. Πρόκειται για την κεφαλή της Σίδης⁵⁶(1.6), και την κεφαλή της Galleria degli Uffizi⁵⁷ (1.10), οι οποίες αρχικά έφεραν πέτασο.

Στη συνέχεια θα αναλυθεί το **σύστημα των βοστρύχων** που ο πέτασος αφήνει να φαίνονται. Αντικείμενο σύγκρισης αποτελούν κυρίως οι τρεις πρώτες σειρές βοστρύχων στο μπροστινό μέρος επάνω από το μέτωπο, και στα πλάγια, που συναντώνται σε όλα τα αντίγραφα. Ο αριθμός, η διάταξη και το σχήμα των βοστρύχων των τριών πρώτων σειρών στην μπροστινή και τις πλάγιες όψεις της

---

⁵³ Βλ. σημ. 49.

⁵⁴ Schneider, Villa Albani, 42 σημ. 61.

⁵⁵ Πρόκειται για κλασικιστική παραλλαγή όπως αναφέρει η D.Grassinger (Grassinger, Broadlands, 70 σημ.17). Η παρέκκλιση αυτή από το πρωτότυπο είχε σκοπό την απλούστευση της κατασκευής των αντιγράφων και την ασφάλεια του πετάσου. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν σώζεται το εύθραυστο γείσο κανενός από τα αντίγραφα με το πρωτότυπο σχήμα του πετάσου, γεγονός που πιθανόν οδήγησε σε λύσεις όπως της κεφαλής της Galleria degli Uffizi.

⁵⁶ Inan, Side,33.

⁵⁷ V.Graziu, όπ.π., 306.

κεφαλής, παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες μεταξύ τους στα αντίγραφα της Σίδης⁵⁸ (1.6), της Villa Albani (1.8), της Συλλογής Ludovisi (1.1) και του Liebieghaus (1.7), τα οποία αποδεικνύονται έτσι τα πιστότερα του τύπου. Οι διαφορές που παρατηρούνται στην απόδοση της κόμης οφείλονται στα χαρακτηριστικά της εποχής του κάθε αντιγράφου, στο βαθμό της επιμέλειας και στις τυχόν επεμβάσεις που έχει υποστεί. Έτσι στην κεφαλή της Σίδης (1.6) οι βόστρυχοι αποδίδονται με έτονη φωτοσκίαση, σε αντίθεση με τα αντίγραφα της Villa Albani (1.8), της Συλλογής Ludovisi (1.1) και του Liebieghaus (1.7), όπου οι βόστρυχοι που έχουν πλαστική υπόσταση, χωρίζονται από λεπτές αυλακίες. Το σχήμα πάντως των βοστρύχων είναι σε όλες τις περιπτώσεις το ίδιο: είναι μικροί και κοχλιωτοί -ανάμνηση της υστεροαρχαϊκής εποχής-, φέρουν στο κέντρο τους οπή και είναι διευθετημένοι σε τρεις σειρές, που διακρίνονται καθαρά στην μπροστινή όψη, ενώ στις πλάγιες είναι πιο συγκεχυμένες. Το σχήμα του κάθε βοστρύχου επαναλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο στα αντίγραφα αυτά, το γεγονός όμως ότι η επιφάνεια των κεφαλών Ludovisi και Liebieghaus έχει υποστεί επεμβάσεις και ότι στη δεύτερη κεφαλή, του Liebieghaus, ορισμένοι βόστρυχοι είναι αποκρουσμένοι, δυσχεραίνουν τη σύγκριση μεταξύ τους. Χαρακτηριστικοί πάντως, μεταξύ των άλλων βοστρύχων, είναι και οι εξής: **α)** οι τρεις βόστρυχοι της πρώτης σειράς στο ύψος του δεξιού αυτιού, **β)** μία λοξή σειρά βοστρύχων στη δεξιά όψη της κεφαλής, λίγο ψηλότερα από το ύψος του ματιού (φαίνεται καθαρά στα αντίγραφα Ludovisi (1.1), Σίδης (1.6) και Broadlands (1.9)), **γ)** οι βόστρυχοι που μισοσκεπάζουν το αριστερό αυτί –ένας με καμπυλωμένη την απόληξή του, που πλαισιώνεται από άλλους δύο σιγμοειδείς– (φαίνονται καθαρά στην κεφαλή της Σίδης, ενώ στον Ερμή Ludovisi οι δύο σιγμοειδείς βόστρυχοι είναι σπασμένοι και συμπληρωμένοι) και **δ)** οι ίουλοι, που είναι πρόστυποι στις κεφαλές του Liebieghaus (1.7) και της Villa Albani (1.8), ενώ στην κεφαλή της Σίδης (1.6) έχουν αποδοθεί με περισσότερη πλαστικότητα και επιμέλεια⁵⁹. Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα πρέπει να αποδοθούν στο πρωτότυπο.

⁵⁸ Στην μπροστινή όψη του αντιγράφου της Σίδης, όπως αναφέρθηκε, υπάρχει και τέταρτη σειρά βοστρύχων, το σχήμα τους όμως και η απόδοσή τους κάνουν πολύ πιθανή την υπόθεση ότι ο γλύπτης που αφαίρεσε τον πέτασο από το αντίγραφο αυτό και πρόσθεσε το επάνω τμήμα του κρανίου, λάξευσε και την τέταρτη σειρά βοστρύχων.

⁵⁹ Στην κεφαλή της Galleria degli Uffizi (1.10) και στις δύο πλευρές ο τελευταίος βόστρυχος είναι πιο πρόστυπος από τους άλλους. Αυτό μπορεί να οφείλεται στη λείανση που υπέστη η επιφάνεια, ίσως όμως να

Όπως δείχνουν οι πίσω όψεις της κεφαλής στα αντίγραφα Ludovisi (1.1) και Σίδης (1.6), τουλάχιστον στις δύο αυτές περιπτώσεις το πίσω μέρος της κεφαλής είναι δουλεμένο με την ίδια επιμέλεια όπως το μπροστινό και τα πλάγια τμήματα. Και στα δύο αντίγραφα διακρίνονται τρεις σειρές βοστρύχων κάτω από την πλοηγοτική αποδοσμένη ταινία και δύο επάνω από αυτήν. Στην κεφαλή Broadlands (1.9) κάτω από την ταινία υπάρχουν τρεις σειρές και επάνω από αυτήν τέσσερις. Τις δύο επάνω σειρές φαίνεται πως αναγκάστηκε να τις προσθέσει ο αντιγραφείς, γιατί ο πέτασος είναι μικρός και αφήνει μεγάλο μέρος της κόμης ακάλυπτο. Τέλος στην πίσω όψη της κεφαλής της Φλωρεντίας (1.10) διακρίνονται με σαφήνεια οι τρεις σειρές βοστρύχων κάτω από την ταινία και οι δύο επάνω από αυτήν. Οι βόστρυχοι επάνω από τις δύο αυτές σειρές, οι οποίοι έχουν προστεθεί από τον γλύπτη που αφαίρεσε τον πέτασο, θυμίζουν περισσότερο πολυκλείτους βοστρύχους. Αρκετή ομοιότητα με τα παραπάνω αντίγραφα παρουσιάζει συνολικά και η κεφαλή της Villa Albani (1.8). Παρόλο που οι βόστρυχοί της είναι λιγότερο πλαστικά διαφοροποιημένοι από τα αντίγραφα που αναφέραμε, συμπίπτουν τόσο ο αριθμός όσο και το σχήμα τους σε γενικές γραμμές. Τεκμηριωμένη είναι η άποψη της Ch.Vorster, η οποία μετά από κριτική των αντιγράφων του τύπου, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα πιστότερα στο πρωτότυπο αντίγραφα της κεφαλής είναι αυτά της Σίδης (1.6), του Liebighaus (1.7) και της Villa Albani⁶⁰ (1.8).

Το αντίγραφο του Anzio (1.2) απομακρύνεται περισσότερο από το πρωτότυπο, καθώς οι βόστρυχοί του έχουν περίπου τον ίδιο αριθμό, αλλά το σχήμα τους συχνά διαφέρει πολύ από εκείνο των πιστών αντιγράφων. Τέλος στην κεφαλή του Βατικανού οι βόστρυχοι είναι ελάχιστα διαφοροποιημένοι και η απόδοση της κόμης πολύ ελεύθερη και συνοπτική. Τα τελευταία αυτά αντίγραφα δεν προσφέρουν νέα στοιχεία για τη μελέτη του τύπου.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα αντίγραφα του τύπου που μας οδηγούν πιο κοντά στο πρωτότυπο είναι τα εξής: α) ο *Ερμής Ludovisi* (1.1) για τα στοιχεία που μας δίνει σχετικά με την κατασκευή, την κίνηση, το πλάσιμο και τις αναλογίες του κορμού, το μοτίβο του ιματίου, τα χαρακτηριστικά του

ήταν το επάνω μέρος του ίουλου που λειάνθηκε. Το ίδιο παρατηρείται και στους τελευταίους βοστρύχους της δεξιάς όψης της κεφαλής του αντιγράφου Ludovisi.

⁶⁰ Vorster, Villa Albani, 40.

προσώπου, το σύστημα των βοστρύχων της κόμης και το σχήμα του πετάσου. Η φθορά όμως που έχει υποστεί η επιφάνεια του αντιγράφου αυτού κατά τη συντήρηση κάνει απαραίτητες τις πληροφορίες που μας δίνουν για το πρωτότυπο β) *το αντίγραφο της Γένοβας (1.4)*, στο οποίο διατηρείται η αρχική επιφάνεια, για τις πληροφορίες που μας δίνει τόσο για τον κορμό με το πιο διαφοροποιημένο πλάσιμο των μυών, όσο και για το μοτίβο του ιματίου –με εξαίρεση τις μπροστινές κάθετες πτυχές–, γ) *η εξαιρετικά καλά διατηρημένη κεφαλή της Σίδης (1.6)*, η οποία –παρά την έλλειψη του πετάσου– μας δίνει πληροφορίες τόσο για τα χαρακτηριστικά του προσώπου όσο και για το σύστημα των βοστρύχων της κόμης. Τις παραπάνω πληροφορίες έρχεται να επαληθεύσει δ) *η κεφαλή του Liebieghaus (1.7)*. Μία ιδέα για την αρχική σύνθεση δίνει το φωτομοντάζ της J.Inan (πίν. 13 α)

Χρονολόγηση και απόδοση του πρωτοτύπου

Το πρωτότυπο του Ερμή Ludovisi, το οποίο ήταν κατά πάσα πιθανότητα χάλκινο⁶¹, χρονολογείται από όλους σχεδόν τους μελετητές γύρω στο 450 π.Χ., άποψη πολύ πιθανή. Λίγο νωρίτερα, μεταξύ 455 και 450 π.Χ. το τοποθετεί, μαζί με την Αθηνά Λημνία, ο V.M.Strocka⁶². Σχετικά όμως με την απόδοσή του σε καλλιτέχνη, έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές απόψεις⁶³.

Ο A.Furtwängler παίρνοντας αφορμή από ένα φωκικό νόμισμα με την κεφαλή του Ερμή, είχε αποδώσει το πρωτότυπο του Ερμή Ludovisi στον Τηλεφάνη από τη Φώκαια⁶⁴. Οι περισσότεροι αρχαιολόγοι, όπως οι Graef, Σ.Καρούζου, J.Inan, V.M.Strocka και P.C.Bol, αποδίδουν το έργο αυτό στο Φειδία, επιμένοντας στα κοινά στυλιστικά στοιχεία του με την Αθηνά Λημνία και τον Απόλλωνα Kassel, ενώ άλλοι, όπως ο E.Paribeni, το αποδίδουν στο Μύρωνα βρίσκοντας ομοιότητες με το Δισκοβόλο. Τέλος μία ομάδα μελετητών (G.Lippold, Helbig, E.Arslan)⁶⁵, με την άποψη των οποίων συμφωνώ, δεν πείθονται από καμία από τις αποδόσεις αυτές. Ο

---

⁶¹ E.Arslan, όπ.π.,134, πβ.Inan,Side,32.

⁶² Strocka, Kopien, 132.

⁶³ Σχετικά με τη χρονολόγηση του πρωτοτύπου και την απόδοσή του σε γλύπτες του 5^{ου} αιώνα π.Χ., βλ.Inan, Side, 38κ.ε.

⁶⁴ Furtwängler, 86 κ.ε.

⁶⁵ Πβ. Maderna

E.Arslan⁶⁶ καταλήγει: «. . . possiamo soltanto concludere che i grandi nomi attici che concretamente sono testimoniati da monumenti (o copie) della fine della prima metà del quinto secolo vanno tutti esclusi. . . Certamente altri, minori se rapportati alle grandi personalità, ma pur capaci di produrre opere nobili e degne di rispetto, lo avranno tentato. Tra questi si nasconde l'autore dell'Hermes Ludovisi. ».

Αυτό που μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε με βάση το μοτίβο στήριξης, τα χαρακτηριστικά του προσώπου και της κόμης και τέλος το σχήμα του πετάσου, είναι ότι πρόκειται για αττικό έργο που δημιουργήθηκε στα μέσα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι ομοιότητες του Ερμή Ludovisi, από πλευράς αναλογιών, μοτίβου στήριξης και στυλ, με έργα όπως ο Απόλλων του Τίβερη και ο Απόλλων Kassel, οδηγούν στην απόδοση του πρωτοτύπου του εξεταζόμενου τύπου στον κύκλο του Φειδία, του δημιουργού των έργων αυτών.

Ερμηνεία της μορφής και της χειρονομίας του δεξιού χεριού της

Αν για την ταύτιση της εικονιζόμενης μορφής με τον Ερμή δεν έχουν διατυπωθεί αντιρρήσεις από κανέναν ερευνητή, χάρη στα διακριτικά σύμβολα του θεού, που σώζονται στα περισσότερα από τα αντίγραφα του τύπου, δε συμβαίνει το ίδιο με τις ιδιότητες που του έχουν αποδοθεί. Έχει χαρακτηριστεί «λόγιος», «αγγελιοφόρος»⁶⁷ και «ψυχοπομπός»⁶⁸, με βάση τη λανθασμένη συμπλήρωση του Algardi στο αντίγραφο Ludovisi (πίν. 1 α,β,γ) αλλά και τη χειρονομία του ανδριάντα του Λούβρου (πίν.3 γ).

Μετά τη δημοσίευση του δεξιού χεριού της Σίδης επιβεβαιώθηκε ότι ο Κλεομένης ο Αθηναίος, ο δημιουργός του ανδριάντα του Λούβρου, αντέγραψε πιστά τη χειρονομία του πρωτοτύπου⁶⁹. Η ερμηνεία της χειρονομίας αυτής⁷⁰, που

---

⁶⁶ E.Arslan, όπ.π.,144.

⁶⁷ Ο L.Beschi σε προφορική συζήτηση το 1991 διατύπωσε την άποψη πως ο δημιουργός του Ερμή Ludovisi θέλησε να παρουσιάσει τον Ερμή τη στιγμή κατά την οποία, αφού έχει επιστρέψει από κάποια αποστολή, βγάζει τον πέτασό του και αφήνει το ιμάτιο να γλιστρήσει από το χέρι του.

⁶⁸ S.Karusu, όπ.π., 96κ.ε.

⁶⁹ Η J.Inan, που δημοσίευσε το σημαντικό αυτό θραύσμα, χαρακτηρίζει τη χειρονομία αυτή ρητορική (Inan, Side, 38).

⁷⁰ Για τις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ερμηνεία της χειρονομίας (ως ρητορικής ή αποχαιρετισμού) βλ.Maderna, 81κ.ε.

συνδυάζεται με την κλίση της σκιασμένης από το γείσο του πετάσου κεφαλής και το βλέμμα που κατευθύνεται προς τα εμπρός και κάτω⁷¹, είναι καθοριστική και για την ερμηνεία της μορφής.

Το δεξιό χέρι, που σώζεται πλήρες μόνο στον ανδριάντα του Λούβρου⁷² (πίν. 3γ), είναι υψωμένο και έντονα λυγισμένο στον αγκώνα. Τα δάκτυλά του είναι λυγισμένα, εκτός από τον αντίχειρα και τον δείκτη, που είναι πιο τεντωμένοι και πλησιάζουν, χωρίς όμως ούτε να ενώνονται⁷³, ούτε να αγγίζουν το γείσο του πετάσου⁷⁴.

Για να ερμηνεύσουμε τη χειρονομία αυτή, δε θα πρέπει να μείνουμε μόνο στον συγκεκριμένο αγαλματικό τύπο, αλλά να μελετήσουμε τα *παράλληλά* της και σε άλλα μνημεία της κλασικής εποχής. Από την έρευνα προκύπτει πως ο Ερμής και ορισμένοι θνητοί –αθλητές ή λατρευτές– που κάνουν τη χαρακτηριστική αυτή χειρονομία⁷⁵, παρουσιάζονται σε ορισμένα μνημεία διάφορων κατηγοριών. Στις απεικονίσεις αυτές ο *Ερμής* κάνει τη χειρονομία με το δεξιό⁷⁶ ή –σπανιότερα– με το αριστερό χέρι, όπως στην *ερυθρόμορφη υδρία του ζωγράφου των Νιοβιδών στο Cabinet des Medailles*⁷⁷ (πίν. 13 γ), όπου ο θεός παρουσιάζεται δίπλα στη Δελφική

---

⁷¹ Σχετικά με την κατεύθυνση του βλέμματος του Ερμή η Καρούζου (ό.π.,95) παρατηρεί: «...man ist versucht zu sagen: in Richtung auf etwas, was sich zu seinen Füßen befindet».

⁷² Δε φαίνεται πιθανή η άποψη του K.Sittl (*Die Gebärden der Griechen und Römer* (1890), 252 σημ.3), ο οποίος ερμηνεύει τη χειρονομία ως εξής: «...zögernde Überlegung, weshalb die Hand mit eingezogenen Fingern gegen das Ohr (!) erhoben ist.». Με βάση αυτή την παρατήρηση, η οποία οφείλεται στην κακή φωτογραφία που είχε στη διάθεσή του, συσχετίζει τη χειρονομία με το χωρίο του Πλωτίνου (*Mil.glor.*204) «*Dextera digitis rationem compiutat*» και θεωρεί τον Ερμή «λόγιο» και με τις δύο έννοιες.

⁷³ Ένα μικρό στρογγυλό *runtello* ανάμεσα στον αντίχειρα και τον δείκτη στον ανδριάντα του Λούβρου, μαρτυρεί την προσπάθεια του αντιγραφέα να αποδώσει με ακρίβεια τη χειρονομία του τύπου.

⁷⁴ Σχετικά με τη συμπλήρωση του πετάσου βλ. σημ.49.

⁷⁵ Η εξεταζόμενη χειρονομία δε θα πρέπει να συγχέεται με αυτήν του «αποσκοπεύοντος» (βλ. I.Jucker, *Der Gestus des Aposkopeuon*(1956), 68κ.ε., F.Matz, *Die Dionysischen Sarkophage I*, 55 αρ.94), η οποία χαρακτηρίζει συνήθως τους κυνηγούς, όπως σατύρους με λαγοβόλα ή το λατρευτικό άγαλμα της Αρτέμιδος σε ερυθρόμορφη κατωιταλιωτική αγγειογραφία στο Museo Nazionale της Νάπολης (*LIMC II*, λ.*Artemis/Diana*, αρ.27).

⁷⁶ Είναι πιθανόν και η μορφή του Ερμή σε αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια στήλη με παράσταση νεκροδείπνου, του 4^{ου} (;) αιώνα π.Χ., στο Μουσείο της Κορίνθου (*MS1208*) (*LIMC VI*, λ.*Hermes*, 337 αρ.616, πίν. 250 αρ.616) (πίν.13 δ) να έκανε την ίδια χειρονομία, αλλά η κατάσταση διατήρησης δεν μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα. Πάντως ενισχυτικό προς την κατεύθυνση αυτή είναι το γεγονός ότι η μορφή του Ερμή παρουσιάζεται σε τύπο ανάλογο με του Ερμή Ludovisi.

⁷⁷ Παρίσι, *Cabinet des Medailles* 443. *ARV* 2, 606, 71. *LIMC II*, λ.*Apollon*, αρ.745a : Γύρω στο 460-440 π.Χ.

Τριάδα ως συμπαραστάτης σε αναίμακτη θυσία. Ντυμένος και σε στάση αντίστροφη από του Ερμή Ludovisi αγγίζει με τα δάχτυλα το γείσο του πετάσου του. Η Ε. Simon χαρακτηρίζει τη χειρονομία του ως εξής: “Auf der anderen Seite erscheint mit adorierend erhobener Hand, der Opferherold Hermes.”⁷⁸ Τα άλλα πρόσωπα που κάνουν τη χειρονομία αυτή είναι *λατρευτές* κάποιου θεού ή ήρωα, όπως η μικρή ανδρική μορφή σε αναθηματικό ηρωικό ανάγλυφο του 4^{ου} ή 3ου αι. π.Χ. από τον Πειραιά στο Εθνικό Μουσείο⁷⁹ (πίν. 15 α), *αθλητές* με στεφάνι ή ταινία, οι *λεγόμενοι αυτοστεφανούμενοι και αυτοδιαδούμενοι*⁸⁰, ή και χωρίς κάποιο από αυτά τα σύμβολα της νίκης⁸¹, και *μυθικά πρόσωπα*, όπως ο Οινόμαος σε ερυθρόμορφη *πελίκη του ζωγράφου των Σειρήνων στο Λούβρο*⁸² (πίν. 14 δ).

Επικουρικά θα αναφερθούμε και σε μνημεία των αυτοκρατορικών χρόνων στα οποία ο Ερμής κάνει τη γνωστή χειρονομία είτε φορά πέτασο, όπως στα ειδώλια των αυτοκρατορικών χρόνων, έργα πιθανότατα εκλεκτικά, όπως το *αργυρό ειδώλιο από τον θησαυρό της Μαζον στο Βρετανικό Μουσείο*⁸³ (πίν. 14α) και το *χάλκινο ειδώλιο από τη Λυών*⁸⁴ (πίν. 14β), είτε δεν φορά⁸⁵, όπως σε *νόμισμα της Τροιζήνας κοπής Σεπτιμίου Σεβήρου*⁸⁶ (πίν. 15β)⁸⁷. Παρατηρούμε πως η χειρονομία του Ερμή

---

⁷⁸ E.Simon, *Opfernde Götter* (1953), 21.

⁷⁹ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. 1409. Καλτσά, Εθνικό, 277 αρ. 580. Παράσταση με Διόσκουρους και αναθέτη που σεβίζει.

⁸⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε την ανάγλυφη στήλη του «αυτοστεφανουμένου» του Σουνίου (Εθνικό Μουσείο αρ.3344) και το αλάβαστρο από την Τανάγρα με απεικόνιση αθλητή στη μία όψη, και Νίκης στην άλλη (A.Greifenhagen, *Antike Kunstwerke* (1960), 42 αρ.72 εικ.). Πρόκειται για την παλαιότερη σωζόμενη απεικόνιση του σχήματος αυτού στην αγγειογραφία (480π.Χ.) (Ε.Κεφαλίδου, Νικητής (1996), 92κ.ε., σημ.63-65.) Την ίδια χειρονομία είναι πιθανό να κάνει και ο αποσπασματικά σωζόμενος ώριμος αθλητής (Ηρακλής;), που απεικονίζεται μπροστά σε τρίποδα, σε ερυθρόμορφο κρατήρα του ζωγράφου του Πηλέα στο Museo Nazionale της Ferrara (440-430π.Χ.) (LIMC V, λ. Herakles, αρ. 2803. Ε. Κεφαλίδου, όπ.π., αρ. Γ 64).

⁸¹ Στήλη Σωστράτου, Νέα Υόρκη, MMA 08.258.41 (375-350π.Χ.) (πίν.14 γ)

⁸² Λούβρο G229. R. Flacelière- P. Devambez, *Hèracles. Images et recits* (1966), 112 («le salut de Oineus»), πίν. XVIII (γύρω στο 475π.Χ.)

⁸³ Βρετανικό Μουσείο, GR 1824.4 - 60.13. Musée du Luxembourg- Paris, 8 Fevrier-23 Avril 1982, *Tresors d' Orfeverie Gallo Romains* (1989), αρ. 139. S.Walker, *British Museum, Roman Art* (1991), 70 εικ.88.

⁸⁴ St.Boucher, *Musée Denon Chalon Sur-Saone, Les bronzes figurés antiques* (1983), αρ.56 (εικ.).

⁸⁵ Ο Ερμής παρουσιάζεται και χωρίς πέτασο τόσο στους κλασικούς χρόνους όσο και στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

⁸⁶ LIMC V, λ. Hermes, αρ.302b.

Ludovisi γίνεται από τον Ερμή, πιθανόν και τον Ηρακλή, και ορισμένους θνητούς, λατρευτές ή αθλητές, σε περιπτώσεις που υπάρχει⁸⁸ ή εννοείται⁸⁹ η παρουσία κάποιας θεότητας. Τη χειρονομία των «αυτοστεφανουμένων» ο G. Neumann τη θεωρεί «eine spezielle kultische Geste der Sieger im gymnischen Agon. . . eine bedeutende Geste»⁹⁰ και δεν τη συσχετίζει με την τοποθέτηση ή την αφαίρεση του στεφανιού. Με την άποψή του συμφωνεί ο Ν.Κοντολέων⁹¹, ο οποίος αναφερόμενος στον Στεφανηφόρο του Σουνίου, διατυπώνει την εξής άποψη: «. . . il est un gest de veneration adressé au divin, dont la presence est tellement visible devant la mort. ». Σχετικά με τον αθλητή του αλαβάστρου της Τανάγρας και τον Έφηβο Westmacott υποστηρίζει ο Ν.Κοντολέων ότι η χειρονομία τους εκφράζει την αφοσίωσή τους στον θεό που τους έδωσε τη νίκη και ότι οι δύο αθλητές αγγίζουν απλώς το μέτωπο με το χέρι τους, θυμίζοντας έτσι το χωρίο του Σερβίου «venerantes deum tangimus frontem». Η Ε.Κεφαλίδου⁹² υποστηρίζει πως το σχήμα αυτό χρησιμοποιείται σπανιότερα στην αγγειογραφία και συχνότερα στην πλαστική, επειδή στη δεύτερη υπάρχει η ανάγκη της συμπύκνωσης σε αντίθεση με την αφηγηματικότητα που χαρακτηρίζει τις παραστάσεις στην αγγειογραφία.

---

⁸⁷ Σε ανάγλυφο του Μουσείου Granet της Aix en Provence (EA 1384) απεικονίζεται νέος μπροστά σε βωμό μαζί άλογο και γυναικεία μορφή. Η κλίση της κεφαλής και η θέση των χεριών του σχετίζεται με τον εξεταζόμενο τύπο. Οι απόψεις των μελετητών για τη χρονολόγηση του αναγλύφου αυτού, το οποίο έφθασε στο Μουσείο Granet το 1821 μέσω Μασσαλίας και θεωρείται ελληνικής προέλευσης, δίστανται καθώς άλλοι μελετητές το χαρακτηρίζουν επιτύμβιο και το χρονολογούν στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (H. Gibert, Musée d' Aix (1882), 159 αρ.210), ενώ άλλοι, όπως ο συγγραφέας του καταλόγου της έκθεσης Milano, Palazzo Reale, I Cavalli di San Marco (1977 και 1981) (Les chevaux de Saint Marc Venise. Catalogue (1981) 241 αρ. 122) το θεωρούν νεοαττικό έργο του 1^{ου}- 2^{ου} αι. μ.Χ. Τα προβλήματα όμως που παρουσιάζει το ανάγλυφο αυτό τόσο ως προς τα στυλιστικά του όσο και ως προς τα τεχνικά του χαρακτηριστικά δημιουργούν αμφιβολίες για την αυθεντικότητά του. Ευχαριστίες για τις σχετικές παρατηρήσεις οφείλω στους καθηγητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Εμ.Βουτυρά και Θ.Στεφανίδου-Τιβερίου και στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Ι.Α.Τριάντη. Για το λόγο αυτό θα αποφύγω να συμπεριλάβω το συγκεκριμένο ανάγλυφο στον κατάλογο των έργων στα οποία απεικονίζονται πρόσωπα με την υπό συζήτηση χειρονομία.

⁸⁸ Στην υδρία του Cabinet des Medailles (σημ. 77) και στο αναθηματικό ανάγλυφο του Εθνικού Μουσείου (σημ.79) και στο αλάβαστρο της Τανάγρας (σημ.80).

⁸⁹ Στην υδρία του ζωγράφου των Νιοβιδών (σημ.77, πίν. 13γ) συμβαίνουν και τα δύο.

⁹⁰ Neumann, Gesten, 84.

⁹¹ N.M. Kontoleon, Aspects de la Grèce Préclassique (1970), 14.

⁹² Εδώ 44 σημ.80

Πολύ περισσότερο ισχύει η παραπάνω παρατήρηση για τις υπόλοιπες μορφές, τον Ερμή και τους λατρευτές, όπου μας βοηθούν περισσότερο τα εικονογραφικά «συμφραζόμενα». Εύστοχη είναι η σύντομη παρατήρηση του E.Arslan, ο οποίος χαρακτηρίζει τη χειρονομία του Ερμή Ludovisi «. . . (gesto) quasi sicuramente rituale per la sua immediata potenza espressiva, giunge a definire il significato dell' immagine, quasi fosse un attributo. . . »⁹³. Πρόκειται λοιπόν πιθανότατα για έναν τελετουργικό χαιρετισμό, ο οποίος δείχνει σεβασμό σε κάποιον ανώτερο –ήρωα ή θεό– και συνδέεται συνήθως, αλλά όχι απαραίτητα, με κάποιον πέτασο, ταινία ή διάδημα.

Στη συνέχεια θα αναφερθούν άλλες προτάσεις για την ερμηνεία της χειρονομίας. Ο P.C.Bol συνδυάζοντας τους ίουλους, τους οποίους θεωρεί ένδειξη πένθους, με την παρουσία του πετάσου και του ιματίου που γλιστρά από τον αριστερό βραχίονα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο θεός απεικονίζεται ως ψυχοπομπός και η χειρονομία του δεξιού χεριού είναι χαιρετισμός προς τους νεκρούς⁹⁴. Επαναλαμβάνει επομένως την άποψη της Καρούζου, η οποία ερμήνευε τη λανθασμένη συμπλήρωση του Algardi. Η άποψη του V.M.Strocka ότι ο Ερμής με τη χειρονομία του προσπαθεί να επιβάλει την απαραίτητη για έναν ιερό χώρο σιωπή⁹⁵, δεν είναι δυνατό να γίνει αποδεκτή, αφενός επειδή λόγω της θέσης του χεριού δεν μπορεί να ερμηνευθεί με τον τρόπο αυτόν, αφετέρου επειδή η χειρονομία αυτή δεν έχει παράλληλα στον 5^ο αι. π.Χ. Πρόκειται για τη χαρακτηριστική χειρονομία του Αρποκράτη σε αγάλματά του της Ελληνιστικής εποχής, όπως αυτό στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης⁹⁶. Και η χειρονομία αυτή όμως έχει ερμηνευθεί διαφορετικά, καθώς έχει διατυπωθεί η άποψη ότι εκφράζει την παιδική αθωότητα του μικρού θεού⁹⁷.

Οι μόνοι από τους μελετητές που τοποθετήθηκαν σχετικά με την αρχική θέση του πρωτοτύπου είναι η Σ.Καρούζου και ο V.M.Strocka⁹⁸. Η Σ.Καρούζου συνέδεσε το

---

⁹³ E.Arslan, όπ.π.,134.

⁹⁴ Bol, Bildhauerkunst II, 136 κ.ε., 137 :” Dies dürfte auch die Geste seiner Rechten erklären, mit der er die Schatten der Verstorbenen zu sich winkt.”

⁹⁵ Strocka, Kopien, όπ.π.

⁹⁶ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 844. Ι.Βοκοτοπούλου, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996), 69, 68 εικ. αρ. 844. Γλυπτά Α.Μ.Θ. Ι, 113 κ.ε. αρ.86, εικ. 221-225.

⁹⁷ Βλ. σχετικά E.S.Hall, JARCE 14, 1977, 55κ.ε.

⁹⁸ Πβ. Bol, Bildhauerkunst II, 137 κ.ε. Ο P.C.Bol επαναλαμβάνει τις απόψεις των δύο μελετητών.

άγαλμα του Ερμή Ψυχοπομπού, όπως τον χαρακτηρίζει, με το δημόσιο σήμα για τους νεκρούς της μάχης της Κορώνειας (447π.Χ.), που είδε ο Πausanias (I 29,14) στο δρόμο προς την Ακαδημία⁹⁹. Εάν η χειρονομία που ερμηνεύθηκε ως τελετουργικός χαιρετισμός απευθυνόταν στους θεούς του Κάτω κόσμου ή στους νεκρούς, τότε είναι δυνατό να δεχθούμε ως πιθανή την ερμηνεία του θεού ως ψυχοπομπού και τη σύδεση του αγάλματος με ένα τέτοιο μνημείο. Ο V.M.Strocka ταυτίζει το πρωτότυπο του εξεταζόμενου τύπου με το άγαλμα του Ερμή Προνάου, έργο του Φειδία, το οποίο μαζί με το άγαλμα της Αθηνάς Προναίας, ήταν, σύμφωνα με πληροφορία του Πausanias¹⁰⁰, στημένα στην είσοδο του ναού του Απόλλωνα Ισμηνίου στη Θήβα¹⁰¹. Επειδή όμως η παραπάνω πληροφορία δεν είναι αρκετή για την ταύτιση και οι πιθανότητες να κατασκευάσθηκαν εκμαγεία για αντιγραφή ενός έργου που βρισκόταν σε ναό εκτός της Αθήνας, είναι ελάχιστες, θα πρέπει να διατηρήσουμε τις επιφυλάξεις μας απέναντι στην πρόταση αυτή.

Πιθανότερη θα ήταν η σύνδεσή του με κάποιο βωμό, αν λάβουμε υπόψη την παρουσία του θεού μπροστά σε βωμό στην υδρία του ζωγράφου των Νιοβιδών (πίν. 13γ) και σε μία υδρία του κύκλου του ίδιου ζωγράφου, όπου μία ανδρική μορφή, που μοιάζει με τον τύπο Ludovisi στο μοτίβο στήριξης, στέκεται επίσης μπροστά σε βωμό¹⁰². Οποιαδήποτε σύνδεση πάντως του πρωτοτύπου με μνημεία είναι παρακινδυνευμένη. Παρόλα αυτά η υπόθεση που διατυπώνει η R.M.Schneider, ότι το πρωτότυπο του εξεταζόμενου τύπου ήταν στημένο σε κάποιο σημαντικό δημόσιο χώρο της Αθήνας¹⁰³, είναι πολύ πιθανή.

Παραλλαγές με εικονιστικά χαρακτηριστικά και εκλεκτικά έργα

Από τον αριθμό των σωζομένων αντιγράφων, που χρονολογούνται από τον 1^ο αι. π.Χ. μέχρι και το 2^ο αιώνα μ.Χ., προκύπτει πως ο τύπος του Ερμή Ludovisi ήταν δημοφιλής στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ο τύπος χρησιμοποιήθηκε και για τη δημιουργία εικονιστικών ανδριάντων, όπως ο

---

⁹⁹ S.Karusu, όπ.π., 102 κ.ε.

¹⁰⁰ Πaus. IX 10, 2.

¹⁰¹ Strocka, Kopien, 131κ.ε. κυρίως 132.

¹⁰² Αθήνα, Εθνικό Μουσείο 1261. Karusu, όπ.π., 101 σημ.35, εικ.3.

¹⁰³ Schneider, Villa Albani, 43.

υψηλής ποιότητας ανδριάντας του Λούβρου, έργο γνωστού Αθηναίου καλλιτέχνη, και η κεφαλή της Sulmona με τα εικονιστικά χαρακτηριστικά.

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και ένα εκλεκτικό έργο. Πρόκειται για **άγαλμα του Ερμή**, που βρέθηκε στην **Baiae**¹⁰⁴ (πίν. 16 α, β), με κηρύκειο, ιμάτιο και φτερά στην κεφαλή, η οποία αποτελεί παραλλαγή του τύπου Ludovisi. Ο κορμός του ακολουθεί σε γενικές γραμμές το μοτίβο στήριξης του Δορυφόρου και το ιμάτιο αποτελεί απλοποίηση του ιματίου του τύπου του Ερμή Richelieu. Για σύγκριση με την κεφαλή του προσφέρεται η λίγο προγενέστερη κεφαλή της Σίδης¹⁰⁵. Η κεφαλή του Ερμή της Baiae ακολουθεί σε γενικές γραμμές τον εξεταζόμενο τύπο, όπως φαίνεται από το σχήμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου –με εξαίρεση το πιο γεμάτο σαγόκι–, τις τρεις οριζόντιες σειρές βοστρύχων, η διάκριση των οποίων δυσχεραίνεται επάνω από το κέντρο του μετώπου, το άνοιγμα, που σχηματίζουν οι δύο αντίθετα καμπυλωμένοι βόστρυχοι στο κέντρο της πρώτης σειράς, και ένας λοξός βόστρυχος επάνω από το αριστερό αυτί. Διαφέρει όμως και σε αρκετά άλλα σημεία, το σημαντικότερο από τα οποία είναι το μέγεθος των βοστρύχων. Οι παραπάνω παραλλαγές και τα πορτρέτα επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι ο αγαλματικός τύπος του Ερμή Ludovisi ήταν δημοφιλής στη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων.

Στοιχεία σχετικά με τη **χρήση** των αντιγράφων δεν υπάρχουν. Εξαίρεση αποτελεί το αποσπασματικά σωζόμενο αντίγραφο της Σίδης, για το οποίο όμως έχουμε πληροφορίες μόνο για τη δεύτερη χρήση του, την τοποθέτησή του δηλαδή σε κόγχη του Νυμφαίου της πόλης, μετά τη μεταρρύθμισή του σε Απόλλωνα.

---

¹⁰⁴ DAI 59.371. Βρέθηκε στην Baiae κοντά σε άγαλμα πεπλοφόρου. Η έντονη φωτοσκίαση στην κόμη, και η απόδοση των ματιών με τις εγχάρακτες κόρες, που παρουσιάζουν ομοιότητες με πορτρέτα του Λούκιου Βέρου, όπως αυτό στο Λούβρο αρ.1101 (M.Wegner, Die Herrscherbilder in Antoninischer Zeit (1939), πίν.42), κάνει πιθανή τη χρονολόγησή του στο τρίτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

¹⁰⁵ Ο E.Paribeni υποστήριξε ότι η κεφαλή της Σίδης αποτελεί αντίγραφο του τύπου που παραδίδεται μόνον από τον Ερμή της Baiae, άποψη που μετά τον σχολιασμό του τύπου φαίνεται να συγκεντρώνει ελάχιστες πιθανότητες.

2. ΕΡΜΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΚΛΕΙΤΟΥ

Αντίγραφα

I. Αγάλματα

1. Φλωρεντία, Giardino Boboli

II. Κεφαλές

2. Ρώμη, Palazzo Valentini

3. Μόναχο, Glyptothek

4. Καρχηδόνα, Αρχαιολογικό Πάρκο

5. Ρώμη, Villa Medici

6. Βατικανό, Atrio dei quattro Cancelli

7. Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή

8. Ρώμη, Μουσεία Καπιτωλίου

9. Όσλο, Nasjonalgalleriet

10. Ρώμη, Museo Torlonia

11. Βοστώνη, Museum of Fine Arts

12. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο

13. Πετρούπολη, Ermitage

14. Ρώμη, κάτω από το ναό των Αγίων Ιωάννη και Παύλου

15. Ρώμη, Palazzo Corsini

16. Saintes, Ιδιωτική Συλλογή

Μεταρρυθμισμένη κεφαλή

Κεφαλή. Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum αρ. AS 6

Χάλκινο αγαλμάτιο. Παρίσι, Petit Palais

Βιβλιογραφία για τον τύπο:

Furtwängler, Meisterwerke, 424 κ.ε. J.Sieveking, JDJ 24, 1909, 1 κ.ε. C.Anti, MonAnt 26, 1920, 567 κ.ε. Lippold, Kopien, 46, 152, 232 XI 47. Lippold, Plastik, 165, σημ. 2, 166. R.Bianchi Bandinelli, Policleto (1938), 10 αρ. 3, 19. Ch.Picard, Manuel d' Archéologie II (1939), 286 κ.ε. G.M.A.Richter, Metropolitan Museum, Catalogue of greek sculptures (1954), αρ. 40. E.Berger, Enciclopedia Universale dell' Arte X (1963) 776, 779. P.E.Arias, Policleto (1964), 17 κ.ε. J.Boardman-J.Dörig-W.Fuchs-Hirmer, Die griechische Kunst (1966), 153. Lauter, Chronologie, 71 αρ. 4, 73. H.von Steuben, Helbig⁴II 1879. Arnold, Polykletnachfolge, 51 σημ. 230, 188 σημ. 64. D.Kent Hill, AJA 74, 1970, 21 κ.ε. H.Walter, Griechische Götter (1971), 294 κ.ε. F.Hiller, Formgeschichtliche Untersuchungen zur griechischen Statue des späten 5. Jahrhunderts (1971), 14. Th.Lorenz, Polyklet (1972), 29 κ.ε. M.C.Sturgeon, Hesperia 44, 1975, 290 κ.ε. M.B. Comstock-C.C.Vermeule, Sculpture in stone, MFA Boston (1976), αρ. 144. S. Sande, SOsl 51, 1976, 159 κ.ε. Vierneisel-Schlörb, KatSkulp München II, 71 κ.ε. Bol στο Kreikenbom, Polyklet, 118 κ.ε., 531 κ.ε. αρ. 34-39. Kreikenbom, Bildwerke, πίν. 72 - 100. Floren, Hermes, 58 σημ. 8. Bol, Bildhauerkunst II, 123 κ.ε., εικ.,74κ.ε. E. La Rocca, Bcom CVII, 2006, 31 κ.ε.

Κατάλογος αντιγράφων

2.1 Άγαλμα Ερμή Διονυσοφόρου. Φλωρεντία, Giardino Boboli (πίν. 17 α-δ, 18 α-δ)

Προέλευση άγνωστη. Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ήταν ήδη εκτεθειμένο στην αίθουσα των κογχών (*Sala delle Nicchie*) του *Palazzo Pitti* στη Φλωρεντία. Η μεταφορά του στο *Giardino Boboli* έγινε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, όταν κατασκευάστηκε η μεγάλη λεωφόρος ("*Stradone*"). Εκεί βρισκόταν μέχρι το 1989, οπότε είχε μεταφερθεί προσωρινά για συντήρηση στα εργαστήρια της *Soprintendenza dei Monumenti* της Φλωρεντίας.

Ύψ. (μαζί με το σωζόμενο αριστερό φτερό και τις συμπληρώσεις) 1,87μ., ύψ. χωρίς τις συμπληρώσεις 1,03μ. (χωρίς τα συμπληρωμένα σκέλη), ύψ. κορμού (από τη σφαγή του λαιμού μέχρι την αρχή του καλυμμένου ηβικού τριγώνου) 0,54μ., ύψ. από αφαλό μέχρι ηβικό τρίγωνο 0,16μ., μέγ. πλ. ώμων 0,57μ., πλ. κορμού στο ύψος των ισχίων 0,38μ., ύψ. κεφαλής (χωρίς τα φτερά) 0,27μ., ύψ. προσώπου 0,19μ., μέγ. πλ. προσώπου 0,145 (στο ύψος των ζυγωματικών), μήκ. στόματος 5 εκ.¹⁰⁶

Μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο, χωρίς φλέβες, πιθανόν της *Carrara*.

EA 103-105. W. Amelung, *Führer durch die Antiken in Florenz* (1897), αρ. 199. J.Sieveling, *Jdl* 24, 1909, 1 κ.ε. και 3. Th.Lorenz, *Polyklet* (1972) 29, σημ. 1361. Zanker, *Statuen*, 40, αρ. 40. Vierneisel, *KatSkulpt München II*, 71 αρ. 1 (όπου η πληρέστερη βιβλιογραφία). LIMC V, λ.Hermes, 321 αρ. 396. Bol στο *Kreikenbom*, *Polyklet*, 118 κ.ε. εικ. 22. *Kreikenbom*, *Bildwerke*, αρ. II 19, πίν. 84-85. *Floren*, *Hermes*, 61 κ.ε. *La Rocca*, *Bcom CVII*, 2006 34 σημ. 12, 40 εικ. 21, 42 εικ. 23, 24, 44.

Συμπληρωμένα είναι το αριστερό χέρι με το κηρύκειο, τα δύο σκέλη από τη μέση των μηρών, ο κορμός του δένδρου και η πλίνθος. Το κάτω μισό του αριστερού φτερού στο κεφάλι είναι αρχαίο, ενώ το υπόλοιπό του και το δεξιό φτερό είναι συμπληρωμένα. Από τη μορφή του μικρού Διονύσου αρχαία είναι μόνο το αριστερό πόδι και το αριστερό χέρι, τα οποία ακουμπούν αντίστοιχα στον κορμό και το ιμάτιο του Ερμή. Η κεφαλή του Ερμή είχε σπάσει, αλλά συνανήκει¹⁰⁷. Η επιφάνειά του είναι

¹⁰⁶ Ευχαριστώ θερμά τον κ. V. Saladino για την άδεια που μου εξασφάλισε και τη διευκόλυνση για την αυτοψία και τη μελέτη του αγάλματος των κήπων Boboli του *Palazzo Pitti* στη Φλωρεντία.

¹⁰⁷ Η άποψη αυτή, η οποία διατυπώθηκε γραπτά στο EA 103-105 και προφορικά από τον κ. V. Saladino, ο οποίος μελέτησε το άγαλμα αυτό, επιβεβαιώθηκε από προσωπική αυτοψία.

πολύ διαβρωμένη –εκτός από την αριστερή πλευρά– λόγω της έκθεσής του στο ύπαιθρο.

Ο θεός απεικονίζεται ως νέος γυμνός με ιμάτιο, κηρύκειο και φτερά στο κεφάλι. Έχει στάσιμο το δεξιό σκέλος, ενώ το συμπληρωμένο αριστερό λυγισμένο πατά προς τα πίσω και προς το πλάι. Ο κορμός στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά και ο αριστερός ώμος είναι ελαφρά ανυψωμένος. Με το δεξιό του χέρι, με το βραχίονα ελαφρά απομακρυσμένο από τον κορμό και τον αγκώνα λυγισμένο, κρατά το μικρό Διόνυσο. Με το αριστερό του χέρι, που ανοίγει προς το πλάι και έχει τον αγκώνα ελαφρά λυγισμένο, κρατά το κηρύκειο. Το ιμάτιο που συγκρατείται με στρογγυλή πόρπη επάνω στο δεξιό ώμο, καμπυλώνεται επάνω στο στέρνο, περνά πίσω από τον αριστερό ώμο και έρχεται πάλι μπροστά, επάνω από τον αριστερό πήχη πέφτοντας προς τα κάτω.

Η κεφαλή του θεού στρέφεται προς τα δεξιά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω. Το πρόσωπό του είναι ωοειδές και τα χείλη του μισάνοιχτα. Τα τόξα των φρυδιών δεν είναι έντονα πλαστικά δηλωμένα, ενώ στα μάτια του με τα παχιά και με οξείες απολήξεις βλέφαρα δηλώνονται με εγχάραξη η ίριδα και η κόρη. Το βλέμμα του κατευθύνεται μακριά περνώντας πολύ πάνω από το κεφάλι του μικρού Διονύσου. Οι βόστρυχοί του έχουν όγκο και πλάτος και ο καθένας τους χωρίζεται από σκληρές αυλακίες φτιαγμένες με το τρυπάνι. Χαρακτηριστικό είναι το σχήμα «τανάλιας» που σχηματίζουν οι δύο μεσαίοι βόστρυχοι πάνω από το μέτωπο. Όλοι οι υπόλοιποι βόστρυχοι που πλαισιώνουν το πρόσωπο –στο μέτωπο και τους κροτάφους– αλλά και τον αυχένα καμπυλώνονται με ποικίλους τρόπους με κατεύθυνση προς τα εμπρός. Πρόκειται για το μόνο άγαλμα του τύπου που σώζεται μαζί με την κεφαλή.

Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης, η χρονολόγηση που προτείνεται από την B.Vierneisel-Schlörb στην εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβούς¹⁰⁸ είναι πολύ πιθανή.

---

¹⁰⁸ Vierneisel, *KatSkulpt München II*, 71 αρ.1.

2.2 Κεφαλή. Ρώμη, Palazzo Valentini (πίν. 19α, β)

Προέλευση άγνωστη.

Συν. ύψ. 26,2 εκ., ύψ. από το σαγόνι ως την κορυφή του ινιακού 27,8 εκ., μεγ. πλ. 20,4 εκ., μήκ. στόματος 5,1 εκ.¹⁰⁹

Μάρμαρο λεπτόκοκκο, πεντελικό¹¹⁰.

C.Anti, Mon Ant 26, 1920, 571, 578, αρ.6, πίν. IV, 3-4, εικ. 60. Lauter, Chronologie, 71 αρ.4, 73 κ.ε., 130 κ.ε., πίν. 10β. S. Sande, SOsl 51, 1976, 160. Vierneisel, KatSkulp München II, 72 αρ. 3. Kreikenbom, Bildwerke, αρ. II 2, πίν. 73 a, b, 74 a. E.La Rocca, Bcom CVII, 2006, 33κ.ε. εικ. 3, 7, 9, 11, 16, 19, 35 κ.ε.

Σώζεται μαζί με το τμήμα του λαιμού. Συμπληρωμένο είναι το τμήμα που περιλαμβάνει τη μύτη, μέρος των παρειών και το επάνω χείλος. Η υπόλοιπη επιφάνεια είναι αρκετά καλά διατηρημένη. Η κεφαλή είναι τοποθετημένη σε κορμό αγάλματος που δε συνανήκει.

Στο τμήμα του λαιμού που σώζεται, οι στερνοκλειδομαστοειδείς μύες μαρτυρούν την κλίση και στροφή της κεφαλής προς τα κάτω και δεξιά. Οι βόστρυχοι, μερικοί από τους οποίους είχαν προεξέχουσες απολήξεις, ακολουθούν πιστά το γνωστό σχήμα του τύπου. Οι επίπεδοι αυτοί βόστρυχοι χωρίζονται από ισοβαθείς, και σε κανονικά διαστήματα λαξευμένες αυλακιές¹¹¹. Το πρόσωπο είναι μάλλον στενό και καταλήγει σε γεμάτο, στρογγυλεμένο σαγόνι. Το σαρκώδες κάτω χείλος, το οποίο δεν είναι συμπληρωμένο, δείχνει ότι το στόμα ήταν μισάνοιχτο. Τα μάτια είναι μακρόστενα, με έντονη σχισμή στην εξωτερική τους γωνία και σχεδόν επίπεδους βολβούς. Τα βλέφαρα είναι βαριά και έχουν οξείες απολήξεις. Τα τόξα των φρυδιών αποδίδονται με έντονη πλαστικότητα.

Είναι πολύ πιθανό ότι το καλής ποιότητας αντίγραφο του Palazzo Valentini κατασκευάστηκε στην εποχή του Αυγούστου και μάλιστα στο τέλος της, όπως προτείνει ο H.Lauter (τέλος 1^{ου} αι. π.Χ. – αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.).

---

¹⁰⁹ E.La Rocca, όπ.π., 47: συγκριτικός πίνακας μετρολογικών στοιχείων κεφαλών Valentini, Καπιτωλίου και Όσλο.

¹¹⁰ E.La Rocca, όπ.π., 41.

¹¹¹ Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζουν οι βόστρυχοι της κεφαλής του Palazzo Valentini με αυτούς της κεφαλής του Δορυφόρου στο Museo Nazionale της Νεάπολης αρ. 6412 από το Ηράκλειο, που ο H.Lauter χρονολογεί στην εποχή του Αυγούστου. (H. v. Steuben, Der Kanon des Polyklet, 30-31, πίν. 10-13 a, Lauter, Chronologie, 64, 66).

2.3 Μόναχο, Glyptothek Gl. ST. 304 (πίν. 19γ, δ)

Σύμφωνα με τον P.Walters προέρχεται από το κληροδότημα του Friedrich Hauser και είναι σχεδόν βέβαιο ότι αγοράστηκε στη Ρώμη.

Σωζ. ύψ. 0,265μ.

Πεντελικό μάρμαρο (B. Vierneisel-Schlörb)

Lippold, Plastik, 165 σημ. 2. Vierneisel-Schlörb, KatSkulp München II, 71κ.ε., εικ. 36-37

Δε σώζονται το πίσω μέρος της κεφαλής, τα αυτιά, το σαγόνι και ολόκληρη η δεξιά παρειά. Η αρχική επιφάνεια του μαρμάρου σώζεται μόνο στο μισό αριστερό μάτι προς την εσωτερική πλευρά του, στο πίσω τμήμα της αριστερής παρειάς και σε ορισμένα τμήματα της κόμης.

Οι βόστρυχοι είναι επίπεδοι, χωρίζονται από λεπτές χαράξεις και έχουν αποδοθεί με επιμέλεια αλλά και με κάποια ξηρότητα. Στα μάτια είναι έντονη η απόδοση των δακρυικών πόρων και του κάτω βλεφάρου.

Η ακρίβεια στην απόδοση των λεπτομερειών της κεφαλής κάνουν πολύ πιθανή τη χρονολόγησή, που προτάθηκε από την B.Vierneisel στην εποχή του Αυγούστου.

2.4 Κεφαλή. Καρχηδόνα, Αρχαιολογικό Πάρκο (πίν. 20α-δ)

Προέλευση άγνωστη.

Σώζεται η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού Στο μπροστινό τμήμα της κεφαλής, επάνω από το μέτωπο αρχικά υπήρχαν φτερά, των οποίων σώζονται οι βάσεις. Δε σώζεται η μύτη. Η επιφάνεια του προσώπου, το οποίο παρουσιάζει φθορά, φέρει αποκρούσεις, ιδιαίτερα στο αριστερό μάτι, το στόμα, το σαγόνι και το πτερύγιο του αριστερού αυτιού.

Lauter, Chronologie, 64 αρ. 5, 67. Vierneisel-Schlörb, KatSkulp München II, 72. Kreikenbom, Bildwerke, 50, πίν. 88a-d αρ. II 12.

Το πρόσωπο είναι στενό, το σαγόνι γεμάτο και οι παρείες σχετικά επίπεδες. Η έκφραση του χαρακτηρίζεται από τον H.Lauter “ελαφρά αισθηματική” (“leicht sentimentalen Gesichtsausdruck”). Η κόμη είναι αρκετά επίπεδη και οι βόστρυχοι με το ασαφές ορισμένες φορές σχήμα χωρίζονται από λεπτές εγχαράξεις. Η επεξεργασία της κόμης στην πίσω πλευρά του κρανίου είναι αμελής και στον αυχένα σώζεται τμήμα αδρά επεξεργασμένου όγκου μαρμάρου. Το στοιχείο αυτό, το οποίο εξασφάλιζε το λαιμό του αγάλματος, αποτελεί ένδειξη για την τοποθέτησή του σε τέτοια θέση, ώστε να μην είναι περίοπτο.

Με την άποψη του H.Lauter, ο οποίος χρονολογεί την κεφαλή της Καρχηδόνας στην πρώιμη εποχή του Αυγούστου, συμφωνεί ο D.Kreikenbom, ο οποίος εντοπίζει σε αυτήν στοιχεία της ελληνοιστικής παράδοσης. Η κατάσταση διατήρησης της κεφαλής και η χαμηλή της ποιότητα μας οδηγούν στην υιοθέτηση της άποψής τους με κάποια επιφύλαξη.

2.5 Κεφαλή. Ρώμη, Villa Medici (κήπος) (πίν. 21α-δ)

Προέλευση άγνωστη.

Μέγ. ύψ. 0,29μ.

C.Anti, Mon Ant 26, 1920, 571, 578 αρ. 7. M.Cagiano de Azevedo, Le Antichita di Villa Medici (1951), αρ. 75, πίν. XXXV 6. F.Matz- F.von Duhn, Antike Bildwerke in Rom III (1968), 296 αρ. 1035 (αναφέρεται ως κεφαλή Δορυφόρου). S.Sande, SOsl 51, 1976, 160. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 72. Kreikenbom, Bildwerke, 47, πίν. 75 a-c, αρ. II 3.

Η κεφαλή είναι τοποθετημένη σε κορμό αγάλματος που δε συνανήκει. Η διατήρησή της είναι κακή. Είναι άτεχνα συγκολλημένη και συμπληρωμένη μεταξύ άλλων στη μύτη και στο στόμα.

Σώζεται η κεφαλή με τμήμα του λαιμού. Το σχήμα του προσώπου είναι στενόμακρο, τα μάτια σχετικά μικρά και οι παρειές επίπεδες. Το σαφές σχήμα των βοστρύχων ορίζεται από πλατιές και βαθιές αυλακίες.

Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης, η ομοιότητα της απόδοσης των χαρακτηριστικών και της κόμης με την κεφαλή του Palazzo Valentini, καθιστά πιθανή τη χρονολόγησή της στην περίοδο της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας.

2.6 Κεφαλή Βατικανό. (Atrio dei quattro cancelli) αρ. 156 (πίν. 22α, β)

Προέλευση άγνωστη.

Σωζ. ύψ. κεφαλής: περίπου 0,20μ. (χωρίς το συμπληρωμένο επάνω τμήμα της)

Μάρμαρο κιτρινωπό χονδρόκοκκο (G. Lippold)

C.Anti, Mon Ant 26, 1920, 578 αρ. 4. Lippold, SkulptVatMus III2, 26-27, αρ. 7, πίν. 16,17.S. Sande, SOsl 51, 1976, 160. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen, 72 αρ. 6

Η κεφαλή είναι τοποθετημένη σε κορμό που δε συνανήκει. Σώζεται μικρό τμήμα από την αριστερή πλευρά του λαιμού. Συμπληρωμένα είναι η μύτη, το κεντρικό τμήμα επάνω από το

άνω χείλος, το επάνω και πίσω μέρος του κρανίου μαζί με βοστρύχους στη μέση και στα δεξιά του μετώπου, το επάνω τμήμα του μετώπου και το πτερύγιο του αριστερού αυτιού. Απόκρουση υπάρχει στο επάνω βλέφαρο του αριστερού ματιού¹¹².

Η κεφαλή, όπως φαίνεται από τους έντονα αποδοσμένους στερνοκλειδομαστοειδείς μύες στην αριστερή πλευρά του λαιμού, ήταν στραμμένη προς τα δεξιά και είχε ελαφρά κλίση προς τα κάτω. Το πρόσωπο είναι ιδιαίτερα μακρύ και στενό και το σαγόκι στρογγυλεμένο. Το στόμα είναι κάπως μεγάλο σε σχέση με τα άλλα αντίγραφα του τύπου, τα χείλη είναι σαρκώδη και μισάνοιχτα. Τα μάτια έχουν πλατιά βλέφαρα με οξείες απολήξεις και καμπύλους βολβούς. Οι βόστρυχοι που πλαισιώνουν την αριστερή πλευρά του προσώπου και είναι οι μόνοι που δεν έχουν συμπληρωθεί, είναι επίπεδοι και ο καθένας έχει αναλυθεί με ισοβαθείς εγχάρξεις, τοποθετημένες σε ίση σχεδόν μεταξύ τους απόσταση.

Το σχετικά καλής ποιότητας αντίγραφο του Βατικανού είναι δύσκολο να χρονολογηθεί εξαιτίας της κατάστασής του. Είναι φανερό όμως η ομοιότητα στην απόδοση της κόμης τόσο με την κεφαλή του Palazzo Valentini (2.2), που χρονολογείται στο τέλος της εποχής του Αυγούστου, όσο και με την κεφαλή του Κυνίσκου στο Museo Nuovo Capitolino της Ρώμης, την οποία ο H. Lauter χρονολογεί πειστικά στην εποχή του Τιβερίου ή του Κλαυδίου¹¹³. Θα πρέπει επομένως να θεωρηθεί πιθανή μια χρονολόγηση του αντιγράφου του Βατικανού στην εποχή του Τιβερίου.

2.7 Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 22γ)

Προέλευση άγνωστη.

Σωζ. ύψ. 0,30μ.

Μάρμαρο.

Kreikenbom, Polyklet, 532 αρ. 35.

Δε σώζεται τμήμα της μύτης. Αποκρούσεις υπάρχουν στο αριστερό φρύδι και στον αυχένα. (Δημοσιευμένη είναι μόνο μία φωτογραφία της αριστερής πλευράς της κεφαλής).

---

¹¹² Για αναλυτική αναφορά στις συμπληρώσεις στο πρόσωπο και στην κόμη βλ. Lippold, *SkulptVatMus III*2, 26.

¹¹³ Lauter, *Chronologie*, 76, 79-80, πίν. 68

Η «γραμμική», κατά τον D.Kreikenbom, απόδοση της επίπεδης κόμης και των ματιών, με τα βλέφαρα με την καμπύλη ράχη και τους καμπύλους, προβεβλημένους βολβούς, παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίγραφα της εποχής του Τιβερίου - Κλαυδίου¹¹⁴. Πιο συγκεκριμένα θυμίζουν αντίγραφα της ήπιας φάσης του στυλ, το οποίο ο H.Lauter χαρακτηρίζει ζωγραφικό όπως η κεφαλή του Κυνίσκου στο Palazzo dei Conservatori στη Ρώμη¹¹⁵.

2.8 Κεφαλή. Ρώμη Μουσεία Καπιτωλίου αρ. M.C. 3624 (πίν. 23α-δ)

Η κεφαλή Astorri, από το όνομα της οικογένειας στην οποία ανήκε, προέρχεται από εκχωματώσεις στο λόφο Εσκουιλίνο. Πιθανόν χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό για τοίχο κτηρίου της περιοχής¹¹⁶.

Συν. ύψ. 28,5 εκ., ύψ. από το σαγόι μέχρι την κορυφή του ινιακού 29,2 εκ., μέγ. πλ. 21,1 εκ., μέγ. βάθ. 24,5 εκ., απόσταση εξωτερικών γωνιών ματιών 10,3 εκ., μήκ. στόματος 4,9 εκ. Μάρμαρο χονδρόκοκκο, πιθανόν παριανό μέτριας ποιότητας¹¹⁷.

Floren, Hermes, 58 σημ. 8¹¹⁸. E.La Rocca, *Acquisti e Doni nei Musei Capitolini 1997-2005* (Roma, Musei Capitolini, 19 gennaio-19 maggio 2006), 19κ.ε. E.La Rocca, *Una nuova replica della testa dell' Hermes attribuito all' Policleteo*, Bcom CVII, 2006, 31κ.ε.

Σώζεται η κεφαλή με αρκετά μεγάλο τμήμα του λαιμού. Αποκρουσμένο είναι τμήμα της μύτης. Αποκρούσεις υπάρχουν επίσης στις παρειές και στα χείλη, ενώ μια λοξή ρωγμή, η οποία οφείλεται σε ελάττωμα του μαρμάρου, αυλακώνει τη δεξιά παρειά.

Από το σωζόμενο τμήμα του λαιμού γίνεται φανερό η στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά. Οι βόστρυχοι της κόμης, που είναι πλαστικά διαφοροποιημένοι, αλλά σχετικά επίπεδοι, παρουσιάζουν αρκετά μεγάλη ανάλυση και σαφές σχήμα. Το περίγραμμα αλλά και το εσωτερικό τους τονίζονται από βαθιές αυλακιές. Η κεφαλή έχει σχήμα ωοειδές, παρειές επίπεδες και σαγόι τριγωνικό και έντονο. Το μετωπικό οστό και τα μακριά φρύδια αποδίδονται πλαστικά. Τα σχετικά μικρά αμυγδαλωτά

¹¹⁴ Kreikenbom, Polyklet, 539.

¹¹⁵ Lauter, Chronologie, 76 κ.ε. αρ. 1, πίν. 6α

¹¹⁶ E.La Rocca, όπ.π., 31σημ. 2.

¹¹⁷ E.La Rocca, όπ.π., 33 κ.ε., 41.

¹¹⁸ Από παραδρομή ο J.Floren την αναφέρει ως «κεφαλή Asturri».

μάτια έχουν επίπεδους βολβούς και παχιά άνω και κάτω βλέφαρα. Τα κάτω βλέφαρα τονίζονται με λεπτή αυλακιά. Τα χείλη είναι σαρκώδη και οι απολήξεις τους στρέφουν προς τα κάτω.

Η απόδοση κυρίως των ματιών και της κόμης της κεφαλής οδήγησαν τον E. La Rocca στη χρονολόγησή της στην εποχή μεταξύ Τιβερίου και Καλιγούλα, πριν από την κεφαλής του Oslo¹¹⁹ (2.9), χρονολόγηση που είναι πολύ πιθανή.

2.9 Κεφαλή. Όσλο, Nasjonalgalleriet αρ. 1265 (πίν. 24α-δ)

Αγοράστηκε στη Ρώμη το 1952.

Σωζ. ύψ. 0,296 μ. (D.Kreikenbom: 0,30μ.), πλ. 0,219 μ., βάθ. 0,268μ.

Μάρμαρο γκριζωπό, πιθανόν από τη Μικρά Ασία κατά τον S.Sande ή παριανό μέτριας ποιότητας, όπως της κεφαλής του Καπιτωλίου, κατά τον E. La Rocca¹²⁰.

V.Poulsen, *En klassiske skulptur: Oslo, Spectrum 2/3, 1947, 133 κ.ε. Lauter, Chronologie, 64, 67 κ.ε., 73, 76, 130, πίν. 3, 4, 10. P. Zanker, Gnomon 44, 1972, 389. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen, 72. S.Sande, A Polykleitan head in the National gallery of Oslo, Simbolae Osloenses (SOsl) 51, 1976, 159-167, εικ. 1-5. Kreikenbom, Polyklet, 531 αρ. 34 (με βιβλιογραφία), 532 εικ. 34. Kreikenbom, Bildwerke, αρ. 115 πίν. 78,79. Floren, Hermes, 57 σημ. 8. La Rocca, όπ. π., 40, 41.*

Η κεφαλή έχει σπάσει ακριβώς κάτω από το σαγόνι. Έτσι σώζεται μόνο το πίσω μέρος του λαιμού. Δε σώζονται το κάτω τμήμα της μύτης, τμήματα των χειλιών και οι απολήξεις ορισμένων βοστρύχων. Αποκρούσεις υπάρχουν στο δεξιό βλέφαρο. Το επάνω αριστερό τμήμα της κεφαλής είναι ελαφρά διαβρωμένο. Οι έντονα αποδοσμένοι στερνοκλειδομαστοειδείς μυώνες του λαιμού δείχνουν ότι η κεφαλή έκλινε ελαφρά προς τα κάτω και δεξιά. Η τοποθέτησή της επάνω στο στήριγμα, όπως φαίνεται από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες δεν είναι σωστή, πράγμα που παρατηρεί και ο S.Sande. Στις φωτογραφίες που δημοσιεύουν ο H.Lauter και ο D.Kreikenbom η τοποθέτησή της είναι κατακόρυφη, με αποτέλεσμα την αφύσικα λοξή θέση του λαιμού, ενώ στη φωτογραφία που δημοσιεύει ο S.Sande η κεφαλή κλίνει υπερβολικά προς τα δεξιά και ο λαιμός είναι κάθετος.

Η διατήρηση της επιφάνειας του μαρμάρου είναι γενικά πολύ καλή. Συνολικά στην κόμη δεν υπάρχει μεγάλη ανάλυση. Η ποιότητα του αντιγράφου είναι εξαιρετική. Οι

---

¹¹⁹ E. La Rocca, όπ.π., 41.

¹²⁰ E. La Rocca, όπ.π., 41.

βόστρυχοι είναι ογκώδεις και εύχυμοι και οι απολήξεις τους προεξείχαν (βόστρυχοι “a virgola”), όπως συμβαίνει στα χάλκινα αντίγραφα. Εγχάρακτες γραμμές τονίζουν το περίγραμμα και το μέσο του κάθε βόστρυχου. Το πρόσωπο είναι ωοειδές και το σαγόνι είναι στρογγυλεμένο και γεμάτο, αλλά μάλλον στενό. Το μετωπικό οστό προεξέχει. Τα χείλη με το εγχάρακτο περίγραμμα είναι μισάνοιχτα και το κάτω χείλος προβάλλει. Έντονα πλαστικά αποδοσμένα είναι τα φρύδια. Τα μάτια είναι μακρόστενα, τα βλέφαρα πλατιά και με οξείες απολήξεις. Έντονη είναι η απόδοση των δακρυικών πόρων.

Η εσωτερικότητα του βλέμματος και η έντασή του, η οποία οφείλεται και στη μορφή των φρυδιών οδηγούν στη χρονολόγηση της κεφαλής στη πρώιμη αυτοκρατορική εποχή. Ακριβέστερες χρονολογήσεις έχουν προταθεί από τον H.Lauter, ο οποίος το τοποθετεί στην πρώιμη εποχή του Αυγούστου, από τους P.Zanker και B.Vierneisel-Schlörb, οι οποίοι το τοποθετούν στην εποχή του Τιβερίου και από τον D.Kreikenbom και τον E.La Rocca στην εποχή του Καλιγούλα, στο διάστημα 40-50 μ.Χ. Από τις παραπάνω χρονολογήσεις πιθανότερη φαίνεται η τελευταία.

2.10 Ρώμη, Museo Torlonia αρ. 475 (πίν. 22 δ)

Προέλευση άγνωστη.

Μάρμαρο Θάσου.

Ch.L. Visconti, Les Monuments de Sculpture Antique de Musée Torlonia (1884), αρ. 475, πίν. 122. J.Siebeking, JDI 24, 1909, 2, εικ. 6. C.Anti, Mon Ant 26, 1920, 568, 578, αρ. 5. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 72 αρ. 5. Kreikenbom, Bildwerke, 48, πίν. 81 a, αρ. II 7.

Η προτομή είναι συμπληρωμένη. Κατά τον J.Siebeking η κεφαλή έχει πολλές συμπληρώσεις και η επιφάνειά της έχει αλλοιωθεί από τις επεμβάσεις που έγιναν για τη συντήρησή της.

Στην κόμη αρκετά βαθιές εγχαράξεις τονίζουν το περίγραμμα του κάθε βόστρυχου. Το πρόσωπο είναι μάλλον στενό με στρογγυλεμένο σαγόνι. Τα επάνω και κάτω βλέφαρα είναι πλατιά και με οξείες απολήξεις. Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι πιθανότατα συμπληρωμένα.

Η κατάσταση στην οποία βρίσκεται μετά τις επεμβάσεις η επιφάνεια του μαρμάρου και οι πολλές συμπληρώσεις κάνουν πολύ δύσκολη τη χρονολόγηση του αντιγράφου αυτού. Πιθανόν δημιουργήθηκε τον 1^ο αι. μ.Χ.

2.11 Κεφαλή. Βοστώνη, Museum of Fine Arts αρ. 98641 (πίν. 25α-δ)

Βρέθηκε στην περιοχή της Καπύης. Ανήκε στη συλλογή του E.P. Warre.

Σωζ. ύψ. 0,27 μ., πλ. προσώπου 0,185μ.

Μάρμαρο νησιώτικο (M. Comstock – C. Vermeule)

E. Robinson, *MFA Annual Report*, 1898, 20-21. J. Sieveking, *JDJ* 24, 1909, 1-7, εικ. 7, πίν. 1-2. M.Comstock – C.Vermeule, *Sculpture in stone, The greek, roman and etruscan collections of the Museum of Fine Arts Boston (1976)*, 98-99, αρ. 144 (κατάλογος βιβλιογραφίας). Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 72 αρ . 8. Kreikenbom, *Polyklet*, 533κ.ε., 534 εικ. 37, Kreikenbom, *Bildwerke*, πίν. a-b, a-b, αρ. II 8.

Δε σώζονται το κάτω τμήμα της μύτης και το πίσω τμήμα του κρανίου, που ήταν πρόσθετο. Η επιφάνεια που δεχόταν την προσθήκη είναι δουλεμένη με το βελόνι και φέρει στο κέντρο της κυκλικό τόρμο και στην περιφέρειά της αναθύρωση. Ίχνη μαύρου χρώματος δείχνουν ότι η ίριδα και η κόρη των ματιών δηλώνονταν χρωματικά. Σώζεται μικρό τμήμα από τη δεξιά πλευρά του λαιμού, το οποίο δείχνει με σαφήνεια τη στροφή της προς τα δεξιά και την κλίση της προς τα κάτω.

Η δουλεμένη με το βελόνι επιφάνεια προοριζόταν για την προσθήκη πετάσου, ο οποίος ήταν φτιαγμένος από χωριστό κομμάτι μαρμάρου. Οι βόστρυχοι είναι επίπεδοι και ο καθένας αναλύεται με πυκνές και λεπτές εγχαράξεις. Οι επιφάνειες του προσώπου είναι πλατιές, καμπύλες και λείες. Οι βολβοί των ματιών είναι μεγάλοι και επίπεδοι. Τα βαριά βλέφαρα έχουν καμπύλη ράχη. Χαρακτηριστική είναι η έντονη απόδοση των δακρυικών πόρων, που κάνουν τα μάτια να φαίνονται ακόμη μεγαλύτερα. Τα χείλη της μορφής είναι σαρκώδη και μισάνοιχτα.

Ο H.Lauter χρονολόγησε την καλής ποιότητας κεφαλή της Βοστώνης στην πρώιμη εποχή του Αδριανού, την κατέταξε στην ομάδα του “αντικειμενικού αντιγραφικού στυλ” (Sachlicher Kopierstil) της αδριάνειας περιόδου και τη θεωρεί έργο αττικού εργαστηρίου. Με την άποψή του συμφωνεί ο D.Kreikenbom, ο οποίος τη χρονολογεί στην περίοδο 110-130 μ.Χ.

2.12 Κεφαλή. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. S 2755 (πίν. 26α, β)

Βρέθηκε το 1965 στις ρωμαϊκές θέρμες της Αρχαίας Κορίνθου και συγκεκριμένα στη νότια δεξαμενή του *frigidarium* στο δωμάτιο 2 του νότιου τομέα.

Σωζ. ύψ. 0,305., σωζ. πλ. 0,202 μ.

Μάρμαρο λευκό με μέτριους κόκκους και φλέβες από μίκα (*M. Sturgeon*).

M. Sturgeon, Hesperia 44, 1975, 290-292, πίν. 71, 2-3. Vierneisel-Schlörb,

KatSkulptMünchen II, 72 αρ. 1. Kreikenbom, Bildwerke, 50, πίν. 89 a, b, αρ. II 13.

Έχει σπάσει μεγάλο κάθετο τμήμα από την αριστερή πλευρά του προσώπου και του κεφαλιού ως το πίσω μέρος. Λείπει επίσης τμήμα που ξεκινά από το πίσω μέρος του πετάσου και συνεχίζεται κάθετα μέχρι κάτω. Αποκρουσμένα είναι η μύτη, τα χείλη και το σαγόνι. Αλλά και στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του μαρμάρου υπάρχουν επιφανειακές αποκρούσεις.

Ο φτερωτός πέτασος, που χαρακτηρίζει τη μορφή ως Ερμή, είναι τοποθετημένος στην κορυφή της κεφαλής και κάπως προς τα πίσω. Το επίμηκες εξόγκωμα στη δεξιά πλευρά του είναι κατά πάσα πιθανότητα η βάση φτερού. Από τη θέση του λαμού φαίνεται η κλίση της κεφαλής προς τα κάτω και δεξιά. Το πρόσωπο είναι πλατύ με μεγάλα μάτια και στόμα. Τα μάτια είναι χαμηλωμένα και, παρά τις αποκρούσεις, φαίνεται πως τα βλέφαρά τους είναι πλατιά και με οξείες απολήξεις. Τα χείλη δε σώζονται, αλλά από την αυλακιά ανάμεσά τους φαίνεται πως ήταν μισάνοιχτα και οι άκρες τους στρέφουν ελαφρά. Η κόμη έχει σχετικά επίπεδους βοστρύχους. Λεπτές και αρκετά βαθιές εγχαράξεις, χωρίς μεγάλη ακρίβεια στην απόδοση, αποδίδουν τις τρίχες του κάθε βοστρύχου, ενώ άλλες εντονότερες και βαθύτερες τονίζουν το περίγραμμά τους. Στο δεξιό κρόταφο μερικές αυλακίες που έγιναν με τη βοήθεια τρυπανιού δημιουργούν εντονότερη φωτοσκίαση. Γύρω από τη βάση του πετάσου η επιφάνεια του μαρμάρου είναι αδρά δουλεμένη.

Είναι πιθανή η χρονολόγηση στην εποχή των Αντωνίωνων, που προτείνεται από τη *M. Sturgeon*.

2.13 Κεφαλή. Πετρούπολη, Ermitage αρ. 239 (πίν. 27α-δ)

Ανήκε στη συλλογή *Laval*.

Σωζ. ύψ. 0,26μ.

Χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο, πιθανόν παριανό (O. Waldhauer).

O.Waldhauer, *Die antiken Skulpturen der Ermitage III₂* (1931), 12 κ.ε. αρ. 101, πίν. XIV. C.Anti, *Mon Ant* 26, 1920, 568, 578. S.Sande, *SOsl* 51, 1976, 160. Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 72, αρ. 4. Kreikenbom, *Polyklet*, 534 κ.ε. αρ. 38, 535 εικ. (βιβλιογραφία). Kreikenbom, *Bildwerke*, 49, πίν. 87 a, αρ. II 10.

Συμπληρωμένα είναι η μύτη, τα χάλκινα φτερά και η προτομή. Η επιφάνεια παρουσιάζει φθορές και αλλοιώσεις (O.Waldhauer). Τα φτερά είναι τοποθετημένα σε οπές στο μπροστινό τμήμα του κρανίου, για τις οποίες δε γνωρίζουμε αν υπήρχαν από την αρχή ή έγιναν κατά τη συντήρησή του.

Η κλίση της κεφαλής προς τα κάτω και στροφή προς τα δεξιά μαρτυρείται από την απόδοση των μυών του λαιμού στο τμήμα που σώζεται. Το πρόσωπο είναι ιδιαίτερα μακρύ και στενό και έχει στρογγυλεμένο σαγόκι. Το στόμα είναι μεγάλο και έχει σαρκώδη χείλη. Τα μάτια έχουν κάπως πλατιά βλέφαρα και σχεδόν επίπεδους βολβούς. Οι αρκετά επίπεδοι βόστρυχοι χωρίζονται σε δύο ή περισσότερα τμήματα από έντονες εγχάρξεις.

Παρά την όχι καλή κατάσταση της επιφάνειας της κεφαλής του Ermitage θεωρώ πιθανή τη χρονολόγησή της στην εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβούς, η οποία συμπίπτει σχεδόν με τη χρονολόγηση του D.Kreikebom¹²¹ στην εικοσαετία 140-160μ.Χ.

2.14 Κεφαλή. Ρώμη, κάτω από το ναό των Αγίων Ιωάννη και Παύλου (πίν. 28 α, β)

Πρόελευση άγνωστη.

P.Germano di S.Stanislaio, *La casa celimontana dei SS.Giovanni e Paolo* (1894), 151, εικ. 32. Lauter, *Chronologie*, 104 αρ. 8, 106. S. Sande, *SOsl* 51, 1976, 160. Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 72. Kreikenbom, *Bildwerke*, 49, πίν. 87 b-c, αρ. II 11.

Σώζεται η κεφαλή και το πίσω τμήμα του λαιμού. Η επιφάνεια της κεφαλής και ιδιαίτερα του προσώπου παρουσιάζει έντονη φθορά και φέρει μία εγχάρκτη σύγχρονη επιγραφή. Συμπληρωμένη είναι η μύτη και το μπροστινό τμήμα του λαιμού.

---

¹²¹ Kreikenbom, *Polyklet*, 535.

Η κεφαλή έχει σχήμα σφαιρικό. Σύμφωνα με τον H.Lauter η κόμη παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν της κεφαλής του Δορυφόρου στο Museo Barracco¹²², αποδίδεται δηλαδή σαν άμορφη μάζα από χονδρούς βοστρύχους που χωρίζεται εσωτερικά από πυκνά, αβαθή ίχνη τρυπανιού. Στα μάτια αποδίδονται εγχάρακτες η ίριδα και η κόρη.

Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά δικαιολογείται η χρονολόγηση της κεφαλής από τον H.Lauter στο τέλος του 2^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα.

2.15 Ρώμη, Palazzo Corsini (πίν. 28γ,δ)

Προέλευση άγνωστη.

Kreikenbom, Bildwerke, 51, πίν. 93,94 a-b αρ. II 15.

Η κεφαλή, η οποία αναγνωρίσθηκε από τον D.Kreikenbom ως παραλλαγή του εξεταζόμενου τύπου, είναι πιθανόν συγκολλημένη σε ανδριάντα, ο οποίος δεν αναφέρεται αν συνανήκει. Αν πάντως συνανήκει, παρουσιάζει τέτοια ομοιότητα με τον κορμό του αγάλματος του Giardino Boboli, ώστε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παραλλαγή του με προσθήκη ιματίου. Η επιφάνεια της κεφαλής παρουσιάζει φθορά. Συμπληρωμένα είναι η μύτη και το στόμα.

Η κόμη έχει σχετικά μικρό όγκο. Οι επίπεδοι βόστρυχοι επαναλαμβάνουν σε γενικές γραμμές το σχήμα του εξεταζόμενου τύπου. Οι οπές στην μπροστινή πλευρά της κόμης, από τις οποίες τέσσερις είναι ορατές στην μπροστινή πλευρά, χρησίμευαν στην προσαρμογή πιθανότερα μεταλλικών φτερών παρά μεταλλικής ταινίας ή στεφανιού. Το πρόσωπο είναι τριγωνικό. Τα μάτια είναι τελείως ανοιχτά, με ελαφρώς καμπύλους προβεβλημένους βολβούς και λεπτά βλέφαρα.

Η κατάσταση διατήρησης δυσχεραίνει τη χρονολόγηση της κεφαλής.

2.16. Saintes, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 29α-δ)

Προέλευση άγνωστη.

Kreikenbom, Bildwerke, 51, πίν. 91a-b, 92a-b αρ. II 14.

Σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός. Δε σώζεται η μύτη. Αποκρούσεις εντοπίζονται κυρίως στα χείλη και στα πτερύγια των αυτιών.

---

¹²² Lauter, Chronologie, 106.

Η κεφαλή στηρίζεται σε μακρύ λαιμό, ο οποίος στο κάτω μέρος είναι δουλεμένος μάλλον για να εντεθεί στον κορμό. Το πρόσωπο είναι τριγωνικό. Τα μάτια είναι ορθάνοιχτα, με ελαφρώς καμπύλους προβεβλημένους βολβούς και λεπτά βλέφαρα. Η διαμόρφωση των οφρυικών τόξων είναι υποτυπώδης. Η κόμη είναι επίπεδη και οι βόστρυχοι δηλώνονται με εγχάραξη.

Πρόκειται για έργο χαμηλής ποιότητας, το οποίο μαρτυρεί την αδεξιότητα του δημιουργού του. Παρά τη χαμηλή ποιότητα και την κατάσταση διατήρησης, η απόδοση των ματιών μας οδηγεί με πολλές επιφυλάξεις σε μία χρονολόγηση στην εποχή του Αδριανού¹²³.

Εκτός από τα παραπάνω αντίγραφα του τύπου θα αναφερθούμε σε μια μετάπλαση και στο χάλκινο αγαλμάτιο του Petit Palais:

Μεταρρυθμισμένη κεφαλή

Κεφαλή. Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum αρ. AS 6 (πίν. 30α-δ)

Προέλευση άγνωστη.

EA. 4184/87 (G.Brunns). Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 73. H.R.Goette, Arch. Anz. 1986, 711 σημ. 4. Kreikenbom, Bildwerke, 46 σημ. 121, πίν. 76a-b, αρ. II 4.

Κεφαλή τοποθετημένη σε νεότερη προτομή. Συμπληρωμένη είναι η μύτη και ο λαιμός μαζί με τμήμα της κάτω σιαγόνας και του αυχένα. Η επιφάνεια έχει υποστεί νεότερο καθαρισμό, όχι όμως πολύ βαθύτερα από την επιφάνεια, όπως αποδεικνύουν τα ίχνη χρώματος στο δεξιό μάτι.

Πρόκειται για αντίγραφο της κεφαλής του εξεταζόμενου τύπου, το οποίο μεταρρυθτίστηκε σε εικονιστική κεφαλή. Η απόδοση της κόμης παρουσιάζει ομοιότητα τόσο στο σύστημα των βοστρύχων, με εξαίρεση αυτούς επάνω από το μέτωπο, όσο και στην απόδοσή τους με την κεφαλή του Palazzo Valentini (2.2), η οποία χρονολογείται γύρω στο τέλος του 1^{ου} αι. π.Χ.- αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ. Στο διάστημα αυτό χρονολογείται πιθανότατα και η πρώτη φάση της κεφαλής του Braunschweig. Η

---

¹²³ Ομοιότητα παρουσιάζει η απόδοση των ματιών με κεφαλές του Αδριανού, όπως η προτομή του στο Palazzo dei Conservatori, Sala dei Magistrati 10. αρ. 890 (Fittschen-Zanker, 52 αρ.50, πίν. 55 αρ.50), η οποία χρονολογείται γύρω στο 130μ.Χ.

μετατροπή της κεφαλής σε εικονιστική έγινε πιθανότατα σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τη δημιουργία της. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί η ομοιότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου και ιδιαίτερα των ματιών με της προτομής του Δρούσου του πρεσβύτερου στο Μουσείο του Καπιτωλίου, η οποία χρονολογείται από τους K.Fittschen και P.Zanker στα μέσα της εποχής του Αυγούστου¹²⁴. Με τη διαπίστωση αυτή συμφωνεί και η ομοιότητα της διευθέτησης των βοστρύχων επάνω από το μέτωπο με εκείνη των πορτραίτων του Αυγούστου του τύπου Forbes, που χρονολογούνται επίσης στα μέσα της εποχής του Αυγούστου, όπως η προτομή του Αυγούστου στο Μουσείο του Καπιτωλίου¹²⁵.

Χάλκινο αγαλμάτιο. Παρίσι. Petit Palais αρ. εισ. DUT. 1 (πίν. 31α-δ, 32α, β)

Βρέθηκε στις 16/11/1867 στο Fins του Annecy (Άνω Σαβοΐα). Ανήκε σε θησαυρό που αποτελούσαν και άλλα χάλκινα αντικείμενα, όπως τρία πορτραίτα, σκέλος κολοσικού αγάλματος και νομίσματα. Αγοράστηκε την ίδια χρονιά από τον Kuhn, έμπορο τέχνης στη Γενεύη, κι έπειτα από το συλλέκτη A.Parent. Στη συνέχεια αγοράστηκε από τους Rollin και Fenardent το 1874 και από τον Dutuit μεταξύ 1874 και 1878 (J.Petit).

Ύψ. 0,63μ.

Χαλκός με σύγχρονη τεχνητή πατίνα ανοιχτού πράσινου χρώματος.

J.Petit, Bronzes antiques de la Collection Dutuit (1980), 88κ.ε. Kreikenbom, Polyklet, 535κ.ε. αρ. 39 (όπου προηγούμενη βιβλιογραφία). Floren, Hermes, 57, 64 κ.ε., 65 σημ. 28

Συμπληρωμένο είναι το δεξιό σκέλος. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του αντικειμένου που κρατά το αριστερό χέρι.

Στο στιβαρό κορμό με την έντονα καμπυλωμένη λευκή γραμμή, οι μύες αποδίδονται με ιδιαίτερη πλαστικότητα. Οι θηλές αποδίδονται πλαστικά και έχουν εγχάρακτο περίγραμμα. Η μορφή κρατά με το ελαφρά λυγισμένο αριστερό της χέρι ένα επίμηκες αντικείμενο. Το σωζόμενο τμήμα του αντικειμένου αυτού παρουσιάζει μια ελαφρά καμπυλότητα και έχει μεγαλύτερη διάμετρο στο επάνω άκρο του από ό,τι στην απόληξή του. Στην πρώτη φάλαγγα του δείκτη του αριστερού χεριού, όπου ακουμπά

¹²⁴ Fittschen-Zanker, 27κ.ε. αρ.22, πίν.24.

¹²⁵ Fittschen-Zanker, 7κ.ε. αρ.8, πίν.9,10.

η απόληξη του αντικειμένου υπάρχει μια ορθογώνια βάθυνση¹²⁶. Το δεξιό χέρι με λυγισμένο τον πήχη του έρχεται μπροστά από τον κορμό στο ύψος του στήθους, σε μια ρητορική χειρονομία.

Στο πρόσωπο της μορφής με το στρογγυλεμένο σαγόνι, το μικρό μισάνοιχτο στόμα, του οποίου το κάτω χείλος είναι περισσότερο σαρκώδες από το επάνω, τις πλατιές παρειές και το καμπύλο μέτωπο, κυριαρχεί η σχετικά μακριά και πλατιά μύτη. Τα μάτια, που απέχουν αρκετά μεταξύ τους, είναι μικρά και στενόμακτρα και έχουν πλατιά βλέφαρα. Τα επάνω βλέφαρα είναι καμπύλα, ενώ τα κάτω έχουν οξείες απολήξεις. Οι κόρες των ματιών δηλώνονται με βάθυνση. Η κόμη έχει αποδοθεί χωρίς ιδιαίτερο όγκο. Οι βόστρυχοι είναι μικροί και ιδιαίτερα αναλυμένοι και χωρίζονται με λεπτές και πυκνές εγχαράξεις.

Το αγαλμάτιο του Petit Palais χρονολογείται από τον Kreikenbom στο διάστημα 50-30 π.Χ.

Από τους κορμούς που περιλαμβάνει η B.Vierneisel-Schlörb στον κατάλογο αντιγράφων του τύπου¹²⁷, θα πρέπει να διαγραφούν ο κορμός του Palazzo Mattei στη Ρώμη, επειδή είναι αντίγραφο του τύπου του Δορυφόρου, και ο κορμός του Musée Royal στο Mariemont, επειδή δεν είναι αντίγραφο πολυκλείτειου τύπου. Επίσης θα πρέπει να αποσυσχετισθεί από τον τύπο ο κορμός του Museo Nazionale Romano της Ρώμης¹²⁸ και το άγαλμα στο Badisches Landesmuseum της Καρλσρούης αρ. 2302¹²⁹. Τέλος ο κορμός στην Αρχαιολογική Συλλογή των Αγίων Δέκα στην Κρήτη αρ. GO 3 αποτελεί αντίγραφο του τύπου Ερμή Κυρήνης - Περίνθου, ο οποίος παρουσιάζεται στο επόμενο κεφάλαιο (3.3).

---

¹²⁶ Η βάθυνση αυτή, πολύ μεγαλύτερη από την απόληξη του αντικειμένου, ενισχύει την υπόθεση του J.Petit ότι το αντικείμενο αυτό προστέθηκε εκ των υστέρων. Το σχήμα του σωζόμενου τμήματός του αποκλείει την περίπτωση να πρόκειται για κηρύκειο. Και η θεωρία όμως του Fr. Lenormant, ο οποίος ταυτίζει τη μορφή με το Bonus Eventus και το αντικείμενο με κέρας της αφθονίας, συγκεντρώνει ελάχιστες πιθανότητες, επειδή το κάτω σωζόμενο τμήμα του είναι πολύ λεπτό.

¹²⁷ Vierneisel-Schlörb, *KatSkulpt München II*, 71κ.ε.

¹²⁸ Museo Nazionale Romano I, 7 II (1984), 346 αρ. XI, 2, εικόνα XI 2 (D. Candilio)

¹²⁹ Kreikenbom, *Polyklet*, 530 κ.ε. αρ.33, 531 εικ.33. Kreikenbom, *Bildwerke*, αρ. I 33, πίν.49.

Κριτική αντιγράφων

Από τους μελετητές που συνέβαλαν στην έρευνα για τον εξεταζόμενο τύπο θα αναφερθούμε στη B.Vierneisel-Schlörb, η οποία έθιξε ζητήματα της αποκατάστασης του τύπου, χωρίς όμως να προχωρήσει στην κριτική των αντιγράφων του. Ήταν απαραίτητη όμως μια τεκμηριωμένη μελέτη του θέματος, αφού το 1970 είχε ήδη αμφισβητηθεί η πρωτοτυπία (“Originalität”) και η ανεξαρτησία του τύπου από την D.Kent Hill. Σε συστηματική κριτική αντιμετώπιση των αντιγράφων, των παραλλαγών και των μεταπλάσεων του τύπου και αναλυτική συζήτηση των προβλημάτων του προχώρησε ο D.Kreikenbom το 1990 με αφορμή την έκθεση για τον Πολύκλειτο. Θα ακολουθήσει παρουσίαση των σχετικών συμπερασμάτων και της ταυτότητας του τύπου με τη βοήθεια σχεδίων.

Στην παρουσίαση των αντιγράφων του τύπου θα προηγηθούν τα αντίγραφα, οι παραλλαγές και οι μεταπλάσεις της κεφαλής του τύπου και θα ακολουθήσει η αναφορά στο άγαλμα του Giardino Boboli, το μοναδικό το οποίο μέχρι στιγμής είναι δυνατό να συνδεθεί με τον τύπο. Στην παρουσίαση των αντιγράφων της κεφαλής ακολουθείται κατά το δυνατόν χρονολογική σειρά.

Θα ξεκινήσουμε με τέσσερα αντίγραφα της κεφαλής τα οποία βρίσκονται στη Ρώμη, του Palazzo Valentini (2.2), της Villa Medici (2.5), του Atrio dei quattro Cancelli στο Βατικανό (2.6) και του Καπιτωλίου (2.8). Από τα αντίγραφα αυτά, τα οποία χρονολογούνται στην πρώιμη περίοδο της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας, τα δύο πρώτα ανήκουν στην εποχή του Αυγούστου, το τρίτο στην εποχή του Αυγούστου ή του Τιβερίου και το τέταρτο μεταξύ εποχής Τιβερίου και Καλιγούλα. Οι τέσσερις παραπάνω κεφαλές παρουσιάζουν, παρά την κατάσταση διατήρησής τους, τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: στροφή κεφαλής προς τα δεξιά, ωοειδές σχήμα προσώπου, στο οποίο δεσπόζει ο οριζόντιος άξονας των ματιών με τα χαμηλωμένα βλέφαρα και των φρυδιών, σχετικά μικρό στόμα, πλαστικά αποδοσμένες ρινοπαραρειακές πτυχές, πλατιές παρειές και γεμάτο στρογγυλεμένο σαγόι - οξύτερο στην κεφαλή του Καπιτωλίου- και σε γενικές γραμμές ενιαίο σύστημα σαφώς περιγεγραμμένων βοστρύχων, το οποίο θα παρουσιασθεί αναλυτικά πιο κάτω.

Από τις παραπάνω σύγχρονες σχεδόν κεφαλές ο D.Kreikenbom θεωρεί καλύτερη ποιοτικά την κεφαλή του Βατικανού (2.6), βασισμένος ιδιαίτερα στην απόδοση του

σωζόμενου τμήματος της κόμης και τη χρονολογεί στην εποχή του Αυγούστου¹³⁰. Οι βόστρυχοι είναι διαφοροποιημένοι και αποδοσμένοι με ακρίβεια. Ανάλογη είναι η απόδοση της κόμης και στην κεφαλή του Palazzo Valentini (2.2) με τα περισσότερο χαμηλωμένα βλέφαρα και το ονειροπόλο βλέμμα¹³¹. Την κεφαλή της Villa Medici (2.5), η οποία παρουσιάζει τη χειρότερη κατάσταση διατήρησης από τα υπόλοιπα μέλη της εξεταζόμενης ομάδας, ο D.Kreikenbom τη χρονολογεί στην εποχή του Τιβερίου¹³² και αποδίδει την έλλειψη εσωτερικής διαμόρφωσης των βοστρύχων της στη φθορά της επιφανείας του αντιγράφου.

Στα παραπάνω όμως αντίγραφα προστέθηκε πρόσφατα, το 2006, από τον E. La Rocca η κεφαλή του Καπιτωλίου (κεφαλή Astorri) (2.8), η οποία χάρη στην εξαιρετική κατάσταση διατήρησης και στην υψηλή της ποιότητα, συγκαταλέγεται πλέον στα πιο πιστά αντίγραφα του τύπου, μαζί με τις κεφαλές του Palazzo Valentini (2.2), του Όσλο (2.9) και της Βοστώνης (2.11). Η απόδοση της κόμης της κεφαλής του Καπιτωλίου έχει περισσότερο «μεταλλικό» χαρακτήρα από της κεφαλής Valentini και οι βόστρυχοί της παρουσιάζουν μεγαλύτερη ανάλυση από της κεφαλής του Όσλο¹³³.

Στη συνέχεια θα παρουσιασθεί η σύγχρονη των προηγούμενων κεφαλή στο Μόναχο (2.3), η οποία χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου και, παρά τις αποκρούσεις και τις φθορές της, φαίνεται πως αντιγράφει με ακρίβεια την κόμη του τύπου. Η απόδοση των βοστρύχων θυμίζει εκείνη της κεφαλής του Βατικανού, έχει γίνει όμως κάπως πιο επιφανειακά και αδέξια. Ακολουθεί η κεφαλή της Νέας Υόρκης (2.7) η οποία χρονολογείται πιθανότατα στην εποχή του Τιβερίου. Η κόμη είναι επίπεδη και η απόδοση των βοστρύχων γραμμική και απλοποιημένη σε σχέση με τα καλύτερα ποιοτικά αντίγραφα της εποχής.

Ανώτερη ποιοτικά είναι η γοητευτική κεφαλή του Όσλο (2.9), της οποίας όμως η κόμη έχει έναν περισσότερο διακοσμητικό και καλλιγραφικό χαρακτήρα. Οι βόστρυχοι είναι πιο μαλακοί και κινημένοι σε σχέση με την ομάδα των τριών προγενέστερων ρωμαϊκών κεφαλών και είναι φανερή η προσπάθεια του δημιουργού

---

¹³⁰ Kreikenbom, Bildwerke, 45σημ.119.

¹³¹ Ο E.La Rocca (όπ.π., 37) χαρακτηρίζει το βλέμμα της κεφαλής Valentini μωπικό ("uno sguardo velato da miopie".)

¹³² Kreikenbom, Bildwerke, 46.

¹³³ Πβ. E.La Rocca, όπ.π., 40.

της να προσδώσει στο έργο του το χαρακτήρα του χάλκινου γλυπτού. Αυτό είναι φανερό στην απόδοση των φρυδιών, των χαμηλωμένων βλεφάρων και στην πτυχή που δημιουργείται ανάμεσα στη σιαγόνα και το λαιμό. Πρόκειται για έργο χαρακτηριστικό του “Bronzestil”, όπως το χαρακτηρίζει ο H.Lauter¹³⁴, με έκφραση για την οποία ο D.Kreikenbom χρησιμοποιεί το χαρακτηρισμό “pathetish-sentimental”¹³⁵. Η κεφαλή αυτή χρονολογείται πιθανότατα στην εποχή του Καλιγούλα.

Η μελέτη της κεφαλής του Μουσείου Torlonia (2.10) δε συμβάλλει ιδιαίτερα στην αποκατάσταση του τύπου, αφού τόσο οι συμπληρώσεις και η επεξεργασία της επιφάνειάς της όσο και η ποιότητα της μοναδικής δημοσιευμένης φωτογραφίας της, δε μας επιτρέπουν παρά μόνο να εικάσουμε ότι πρόκειται για αντίγραφο το οποίο επαναλαμβάνει αρκετά πιστά τον τύπο.

Η κεφαλή της Βοστώνης (2.11) που ακολουθεί είναι ένα έργο δουλεμένο με επιμέλεια και ευαισθησία. Παρόλο που σε γενικές γραμμές ακολουθεί τον τύπο, παρατηρείται διαφοροποίηση στην απόδοση τόσο των χαρακτηριστικών του προσώπου όσο και της κόμης. Τα μάτια είναι πιο μεγάλα και πλατιά και οι βόστρυχοι πιο λεπτοί. Η απόδοσή τους θυμίζει πορτραίτα του Τραϊανού, όπως η προτομή το στο Μουσείο του Καπιτωλίου¹³⁶. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δικαιολογούν τη χρονολόγησή της κεφαλής της Βοστώνης στην εποχή του Τραϊανού ή του Αδριανού.

Διαφοροποίηση από τα αντίγραφα της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής, κυρίως ως προς το σύστημα των βοστρύχων της κόμης, παρουσιάζει η κεφαλή της Κορίνθου με τον πέτασο (2.12), η οποία χρονολογείται στην εποχή των Αντωνίωνων. Στο πλαίσιο μιας διακοσμητικής τάσης προστίθενται βόστρυχοι ή τονίζονται οι ήδη υπάρχοντες με μεγάλες καμπύλες απολήξεις. Αντίθετα το σχήμα του προσώπου επαναλαμβάνει το γνωστό ωειδές των παραπάνω αντιγράφων.

Η κεφαλή της Πετρούπολης (2.13) της εποχής των Αντωνίωνων έχει πρόσωπο πιο μακρόστενο, μεγαλύτερο στόμα και πιο επίπεδες παρειές. Στην επίπεδη κόμη οι βόστρυχοι αποδίδονται με πλατιά αυλάκια, με ανάλογο τρόπο όπως και στην κεφαλή του αγάλματος στο Giardino Boboli (2.1), με την οποία έχει κοινές και τις επίπεδες παρειές και τα φτερά επάνω από το μέτωπο, που δήλωναν την ταυτότητα του θεού.

---

¹³⁴ Lauter, Chronologie, 64,67.

¹³⁵ Kreikenbom, Bildwerke, 47.

¹³⁶ Fittschen-Zanker, 41 κ.ε. αρ.42, πίν.46,47 αρ. 42.

Η κακή διατήρηση της κεφαλής στη Ρώμη, κάτω από το ναό των Αγίων Ιωάννη και Παύλου (2.14) και η χαμηλή της ποιότητα δεν προσθέτουν στη μελέτη του τύπου παρά μια ακόμη επανάληψη. Ακόμη και η χρονολόγησή της είναι προβληματική. Ανάλογη είναι η συμβολή των χαμηλής ποιότητας κεφαλών του Palazzo Corsini (2.15) και της ιδιωτικής συλλογής στο Saintes (2.16) με τα ορθάνοιχτα επιφανειακά αποδοσμένα μάτια και τη γραμμική απόδοση της κόμης.

Τελευταία από τα αντίγραφα του τύπου παρουσιάζεται η κεφαλή της Καρχηδόνας (2.4), παρόλο που χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Αυγούστου, γιατί βρίσκεται στο όριο μεταξύ αντιγράφου και παραλλαγής, όπως δικαιολογημένα αναφέρει ο D.Kreikenbom¹³⁷. Η διακοσμημένη με φτερά κεφαλή κλίνει πιο έντονα προς τα δεξιά και έχει πιο μακρόστενο σχήμα προσώπου από τα υπόλοιπα αντίγραφα. Επίσης ενώ το σύστημα των βοστρύχων θυμίζει σε γενικές γραμμές τα σύγχρονά της αντίγραφα, σε ένα τμήμα πίσω από το αριστερό αυτί απομακρύνεται πολύ από αυτά. Ο D.Kreikenbom στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να ερμηνεύσει την ύπαρξη του στηρίγματος στον αυχένα και την ελευθερία με την οποία αποδίδεται η κόμη, διατυπώνει την άποψη ότι η κεφαλή της Καρχηδόνας είναι έργο μικρασιατικού εργαστηρίου.

Τέλος θα αναφερθούμε στη μεταρρυθμισμένη κεφαλή του Braunschweig, της οποίας τα άθικτα τμήματα της κόμης δείχνουν ότι αρχικά ήταν ένα πιστό αντίγραφο του τύπου.

Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι από τα αντίγραφα της κεφαλής του τύπου καλύτερης ποιότητας και πιστότερα θα πρέπει να θεωρηθούν οι κεφαλές Valentini (2.2), Καπιτωλίου (2.8) και Όσλο (2.9). Οι παραπάνω κεφαλές παραδίδουν τον ίδιο τύπο με μικροδιαφορές στην απόδοση του όγκου της κόμης και του βλέμματος, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν τόσο σε στυλιστικά χαρακτηριστικά της εποχής όσο και στην προσωπική σφραγίδα του αντιγραφέα.

---

¹³⁷Kreikenbom, Bildwerke, 50.

Αποκατάσταση του αγαλματικού τύπου

Τα περισσότερα από τα αντίγραφα της κεφαλής του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου παραδίδουν ένα σύνολο κοινών χαρακτηριστικών, τα οποία προφανώς ανήκαν στο χαμένο πρωτότυπο. Το ωοειδές σχήμα του **προσώπου** με το στρογγυλεμένο και γεμάτο σαγόι συναντάται στα περισσότερα από τα αντίγραφα. Το ίδιο συμβαίνει και με το σχήμα των ματιών, τα οποία είναι αμυγδαλώδη, με χαμηλωμένα βλέφαρα. Η κατεύθυνση του βλέμματος της μορφής προς τα κάτω και δεξιά σχετίζεται με την ελαφρά κλίση της κεφαλής προς τα κάτω και τη στροφή της προς τα δεξιά¹³⁸, που μαρτυρούνται από τη θέση του λαιμού και την απόδοση των τενόντων του στα περισσότερα αντίγραφα.

Ο H.Lauter συγκρίνοντας τα μάτια των αντιγράφων του Όσλο, του Palazzo Valentini και της Βοστώνης μεταξύ τους παρατηρεί ότι, παρόλο που έχουν τις ίδιες διαστάσεις, η έκφρασή τους είναι τελείως διαφορετική¹³⁹. Η εντύπωση αυτή επιτείνεται από τη διαφορετική απόδοση των φρυδιών και των βλεφάρων σε κάθε αντίγραφο. Η διαφορά αυτή οφείλεται και στο γεγονός ότι τα αντίγραφα αυτά κατασκευάστηκαν σε διαφορετικές εποχές, όπως παρατηρεί ο H.Lauter, αλλά πολύ σημαντικό ρόλο παίζει και το στυλ του αντιγραφέα. Αυτό γίνεται φανερό όταν συγκρίνουμε καλής ποιότητας αντίγραφα με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους, όπως του Όσλο (2.9) και του Palazzo Valentini (2.2). Δεν είναι απαραίτητο να προχωρήσουμε στον υποκειμενικό χαρακτηρισμό της έκφρασης του κάθε αντιγράφου, όπως η B.Vierneisel-Schlörb¹⁴⁰, και για το λόγο ότι αυτό δε θα μας βοηθήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την έκφραση των ματιών του πρωτοτύπου, καθώς το κάθε αντίγραφο διαφέρει από όλα τα άλλα ως προς το στοιχείο αυτό.

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και η προσέγγιση του θέματος από τον E.La Rocca¹⁴¹ μετά από τη μελέτη της σημαντικής για τον τύπο κεφαλής του

---

¹³⁹ Lauter, Chronologie, 130κ.ε., πίν. 10 a-c.

¹⁴⁰ Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 73.

¹⁴¹ E.La Rocca, όπ.π., 38 εικ.16, 37κ.ε.

Καπιτωλίου. Μετά από σύγκριση των κεφαλών Valentini (2.2), Καπιτωλίου (2.8) και Όσλο (2.9), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τις μεγαλύτερες ομοιότητες μεταξύ τους στο σημείο αυτό παρουσιάζουν οι κεφαλές του Καπιτωλίου και του Όσλο με το χαμένο στις σκέψεις βλέμμα, και την προσπάθεια να αποδοθεί ο μεταλλικός χαρακτήρας του πρωτοτύπου.

Τέλος τα **χείλη** της μορφής ήταν μισάνοιχτα –λιγότερο όμως ανοιγμένα από του Δορυφόρου– και σαρκώδη, όπως φαίνεται από τις λίγες περιπτώσεις που σώζονται. Οι γωνίες τους σε άλλα από τα αντίγραφα, όπως του Καπιτωλίου, του Όσλο και της Κορίνθου, κλίνουν ελαφρά προς τα κάτω, ενώ σε άλλα, όπως το άγαλμα Boboli (2.1) και η κεφαλή Torlonia (2.10), στρέφουν ελαφρά προς τα πάνω, δίνοντας στο στόμα πιο χαμογελαστή έκφραση. Τέλος σε μια τρίτη ομάδα τα χείλη σχηματίζουν μια οριζόντια γραμμή. Πιο αξιόπιστη θα πρέπει να θεωρηθεί, με κάθε επιφύλαξη, η εκδοχή της πρώτης ομάδας, στην οποία περιλαμβάνονται τα πιστότερα αντίγραφα του τύπου, για έναν επιπλέον λόγο, ότι η έκφραση αυτή του στόματος αντιστοιχεί στο σκεπτικό, σχεδόν θλιμμένο, βλέμμα της μορφής.

Αποφασιστικό για την ένταξη μιας κεφαλής στον εξεταζόμενο τύπο είναι το **σύστημα των βόστρυχων της κόμης**. Θα ξεκινήσουμε την παρουσίασή του από την περιοχή του **μετώπου**. Στη μέση του μετώπου σχηματίζεται η χαρακτηριστική πολυκλείτεια «τανάλια» (**πίν. 33 α,β**). Στο κέντρο της τανάλιας ένας μικρός βόστρυχος (αρ.0) καμπυλώνεται με κατεύθυνση προς τα αριστερά της μορφής. Η ύπαρξή του είναι σαφής στα αντίγραφα του Palazzo Valentini (2.2), της Villa Medici (2.5), του Καπιτωλίου (2.8), του Όσλο (2.9), του Μουσείου Torlonia (2.10), της Βοστώνης (2.11), της Κορίνθου (2.12) και της Πετρούπολης (2.13), αν και η απόδοσή του διαφέρει κάπως από το ένα στο άλλο. Στις υπόλοιπες κεφαλές που σώζεται το τμήμα αυτό της κόμης, η απόδοσή του είναι περισσότερο ελεύθερη. Οι υπόλοιποι βόστρυχοι στα δεξιά στα δεξιά και τα αριστερά της τανάλιας καμπυλώνονται ακολουθώντας τους δύο βόστρυχους της (αρ.1α και 1β).

Στην **αριστερή πλευρά** του προσώπου (**πίν. 33γ, δ**) μετά το βόστρυχο 1β ακολουθούν δύο βόστρυχοι, ο πρώτος μικρότερος (αρ. 2) και ο δεύτερος μεγαλύτερος (αρ. 3), που καμπυλώνονται προς τη φορά του 1β. Ο τελευταίος σύνθετος βόστρυχος (αρ. 4) βρίσκεται στο ύψος του αυτιού και η απόληξή του καμπυλώνεται προς τα κάτω. Επάνω από το αριστερό αυτί βρίσκεται ένας

σιγμοειδής βόστρυχος (αρ. 5). Χαρακτηριστική είναι η περιοχή που βρίσκεται επάνω και πίσω από το αριστερό αυτί, που αποτελείται από παράλληλους και επιμήκεις βοστρύχους με κατεύθυνση προς τα εμπρός (αρ. 6). Η απόληξη της ομάδας αυτής των βοστρύχων, η οποία στην κεφαλή του Όσλο είναι αποκρουσμένη, θα πρέπει να προεξείχε στο πρωτότυπο. Οι βόστρυχοι που πλαισιώνουν τον αυχένα, οριζόντια επάνω στο λαιμό, (αρ. 7 και 8) καμπυλώνονται προς τα κάτω. Χαρακτηριστική τέλος για την αριστερή πλευρά της κεφαλής είναι η τανάλια (A-A), που σχηματίζεται λίγο επάνω από το ύψος της κεντρικής τανάλιας του μετώπου.

Στην κεφαλή του Καπιτωλίου (2.8) μοναδική διαφορά σε σχέση με το κοινό παραδιδόμενο σύστημα βοστρύχων αποτελεί στην αριστερή πλευρά της κεφαλής ο βόστρυχος που καμπυλώνεται προς τα εμπρός μεταξύ των βοστρύχων αρ. 3 και 5 (βλ. σχέδια 2.1, 2.2)¹⁴². Ο βόστρυχος αυτός, ο οποίος παρουσιάζεται μόνο στη συγκεκριμένη κεφαλή, θα πρέπει να θεωρηθεί προσθήκη του αντιγραφέα.

Στη **δεξιά πλευρά** της κεφαλής (**πίν. 34 α-γ**) μετά το βόστρυχο 1α ακολουθούν δύο μικροί βόστρυχοι (αρ. 2 και 2'), που καμπυλώνονται προς τα κάτω. Οι δύο επόμενοι μεγαλύτεροι σιγμοειδείς βόστρυχοι (αρ. 3 και 4) καμπυλώνονται προς τα επάνω, ενώ η απόληξη του τελευταίου (αρ. 5) καμπυλώνεται προς τα κάτω. Χαρακτηριστικοί για τη δεξιά πλευρά της κεφαλής είναι τρεις δρεπανόσχημοι βόστρυχοι που καμπυλώνονται προς τα πίσω (Α, Β, Γ), με τον τελευταίο να καμπυλώνεται περισσότερο από τους άλλους δύο.

Στην κορυφή του κρανίου (**πίν. 34ε**) σχηματίζεται ο γνωστός πολυκλείτειος στρόβιλος από τους τρεις βοστρύχους (αρ. 1, 2, 3), οι οποίοι ξεκινούν από ένα κεντρικό σημείο, και από τους υπόλοιπους που τους πλαισιώνουν και ακολουθούν τη φορά τους.

Η κεφαλή του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου, η οποία παραδίδεται σε αρκετά αντίγραφα, συνυπάρχει με **κορμό** μόνο στο **άγαλμα του Giardino Boboli** (2.1), το οποίο χρονολογείται στην εποχή των Αντωνίνων. Αν αφαιρεθούν το ιμάτιο, το βρέφος από το αριστερό χέρι και πιθανότατα το κηρύκειο, που ακουμπά στον αριστερό πήχη, τα οποία αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα προσθήκες του αντιγραφέα¹⁴³, καταλήγουμε σε έναν κορμό πολυκλείτειου χαρακτήρα. Η μορφή, της

¹⁴² Πβ.Ε. La Rocca, όπ.π., 39 εικ.17-19, 40.

¹⁴³ Πβ. P.C. Bol στο Kreikenbom, Polyklet, 118.

οποίας τα σκέλη είναι συμπληρωμένα κάτω από τους μηρούς, είχε στάσιμο το δεξιό σκέλος και άνετο το αριστερό. Η συμπλήρωση των σκελών με το γνωστό πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης, δηλαδή με το δεξιό πέλμα να πατά ολόκληρο στην πλίνθο και το άνετο αριστερό, λυγισμένο στο γόνατο, να πατά προς τα πίσω και αριστερά με το μπροστινό τμήμα του πέλματος, φαίνεται να συνδυάζεται αρμονικά με τη στάση του μυώδους κορμού. Ο κορμός, ο οποίος παρουσιάζει συνίζηση στο δεξιό τμήμα του και καμπύλωση της λευκής γραμμής στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά. Πλαστικά αποδίδονται οι μύες της κοιλιακής χώρας και η οριζόντια τομή μεταξύ των πλευρών και της κοιλιακής χώρας. Ο αριστερός ώμος είναι ελαφρά ανυψωμένος. Το δεξιό του χέρι με το βραχίονα ελαφρά απομακρυσμένο από τον κορμό και τον αγκώνα λυγισμένο κρατά το μικρό Διόνυσο, χωρίς όμως να δίνει την εντύπωση ότι σηκώνει κάποιο βάρος. Το αριστερό του χέρι ανοίγει προς το πλάι. Αντίστοιχη με την καμπύλωση της λευκής γραμμής είναι και η καμπύλωση της σπονδυλικής στήλης στην πίσω πλευρά του κορμού.

Η κεφαλή του θεού με τα μαρμάρια –συμπληρωμένα σήμερα– φτερά, τα οποία αποτελούν επίσης προσθήκη του αντιγραφέα, στρέφεται προς τα δεξιά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω. Η κεφαλή, η οποία είναι αντίγραφο του τύπου που παρουσιάστηκε παραπάνω, με εμφανή τα χαρακτηριστικά της εποχής των Αντωνίνων, είναι βέβαιο ότι συνανήκει, παρά το γεγονός ότι είχε σπάσει.

Ο παραπάνω κορμός συμπληρώθηκε προφανώς με πρότυπο το Δορυφόρο του Πολυκλείτου, όπως αποδεικνύει το μοτίβο στήριξης, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο σύμφωνα με τον P.C.Bol να τον διακρίνει κανείς από τους κορμούς του Δορυφόρου. Η διαφορά τους έγκειται στη μεγαλύτερη επιβάρυνση του αριστερού σκέλους, στην πιο άνετη στάση του κορμού και στη μεγαλύτερη καμπύλωση της λευκής γραμμής στον κορμό του εξεταζόμενου τύπου. Ο κορμός του αγάλματος του Giardino Boboli θα μπορούσε να τοποθετηθεί ανάμεσα στους κορμούς του Δορυφόρου και του Διαδούμενου. Είναι μάλιστα πιθανό, όπως αναφέρει και ο P.C.Bol¹⁴⁴, κάποιοι από τους κορμούς που θεωρούνται αντίγραφα του Δορυφόρου να είναι στην

---

¹⁴⁴ Bol στο Kreikenbom, Polyklet, 119.

πραγματικότητα αντίγραφο του Ερμή του Πολυκλείτου¹⁴⁵. Αυτός θα ήταν και ο μόνος λογικός τρόπος για να εξηγηθεί το ανεξήγητο διαφορετικά κενό της αντιγραφικής παράδοσης του κορμού του εξεταζόμενου τύπου.

Ο J.Floren, ο οποίος δεν είχε τη δυνατότητα αυτοψίας του αγάλματος Boboli, υποστηρίζει ότι ο μικρός Διόνυσος, του οποίου σώζεται μόνο τμήμα του αριστερού ποδιού, ήταν στοιχείο του πρωτοτύπου¹⁴⁶. Στην προσπάθεια να στηρίξει την άποψή του φέρνει παραδείγματα άλλων παιδοφόρων τύπων Ερμή της κλασικής εποχής, όπως του Κηφισοδότου και της Ολυμπίας. Το γεγονός όμως ότι στους τύπους αυτούς γίνεται σαφές από τον τρόπο στήριξης του κορμού και τη θέση των χεριών ότι η μορφή σηκώνει κάποιο υπολογίσιμο βάρος, για το οποίο μάλιστα στα μαρμάρινα αγάλματα είναι απαραίτητο και κάποιο στήριγμα, ενώ στο αντίγραφο Boboli δε συμβαίνει, αποδυναμώνει τη θέση του.

Εφόσον ο κορμός του αγάλματος του Giardino Boboli θεωρείται και από τους P.C.Bol¹⁴⁷ και D.Kreikenbom¹⁴⁸ ότι αντιγράφει πιθανότατα τον κορμό του πρωτοτύπου του Ερμή του Πολυκλείτου, αυτομάτως μειώνεται η συμβολή του **χάλκινου αγαλματίου του Petit Palais** στη μελέτη του τύπου. Το αγαλμάτιο αυτό, το οποίο χρονολογείται γύρω στο 50-30 π.Χ.¹⁴⁹ έχει το ένα τρίτο του ύψους του αγάλματος του Giardino Boboli, θεωρήθηκε παλαιότερα ότι επαναλάμβανε τον εξεταζόμενο τύπο¹⁵⁰ και για τον πρόσθετο λόγο πως υποτίθεται ότι παρίστανε τον Ερμή. Είναι όμως αμφίβολο αν –έστω και αρχικά– το σύμβολο που κρατούσε ήταν κηρύκειο¹⁵¹.

---

¹⁴⁵ Τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ακέφαλος κορμός από το θέατρο της Καρχηδόνας στο Μουσείο της Τύνιδας αρ. 947 (Kreikenbom, Polyklet, 542 αρ.47). Στην Καρχηδόνα άλλωστε σώζεται και μεταγενέστερο αντίγραφο της κεφαλής του Ερμή του Πολυκλείτου.

¹⁴⁶ Floren, Hermes, 60, σημ.11.

¹⁴⁷ Bol, όπ.π.118

¹⁴⁸ Kreikenbom, Bildwerke, 55.

¹⁴⁹ Kreikenbom, Polyklet, 535 κ.ε. αρ. 39

¹⁵⁰ Οι C.Anti (MonAnt 26, 1920, 571 κ.ε.) και G.Lippold (Korien, 262 XII 32) θεώρησαν τον κορμό του αγαλματίου του Petit Palais επανάληψη του τύπου του Ερμή του Πολυκλείτου, ο G.Lippold μάλιστα υποστήριξε ότι η κεφαλή του αγαλματίου έχει χαρακτήρα ύστερης πολυκλείτειας δημιουργίας.

¹⁵¹ Kreikenbom, Bildwerke, 55 σημ. 164.

Είναι σαφές ότι η κόμη του αγαλματίου δεν ακολουθεί το σχήμα του εξεταζόμενου τύπου, το οποίο παρουσιάστηκε παραπάνω. Σε άλλα σημεία φαίνεται να αντιγράφει το σύστημα των βοστρύχων του Δορυφόρου και σε άλλα του Ερμή. Γενικά πάντως οι περισσότεροι επιμέρους βόστρυχοι είναι περισσότερο αναλυμένοι από ό,τι συμβαίνει στους πολυκλείτους τύπους, παρόλο μάλιστα που το μέγεθός του είναι μικρότερο από των αντιγράφων των έργων του Πολυκλείτου. Το πολυκλείτσιο σύστημα ακολουθείται μόνο φαινομενικά. Είναι επομένως φανερό ότι ο δημιουργός του εμπνεύστηκε από πολυκλείτσια έργα, δεν αντέγραψε όμως πιστά κανένα από αυτά. Η στάση πάντως του κορμού και η θέση των χεριών παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιότητα με τη στάση του Ερμή παρά με οποιουδήποτε άλλου πολυκλείτσιο τύπου.

Καθώς όμως πολλά χαρακτηριστικά του αγαλματίου προϋποθέτουν έργα του 4^{ου} αι. π.Χ. αλλά και της ελληνιστικής εποχής, πιθανότερο είναι, όπως αναφέρει και ο D.Kreikenbom¹⁵², να πρόκειται για πολυκλειτίζον εκλεκτικό έργο (Kontamination), στο οποίο αναμιγνύονται τόσο επιτυχημένα χαρακτηριστικά διαφόρων εποχών, ώστε να είναι δυνατό να θεωρηθεί επανάληψη κλασικού έργου. Ο J.Floren θεωρεί το αγαλμάτιο του Petit Palais μετάπλαση του εξεταζόμενου τύπου, από τον οποίο αφαιρέθηκε ο μικρός Διόνυσος, για να μετατραπεί ο Ερμής από παιδοφόρος σε λόγιο¹⁵³ –άποψη η οποία έχει ήδη αμφισβητηθεί παραπάνω. Με το πρώτο σκέλος πάντως της διαπίστωσης του Floren θα πρέπει να συμφωνήσουμε: το αγαλμάτιο του Annecy μπορεί να χαρακτηριστεί μετάπλαση του τύπου του Ερμή του Πολυκλείτου, στην οποία έχουν συμπεριληφθεί οψιμότερα στυλιστικά στοιχεία, τόσο του 4^{ου} αι. π.Χ. όσο και ελληνιστικά.

Ο J.Floren προσθέτει στα αντίγραφα του εξεταζόμενου τύπου μια σειρά από κορμούς και ανδριάντες, η σύνδεση των οποίων με τον τύπο αμφισβητείται. Μεταξύ αυτών πιο πειστικός είναι ο συσχετισμός του γνωστού ακέφαλου αγάλματος του Museo Nazionale Romano¹⁵⁴ (πίν. 32γ) και του κορμού στο Μουσείο του

---

¹⁵² Kreikenbom, Bildwerke, όπ.π.

¹⁵³ Floren, Hermes, 65.

¹⁵⁴ Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 58638. MusNazRom I 7, 2, 346 αρ. IX 2 (D.Candilio). Kreikenbom, Bildwerke, 57, 80, 161 κ.ε. αρ. II 19, πίν. 102. Floren, Hermes, 62 σημ.16, 71 εικ.2.

Braunschweig¹⁵⁵ (πίν. 32δ) με το άγαλμα Boboli¹⁵⁶. Στη δεύτερη περίπτωση στην εντύπωση αυτή συμβάλλει η προσθήκη του paludamentum, ενώ η πιο έντονη απόδοση της λευκής γραμμής προβληματίζει. Από τα άλλα γλυπτά όμως που επιχειρεί να προσθέσει στον κατάλογο των αντιγράφων του τύπου, ο μεν κορμός της Γόρτυνας¹⁵⁷ είναι αντίγραφο του τύπου Ερμή Κυρήνης-Περίνθου (3.3), όπως πέρα από κάθε αμφιβολία αποδεικνύεται στο επόμενο κεφάλαιο, ενώ οι εικονιστικοί ανδριάντες του Νουμιδού βασιλιά Πτολεμαίου στο Ραμπάτ και του Πομπήιου στο Μουσείο Torlonia¹⁵⁸ είναι πιθανότατα κατοπτρικά αντίγραφα του τύπου Ερμή Richelieu. Ο αγαλματικός αυτός τύπος άλλωστε έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον για τη δημιουργία εικονιστικών ανδριάντων.

Με τον εξεταζόμενο τύπο, τον τύπο Ερμή Πολυκλείτου Boboli, όπως τον ονομάζει, συνδέει και ο P.C.Bol ένα άγαλμα στο Μουσείο Torlonia, όχι με τη μεγαλύτερη βεβαιότητα, όπως δικαιολογημένα ομολογεί¹⁵⁹. Επίσης παρουσιάζει έναν εικονιστικό ανδριάντα στο Εθνικό Μουσείο του Chieti (πίν.35β), τον κορμό του οποίου θεωρεί αντίγραφο του τύπου Ερμή Πολυκλείτου Boboli. Τόσο όμως οι ραδινότερες αναλογίες όσο και η στάση του κορμού αυτού, που κλίνει περισσότερο προς τα εμπρός, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με τον κορμό του αγάλματος του Ερμή Boboli, με αποτέλεσμα να είμαστε ιδιαίτερα διστακτικοί σχετικά με την ταύτιση του προτύπου των δύο αγαλμάτων. Τέλος παρουσιάζει αναπαράσταση του τύπου, η οποία εκτίθεται στην Αίθουσα Γλυπτών (Skulpturhalle) της Βασιλείας (πίν. 35 γ) και προήλθε από συνδυασμό της κεφαλής του Όσλο με τον κορμό εικονιστικού ανδριάντα από το Chieti¹⁶⁰.

---

¹⁵⁵ Braunschweig, Μουσείο Herzog-Anton-Ulrich αρ. AS 3. EA 4179. Kreikenbom, Bildwerke, 31 σημ. 53, 148 αρ.Ι 19, πίν. 34-35.

¹⁵⁶ Floren, Hermes, 62 σημ.14.

¹⁵⁷ Floren, Hermes, 63 σημ. 17 (Ο κορμός θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι δε βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, όπως αναφέρουν τόσο ο P.C.Bol (Kreikenbom, Bildwerke, 161 αρ. ΙΙ 18 πίν.101a-c) όσο και ο J.Floren, αλλά στην Αρχαιολογική Συλλογή της Γόρτυνας, στους Αγίους Δέκα, με αρ.GO 3.)

¹⁵⁸ Floren, Hermes, 63 σημ. 22, 64 σημ.23, 72 εικ.3,4.

¹⁵⁹ Bol, Bildhauerkunst II, 125 κ.ε., εικ. κειμ.36.

¹⁶⁰ Bol, Bildhauerkunst II, 127 εικ. κειμ. 37.

Σύμβολα και ταύτιση της μορφής

Από τα αντίγραφα της κεφαλής του τύπου τα τέσσερα φέρουν φτερά –σε δύο περιπτώσεις μαρμάρινα, του Giardino Boboli (2.1) και της Καρχηδόνας (2.4), και σε άλλες δύο χάλκινα, της Πετρούπολης (2.13) και του Palazzo Corsini¹⁶¹ (2.15). Σε δύο ακόμη κεφαλές την ταυτότητα της μορφής δήλωνε ένας πέτασος, μικρός, φτερωτός και τοποθετημένος ψηλά στην κεφαλή της Κορίνθου (2.12), ενώ στην περίπτωση της κεφαλής της Βοστώνης (2.11) γνωρίζουμε τη θέση αλλά όχι το σχήμα του. Τα φτερά, τα οποία είναι τοποθετημένα σε διαφορετικό σχήμα σε κάθε κεφαλή, και οι πέτασοι φαίνεται πως προστέθηκαν από τους αντιγραφείς της ρωμαϊκής εποχής, με σκοπό να δηλώσουν με σαφήνεια την ταυτότητα της μορφής. Είναι γνωστό ότι την εποχή εκείνη συνηθιζόταν η προσθήκη τέτοιου είδους συμβόλων σε κλασικούς τύπους¹⁶².

Αν στα παραπάνω σύμβολα προσθέσουμε το μεγαλύτερο του φυσικού μέγεθος της μορφής, την πιθανότητα της συμπλήρωσης του δεξιού χεριού του αγάλματος του Giardino Boboli με ρητορική χειρονομία και του κηρυκείου στο αριστερό του χέρι¹⁶³, καθώς και την έλλειψη άλλων συμβόλων που θα οδηγούσαν σε διαφορετική κατεύθυνση, γίνεται σχεδόν βέβαιη η ταύτιση της μορφής με τον Ερμή, η οποία είναι και η μόνη που έχει προταθεί μέχρι σήμερα¹⁶⁴. Άλλωστε δε θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο ότι τα μόνα σύμβολα που σώζονται στα αντίγραφα του τύπου σχετίζονται με τον Ερμή¹⁶⁵. Η ρητορική χειρονομία με την οποία πιθανότατα συμπληρωνόταν το δεξιό χέρι συντέλεσε στο χαρακτηρισμό του Ερμή ως Λόγιου ή Αγοραίου από πολλούς μελετητές.

---

¹⁶¹ Συμπληρωμένα σε πιθανότατα αρχαίες οπές.

¹⁶² Υπάρχουν και περιπτώσεις αλλαγής της ταυτότητας της εικονιζόμενης μορφής με τη βοήθεια της προσθήκης συμβόλων ακόμη και σε αντίγραφα γνωστών πολυκλείειων τύπων, όπως στην κεφαλή του Δισκοφόρου στο Βερολίνο (Staatliche Museen αρ. SK 1833, K 146) και στην κεφαλή κολοσσικού αγάλματος του Ηρακλή στη Βιέννη (Kunsthistorisches Museum (Μουσείο Εφέσου) αρ. I 828). Αυτές όμως είναι μεμονωμένες περιπτώσεις στο σύνολο των αντιγράφων του κάθε τύπου.

¹⁶³ Στο χάλκινο πρωτότυπο ο θεός θα κρατούσε το κηρύκειο με κατεύθυνση προς τα κάτω.

¹⁶⁴ Bol, *Bildhauerkunst* II, 118.

¹⁶⁵ Στον ίδιο τύπο με τον Ερμή Πολυκλείτου και συγκεκριμένα με το άγαλμα Boboli παρουσιάζεται και η ανάγλυφη μορφή ενός Ερμηρακλή σε σαρκοφάγο από την Αφροδισιάδα, με μόνες διαφορές ότι φέρει πέτασο και κρατά με το δεξιό χέρι ρόπαλο αντί για το Διόνυσο. (R.R.R.Smith, *Aphrodisias I, The monument of C.Julius Zoilus* (1993), 61, πίν. 30d.)

Ένταξη του τύπου στο έργο του Πολυκλείτου.

Η αυτονομία του αγαλματικού τύπου του Ερμή του Πολυκλείτου έχει αποδειχθεί πέρα από κάθε αμφιβολία μετά από την εκτενή παρουσίαση των αντιγράφων του τύπου από τον D.Kreikenbom και του σχήματος της κόμης του στην παρούσα εργασία, σε κεφάλαιο που προηγήθηκε. Με τον τρόπο αυτό ανασκευάστηκαν οι απόψεις ορισμένων μελετητών, οι οποίοι αμφισβήτησαν την ύπαρξή του¹⁶⁶. Αν δεχθούμε ότι είναι δυνατή η χρονική ένταξη ενός τύπου μέσα στο έργο του Πολυκλείτου με βάση την όχι πάντα βέβαιη χρονολόγηση των έργων-σταθμών, η προσπάθεια αυτή δυσχεραίνεται στην περίπτωση του Ερμή λόγω της έλλειψης αρκετών και σε ικανοποιητική κατάσταση σωζομένων αντιγράφων, κυρίως του κορμού. Για το λόγο αυτό έχουν προταθεί μέχρι σήμερα από τους μελετητές όλες σχεδόν οι πιθανές χρονολογήσεις του. Πρώιμο έργο που δημιουργήθηκε μετά το Δισκοφόρο (**πίν. 35α**), και πριν από τον Δορυφόρο (**πίν. 35β**) το θεωρούν οι Ch.Picard, P.E.Arias και R.Bianchi Bandinelli. Μόλις πριν ή αμέσως μετά το Δορυφόρο τον εντάσσει η B.Vierneisel-Schlörb. Κοντά στην άποψη αυτή βρίσκεται και ο E.Berger, που τον χρονολογεί αμέσως μετά το Δορυφόρο. Ο P.C.Bol τοποθετεί τον Ερμή μετά τον Κυνίσκο, ο οποίος χρονολογείται το 460 π.Χ. Η πλειοψηφία των ερευνητών θεωρεί τον Ερμή όψιμο έργο του Αργείου δημιουργού. Ο S.Sande υποστηρίζει πειστικά μια χρονολόγησή του μετά το Δορυφόρο και πριν από τον Ηρακλή. Με την άποψή του συμφωνεί και ο J.Floren, ο οποίος θεωρεί τον Ερμή μεταβατικό έργο μεταξύ του Δορυφόρου, έργου της ώριμης περιόδου του γλύπτη, και έργων της όψιμης φάσης, όπως ο Ηρακλής και ο Διαδούμενος. Η D.Arnold προτείνει μια χρονολόγηση του Ερμή μετά τον Ηρακλή και ο Th.Lorenz μετά το Διαδούμενο (**πίν. 35στ**). Σχετικά με τις δύο τελευταίες αυτές απόψεις, πιστεύω ότι είναι οι λιγότερο πιθανές.

Καθώς υπάρχουν σχετικά πρόσφατες ικανοποιητικές αναλύσεις τόσο της κεφαλής όσο και του κορμού του Ερμή, που συνοδεύονται από συγκρίσεις με τα σημαντικότερα έργα του Πολυκλείτου¹⁶⁷, δε θα επιχειρήσω κάτι τέτοιο. Εάν θεωρήσουμε σωστή την κλασική μέθοδο χρονολόγησης έργων του Πολυκλείτου με

¹⁶⁶ D.Kent Hill, AJA 74, 1970, 23 κ.ε. F.Ghedini, Annuario 47, 1985, 64κ.ε.

¹⁶⁷ S. Sande, SOsl 51, 1976, 162. Vierneisel-Schlörb, KatSkulpt München II, 75 κ.ε. Bol, Polyklet, 118κ.ε.

βάση κυρίως το μοτίβο στήριξης και την απόδοση της κόμης της μορφής, θα παρατηρήσουμε ότι το κάπως πιο “διστακτικό” και λιγότερο άνετο στήσιμο του Ερμή, που βρίσκεται όμως τόσο κοντά σε αυτό του Δορυφόρου, δίνει την εντύπωση ότι τον τοποθετεί χρονικά λίγο πριν από το δημοφιλέστερο έργο του δημιουργού, όπως παρατηρεί και η B.Vierneisel – Schlörb. Πιθανότατα όμως έπαιξε ρόλο η διαφορά του θέματος στην επιλογή της στάσης του Ερμή. Στην απόδοση της κόμης όμως υπάρχουν διαφορές · ενώ οι βόστρυχοι του Δορυφόρου διαγράφονται με σαφήνεια σε όλο τους το μήκος και είναι αρκετά επίπεδοι, του Ερμή αλληλοεπικαλύπτονται και αποδίδονται με περισσότερη ελευθερία και όγκο. Η διευθέτηση και η απόδοση της κόμης του Ερμή θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει σε μια χρονική βαθμίδα μετά το Δορυφόρο σε αντίθεση με την άποψη της B.Vierneisel-Schlörb, η οποία θεωρεί την απόδοση της κόμης του Ερμή προϊόν αναζήτησης πριν από την τελική “διατύπωση” στην κόμη του Δορυφόρου. Συμπερασματικά θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανότερη η χρονολόγηση του τύπου του Ερμή αμέσως μετά από το Δορυφόρο και πριν από οψιμότερα έργα, όπως ο Ηρακλής και ο Διαδούμενος, με πολλές όμως επιφυλάξεις, εξαιτίας της έλλειψης επαρκών αντιγράφων.

Σχετικά πρόσφατα ο P.C.Bol πρόσθεσε και έναν ακόμη τύπο Ερμή του Πολυκλείτου. Πρόκειται για το γνωστό πολυκλείτειο τύπο του Δισκοφόρου, τον οποίο ο μελετητής ονομάζει Ερμή Πολυκλείτου Wellesley (πίν. 35α, 36α-γ). Εφόσον η ταύτιση αυτή γίνει αποδεκτή –μετά από ολοκληρωμένη και τεκμηριωμένη παρουσίαση του τύπου–, θα είναι απαραίτητη μια επιπλέον διευκρίνιση στην ονομασία του εξεταζόμενου τύπου, τον οποίο ο P.C.Bol αποκαλεί πλέον Ερμή Πολυκλείτου Boboli.¹⁶⁸

---

¹⁶⁸ Bol, *Bildhauerkunst II*, 125 κ.ε., εικ. κειμ.36, 37, εικ.77-79 (Για τον «Ερμή Πολυκλείτου Boboli»), 125κ.ε.,εικ. κειμ.35, εικ. 74-76 (Για τον «Ερμή Πολυκλείτου Wellesley»). Ο νέος τύπος, τον οποίο ο P.C.Bol ονομάζει Ερμή Πολυκλείτου Wellesley, αναγνωρίστηκε από το μελετητή σε άγαλμα στο Μουσείο του Κολλεγίου του Wellesley της Μασαχουσέτης (Bol, *Bildhauerkunst II*, εικ.74a-c) (πίν.36 α,β), όπου συνδυάζονται ο κορμός και η κεφαλή, που είναι γνωστή και από άλλα αντίγραφα, μεταξύ των οποίων πιστότερο θεωρείται η κεφαλή στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης (Bol, *Bildhauerkunst II*, εικ.76a-d) (πίν.36 γ-ε). Με τα παραπάνω έργα, τα οποία μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν αντίγραφα του Δισκοφόρου του Πολυκλείτου (Kreikenbom, *Bildwerke nach Polyklet*, αρ.1 2, πίν.6, αρ. 1 35 πίν.52 a-b, 53 a-b) συνδέει ο P.C.Bol και το γνωστό χάλκινο αγαλμάτιο του Ερμή στο Λούβρο, που κρατούσε κηρύκειο και δίσκο (Bol, *Bildhauerkunst II*, εικ.75). Τα σύμβολα του Ερμή που σώζονται σε ορισμένα αντίγραφα της κεφαλής του νέου αυτού τύπου μας οδηγούν να δεχθούμε καταρχήν και με πολλές επιφυλάξεις την απόδοση στον Πολύκλειτο ενός ακόμη Ερμή πιθανόν δισκοφόρου,

Το πρόβλημα της ταύτισης

Η μόνη πληροφορία αρχαίου συγγραφέα που αναφέρεται στον Ερμή του Πολυκλείτου είναι αυτή του Πλίνιου, ο οποίος σε έναν κατάλογο έργων του Αργείου γλύπτη αναφέρει και έναν “Mercurium qui fuit Lysimacheae”¹⁶⁹. Με βάση τη μοναδική αυτή αναφορά διατυπώθηκαν διάφορες θεωρίες σχετικά με τον τόπο όπου ήταν τοποθετημένο αρχικά το χάλκινο πρωτότυπο και με την τύχη του στη συνέχεια. Από τις ομώνυμες πόλεις πιθανότερη για την ταύτιση με τη Λυσιμαχία του χωρίου θεωρήθηκε από τον C.Anti¹⁷⁰ και στη συνέχεια και από τη B.Vierneisel-Schlörb¹⁷¹ και τη Fr.Ghedini¹⁷² η αιτωλική Λυσιμαχία. Κοντά στην πόλη αυτή υπήρχε η αρχαϊκή πόλη Φαραί, μια από τις ελάχιστες πόλεις, όπου μαρτυρείται ότι λατρευόταν ο Αγοραίος Ερμής. Υποστηρίχθηκε ότι το άγαλμα του Ερμή μεταφέρθηκε κατά τον τρίτο αιώνα π.Χ. από τις Φαρές στη Λυσιμαχία, από την οποία είναι πιθανό να μεταφέρθηκε αλλού και πάλι στα χρόνια του Αυγούστου. Στην εποχή πάντως του Στράβωνα η Λυσιμαχία ήταν πια ερημωμένη, καθώς οι κάτοικοί της είχαν εποίκισει, μαζί με κατοίκους άλλων πόλεων, τη Νικόπολη¹⁷³. Η Fr.Ghedini παίρνοντας αφορμή από το “fuit” του χωρίου διατυπώνει τη θεωρία ότι καταστράφηκε στην εποχή του αιτωλικού πολέμου (220-217 π.Χ.) ή ότι μεταφέρθηκε σε κάποια ιδιωτική συλλογή και για το λόγο αυτό, σύμφωνα με τη θεωρία της, χάθηκαν τα ίχνη του.

Καθώς όμως έχουν βρεθεί ρωμαϊκά αντίγραφα του τύπου, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δε φαίνεται να ευσταθεί η θεωρία αυτή. Και η χρονολόγηση όμως των αντιγράφων και κυρίως της κεφαλής της Κορίνθου (2.12), που βρέθηκε στην Ελλάδα και χρονολογείται στην εποχή των

δηλαδή εναγώνιου. Εάν όμως ο δίσκος αυτός ήταν στοιχείο του πρωτοτύπου καθίσταται πιο αμφίβολη η ταύτισή του με τον Ερμή, καθώς θα αποτελούσε μοναδική περίπτωση κλασικού τύπου Ερμή δισκοφόρου, ενώ παραμένει επικρατέστερη, ενόψει πιο τεκμηριωμένης παρουσίας του τύπου, η παλαιότερη άποψη ότι πρόκειται για ιδεαλιστικό άγαλμα αθλητή.

¹⁶⁹ Πλίνιος, NH 34, 56

¹⁷⁰ C.Anti, Mon Ant XXVI, 1920, 576 κ.ε.

¹⁷¹ Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 76

¹⁷² Fr.Ghedini, Annuario 47, 1985, 70

¹⁷³ Στράβων VII, 325, X 2, 22. Πausανίου, Ελλάδος Περιήγησις VII 18.8. D.Strauch, Römische Politik und Griechische Tradition (1996), 318κ.ε.

Αντωνίνων, δε δικαιώνουν την άποψη του G.Lippold, ο οποίος περίμενε να αποδειχθεί με βάση την πρώιμη χρονολόγηση των ελληνικών αντιγράφων, που, κατά τη γνώμη του, θα έπρεπε να είχαν κατασκευασθεί πριν από τη μεταφορά του πρωτοτύπου στη Ρώμη, ότι το άγαλμα έφθασε στη Ρώμη στα χρόνια του Αυγούστου.

Τέλος η, πιθανόν ηθελημένη, ασάφεια που αφήνει το χωρίο του Πλινίου, στο οποίο αμέσως μετά από τον Ερμή αναφέρεται με σαφήνεια ο τόπος όπου είχε μεταφερθεί ένα άλλο έργο του Πολυκλείτου, ο Ηρακλής (“Hercules qui Romae”), δε μας αφήνει περιθώρια για τη διατύπωση κάποιας άλλης άποψης για την τύχη του πρωτοτύπου.

3. ΕΡΜΗΣ ΚΥΡΗΝΗΣ-ΠΕΡΙΝΘΟΥ

Αντίγραφα

I. Άγαλμα

1. Κυρήνη, Μουσείο Shahat 14389

II. Ακέφαλα αγάλματα και κορμοί

2. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο
3. Γόρτυνα, Αρχαιολογική Συλλογή

III. Κεφαλές

4. Δρέσδη, Staatliche Skulpturensammlungen
5. Πρώην Συλλογή J.Hirsch

Παραλλαγές

6. Βατικανό, Αποθήκη Μουσείων
7. Πετρούπολη, Ermitage
8. Κυρήνη, Μουσείο Shahat 14418
9. Ακέφαλο άγαλμα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία για τον τύπο:

P.Herrmann, Athletenkopf aus Perinthos, AM 16, 1891, 20κ.ε. J.Charbonneaux, Quatre marbres antiques du Musée du Louvre, MonPiot 45,1951, 5κ.ε. Polacco, Atleta, 9 κ.ε. F.Chamoux, A propos d'une statue de Cyrene, RA 47/48,1956, 47κ.ε. E.Berger, RM 65,1958, 13 κ.ε. E.Paribeni, Catalogo delle Sculture di Cirene (1959), 152 κ.ε. αρ. 445. Inan, AK13, 21κ.ε. Inan, Side, 19κ.ε. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 86 κ.ε. Zanker, Klassizistische Statuen, 93.

A. Κατάλογος των αντιγράφων

3.1. Κυρήνη, Μουσείο Shahat αρ. 14389 (πίν. 37α, 38α, β, 39α, 40α, 41α, 42α, 44α, 45α, 47α, 48α, 49α)

Ο κορμός και το πίσω δεξιό τμήμα της κεφαλής βρέθηκαν τυχαία στο λόφο ανατολικά της Κυρήνης από το 1911 μέχρι το 1915, ενώ το μπροστινό τμήμα της κεφαλής βρέθηκε το 1936 κοντά στον προαναφερθέντα λόφο στα ερείπια μιας πύλης στην περιοχή της Οικίας του Ιάσονος Μάγνου (Polacco, *Atleta*, 9).

Σωζ. ύψ. 1.45μ., ύψ. κεφαλής 0.268μ. (Polacco, *Atleta*, 35 σημ. 2 Με λεπτομερή μετρολογικά στοιχεία).

Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, χωρίς φλέβες. Ο L.Polacco το θεωρεί ελληνικό αλλά όχι πεντελικό¹⁷⁴, ενώ ο E. Paribeni το θεωρεί πεντελικό¹⁷⁵.

V.H. Poulsen, *ActaArch XI*, 1940, 29. Polacco, *Atleta*, πίν. I-VIII. E. Paribeni, *Catalogo delle Sculture di Cirene (1959)*, 152 κ. έ. Inan, *AK 13*, 21 κ. έ., πίν. 14 -16. LIMC VI, λ. *Hermes*, 365 αρ. 928 a

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από τα σκέλη κάτω από τα γόνατα, τα χέρια κάτω από τους αγκώνες, τη μύτη και το επάνω χείλος (Polacco, *Atleta*, 9 κ.ε. Με λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης).

Η μορφή έχει στάσιμο το δεξιό και άνετο το αριστερό σκέλος. Και τα δύο όμως σκέλη είναι λυγισμένα στα γόνατα, όπως παρατηρεί και η J.Inan¹⁷⁶ μετά από εξέταση του σωζόμενου τμήματος του αριστερού γονάτου. Στο κάτω μέρος του δεξιού μηρού σώζεται μικρό τμήμα του αδρά δουλεμένου κορμού-στηρίγματος. Στην εξωτερική πλευρά του αριστερού σκέλους σώζονται τμήματα από δύο τετράγωνα στηρίγματα (puntelli), το ένα στο κάτω μέρος του μηρού και το άλλο στο ύψος του ισχίου. Η λευκή γραμμή είναι ελαφρά καμπυλωμένη και οι όγκοι του κορμού αποδίδονται με τρόπο επίπεδο. Έντονη είναι η απόδοση του τετραμερούς χωρισμού της κοιλιακής χώρας και των πλευρών. Κάτω από το δεξιό στήθος σώζεται ίχνος από τετράγωνο στήριγμα (puntello). Ο αριστερός ώμος βρίσκεται λίγο πιο ψηλά από τον δεξιό. Ο αριστερός βραχίονας είναι κολλημένος στον κορμό και φέρεται ελαφρά προς τα

¹⁷⁴ Polacco, *Atleta*, 10 σημ.3

¹⁷⁵ Paribeni, *Cirene*, 152 αρ.445

¹⁷⁶ Inan, *AK 13*, 22.

πίσω. Στην εξωτερική του πλευρά διακρίνεται, σύμφωνα με την έκφραση της J.Inan «an oval indentation», στην οποία πιθανότατα ακουμπούσε κάποιο αντικείμενο¹⁷⁷. Ο δεξιός βραχίονας ανοίγει προς τα πλάγια και λυγίζει στον αγκώνα. Η κεφαλή στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά. Το πρόσωπο έχει στρογγυλεμένο σχήμα, βαρύ και γεμάτο σαγόκι, πλατιές και επίπεδες παρειές, μάτια με ελάχιστα καμπύλους βολβούς, έντονα δηλωμένους κανθούς, βαριά βλέφαρα με οξείες απολήξεις. Τα φρύδια αποδίδονται με ανάγλυφη καμπύλη, σαν κορδόνι και τα αυτιά είναι πρησμένα. Το χαμηλό μέτωπο πλαισιώνεται από την καμπύλη που σχηματίζουν οι κοντοί και στρογγυλεμένοι βόστρυχοι της κόμης. Το περίγραμμα των βοστρύχων, οι οποίοι δίνουν την εντύπωση ότι είναι φτιαγμένοι από ζύμη, ορίζεται με σαφήνεια από βαθιές αυλακίες, ενώ πιο αβαθείς αυλακίες –ανά μία σε κάθε μεγάλο βόστρυχο– χωρίζουν και το εσωτερικό τους. Όμοια είναι και η απόδοση των βοστρύχων της ηβικής χώρας. Εξίσου επιμελημένη με την μπροστινή είναι και η πίσω όψη του αγάλματος.

Η ομοιότητα της απόδοσης των ματιών και των φρυδιών, της επιφάνειας του προσώπου και της κόμης με αυτά των αντιγράφων των Κορών του Ερεχθείου στην έπαυλη του Αδριανού στο Τινολί¹⁷⁸, μας οδηγεί στη χρονολόγηση και του αγάλματος της Κυρήνης στην όψιμη εποχή του Αδριανού. Στην ίδια περίοδο, στην όψιμη του Αδριανού-πρώιμη των Αντωνίνων χρονολογεί το άγαλμα και ο E.Paribeni¹⁷⁹

3.2. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 101 (37β, 39β, 40β, 41β)

Βρέθηκε στη Σίδη το 1950 κατά την ανασκαφή του κτηρίου Μ (κρηναίου οικοδομήματος), μπροστά στην κόγχη Ε.

Σωζ. ύψ. 1,51 μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο (J.Inan)

Inan, AK 13, 21 κ.ε. Inan, Side, 19-29, πίν. Χ-ΧΙ. LIMC VI, λ. Hermes, 365 αρ. 928b

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από την κεφαλή με το λαιμό, το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, τμήμα του κηρυκείου, τμήμα του αριστερού ώμου, το δεξιό σκέλος κάτω από το γόνατο, το αριστερό σκέλος μέχρι πάνω από τον αστράγαλο και το μεγαλύτερο μέρος του

---

¹⁷⁷ Inan, AK 13, 23.

¹⁷⁸ Schmidt, Kopien, 19 κ.ε., πίν. 6 κ.ε.

¹⁷⁹ Paribeni, Cirene, 153.

κορμού-στηρίγματος. (Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. Inan, AK 13, 21κ.ε.)

Το δεξιό στάσιμο σκέλος της μορφής, συμφυές με ιδιαίτερα επιμελημένο κορμό-στήριγμα, είναι ελαφρά λυγισμένο στο γόνατο, ενώ το άνετο αριστερό προβάλλει περισσότερο λυγισμένο. Οι όγκοι του κορμού αποδίδονται με πλαστικότητα. Στο δεξιό στήθος σώζονται ίχνη από στήριγμα (runtello) κυκλικής διατομής. Από το σωζόμενο τμήμα του δεξιού χεριού φαίνεται πως ήταν έντονα λυγισμένο στον αγκώνα. Το αριστερό χέρι, ελαφρά λυγισμένο στον αγκώνα και με κατεύθυνση προς τα κάτω, κρατά κηρύκειο με φτερά, το οποίο ακουμπά στον πήχη. Το ελεύθερο τμήμα του στελέχους του κηρυκείου συνδεόταν με τον κορμό με τη βοήθεια ενός στηρίγματος (runtello) κυκλικής διατομής, το οποίο σώζεται στην εξωτερική πλευρά του αριστερού μηρού. Από τη σωζόμενη βάση του λαιμού φαίνεται πως η κεφαλή στρεφόταν ελαφρά προς τα δεξιά. Ένα άπεργο τμήμα στο πίσω μέρος του λαιμού αποτελεί ένα είδος στηρίγματός του¹⁸⁰.

Η σχετικά περιορισμένη χρήση του τρυπανιού στο άγαλμα της Σίδης δικαιολογεί τη χρονολόγησή του στην πρώιμη εποχή των Αντωνίνων, μαζί με τα υπόλοιπα γλυπτά του κτηρίου Μ¹⁸¹. Αρκετή ομοιότητα παρουσιάζει η απόδοση των πλαστικών όγκων του κορμού με του ανδριάντα του Αδριανού από τη βιβλιοθήκη του Ασκληπιείου του Περγάμου¹⁸², ο οποίος χρονολογείται από τον M.Wegner¹⁸³ με επιφύλαξη το 123μ.Χ., ενώ από τις J.Inan και E.Rosenbaum μετά το 128 μ.Χ., οπότε ο αυτοκράτορας πήρε τον τίτλο του *pater patriae*¹⁸⁴.

---

¹⁸⁰ Inan, AK 13, 21 κ.ε.,σημ.47. Για τέτοια στηρίγματα βλ. Γλυπτά Α.Μ.Θ. ΙΙ, 213κ.ε. αρ.305, εικ.963-970 (Γυναικείο εικονιστικό άγαλμα με άπεργο τμήμα στον αυχένα).

¹⁸¹ Inan, Side, 13 κ.ε.

¹⁸² Bergama, Μουσείο 160. Wegner, Hadrian, πίν. 14 b.

¹⁸³ Wegner, Hadrian, 105.

¹⁸⁴ Inan-Rosenbaum, 70 αρ.31.

3.3. Γόρτυνα (Άγιοι Δέκα), Αρχαιολογική Συλλογή αρ. GO 3 (37γ, 38 α,β, 39δ, 40δ, 41δ)¹⁸⁵

Βρέθηκε στη Γόρτυνα στον πρόναο του ναού του Απόλλωνα.

Σωζ. ύψ. (με τις συμπληρώσεις) 1.10 μ.¹⁸⁶, σωζ. ύψ. κυρίου τμήματος (χωρίς τον δεξιό ώμο και το κάτω τμήμα του δεξιού μηρού) 0.88 μ. Για λεπτομερή μετρολογικά στοιχεία βλ. σημ. 204).

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με χρυσαφιά πατίνα (I.Romeo - E.Portale). Savignoni, *MonAnt* 18,1907, 254 κ.ε., εικ. 32,33. C.Anti, *MonAnt* 26,1920, 574,578 αρ. 3. E.Berger, *RM* 65,1958,16 αρ. 45. Inan,Side, 29. Vierneisel-Schlörb, *KatSculptMünchen II*, 71: Torsen Nr 1¹⁸⁷. Kreikenbom, *Bildwerke*, 57, αρ. II 18, πίν. 101 a-c (Περιλαμβάνεται στα αντίγραφα του τύπου Ερμή του Πολυκλείτου.) Floren, *Hermes*, 63 (Αναφέρεται ως αντίγραφο του τύπου Ερμή του Πολυκλείτου.) I.Romeo - E.Portale, *Gortina III, Le sculpture* (1998), 64 κ.ε. (I. Portale), πίν. II b-d.

Ο κορμός, ο οποίος αποτελούνταν από τρία τμήματα, τα οποία δεν είχαν συγκολληθεί και από τα οποία χάθηκαν τα δύο μικρότερα¹⁸⁸, σωζόταν από τη βάση του λαιμού στη δεξιά πλευρά μέχρι λίγο επάνω από το δεξιό γόνατο, ενώ στην αριστερή του πλευρά μόνον από το ύψος του διαφράγματος μέχρι την αρχή του μηρού. Το μόνο σωζόμενο σήμερα τμήμα είναι αυτό του κορμού από το στέρνο μέχρι και το μεγαλύτερο μέρος του δεξιού μηρού. Από τον αριστερό σώζεται μόνον η αρχή. Δε σώζονται, το μεγαλύτερο μέρος των θωρακικών μυών και το ανδρικό μέλος.

Έντονα αποδίδονται η καμπυλωμένη λευκή γραμμή και ο τετραμερής χωρισμός της κοιλιακής χώρας. Τμήμα στηρίγματος (puntello) ρομβόσχημης διατομής σώζεται κάτω από το δεξιό στήθος. Οι λίγοι σωζόμενοι βόστρυχοι της ηβικής χώρας πλαισιώνονται από αυλακίες μετρίου βάθους, ενώ εσωτερικά φέρουν αβαθείς

¹⁸⁵ Ευχαριστώ το Ιταλικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο για την παραχώρηση της αδημοσίευτης φωτογραφίας του κορμού (N.Inv.35) και την ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για την παραχώρηση της άδειας φωτογράφισης, η οποία πραγματοποιήθηκε από το φωτογράφο Χρ.Στεφανάκη το Νοέμβριο του 1996 (πίν.37γ, 39δ, 40δ, 41δ).

¹⁸⁶ Μόνο στη φωτογραφία της πρώτης δημοσίευσης από τον E.Savignoni (*Mon Ant* 18,1907, fig.32) (πίν.38 α), ο κορμός της Γόρτυνας παρουσιάζεται με τις συμπληρώσεις του δεξιού ώμου και του κάτω τμήματος του δεξιού μηρού, οι οποίες προφανώς αφαιρέθηκαν στη συνέχεια.

¹⁸⁷ Η B.Vierneisel-Schlörb συγγεί τον κορμό της Γόρτυνας με τον κορμό του Δορυφόρου του Πολυκλείτου στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου αρ.342.

¹⁸⁸ I.Romeo- E.Portale, *Gortina III, Le sculpture* (1998), 64.

εγχαράξεις. Στην εξωτερική πλευρά του αριστερού γλουτού υπάρχει τμήμα από puntello ορθογώνιας διατομής με στρογγυλεμένες γωνίες¹⁸⁹. Όλες οι όψεις του κορμού είναι δουλεμένες με την ίδια επιμέλεια.

Ο εξεταζόμενος κορμός ταυτίστηκε με διάφορους αγαλματικούς τύπους λόγω της αποσπασματικής κατάστασης της διατήρησής του. Ο E.Savignoni τον θεώρησε αντίγραφο του Διαδουμένου του Πολυκλείτου. Πρώτος ο E.Berger τον περιέλαβε στα αντίγραφα του τύπου Ερμή Κυρήνης-Περίνθου, άποψη που ασπάσθηκε και η J.Inan. Η B.Vierneisel-Schlröb αγνόησε την παραπάνω ταύτιση και τον περιέλαβε στα αντίγραφα του Ερμή του Πολυκλείτου. Την ίδια λανθασμένη απόδοση ακολουθούν τόσο ο D.Kreikenbom όσο και ο J.Floren.

Η απόδοση των πλαστικών όγκων και της ηβικής χώρας με την περιορισμένη χρήση του τρυπανιού, παρουσιάζουν ομοιότητα με ανδριάντες του Αδριανού, όπως αυτός στην Πέργη¹⁹⁰ (πίν. 38γ) και με τους κορμούς των αγαλμάτων του Ερμή και του πολεμιστή από τον Κάνωπο της Έπαυλης του Αδριανού στο Τίβολι¹⁹¹. Ο D.Kreikenbom τον χρονολογεί στην εποχή του Τραϊανού¹⁹². Είναι επομένως πιθανή η χρονολόγηση του εξεταζόμενου κορμού στην εποχή των Αντωνίωνων, η κατάσταση της διατήρησής του όμως δεν επιτρέπει μεγαλύτερη ακρίβεια .

3.4. Δρέσδη, Staatliche Skulpturensammlungen (πρώην Albertinum αρ. 73) (πίν. 42 β, 44 β, 45 β, 47 β, 48 β, 49 β, 50 β, 52 β)

Βρέθηκε το 1855 στην Πέρινθο της Ανατολικής Θράκης και αγοράστηκε λίγο πριν το 1891 από τις Staatliche Skulpturensammlungen της Δρέσδης.

Ύψ. (από την κορυφή του κρανίου μέχρι το σαγόνι) 0. 268 μ.

Μάρμαρο λεπτόκοκκο με μαύρες φλέβες, πιθ. πεντελικό (P. Herrmann).

---

¹⁸⁹ Πρόκειται για το στήριγμα (puntello), το οποίο ο E.Savignoni (ό.π. 256) πιστεύει πως έχει σχέση με κορμό-στήριγμα του αριστερού σκέλους και, καθώς έχει ήδη διατυπώσει την άποψη ότι ο κορμός της Γόρτυνας είναι αντίγραφο του Διαδουμένου του Πολυκλείτου, προχωρεί στην εξής αμήχανη υπόθεση: «...ma potrebbe anche darsi che il copista le avesse dato anche nell'altro lato un secondo sostegno, che in tal caso sarebbe sparito insieme colla parte inferiore della gamba.»

¹⁹⁰ Inan-Rosenbaum, 68 αρ.29, πίν. XIX 2,XXI.

¹⁹¹ W.Trillmich, JDI 88,1973, 277 σημ.99, εικ.3, 32.

¹⁹² Kreikenbom, Bildwerke, 57 αρ.1: τον συγκρίνει με ανδριάντα του Τραϊανού στη Κοπεγχάγη. Πβ. I.Romeo-E.Portale, όπ.π., 67 σημ.197.

P.Herrmann, AM 16, 1891, 313 κ.ε., πίν. 4-5. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 89κ.ε., σημ. 41

Σώζεται η κεφαλή μαζί με το λαιμό. Έχουν σπάσει η άκρη της μύτης και τμήμα του αριστερού αυτιού. Κατά τον *P.Herrmann*¹⁹³ το τμήμα της κόμης επάνω από το κέντρο του μετώπου έχει υποστεί επεξεργασία, αποτέλεσμα της οποίας είναι η όψη που παρουσιάζει.

Η κεφαλή στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά. Η επιφάνεια των παρειών και του μετώπου είναι επίπεδη, τα μάτια έχουν καμπύλους βολβούς και βλέφαρα με οξείες απολήξεις, που χαμηλώνουν στις εξωτερικές γωνίες των ματιών, και τα φρύδια αποδίδονται με γωνιώδες έξαρμα. Ο νέος παρουσιάζεται ως ωτοθλαδίας. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι σχετικά επίπεδοι και χωρίζονται εσωτερικά από βαθιές και έντονες αυλακίες. Ανάλογες βαθύτερες αυλακίες φταγμένες με το τρυπάνι χωρίζουν τους βοστρύχους και μεταξύ τους δημιουργώντας έντονη φωτοσκίαση.

Η ομοιότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης με της κεφαλής του Αδριανού από την έπαυλη του Αδριανού στο Tivoli στο Βατικανό¹⁹⁴ οδηγεί στη χρονολόγηση της εξεταζόμενης κεφαλής στην όψιμη εποχή του Αδριανού.

3.5. Πρώην Συλλογή J. Hirsch (πίν. 42γ, 44γ, 45γ, 47γ, 50γ, 52γ)

Από το Palazzo Mondragone της Ρώμης.

Σωζ. ύψ. 0.23 μ.

Μάρμαρο παριανό, λυχνίτης (E. Langlotz).

Lippold, Plastik, 138 σημ. 7 [«Kunsthandel («Hörnchen»): . . . der Kopf eines Daimon oder Heros (Aktaion). . . »]. E. Langlotz, Bedeutende Kunstwerke aus dem Nachlass Dr. Jacob Hirsch, Auction Hess. AG. Luzern (1957), 26κ.ε. αρ. 65, πίν. 33,34 [«. . . die beste Kopie einer berühmten Siegerstatue des Myron. . . »]. Zanker, Klassizistische Statuen (1974), 93 σημ. 182 [«αντίγραφο του τύπου Riccardi»]. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 97σημ. 42.

Σώζεται η κεφαλή εκτός από τη μύτη, το σαγόνι και το περίγραμμα των αυτιών. Οι συμπληρώσεις, που είχαν γίνει από τον Canova, αφαιρέθηκαν πριν από το 1957. Η κεφαλή σώζεται σε εξαιρετικά καλή κατάσταση. (Για λεπτομερή στοιχεία σχετικά με την κατάσταση διατήρησης βλ. Langlotz.)

---

¹⁹³*P.Herrmann, AM 16, 1891, 314 κ.ε.(με λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης και πλήρη μετρολογικά στοιχεία).*

¹⁹⁴*Ρώμη, Musei Vaticani, Sala de' Busti αρ.283. Wegner, Hadrian, 110,πίν. 27a,b,28a.*

Ο E.Langlotz μετά από την εξέταση της επιφάνειας του προσώπου και τη διαπίστωση ότι η δεξιά του πλευρά παρουσιάζει συνίζηση, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η κεφαλή στεφόταν ελαφρά προς τα δεξιά. Η επιφάνεια του προσώπου είναι παλλόμενη, με «zarten Schwellungen¹⁹⁵», ιδιαίτερα στην περιοχή του στόματος και του μετώπου. Τα μάτια έχουν ελαφρά καμπύλους βολβούς και βλέφαρα με οξείες απολήξεις. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι γεμάτοι και μαλακοί, με αρκετά σαφή περιγράμματα, ενώ λεπτές πρόστυπες αυλακίες χωρίζουν μόνο μερικούς από αυτούς. Μία κοίλανση σε βόστρυχο της αριστερής πλευράς της κεφαλής δεν είναι δυνατό κατά τον E.Langlotz να αποτελεί βάση για ένα από τα «Hörnchen», στα οποία αναφέρεται ο G.Lippold, διότι είναι μικρή και στο σημείο εκείνο αποδίδονται οι βόστρυχοι.

Η απόδοση των χαρακτηριστικών και της «ανήσυχης» επιφανείας του προσώπου, ιδιαίτερα στην περιοχή του στόματος και του μετώπου, παρουσιάζουν ομοιότητα με πορτρέτα της Ιουλοκλαυδιανής εποχής, όπως μία κεφαλή στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, η οποία ταυτίζεται πειστικά από τους B.Vierneisel-Schlörb και P.Zanker με μεταθανάτιο πορτρέτο της Δρουσίλλας¹⁹⁶, η κεφαλή μέλους του Ιουλιοκλαυδιανού οίκου από την Έφεσο¹⁹⁷ και μία προτομή στον Πειραιά, η οποία θεωρείται πορτρέτο του Κλαυδίου¹⁹⁸ ή αξιωματούχου της εποχής του Νέρωνα¹⁹⁹. Θα πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί πιθανή η χρονολόγηση της κεφαλής Hirsch στην Ιουλοκλαυδιανή εποχή²⁰⁰.

---

¹⁹⁵E.Langlotz, όπ.π., 27

¹⁹⁶ Μόναχο, Γλυπτοθήκη Inv.316. K.Vierneisel,-P.Zanker, Die Bildnisse des Augustus, Herrscherbild und Politik im kaiserzeitlichen Rom, Sonderausstellung der Glyptothek und des Museums für Abgüsse klassischer Bildwerke München (1979), 98 αρ.10.12(εικ.),119.

¹⁹⁷ Έφεσος-Selcuk, Μουσείο αρ.εισ.710. Inan-Rosenbaum, 65 αρ.21,πίν.XII 1-2

¹⁹⁸ Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο E 3. D.Hertel, Untersuchungen zu Stil und Chronologie der Kaiser- und Prinzenporträts von Augustus bis Claudius [Διδ.διατριβή (1978)], 304 αρ.188 (με προγενέστερη βιβλιογραφία). E.Schwarzenberg, JbKunsthistSlgWien 68, 1972, 40 . Em.Voutiras, Studien zur Interpretation Griechischer Porträts des 5. und 4. Jahrhunderts (Διδ. διατριβή [1980]), 47 σημ.207, εικ.15.

¹⁹⁹ J.M.C.Toynbee, BSA 53/54,1958/59, 286κ.ε. αρ.2,πίν.68a,b

²⁰⁰ Ο P.Zanker (Statuen, 93, σημ.184) χρονολογεί την κεφαλή Hirsch στην εποχή των Αντωνίωνων, πιθανόν επηρεασμένος από το γεγονός ότι τα υπόλοιπα αντίγραφα των τύπων Κυρήνης-Περίνθου και Ince-Riccardi χρονολογούνται στην εποχή αυτή.

3.6. Βατικανό, Αποθήκη Μουσείου (πίν. 42δ, 45δ, 47δ, 51α)

Μάρμαρο λεπτόκοκκο

Μέγιστο σωζ. ύψ. 0. 215 μ.

G.Kaschnitz-Weinberg, *Sculture nel Magazzino del Museo Vaticano* (1937), 36κ.ε. αρ. 54, πίν. XVII. Polacco, *Atleta*, 19κ.ε. σημ. 16, πίν. IX. 4, X. 4, XI. 1. Inan, *Side*, 28 αρ. 3. Vierendeis- Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 89 σημ. 41.

Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος της κεφαλής και μικρό τμήμα του λαιμού, κυρίως στη δεξιά πλευρά του. Είναι σπασμένα το επάνω δεξιό τμήμα της κεφαλής μαζί με το δεξιό μάτι και τμήμα της μύτης, και το σαγόι μαζί με το κάτω τμήμα της αριστερής παρεϊάς. (Για λεπτομερή περιγραφή της κατάστασης διατήρησης βλ. G. Kaschnitz-Weinberg.)

Από το σωζόμενο τμήμα και τη συνίτηση της αριστερής πλευράς του προσώπου φαίνεται πως η κεφαλή στρεφόταν έντονα προς τα αριστερά (G.Kaschnitz-Weinberg). Το πλάσιμο του προσώπου είναι μαλακό, τα χείλη σαρκώδη και το αυτί έχει οξεία απόληξη όπως αυτά των Σατύρων.

Η απόδοση του προσώπου και της κόμης, που παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με την κεφαλή του Αδριανού στη Sala de' Busti του Βατικανού²⁰¹, έργο όψιμο με έντονα τα αντωνίνεια χαρακτηριστικά, και με την προτομή του Λούκιου Βέρου στο Λούβρο²⁰², μας οδηγεί στη χρονολόγηση της εξεταζόμενης κεφαλής στην όψιμη εποχή του Αδριανού- πρώιμη των Αντωνίνων.

3.7. Πετρούπολη, Ermitage αρ. 136 (43α, 44δ, 46α, 48γ, 49γ, 50δ, 52δ)

Προέλευση άγνωστη.

Ύψ. Από την κορυφή του κρανίου μέχρι την άκρη της γενειάδας 0.25 μ.

Μάρμαρο γκριζόασπρο λεπτόκοκκο (Kieseritzky²⁰³ ελληνικό).

BrBr 601-604(Curtius), εικ. 8-10. O.Waldhauer, *Archäologische Mitteilungen aus Russischen Sammlungen, Die antiken Skulpturen der Ermitage 2. τ. 1*(1926), 76κ.ε. αρ. 65 (με πλήρη βιβλιογραφία), πίν. 41 κ.ε. Inan, *Side*,28 αρ. 4. Vierendeis-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 97

---

²⁰¹ Βατικανό, Sala de' Busti 283. Wegner, Hadrian,110, πίν.27a,b

²⁰² Παρίσι, Λούβρο 1101. M.Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit* (Das römische Herrscherbild II4 [1939]), πίν.42.

²⁰³ O. Waldhauer, όπ.π., (βλ.βιβλιογραφία), 76

σημ.4. Em.Voutiras, *Studien zur Interpretation Griechischer Porträts des 5. und 4. Jahrhunderts* (Διδ. διατριβή [1980]), 96 σημ. 454.

Σώζεται η κεφαλή μαζί με τμήμα του λαιμού. Το επάνω μέρος του κρανίου είναι φτιαγμένο από χωριστό κομμάτι μαρμάρου. Συμπληρωμένα είναι το κάτω τμήμα του λαιμού και το κάτω της μύτης. (Για λεπτομερή περιγραφή της κατάστασης διατήρησης βλ. O.Waldhauer.)

Ο O.Waldhauer μετά από εξέταση του σωζομένου τμήματος του λαιμού και της αριστερής πλευράς του προσώπου, η οποία παρουσιάζει συνίζηση, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η κεφαλή στρεφόταν έντονα προς τα αριστερά και έκλινε ελαφρά προς τα κάτω. Η επιφάνεια του προσώπου του ωτοθλαδία άνδρα είναι επίπεδη με μαλακό πλάσιμο, τα χείλη σαρκώδη, οι βολβοί των ματιών καμπύλοι, τα βλέφαρα έχουν οξείες απολήξεις και τα φρύδια αποδίδονται με γωνιώδες έξαρμα. Έντονη είναι η αντίθεση ανάμεσα στη λεία επιφάνεια του προσώπου και στη γεμάτη, έντονα φωτοσκιασμένη και απόλυτα συμμετρική γενειάδα καθώς και την κάπως πιο επίπεδη κόμη. Οι βόστρυχοι είναι επίπεδοι και χωρίζονται μεταξύ τους και εσωτερικά από πλατιές αυλακίες, ενώ αβαθείς οπές τονίζουν τις καμπύλες απολήξεις τους.

Η ομοιότητα της εξεταζόμενης κεφαλής με όψιμα πορτρέτα του Αδριανού, όπως αυτό στη Sala de' Busti (πίν. 43β)²⁰⁴, οδήγησε τους μελετητές στη χρονολόγησή της στην εποχή των Αντωνίνων, η οποία είναι απολύτως πειστική. Ο Εμ.Βουτυράς τη συγκρίνει και με την εικονιστική κεφαλή γενειοφόρου στη Villa Albani αρ. 744 (πίν. 43γ, δ), την οποία χρονολογεί στην ίδια εποχή²⁰⁵.

3.8. Κυρήνη, Μουσείο Shahat αρ. 14418 (πίν. 37δ)

Σωζ. ύψ. 0,92μ. (E. Paribeni).

Μάρμαρο πεντελικό (E. Paribeni)

E.Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* (1959), 154 αρ. 446.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός μέχρι τη βάση του, το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, το αριστερό κάτω από τη μέση του βραχίονα, το αριστερό σκέλος κάτω από την αρχή του μηρού, το δεξιό κάτω από τη μέση του και το ανδρικό μέλος.

Ανδρικός ακέφαλος κορμός με στάσιμο το δεξιό και άνετο το αριστερό σκέλος. Η μυολογία του κορμού αποδίδεται με τρόπο επίπεδο. Ο τρόπος στήριξης προκαλεί τη συνίζηση του

²⁰⁴ Βλ. σημ.201

²⁰⁵ Em.Voutiras, όπ.π., 96 κ.ε. σημ.454, εικ.42,43.

δεξιού τμήματος του κορμού και την ελαφρά καμπύλωση της λευκής γραμμής. Συνοπτική είναι η απόδοση του τετραμερούς χωρισμού της κοιλιακής χώρας και των πλευρών. Ο αριστερός ώμος βρίσκεται λίγο πιο ψηλά από τον δεξιό. Ο αριστερός βραχίονας είναι κολλημένος στον κορμό, ενώ ο δεξιός ανοίγει προς τα πλάγια, σε μικρότερη όμως απόσταση από τον κορμό από ό,τι στα άλλα αντίγραφα του τύπου, και δε λυγίζει στον αγκώνα. Στο ύψος του αριστερού ισχίου σώζεται τμήμα στηρίγματος (*runtello*), το οποίο αντιστοιχεί στο ύψος περίπου του καρπού του ακρωτηριασμένου αριστερού χεριού. Το ηβικό τρίγωνο, του οποίου το σχήμα επαναλαμβάνει αυτό των άλλων αντιγράφων του κορμού αποτελείται από σαφώς περιγεγραμμένους βοστρύχους, σε ορισμένα σημεία των οποίων έχει γίνει χρήση τρυπανιού.

Η παραλλαγή αυτή του κορμού υπολείπεται από πλευράς επιμέλειας και ποιότητας εργασίας του άλλου αγάλματος της Κυρήνης, που επαναλαμβάνει με ακρίβεια τον κορμό Κυρήνης-Περίνθου. Δικαιολογημένα ο E.Paribeni το θεωρεί έργο τοπικού εργαστηρίου της Κυρήνης. Η ομοιότητα στην απόδοση του κορμού με το άγαλμα της Κυρήνης, παρά την ποιοτική τους διαφορά, επιτρέπει τη χρονολόγηση και του κορμού της Κυρήνης στην ίδια εποχή, πιθανόν λίγο αργότερα, αφού δεν είναι απίθανο το άγαλμα να χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για τον κορμό.

3.9. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4476 (πίν. 37ε, 39γ, 40γ, 41γ)

Βρέθηκε στην Αθήνα.

Σωζ. ύψ. 1,30 μ.

Μάρμαρο πεντελικό.

A.Σταυρίδη, ΑΕ 1984, 63, πίν. 12 δ,ε. Ρωμιοπούλου, αρ. 22. Καλτσάς, Εθνικό, 322 αρ. 676.

Δε σώζονται η κεφαλή, το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού, το δεξιό χέρι από τον αγκώνα, το αριστερό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, τα σκέλη κάτω από τα γόνατα και το μεγαλύτερο τμήμα του στηρίγματος.

Ακέφαλο άγαλμα χλαμυδοφόρου άνδρα. Η μορφή έχει στάσιμο το δεξιό και άνετο το αριστερό σκέλος, του οποίου το γόνατο είναι λυγισμένο. Από το δεξιό γόνατο σώζεται μόνον ένα τμήμα. Συμφυές με το δεξιό μηρό είναι στήριγμα με τη μορφή μικρής δάφνης, γύρω από την οποία αναρριχάται ένα φίδι. Ιδιαίτερα επιμελημένη είναι η απόδοση του στηρίγματος σε όλες τις πλευρές του, όπως είναι και ολόκληρη η επιφάνεια του αγάλματος. Ο νέος φορά χλαμύδα, η οποία στερεώνεται στο δεξιό

ώμο με στρογγυλή πόρπη και πέφτει καλύπτοντας όλη την πίσω όψη του κορμού μέχρι τα γόνατα, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος της μπροστινής όψης. Ακάλυπτα μένουν η δεξιά πλευρά του κορμού και το δεξιό σκέλος, καθώς και τμήμα της αριστερής πλευράς. Η μυολογία του κορμού διακρίνεται κάτω από το ιμάτιο. Εξαιρετικά επιμελημένη είναι η απόδοσή του ακόμη και σε σημεία που δεν ήταν ορατά παρά μόνον από τη δεξιά πλευρά, όπως η περιοχή των γεννητικών οργάνων, τα οποία δεν περιβάλλονται από ηβικό τρίχωμα. Η πολύ νεαρή ηλικία του εικονιζόμενου δε δηλώνεται κατά τα άλλα στη διαμόρφωση του ανδρικού μυώδους κορμού. Ίχνος *runtello* σώζεται επάνω στο ιμάτιο, στο ύψος του δεξιού μείζονος θωρακικού μυός, το οποίο σχετίζεται προφανώς με τον καρπό το δεξιού χεριού, του οποίου ο σωζόμενος βραχίονας ανοίγει προς τα δεξιά. Στο σωζόμενο τμήμα του αριστερού βραχίονα, ο οποίος έχει κατεύθυνση προς τα πίσω υπάρχει λοξή τομή. Κάτω από αυτήν η επιφάνεια του μαρμάρου είναι επίπεδη και φέρει ίχνη εργασίας με βελόνι. Στο σωζόμενο τμήμα του λαιμού δηλώνεται οριζόντια ρυτίδα. Εξίσου επιμελημένη με την μπροστινή είναι και η πίσω όψη του αγάλματος.

Το εξαιρετικής ποιότητας άγαλμα αντιγράφει με ακρίβεια τον κορμό του τύπου Ερμή Κυρήνης - Περίθου με προσθήκη ιματίου²⁰⁶, όπως αποδεικνύεται μετά από σύγκριση με τα σωζόμενα αντίγραφα του εξεταζόμενου τύπου. Η κλασικιστική αυτή παραλλαγή δημιουργήθηκε πιθανότατα κατόπιν παραγγελίας σε αττικό εργαστήριο την εποχή του Αυγούστου (τέλος 1^{ου} π.Χ. - αρχή 1^{ου} αι. μ.Χ.), στην οποία δικαιολογημένα τη χρονολογεί ο Ν.Καλτσάς. Η χαρακτηριστική διαμόρφωση του αριστερού βραχίονα σχετίζεται πιθανόν με την ένθεση του υπόλοιπου τμήματος του χεριού και κάποιου συμβόλου, το οποίο θα χαρακτήριζε τον εικονιζόμενο. Το σύμβολο αυτό ήταν πιθανότατα ένα κηρύκειο με οκτώσχημη απόληξη, όπως αυτό του αντιγράφου της Κυρήνης. Ενισχυτική προς την κατεύθυνση αυτή είναι η ύπαρξη δύο ωοειδών βαθύνσεων και της οξείας απόληξης ανάμεσά τους, στο σημείο που στο αντίγραφο της Κυρήνης διακρίνεται ωοειδής επίπεδη επιφάνεια. Η εικόνα λοιπόν του χλαμυδοφόρου εφήβου θα πρέπει πιθανόν να συμπληρωθεί με κηρύκειο, το οποίο χαρακτήριζε τη μορφή, όπως και το φίδι γύρω από τη δάφνη-στήριγμα. Η

---

²⁰⁶ Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη δρ. Χρ.Ιωακείμιδου, η οποία έχει πάρει την άδεια δημοσίευσης του ακέφαλου αγάλματος από τη Διεύθυνση του Εθνικού Μουσείου. Το συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο γλυπτό αποτελεί παραλλαγή του εξεταζόμενου τύπου ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας μας.

έλλειψη στοιχείων σχετικά με τον τόπο εύρεσης δε μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε αν το άγαλμα είχε χαρακτήρα επιτύμβιο ή τιμητικό.

B. Κριτική των αντιγράφων και αποκατάσταση του τύπου

Η σύγκριση και η κριτική των αντιγράφων που παρουσιάσθηκαν διευκολύνεται από το γεγονός ότι σχεδόν όλα, εκτός από την κεφαλή Hirsch (3.5), χρονολογούνται στην ίδια περίπου εποχή, την εποχή των Αντωνίνων. Όλα τα αντίγραφα και οι παραλλαγές ακολουθούν τα γενικά χαρακτηριστικά του τύπου με αρκετή ακρίβεια.

Τα σκέλη της μορφής δεν σώζονται πλήρη σε κανένα αντίγραφο, παραδίδονται όμως πληρέστερα στα αντίγραφα της Κυρήνης (3.1) (πίν. 37α, 39α, 40α) και της Σίδης (3.2) (πίν. 37β, 39β, 40β). Η μορφή στηρίζεται στο δεξιό σκέλος, το οποίο, όπως φαίνεται στο άγαλμα της Σίδης, είναι ελαφρά λυγισμένο στο γόνατο. Στο αντίγραφο της Κυρήνης σώζεται μόνον η αρχή του γονάτου, που κατά την J.Inan παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το αντίστοιχο σημείο του αγάλματος της Σίδης πριν από τη συγκόλλησή του. Αυτό αποδεικνύει σύμφωνα με τη γνώμη της ότι και το δεξιό γόνατο του αγάλματος της Κυρήνης ήταν ελαφρά λυγισμένο²⁰⁷. Είναι όμως υπερβολή να χαρακτηρίσουμε λύγισμα τη φυσική διαμόρφωση του γονάτου του στάσιμου σκέλους. Το αριστερό άνετο σκέλος ανοίγει προς τα αριστερά και προβάλλει έντονα λυγισμένο στο γόνατο και στα δύο παραπάνω αντίγραφα.

Το *contraposto* δηλώνεται προς τα επάνω με τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης και της ευθύγραμμης επάνω απόληξης της ήβης, όπως φαίνεται και στα τρία αντίγραφα, της Κυρήνης (3.1) (πίν. 37α), της Σίδης (3.2) (πίν. 37β) και της Γόρτυνας (3.3) (πίν. 37γ). Κοινά είναι στα τρία αντίγραφα ο τετραμερής χωρισμός της κοιλιακής χώρας και η καμπύλη πλαισίωσή της, η τενόντια εγγραφή, η οποία βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τις τελευταίες νόθες πλευρές και σχηματίζει μαζί τους μία ενιαία οριζόντια γραμμή, που χωρίζει στη μέση τον κορμό. Επίσης κοινά είναι η έντονη απόδοση των πλευρών, η ελαφρά καμπύλωση της λευκής γραμμής και ο ευρύς θώρακας. Χαρακτηριστικό στοιχείο του τύπου είναι το μικρό *puntello*, τμήμα του οποίου σώζεται επάνω στο δεξιό τμήμα του θώρακα, όπως στο αντίγραφο της Σίδης, ή

---

²⁰⁷ Inan, Side, 21κ.ε.

ακριβώς κάτω από αυτό, όπως τα αντίγραφα της Κυρήνης, της Γόρτυνας και στην παραλλαγή του Εθνικού Μουσείου²⁰⁸. Όλα τα μετρολογικά στοιχεία μεταξύ των αντιγράφων της Κυρήνης και της Σίδης συμπίπτουν, όπως αποδεικνύουν οι μετρήσεις της J.Inan²⁰⁹. Το ίδιο συμβαίνει και με τον κορμό της Γόρτυνας²¹⁰. Η διαφορά της απόδοσης των όγκων του κορμού –πιο επίπεδοι στα αντίγραφα της Κυρήνης και της Γόρτυνας και πιο εύχυμοι στις Σίδης και της παραλλαγής του Εθνικού Μουσείου– οφείλεται πιθανόν στο προσωπικό στυλ του αντιγραφέα, αλλά και στην εργαστηριακή προέλευση, αφού όλα τα παραπάνω αντίγραφα είναι σύγχρονα. Μια πιο προσεκτική μελέτη των αντιγράφων της Κυρήνης και της Γόρτυνας κάνει σαφή τη σχέση τους με πολυκλείτους αγαλματικούς τύπους²¹¹. Αντίθετα για την «προπολυκλείτεια» εντύπωση που δίνει το αντίγραφο της Σίδης θα πρέπει να ευθύνεται το εργαστήριο στο οποίο δημιουργήθηκε. Το «φούσκωμα» των όγκων παρατηρείται τόσο σε αντίγραφα ιδεαλιστικών έργων όσο και σε ανδριάντες με εικονιστικά χαρακτηριστικά²¹². Από τις δύο αυτές διαφορετικές αντιγραφικές εκδοχές πιστότερη θα πρέπει να θεωρηθεί εκείνη που μας παραδίδουν το άγαλμα της Κυρήνης και ο κορμός της Γόρτυνας, εκείνη δηλαδή που μας φέρνει πιο κοντά σε πρώιμα έργα του Πολυκλείτου.

Ο αριστερός ώμος της μορφής, ο οποίος σώζεται μόνο στο αντίγραφο της Σίδης, είναι ελαφρά υπερυψωμένος. Ο **αριστερός βραχίονας** στα αντίγραφα της Κυρήνης και της Σίδης κατευθύνεται προς τα πίσω και το επάνω του μέρος ακουμπά στον

²⁰⁸ Το στοιχείο αυτό με οδήγησε στη σύνδεση του αγάλματος του Εθνικού Μουσείου με τον εξεταζόμενο τύπο.

²⁰⁹ Inan, Side, 22

²¹⁰ Παρατίθενται μόνον ορισμένα χαρακτηριστικά μετρολογικά στοιχεία :

	Κυρήνης	Σίδης	Γόρτυνας
• Πλάτος στη μέση (πίσω πλευρά):	35	34	32
• Μήκος της linea alba από τη διασταύρωσή της με την οριζόντια γραμμή του θώρακα μέχρι το κέντρο του ομφαλού :	21.07	21.07	22
• Μήκος άνω απόληξης ηβικού τριγώνου:	15	15	14

Για επιπλέον μετρολογικά στοιχεία βλ. I.Romeo-E.Portale, όπ.π. 66

²¹¹ Έτσι δικαιολογείται και η ταύτιση του αντιγράφου της Γόρτυνας με κορμό του Διαδούμενου από τον Savignoni (MonAnt 18,1907, 254)

²¹² Wegner, Hadrian, πίν.14b (Bergamo, Μουσείο αρ. 160: ανδριάντας του Αδριανού).

κορμό, ενώ χαμηλότερα από τη μέση ανοίγει, όπως και ο πήχης βαθμιαία προς τα αριστερά. Το χέρι, με κατεύθυνση προς τα κάτω και με τεντωμένους τον αντίχειρα και το δείκτη, κρατά **κηρύκειο**, από το οποίο σώζονται μόνο το ένα από τα φτερά και το κάτω τμήμα της κωνοειδούς των φιδιών. Το κάτω άκρο του κηρυκίου έφθανε τουλάχιστον μέχρι το στήριγμα (puntello) στο μέσο περίπου του αριστερού μηρού, το οποίο προοριζόταν για την εξασφάλιση αυτού του τμήματος του συμβόλου της μορφής. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσαν ένα στήριγμα (puntello) στο ύψος του ισχίου, το οποίο σώζεται στα αντίγραφα της Κυρήνης και της Γόρτυνας, και ένα άλλο λίγο πιο κάτω από τη μέση του μηρού, το οποίο υπάρχει μόνο στο άγαλμα της Κυρήνης. Στο ίδιο άγαλμα η J.Inan εντόπισε στο βραχίονα μία μικρή ωοειδή επιφάνεια, πιο ανοικτόχρωμη από το υπόλοιπο μάρμαρο, στην οποία θα ακουμπούσε κάποιο αντικείμενο²¹³. Η επιφάνεια αυτή βρίσκεται περίπου στο σημείο στο οποίο καταλήγει η νοητή ευθεία, η οποία περνά από τα δύο στηρίγματα (puntelli), οπότε είναι πιθανό να πρόκειται για το σημείο επαφής της επάνω απόληξης του κηρυκίου.

Από το **δεξιό χέρι** σώζεται και στα δύο αντίγραφα, της Κυρήνης (3.1) και της Σίδης (3.2), μόνον ο βραχίονας με τις ανάγλυφα αποδοσμένες φλέβες, ο οποίος έχει κατεύθυνση προς τα εμπρός και ανοίγει προς τα αριστερά. Από την αρχή του αγκώνα και την απόδοση των μυών στο σωζόμενο τμήμα, φαίνεται πως το χέρι ήταν έντονα λυγισμένο στον αγκώνα και κατευθυνόταν προς τον κορμό, πιθανότατα με την εσωτερική πλευρά της παλάμης προς τον θώρακα. Τη θέση του δεξιού χεριού μαρτυρούν τα στηρίγματα (puntelli) που σώζονται στη δεξιά πλευρά του θώρακα και στα τρία αντίγραφα του κορμού. Το γεγονός ότι η περιοχή γύρω από τα στηρίγματα (puntelli), ιδιαίτερα στα αντίγραφα της Κυρήνης και της Γόρτυνας που σώζονται σε μεγαλύτερο ύψος, είναι δουλεμένη με επιμέλεια, σημαίνει πως το χέρι ήταν τοποθετημένο σε αρκετή απόσταση από το στήθος, ώστε ο αντιγραφείας να έχει την ανάλογη άνεση κατά την επεξεργασία τους. Η χειρονομία του δεξιού χεριού θα σχολιασθεί παρακάτω.

Το μόνο αντίγραφο στο οποίο σώζονται ο κορμός μαζί με την **κεφαλή**, είναι αυτό της Κυρήνης (3.1) (πίν. 37α, 39α, 40α, 41α, 44α, 45α, 47α, 48α, 49α). Η κεφαλή στηρίζεται στο στιβαρό λαιμό και παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα δεξιά.

---

²¹³ Inan, Side, 23κ.ε.

Ανάλογη στροφή του λαιμού μαρτυρεί και το μικρό σωζόμενο τμήμα του λαιμού στο αντίγραφο της Σίδης²¹⁴ (3.2) (πίν. 37β, 39β, 40β). Στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά παρατηρείται και στις κεφαλές της Δρέσδης (Περίνθου) (3.4) (πίν. 42β, 45β, 48β, 50β) και της πρώην Συλλογής Hirsch (3.5) (πίν. 42γ, 45γ, 50γ). Αντίθετα στροφή προς τα αριστερά, και μάλιστα έντονη, παρουσιάζουν οι κεφαλές του Βατικανού (3.6) (42δ, 45δ, 47δ, 51 α) και του Ermitage (3.7) (43δ, 46 α, 48γ, 50δ, 52δ), που είναι παραλλαγές.

Το **πρόσωπο** είναι ωοειδές, με σαγόνι στρογγυλεμένο στην κεφαλή της Δρέσδης (Περίνθου) (3.4) και πιο τετραγωνισμένο στις Κυρήνης (3.1). Στα υπόλοιπα αντίγραφα είτε δε σώζεται το κάτω τμήμα του προσώπου, είτε είναι καλυμμένο από γενειάδα, όπως στην κεφαλή του Ermitage (3.7). Η επιφάνεια του προσώπου είναι επίπεδη²¹⁵ και μόνο το μετωπιαίο οστό αποδίδεται ανάγλυφα, εντονότερα στην κεφαλή Hirsch (3.5) και πιο διακριτικά στις υπόλοιπες. Σε όλα τα αντίγραφα το σαρκώδες στόμα είναι μισάνοιχτο και η μύτη λεπτή. Τα μάτια είναι τοποθετημένα σχετικά μακριά μεταξύ τους, έχουν οξείς κανθούς και η εξωτερική άκρη του επάνω βλεφάρου κατεβαίνει και καλύπτει το κάτω.

Τα **αυτιά** είναι πρησμένα στις κεφαλές της Κυρήνης (3.1), της Δρέσδης (Περίνθου) (3.4) και του Ermitage (3.7), ενώ η κεφαλή Hirsch (3.5), από όσο μπορούμε να κρίνουμε από το σωζόμενο τμήμα τους, φαίνεται πως δεν είχαν καμία ανάλογη παραμόρφωση. Τέλος η κεφαλή του Βατικανού (3.6) έχει αυτί σατύρου. Επομένως, αφού σε δύο από τα πιστά αντίγραφα και σε μία παραλλαγή ο νέος παρουσιάζεται ως **ωτοθλαδίας**, θα πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανό ότι το στοιχείο αυτό ανήκε στο πρωτότυπο.

Η μελέτη των βασικών σχηματισμών των βοστρύχων, η οποία διευκολύνεται από τα σχέδια (**πίν. 44, 47, 49, 52**), θα καθορίσει με σαφήνεια την ακριβή ταυτότητα του τύπου Κυρήνης-Περίνθου, αντίγραφα του οποίου συγχέονται ορισμένες φορές με αντίγραφα άλλων τύπων²¹⁶. Στην **μπροστινή όψη (πίν. 44α-δ)** παρατηρείται σε όλα

---

²¹⁴ Inan, Side, 20

²¹⁵ Η κεφαλή Hirsch αποτελεί εξαίρεση, η παλλόμενη όμως επιφάνειά της οφείλεται στην εποχή κατά την οποία δημιουργήθηκε.

²¹⁶ Χαρακτηριστική είναι η ένταξη της κεφαλής Hirsch στα αντίγραφα του τύπου Ince-Riccardi από τον P. Zanker (Klassizistische Statuen, 93 σημ.182).

τα αντίγραφα ένα σύστημα βοστρύχων με μία σύνθετη ομάδα στο κέντρο και δύο ομάδες που καμπυλώνονται προς αυτό (**αρ. 1α, 1, 1β**). Ο σχηματισμός **αρ. 2** στα δεξιά του κέντρου του αρ. 1, ο οποίος αποτελείται από τρεις βοστρύχους, επαναλαμβάνεται με αρκετή ακρίβεια στα αντίγραφα Κυρήνης, Περίνθου και στην παραλλαγή του Ermitage, ενώ στην κεφαλή Hirsch η κόμη αποδίδεται στο σημείο αυτό με «μεγαλύτερη ελευθερία». Στην **αριστερή πλευρά (πίν. 47α-δ)** οι σχηματισμοί **αρ. 3** και **4** μπροστά και πάνω από το αυτί συναντώνται και στα τέσσερα εικονιζόμενα αντίγραφα²¹⁷, με εξαίρεση τον σχηματισμό 4 στην παραλλαγή του Βατικανού, όπου τη θέση του καταλαμβάνει η οξεία κορυφή του αυτιού του σατύρου. Στη **δεξιά πλευρά (πίν. 49α-γ)** των κεφαλών της Κυρήνης, της Περίνθου και του Ermitage, των οποίων υπήχχαν διαθέσιμες φωτογραφίες, επαναλαμβάνονται δύο σχηματισμοί, ο **αρ. 5** μπροστά από το αυτί και επάνω απ' αυτόν ο μεγαλύτερος **αρ.6**, που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του κρανίου. Τέλος στην **πίσω όψη (πίν. 52α-δ)** των κεφαλών Κυρήνης (3.1), Δρέσδης (Περίνθου) (3.4), Hirsch (3.5) και Ermitage (3.7) επαναλαμβάνονται με αρκετή ακρίβεια οι ομάδες βοστρύχων **αρ. 7** και **8**. Πιστή είναι η απόδοση της κόμης στα αντίγραφα που εξετάσαμε. Στην κεφαλή του αγάλματος της Κυρήνης όμως και στην υψηλής ποιότητας κεφαλή Hirsch (3.5) οι βόστρυχοι διαθέτουν πλαστική υπόσταση, σε αντίθεση με τα αντίγραφα της Δρέσδης (Περίνθου) (3.4), του Βατικανού (3.6) και του Ermitage (3.7), όπου αποδίδονται με περισσότερο σχεδιαστικό τρόπο. Ο πρώτος τρόπος απόδοσης ταιριάζει περισσότερο σε ένα μαρμάρινο έργο. Αντίθετα ο δεύτερος θυμίζει χάλκινο, όπως θα πρέπει να ήταν το πρότυπο σύμφωνα με την ομόφωνη άποψη όλων των μελετητών που έχουν ασχοληθεί με τον τύπο, την οποία υιοθετώ ανεπιφύλακτα. Υπάρχουν βέβαια και άλλες διαφορές στον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται η κόμη: πιο αναλυτικά, όπως στις κεφαλές της Δρέσδης (Περίνθου) (3.4) και του Βατικανού (3.6), πιο συνοπτικά, όπως στις κεφαλές της Κυρήνης (3.1) και του Ermitage (3.7), ή πιο ελεύθερα, όπως στην κεφαλή Hirsch (3.5). Οι διαφορές αυτές οφείλονται στην ποιότητα ή στη διαφορετική εποχή του αντιγράφου. Οι βόστρυχοι πάντως της κόμης αποτελούν, μαζί με το στήριγμα (puntello) στο στήθος, τα σημαντικότερα στοιχεία της «ταυτότητας» του εξεταζόμενου τύπου.

---

²¹⁷ Δεν έγινε σχέδιο της δεξιάς όψης της κεφαλής του Ermitage ελλείψει φωτογραφίας.

Η **κόμη** είναι το αποφασιστικό στοιχείο για την ένταξη μιας κεφαλής στον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο. Ο τρόπος με τον οποίο «κάθεται» η επίπεδη κόμη είναι κοινός και στα πέντε αντίγραφα. Οι κοντοί και σγαυροί βόστρυχοι όμως είναι τόσο μικροί, που η αντιγραφή τους θα πρέπει να προβλημάτισε τους γλύπτες των αυτοκρατορικών χρόνων. Η λύση που επέλεξαν, όπως φαίνεται, ήταν να αντιγράψουν τους κυριότερους σχηματισμούς και να γεμίσουν τα κενά με μικρούς βοστρύχους δικής τους έμπνευσης.

Κλείνοντας την κριτική των αντιγράφων του Ερμή Κυρήνης - Περίνθου, θα προσπαθήσουμε να αποκαταστήσουμε και να χρονολογήσουμε τον αγαλματικό τύπο όπως παραδίδεται από τα περισσότερα αντίγραφα, δηλαδή με την ελαφρά στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά. Μετά την κριτική των αντιγράφων και την κατά το δυνατόν αφαίρεση των στυλιστικών στοιχείων της εποχής των αντιγράφων, καταλήγουμε στην εικόνα ενός –κατά πάσα πιθανότητα– χάλκινου, υπερφυσικού μεγέθους αγάλματος ενός νέου γυμνού ωτοθλαδία στο γνωστό τύπο του αθλητή. Η ανδρική αυτή μορφή στέκεται κατενώπιον με στάσιμο το δεξιό σκέλος, ενώ τα δύο σκέλη είναι τοποθετημένα σε μικρή απόσταση.

Σημαντικό κενό της αντιγραφικής παράδοσης του τύπου αποτελεί η άγνοιά μας σχετικά με το πλήρες **μοτίβο στήριξης της μορφής**. Το γεγονός όμως ότι σώζονται τα γόνατα, που βρίσκονται στο ίδιο ύψος (Σίδης), μας επιτρέπει να συμπληρώσουμε τα σκέλη σχεδόν με βεβαιότητα. Τα πέλματα και των δύο ποδιών θα πρέπει να πατούσαν στο έδαφος με ολόκληρο το πέλμα. Μία εικόνα αυτού του μοτίβου στήριξης στην πλάγιά του όψη, μας δίνει μία επιτύμβια στήλη στο Βατικανό²¹⁸ (**πίν. 64β**) με τη μορφή του νέου ωτοθλαδία αθλητή, που συνοδεύεται από το μικρό του θεράποντα. Το ύψος μάλιστα της μορφής, 2,07μ., ύψος σπάνιο για την εποχή²¹⁹, καθιστά ευκολότερη τη σύγκριση, η οποία βοηθά στη σωστή τοποθέτηση του τύπου

---

²¹⁸ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1985), 480 εικ.564. Ο W.Fuchs τη χρονολογεί το 450 π.Χ. G.Kaminski στο Bol, Bildhauerkunst II, 55 εικ.54.

²¹⁹ Η στήλη αυτή κατασκευάστηκε μεν πιθανότατα στην Αθήνα από πεντελικό μάρμαρο, αλλά από σάμιο γλύπη για κάποιον ξένο, αφού για τους Αθηναίους ίσχυε από το 500 π.Χ. ο νόμος του Κλεισθένη, ο οποίος απαγόρευε την κατασκευή επιταφίων μνημείων μεγάλων διαστάσεων (W. Fuchs, όπ.π. 482).

Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης. Θεωρώ λοιπόν εύστοχη την παρατήρηση της J.Inan ότι το άγαλμα της Κυρήνης θα πρέπει να στηθεί με μικρότερη κλίση προς τα πίσω²²⁰.

Ο τύπος Ince-Riccardi

Στο σημείο αυτό θα γίνει μία σύντομη αναφορά σε έναν ακόμη τύπο ωτοθλαδία αθλητή, τον τύπο κεφαλής Ince-Riccardi²²¹ (πίν. 55α-δ, 58α-δ, 60α-γ, 61α,β). Τρεις είναι οι λόγοι που δικαιολογούν την αναφορά αυτή: α) Ο τύπος αυτός παρουσιάζει τόση ομοιότητα με τον τύπο Κυρήνης-Περίνθου, ώστε, όχι μόνο να αναφέρονται συχνά μαζί ως μία ομάδα, αλλά και τα μεταξύ τους όρια να καθίστανται δυσδιάκριτα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Θα γίνει λοιπόν μία προσπάθεια να διευκρινιστούν σαφέστερα τα χαρακτηριστικά και αυτού του τύπου, β) θα εξετάσουμε μαζί με τα αντίγραφα του τύπου μία συγγενική αδημοσίευτη κεφαλή και γ) θα προσθέσουμε σε αυτόν μία άγνωστη ως τώρα παραλλαγή.

Από τα γνωστά αντίγραφα του τύπου θα αναφερθούμε εδώ κυρίως στις κεφαλές του **Ince Blundell Hall** (πίν. 55α, 58α, 60α)²²², του **Palazzo Riccardi** (πίν. 55β,) και του **Λούβρου Ma. 3510**²²³ (πίν. 55γ, 58γ, 60β, 61α,β). Στην ομάδα αυτή θα πρέπει να προστεθεί η **κεφαλή γενειοφόρου από Γόρτυνα στην Αρχαιολογική Συλλογή της Γόρτυνας**²²⁴ (πίν. 56β, 59β, 60δ), η οποία αποτελεί, όπως προκύπτει από σύγκριση με τις παραπάνω κεφαλές, μεταρρυθμισμένο αντίγραφο του βασικού τύπου με προσθήκη γενειάδας. Με τα παραπάνω αντίγραφα θα συγκρίνουμε την

---

²²⁰ Inan, Side, 22κ.ε.

²²¹ V.H. Poulsen, Phidias und sein Kreis στο: From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptothek (1942), 55. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen, 90 σημ.40.

²²² B.Ashmole, A Catalogue of the ancient marbles at Ince Blundell Hall (1929), 63 αρ.153, πίν.3.

²²³ Δεν θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα με την κεφαλή της Συλλογής La Baume Pluvinel στο Λούβρο (Ma.3497), η οποία, όπως αποδεικνύει με τόπο πειστικό ο Charbonneau (MonPiot 45,33,πίν.3), δεν αποτελεί πιστό αντίγραφο του τύπου.

²²⁴ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 6691. G.De Tomaso, E.Lippolis, M.A.Rizzo, Gortina V.3, Lo scavo del Pretorio (1989-1995), I materiali (2001), 571 κ.ε. εικ.216-219 : "Testa ritratto".

αδημοσίευτη κεφαλή στην Αποθήκη του Εθνικού Μουσείου αρ.6697²²⁵, της οποίας θα προηγηθεί η παρουσίαση:

**Κεφαλή. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αποθήκη) αρ. 6697²²⁶
(πίν. 53 α-γ, 56 α, 59 α, 61 γ)**

Άγνωστη προέλευση.

Σωζ. ύψ. 37 εκ., ύψ. κεφαλής 25,5 (26) εκ., πλ. στόματος 5 εκ., πλ. μύτης 4 εκ., μήκ. δεξιού ματιού 4 εκ., ύψ. αυτιού 6 εκ.

Μάρμαρο υπόλευκο λεπτόκοκκο (πεντελικό)

Αδημοσίευτη.

Αποσπασματικά σωζόμενη ανδρική κεφαλή με λαιμό, συγκολλημένη από τέσσερα τμήματα: το πρώτο περιλαμβάνει το κάτω τμήμα του προσώπου, το δεύτερο το δεξιό και πίσω τμήμα της κεφαλής, το τρίτο το μπροστινό τμήμα του λαιμού και το τέταρτο το κάτω οπίσθιο τμήμα της κόμης και τμήμα του αυχένα. Δε σώζονται μεγάλο τμήμα του μπροστινού και πίσω αριστερού μέρους της κεφαλής, από την κορυφή της μέχρι και τα μάτια, τα οποία ήταν ένθετα. Σώζονται μόνο τα κάτω βλέφαρα. Αποκρουσμένα είναι η μύτη, το στόμα και ο λοβός του δεξιού αυτιού. Αποκρούσεις και απολεπίσεις υπάρχουν κυρίως στο πρόσωπο, ιδιαίτερα στο κεντρικό του τμήμα, στο δεξιό αυτί και στο λαιμό.

Σώζονται το δεξιό τμήμα του κρανίου, τμήμα του προσώπου κάτω από τη ρίζα της μύτης και ο λαιμός μέχρι τη βάση του. Έντονη φθορά παρουσιάζει το πρόσωπο, στο οποίο έχουν μείνει ίχνη μόνο των βασικών χαρακτηριστικών. Οι βολβοί των ματιών, οι οποίοι ήταν φτιαγμένοι από διαφορετικό υλικό, απουσιάζουν. Σώζονται τα κάτω βλέφαρα, των οποίων η απόδοση είναι πλαστική, και οι κανθοί. Από το δεξιό μάτι σώζονται επίσης μικρό τμήμα του επάνω βλεφάρου στην εσωτερική του γωνία και η απόληξή του στην εξωτερική. Οι κοιλότητες για τα ένθετα μάτια έχουν μέγιστο βάθος 2,5 εκ. Από τη μύτη σώζεται το περίγραμμα των πτερυγίων και δύο οπές στο βάθος των ρουθουνιών. Το στόμα είναι μικρό. Από τα χείλη δε σώζεται παρά μόνον η αυλακιά που τα χωρίζει και καταλήγει σε βαθύνσεις, από το σωζόμενο περίγραμμα

---

²²⁵ Ευχαριστώ θερμά την κ. Αικ. Ρωμιοπούλου, τέως Διευθύντρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, η οποία μου παραχώρησε τις φωτογραφίες της κεφαλής αυτής, τον κ. Ν.Καλτσά, Διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ο οποίος μου έδωσε την άδεια δημοσίευσης και τη δυνατότητα αυτοψίας της κεφαλής και την επιβλέπουσα καθηγήτρια της διατριβής μου κ.Ι.Α.Τριάντη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της.

²²⁶ Παλαιότερος αταύτιστος αρ. Αποθήκης 17 Χ.

όμως φαίνεται πως το κάτω χείλος άρχιζε να διαμορφώνεται πιο μέσα σε σχέση με τις πλαστικά αποδοσμένες ρινοπαρειακές πτυχές. Οι παρειές είναι γεμάτες και επίπεδες. Η εντύπωση ότι το σχήμα του προσώπου ήταν βαρύ και κάπως τετραγωνισμένο ενισχύεται από την έλλειψη των χαρακτηριστικών και του σαγονιού. Το αποκρουσμένο δεξιό αυτί παρουσιάζει γύρω από την κοιλότητά του καμπύλη διαμόρφωση, αντί της φυσιολογικής κοίλης, στοιχείο που μαρτυρεί οίδημα. Επομένως ο νέος απεικονίζεται ως ωτοθλαδίας.

Η κόμη σώζεται στο δεξιό και πίσω τμήμα της κεφαλής. Η απόδοση του συστήματος των καμπύλων και σιγμοειδών της βοστρύχων χαρακτηρίζεται από ακρίβεια και ευαισθησία. Κάθε βόστρυχος περιγράφεται με σαφήνεια και φέρει στην επιφάνειά του δύο ή τρεις ισοβαθείς αυλακίες. Λίγες οπές φτιαγμένες με το τρυπάνι τονίζουν το κέντρο ορισμένων βοστρύχων στη δεξιά όψη, γύρω από το αυτί. Εξίσου επιμελημένα με την μπροστινή είναι η απόδοση της κόμης στην πίσω όψη. Οι βόστρυχοι της κήρης και του ίουλου της δεξιάς πλευράς κατευθύνονται προς τα εμπρός, ενώ στην πίσω όψη χωρίζονται στη μέση και κατευθύνονται οι μισοί προς τα δεξιά και οι άλλοι μισοί προς τα αριστερά.

Ο λαιμός είναι στιβαρός και έχει πλαστικά δηλωμένο το μήλο του Αδάμ. Η χάραξη μεταξύ κεφαλής και λαιμού στη δεξιά πλευρά δηλώνει τη στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά. Η επιφάνεια στο λαιμό, κάτω από το σαγόρι, στις παρειές, στον αυχένα και στην κόμη στο πίσω τμήμα του κρανίου δίνουν την εντύπωση του τετράγωνου όγκου.

Η κεφαλή αυτή του ωτοθλαδία νέου είναι ένα αντίγραφο εξαιρετικής ποιότητας, πιθανόν αττικού εργαστηρίου. Η ανάλυση των βοστρύχων και η διαμόρφωση των κάτω βλεφάρων σχετίζονται με έργα του 1^{ου} αι. μ.Χ. Οι ομοιότητες της κεφαλής με εικονιστική κεφαλή του αυτοκράτορα Κλαυδίου ²²⁷ (πίν. 54α), με την κεφαλή νέου σε επιτύμβια στήλη του πρώτου μισού του 1^{ου} αι. μ.Χ. ²²⁸ και την κλασικιστική κεφαλή Διονύσου στον τύπο Αθηνών – Κω στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ²²⁹ (πίν. 54β-

²²⁷ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.430. Καλτσάς, Εθνικό, 318 αρ.665, 319 εικ.αρ. 665.

²²⁸ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.Θ 243. Καλτσάς, Εθνικό, 325 αρ.682, εικ.

²²⁹ Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.3478. Καρούζου, Εθνικό, 160 για αρ. 3478 (: «έργο του κλασικισμού του 1^{ου} αι. μ.Χ.») S.Karouzou, Archäologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (1969), 167 αρ.3478 (Θεώρησε την κεφαλή κλασικιστική παραλλαγή του τύπου του Σαρδανάπαλου). Καλτσάς, Εθνικό, 252 αρ.525, 319 εικ.

δ), οδηγούν στη χρονολόγηση της εξεταζόμενης κεφαλής στο α' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. Η εντυπωσιακή ομοιότητα που παρουσιάζει η εξεταζόμενη κεφαλή του Εθνικού Μουσείου με το ακρόλιθο αντίγραφο της κεφαλής της Αθηνάς τύπου Medici στο Oberlin²³⁰, με τα ένθετα μάτια, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι οι δύο κεφαλές είναι έργα του ίδιου αττικού εργαστηρίου.

Ακολουθεί η σύγκριση των αντιγράφων του τύπου Κυρήνης-Περίνθου με εκείνα του τύπου Ince-Riccardi, από τα οποία θα αναφερθούμε εδώ κυρίως στις κεφαλές του **Ince Blundell Hall**, του **Palazzo Riccardi**, του **Λούβρου Ma. 3510** και στην αδημοσίευτη **κεφαλή της Αποθήκης του Εθνικού Μουσείου αρ. 6697**.

Οι δύο τύποι, πέρα από τις πολλές τους ομοιότητες, διαφέρουν :

- α) Στο μέτωπο, το οποίο στον τύπο Ince-Riccardi είναι χαμηλότερο και πλαισιώνεται από την κανονική καμπύλη της κόμης,
- β) Στη διάταξη της κόμης. Στην μπροστινή όψη όλοι οι βόστρυχοι της πρώτης σειράς καμπυλώνονται με φορά προς το κέντρο του μετώπου, διάταξη πολύ απλούστερη από του τύπου Κυρήνης-Περίνθου. Στην αριστερή όψη είναι εύκολο να διαπιστώσουμε τη διαφορά μεταξύ της ομάδας των βοστρύχων μπροστά από το αυτί μεταξύ της κεφαλής Ince και του τύπου Κυρήνης-Περίνθου. Καθώς όμως δε διαθέτουμε φωτογραφίες της αριστερής όψης της κεφαλής Riccardi, ενώ και η κεφαλή του Λούβρου παρουσιάζει διαφορές σε σχέση με την κεφαλή Ince στο σημείο αυτό, είναι προτιμότερο να επιμείνουμε στη δεξιά όψη της κεφαλής, για την οποία διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία. Όλοι οι βόστρυχοι μπροστά από το δεξιό αυτί καμπυλώνονται προς τα εμπρός, προς το μάτι, σε αντίθεση με τον πιο σύνθετο σχηματισμό αρ. 5 (πίν. 49) στο αντίστοιχο σημείο στον τύπο Κυρήνης-Περίνθου. Στις κεφαλές Ince, Λούβρου, Εθνικού Μουσείου και Riccardi, του οποίου όμως η φωτογραφία δεν είναι ικανοποιητική, σχηματίζεται ακριβώς επάνω από το δεξιό αυτί ένα σύστημα βοστρύχων τελείως διαφορετικό από το σχηματισμό αρ. 6 (πίν. 49) του τύπου Κυρήνης Περίνθου.

E.Krämer, *Hermen bärtiger Götter. Klassische Vorbilder und Formen der Rezeption* (2001), 206 αρ.2, πίν.15 (H.E.Krämer χρονολογεί την κεφαλή στην εποχή του Αυγούστου.)

²³⁰ Oberlin, *Allen Memorial Museum αρ. 39.119*. E.Capps jr., *Allen Memorial Art Mus. Bull.* 10, 1953, 77κ.ε., εικ.1-8. Karanastassis II, πίν.46, 1-3. Strocka, *Pheidias*, 131 σημ. 41, εικ.7.

Με βάση την παραπάνω συγκριτική παρουσίαση των αντιγράφων διαπιστώνεται πως η πολύ καλής ποιότητας κεφαλή της Αποθήκης του Εθνικού Μουσείου παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τα αντίγραφα του τύπου Ince-Riccardi. Ορισμένες όμως σημαντικές διαφορές της, όπως το σχήμα του κρανίου και η ασυνήθιστη «ελευθερία» στην απόδοση πολλών βοστρύχων, μας οδηγούν, με κάθε επιφύλαξη λόγω της αποσπασματικής διατήρησής της, στην υπόθεση ότι ίσως πρόκειται για κάποια κλασικιστική παραλλαγή του εξεταζόμενου τύπου.

Στην ομάδα στην οποία ανήκουν οι κεφαλές του Ince Blundell Hall, του Palazzo Riccardi και του Λούβρου Ma. 3510, θα πρέπει να προστεθεί και η **κεφαλή γενειοφόρου από τη Γόρτυνα στην Αρχαιολογική Συλλογή της Γόρτυνας (πίν. 56 β, 59 β, 60δ, 61δ)**, η οποία χαρακτηρίστηκε από τους G.De Tomaso, E. Lippolis και M. A. Rizzo, που τη δημοσίευσαν, «κεφαλή βασισμένη σε πολυκλείτεια πρότυπα, πιθανόν στο Διαδούμενο, η οποία μεταρρυθμίστηκε σε πορτραίτο κατά τον 3ο ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ.²³¹». Όπως όμως προκύπτει από σύγκρισή της με τις παραπάνω κεφαλές, υπάρχουν ομοιότητες στο σχήμα του προσώπου και του κρανίου, στα χαρακτηριστικά του προσώπου, όπως τα μάτια, που έχουν το ίδιο σχήμα με της κεφαλής του Λούβρου, και το μεγάλο στόμα, και κυρίως στο σύστημα των βοστρύχων της κόμης. Ομοιότητες σε συγκεκριμένες ομάδες βοστρύχων παρατηρούνται σε όλες τις όψεις της κεφαλής, όπως σημειώνεται στις φωτογραφίες, παρά τη φθορά που παρουσιάζει η κεφαλή σε όλες τις πλευρές εκτός από την οπίσθια. Τα παραπάνω στοιχεία μας επιτρέπουν να εντάξουμε την κεφαλή της Γόρτυνας στα αντίγραφα του τύπου Ince-Riccardi.

Η μεταρρύθμιση της ιδεαλιστικής κεφαλής σε εικονιστική έγινε πιθανότατα στους υστερορωμαϊκούς χρόνους και συγκεκριμένα στο προτεινόμενο από τους E. Portale, G.De Tomaso, E.Lippolis και M.A.Rizzo διάστημα μεταξύ 3^{ου} και αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ. Είναι φανερή η έλλειψη επιμέλειας και η αδεξιότητα με την οποία προστέθηκε η γενειάδα, δημιουργήθηκαν οι οπές στα μάτια, οι οποίες δε βρίσκονται καν στο ίδιο σημείο, και η επεξεργασία των αυτιών, για να εξαλειφθεί το οίδημα που χαρακτηρίζει τις κεφαλές του τύπου ως κεφαλές αθλητών. Η προχειρότητα αυτή προκαλεί κάποιες

²³¹ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 6691. G.De Tomaso, E.Lippolis, M.A.Rizzo, Gortina V.3, Lo scavo del Pretorio (1989-1995), I materiali (2001), 571 κ.ε. εικ.216-219 : "Testa ritratto".

αμφιβολίες σχετικά με τη θεωρία των παραπάνω μελετητών ότι η κεφαλή μεταρρυθμίστηκε σε πορταίτο του Γρατιανού (375-383), άγαλμα του οποίου μαρτυρείται από το Δοσίθεο ότι ήταν στημένο στο πρετόριο της Γόρτυνας²³². Αντίθετα το μεγαλύτερο του φυσικού μέγεθος της κεφαλής, μία ορθογώνια επίπεδη επιφάνεια στην αριστερή πλευρά του λαιμού, και η συνήθεια των Ρωμαίων πολιτών να μεταρρυθμίζουν ιδεαλιστικά αγάλματα σε εικονιστικούς ανδριάντες αυτοκρατόρων ή των συζύγων τους²³³, συνηγορούν προς την κατεύθυνση αυτή. Η κεφαλή της Γόρτυνας μπορεί τελικά να χαρακτηριστεί αντίγραφο του τύπου Ince-Riccardi της περιόδου των Αντωνίνων, το οποίο μεταρρυθμίστηκε τον 3ο αι. μ.Χ. σε πορταίτο και αποτελεί παραλλαγή του βασικού τύπου με προσθήκη γενειάδας. Είναι πιθανό η κεφαλή να είχε σπάσει όταν έπεσε το άγαλμα στο οποίο ανήκε και, μετά τη μεταρρύθμισή της, να αντικατέστησε την κεφαλή κάποιου προϋπάρχοντος αυτοκρατορικού ανδριάντα. Ίσως μάλιστα η ορθογώνια επίπεδη επιφάνεια στην αριστερή πλευρά του λαιμού να σχετίζεται με την ένθεσή της στον τόρμο κάποιου ανδριάντα.

Χρονολόγηση του πρωτοτύπου του τύπου Κυρήνης- Περίνθου

Στη χρονολόγηση του πρωτοτύπου θα μας βοηθήσει η σύγκρισή του με έργα της μεγάλης πλαστικής, της μικροτεχνίας και της αγγειογραφίας. Θα ξεκινήσουμε με τα έργα της μεγάλης πλαστικής. Μία σύγκριση με τα αετωματικά γλυπτά του ναού του Δία στην Ολυμπία (470-457π.Χ.), η οποία έχει επιχειρηθεί από τον L.Polacco²³⁴, έχει δώσει αρνητικά αποτελέσματα, καθώς τα γλυπτά αυτά είναι προγενέστερης σύλληψης και διαφορετικού στυλ. Η σύγκριση της απόδοσης του κορμού και του σχήματος του κρανίου του εξεταζόμενου τύπου με του Απόλλωνα του Ομφαλού (470-460 π.Χ.) δείχνει ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές, ενώ το μοτίβο στήριξης του Ερμή με τα γόνατα πιο κοντά μεταξύ τους και με τη μεγαλύτερη καμπύλωση της λευκής γραμμής είναι μεταγενέστερο. Αντίθετα αρκετή ομοιότητα παρατηρούμε τόσο

---

²³² G.De Tomaso, E.Lippolis, M.A.Rizzo, όπ.π.

²³³ Δεσπίνης, Ακρόλιθα (1975), 11. Γλυπτά Α.Μ.Θ. Ι, 97 κ.ε. α.72, πίν.158-165 (Γ.Δεσπίνης) (Μεταρρύθμιση κολοσικού αντιγράφου του τύπου Αθηνάς- Medici σε πορταίτο της Ιουλίας Δόμνας).

²³⁴ Polacco, *Atleta*, 27 κ.ε.

στο μοτίβο στήριξης όσο και στην απόδοση των όγκων του κορμού μεταξύ του Ερμή και του Πολεμιστή Α του Riace²³⁵. Το άγαλμα αυτό, το οποίο χρονολογείται με αρκετή πιθανότητα στο διάστημα 460-450 π.Χ., είναι χάλκινο και υπερφυσικού μεγέθους, όπως θα ήταν και το πρότυπο του Ερμή. Αρκετά όμως στοιχεία του, όπως τα χαρακτηριστικά του προσώπου, τα ραδινότερα σκέλη του και η μικρότερη καμπύλωση της λευκής γραμμής, μας κάνουν να χρονολογήσουμε τον Ερμή μετά από το άγαλμα αυτό. Σημαντικές επίσης ομοιότητες προκύπτουν από τη σύγκριση του μοτίβου στήριξης και του σχήματος του κρανίου του Ερμή με του Δισκοφόρου του Πολυκλείτου, που χρονολογείται στο διάστημα 460-450 π.Χ.

Το μέγεθος της μορφής διευκολύνει τη σύγκριση του Ερμή και με τον λεγόμενο Πολεμιστή Somzé στο Μουσείο του Mariemont²³⁶ (**πίν. 65δ**), του οποίου το μοτίβο στήριξης παρουσιάζει πολύ μεγάλη ομοιότητα με τον εξεταζόμενο τύπο. Ο στιβαρότερος όμως κορμός του πολεμιστή και το στηρίγματος (puntello) στη δεξιά πλευρά του μείζονος θωρακικού, το οποίο δεν μπορεί να συσχετισθεί με το δεξιό χέρι, ενισχύουν την άποψη ότι πρόκειται για το μοναδικό σωζόμενο αντίγραφο ενός άλλου αγαλματικού τύπου, ο οποίος θα πρέπει να ήταν περίπου σύγχρονος αλλά ανεξάρτητος από τον Ερμή.

Ομοιότητες στην απόδοση του κορμού και του προσώπου διαπιστώνουμε ότι παρουσιάζει και ο λεγόμενος Πρωτεσίλαος ή Volneratus deficiens²³⁷ (**πίν. 65α**), ο οποίος ταυτίστηκε με πειστικό τρόπο με τον Παλαμήδη από τον Γ.Δεσπίνη²³⁸ και χρονολογείται στο διάστημα 450-440 π.Χ. Για σύγκριση επίσης προσφέρεται ο Δισκοβόλος Lancelotti²³⁹ (**πίν. 56δ, 65γ**), ένα από τα καλύτερα αντίγραφα του γνωστού έργου του Μύρωνα. Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η παρατήρηση της σχέσης προσώπου-κόμης και της απόδοσης των χαρακτηριστικών του προσώπου. Και το πρωτότυπο του έργου αυτού χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ. Στο δημιουργό του δικοβόλου, το Μύρωνα, αποδίδει με κάποιο δισταγμό ο V.H.Poulsen το πρωτότυπο του τύπου Ince-Riccardi, και σε μαθητή από το εργαστήριό του τον τύπο Κυρήνης

²³⁵ Bol, Bildhauerkunst II, εικ. 7a-b.

²³⁶ Musée de Mariemont G4. Κατάλογος, 66κ.ε. αρ.G4, πίν. 20.

²³⁷ J.Frel, BMetrMus XXIX, 1970-71, 171κ.ε.

²³⁸ G.Despinis, Festschrift E.Berger, 15.Beiheft AK 1988, 87κ.ε.

²³⁹ Ρώμη, Museo Nazionale Romano 126371. A. Stewart, όπ.π., πίν.300.

Περίνθου²⁴⁰. Αντίθετα ο B.Ashmole αποδίδει το πρότυπο του τύπου Ince-Riccardi στον Κρησίλα και τονίζει τη σχέση του με το Διομήδη²⁴¹

Η στενή συγγένεια των αγαλαματικών τύπων Ερμή Κυρήνης-Περίνθου και Ince-Riccardi έχει συζητηθεί σε ιδιαίτερο κεφάλαιο. Τα δύο έργα είναι σύγχρονα και αποτελούν προβαθμίδες του λεγόμενου Διομήδη²⁴² (πίν. 57α, β, 65β), ο οποίος αποδίδεται στον Κρησίλα και χρονολογείται γύρω στο 440-30 π.Χ. Στον γλύπτη αυτόν αποδίδεται από ορισμένους μελετητές²⁴³ και το πρωτότυπο του εξεταζόμενου αγαλαματικού τύπου. Οι ομοιότητες που παρουσιάζει ο εξεταζόμενος τύπος με τον λεγόμενο Πρωτεσίλαο ως προς τις αναλογίες και την απόδοση του κορμού, αλλά κυρίως ως προς το σχήμα και τα χαρακτηριστικά της κεφαλής, καθιστούν πιθανή την απόδοση και των δύο τύπων στον Κρησίλα.

Από τα έργα της μικροτεχνίας, δύο χάλκινα ειδώλια αθλητών προσφέρονται για σύγκριση με τον αγαλαματικό τύπο που εξετάζουμε. Πρόκειται για το ειδώλιο του ευχομένου αθλητή στη Νέα Υόρκη²⁴⁴ (πίν. 64δ) και το ειδώλιο του σπένδοντος αθλητή από το Adrano στο Μουσείο των Συρακουσών²⁴⁵, των οποίων η ευθεία λευκή γραμμή και το ιδιαίτερος συγκρατημένο μοτίβο στήριξης, δικαιολογούν τη χρονολόγησή τους στο 480-70 και 470-60 π.Χ. αντιστοίχως. Θα πρέπει επομένως να θεωρηθούν προγενέστερα.

Ο γνωστός τύπος του πεντααθλητή απεικονίζεται στη στήλη της Νισύρου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (πίν. 64α), η οποία είχε αποδοθεί από τον L.Polacco στο δημιουργό του Ερμή Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης²⁴⁶. Η στήλη όμως αυτή, που χρονολογείται στα 470-460 π.Χ., προδίδει τελείως διαφορετικό στυλ, ιδιαίτερα στην κεφαλή.

---

²⁴⁰ V.H.Poulsen, Phidias und sein Kreis στο: From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptothek (1942), 55.

²⁴¹ B.Ashmole, A Catalogue of the ancient marbles at Ince Blundell Hall (1929), 63 αρ.153.

²⁴² Νάπολη, Museo Nazionale 144978. W. Fuchs, όπ.π. 91 εικ.83.

²⁴³ Inan, Side, 26κ.ε. (Με όλες τις απόψεις σχετικά με την απόδοση σε καλλιτέχνες). Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 89κ.ε.

²⁴⁴ Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 08.258.10. R.Thomas, Athletenstatuetten der Spätarchaik und Strengen Stils (1981), πίν. LIII,1,2.

²⁴⁵ Συρακούσες, Museo Nazionale Archeologico 31888. R.Thomas, όπ.π., πίν.LXVI.1.

²⁴⁶ Polacco, Atleta, 24,πίν.XII. G.Kaminski στο Bol, Bildhauerkunst II, 55 εικ.51.

Ομοιότητα σε πολλά σημεία, αλλά ιδιαίτερα στο μοτίβο στήριξης θα διαπιστώσουμε αν συγκρίνουμε τη δεξιά όψη του Ερμή με τη μορφή του αθλητή στην επιτύμβια στήλη του Βατικανού²⁴⁷ (**πίν. 64β**), η οποία πλησιάζει σε ύψος τον εξεταζόμενο τύπο και χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ. Από τον ίδιο τύπο φαίνεται πως εμπνέονται και δύο επιτύμβιες στήλες του 4^{ου} αι. π.Χ., οι οποίες απεικονίζουν το μοτίβο του νεκρού αθλητή με το μικρό του θεράποντα. Πρόκειται για τη στήλη του Αριστίωνα από την Αθήνα στο Εθνικό Μουσείο²⁴⁸, ύψους 1,38μ., η οποία χρονολογείται γύρω στο 360 π.Χ. και του Αντιγόνου από τη Βεργίνα²⁴⁹, ύψους 2 περίπου μέτρων, η οποία χρονολογείται στο διάστημα 340/330 π.Χ.

Τη μεγαλύτερη όμως ομοιότητα από τις μορφές αθλητών σε ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες παρουσιάζει εκείνη που απεικονίζεται σε αυστηρορυθμική επιτύμβια στήλη στο Τσανάκαλε (**πίν. 64γ**)²⁵⁰. Αν τη συγκρίνουμε με την αριστερή πλευρά του επίσης μικρασιατικού αντιγράφου της Σίδης, θα διαπιστώσουμε ότι ο τρόπος στήριξης του αθλητή αποτελεί αντιστροφή εκείνου του τύπου του Ερμή Κυρήνης, ενώ η στάση του κορμού και κυρίως η θέση των χεριών επαναλαμβάνουν τα αντίστοιχα του εξεταζόμενου τύπου. Στο αριστερό χέρι ένας αλτήρας έχει αντικαταστήσει το κηρύκειο, ενώ το σωζόμενο τμήμα του δεξιού χεριού φαίνεται να επαναλαμβάνει τη χειρονομία του αγαλματικού τύπου. Τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν την καταγωγή του εξεταζόμενου τύπου από έργα του αυστηρού ρυθμού.

Το μοτίβο στήριξης και οι αναλογίες της μορφής μπορούν να συγκριθούν με απεικονίσεις σε έργα της αγγειογραφίας, τα οποία είναι χρονολογημένα με αρκετή ασφάλεια. Η ομοιότητα του μοτίβου στήριξης του Ερμή Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης με του Ηρακλή σε ερυθρόμορφο καλυκωτό κρατήρα του ζωγράφου των Νιοβιδών από το Ορβιέτο στο Λούβρο, ο οποίος χρονολογείται στη δεκαετία 460-50 π.Χ.²⁵¹ (**πίν. 63β**), με μία σειρά απεικονίσεων του Ερμή, σε μία λήκυθο του ζωγράφου του

²⁴⁷ G.Kaminski στο Bol, Bildhauerkunst II, 55 εικ.54.

²⁴⁸ Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.4487. J.Boardman, Ελληνική Πλαστική, Ύστερη Κλασική Περίοδος (1995), 147 εικ.126.

²⁴⁹ Στ.Δρούγου-Χρ.Παλιαδέλη, Βεργίνα, Ο τόπος και η ιστορία του (2005), 90 εικ.

²⁵⁰ G. Kaminski στο Bol, Bildhauerkunst II, 55, εικ. 52.

²⁵¹ Παρίσι, Λούβρο G 341. A.Stewart, Greek Sculpture (1990), τ.ΙΙ, πίν.261. Η ευθεία λευκή γραμμή δείχνει πως ο Ηρακλής είναι προγενέστερος.

Αχιλλέα στο Cambridge²⁵² και σε έναν κωδωνόσχημο κρατήρα του ζωγράφου της Περσεφόνης στη Νέα Υόρκη²⁵³, οι οποίες χρονολογούνται γύρω στο 450 π.Χ., εκτός από την τελευταία που χρονολογείται το 440 π.Χ., καθορίζει περίπου το διάστημα κατά το οποίο θα πρέπει να δημιουργήθηκε το πρωτότυπο. Ήδη ο αθλητής στο *tondo* μίας κύλικας του ζωγράφου της Ορλεάνης στο Λούβρο, η οποία χρονολογείται στη δεκαετία 440-430π.Χ.²⁵⁴, έχει πιο προχωρημένο μοτίβο στήριξης από τον Ερμή Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης, καθώς σχηματίζει εντονότερο S.

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η χρονολόγηση του Ερμή Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης στην πρώτη δεκαετία του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁵⁵ θα πρέπει να θεωρηθεί ασφαλής. Από τις προτάσεις απόδοσης του πρωτοτύπου στον Πυθαγόρα²⁵⁶, στον κύκλο του Μύρωνα²⁵⁷, όπως προτείνουν ο E.Paribeni²⁵⁸ και ο V.Poulsen²⁵⁹ και στον Κρησίλα²⁶⁰, πιθανότερη θα πρέπει να θεωρηθεί η απόδοσή του στον Κρησίλα, λόγω της ομοιότητας με άλλα έργα του, όπως ο Παλαμήδης και ο Διομήδης. Πρόκειται πιθανόν για ένα από τα πρώτα έργα του δημιουργού από τις Κυδωνιές της Κρήτης, αφού η περίοδος της δημιουργίας του εντοπίζεται στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., και για έναν αγαλματικό τύπο σχετικά συντηρητικό, αν τον συγκρίνουμε με τους σύγχρονους του Ερμή Ludovisi και Ερμή του Πολυκλείτου.

---

²⁵² Cambridge, Fitzwilliam Museum GR 30-1937. ARV2 993,81. LIMC VI1, λ.Hermes, αρ.816a.

²⁵³ Νέα Υόρκη, MMA 28.57.23. ARV2 1012,1. LIMC VI1, λ.Hermes αρ.637.

²⁵⁴ Παρίσι, Λούβρο Cp 10994. ARV2 824,23. LIMC VI1, λ.Hermes αρ.146.

²⁵⁵ Η χρονολόγηση του E.Paribeni (Catalogo delle Sculture di Cirene (1959),154) στο 460π.Χ. πιστεύω πως είναι επηρεασμένη από το συντηρητικό χαρακτήρα του έργου.

²⁵⁶ P.Herrmann, *Athletenkopf aus Perinthos*, AM 16,1891, 333 κ.ε.αρ.1, Furtwängler, όπ.π. 364. Polacco, όπ.π., 24κ.ε. Chamoux, *A propos d' une statue a Cyrène*, RA XLVII – XLVIII, 1956, 40 κ.ε., G.De Tomaso, E.Lippolis, M.A.Rizzo, όπ.π., 68.

²⁵⁷ Είναι λιγότερο πιθανή η απόδοση του τύπου Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης στον ίδιο τον Μύρωνα, παρόλο που η κατά το ήμισυ βοιωτική του καταγωγή, μας βάζει στον πειρασμό να τον συσχετίσουμε με την επιλογή του τύπου του Ερμή Προμάχου.

²⁵⁸ Paribeni, όπ.π.,154

²⁵⁹ V.H.Poulsen, *Phidias und sein Kreis* στο: *From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptothek* (1942), 55.

²⁶⁰ G.M.Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks* (1930), 231κ.ε.

Αθλητής ή Ερμής ;

Ένα από τα σημαντικά προβλήματα που έχουν απασχολήσει τους μελετητές του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου, είναι η ταυτότητα του προσώπου που απεικονίζει το πρωτότυπο. Η απουσία συμβόλων που θα χαρακτήριζαν το αντίγραφο της Κυρήνης –το πρώτο της σειράς που αποκαλύφθηκε– ως άγαλμα θεότητας, οδήγησε τον L.Polacco που το δημοσίευσε, να το ταυτίσει στη μονογραφία του με θνητό αθλητή και να υποθέσει πως κρατούσε ανάλογα αντικείμενα-σύμβολα, αρύβαλλο ή ιμάντες στο αριστερό και στεφάνι ή φρούτα στο δεξιό²⁶¹. Ένας από τους πρώτους που διατύπωσε άποψη διαφορετική από εκείνη του L.Polacco ήταν ο F.Chamoux²⁶², ο οποίος υποστήριξε ότι το αριστερό χέρι της μορφής κρατούσε κάποιο επίμηκες αντικείμενο, πιθανόν δόρυ ή κηρύκειο ταυτίζοντάς την για πρώτη φορά με τον Ερμή. Ο F.Chamoux δικαιώθηκε όταν το 1970 δημοσιεύθηκε από την J.Inan²⁶³ το άγαλμα της Σίδης, το μοναδικό αντίγραφο του τύπου στο οποίο σώζεται τμήμα του φτερωτού κηρυκείου. Η J.Inan υποστήριξε με πειστικό τρόπο ότι και το άγαλμα της Κυρήνης κρατούσε **κηρύκειο**, το οποίο όμως στηριζόταν σε δύο στηρίγματα (runtelli). Τέλος εστίασε την προσοχή της στην ωοειδή επίπεδη επιφάνεια στην εξωτερική πλευρά του αριστερού βραχίονα του Ερμή της Κυρήνης, την οποία συσχέτισε με το επάνω μέρος του κηρυκείου.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα σχετικά με το μήκος του κηρυκείου. Η ράβδος λοιπόν που κρατούσε ο Ερμής με το αριστερό του χέρι, ακουμπούσε στην εσωτερική πλευρά του αγκώνα και έφθανε τουλάχιστον από την εξωτερική πλευρά του δικέφαλου του αριστερού βραχίονα μέχρι την εξωτερική πλευρά του αριστερού μηρού επάνω από το γόνατο.

Αν θεωρήσουμε ότι το μήκος του κηρυκείου όπως παραδίδεται ήταν το αρχικό, τότε έχουμε ένα στοιχείο που βοηθά στη χρονολόγηση του τύπου. Από τις απεικονίσεις του Ερμή στην αγγειογραφία διαπιστώνουμε ότι το μήκος του κηρυκείου αυξομειώνεται ανάλογα με την εποχή. Έτσι στις αγγειογραφίες των αρχαϊκών χρόνων το κηρύκειο υπερβαίνει κατά πολύ το μήκος του χεριού του θεού, θυμίζοντας

---

²⁶¹ Polacco, *Atleta*, 16κ.ε.

²⁶² F.Chamoux, *A propos d' une statue de Cyrene*, RA 47/48,1956,47

²⁶³ Inan, *AK 13*, 21κ.ε.

μερικές φορές ακόντιο²⁶⁴. Στις αγγειογραφίες των κλασικών χρόνων παρουσιάζεται μεγαλύτερη ποικιλία, οπότε το κηρύκειο είναι ίσο, λίγο μεγαλύτερο ή λίγο μικρότερο από το χέρι του Ερμή, γ α να μιλάνει αισθητά από τον 4^ο αιώνα π.Χ. Από τις αγγειογραφίες των κλασικών χρόνων με κηρύκειο μεγαλύτερο του χεριού, οι οποίες είναι σπανιότερες και στις οποίες η μορφή του Ερμή παρουσιάζεται πιο αρχαϊκή, αναφέρουμε ενδεικτικά την κύλικα του ζωγράφου της Αμφιτρίτης από το Vulci στο Βερολίνο²⁶⁵, η οποία χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ.

Στο επάνω του μέρος το κηρύκειο θα έφερε τη γνωστή οκτώσχημη απόληξη με τα συμπλεκόμενα φίδια και στο κάτω μέρος απλή ή οξεία απόληξη, σαν σαυρωτήρα, όπως σε πολλές κλασικές αγγειογραφίες. Καθώς όμως σε κανένα μνημείο των κλασικών χρόνων το κηρύκειο το Ερμή δεν φέρει φτερά, συμπεραίνουμε ότι τα φτερά στο κηρύκειο της Σίδης είναι προσθήκη του αντιγραφέα.

Επειδή θα μπορούσε να υποθεθεί πως το κηρύκειο αποτελεί προσθήκη των ρωμαϊκών χρόνων για τη μετατροπή δημοφιλούς αγάλματος αθλητή σε Ερμή, θα καταφύγουμε σε ένα άλλο πειστικότερο στοιχείο, το **ύψος** της μορφής, για να ενισχύσουμε την άποψη πως το πρότυπο του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου απεικόνιζε τον θεό αυτό.

Το ύψος της μορφής έφθανε τα 2.10μ., ύψος δηλαδή σπάνιο για άγαλμα θνητού. Όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα της Ολυμπίας²⁶⁶ οι ανδριάντες είχαν μέγεθος φυσικό ή μικρότερο του φυσικού και σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις το υπερέβαιναν, χωρίς όμως να φθάνουν σε υπερβολές²⁶⁷.

Με βάση λοιπόν τα δύο παραπάνω στοιχεία, το κηρύκειο και το ύψος των αντιγράφων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως ο αγαλματικός αυτός τύπος απεικόνιζε εξ αρχής τον **Ερμή**.

---

²⁶⁴ LIMC V, λ.Hermes, αρ. 356 b: Μελανόμορφος αμφορέας στο Βρετανικό Μουσείο BM B 230. CVA 4, πίν.56,4b. (530 π.Χ.)

²⁶⁵ LIMC V, λ.Hermes, αρ. 433: Πβ. Βερολίνο F2530, ARV2 831,20.

²⁶⁶ Curtius-Adler, Olympia V, αρ.147,148,149,155,158,159,164 (ανδριάντας Ολυμπίας, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁶⁷ Ε.Κεφαλίδου, Νικητής (Διδ.Διατρ.1996), 95 σημ.49. Η ύπαρξη του νόμου για το ύψος των αγαλμάτων μας οδηγεί στη σκέψη ότι θα πρέπει να υπήρχαν και περιπτώσεις αγαλμάτων υπερφυσικού μεγέθους, θα πρέπει όμως να ήταν περιορισμένες.

Προβληματική τέλος είναι η **αποκατάσταση του δεξιού χεριού**, το οποίο, όπως αναφέραμε πιο πάνω, σώζεται μόνο μέχρι τον αγκώνα στα αντίγραφα της Κυρήνης και της Σίδης. Ο δεξιός βραχίονας έρχεται προς τα εμπρός και είναι έντονα λυγισμένος στον αγκώνα. Το στήριγμα (puntello) που σώζεται κάτω από το δεξιό μείζονα θωρακικό στα αντίγραφα της Κυρήνης και της Γόρτυνας και επάνω σ' αυτόν στο αντίγραφο της Σίδης χρησίμευε για τη στήριξη του καρπού του δεξιού χεριού.

Ποια ήταν όμως η **χειρονομία** που έκανε η μορφή; Η J.Inan πιστεύει πως πρόκειται για τη γνωστή χειρονομία λόγου²⁶⁸, όπως στο χάλκινο αγαλμάτιο του Annecy στο Petit Palais²⁶⁹ (πίν. 31α-δ), εκλεκτικό έργο του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Αν όμως λάβουμε υπόψη τη θέση του δεξιού βραχίονα και την απόδοση των μυών του, θα διαπιστώσουμε ότι η στροφή της παλάμης προς τα έξω μοιάζει αφύσικη, αν όχι αδύνατη. Φυσικότερη θα ήταν η στροφή της παλάμης προς το στήθος. Τα δάκτυλα θα πρέπει να έφθαναν λίγο πιο κάτω από τη βάση του λαιμού. Στην περίπτωση αυτή υπάρχουν τρεις δυνατότητες ερμηνείας της χειρονομίας:

α) Χειρονομία λόγου με την παλάμη στραμμένη προς τα μέσα²⁷⁰, η οποία ταιριάζει στον Ερμή, τον κατεξοχήν «λόγιο» θεό²⁷¹. Έτσι παρουσιάζεται ο Ερμής στην ερυθρόμορφη κύλικα του ζωγράφου του Βρύγου στο Βρετανικό Μουσείο²⁷², όπου όμως το χέρι του φθάνει στο ύψος του στόματος. Επίσης σε ανάγλυφη βάση λυχνοστάτη στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης της εποχής του Αυγούστου²⁷³, όπου έχουμε κατά πάσα πιθανότητα κάποιον εκλεκτικό αγαλματικό τύπο του Ερμή, που κάνει χειρονομία λόγου, του έχουν όμως αφαιρεθεί τα σύμβολα. Η θέση του δεξιού χεριού στη στήλη του Τσανάκαλε (πίν. 64γ) και η

---

²⁶⁸ Inan, Side,23.

²⁶⁹ J.Petit, Bronzes antiques de la Collection Dutuit (1980), 88κ.ε. αρ.32(με προηγούμενη βιβλιογραφία). Polyklet, 535κ.ε. αρ.39.

²⁷⁰ Neumann, Gesten,13κ.ε.

²⁷¹ Zanker, Hermesgestalt,117

²⁷² Neumann, Gesten, 14 εικ.4

²⁷³ H.U.Cain, Römische Marmorkandelaber (1985),112-113, 159 αρ. 9, πίν.12,1.2. LIMC VII 1, λ.Mercurius αρ.3b: Βοστώνη MFA 96.702. Από τη Ρώμη. Η συγγραφέας του λήμματος E.Simon αναφέρει την ανάγλυφη αυτή μορφή ως «Reliefnachbildung des Hermes Ludovisi», παρόλο που δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με τον τύπο αυτό ούτε στο μοτίβο στήριξης, ούτε, κυρίως στη χειρονομία του δεξιού χεριού, το οποίο φθάνει στη βάση του λαιμού και όχι στο ύψος του μετώπου, όπως στον Ερμή Ludovisi. Η ανάγλυφη αυτή μορφή θυμίζει περισσότερο τον εξεταζόμενο τύπο, του οποίου πιθανόν αποτελεί μία πολυκλειπίζουσα interpretatio.

χειρονομία λόγου, ανάλογη με της στήλης του Βατικανού (**πίν. 64β**), μας δίνει ακόμη μια ιδέα για την αποκατάσταση του αντίστοιχου χεριού του τύπου.

β) Χειρονομία ευχαριστίας μετά τον αγώνα, όπως χαρακτηρίζει ο G.Neumann²⁷⁴ τη χειρονομία του αυστηρορυθμικού χάλκινου ειδωλίου στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης²⁷⁵ (**πίν. 64δ**). Παρόμοια είναι και η χειρονομία του δεξιού νικητή-λαμπαδηδρόμου της Αντιοχίδας φυλής σε κρατήρα του Νικία στο Βρετανικό Μουσείο²⁷⁶. Η χειρονομία αυτή ταιριάζει σε αθλητή ή σε θεό που προστατεύει τους αθλητές, δηλαδή εναγώνιο, ιδιότητα με την οποία λατρεύεται ο Ερμής από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁷⁷. Σίγουρα πάντως το δεξιό χέρι του Ερμή Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης ήταν τοποθετημένο μακρύτερα από το στήθος από ό,τι του ειδωλίου της Νέας Υόρκης.

γ) Κρατούσε κάποιο αντικείμενο. Με την παλάμη του δεξιού χεριού στραμμένη προς το στήθος και τα δάκτυλα λυγισμένα, ο Ερμής θα μπορούσε να κρατά κάποιο ελαφρύ αντικείμενο. Την υπόθεση είχε κάνει και ο L.Polacco, όπως αναφέρθηκε παραπάνω²⁷⁸.

Σε ανάγλυφες επιτάφιας στήλες αθλητών των κλασικών χρόνων παρουσιάζονται οι νεκροί με το δεξιό ή το αριστερό χέρι σε θέση ανάλογη με το δεξιό χέρι του εξεταζόμενου τύπου. Το προτεταμένο τους χέρι κρατά **στλεγγίδα** ως στοιχείο δηλωτικό της ταυτότητάς τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η στήλη του Ευφήρου από τον Κεραμεικό²⁷⁹ (**πίν. 64ε**) και η στήλη του Αριστίωνος στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας²⁸⁰. Σε ανάλογο τύπο, αλλά κατενώπιον και με το χέρι να κρατά

---

²⁷⁴ Neumann, Gesten, 81 εικ.40.

²⁷⁵ Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 08.258.10. R.Thomas, Athletenstatuetten der Spätarchaik und Strengen Stils (1981), πίν. LIII,1,2.

²⁷⁶ Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αρ. 98.7-16.6. ARV2 133/1. Ε.Κεφαλίδου, όπ.π., 220 Λ4, πίν.56.

²⁷⁷ Zanker, Hermesgestalt, 94.

²⁷⁸ Polacco, Atleta, 16 κ.ε. (Ο L.Polacco διατύπωσε την άποψη ότι η μορφή κρατούσε με το δεξιό χέρι στεφάνι ή καρπούς.)

²⁷⁹ E.B.Harrison, AJA 81(1977), 416 αρ.37 (Χρονολογεί τη στήλη περίπου στο 420π.Χ.). B.S.Ridgway, Fifth Century Styles in Greek Sculpture(1929), εικ.110, 152 αρ.3 (Χρονολογεί τη μορφή περίπου στο 426π.Χ., αλλά τονίζει ότι ο χαρακτήρας της είναι «oldfashioned»). G.Kaminski στο Bol, Bildhauerkunst II, 236, εικ.168 α-β.

²⁸⁰ C.W. Claimont, Classical Attic Gravestones(1993),αρ.1.230 (Χρονολογείται περίπου στο 400-390π.Χ.).

τη στλεγγίδα χαμηλότερα, απεικονίζεται ο Σώστρατος σε επιτάφια στήλη στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης²⁸¹.

Ένα σοβαρό επιχείρημα που θα μας απέτρεπε από τη σύνδεση του εξεταζομένου τύπου -αν πρόκειται πράγματι για τον εναγώνιο Ερμή- με το αθλητικό αυτό σύμβολο, είναι το γεγονός ότι ο θεός αυτός δεν παρουσιάζεται με στλεγγίδα σε κανένα σωζόμενο μνημείο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στην αρχαιότητα δεν υπήρχε τέτοιου είδους παράσταση του θεού. Διαφωτιστικό σχετικά με το θέμα αυτό είναι το χωρίο του Πausανία (9. 22,1), το σχετικό με το ιερό του Ερμή Προμάχου στην Τανάγρα: «... τὸν δὲ Ἑρμῆν λέγουσι τὸν πρόμαχον ἑρετριέων ναυσὶν ἐξ Εὐβοίας εἰς τὴν Ταναγραίαν σχόντων τοὺς τῆφῆβους ἐξαγαγεῖν ἐπὶ τὴν μάχην καὶ αὐτὸν ἄτε ἔφηβον στλεγγίδι ἀμυνόμενον μάλιστα ἐργάσασθαι τῶν εὐβοέων τροπήν. »

Όταν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα οι F.Imhoof-Blummer και P.Gardner στο έργο τους “Numismatic Commentary on Pausanias” προσπάθησαν να συνδέσουν τα αναφερόμενα από τον Πausανία αγάλματα με μορφές που απεικονίζονται σε νομίσματα, παίρνοντας αφορμή από το παραπάνω κείμενο, πίστεψαν ότι αναγνώρισαν τον Ερμή Πρόμαχο στη γυμνή ανδρική μορφή σε ένα νόμισμα της Τανάγρας επί Τραϊανού στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας και σε μία μορφή αθλητή σε χάλκινο νόμισμα της Αθήνας του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁸². Και ενώ ο αθλητής στο αθηναϊκό νόμισμα σύντομα και δικαιολογημένα αποσυσχετίστηκε από τον τύπο του Ερμή Προμάχου²⁸³, η ανδρική μορφή του νομίσματος της Τανάγρας αναφέρεται ακόμη και σε πρόσφατη παρουσίαση της εικονογραφίας του Ερμή ως ο Ερμής Πρόμαχος της Τανάγρας «με στλεγγίδα και κηρύκειο(;)»²⁸⁴. Η μακριά κόμη όμως της εικονιζόμενης μορφής και η ομοιότητα του αντικειμένου που κρατά το δεξιό της χέρι περισσότερο με μικρό τόξο παρά με στλεγγίδα, με οδηγούν να συμφωνήσω με τον J.H.Kroll ότι και η μορφή του νομίσματος αυτού θα πρέπει να αποσυσχετισθεί από

²⁸¹ B.Cook, AntPl IX (1969), εικ.4b. G.Richter, Catalogue Sculptures, 58ap.85, πίν.69a.

²⁸² F.Imhoof-Blummer - P.Gardner, JHS 1887(ανατύπωση), 11,45,πίν.LXXIV,X.13 και LXXVII, DD.22-23.

²⁸³ B.V.Head,Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Attica, Megaris, Aegina (1977), 105.759 πίν. XVIII.7 (: Θησέας με στλεγγίδα και ρόπαλο).

²⁸⁴ LIMC V, λ.Hermes, αρ.856.

την εικονογραφία του Ερμή και να ταυτισθεί με τον Απόλλωνα²⁸⁵. Παρόλα αυτά είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν περισσότεροι από ένας αγαλματικοί τύποι του Ερμή Προμάχου, οι οποίοι θα έγιναν δημοφιλείς με την ανάπτυξη του αθλητισμού.

Παραλλαγές του τύπου

Εκτός από τον αγαλματικό τύπο που περιγράψαμε παραπάνω, σώζονται, όπως είδαμε, και τέσσερις παραλλαγές του, ένας κορμός, ένα ακέφαλο άγαλμα και δύο κεφαλές. Ο **κορμός της Κυρήνης** επαναλαμβάνει με ακρίβεια τον τύπο με εξαίρεση το δεξιό χέρι, το οποίο δεν αντιγράφει τη χειρονομία του, όπως αποδεικνύεται τόσο από το σωζόμενο τμήμα του, όσο και από την έλλειψη στηρίγματος (runtello) κάτω από το δεξιό τμήμα του στέρνου. Η παραλλαγή αυτή δεν είναι απίθανο να έφερε εικονιστική κεφαλή. Το **άγαλμα του χλαμυδοφόρου του Εθνικού Μουσείου (3.9) (πίν. 62α-δ)** είναι μια παραλλαγή του τύπου, στην οποία έχει προστεθεί μόνον η χλαμύδα²⁸⁶. Πιθανότατα απεικόνιζε τον έφηβο ως Ερμή.

Οι **κεφαλές του Βατικανού (3.6)** και **της Πετρούπολης (3.7)** διαφοροποιούνται από τον αρχικό τύπο με την **έντονη στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά** και την προσθήκη ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών, διαφορετικών στην κάθε περίπτωση. Στην **κεφαλή του Βατικανού (3.6)** τα πρησμένα αυτιά του κυρίου τύπου έχουν αντικατασταθεί από αυτιά σατύρου. Στην **κεφαλή της Πετρούπολης (3.7)** έχει προστεθεί μία γενειάδα, η οποία έκανε κάποιους μελετητές να τη θεωρήσουν πορτραίτο²⁸⁷. Διατηρώ τις επιφυλάξεις μου σχετικά με το αν πρόκειται για εικονιστική κεφαλή, καθώς οι μόνες διαφορές από το πρόσωπο του κυρίου τύπου, η ελαφρά επιμήκυνση και διαπλάτυνση στο κάτω μέρος του, οφείλονται ακριβώς στην ομαλή

---

²⁸⁵ J.H.Kroll, *The Athenian Agora*, τ. XXVI, *The Greek Coins* (1993), 143 αρ.270, πίν.18 (: Απόλλων με τόξο στο δεξιό χέρι και βέλος στο αριστερό).

²⁸⁶ Με την προσθήκη του συγκεκριμένου τύπου χλαμύδας, που είναι πορπωμένη στο δεξιό ώμο, το άγαλμα του Εθνικού Μουσείου παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες, ως προς το μοτίβο στήριξης, τη θέση των χεριών και τη χλαμύδα, με την κλασικιστική παραλλαγή του τύπου του Φωκίωνα στο Museo Nazionale Romano (αρ. 8583. Museo Nazionale Romano, 142 αρ. 61 εικ.). Επίσης η τοποθέτηση της χλαμύδας του έχει κάποιες ομοιότητες με την αιγίδα του αδημοσίευτου ακέφαλου εικονιστικού ανδριάντα πιθανότατα του Αδριανού στον τύπο του Διός Αιγιόχου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (ΜΘ αρ.21.996)

²⁸⁷ Ο G.Hafner (RM 76,1969, 41κ.ε.) μάλιστα θεωρεί τις κεφαλές της Πετρούπολης και της Villa Albani πορτρέτα του L.Brutus και του C.Servilius Ahala αντιστοίχως.

τοποθέτηση της γενειάδας, της οποίας η απόλυτη συμμετρία μαρτυρεί ότι πρόκειται για προσθήκη της εποχής του αντιγράφου. Η μετατροπή του αγένειου ωτοθλαδία Ερμή σε γενειοφόρο ωτοθλαδία άνδρα, μετατροπή αρκετά σπάνια, πιθανότατα έγινε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του διακόσμου σε κάποιο χώρο σχετικό με την άθληση. Σε περίπτωση που στο στοκ του εργαστηρίου δεν υπήρχε διαθέσιμο εκμαγείο αγάλματος Ηρακλή, ίσως το κενό να αναπληρώθηκε με τον τρόπο που αναφέραμε παραπάνω. Μία δεύτερη πιθανότητα είναι να δημιουργήθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο ένα *numen mixtum*, δηλαδή ένας Ερμηρακλής, όπως ο σπάνιος γενειοφόρος με βαλάντιο και κηρύκειο σε κειμήλιο λίθο του τέλους του 1^{ου} ή του 2^{ου} αι. μ.Χ. στο Μόναχο²⁸⁸.

Πολύ δυσκολότερη είναι η απάντηση στο ερώτημα ποιος και πότε δημιούργησε την πιο κινημένη παραλλαγή με την έντονη στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά, η οποία θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως κατοπτρικό αντίγραφο (*pendant*) του κυρίου τύπου. Το γεγονός πάντως ότι δεν πρόκειται για ακριβή, μηχανική αντιστροφή του κύριου τύπου, κάνει πιθανή την υπόθεση του G.Kaschnitz-Weinberg ότι πρόκειται για «*sfruttamenti ed adattamenti*» ενός ιδιαίτερα δημοφιλούς έργου, που δημιουργήθηκαν από τον κύκλο ή ακόμη και στο ίδιο το εργαστήριο του δημιουργού του πρωτοτύπου²⁸⁹.

Οπωσδήποτε ο αριθμός των σωζομένων παραλλαγών σε σχέση με τον αριθμό των σωζομένων αντιγράφων του τύπου, τρεις προς έξι, είναι εντυπωσιακά μεγάλος και δείχνει ότι ο σχετικά σπάνιος αυτός τύπος χρησιμοποιήθηκε συχνά για τη δημιουργία κλασικιστικών παραλλαγών.

Πρόελευση και χρήση των αντιγράφων

Όλα τα σωζόμενα αντίγραφα του εξεταζόμενου τύπου με βεβαιωμένο τόπο προέλευσης προέρχονται από το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, όπως φαίνεται και στο χάρτη (**πίν. 68**). Δυστυχώς είναι πολύ περιορισμένος ο αριθμός τους, αλλά ίσως να μην είναι τυχαίο ότι τα σημαντικότερα αντίγραφα του τύπου, Κυρήνης (3.1),

---

²⁸⁸ Μόναχο, Νομισματική Συλλογή A GDI 3. LIMC VII, λ.Mercurius αρ.155. Το μοτίβο στήριξης του Ερμηρακλή αυτού είναι το αντίστροφο από του εξεταζόμενου τύπου.

²⁸⁹ G.Kaschnitz-Weinberg, όπ.π., 36.

Δρέσδης (Περίνθου) (3.4), Σίδης (3.2), Γόρτυνας (3.3), βρέθηκαν στην περιοχή αυτή, τα τέσσερα μάλιστα από αυτά στη ρωμαϊκή επαρχία που περιλάμβανε την Κρήτη και την Κυρήνη. Παλαιότερα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, σύμφωνα με τη γνωστή αρχή του G.Lippold²⁹⁰, το πρωτότυπο του αγαλματικού τύπου Κυρήνης-Περίνθου-Σίδης βρισκόταν στον Ελλαδικό χώρο, πιθανότατα στην Αθήνα, τουλάχιστον μέχρι την εποχή που δημιουργήθηκαν τα αντίγραφα αυτά, δηλαδή τον 2^ο μ.Χ. αιώνα. Οι πληροφορίες όμως που έχουμε συγκεντρώσει σχετικά με την ευρύτατη κυκλοφορία εκμαγείων μέσα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία θα πρέπει να μας κάνει διστακτικούς στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το θέμα αυτό.

Ανασκαφικά δεδομένα υπάρχουν μόνο για τρία από τα σωζόμενα αντίγραφα:

α) Ο **κορμός της Γόρτυνας** βρέθηκε στον πρόναο του ναού του Απόλλωνα στη Γόρτυνα.

β) Το **άγαλμα της Κυρήνης** βρέθηκε στην περιοχή του Οίκου του Ιάσονος Μάγνου, ο οποίος θα πρέπει να ήταν γυμνάσιο²⁹¹, ενώ κοντά του βρισκόταν ναΐσκος αφιερωμένος στον Ερμή, όπως προκύπτει από αναθηματική επιγραφή, ο οποίος λειτουργούσε από την υστεροελληνιστική εποχή μέχρι την εποχή των Αντωνίων (Μάρκου Αυρηλίου και Κόμμοδου). Τεκμηριωμένη και πειστική είναι η άποψη του P.Mingazzini πως ο Ιάσων Μάγνος και οι απόγονοί του ήταν ιερείς του Ερμή και του Ηρακλή και πάτρονες του γυμνασίου²⁹².

γ) Σε ανάλογο χώρο βρέθηκε και το **άγαλμα της Σίδης**, στο κτήριο Μ της αρχαίας πόλης. Και το κτήριο αυτό θα πρέπει να ανήκε σε γυμνάσιο, όπως συνάγεται από την αρχιτεκτονική του διαμόρφωση και τα γλυπτά που το κοσμούσαν. Εκτός από το αντίγραφο του εξεταζόμενου τύπου, βρέθηκαν στο χώρο αυτόν άλλα δύο αγάλματα Ερμή, πέντε αγάλματα αθλητών και από ένα Απόλλωνα, Άρη, Ασκληπιού, Μαρσύα, Υγείας, Νίκης, Νέμεσης και Ήρας Εφεστίας²⁹³. Πρόκειται για συνηθισμένη επιλογή αγαλματικών τύπων σε γυμνάσια και θέρμες. Όλα μαζί αποτελούν ένα είδος

---

²⁹⁰ Lippold, Korpien, 45 (Πρόκειται για τη θεωρία του G.Lippold ότι αν υπάρχουν αντίγραφα ενός έργου στην Ανατολή, τότε και το πρωτότυπο βρισκόταν εκεί.)

²⁹¹ P.Mingazzini, L'Insula di Giasone Magno a Cirene (1966), 3κ.ε., 17, πίν. I-VII.

²⁹² P.Mingazzini, όπ.π., 104, 109.

²⁹³ Inan, Side, πίν. IV (κάτοψη) και αρ. 1, 2, 3, 4, 7, 10, 12, 20, 22, 28, 32, 36, 37, 54, 55, 69, 77, 94.

διδασκαλίας στους αθλουμένους σχετικά με τη σωματική τους κατάσταση και την ηθική τους υπόσταση.

Για τα υπόλοιπα αντίγραφα δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα. Τόσο όμως τα αντίγραφα όσο και οι παραλλαγές του τύπου θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί σε κάποιους ανάλογους χώρους, μεμονωμένα ή ως κατοπτρικά αντίγραφα του κυρίου ή κάποιου παρόμοιου αγαλματικού τύπου, χωρίς να είναι απαραίτητη η άμεση γειτνίασή τους. Μία ιδέα για το αισθητικό αποτέλεσμα μας δίνει το ζεύγος δύο κατά πάσα πιθανότητα κλασικιστικών μεταπλάσεων²⁹⁴, του Ερμή και του πολεμιστή από τον Κάνωπο της έπαυλης του Αδριανού στο Τινολί (**πίν. 66 α-γ**) Από τα υπόλοιπα αντίγραφα και παραλλαγές διαφοροποιείται η παραλλαγή του Εθνικού Μουσείου, η οποία είχε πιθανόν επιτύμβιο χαρακτήρα.

---

²⁹⁴ W.Trillmich, JDI 88, 1973, 277 εικ.31,32, σημ.99 (Συμφωνεί με την άποψη του H.Lauter).

4. ΕΡΜΗΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ («ΦΩΚΙΩΝ»)

Αντίγραφα

1. Βατικανό, Salla della Biga («Φωκίων»)
2. Αγαλμάτιο. Βατικανό, Galleria dei Candelabri

Κειμήλιος λίθος. Fitzwilliam Museum, Cambridge

Βιβλιογραφία για τον τύπο

Lippold, *SkulptVatMus* III 2,83κ.ε. αρ. 616,πίν. 41 και 438κ.ε. αρ. 33, πίν. 184.
W.H.Schuchhardt, *GGA* 213 (1960), 177. Helbig 4,αρ. 502 (W. Fuchs). Dörig,
Kalon,125κ.ε. (με αναλυτική βιβλιογραφία) . *LIMC* VI, λ. Hermes, 365 αρ. 926.

Κατάλογος των αντιγράφων

4.1. Βατικανό, Salla della Biga αρ. 2374 («Φωκίων») (πίν. 69 α-δ, 70 α,β)

Βρέθηκε το 1737 στον Κυρηνάριο λόφο κατά την ανέγερση του Palazzo Gentili. Αγοράστηκε το 1778 από τον γλύπτη V.Pacetti, ο οποίος έκανε και τις συμπληρώσεις πριν από την έκθεσή του στο Μουσείο του Βατικανού το 1780²⁹⁵.

Ύψ. με τις συμπληρώσεις και χωρίς την πλίνθο 2,09μ.

Μάρμαρο πεντελικό (G.Lippold).

Lippold, *SkulptVatMus III* 2, 83κ.ε. αρ. 616, πίν. 41,42. Dörig, 125κ.ε. (εικ. 17: το άγαλμα χωρίς τις συμπληρώσεις). LIMC V λ. Hermes, αρ. 926 (Αποδίδεται από τον J.Dörig στον Κάλωνα τον Ηλείο, άποψη που ασπάζεται και ο G.Siebert στο LIMC.)

Σύζεται το άγαλμα εκτός από την κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού, το αριστερό χέρι, το τμήμα της χλαμύδας που καλύπτει τον αριστερό πήχη, τα δύο πόδια κάτω από τα γόνατα, το αντίστοιχο τμήμα του κορμού-στηρίγματος και την πλίνθο. Το άγαλμα έχει συμπληρωθεί με νεότερο αντίγραφο κεφαλής κρανοφόρου, εξαιτίας της οποίας θεωρήθηκε άγαλμα του στατηγού Φωκίωνα.²⁹⁶

Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος. Το μικρό σωζόμενο τμήμα της δεξιάς πλευράς του λαιμού μαρτυρεί την ελαφρά στροφή του προς τα αριστερά. Το δεξιό χέρι είναι χαμηλωμένο και παράλληλο προς τον κορμό, ενώ με το λυγισμένο στον αγκώνα αριστερό χέρι που προβάλλει, είναι πιθανό να κρατούσε κάποιο αντικείμενο. Η χλαμύδα, η οποία καλύπτει τον κορμό και το αριστερό χέρι, είναι πορπωμένη στον δεξιό ώμο, έχει λίγες και πλατιές πτυχές και λοξή απόληξη.

Ο G.Siebert το χαρακτηρίζει αντίγραφο των αυτοκρατορικών χρόνων. Μία ακριβέστερη χρονολόγηση του αγάλματος είναι πολύ δύσκολη λόγω της κατάστασης διατήρησης. Πιθανότερη είναι η χρονολόγησή του στην εποχή των Αντωνίνων. Η απόδοση –αλλά και η διευθέτηση των πτυχών– του ενδύματος παρουσιάζει

²⁹⁵ Lippold, *SkulptVatMus III* 2, Anhang 536 αρ.616.

²⁹⁶ Lippold, *SkulptVatMus III* 2, 83 αρ.16. (Με λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης).

ομοιότητες με την προτομή του Μάρκου Αυρηλίου του πρώτου τύπου στο Μουσείο του Καπιτωλίου, η οποία χρονολογείται από τον K.Fittschen γύρω στο 140 μ.Χ.²⁹⁷.

4.2. Αγαλμάτιο. Βατικανό, Galleria dei Candelabri (πίν. 70γ, δ)

Αγοράστηκε το 1783 από τον P. Cavanaghi και μπήκε στο Μουσείο την ίδια χρονιά.

Ύψ. (χωρίς την πλίνθο) 0,625μ.

Μάρμαρο κιτρινωπό διαβρωμένο (G. Lippold:«Πεντελικό;»)

Lippold, *SkulptVatMus III*2, 438 αρ. 33κ.ε., πίν. 184.

Σώζεται η μορφή εκτός από την κεφαλή με τμήμα του λαιμού, το κάτω τμήμα του δεξιού πήχη με το χέρι, το αριστερό χέρι από τον ώμο με όλο το τμήμα της χλαμύδας που το καλύπτει, και τα σκέλη κάτω από τα γόνατα.

Το σωζόμενο τμήμα του λαιμού επιβεβαιώνει τη στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά. Η πτυχολογία της χλαμύδας στην μπροστινή όψη αποδίδεται με τρόπο επιπόλαιο και επίπεδο, ενώ στην πίσω όψη με βαθιές άτεχνες αυλακιές.

Έργο των αυτοκρατορικών χρόνων. Η κατάσταση διατήρησης και η ανομοιογενής απόδοση της χλαμύδας δυσχεραίνουν τη χρονολόγηση, το αγαλμάτιο πάντως μπορεί να χρονολογηθεί με κάθε επιφύλαξη στην εποχή των Αντωνίνων, όπως και το προηγούμενο έργο.

Κειμήλιος λίθος. Fitzwilliam Museum, Cambridge (πίν. 72α)

Τον 16^ο αιώνα ανήκε στον Fulvio Orsini²⁹⁸.

Ύψ. 17χιλ.

Σαρδόνυχας.

A.Furtwängler, *Gemmen mit Künstlerinschriften*, Jdl 3(1888),218. -L.Vollenweider, *Die Steinschneiderkunst und ihre Künstler in spätrepublikanischer und augusteischer Zeit* (1966), 63 σημ. 83, 67, πίν. 66. 1,2. Dörig, *Kalon*, 134κ.ε. σημ. 29 (με αναλυτική βιβλιογραφία). LIMC V, λ. Hermes, αρ. 926.

---

²⁹⁷ Fittschen-Zanker I, 67κ.ε. αρ.61, πίν. 69,70,71.

²⁹⁸ M.- L.Vollenweider, *Die Steinschneiderkunst und ihre Künstler in spätrepublikanischer und augusteischer Zeit* (1966), 63.

Στον ωοειδή κειμήλιο λίθο, ο οποίος φέρει στην αριστερή του πλευρά την εγχάρακτη υπογραφή του Διοσκουρίδη, αποδίδεται ανάγλυφα μορφή αγένειου άνδρα με πέτασο στην κεφαλή, χλαμύδα με λοξή απόληξη, πορπωμένη στον δεξιό ώμο, και κηρύκειο στο λυγισμένο δεξιό χέρι. Έχει στάσιμο το δεξιό και άνετο το αριστερό σκέλος, ενώ το δεξιό χέρι είναι τοποθετημένο κάθετα.

Χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου, κατά την οποία δημιούργησε τα έργα του ο διάσημος καλλιτέχνης Διοσκουρίδης.

Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του πρωτοτύπου

Το γεγονός ότι υπάρχουν δύο μόνον αποσπασματικά σωζόμενα γλυπτά που αποδίδουν τον εξεταζόμενο τύπο –ένα άγαλμα υπερφυσικών διαστάσεων και ένα αγαλμάτιο–, μας υποχρεώνει να καταφύγουμε και σε άλλες κατηγορίες μνημείων για την άντληση στοιχείων που θα χρησιμεύσουν στη μελέτη του.

Το ακέφαλο **άγαλμα της Salla della Biga (4.1)**, το οποίο μετά τη συμπλήρωσή του έγινε γνωστό ως «Φωκίων»²⁹⁹ θαυμάστηκε ιδιαίτερα από το κοινό και πολλούς καλλιτέχνες του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα³⁰⁰. Παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής του, το αντίγραφο αυτό δίνει πληροφορίες σχετικά με το μοτίβο στήριξης, την πτυχολογία της χλαμύδας, τη θέση των χεριών και τη στροφή της κεφαλής. Η μορφή είχε στάσιμο το αριστερό σκέλος, ενώ το άνετο δεξιό, του οποίου το γόνατο παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα έξω, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι πατούσε με ολόκληρο το πέλμα του στην πλίνθο, λίγο πιο μπροστά και δεξιά από το αριστερό, όπως έχει συμπληρωθεί³⁰¹. Το δεξιό χέρι, του οποίου οι φλέβες αποδίδονται ανάγλυφα, είναι χαμηλωμένο και προβάλλει μέσα από την πορπωμένη επάνω στον αντίστοιχο ώμο χλαμύδα. Η χλαμύδα αυτή, που καλύπτει τον κορμό και το λυγισμένο στον αγκώνα και προβαλλόμενο αριστερό χέρι, φαίνεται ότι είναι φτιαγμένη από χοντρό και βαρύ ύφασμα. Κάτω από αυτήν διακρίνεται το δεξιό σκέλος, όχι όμως και ο κορμός. Έχει λοξή απόληξη και μια δέσμη λίγων πλατιών πτυχών, οι οποίες ξεκινούν από την πόρπη. Οι κυριότερες είναι δύο λοξές

²⁹⁹ Σχετικά με την κεφαλή: Dörig, Kalon, 134 σημ.27,28.

³⁰⁰ Dörig, Kalon, 129κ.ε., εικ.2-5.

³⁰¹ Dörig, Kalon, εικ.13-16.

προς τα κάτω πτυχές που σχηματίζουν μεταξύ τους οξεία γωνία και δύο οριζόντιες σε σχήμα V στο στέρνο προς τον αριστερό ώμο. Στην πλαϊνή δεξιά όψη οι δύο κατακόρυφες πτυχές της χλαμύδας πλαισιώνουν τα δεξιό χέρι. Στην πίσω όψη δύο επίσης κατακόρυφες πτυχές προβάλλουν έντονα επάνω στην επίπεδη επιφάνεια της χλαμύδας. Η κεφαλή στρεφόταν ελαφρά προς τα αριστερά, όπως αποδεικνύει το σωζόμενο τμήμα του λαιμού.

Το **αγαλμάτιο της Galleria dei Candelabri (4.2)** επαναλαμβάνει τα χαρακτηριστικά του τύπου σε γενικές γραμμές με τον ίδιο τρόπο όπως το άγαλμα της Salla della Biga. Οι σημαντικότερες διαφορές σχετίζονται με την απόδοση και την πτυχολογία της χλαμύδας, η οποία μοιάζει φτιαγμένη από λεπτότερο ύφασμα, καθώς οι πτυχές της μπροστινής όψης είναι πιο λεπτές και επίπεδες. Ενώ όμως στην μπροστινή όψη ο δημιουργός του αγαλματίου ακολουθεί την πτυχολογία του αγάλματος, στην πίσω όψη αποδίδει με βαθιές αυλακίες μία σειρά από καμπύλες πτυχές, οι οποίες πλαισιώνονται στη δεξιά πλευρά από δύο κατακόρυφες. Το μοτίβο αυτό, κοινός τόπος για τους γλύπτες των ρωμαϊκών χρόνων, δε θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στον εξεταζόμενο τύπο, καθώς δεν έχει καμία σχέση με την πτυχολογία της μπροστινής όψης. Εκτός αυτού, η υποδεέστερη ποιότητα εργασίας του αγαλματίου, η οποία δεν οφείλεται μόνο στο μικρότερο μέγεθος του γλυπτού, καθιστούν πιο αξιόπιστη την «εκδοχή» του αγάλματος.

Για τη συμπλήρωση της αρχικής εικόνας του αγάλματος θα καταφύγουμε στις πληροφορίες που μας δίνει γι' αυτό ο **κειμήλιος λίθος του Διοσκουρίδη (πίν. 72α)**, ο οποίος ήδη από τον 19^ο αιώνα είχε συσχετισθεί –δικαιολογημένα– με τον τύπο του «Φωκίωνα»³⁰². Η μορφή που απεικονίζεται στον λίθο αυτόν και ακολουθεί πιστά τον εικονογραφικό τύπο που περιγράψαμε πιο πάνω, είναι αγένεια και η καλυμμένη με πέτασο κεφαλή της στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά. Ο πέτασος και το κηρύκειο που κρατά στο λυγισμένο αριστερό χέρι χαρακτηρίζουν τη μορφή ως Ερμή. Τα εικονογραφικά αυτά στοιχεία θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκαν στο πρωτότυπο, έστω και αν το σχήμα του πετάσου είναι αμφίβολο αν έχει αντιγραφεί πιστά. Και ενώ για τον πέτασο θα είναι δυνατό να καταλήξουμε μόνο μετά τη χρονολόγηση του

---

³⁰² A.Furtwängler, *Gemmen mit Künstlerinschriften*, Jdl 3 (1888), 218. P.Wolters, *Die Gipsabgüsse antiker Bildwerke zu Berlin* [επανεκδοση του ομώνυμου έργου του C.Friedrichs (1885)], 211, αρ.479 (Παρατηρεί ότι το άγαλμα της Salla della Biga και ο κειμήλιος λίθος του Διοσκουρίδη αντιγράφουν τον ίδιο τύπο.)

πρωτοτύπου, η θέση του κηρυκείου αποτελεί πιθανότατα νεωτερισμό των ρωμαϊκών χρόνων³⁰³. Αυτό φαίνεται και από την απουσία κάποιου ίχνους στο τμήμα της χλαμύδας που καλύπτει το αριστερό χέρι τόσο στο αντίγραφο της Sala della Biga όσο και στην επανάληψη της Galleria dei Candelabri. Ο Ερμής θα πρέπει να κρατούσε με το αριστερό του χέρι το κηρύκειο με κατεύθυνση προς τα εμπρός και κάτω, όπως ο Ερμής Ludovisi και άλλοι Ερμές σε αγγειογραφίες του β' μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ.³⁰⁴

Βασισμένος στην απεικόνιση του κειμηλίου λίθου του Διοσκουρίδη, ο W. Amelung συνέδεσε με τον εξεταζόμενο τύπο μία **κεφαλή** με πέτασο, την οποία είχε δει το 1900 να διατίθεται στο εμπόριο τέχνης³⁰⁵ (**πίν. 71α, β, γ**) και η οποία εξαφανίσθηκε στη συνέχεια. Επίσης μία κεφαλή ειδωλίου από πορφυρίτη στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης³⁰⁶ (**71δ**) αποτελεί κατά τον J.Dörig πιστό αντίγραφο της κεφαλής του Ερμή. Σχετικά με το αν είναι δυνατή μία τέτοια σύνδεση θα καταλήξουμε μετά τη χρονολόγηση του αγαλματικού τύπου.

Χρονολόγηση του πρωτοτύπου

Το γεγονός ότι για το πρωτότυπο του Ερμή του Βατικανού έχουν προταθεί διαφορετικές χρονολογήσεις από τους μελετητές, οφείλεται τόσο στην αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του μοναδικού πιστού του αντιγράφου και της επανάληψής του όσο και στα δυσαναπλήρωτα κενά που αφήνει η αντιγραφική παράδοση. Έτσι ο G.Lippold το χρονολογεί γύρω στο 460π.Χ.³⁰⁷ και ο W. Fuchs στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.³⁰⁸. Και οι δύο επιμένουν στη στυλιστική ομοιότητα της απόδοσης του ενδύματος με αυστηρορυθμικά έργα και ιδιαίτερος με τον τύπο της «Ασπασίας». Ο G.Lippold μάλιστα θεωρεί πιθανό δημιουργό του τον Ονάτα,

---

³⁰³ Πβ. το αντίγραφο του Ερμή Ludovisi στο Anzio (1.2).

³⁰⁴ Πβ. τη θέση του κηρυκείου του Ερμή σε λευκή λήκυθο του 450 π.Χ. (W.Riezler, *Weissgründige Attische Lekythen* (1914), πίν.44 α) και στον ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα του ζωγράφου της Περσεφόνης στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης του 440 π.Χ. (MMA 28.57.23. LIMC V, λ.Hermes, αρ. 637).

³⁰⁵ EA 175,176 (W.Amelung).

³⁰⁶ G.Richter, *Catalogue of Greek Sculpture*, αρ.40, πίν.40. Dörig, *Kalon*, 142 σημ.52, εικ. 19-21.

³⁰⁷ Lippold, *SkulptVatiMus III*2, 84.

³⁰⁸ Helbig 4 (1963), 398κ.ε. αρ.502 (W.Fuchs).

αποσυσχετίζει όμως τον παραδιδόμενο τύπο από το γνωστό Ερμή του Ονάτα και του Καλλιτέλη, τον οποίο αναφέρει ο Πausανίας (Πaus. 5, 27, 8). Ο A.Furtwängler το τοποθετεί επίσης στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και το αποδίδει στη Φειδιακή σχολή³⁰⁹. Αντίθετα ο J.Dörig προτείνει για το πρωτότυπο μία χρονολόγηση γύρω στο 420-410π.Χ.³¹⁰ υποστηρίζοντας ότι η αντίθεση μεταξύ κορμού και ενδύματος όπως αποδίδεται στο συγκεκριμένο έργο, δεν συναντάται παρά μόνο μετά την επικράτηση του Πλούσιου Ρυθμού. Η χρονολόγηση αυτή του επιτρέπει να το αποδώσει στον Κάλωνα τον Ηλείο. Τέλος ο W.-H. Schuchhardt το χρονολογεί στην αρχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ.³¹¹.

Καθώς το διάστημα αυτό των πενήντα ετών μέσα στο οποίο κινούνται οι χρονολογήσεις των παραπάνω μελετητών είναι μεγάλο, θα πρέπει να στηριχθούμε σε συγκρίσεις με έργα της πλαστικής και –επικουρικά– της αγγειογραφίας, για να καταλήξουμε στη δική μας πρόταση. Η **λεγόμενη Ασπασία** (460 π.Χ.) είναι έργο το οποίο προσφέρεται για σύγκριση λόγω του ιματίου που καλύπτει τη μορφή. Το στοιχείο αυτό μάλιστα είναι δυνατό να μας παρασύρει, ώστε να μιλήσουμε για ομοιότητα, η οποία όμως περιορίζεται μόνο στην απόδοση του υφάσματος. Το ένδυμα δεν αφήνει να διακρίνεται ο κορμός της γυναίκας σε αντίθεση με του «Φωκίωνα», που στη δεξιά πλευρά διαγράφεται από τη μέση και κάτω. Κι αυτό συμβαίνει παρόλο που η χλαμύδα του «Φωκίωνα» μοιάζει φτιαγμένη από πιο χονδρό ύφασμα από ό,τι της «Ασπασίας». Αυτό αποδεικνύει ότι στη δεύτερη περίπτωση η αυστηρορυθμική εντύπωση που δίνει ο Ερμής του Βατικανού είναι παραπλανητική.

Μεταγενέστερο θα πρέπει να θεωρήσουμε τον εξεταζόμενο τύπο και από τα **ανάγλυφα του Παρθενώνα**. Σε μορφές όπως ο θεράπων μπροστά από το τέθριππο στην πλάκα XXVII της βόρειας ζωφόρου³¹² (**πίν. 72γ**), το ένδυμα δίνει την εντύπωση πως καλύπτει τον κορμό με πιο φυσικό τρόπο.

Μόνο μετά την εμφάνιση του Πλούσιου ρυθμού αποδίδεται με τον τρόπο του δημιουργού του «Φωκίωνα» ο «διάλογος» μεταξύ κορμού και ενδύματος. Είναι

³⁰⁹ A.Furtwängler, Gemmen mit Künstlerinschriften, Jdl 3 (1888), 219.

³¹⁰ Dörig, Kalon, 134κ.ε.(κυρίως 142). Πβ. LIMC VI, λ.Hermes, αρ.926.

³¹¹ W.-H.Schuchhardt, GGA, 213 (1960), 177 (σχετικά με το «Φωκίωνα» της Sala della Biga 616).

³¹² I.Jenkins, The Parthenon Frieze (1994), 94 XXVII.72.

πειστική η άποψη του J.Dörig³¹³, ο οποίος χρονολογεί τον «Φωκίωνα» στη δεκαετία **420-410 π.Χ.**, κοντά στον Διαδούμενο του Πολυκλείτου. Ο χλαμυδοφόρος νέος με το άλογο σε ένα κατά πάσα πιθανότητα αττικό αναθηματικό **ανάγλυφο στο Μουσείο Torlonia της Ρώμης (πίν. 72β)**, που χρονολογείται στο 420-410 π.Χ.³¹⁴ βρίσκεται στην ίδια στυλιστική βαθμίδα.

Μεταγενέστερο είναι ένα επίσης αττικό **επιτύμβιο ανάγλυφο στο Μουσείο Puschkin της Μόσχας (πίν. 72δ)** με τον γενειοφόρο άνδρα δίπλα στο άλογο³¹⁵. Όχι μόνον οι αναλογίες της μορφής αλλά και η απόδοση του επάνω τμήματος του κορμού μέσα από το ένδυμα, απέχουν από τον τύπο που μας απασχολεί.

Ο εικονογραφικός τύπος του χλαμυδοφόρου Ερμή

Ο εικονογραφικός τύπος του χλαμυδοφόρου Ερμή, στον οποίο ανήκει ο εξεταζόμενος τύπος, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Το αποδεικνύουν πολλά έργα όπως η ομάδα των **βοιωτικών ειδωλίων (πίν. 73α, β)** που παριστάνουν το θεό με κωνικό πίο, χλαμύδα με λοξή απόληξη και κριό που κρατά με το λυγισμένο αριστερό του χέρι. Από το χώρο της αγγειογραφίας θα αναφερθούμε και πάλι στη μορφή του Ερμή Ψυχοπομπού όπως παρουσιάζεται στον **κωδωνόσχημο κρατήρα του ζωγράφου της Περσεφόνης στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης³¹⁶ (πίν. 74β)**. Μία σύγκριση του εξεταζόμενου τύπου με τη μορφή του Ερμή στον κρατήρα, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 440 π.Χ., καταδεικνύει την ομοιότητα μεταξύ τους όσον αφορά το μοτίβο στήριξης, τη θέση των μελών του σώματος και του κηρυκείου. Διαφορές παρουσιάζει η πτυχολογία της χλαμύδας, η οποία καλύπτει έναν χιτωνίσκο. Η πτυχολογία της θυμίζει τα πήλινα βοιωτικά ειδώλια, τα οποία απεικονίζουν τον τύπο του Ερμή κριοφόρου.

Ο αγαλματικός τύπος του Ερμή με χλαμύδα που καλύπτει το σώμα του επιβιώνει και στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως φαίνεται από δύο κλασικιστικά αγάλματα με παρόμοιο μοτίβο στήριξης και χλαμύδας στο Μουσείο Altemps της Ρώμης (**πίν. 75α**)

---

³¹³ Dörig, Kalon, 142.

³¹⁴ Ρώμη, Torlonia 433. J.Boardman, Greek Sculpture.The Classical Period (1985), 182, αρ.145 (εικ.).

³¹⁵ C.Clairmont, Classical Attic Tombstones, αρ.2331.

³¹⁶ Νέα Υόρκη, MMA 28.57.23. ARV² 1012,1. LIMC VI, Hermes, αρ. 637.

και στην Galleria Chiaramonti του Βατικανού (**πίν. 75β**). Πιο κοντά όμως στην πτυχολογία του εξεταζόμενου τύπου βρίσκεται η χλαμύδα του εξεταζόμενου τύπου Ερμή σε νόμισμα του Μάρκου Αυρηλίου (**πίν. 73γ**).

5. ΕΡΜΗΣ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ - PITTI - LANSDOWNE

Αντίγραφα

1. Άγαλμα. Βερολίνο, Staatliche Museen
2. Άγαλμα. Φλωρεντία, Palazzo Pitti
3. Κεφαλή. Ρώμη, Παλατίνος, Antiquarium
4. Άγαλμα. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum (Πρώην Συλλογή Lansdowne)
5. Κορμός. Βερολίνο, Staatliche Museen
6. Κορμός. Φραγκφούρτη, Liebighaus

Μεταπλάσεις – επαναλήψεις

7. Κορμός. Πέργαμο, Ασκληπιείο
8. Κορμός. Βατικανό, Αποθήκη
9. Κορμός αγαλματίου. Βατικανό, Μουσείο Chiaramonti

Βιβλιογραφία για τον τύπο

EA. 213-215 (P.Arndt). EA. 2855 – 2856 (P.Mingazzini). Furtwängler, Meisterwerke, 502κ.ε. A.Adriani, Bull. Com. 61,1933,59 κ.ε. C.Blümel, Der Diskusträger Polyklets, BWPr (1930), 90. Lippold, Plastik, 178. Lippold, Kopien, 63, 197. F.Willemsen, AA 1957, 25 κ.ε. Helbig 2 (1966) 535 αρ. 1759 (H. v. Steuben). A. Linfert, Von Polyklet zu Lysipp (Diss. 1966), 14κ.ε., 17, 18, 20. Arnold, Polykletefolge, 123 κ.ε. A. Linfert, Polyklet, 266 κ.ε. Bol, Diskobol, 72κ.ε. C.Maderna στο Bol, Bildhauerkunst II, 318 κ.ε., 319 εικ. κειμ. 87

Κατάλογος αντιγράφων

Άγαλμα. Βερολίνο, Staatliche Museen (Μουσείο Περγάμου) αρ. Κ 161 (πίν. 76 α,β)

Πιθανόν από την έπαυλη Aldobrandini στη Ρώμη. Αγοράστηκε το 1824 από τον Schinkel von Canuccini στη Ρώμη.

Ύψ. 1,84μ.

Μάρμαρο λευκό.

Furtwängler, Meisterwerke, 505. C. Blümel, Römische Kopien Griechischer Statuen des V. Jahrhunderts v. Chr. In den Staatlichen Museen zu Berlin, Katalog der Sammlung antiker Skulpturen, IV (1931), 24 K 161. Arnold, Polykletnachfolge, 123 κ.ε., 264. 1, πίν. 10a. A.Linfert, Polyklet, 270. Bol, Diskobol, 74 κ.ε. σημ. 203.

Το άγαλμα είναι συγκολλημένο από περισσότερα κομμάτια. Δε σώζονται τμήματα των φτερών των σανδαλιών. Συμπληρωμένα είναι η άκρη της μύτης, το πίσω τμήμα της κεφαλής, το δεξιό χέρι από τη μασχάλη, το αριστερό χέρι με το βαλάντιο κάτω από τη μέση του πήχη, τμήματα της παρυφής του ιματίου στο σημείο αυτό και στο κατώτερο μέρος της, τα μπροστινά τμήματα των ποδιών, τα φτερά των σανδαλιών, εκτός από το εξωτερικό του αριστερού σανδαλιού, και η πλίνθος του αγάλματος εκτός από το τμήμα ανάμεσα στα πέλματα. Η επιφάνεια του αγάλματος έχει υποστεί σύγχρονες επεμβάσεις.

Ο τρόπος στήριξης του ανδρικού χλαμυδοφόρου αγάλματος με τα φτερωτά σανδάλια επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη τμημάτων των πελμάτων και της αρχικής πλίνθου. Ο νέος θεός με το ραδινό, αθλητικό σώμα πατά στο στάσιμο αριστερό σκέλος, ενώ το άνετο δεξιό, τελείως απαλλαγμένο από το βάρος του κορμού, πατά στην ίδια ευθεία με το αριστερό. Η θέση του έχει ως αποτέλεσμα την έντονα λοξή τοποθέτηση της λεκάνης και τη σιγμοειδή στάση της μορφής. Η απόδοση του κορμού είναι μαλακή με διακριτική απόδοση των κοιλιακών και των μυών του στέρνου. Ο αριστερός βραχίονας είναι κολλημένος στον κορμό και λυγίζει στον αγκώνα δημιουργώντας αμβλεία γωνία. Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο, όλο το σωζόμενο τμήμα του αριστερού χεριού και πέφτει μέχρι κάτω από το γόνατο, πλαισιώνοντας την αριστερή πλευρά του κορμού. Επάνω στον αριστερό ώμο δηλώνεται ανάγλυφα κομβιόσχημη πόρπη, από την οποία ξεκινά ο χαρακτηριστικός σχηματισμός του ιματίου, που καλύπτει τον αριστερό βραχίονα, καταλήγει στο εσωτερικό του αγκώνα και δημιουργεί ένα είδος στενού, καμπύλου κόλπου με κλίση

προς τον κορμό. Στην αριστερή όψη οι πτυχές στο επάνω τμήμα αφήνουν γυμνό ένα μικρό τμήμα του βραχίονα, ενώ στο κάτω τμήμα του δημιουργούν παράλληλες μεταξύ τους καμπύλες πτυχές. Η απόδοση της πίσω όψης του κορμού είναι πιο επίπεδη και σχηματοποιημένη. Τρία στηρίγματα είχαν τοποθετηθεί στο άγαλμα: ένας κορμός-στήριγμα συμφυής με το αριστερό σκέλος, ένα πλατύ στήριγμα ορθογώνιας διατομής ανάμεσα στις κνήμες και ένα –συμπληρωμένο σήμερα– μεταξύ του δεξιού ισχίου και του αντίστοιχου καρπού.

Η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει προς τα κάτω. Από το στενό, σχεδόν τριγωνικό πρόσωπο τμήματα της αρχικής επιφάνειας σώζονται μόνο στα μάτια με τα στενά βλέφαρα και τις μαλακές μεταβάσεις προς τα φρύδια και τις παρειές. Επίσης είναι αναγνωρίσιμο το σχήμα των λεπτών μισάνοιχτων χειλιών και του μικρού σαγανιού, καθώς και η προβολή του μετώπου. Κατά τα άλλα στο υπόλοιπο πρόσωπο δε σώζεται η αρχική επιφάνεια. Η κόμη αποτελείται από σγουρούς, κυματιστούς, βοστρύχους, των οποίων το σχήμα –συχνά όχι πλήρες– αποδίδεται με τρόπο περισσότερο σχεδιαστικό παρά ανάγλυφο.

Το αντίγραφο του Βερολίνου αρ. 161 χρονολογείται στο πρώτο μισό του 1ου αι. μ.Χ. Πιο συγκεκριμένα ο P.C.Bol το χρονολογεί στην εποχή του Τιβερίου.

Άγαλμα. Φλωρεντία, Palazzo Pitti αρ. D16 (πίν. 76γ)

Μάρμαρο.

Furtwängler, Meisterwerke, 504. Dütschke, II 16. EA. 213-215. W.Amelung, Führer durch die Antiken in Florenz, αρ. 193. Arnold, Polykletnachfolge, 123 κ.ε. (E 2). A. Linfert, Polyklet, 267 εικ. 136, 270 κ.ε. Bol, Diskobol, 73 κ.ε., εικ. 68-70.

Συμπληρωμένα είναι η βάση, ο κορμός-στήριγμα, το αριστερό σκέλος κάτω από τη μέση της κνήμης και το δεξιό κάτω από το γόνατο. Το δεξιό έχει συμπληρωθεί λανθασμένα με το πέλημα του να πατά υπερβολικά πίσω. Η κεφαλή συνανήκει, αλλά το τμήμα του λαιμού επάνω στο οποίο έχει τοποθετηθεί είναι συμπληρωμένο. Συμπληρωμένα επίσης είναι η μύτη και τα φτερά στην κεφαλή, των οποίων οι βάσεις υπήρχαν, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα και το αριστερό άκρο χέρι, όχι όμως και το τμήμα κηρυκείου που ακουμπά στο ιμάτιο. Σοβαρή φθορά στην επιφάνεια, ιδιαίτερα στην κόμη και το πρόσωπο, έχουν προκαλέσει οι επεμβάσεις για τη συντήρηση του γλυπτού.

Το άγαλμα του Palazzo Pitti δε δίνει πληροφορίες ούτε για τον τρόπο στήριξης, ούτε για την αρχική θέση της κεφαλής. Επομένως η εντύπωση που δίνει πως ο κορμός είναι ορθός με μια μικρή κλίση προς τα πίσω και η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά, χωρίς όμως να κλίνει προς τα κάτω, είναι απατηλή. Η απόδοση του κορμού, που στηρίζεται στο αριστερό σκέλος, χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό, και ευαισθησία. Η μετάβαση μεταξύ των όγκων του είναι ομαλή. Το αριστερό χέρι, που καλύπτεται εξ ολοκλήρου από το ιμάτιο είναι λυγισμένο σε αμβλεία γωνία και ανοίγει προς τα αριστερά. Επάνω στον αριστερό ώμο δηλώνεται ανάγλυφα στρογγυλή πόρπη, από την οποία ξεκινά ο χαρακτηριστικός σχηματισμός του ιματίου, που κλύπει τον αριστερό βραχίονα, κλύπει στο εσωτερικό του αγκώνα και δημιουργεί ένα είδος στενού, καμπύλου κόλπου με κλίση προς τον κορμό. Οι πτυχές, τόσο αυτές που καλύπτουν το χέρι, όσο και αυτές που πέφτουν κάθετα από τον πήχη, είναι πλούσιες και πιο απλωμένες σε σχέση με το αντίγραφο του Βερολίνου αρ. K161. Επάνω στον αριστερό πήχη και σε σχεδόν οριζόντια θέση είναι ακουμπισμένο ραβδόμορφο τμήμα του κηρυκείου που κρατούσε το αριστερό χέρι.

Σε αντίθεση με τον κορμό, το πρόσωπο με τις λείες επιφάνειες, που οφείλονται σε σύγχρονη επέμβαση, δίνει την εντύπωση του παγωμένου και άψυχου. Η εσφαλμένη τοποθέτηση της κεφαλής επιτείνει την εντύπωση αυτή. Τα μάτια έχουν στενά βλέφαρα και επίπεδους βολβούς και το στόμα είναι μικρό με σαρκώδη χείλη. Η κόμη αποτελείται από σχετικά μακριούς κυματοειδείς βοστρύχους, χτενισμένους προς τα πίσω, ενώ μικρότεροι οριζόντιοι βόστρυχοι δημιουργούν το πλαίσιο επάνω από το μέτωπο. Στα πλάγια της κεφαλής σώζονται οι βάσεις δύο φτερών.

Σχετικά με τη χρονολόγηση του αγάλματος έχουν γίνει δύο διαφορετικές προτάσεις. Η D.Arnold το χρονολογεί στην εποχή των Φλαβίων ή του Αδριανού, ενώ ο P.C.Boi δικαιολογημένα αντιπροτείνει την τοποθέτησή του στην εποχή του Τιβερίου. Την άποψη αυτή ενισχύει η ομοιότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου του αντιγράφου, ιδίως των ματιών, με εικονιστική κεφαλή του Τιβερίου στο Μουσείο του Καπιτωλίου³¹⁷ και με προτομή του στο Palazzo Braschi³¹⁸ της Ρώμης.

---

³¹⁷Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου αρ.283. Fittschen – Zanker, 10 αρ.10, πίν. 12

³¹⁸Ρώμη, Palazzo Braschi, αρ.416. Fittschen – Zanker, 13 αρ.12, πίν.13, 14.

5.3. Κεφαλή. Ρώμη, Παλατίνος, Antiquarium (πίν. 77α-γ)

Βρέθηκε το 1940 στη *Domus Augustana* του Δομιτιανού στον Παλατίνο λόφο της Ρώμης³¹⁹.

Σωζ. ύψ. 0,30μ.

Μάρμαρο λεπτόκοκκο ελληνικό.

Collini, BCom 68,1940, 233. Carettoni, BA 33, 1948, 290 κ.ε., εικ. 1-4. F.Willemsen, AA 1957, 27, εικ. 1. Arias, Policleteo, πίν. 93. Arnold, PolykleteNachfolge, 123 κ.ε., 264 αρ. 3, πίν. 9 a. Helbig II 4, αρ. 2084. A.Linfert στο Polyklet, 607 αρ. 131 εικ. 131. Bol, Diskobol, 81 κ.ε., 84 εικ. 79-81, 85 εικ. 82.

Η κεφαλή και ο λαιμός είναι συγκολλημένα από τρία κομμάτια. Δε σώζονται τμήμα του λαιμού και το μεγαλύτερο μέρος του σαγονιού. Αποκρούσεις υπάρχουν στο πίσω δεξιό τμήμα του κρανίου, στη μύτη, στα χείλη και στο λαιμό. Ίχνη της πατίνας που κάλυπτε το πρόσωπο και το λαιμό σώζονται σε αρκετά σημεία, κυρίως στα πλάγια του σαγονιού, γύρω από τα αυτιά, στην κόμη και στην επιφάνεια του προσώπου που εφάπτεται με αυτήν.

Κεφαλή και λαιμός νέου. Η κεφαλή παρουσιάζει κλίση και στροφή προς τα αριστερά, όπως φαίνεται από την πτυχή στην αριστερή πλευρά του σαγονιού. Το πρόσωπο είναι στενό και λεπτό, με παλλόμενη επιφάνεια. Το στόμα είναι μικρό με σαρκώδη καιμισάνοιχτα χείλη. Η λεπτή μύτη δημιουργεί με το μέτωπο μια ελαφρά καμπύλη. Τα αμυγδαλωτά μάτια –μεγαλύτερο το δεξιό και μικρότερο το αριστερό, λόγω της κλίσης της κεφαλής– έχουν καμπύλους βολβούς και πλατιά βλέφαρα. Συνολικά το πρόσωπο δίνει την εντύπωση ότι ανήκει σε παιδί ή έφηβο. Το κρανίο εκτείνεται σε αρκετό βάθος και καλύπτεται από κόμη χωρίς ιδιαίτερο όγκο, η οποία αποτελείται από μηνοειδείς και σιγμοειδείς βόστρυχους, πιο κοντούς επάνω από το μέτωπο και μακρύτερους επάνω και πίσω. Οι βόστρυχοι έχουν σαφές περίγραμμα και χωρίζονται εσωτερικά από λεπτές αυλακίες, εναλλάξ βαθύτερες και πιο ρηχές. Χωρίζονται στη μέση επάνω από το μέτωπο, δημιουργώντας μία τανάλια, της οποίας το αριστερό άκρο καμπυλώνεται προς τα επάνω. Επάνω από αυτήν και στα δεξιά της μια πλατιά, καμπύλη ομάδα βόστρυχων κατευθύνεται προς τα κάτω και δεξιά, ενώ αριστερά μικρότεροι βόστρυχοι, σα φτερά, κατευθύνονται προς τα αριστερά. Στην αριστερή πλευρά οι βόστρυχοι είναι κτενισμένοι προς τα πίσω και επάνω και στη συνέχεια καμπυλώνονται άτακτα. Αντίθετα στη δεξιά πλευρά καμπυλώνονται με τρόπο περισσότερο πολυκλείτσιο και η κορυφή του κρανίου στέφεται από

³¹⁹ Collini, BCom 68,1940, 233.

βοστρύχους που δημιουργούν στρόβιλο. Μπροστά από τα επιμελημένα αποδοσμένα αυτιά ένας σιγμοειδής βόστρυχος σε κάθε πλευρά καμπυλώνεται προς τα εμπρός. Χρήση τρυπανιού είναι εμφανής μόνο σε ορισμένους βοστρύχους στην αριστερή πλευρά της κεφαλής.

Η κεφαλή του Παλατίνου έχει χρονολογηθεί από την D.Arnold στην εποχή του Τραϊανού, από τον A.Linfert στον 1ο αι. μ.Χ. και από τον P.C.Bol στο τέλος του αΐμιού του 1^{ου} αι. μ.Χ. Η απόδοση της κόμης και των ματιών παρουσιάζει ομοιότητες με τα αντίγραφα της κεφαλής του Δισκοφόρου του Πολυκλείτου στο Hermitage, στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης και στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης, τα οποία χρονολογούνται στο διάστημα 30-40 μ.Χ.³²⁰. Επομένως η άποψη του P.C.Bol είναι η πιθανότερη.

5.4. Άγαλμα. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum αρ. 52.234. 15 (Πρώην Συλλογή Lansdowne αρ. 104) (πίν. 78α-γ)

Βρέθηκε στην έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι (στο pantanello). Ανήκε στη Συλλογή του Μαρκήσιου Lansdowne από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αι. και αποκτήθηκε από το Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν.Υόρκης μέσω του Ιδρύματος Hearst το 1956.

Σωζ. ύψ. 1,75μ.

Μάρμαρο

A.Michaelis, Ancient marbles in Great Britain, 446 αρ. 35. Furtwängler, Meisterwerke, 503 εικ. 91. BMetrMus 16, 1958, 189. C.Vermeule - D.von Bothmer, AJA 63, 1959, 330, πίν. 77 3-5. Arnold, Polykletnachfolge, 123 κ.ε., 264 αρ. 5. J.Raeder, Die statuarische Ausstattung der Villa Hadriana bei Tivoli (1983), 45 I 22. Bol, Diskobol, 78 κ.ε. σημ. 205., 84 εικ. 79-81, 85 εικ. 82.

Από το άγαλμα συμπληρωμένα είναι μόνον η μύτη, το αριστερό χέρι και οι άκρες των δακτύλων του δεξιού χεριού.

Το άγαλμα σώζεται σχεδόν ολόκληρο. Ο τρόπος στήριξης του κορμού και η θέση της κεφαλής επαναλαμβάνουν σε γενικές γραμμές αυτά του αγάλματος του Βερολίνου αρ. 161, με τη διαφορά ότι ο κορμός είναι περισσότερο ορθός και η κεφαλή κλίνει λιγότερο προς τα κάτω. Η απόδοση του κορμού χαρακτηρίζεται από τη σαφή διαφοροποίηση των τμημάτων του και τις σκληρές επιφάνειες. Τα αριστερό

---

³²⁰ Kreikenbom, Polyklet, 523 κ.ε. αρ.24, 25, 26, εικ. 24 – 26.

χέρι κατεβαίνει στο πλάι ανοίγοντας περισσότερο από ό,τι στο αντίγραφο του Βερολίνου αρ. 161 και έχει τα δάχτυλα χαλαρά. Το ίδιο, αλλά πιο έντονα, συμβαίνει με το αριστερό χέρι, το οποίο απομακρύνεται από τον κορμό, προκαλώντας τη δημιουργία διαφορετικών πτυχών στο ιμάτιο. Το ιμάτιο με τον τριγωνικό του σχηματισμό καλύπτει τον αριστερό ώμο και όλη την αριστερή πλευρά του αγάλματος μέχρι τη μέση της κνήμης. Οι πτυχές ξεκινούν από τη δισκόμορφη πόρπη με το κομβιόσχημο έξαρμα επάνω στον αριστερό ώμο και πέφτουν κάθετα δημιουργώντας ένα στενό, κάθετο κόλπο, ο οποίος φθάνει μέχρι το ισχίο. Στο μηρό εφάπτεται ο κάθετος κυματοειδής σχηματισμός της παρυφής του ενδύματος, ενώ στην πλάγια όψη επαναλαμβάνεται απλοποιημένος και πιο πλούσιος ο σχηματισμός του ιματίου του αγάλματος του Βερολίνου αρ. 161, καλύπτοντας ολόκληρο το βραχίονα. Ένα οριζόντιο στήριγμα ορθογώνιας διατομής συνδέει μεταξύ τους τις κνήμες και ένα άλλο τον καρπό του αριστερού χεριού με το αντίστοιχο ισχίο, ενώ ένας κορμός-στήριγμα, συμφυής με το αριστερό σκέλος, καλύπτεται στο επάνω μέρος του από τις κάθετες πτυχές του ιματίου. Η απόδοση της πίσω όψης του κορμού είναι πιο επίπεδη.

Η κεφαλή στηρίζεται στο στιβαρό λαιμό και στρέφεται προς τα αριστερά και ελαφρώς προς τα κάτω. Το πρόσωπο είναι στενό, με σαγόني πιο γαμάτο από του αγάλματος του Βερολίνου αρ. 161, και πιο επίπεδες παρειές. Το μικρό στόμα έχει μισάνοιχτα, σαρκώδη χείλη και τα μάτια με τους επίπεδους βολβούς είναι ανοιχτά και όχι χαμηλωμένα. Η κόμη αποτελείται από σιγμοειδείς βοστρύχους κτενισμένους προς τα εμπρός και κάτω, ιδίως στην μπροστινή σειρά, μειώνοντας έτσι το ύψος του μετώπου με το προβεβλημένο μετωπιαίο οστό. Το άγαλμα χρονολογείται, δικαιολογημένα από τον P.C. Βοί στην όψιμη εποχή του Αδριανού ή και την πρώιμη των Αντωνίων. Η ομοιότητα που παρουσιάζει με το αναθηματικό ανάγλυφο του Πολυδευκίωνα από την περιοχή της Λουκούς στο Εθνικό Μουσείο, το οποίο χρονολογείται μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.³²¹, ως προς την απόδοση της κόμης, του κορμού και του ιματίου, στηρίζουν τη χρονολόγηση αυτή. Επιπλέον όμως η μορφή του Πολυδευκίωνα στο ανάγλυφο αυτό, το οποίο σχετίζεται προφανώς με την έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην περιοχή αυτή, δίνει την εντύπωση ότι

---

³²¹ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.1450. S.Karusu, RM 76, 1969, 264. Καλτσάς, Εθνικό, 347 αρ.736, εικ.736.

παραλλάσσει τον εξεταζόμενο αγαλατικό τύπο, ο οποίος ήταν γνωστός στο περιβάλλον του Αδριανού, όπως αποδεικνύεται από τα δύο αντίγραφα του - το εξεταζόμενο άγαλμα και μία κεφαλή, της πρώην Συλλογής Lansdowne - που βρέθηκαν στην έπαυλή του στο Τίβολι.

5.5. Κορμός. Βερολίνο, Staatliche Museen, Friedrichswerdersche Kirche (Schinkelmuseum) αρ. K 213) (πίν. 78 δ,ε)

Προέρχεται από το Palazzo Altemps της Ρώμης. Αγοράστηκε το 1845 από το γλύπτη E.Wolff, στον οποίο οφείλεται η ανανέωση των συμπληρώσεων.

Συν. ύψ. (μαζί με τις συμπληρώσεις) 1,805 μ.

Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο, με καστανή πατίνα.

C.Blümel, Römische Kopien Griechischer Statuen des V. Jahrhunderts v. Chr. In den Staatlichen Museen zu Berlin, Katalog der Sammlung antiker Skulpturen, IV, K 213 πίν. 27. Arnold, Polykletnachfolge, 123 κ.ε., 264 αρ. 4. P.C.Bol., Bildwerke aus Stein und aus Stuck. Liebighaus, Museum alter Plastik. Antike Bildwerke τ.1 (1983), στον αρ. 22. Staatliche Museen zu Berlin. Schinkelmuseum. Friedrichswerdersche Kirche (1987), 76, 77 εικ. Bol, Diskobol, 76 κ.ε., 78 εικ. 74.

Συμπληρωμένα είναι η κεφαλή με το λαιμό, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, με εξαίρεση το βαλάντιο, το αριστερό χέρι με τμήμα του κηρυκείου, ολόκληρο το αριστερό σκέλος, το δεξιό κάτω από τη μέση του μηρού, εκτός από μικρά τμήματα, ο κορμός-στήριγμα και η πλίνθος³²².

Ο κορμός επαναλαμβάνει τον τρόπο στήριξης, τη στάση του κορμού και την πτυχολογία του ιματίου του αγάλματος του Μητροπολιτικού Μουσείου. Στον κορμό του Βερολίνου όμως οι πτυχές είναι πιο χονδρές. Το τμήμα του ιματίου με τον κόλπο μπροστά από τον αγκώνα είναι συμπληρωμένο. Δίπλα σε αυτόν και επάνω στο ιμάτιο που καλύπτει το βραχίονα σώζεται τμήμα ραβδόμορφου αντικειμένου, πιθανότατα κηρυκείου. Το βαλάντιο στο δεξιό χέρι δεν ανήκει στις συμπληρώσεις, δε γνωρίζουμε όμως αν ανήκε στο ίδιο άγαλμα. Η απόδοση του κορμού είναι αρκετά φυσιοκρατική και επιμελημένη, ακόμη και στην πίσω όψη του.

---

³²² Staatliche Museen zu Berlin. Schinkelmuseum. Friedrichswerdersche Kirche (1987), 76

Ο τρόπος απόδοσης του κορμού, του ηβικού τριγώνου και του ιματίου οδήγησαν τον P.C.Bol³²³ να χρονολογήσει δικαιολογημένα τον κορμό του Βερολίνου στην όψιμη εποχή του Αδριανού.

5.6. Κορμός. Φραγκφούρτη, Liebighaus αρ. 77 (πίν. 79α-δ)

Αγοράστηκε το 1908 στη Ρώμη από τον Pollak. Πιθανόν από το Μπρίντζι σύμφωνα με το κείμενο που συνοδεύει τη φωτογραφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στη Ρώμη³²⁴.

Μάρμαρο λεπτόκοκκο, με περιοχές γκρίζου χρώματος, ελληνικό (;)³²⁵.

Σωζ. ύψ. 0,97μ.

Städtische Galerie zu Frankfurt a. M., Skulpturensammlung, Kurzes Verzeichnis der Bildwerke 4, αρ. 77. Arnold, Polykletnachfolge, 123 κ.ε., 265 αρ. E6. P.C.Bol, Führer durch die Sammlungen: Antike Kunst 1980, 132 κ.ε., εικ. 194. P.C.Bol, Bildwerke aus Stein und aus Stuck. Liebighaus, Museum alter Plastik. Antike Bildwerke τ. 1 (1983), 80 κ.ε. αρ. 22, εικ. 22.1-4. A.Linfert στο Polyklet, 606 εικ. 130. Bol, Diskobol, 79 κ.ε., 82 εικ. 76-78, 96 εικ. 99.

Δε σώζονται η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού, το δεξιό χέρι κάτω από το βραχίονα, ο αριστερός πήχης, οποίος ήταν ένθετος, το δεξιό σκέλος κάτω από το ισχίο, το αριστερό κάτω από τη μέση του μηρού και τμήματα της παρυφής του ιματίου. Αποκρούσεις υπάρχουν στο ιμάτιο, στον κορμό και στο ανδρικό μέλος.

Κορμός χλαμυδοφόρου νέου με στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος. Η αντιστήριξη προκαλεί τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης, την κάμψη του χαλαρού κορμού προς τα αριστερά. Οι ώμοι βρίσκονται στο ίδιο ύψος³²⁶ και παρουσιάζουν μεγαλύτερη κλίση προς τα εμπρός από τα υπόλοιπα αντίγραφα του τύπου. Η απόδοση της μυολογίας του ραδινού κορμού και των λεπτομερειών, όπως οι θηλές, ο αφαλός και το ηβικό τρίγωνο, είναι φυσιοκρατική και επιμελημένη. Το δεξιό χέρι είναι κολλημένο στον κορμό και το κάτω τμήμα του βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το

---

³²³ Bol, Diskobol, 78.

³²⁴ P.C.Bol, Bildwerke aus Stein und aus Stuck. Liebighaus, Museum alter Plastik. Antike Bildwerke τ.1 (1983), 80 κ.ε. αρ. 22

³²⁵ P.C.Bol, όπ.π.

³²⁶ Η περιγραφή γίνεται με βάση το νεότερο στήσιμο του κορμού, όπως φαίνεται στη φωτογραφία που δημοσιεύθηκε από τον Bol (Diskobol, 96 εικ.99).

ισχίο, όπως μαρτυρεί το σωζόμενο τμήμα του *runtello* στο δεξιό ισχίο. Το αριστερό χέρι καλύπτεται ολόκληρο από το ιμάτιο, που, σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του P.C.Bol, μοιάζει δερμάτινο³²⁷ και εφάπτεται στον κορμό, με εξαίρεση την επιφάνεια από το αριστερό πλευρό μέχρι το γοφό. Οι πτυχές του ξεκινούν από τη δισκόμορφη πόρπη με το κομβίοσχημο έξαρμα επάνω στον αριστερό ώμο και πέφτουν κάθετα δημιουργώντας έναν κόλπο με ασαφές σχήμα στο ύψος του αγκώνα και δύο καμπύλους κόλπους κάτω από αυτόν. Ο αριστερός πήχης άνοιγε προς τα εμπρός και αριστερά, όπως φαίνεται από την κατεύθυνση του τόρμου. Αρκετά επιμελημένη είναι και η πίσω πλευρά του κορμού.

Ο A.Linfert³²⁸ χρονολογεί τον κορμό της Φραγκφούρτης στον 1ο αι. μ.Χ. και ο P.C.Bol στα μέσα του αιώνα αυτού και συγκεκριμένα στην εποχή του Κλαυδίου.

Επαναλήψεις - Μεταπλάσεις

5.7. Κορμός. Πέργαμο, Μουσείο (Αποθήκη) αρ. 797 (πίν. 80δ)

Βρέθηκε στην περιοχή της ν. στοάς του Ασκληπιείου του Περγάμου.

Σωζ. ύψ. 0,335 μ.

Μάρμαρο λευκό με μέτριο κόκκο.

R.Horn-E.Boehringler, AA 1966, 467 κ.ε., εικ. 43 («ελληνιστικό»). Altertümer von Pergamon, XI 4 : De Luca, Asklepieion, 99 κ.ε. S 17, πίν. 40.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, το δεξιό χέρι από τον ώμο, τμήμα του ιματίου που κάλυπτε το αριστερό χέρι και ήταν δουλεμένο σε ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου, το ανδρικό μέλος και τα δύο σκέλη.

Κορμός αγαλματίου χλαμυδοφόρου νέου. Ο κορμός του Περγάμου αποτελεί απλουστευμένη επανάληψη του εξεταζόμενου τύπου, όπως παραδίδεται στα αντίγραφα της Ν.Υόρκης και της Φραγκφούρτης. Ο κορμός παρουσιάζει κάμψη προς τα αριστερά και κλίση προς τα πίσω. Επάνω στον αριστερό ώμο δηλώνεται ανάγλυφα η δισκόμορφη πόρπη, που είναι γνωστή από όλα τα αντίγραφα του τύπου. Ο αριστερός πήχης θα πρέπει να ήταν τοποθετημένος όπως στο άγαλμα

---

³²⁷ Bol, Diskobol, 79.

³²⁸ A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 606

Βερολίνου αρ. 161, όπως μαρτυρούν οι πτυχές του ενδύματος μπροστά από τον αγκώνα.

Η χρονολόγηση του κορμού στην ελληνιστική εποχή από τους R.Horn και E.Boehringner και το μικρό μέγεθός του δικαιολογούν την απόκλισή του από τον αγαλματικό τύπο.

5.8. Κορμός. Βατικανό, Αποθήκη (πίν. 80 α-γ)

Σωζ. ύψ. 0,595μ.

Μάρμαρο λεπτόκοκκο.

G.Kaschnitz-Weinberg, Sculture del Magazino del Museo Vaticano (1937), 80 κ.ε. αρ. 157, πίν. XXXIX.

Δε σώζονται η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού, το δεξιό χέρι κάτω από το βραχίονα, ο αριστερός πήχης, οποίος ήταν ένθετος, το δεξιό σκέλος κάτω από το ισχίο, το αριστερό κάτω από το γόνατο και τμήματα της παρυφής του ιματίου. Αποκρούσεις υπάρχουν στο ιμάτιο, στον κορμό και στο ανδρικό μέλος.

Κορμός παιδιού, ο οποίος επαναλαμβάνει τον αγαλματικό τύπο Βερολίνου - Pitti - Lansdowne, όπως παραδίδεται στους κορμούς του Βερολίνου αρ. 161 και της Φραγκφούρτης³²⁹. Η παιδική ή πρώιμη εφηβική ηλικία της εικονιζόμενης μορφής μαρτυρείται από την απόδοση του εύσαρκου και κοντού σε σχέση με τα σκέλη κορμού και η έλλειψη ηβικού τριχώματος. Κατά τα άλλα το αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο επαναλαμβάνει τη στάση –με εξαίρεση μια πιο έντονη κλίση του κορμού προς τα δεξιά και στροφή του προς τα αριστερά–, τη θέση των χεριών και το μοτίβο του ιματίου των παραπάνω αντιγράφων του τύπου³³⁰. Ειδικά η διευθέτηση των πτυχών του ιματίου διαφοροποιείται ελαφρά λόγω της διαφορετικής στάσης του κορμού, τον οποίο ακολουθεί.

Η χρονολόγηση που πρότεινε για τον κορμό ο G.Kaschnitz-Weinberg στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. είναι πολύ πιθανή.

---

³²⁹ Ο πρώτος που συσχέτισε τον κορμό με τον εξεταζόμενο τύπο ήταν ο G.Kaschnitz-Weinberg (όπ.π.)

³³⁰ Σε άλλα έργα που επαναλαμβάνουν το συγκεκριμένο μοτίβο αναφέρεται ο C.Blümel (C.Blümel, Römische Kopien Griechischer Statuen des V. Jahrhunderts v. Chr. in den Staatlichen Museen zu Berlin, Katalog der Sammlung antiker Skulpturen, IV, K 161).

5.9. Κορμός αγαλματίου. Βατικανό, Μουσείο Chiaramonti (πίν. 81α-ε)

Σωζ. ύψ. 0,54 μ.

Μάρμαρο

Fittschen-Zanker III, 87 αρ. 120 σημ. 26. Museo Chiaramonti, Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums τ. 1 (1995), 244, 245, τ. 3, 53 πίν. 578, 579.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, οι άκρες των δακτύλων του αριστερού χεριού, τα σκέλη επάνω από τα γόνατα, το ανδρικό μέλος και τμήματα της παρυφής του ιματίου και του κηρυκείου. Αποκρούσεις υπάρχουν στο ιμάτιο και στο δεξιό μηρό.

Κορμός αγαλματίου, ο οποίος αποτελεί μετάπλαση (Umbildung) του εξεταζόμενου τύπου. Η παιδική ή πρώιμη εφηβική ηλικία της εικονιζόμενης μορφής μαρτυρείται από την έλλειψη ηβικού τριχώματος. Το αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο επαναλαμβάνει τον τρόπο στήριξης –αν και ο κορμός του είναι πιο ορθός– και τη θέση του δεξιού χεριού και παραλλάσσει το μοτίβο του ιματίου των αντιγράφων του τύπου. Ανάγλυφα δηλώνονται επάνω στο δεξιό ώμο ταινία και επάνω στον αριστερό η χαρακτηριστική για τον τύπο δισκόμορφη πόρπη. Ο κόλπος όμως που ξεκινά από αυτήν είναι πιο κοντός από ό,τι σε οποιοδήποτε αντίγραφο και κατευθύνεται προς τα αριστερά³³¹. Το αριστερό χέρι, το οποίο εφάπτεται σχεδόν με το σώμα σε όλο του το μήκος και είναι καλυμμένο από το ιμάτιο, προβάλλει από την παρυφή του κάτω από τον καρπό του και κρατά τμήμα κηρυκείου. Η θέση του και ο τρόπος λαβής του κηρυκείου αποτελούν επανάληψη του στοιχείου αυτού όπως παρουσιάζεται στον αγαλματικό τύπο του Ερμή Richelieu και ιδιαίτερα στα αντίγραφα από τη Μεσσήνη (7.23) και από το Παλατιανό του Κιλκίς (7.35).

Ο κορμός του αγαλματίου του Μουσείου Chiaramonti χρονολογείται δικαιολογημένα στο β΄μισό του 1ου αι. μ.Χ.

---

³³¹ Όμοια σχεδόν διευθέτηση παρουσιάζει και το ιμάτιο κορμού στο Museo Gregoriano Profano αρ. 4288 με αντίθετο τρόπο στήριξης (Ch.Vorster, Museo Greoriano Profano ex Lateranense, Katalog der Skulpturen (1993), 108 κ.ε. αρ. 45, πίν.211, 213, 214.

Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του πρωτοτύπου

Ο αγαλματικός τύπος, ο οποίος έχει κατά καιρούς ονομασθεί Ερμής Βερολίνου-Pitti, Lansdowne, Pitti ή Ναυκύδη, παρουσιάσθηκε για πρώτη φορά το 1893 από τον A.Furtwängler³³², ο οποίος θεώρησε ότι τα αγάλματα της συλλογής Lansdowne, του Palazzo Pitti και του Βερολίνου (αρ. Κ 161) παρουσιάζουν στενή συγγένεια μεταξύ τους. Ο πρώτος που φάνηκε να διαχωρίζει, αν και κάπως διστακτικά, τα αντίγραφα του τύπου ήταν ο G.Lippold, ο οποίος αναφέρει μόνο τα αγάλματα Lansdowne και τον κορμό Βερολίνου (αρ. Κ 213), αμέσως μετά όμως ακολουθούν τα αγάλματα του Βερολίνου (αρ. Κ 161) και του Palazzo Pitti³³³. Στη συνέχεια η D.Arnold παρουσίασε τα αντίγραφα με την εξής σειρά: Βερολίνου (αρ. Κ 161) - Palazzo Pitti - κεφαλή Παλατίνου - Βερολίνου (αρ. Κ 213) – Lansdowne – Φρανκφούρτης – τμήμα κορμού Βατικανού. Συνδυαζόμενο κρίκο ανάμεσα στον Ερμή Lansdowne και τα αγάλματα Βερολίνου Κ 161 και Pitti θεώρησε τον κορμό Βερολίνου (αρ. Κ 213)³³⁴.

Ο A.Linfert στη διατριβή του το 1966 διακρίνει τα αντίγραφα σε δύο ομάδες: ομάδα Α: Pitti, Παλατίνου, Βερολίνου Κ 161 και ομάδα Β: Lansdowne, Βερολίνου Κ213, Φραγκφούρτης³³⁵. Ο ίδιος το 1990 στον κ αλόγο της έκθεσης για τον Πολύκλειτο, στο κεφάλαιο που αφορά το Ναυκύδη και τον κύκλο του, αναφέρει ότι τα αντίγραφα διαφέρουν τόσο μεταξύ τους, ιδιαίτερα ως προς την κεφαλή, ώστε θα μπορούσαν να θεωρηθούν μεταπλάσεις (Umbildungen) του ίδιου τύπου³³⁶. Δικαιολογημένα δεν αναφέρει το τμήμα κορμού του Βατικανού³³⁷, το οποίο θα πρέπει να αποσυσχετισθεί από τον τύπο. Τέλος ο P.C.Bol, μετά από λεπτομερή στυλιστική ανάλυση, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από τις δύο ομάδες αντιγράφων, η ομάδα Α παραδίδει το πρωτότυπο, ενώ η ομάδα Β παραδίδει μία παραλλαγή του, η οποία δημιουργήθηκε αργότερα³³⁸. Η ιδιαιτερότητα του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου έγκειται στο γεγονός ότι παραδίδεται σε δύο

---

³³² Furtwängler, Meisterwerke, 504κ.ε.

³³³ Lippold, Plastik, 178.

³³⁴ Arnold, Polykletnachfolge, 263κ.ε.

³³⁵ A.Linfert, Von Polyklet zu Lysipp (Diss.1966), 61 σημ.7.

³³⁶ A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 270.

³³⁷ G.Kaschnitz-Weinberg, Sculture del Magazzino del Museo Vaticano (1937), 80 κ.ε. αρ.159, πίν.XXXIX.

³³⁸ Bol, Diskobol, 72 κ.ε., κυρίως 79.

διαφορετικές παραλλαγές, όπως παρατήρησαν ο A.Linfert και ο P.C.Bol, οι οποίες φανερώνουν έλλειψη ενιαίας αντιγραφικής παράδοσης. Και οι δύο ομάδες αντιγράφων παραδίδουν μία φυσικού μεγέθους νεανική ανδρική μορφή, με τονισμένη την αριστερή της πλευρά, καθώς στηρίζεται στο αριστερό της σκέλος, η κεφαλή της στρέφεται προς τα αριστερά, ενώ την αριστερή πλευρά του κορμού πλαισιώνει το ιμάτιο και το αριστερό χέρι που κρατούσε το κηρύκειο, το σύμβολο που χαρακτηρίζει το θεό ως Ερμή. Η βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο παραλλαγές εντοπίζεται στη θέση του αριστερού χεριού, το οποίο στην ομάδα A είναι περισσότερο κολλημένο στον κορμό, και στην πτυχολογία του ιματίου που το καλύπτει. Για το λόγο αυτό θα παρουσιασθεί πρώτα η ομάδα A και στη συνέχεια χωριστά η ομάδα B.

Τα αντίγραφα της **ομάδας A** διαφέρουν μεταξύ τους τόσο χρονολογικά, όσο και ως προς την ποιότητά τους. Τα δύο αγάλματα της ομάδας, του Βερολίνου (**5.1**) και της Φλωρεντίας (**5.2**), έχουν επιπλέον υποστεί επεμβάσεις, οι οποίες έχουν αφαιρέσει στοιχεία της αρχικής τους επιφάνειας, ενώ στο δεύτερο αντίγραφο έχει αλλοιωθεί και ο τρόπος στήριξης. Το καλύτερο από πλευράς ποιότητας αντίγραφο της ομάδας είναι η κεφαλή του Παλατίνου. (**5.3**) Απαραίτητη όμως είναι η μελέτη και των τριών αντιγράφων για την ανασύνθεση του πρωτοτύπου που μεταφέρουν.

Ο **τρόπος στήριξης** της ομάδας A παραδίδεται μόνον από το άγαλμα του Βερολίνου αρ. Κ 161 (**5.1**). Ο νέος θεός με το ραδινό, σχεδόν εφηβικό, σώμα έχει στάσιμο το αριστερό σκέλος, ενώ το άνετο δεξιό, τελείως απαλλαγμένο από το βάρος του κορμού, πατά στην ίδια ευθεία με το αριστερό. Η θέση του έχει ως αποτέλεσμα τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης και τη σιγμοειδή στάση της μορφής. Η απόδοση της μυολογίας του κορμού, ο οποίος παρουσιάζει κλίση προς τα αριστερά –πιο μαλακή στο άγαλμα του Βερολίνου και πιο σκληρή και επίπεδη στις Φλωρεντίας– επαναλαμβάνει ένα κοινό σχήμα. Οι κοιλιακοί και οι μύες του στέρνου δηλώνονται διακριτικά και δημιουργούν έναν ορθογώνιο σχηματισμό με τριμερή κάθετη και οριζόντια διαίρεση. Η λευκή γραμμή παρουσιάζει ελαφρά καμπύλωση προς τα αριστερά και φθάνει σχεδόν μέχρι τη σφαγή του λαιμού.

Η θέση του **δεξιού χεριού**, το οποίο είναι συμπληρωμένο και στα δύο αντίγραφα, μαρτυρείται από τη θέση του ώμου, που βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τον αριστερό, του σωζόμενου τμήματος του βραχίονα στο αντίγραφο της Φλωρεντίας και από το σωζόμενο τμήμα στηρίγματος (runtello) στο δεξιό ισχίο του αγάλματος του

Βερολίνου. Κατέβαινε κάθετα, όπως έχει συμπληρωθεί στο αντίγραφο του Βερολίνου.

Το καλυμμένο μέχρι τον καρπό από το ιμάτιο **αριστερό χέρι** παραδίδεται ακρωτηριασμένο κάτω από τον καρπό και στα δύο αντίγραφα. Ο βραχίονάς του είναι κολλημένος στον κορμό και λυγίζει στον αγκώνα δημιουργώντας αμβλεία γωνία. Ο αριστερός πήχης όμως είναι σχεδόν κολλημένος στον κορμό στο αντίγραφο του Βερολίνου, ενώ απομακρύνεται από αυτόν στο αντίγραφο της Φλωρεντίας. Το χέρι κρατούσε ένα κηρύκειο στο άγαλμα της Φλωρεντίας, ενώ και στο αντίγραφο του Βερολίνου κρατούσε πιθανότατα κάποιο ερμαϊκό σύμβολο, καθώς η ταυτότητα του θεού επιβεβαιώνεται σε αυτό από το σωζόμενο τμήμα φτερού στο αριστερό σανδάλι.

Το **ιμάτιο** καλύπτει τον αριστερό ώμο, όλο το σωζόμενο τμήμα του αριστερού χεριού και πέφτει μέχρι κάτω από το γόνατο, πλαισιώνοντας την αριστερή πλευρά του κορμού. Επάνω στον αριστερό ώμο δηλώνεται ανάγλυφα δισκόμορφη πόρπη, από την οποία ξεκινά ο χαρακτηριστικός σχηματισμός του ιματίου, που καλύπτει τον αριστερό βραχίονα, καταλήγει στο εσωτερικό του αγκώνα και δημιουργεί ένα είδος στενού, καμπύλου κόλπου με κλίση προς τον κορμό. Ο κόλπος αυτός είναι μακρύτερος και πλουσιότερος και καλύπτει τμήμα των πλευρών στο άγαλμα της Φλωρεντίας, ενώ στο Βερολίνου είναι πιο στενός και κοντός και πλαισιώνεται από λεπτή δέσμη κάθετων πτυχών. Στην αριστερή όψη οι πτυχές στο επάνω τμήμα αφήνουν γυμνό ένα μικρό τμήμα του βραχίονα, ενώ στο κάτω τμήμα του δημιουργούν παράλληλες μεταξύ τους καμπύλες πτυχές. Η απόδοση της πίσω όψης του κορμού, ο οποίος πλαισιώνεται στην αριστερή του πλευρά από τις κάθετες πτυχές του ιματίου, είναι πιο επίπεδη και σχηματοποιημένη.

Η **κεφαλή** στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει προς τα κάτω, όπως φαίνεται στα αντίγραφα του Βερολίνου **(5.1)** και του Παλατίνου **(5.3)**. Η πιο κατακόρυφη θέση της στο άγαλμα της Φλωρεντίας οφείλεται στο γεγονός ότι το τμήμα του λαιμού έχει συμπληρωθεί λανθασμένα. Το πρόσωπο είναι στενό και λεπτοφυές, με παλλόμενη επιφάνεια στο αντίγραφο του Παλατίνου και πιο επίπεδη –και εξαιτίας των επεμβάσεων– στα άλλα δύο. Το σαγόνι, το οποίο σώζεται στα δύο αγάλματα, είναι σχετικά μικρό. Μικρό και με σαρκώδη και μισάνοιχτα χείλη είναι και το στόμα. Η λεπτή μύτη μεταβαίνει με μία ελαφρά καμπύλη στο μέτωπο με διακριτικά προβεβλημένο μετωπιαίο οστό. Τα αμυγδαλωτά μάτια –λίγο μεγαλύτερο το δεξιό και

μικρότερο το αριστερό, λόγω της στροφής της κεφαλής— έχουν αρκετά πλατιά βλέφαρα στα αντίγραφα του Βερολίνου και του Παλατίνου, λόγω της κατεύθυνσης του βλέμματός τους προς τα κάτω. Συνολικά το πρόσωπο δίνει την εντύπωση ότι ανήκει σε παιδί ή έφηβο.

Το κρανίο εκτείνεται σε αρκετό βάθος και καλύπτεται από **κόμη** με περισσότερο όγκο και πιο συνοπτική απόδοση των βοστρύχων στα αγάλματα του Βερολίνου και της Φλωρεντίας (5.2) και με μικρότερο όγκο και λεπτομερέστερη, φυσιοκρατική απόδοση στο Παλατίνου (5.3). Η περιγραφή της κόμης στηρίζεται κυρίως στην ποιοτικά ανώτερη και χωρίς επεμβάσεις κεφαλή του Παλατίνου. Αποτελείται από μνηοειδείς και σιγμοειδείς βοστρύχους, πιο κοντούς επάνω από το μέτωπο και μακρύτερους επάνω και πίσω. Οι βόστρυχοι έχουν σαφές περίγραμμα και χωρίζονται από λεπτές αυλακίες, δίνοντας στο συγκεκριμένο αντίγραφο την εντύπωση ομοιότητας με την επιφάνεια μεταλλικών έργων. Χωρίζονται στη μέση επάνω από το μέτωπο, δημιουργώντας μία περίπλοκη παραλλαγή της πολυκλείειας τανάλιας, με το αριστερό της άκρο να στρέφεται προς τα επάνω. Επάνω από αυτήν και στα δεξιά της μια πλατιά, καμπύλη ομάδα βοστρύχων κατευθύνεται προς τα κάτω και δεξιά, ενώ αριστερά μικρότεροι βόστρυχοι, σα φτερά, κατευθύνονται προς τα αριστερά. Στην αριστερή πλευρά οι βόστρυχοι είναι κτενισμένοι προς τα πίσω και επάνω και στη συνέχεια καμπυλώνονται άτακτα³³⁹. Αντίθετα στη δεξιά πλευρά καμπυλώνονται με τρόπο περισσότερο πολυκλείτσιο και η κορυφή του κρανίου στέφεται από βοστρύχους που δημιουργούν τμήμα στροβίλου. Μπροστά από τα επιμελημένα αποδοσμένα αυτιά καμπυλώνεται προς τα εμπρός η απόληξη ενός σιγμοειδούς βοστρύχου σε κάθε πλευρά. Το ίδιο περίπου σύστημα βοστρύχων, αποδοσμένο όμως με πιο συνοπτικό και συγκεχυμένο τρόπο, επαναλαμβάνει και η κεφαλή του αγάλματος της Φλωρεντίας (5.2), ενώ στο άγαλμα του Βερολίνου (5.1) η ογκωδέστερη κόμη αποτελείται από βοστρύχους, το σχήμα των οποίων σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις και αμυδρά θυμίζουν το σύστημα που έχει περιγραφεί πιο πάνω.

---

³³⁹ Η διεύθεση των βοστρύχων στην αριστερή πλευρά της κεφαλής του Παλατίνου, που αποτελεί εξαίρεση ανάμεσα στα υπόλοιπα αντίγραφα της παραλλαγής Α, είναι πιθανόν επηρεασμένη από έργα όπως ο «Ήρωας με τη χλαμύδα» στο Βρετανικό Μουσείο, του οποίου το πρωτότυπο χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι.π.Χ., όπως παρατηρεί η D.Arnold (PolykleteNachfolge, 139 σημ.501, πίν.9c,33.)

Τα αντίγραφα της **ομάδας Β**, Ν. Υόρκης (πρώην Lansdowne) (5.4), Βερολίνου Κ 213 (5.5.) και Φραγκφούρτης (5.6), μεταφέρουν μια άλλη παραλλαγή του αγαλματικού τύπου που περιγράψαμε διεξοδικά παραπάνω. Διαφορές διαπιστώνονται και ανάμεσα στα αντίγραφα που απαρτίζουν την ομάδα αυτή. Το κυριότερο κριτήριο για την ένταξη ενός αντιγράφου σε αυτήν αποτελεί η διαφορετική πτυχολογία του ιματίου.

Ο **τρόπος στήριξης** του κορμού και η θέση της κεφαλής, τα οποία παραδίδονται μόνο στο αντίγραφο της Ν. Υόρκης (5. 4), επαναλαμβάνουν σε γενικές γραμμές αυτά του αγάλματος του Βερολίνου αρ. 161 (5.1), με τη διαφορά ότι ο κορμός είναι περισσότερο ορθός και η κεφαλή κλίνει λιγότερο προς τα κάτω. Ως προς την απόδοση του κορμού και την αναλογία κορμού – σκελών, ομοιότητες παρουσιάζουν το αδριάνειο άγαλμα της Φλωρεντίας της ομάδας Α και το σύγχρονό του άγαλμα της Ν. Υόρκης της ομάδας Β.

Τα δεξιό χέρι κατεβαίνει στο πλάι ανοίγοντας περισσότερο από ό,τι στο αντίγραφο του Βερολίνου αρ. 161 (5.1) και έχει τα δάχτυλα χαλαρά. Το ίδιο, αλλά πιο έντονα, συμβαίνει με το αριστερό χέρι, το οποίο απομακρύνεται από τον κορμό, προκαλώντας διαφοροποίηση στη διεύθυνση των πτυχών του ιματίου. Το **ιμάτιο** με τον τριγωνικό του κόλπο καλύπτει τον αριστερό ώμο και το χέρι μέχρι τον καρπό, καθώς και όλη την αριστερή πλευρά του αγάλματος μέχρι τη μέση της κνήμης. Οι πτυχές ξεκινούν, όπως και στην ομάδα Α, από τη δισκόμορφη πόρπη με το κομβιόσχημο έξαρμα επάνω στον αριστερό ώμο χαρακτηριστικό γνώρισμα του τύπου –και πέφτουν κάθετα δημιουργώντας έναν σχετικά πλατύ, κάθετο κόλπο, ο οποίος φθάνει μέχρι τον αγκώνα. Το αβέβαιο σχήμα του διαφοροποιείται ελαφρώς από αντίγραφο σε αντίγραφο. Το ιμάτιο εφάπτεται σε όλο του το μήκος στον κορμό στα υπόλοιπα αντίγραφα εκτός από τον κορμό της Φραγκφούρτης, στον οποίο «ξεκολλάει» από την επιφάνεια του κορμού από το αριστερό πλευρό μέχρι το γοφό, αφήνοντας ελεύθερο το περίγραμμα του κορμού στο τμήμα αυτό, τόσο στην μπροστινή όσο και στην πίσω πλευρά. Στην κάτω πλευρά του πλαισιώνεται από έναν (Ν.Υόρκης (5.4) έως τρεις καμπύλους κόλπους (Βερολίνου αρ. 213 (5.5), Φραγκφούρτης (5.6). Στο μηρό εφάπτεται ο κάθετος κυματοειδής σχηματισμός της παρυφής του ενδύματος, ενώ στην πλάγια όψη επαναλαμβάνεται απλοποιημένος

και πιο πλούσιος ο σχηματισμός του ιματίου του αγάλματος του Βερολίνου αρ. 161 (5.1), καλύπτοντας ολόκληρο το βραχίονα.

Η **κεφαλή** της ομάδας Β, η οποία σώζεται μόνο στο αντίγραφο της Ν.Υόρκης (5.4), στηρίζεται στο στιβαρό λαιμό και στρέφεται προς τα αριστερά και ελαφρώς προς τα κάτω. Το πρόσωπο είναι στενό, με σαγόني πιο γεμάτο από της ομάδας Α, και παρειές πιο επίπεδες. Το μικρό στόμα έχειμισάνοιχτα, σαρκώδη χείλη και τα μάτια με τους επίπεδους βολβούς είναι ανοιχτά και όχι χαμηλωμένα. Η κόμη αποτελείται από σιγμοειδείς βοστρύχους κτενισμένους προς τα εμπρός και κάτω, ιδίως στην μπροστινή σειρά, μειώνοντας έτσι το ύψος του μετώπου με το προβεβλημένο μετωπιαίο οστό. Η κεφαλή του αγάλματος του Μητροπολιτικού Μουσείου παρουσιάζει ομοιότητες με την κεφαλή Ερμή τύπου Lansdowne-Βατικανού-Λούβρου, στην οποία έχει προστεθεί σε αρκετές περιπτώσεις πέτασος³⁴⁰.

Το γεγονός ότι στα τρία από τα έξι αντίγραφα και σε δύο από τις τρεις επαναλήψεις και μεταπλάσεις σώζονται ερμαϊκά σύμβολα, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι και το πρωτότυπο απεικόνιζε τον Ερμή.

Δημιουργός – Χρονολόγηση πρωτοτύπου και παραλλαγής

Το πρωτότυπο του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου ανήκει μαζί με τον Ερμή της Τροιζήνας στα ελάχιστα αγάλματα του Ερμή της κλασικής εποχής που μπορούν να συνδεθούν με μεγάλη πιθανότητα με το δημιουργό τους χάρη σε γραπτή πηγή. Πρόκειται για την πληροφορία του Πλίνιου, ο οποίος αναφέρει ότι ο Ναυκύδης θαυμάζεται για τον Ερμή και το Δισκοβόλο και τον θύοντα τον κριόν, “Naukydes Mercurio et discobolo et immolantem arrietem censetur”³⁴¹. Ο γλύπτης Ναυκύδης ο πρεσβύτερος, γιος του Πατρόκλου, πιθανότατα αδελφός του Πολυκλείτου ΙΙ και πατέρας του Πολυκλείτου ΙΙΙ, ανήκε στους συνεχιστές της παράδοσης του Πολυκλείτου. Τα έργα του διάσημου γλύπτη Πολυκλείτου (Ι) αποτελούν προϋπόθεση για τη δημιουργία των δύο παραπάνω έργων, του Ερμή τύπου Βερολίνου-Pitti και του Ερμή της Τροιζήνας. Ο Ναυκύδης ειδικευόταν στη δημιουργία αγαλμάτων αθλητών. Εργάστηκε από το β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τα πρώτα χρόνια του

³⁴⁰ A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 251 εικ.109, 254.

³⁴¹ Plinius, Nat.Hist. XXXIV 80.

4^{ου} π.Χ., μεταξύ άλλων με τον αδελφό του στο Ηραίο του Άργους και πιθανόν μόνος του στην Αθήνα, όπως αποδεικνύει αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή από την Ακρόπολη, αν η συμπλήρωσή της είναι σωστή³⁴². Η πληροφορία όμως του Πλίνιου ότι η περίοδος της ακμής του εντοπίζεται στην περίοδο 400 – 396 π.Χ. και συμπίπτει με αυτήν του Πατρόκλου δεν είναι δυνατό να ευσταθεί³⁴³.

Το άγαλμα του Ερμή του Ναυκύδη είναι το μόνο γνωστό άγαλμα του θεού που δημιουργήθηκε στο διάστημα μεταξύ του γ' τετάρτου του 5^{ου} και της αρχής του 4^{ου} αι. π.Χ. και αναφέρεται σε αρχαία πηγή. Στο διάστημα αυτό χρονολογούνται τρία μόνον αγάλματα του Ερμή, των οποίων σώζεται σειρά αντιγράφων: ο Ερμής του Βατικανού, ο Ερμής Βερολίνου-Pitti και ο Ερμής της Τροιζήνας. Καθώς ο πρώτος έχει συνδεθεί για στυλιστικούς λόγους με τον Κάλωνα τον Ηλείο, συσχετίσθηκαν τόσο ο τύπος Βερολίνου-Pitti³⁴⁴, όσο και ο τύπος του Ερμή της Τροιζήνας με το αναφερόμενο από τον Πλίνιο έργο³⁴⁵. Οι επιφυλάξεις που έχουν διατυπώσει η B.Vierneisel-Schlörb³⁴⁶ και ο Γ. Δεσπίνης σχετικά με την απόδοση του αγαλματικού τύπου του Ερμή Βερολίνου-Pitti στο Ναυκύδη, του οποίου έργο θεωρεί ο Δεσπίνης τον Ερμή της Τροιζήνας³⁴⁷, οφείλονται πιθανόν στην αντιγραφική παράδοση, ιδιαίτερα του τύπου Βερολίνου-Pitti. Μετά την παρουσίαση όμως όλων των αντιγράφων του Δισκοβόλου του Ναυκύδη από τον P.C.Bol το 1996³⁴⁸ παγιώθηκε η εντύπωση της συγγένειας ανάμεσα σε αυτόν και τον Ερμή Βερολίνου-Pitti, την οποία είχε επισημάνει και ο F.Willemsen³⁴⁹. Ενισχύθηκε έτσι η άποψη, την οποία ο A.Linfert είχε ήδη διατυπώσει το 1990, σύμφωνα με την οποία θα πρέπει να ταυτιστεί ο αγαλματικός τύπος του Ερμή Βερολίνου-Pitti με τον αναφερόμενο από τον Πλίνιο Ερμή του Ναυκύδη και να τοποθετηθεί δίπλα στον Ερμή της Τροιζήνας³⁵⁰.

---

³⁴² Löwy, *Inschriften griechischer Bildhauer*, αρ.87.

³⁴³ Πβ. Bol, *Diskobol*, 268.

³⁴⁴ Πβ. Bol, *Diskobol*, 72

³⁴⁵ G.Despinis, *Zum Hermes von Troizen*, AM 96,1981,243κ.ε.

³⁴⁶ Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 287 σημ.5

³⁴⁷ G.Despinis, *όπ.π.*, 244 σημ. 33,34.

³⁴⁸ Bol, *Diskobol*, 6κ.ε.

³⁴⁹ F.Willemsen, *AA 1957*, 25κ.ε.

³⁵⁰ A.Linfert στο *Kreikenbom, Polyklet*, 270.

Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα που παρουσιάζουν ο Δισκοβόλος με τον Ερμή Βερολίνου-Pitti, ως προς την απόδοση του κορμού –ιδιαίτερα ο κορμός της Φραγκφούρτης με το αντίγραφο του Βρετανικού Μουσείου³⁵¹–, και την κόμη, όπως παρουσιάζεται στην κεφαλή του Παλατίνου, τόσο στην μπροστινή όσο και στις πλάγες πλευρές. Με τα δύο παραπάνω έργα σχετίζεται άμεσα και ο Ερμής της Τροιζήνας, τόσο ως προς το πορπωμένο ιμάτιο στον αριστερό ώμο, το οποίο φαίνεται να προέρχεται από απλούστευση του ιματίου του τύπου Βερολίνου-Pitti, όσο και ως προς τα χαρακτηριστικά του προσώπου, και τους προς τα πίσω κτενισμένους βοστρύχους, οι οποίοι από την αριστερή πλευρά επάνω από το μέτωπο του Ερμή Βερολίνου-Pitti έχουν μεταφερθεί στο κέντρο του στον Ερμή της Τροιζήνας. Δεν είναι μάλιστα απίθανο η παραλλαγή Β του τύπου Βερολίνου-Pitti να δημιουργήθηκε κάτω από την επίδραση του αγαματικού τύπου του Ερμή της Τροιζήνας. Η ομοιότητα που παρουσιάζουν τα τρία έργα καθιστά πιθανή την υπόθεση να είναι έργα του ίδιου δημιουργού. Οι διαφορές μεταξύ τους ίσως οφείλονται στη χρονική απόσταση που χωρίζει τη δημιουργία των τριών έργων και στη διαφορετική ηλικία των εικονιζομένων προσώπων –ο Ερμής Βερολίνου-Pitti είναι ένας έφηβος, ο δισκοβόλος ένας νέος και ο Ερμής της Τροιζήνας ένας στιβαρός νέος άνδρας. Πιθανόν μάλιστα ως ομάδα τους αντιμετώπιζαν και οι αντιγραφείς. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κορμού στο Museo Gregoriano Profano, επανάληψη του τύπου Ερμή της Τροιζήνας με προσθήκη ιματίου τύπου Βερολίνου-Pitti.

Επίσης, ομοιότητα ως προς το μοτίβο στήριξης, τη στροφή της κεφαλής και τη θέση του αριστερού χεριού, παρουσιάζει και ο αγαματικός τύπος της Αφροδίτης Frejus³⁵², η οποία είναι πιθανότατα έργο της Πελοποννησιακής σχολής. Ομοιότητες με την κεφαλή της παραλλαγής Α και ιδιαίτερα της κόμης της παρουσιάζει η κεφαλή του τύπου Τύνιδας-Janiello, η οποία θεωρείται από τον A.Linfert επίσης έργο της πρώτης γενιάς των διαδόχων του Πολυκλείτου³⁵³.

---

³⁵¹ Bol, Diskobol, 49 εικ.42-45, 55.

³⁵² LIMC II, 34, λ. Aphrodite (A.Delivorias), Γλυπτά Α.Μ.Θ. I, 102 κ.ε.αρ. 75, 103 σημ.11-15 (σχετικά με την απόδοση του πρωτοτύπου).

³⁵³ A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 249 εικ.105 a,b.

Το πρωτότυπο του Ερμή Βερολίνου-Pitti δημιουργήθηκε σύμφωνα με τους μελετητές από το 450 π.Χ.³⁵⁴ μέχρι την τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁵⁵. Από τις δύο παραλλαγές του αυτή που πιθανότατα βρισκόταν στην Αθήνα, τουλάχιστον μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο, ήταν η πρώτη (Α). Προς την κατεύθυνση αυτή μας οδηγεί η μορφή του Ερμή που εικονίζεται στο αναθηματικό ανάγλυφο του Εθνικού Μουσείου από την αφιερωμένη στις Νύμφες σπηλιά στην Πεντέλη (**πίν. 82α,β**), το οποίο χρονολογείται γύρω στο 330 π.Χ.³⁵⁶ Η μορφή του θεού αντιγράφει τον τύπο όπως παραδίδεται στο άγαλμα του Βερολίνου K 161, σε όψη τριών τετάρτων. Η μορφή είναι απλοποιημένη, γεγονός φυσικό λόγω του μεγέθους της και με φανερά τα στυλιστικά στοιχεία του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., έχει γίνει όμως προσπάθεια από το γλύπτη να αποδοθεί η πτυχολογία του ιματίου, αρκετά αναλυμένη μάλιστα και πιο απλωμένη από ό,τι στο πρωτότυπο. Παρά τις διαφορές της, ο γωνιώδης σχηματισμός στο ύψος των πλευρών επιβεβαιώνει ότι πρότυπο αποτέλεσε η παραλλαγή Α. Από την ίδια σπηλιά προέρχεται και ένα ακόμη αναθηματικό ανάγλυφο στο Εθνικό Μουσείο (**πίν. 82γ**), το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁵⁷, και αποδίδει πιθανόν τον ίδιο αγαλματικό τύπο με μόνη διαφορά την τοποθέτηση του ιματίου³⁵⁸. Τα ανάγλυφα αυτά μας οδηγούν στην υπόθεση ότι το πρωτότυπο της ομάδας Α βρισκόταν στην Αθήνα και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές,

---

³⁵⁴ C.Maderna στο Bol, Bildhauerkunst II, 318.

³⁵⁵ LIMC V, 366 αρ. 943, λ. Hermes.

³⁵⁶ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4466, 4466 α. Αναθηματικό ανάγλυφο με Νύμφες, Ερμή και Πάνα και την επιγραφή «ΑΓΑΘΗΜΕΡΟΣ ΝΥΜΦΑΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ» από σπηλιά στην Πεντέλη. Ύψ. αναγλύφου 0,70μ. W.Fuchs, Attische Nymphenreliefs, AM 77,1962, 248. Καρούζου, Εθνικό, 91 αρ.4466 (χρονολόγησή του στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ.) Καλτσά, Εθνικό, αρ.459. W.Geominy στο Bol, Bildhauerkunst, 270κ.ε. εικ.212.

³⁵⁷ Αναθηματικό ανάγλυφο με Νύμφες, Ερμή και Πάνα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4465, 4465 α. Ύψ. αναγλύφου 0,50μ. W.Fuchs, Attische Nymphenreliefs, όπ.π., 247 (μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.). Καρούζου, 90 κ.ε.: «Κάλλιστο κλασικό έργο γύρω στα 460π.Χ.». Καλτσά, Εθνικό, αρ.459 (μέσα 4^{ου} αι.π.Χ.).

³⁵⁸ Από αντιστροφή του παραπάνω αγαλματικού τύπου φαίνεται πως προέρχεται και η μορφή του Ερμή σε ένα ακόμη αναθηματικό ανάγλυφο του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. στο Μουσείο του Περγάμου στο Βερολίνο με τις Νύμφες και τον Αχελώο (**πίν. 82 δ**). C.Blümel, Staatliche Museen zu Berlin, Katalog der antiken Skulpturen III (1928), 59 K 83, πίν.72. C.Blümel, Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin (1966), 60-61. LIMC I, λ. Acheloos (H.P.Isler), 22 αρ.166, πίν.166. D.Kreikenbom στο Bol, Bidhauerkunst, 200 εικ.130.

γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την αναφορά του Πλινίου, ο οποίος αναφέρει τον Ερμή πρώτο από τα αγάλματα του Ναυκύδη.

Η παραλλαγή που παραδίδεται από την ομάδα Β θα πρέπει να δημιουργήθηκε μετά από αυτήν που παραδίδει η ομάδα Α, η οποία αποτελεί τη *lectio difficilior*, ως απλούστευσή της και με σκοπό την εντονότερη προβολή του συμβόλου του θεού. Δεν είναι απίθανο η παραλλαγή Β να δημιουργήθηκε και από τον ίδιο το Ναυκύδη. Ο Πausanίας μας πληροφορεί ότι ο Ναυκύδης δημιούργησε δύο ανδριάντες του παλαιστή Χειμώνα, τη μία για την Ολυμπία και την άλλη για το Άργος³⁵⁹, και είναι γνωστό ότι τα αντίγραφα της κλασικής εποχής δεν κατασκευάζονταν μηχανικά.

Η παραλλαγή Β του δημοφιλούς αυτού αγάλματος του Ερμή επαναλαμβάνεται σε ένα ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκής έπαυλης στην Κω που παρουσιάζει την Κρίση του Πάρη και χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ.³⁶⁰ (**πίν. 83α**). Στο αποσπασματικά σωζόμενο αυτό ψηφιδωτό η μορφή του Ερμή, η ταυτότητα του οποίου επιβεβαιώνεται και από επιγραφή, αντιγράφει την παραλλαγή Β, όπως φαίνεται από τη θέση του αριστερού χεριού του με το κηρύκειο και την πτυχολογία του ιματίου. Η μορφή του θεού παρουσιάζεται σε στάση τριών τετάρτων και οι μόνες διαφορές της από την παραλλαγή Β είναι η στροφή της περιβεβλημένης με είδος φωτοστεφάνου κεφαλής προς τα δεξιά της και προς τον Πάρη και η θέση του δεξιού χεριού, το οποίο δείχνει την Αφροδίτη. Οι παραπάνω αλλαγές υπαγορεύονται από την ένταξη ενός ανεξάρτητου αγαλματικού τύπου σε μία αφηγηματική παράσταση. Η υπόθεση ότι η μορφή του Ερμή αντιγράφει τον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο ενισχύεται από το γεγονός ότι και η αποσπασματικά σωζόμενη μορφή της Αφροδίτης παραλλάσσει το γνωστό από το άγαλμα της Ρόδου τύπο, την οκλάζουσα Αφροδίτη³⁶¹.

Το γεγονός ότι ο αγαλματικός τύπος του Ερμή του Ναυκύδη ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής και μάλιστα διαχρονικά, αποδεικνύεται από την επίδρασή του στη δημιουργία του Ερμή της Τροιζήνας, από την παρουσία της μορφής του στα αναθηματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ., από την ελληνιστική μετάπλαση του

---

³⁵⁹ Πausanίας VI 9.3.Πβ. Bol, Diskobol, 69 πηγή X, 79.

³⁶⁰ Δ.Μποσνάκης στο Α.Βλαχόπουλος, Αρχαιολογία στα νησιά του Αιγαίου (2005), 347 εικ.537 (Το ψηφιδωτό χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ. και όχι όπως από παραδρομή αναφέρεται στο 2^ο αι. π.Χ. Ευχαριστώ τον κ. Δ.Μποσνάκη για τη διευκρίνιση σχετικά με το θέμα αυτό.

³⁶¹ Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Boardman -Dörig-Fuchs-Hirmer, Αρχαία Ελληνική Τέχνη, τ.3, 282 εικ., 289.

Ασκληπιείου του Περγάμου, τα ρωμαϊκά αντίγραφα, μεταπλάσεις και ανάγλυφα³⁶² που χρονολογούνται στους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες καθώς και από την απεικόνισή του στο ψηφιδωτό του 2^{ου} αι. μ.Χ. στην Κω. Εξαιρετικά δημοφιλής θα πρέπει να ήταν και ο τύπος του ιματίου του Ερμή του Ναυκύδη και οι παραλλαγές του, όπως φαίνεται από την προσθήκη του σε πολυάριθμα χάλκινα κυρίως ειδώλια με πολυκλείτους κορμούς³⁶³ και σε μεταπλάσεις, όπως το αγαλμάτιο του Ερμή του Virunum³⁶⁴ (**πίν. 87γ, δ**), του οποίου η μορφή αποτελεί επανάληψη του Ερμή της Τροιζήνας.

Χρονολόγηση, γεωγραφική διάδοση και χρήση αντιγράφων

Από τα έξι σωζόμενα αντίγραφα του τύπου του Ερμή του Ναυκύδη τα δύο καλύτερα ποιοτικά, η κεφαλή του Παλατίνου και ο κορμός της Φραγκφούρτης, καθώς και το άγαλμα του Βερολίνου αρ. 161, χρονολογούνται στον 1^ο αι. μ.Χ., ενώ τα υπόλοιπα στην εποχή του Αδριανού.

Δυστυχώς δεν είναι γνωστή η ακριβής προέλευση των περισσότερων από τα αντίγραφα του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου, όλα όμως βρέθηκαν, σύμφωνα με περισσότερο ή λιγότερο αξιόπιστες πληροφορίες στην Ιταλία και ιδιαίτερα την περιοχή της Ρώμης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι δύο από αυτά προέρχονται από αυτοκρατορικές κατοικίες: η κεφαλή του Παλατίνου από τη Domus Augustana του Δομιτιανού και το άγαλμα της πρώην Συλλογής Lansdowne από την έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι. Στην έπαυλη αυτή αξίζει να σημειωθεί ότι βρέθηκαν άλλα έξι αγάλματα του Ερμή, αντίγραφα διαφόρων αγαλματικών τύπων, μεταξύ των οποίων και η συγγενική κεφαλή της πρώην Συλλογής Lansdowne³⁶⁵ και ένας ανδριάντας του Αντίνοου απεικονισμένου ως Ερμή. Ο τόπος εύρεσής τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο χαρακτήρας των αντιγράφων αυτών ήταν κατά πάσα

³⁶² Τον τύπο Βερολίνου-Pitti επαναλαμβάνει η μορφή του Ερμή σε κυκλικό βωμό με απεικόνιση του δωδεκαθέου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Όστιας αρ.6 (H 120). Στο νεοαπτικό αυτό έργο, που χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ., παρουσιάζονται οι θεοί σε εικονογραφικούς τύπους της κλασικής εποχής.

³⁶³ A.Leibundgut στο Polyklet, 397κ.ε., 398 εικ. (τυπολογία ειδωλίων). Από αυτά ενδεικτικά παρουσιάζονται το αργυρό ειδώλιο του Βρετανικού Μουσείου (**πίν. 83β,γ**) και το χάλκινο της Art Gallery της Βαλτιμόρης (**πίν. 83δ**)

³⁶⁴ CSIR, Österreich,τ.II, G.Piccottini, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Virunum, αρ. 5, πίν. 7.

³⁶⁵ Furtwängler, Meisterwerke, 506. EA 4918

πιθανότητα διακοσμητικός. Τέλος το γεγονός ότι κανένα από τα αντίγραφα του τύπου δε βρέθηκε στον ελλαδικό χώρο, καθιστά πιθανό το πρωτότυπο ή τα πρωτότυπα των ομάδων Α και Β να είχαν μεταφερθεί την εποχή της δημιουργίας των αντιγράφων στη Δύση και μάλιστα στη Ρώμη.

Από τις επαναλήψεις και τις μεταπλάσεις μία μόνο, που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή βρέθηκε στη Μ.Ασία και συγκεκριμένα στο Ασκληπιείο του Περγάμου. Η αποσπασματική όμως κατάσταση στην οποία βρέθηκε η συγκεκριμένη επανάληψη, δεν επιτρέπει καν να συμπεράνουμε αν απεικόνιζε τον Ερμή.

6. Ερμής Κριοφόρος Τροιζήνας

Αντίγραφα

1. Άγαλμα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
2. Κεφαλή και δύο θραύσματα αγάλματος. Μουσείο Πειραιά

Επανάληψη

3. Αγαλμάτιο. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία για τον τύπο

B.Στάης, ΑΔ 1890, 122 αρ. 15. E.Legrand, BCH 16, 1892, 164 κ.ε., πίν. 2,17.EA 633-634 (P. Arndt). Reinach, RS II, 153. 9. Ch.Picard, Manuel II. 2 (1939), σ. 651 εικ. 260. G. Welter, Troizen und Kalauria (1941), σ. 15. Lippold, Plastik, 200, σημ. 1. Καρούζου, Εθνικό, 76 αρ. 243. A.Linfert, Von Polyklet zu Lysipp (1966), 14κ.ε. H.Walter, Griechische Götter (1971), 296, εικ. 275. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen, 287 σημ. 5. G.Despinis, AM 96, 1981, 237κ.ε., πίν. 77-86. LIMC V, λ. Hermes, 314 αρ. 298, 299, 300. Bol, Diskobol, 72 σημ. 195. LIMC VII, λ. Mercurius, 503 αρ. 5. A. Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 269, 295 σημ. 86, εικ. 137, 138a, b, 141 a,b. Καλτσάς, Εθνικό, 116 αρ. 209, 117 εικ. 209.

Κατάλογος αντιγράφων

6.1. Άγαλμα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 243 (πίν. 84α-στ)

Βρέθηκε το 1890 στην περιοχή Δαμάλα της Τροιζήνας

Ύψ. μαζί με τη συμπλήρωση των άκρων ποδών 1,80μ., ύψ. μαζί με την πλίνθο 1,93μ., ύψ. κριαριού 0,83μ.

Μάρμαρο πεντελικό.

B. Στάης, *ΑΔ* 1890, 122 αρ. 15. E. Legrand, *BCH* 16, 1892, 164 κ.ε., πίν. 2, 17. EA 633-634 (P. Arndt). Reinach, *RS II*, 153. 9. Ch. Picard, *Manuel II. 2* (1939), σ. 651 εικ. 260. G. Welter, *Troizen und Kalauria* (1941), σ. 15. Lippold, *Plastik*, 200, σημ. 1. Καρούζου, *Εθνικό*, 76 αρ. 243. A. Linfert, *Von Polyklet zu Lysipp* (1966), 14κ.ε. H. Walter, *Griechische Götter* (1971), 296, εικ. 275. Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen*, 287 σημ. 5. G. Despinis, *AM* 96, 1981, 237κ.ε., πίν. 77-79. LIMC V, λ. *Hermes*, 314 αρ. 298. Bol, *Diskobol*, 72 σημ. 195. LIMC VII, λ. *Mercurius*, 503 αρ. 5. A. Linfert στο *Kreikenbom*, *Polyklet*, 269, 295 σημ. 86, εικ. 137, 138a, b, 141 a,b. Καλτσάς, *Εθνικό*, 116 αρ. 209, 117 εικ. 209.

Δε σώζονται το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το αριστερό άκρο χέρι, τα μπροστινά πόδια του κριαριού και το μπροστινό τμήμα των πίσω ποδιών του. Αποκρουσμένα είναι το μεγαλύτερο τμήμα των φτερών και το γείσο του πετάσου, τμήμα του κηρυκείου και τα γεννητικά όργανα. Συμπληρωμένα είναι το μεγαλύτερο μέρος της πλίνθου μαζί με τμήμα του αριστερού άκρου ποδός και του αριστερού σκέλους κάτω από τη μέση της κνήμης, τμήμα του αριστερού μηρού³⁶⁶, τμήματα του δεξιού μηρού και το δεξιό γόνατο. Η κεφαλή μαζί με τμήμα του λαιμού είναι συγκολλημένα και η επιφάνειά τους σώζεται σε καλύτερη κατάσταση από του υπολοίπου αγάλματος.

Άγαλμα άνδρα φυσικού μεγέθους με πέτασο, ιμάτιο και κηρύκειο, που κρατά με το δεξιό του χέρι κριάρι. Η ανδρική μορφή παριστάνεται κατενώπιον, με ελαφρά στροφή του κορμού προς τα αριστερά της. Πατά στην πλίνθο με το δεξιό στάσιμο σκέλος και με τα δάκτυλα του αριστερού άνετου σκέλους, το οποίο φέρνει ελαφρά

---

³⁶⁶ Η συμπλήρωση στον αριστερό μηρό έχει αφαιρεθεί, όπως φαίνεται από τη φωτογραφία που δημοσιεύεται στον πρόσφατο κατάλογο του Εθνικού Μουσείου Καλτσάς, *Εθνικό*, 117 εικ.209.

λυγισμένο προς τα πίσω και αριστερά. Τα δύο σκέλη ενώνονται με ορθογώνιο *runtello* στο ύψος των κνημών. Η θέση των σκελών δημιουργεί *contraposto* με λοξή τοποθέτηση της λεκάνης και ευθεία τη λευκή γραμμή. Το αριστερό λυγισμένο στον αγκώνα χέρι, το οποίο είναι ολόκληρο καλυμμένο από ιμάτιο, κρατούσε το κηρύκειο με τα φίδια, τμήμα του οποίου ακουμπά στον αριστερό πήχη και τον αριστερό βραχίονα. Οι πτυχές του ιματίου ξεκινούν από στρογγυλή πόρπη με ανάγλυφη διακόσμηση άνθους. Το δεξιό χέρι κρατά από το δεξιό κέρατο το ανασηκωμένο κράρι, που κάζεται με τα πίσω πόδια λυγισμένα. Η κεφαλή, που καλύπτεται από πέτασο, στρέφεται προς τα δεξιά. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ιδεαλιστικά. Η κόμη αποτελείται από βοστρύχους χωρισμένους μεταξύ τους με βαθιές αυλακιές, ακόμη και στα σημεία που θα κάλυπτε το γέισο του πετάσου. Οι βόστρυχοι που πλαισιώνουν τον αυχένα φθάνουν στη δεξιά πλευρά μόνο μέχρι το ύψος του λοβού του αυτιού, ενώ στην αριστερή πλευρά πολύ πιο κάτω από αυτό. Χαρακτηριστικές είναι οι βαθιές αυλακιές από τρυπάνι που χωρίζουν τον κορμό από το ιμάτιο, τους γλουτούς και το δεξιό σκέλος της μορφής από το σώμα του ζώου, το οποίο δεν είναι επιμελώς επεξεργασμένο στην πίσω όψη του.

Σχετικά με τη χρονολόγηση του αγάλματος στον 2^ο αιώνα μ.Χ. υπάρχει ομοφωνία των μελετητών.³⁶⁷ Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται από την ομοιότητα της απόδοσης της κόμης και των χαρακτηριστικών του προσώπου, ιδιαιτέρως των ματιών, με το αντίγραφο της Αμαζόνας του Πολυκλείτου στο Μουσείο του Καπιτωλίου³⁶⁸.

6.2. Κεφαλή και δύο τμήματα αγάλματος. Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 3910 (πρώην Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. 516), 1750, 2199 (πίν. 85α-δ, 86α-δ)

Βρέθηκε το 1836 στον Πειραιά, πιθανότατα προέρχεται από ναυάγιο και συγκεκριμένα από το εύρημα Σταυρόπουλου³⁶⁹. Η κεφαλή ανήκε πιθανόν παλαιότερα στη συλλογή του Θησείου και ήταν τοποθετημένη σε μη συνανήκουσα προτομή³⁷⁰.

Κεφαλή (αρ. 3910): Ύψος μαζί με τμήμα του λαιμού 0,37 μ., ύψος κεφαλής 0,34 μ., ύψος προσώπου 0,235 μ.

³⁶⁷ Καρούζου, Κατάλογος Εθνικό, 76 αρ. 243. LIMC τ. V, λ. Hermes, 314 αρ. 298

³⁶⁸ Lauter, Chronologie, πίν. 9

³⁶⁹ G. Despinis, AM 96, 1981, 240 σημ. 21.

³⁷⁰ G. Despinis, όπ. π., 238 κ. ε. (ιδιαίτερα 238 σημ. 14)

Τμήμα με πλίνθο και πέλμα (αρ. 1750): Ύψος 0,30 μ., πλάτος 0,52 μ., ύψος πλίνθου στην μπροστινή πλευρά 0,105 μ.

Τμήμα με κνήμη και κριάρι (αρ. 2199): Ύψος 0,82 μ., πλάτος 0,93 μ., ύψος πλίνθου μέχρι 0,135 μ.

Πεντελικό μάρμαρο.

F. de Saulcy, Rev. Arch. 1845, 267.R. Kekulé, Die antiken Werken im Theseion zu Athen (1869), 37 αρ. 72. L. V. Sybel, Katalog der Skulpturen zu Athen (1881), 113 αρ. 645. P. Kanvadias, Skulpturen des Nationalmuseums (1890/1892), αρ. 516. Π. Καστριώτης, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου (1908), 84,85. G. Despinis, AM 96, 1981, σ. 237-244, πίν. 80-85 (Συσχέτιση των τμημάτων και ταύτιση με τον τύπο). LIMC V, λ. Hermes, 314 αρ. 299.

- 1) Κεφαλή ανδρικού αγάλματος υπερφυσικού μεγέθους³⁷¹ με φτερωτό πέτασο μαζί με τμήμα του λαιμού. Η μπροστινή και η αριστερή της πλευρά είναι διαβρωμένη εξαιτίας της παραμονής της στη θάλασσα και του γεγονότος ότι η πλευρά αυτή δεν ήταν καλυμμένη από την άμμο του βυθού³⁷². Αποκρουσμένο είναι το δεξιό φτερό του πετάσου.
- 2) Τμήμα της πλίνθου με το δεξιό πέλμα. Σώζεται τμήμα πλίνθου με έξαρμα και το δεξιό πέλμα μέχρι κάτω από τον αστράγαλο.
- 3) Τμήμα με το δεξιό σκέλος και το σώμα κριαριού. Σώζεται το δεξιό σκέλος από τον αστράγαλο μέχρι το γόνατο και το σώμα του κριαριού εκτός από το κεφάλι και τα μπροστινά άκρα πόδια του.

Τα τμήματα 2 και 3 είναι βέβαιο πως συνανήκουν, όπως απέδειξε ο Γ.Δεσπίνης³⁷³.

- 1) Η περιγραφή αφορά τη δεξιά πλευρά της κεφαλής, η οποία παρουσιάζει μικρότερες φθορές και σε ορισμένα σημεία –συγκεκριμένα η επιφάνεια από το δεξιό κρόταφο μέχρι τη μέση του αυχένα– είναι σχεδόν άθικτη.

Η κεφαλή στρεφόταν προς τα δεξιά, όπως δείχνουν το τμήμα του λαιμού και η πτύχωση που δημιουργείται κάτω από τη δεξιά παρειά. Από τα χαρακτηριστικά του προσώπου σώζεται σε καλύτερη κατάσταση μόνο το

---

³⁷¹ G.Despinis, όπ.π., 240 : „Die Masse stimmen für eine ca. 2,30 m hohe Statue völlig überein.”

³⁷² G.Despinis, όπ.π., 239.

³⁷³ G. Despinis, όπ.π., 239.

δεξιό μάτι με την καμπυλόγραμμη διαμόρφωση των βλεφάρων και τη γωνιώδη διαμόρφωση του φρυδιού. Η εντύπωση πως αποδίδονται πλαστικά η ίριδα και η κόρη του δεξιού ματιού οφείλεται κατά τον Γ.Δεσπίνη στη διάβρωση της επιφάνειας³⁷⁴. Η κεφαλή καλύπτεται από πέτασο με μικρό γείσο και φτερά από τα οποία σώζεται μόνον η βάση του δεξιού φτερού. Στην κόμη το σχήμα των βοστρύχων αποδίδεται με σαφήνεια και η επιφάνειά τους χωρίζεται από λεπτές και βαθιές αυλακίες φτιαγμένες με το τρυπάνι, με αποτέλεσμα την έντονη φωτοσκίαση.

- 2) και 3) Το πέλμα του σωζόμενου δεξιού στάσιμου σκέλους της μορφής είναι συμφυές με την πλίνθο. Στην μπροστινή πλευρά της κνήμης, λίγο πιο πάνω από τον αστράγαλο, σώζεται στρογγυλό έξαρμα, το οποίο είναι πιθανότατα ένα από τα σημεία μέτρησης (campioni), που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αντιγράφων. Το κριάρι στέκεται δίπλα στο σκέλος της μορφής πατώντας τα μπροστινά πόδια σε έξαρμα και τα πίσω στο πίσω μέρος της πλίνθου.

Το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας των δύο αυτών τμημάτων είναι ημίεργα και η επιφάνειά τους βρίσκεται σε διαφορετικά στάδια κατεργασίας: προχωρημένο στην μπροστινή πλευρά, όπως στο μπροστινό μέρος του σώματος του κριαριού με την απόδοση των βοστρύχων του τριχώματός του, ημίεργο στο δεξιό σκέλος του άνδρα, με τις έντονες τρυπανιές και το σημείο μέτρησης, και σε αρχικό στάδιο, όπως το χοντροδουλεμένο πίσω μέρος του σώματος του ζώου. Επίσης η επιφάνεια των δύο τμημάτων φέρει σε αρκετά σημεία ίχνη διάβρωσης από τη θάλασσα.

Παρόλο που η κεφαλή και τα τμήματα 2 και 3 βρίσκονται σε διαφορετικό στάδιο επεξεργασίας της επιφάνειάς τους, συσχετίστηκαν από τον Γ.Δεσπίνη³⁷⁵ λόγω των διαστάσεών τους και της διάβρωσής τους και θεωρήθηκαν τμήματα του ίδιου αγάλματος, ύψους περίπου 2.30 μ.³⁷⁶ Η συσχέτιση αυτή γίνεται πιο πειστική αν προσθέσουμε το στοιχείο ότι η

---

³⁷⁴ G. Despinis, όπ.π., 240 σημ.19

³⁷⁵ G.Despinis, όπ.π., 240.

³⁷⁶ G.Despinis, όπ.π., 240: „Die Masse stimmen für eine ca. 2,30 m hohe Statue völlig überein.”

διάβρωση παρουσιάζεται τόσο στην κεφαλή όσο και στα τμήματα 2 και 3 στην αριστερή τους πλευρά. Ο Γ.Δεσπίνης δικαιολογεί τις διαφορετικές φάσεις επεξεργασίας της ολοκληρωμένης κεφαλής και του ημίεργου κάτω τμήματος με βάση παράλληλα από το εύρημα Σταυρόπουλου³⁷⁷ και αποδίδει το γεγονός αυτό στη βιασύνη του εργαστηρίου για την παράδοση των γλυπτών που βρέθηκαν στο ναυάγιο. Διαφορετικά θα πρέπει να δεχθούμε την ύπαρξη δύο αντιγράφων του ίδιου τύπου και ίδιων διαστάσεων, σε διαφορετικό όμως στάδιο επεξεργασίας στο ναυάγιο του Πειραιά, πράγμα το οποίο ο Γ.Δεσπίνης θεωρεί λιγότερο πιθανό.

Στοιχεία που βοηθούν στη χρονολόγηση της κεφαλής είναι η διαμόρφωση του δεξιού φρυδιού και ματιού καθώς και η απόδοση των βοστρύχων. Η τοποθέτησή τους στην πρώιμη εποχή των Αντωνίνων από το Γ. Δεσπίνη μαζί με τους ανάγλυφους πίνακες του Πειραιά, οι οποίοι θεωρεί πως ανήκουν πιθανόν στο ίδιο ναυάγιο³⁷⁸, είναι κοινώς αποδεκτή³⁷⁹.

6.3. Αγαλμάτιο Ερμή. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 2883 (πίν. 87 α,β)

Πιθανότατα από την Αθήνα.

Ύψος 0,32μ.

Πεντελικό μάρμαρο

C. Blümel, Griechische Bildhauerarbeit (1927), 65, αρ. 33, πίν. 36 α,β. G. Despinis, A.M. 96, 1981, 241κ.ε., πίν. 86,1-2. LIMC V, λ. Hermes, 314, αρ. 300.

Δε σώζονται τα σκέλη κάτω από τη μέση των μηρών και το μεγαλύτερο μέρος του κριαριού, που κρατούσε το δεξιό χέρι. Ημίεργη είναι όλη η μπροστινή και πίσω επιφάνεια του αγαλματίου με εξαίρεση τον πέτασο, το δεξιό ώμο και το στέρνο. Άπεργα τμήματα υπάρχουν στην κεφαλή, στο ιμάτιο και κάτω από το δεξιό χέρι. Ίχνη εργαλείων διακρίνονται σε πολλά σημεία.

---

³⁷⁷ G.Despinis, όπ.π., 240, σημ.22 και Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού, Νεοαττικά. Οι ανάγλυφοι πίνακες από το λιμάνι του Πειραιά (1979), 51 κ.ε. : Αναφορά στην ατελή διαμόρφωση του πλαισίου των αναγλύφων πινάκων του Μουσείου του Πειραιά.

³⁷⁸ G.Despinis, όπ.π., 240, σημ.20,21

³⁷⁹ LIMC λ.Hermes, αρ.299

Ημιτελές αγαλμάτιο ανδρικής μορφής με φτερωτό πέτασο και ιμάτιο. Απεικονίζεται ανδρική μορφή με στάσιμο το δεξιό και άνετο το αριστερό σκέλος. Το *contraposto* προκαλεί βράχυνση στη δεξιά πλευρά του κορμού αλλά η λευκή γραμμή είναι ευθεία. Το αριστερό χέρι της καλύπτεται από ιμάτιο, του οποίου η πτυχολογία δεν έχει διαμορφωθεί πλήρως. Στην μπροστινή πλευρά επάνω στον αριστερό ώμο σχηματίζεται ένας κόλπος, που μοιάζει με θηλιά. Οι ανάγλυφοι κύκλοι κάτω από αυτό το σχηματισμό αποδίδουν πιθανόν το κηρύκειο που κρατούσε η μορφή με το αριστερό της χέρι. Στην πίσω πλευρά οι πτυχές του ιματίου είναι κάθετες. Το δεξιό χέρι απομακρύνεται αρκετά από τον κορμό και τα δάχτυλά του είναι λυγισμένα. Απολύτως πειστική είναι η υπόθεση του Δεσπίνη ότι το άπεργο τμήμα ανάμεσα στο χέρι και τον κορμό θα έπαιρνε το σχήμα της κεφαλής του κριαριού³⁸⁰. Έτσι το χέρι θα κρατούσε το ένα κέρατο του ζώου. Η κεφαλή της μορφής στρέφεται προς τα δεξιά, τα χαρακτηριστικά της όμως είναι ημίεργα, όπως και η μία μόνο σειρά βοστρύχων που διακρίνεται κάτω από τον πέτασο στην μπροστινή πλευρά.

Η ημιτελής επεξεργασία καθιστά εξαιρετικά δύσκολη τη χρονολόγηση του αγαλματίου.

Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του τύπου

Ο τύπος του Ερμή της Τροιζήνας παραδίδεται ουσιαστικά μόνον από δύο αντίγραφα, το άγαλμα του Εθνικού Μουσείου (6.1) και το αποσπασματικά σωζόμενο αντίγραφο του Μουσείου του Πειραιά (6.2). Τα δύο αυτά αντίγραφα χρονολογούνται στο 2ο αι. μ.Χ. –το άγαλμα του Μουσείου του Πειραιά πιο συγκεκριμένα στην πρώιμη εποχή των Αντωνίων– και παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές. Η πρώτη από αυτές αφορά το μέγεθός τους, καθώς το άγαλμα του Εθνικού Μουσείου είναι φυσικού μεγέθους, με ύψος 1,80μ., ενώ το υπερφυσικού μεγέθους αποσπασματικά σωζόμενο αντίγραφο του Μουσείου του Πειραιά υπολογίζεται πως είχε ύψος 2,30 μ. Η δεύτερη αφορά την ποιότητά τους, καθώς το άγαλμα του Εθνικού Μουσείου είναι κατά κοινή ομολογία μέτριας ποιότητας και η επεξεργασία του αμήχανη και επίπεδη³⁸¹, ενώ το αντίγραφο του Μουσείου του

---

³⁸⁰ G.Despinis, όπ.π., 241

³⁸¹ G.Despinis, όπ.π., 238 σημ.6

Πειραιά, χαρακτηρίζεται από εργασία καλύτερης ποιότητας, όσο μας είναι δυνατό να κρίνουμε από την καλύτερα σωζόμενη δεξιά πλευρά της κεφαλής. Στην αποκατάσταση του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου θα μας βοηθήσει, ελλείψει επαρκών στοιχείων, και η σύγκριση των δύο παραπάνω αγαλμάτων με το ημιτελές αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου (6.3). Η συμβολή του έργου αυτού στην αποκατάσταση του αγαλματικού τύπου είναι μικρότερης σημασίας λόγω της διαφορετικής του κλίμακας και του γεγονότος ότι είναι ημιτελές.

Σχετικά με τον **τρόπο στήριξης** τα περισσότερα στοιχεία τα αντλούμε από το αντίγραφο του Εθνικού Μουσείου. Παρά τις συμπληρώσεις, τα σωζόμενα τμήματα των σκελών αρκούν για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Η μορφή πατά στην πλίνθο με όλο το πέλμα το δεξιού στάσιμου σκέλους και με τα δάχτυλα του αριστερού άνετου σκέλους, το οποίο φέρνει ελαφρά λυγισμένο προς τα πίσω και αριστερά. Χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου αντιγράφου είναι το επίμηκες στήριγμα (runtello), που ενώνει τα δύο σκέλη στο ύψος της κνήμης, ενώ στο ίδιο σημείο στο αντίγραφο του Μουσείου του Πειραιά δε σώζεται ίχνος στηρίγματος.

Ως στήριγμα λειτουργεί στο άγαλμα του Εθνικού Μουσείου και το ανασηκωμένο στα πίσω του πόδια κριάρι, το οποίο είναι συμφυές με το δεξιό σκέλος. Στο ίδιο σημείο είναι τοποθετημένο το κριάρι και στο αντίγραφο του Μουσείου του Πειραιά. Η διαφορά έγκειται στο ότι εδώ το ζώο πατά και με τα μπροστινά του πόδια σε έξαρμα της πλίνθου, με αποτέλεσμα το σώμα του να βρίσκεται σε σχεδόν οριζόντια θέση. Το αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου δεν μπορεί να μας προσφέρει βοήθεια σχετικά με το θέμα αυτό, διότι δε σώζεται το συγκεκριμένο τμήμα του. Πιθανότατα πάντως το άπεργο τμήμα στη δεξιά πλευρά του κορμού θα έπαιρνε τη μορφή του κριαριού³⁸².

Το *contraposto*, που οφείλεται στην τοποθέτηση των σκελών έχει ως αποτέλεσμα τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης, τη βράχυνση της δεξιάς πλευράς του κορμού και την ανύψωση του αριστερού ώμου, η λευκή γραμμή όμως παραμένει ευθεία, τόσο στο άγαλμα όσο και στο αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου .

Από το **δεξιό χέρι** σώζονται στο άγαλμα του Εθνικού Μουσείου μόνον ο ώμος, το επάνω μέρος του βραχίονα, ο οποίος είναι κολλημένος στον κορμό, και το χέρι κάτω από τον καρπό, το οποίο κρατά το δεξιό κέρατο του κριαριού. Η θέση των σωζομένων τμημάτων του δείχνει πως το δεξιό χέρι θα ήταν ελαφρά λυγισμένο στον

---

³⁸² G.Despinis, όπ.π. 241

αγκώνα. Στο αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου το δεξιό χέρι, που σώζεται ολόκληρο, απομακρύνεται από τον κορμό.

Το **αριστερό χέρι** σώζεται στο άγαλμα και στο αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου. Καλύπτεται και στα δύο από **ιμάτιο**, το οποίο ξεκινά από τον αριστερό ώμο και φθάνει -μόνο στο άγαλμα του Εθνικού Μουσείου- μέχρι το γόνατο. Στο αντίγραφο αυτό φαίνεται καθαρά η τοποθέτηση του δεξιού χεριού: ο βραχίονας κατευθύνεται προς τα πίσω, λυγίζει στον αγκώνα και επάνω στον πήχη, ο οποίος κατευθύνεται προς τα εμπρός, ακουμπά κηρύκειο διακοσμημένο με φίδια. Οι πτυχές του ιματίου ξεκινούν από πόρπη στον αριστερό ώμο και είναι κάθετες, εκτός από τις καμπύλες πτυχές που πέφτουν στην αριστερή πλευρά από τον πήχη. Το σύστημα των πτυχών διαφέρει σημαντικά στο αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου, όπου δεσπόζει το μοτίβο του κόλπου επάνω στον αριστερό ώμο. Η ημιτελής διαμόρφωση του τμήματος αυτού καθιστά αμφίβολη την ερμηνεία των ανάγλυφων κύκλων στο ύψος του αριστερού αγκώνα. Πιθανότατα όμως πρόκειται για κηρύκειο τοποθετημένο λοξά, το οποίο κρατούσε η μορφή με το αριστερό της χέρι.

Η **κεφαλή** στηρίζεται στο λαιμό, ο οποίος δε σώζεται πλήρης ή ολοκληρωμένος σε κανένα από τα αντίγραφα, και στρέφεται προς τα δεξιά. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά, το βλέμμα κατευθύνεται ίσια μπροστά και τα χείλη είναι μισάνοιχτα, όπως φαίνεται στο άγαλμα του Εθνικού Μουσείου και στη δεξιά πλευρά της κεφαλής του Μουσείου του Πειραιά. Στο πρώτο αντίγραφο η επιφάνεια του προσώπου είναι πιο επίπεδη και στιλβωμένη, ενώ στο δεύτερο η παρειά είναι πιο «γεμάτη» και το σαγόκι πιο στρογγυλεμένο. Η κόμη, η οποία καλύπτεται και στα τρία αντίγραφα από φτερωτό πέτασο με μικρό ή μεγαλύτερο γείσο, παρουσιάζει σημαντικές διαφορές στα δύο αγάλματα του Πειραιά και του Εθνικού Μουσείου. Στο αντίγραφο του Εθνικού Μουσείου ο πέτασος είναι τοποθετημένος πιο ψηλά και αφήνει να φαίνονται περισσότεροι βόστρυχοι σε σχέση με την κεφαλή του Πειραιά, ενώ στο ημιτελές αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου διακρίνεται μόνο μία σειρά βοστρύχων επάνω από το μέτωπο. Διαφορά παρατηρείται και στο σχήμα αλλά και στο σύστημα των βοστρύχων. Μεγαλύτεροι, πιο «γεμάτοι» και ζωντανοί αυτοί της κεφαλής του Πειραιά διαφέρουν κατά πολύ από αυτούς του αγάλματος του Εθνικού Μουσείου. Ακόμη και η κατεύθυνση των καμπύλων απολήξεων της πρώτης επάνω από το μέτωπο χαρακτηριστικής σειράς

βοστρύχων φαίνεται αντίθετη: προς τα επάνω στο αντίγραφο του Εθνικού Μουσείου και προς τα κάτω στην κεφαλή του Πειραιά. Η σαφώς ανώτερη ποιότητα του αντιγράφου του Μουσείου του Πειραιά³⁸³ αλλά και οι κακοτεχνίες που παρουσιάζονται στην κεφαλή του αγάλματος του Εθνικού Μουσείου –όπως το γεγονός ότι η απόληξη της κόμης στην πίσω πλευρά του αυχένα βρίσκεται πολύ ψηλότερα στα δεξιά από ό,τι στα αριστερά– μας οδηγούν στην υπόθεση ότι η κεφαλή του Πειραιά αποδίδει ακριβέστερα την κόμη του πρωτοτύπου.

Από την κριτική των αντιγράφων προκύπτει ένας αγαλματικός τύπος Ερμή με μία σειρά από σύμβολα: το κριάρι, το κηρύκειο και τον πέτασο. Στοιχεία του πρωτοτύπου θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον το κριάρι –ανασηκωμένο ή όχι– και το κηρύκειο, για τη θέση του οποίου η αντιγραφική παράδοση δε μας βοηθά να αποφασίσουμε. Τα κενά της θα προσπαθήσουμε εν μέρει να καλύψουμε με τη βοήθεια έργων άλλων κατηγοριών, τα οποία επαναλαμβάνουν ή παραλλάσσουν τον αγαλματικό τύπο του Ερμή της Τροιζήνας. Τέτοιου είδους έργα είναι τα κλασικά ειδώλια της Ολύνθου³⁸⁴, τα οποία παρουσιάζουν τον Ερμή στον τύπο της Τροιζήνας, χωρίς όμως πέτασο και το ανάγλυφο στην Έφεσο³⁸⁵, όπου ο Ερμής παρουσιάζεται στον ίδιο τύπο και πάλι ασκεπής και με το κριάρι να πατά και στα τέσσερα πόδια. Επίσης σε ρωμαϊκά νομίσματα της Πελοποννήσου³⁸⁶ και συγκεκριμένα σε νόμισμα της Κορίνθου της εποχής του Αδριανού³⁸⁷ η απεικονιζόμενη μορφή παρουσιάζει ομοιότητα με τον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο ως προς τη στάση, την τοποθέτηση του κηρυκείου και τη θέση του κριαριού, το οποίο όμως φαίνεται να στηρίζεται και στα τέσσερα πόδια του. Αντίθετα σε νόμισμα της Τροιζήνας εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου³⁸⁸ το κριάρι παρουσιάζεται ανασηκωμένο στα πίσω του πόδια. Αυτή η

---

³⁸³ G.Despinis, όπ.π., 241

³⁸⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 01708 και 12610.01971. Olynthus XIV, 211 πίν.65, IV 338 πίν.32. Πβ. LIMC V λ.Hermes, 301 a,b

³⁸⁵ Ephesos. Der neue Führer (1995), 88,εικ.2

³⁸⁶ Ο τύπος φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερος αγαπητός στην Πελοπόννησο. Πιθανόν από σύμπλεγμα με Ερμή προέρχεται και τμήμα κριαριού, το οποίο βρέθηκε σε caldariūm λουτρού της Κορίνθου. Ίσως μάλιστα τα παραπάνω έργα να επαναλάμβαναν δύο διαφορετικούς αγαλματικούς τύπους κριοφόρων Ερμών, τον ένα με ανασηκωμένο κριάρι και τον άλλο με κριάρι που πατούσε και στα τέσσερα πόδια του.

³⁸⁷ NumCommPaus, 20 αρ.18 πίν.E86. LIMC, V λ.Hermes, 302 c

³⁸⁸ NumCommPaus, 162 αρ.5 α πίν.GGII. LIMC, V λ.Hermes, 302 b

στάση του ζώου επαναλαμβάνεται και σε ασημένιο αγγείο με ανάγλυφο tondo στο Cabinet des Medailles³⁸⁹. Ο δημιουργός όμως του έργου αυτού επαναλαμβάνει τον αγαλαματικό τύπο του Ερμή Barberini ως προς τη στάση και το μοτίβο του ιματίου. Ο Ερμής στο δεξιό χέρι κρατά βαλάντιο, ενώ το κριάρι, που πατά σε ύψωμα με τα μπροστινά του πόδια, απεικονίζεται στη δεξιά πλευρά της σύνθεσης. Τον τύπο του Ερμή της Τροιζήνας επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές ο Ερμής του Virunum³⁹⁰ με την εικονιστική κεφαλή, το μικρό πέτασο στην κορυφή της και το μικρό κριάρι στη βάση του στηρίγματος-κορμού δίπλα στο δεξιό του σκέλος. Το ιμάτιο όμως του αγαλαματίου αυτού αποτελεί επανάληψη του τύπου του Ερμή του Ναυκύδη.

Το σχήμα του πετάσου στα αντίγραφα του Ερμή της Τροιζήνας δεν είναι δυνατό να συγκριθεί με άλλους πετάσους του Ερμή, οι οποίοι απεικονίζονται είτε στην πλαστική είτε στην αγγειογραφία. Το γεγονός αυτό και η θέση του, η οποία διαφέρει από αντίγραφο σε αντίγραφο, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για προσθήκη της ρωμαϊκής εποχής. Ακόμη όμως και μετά την αφαίρεση του πετάσου ο Ερμής της Τροιζήνας παραμένει ο μοναδικός παραδιδόμενος κριοφόρος τύπος της κλασικής εποχής. Ο τύπος αυτός, γενειοφόρος ή αγένειος, ήταν ιδιαίτερος αγαπητός στην αρχαϊκή περίοδο και στην περίοδο του αυστηρού ρυθμού.

Χρονολόγηση και απόδοση του πρωτοτύπου

Ο αγαλαματικός τύπος του Ερμή της Τροιζήνας, ο οποίος αντιγράφει ένα μεταπολυκλείτειο άγαλμα με πολυκλείτεια ακόμη δομή, χαρακτηρίζεται κυρίως από την παρουσία του κριαριού που κρατά από τα κέρατα στη δεξιά πλευρά, προς την οποία στρέφεται η κεφαλή του. Η σύνθεση εξισορροπείται χάρη στην παρουσία του σημαντικότερου συμβόλου του θεού, του κηρυκείου, στην καλυμμένη από το χαρακτηριστικό ιμάτιο αριστερή του πλευρά. Το βαρύ, ωειδές σχήμα της κεφαλής

---

³⁸⁹ Παρίσι, Bibliotheque Nationale, Cabinet des Medailles. Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles. Musée du Luxembourg-Paris, 8 Février – 23 Avril 1989, Tresors d' Orfèverie Gallo-Romains (1989).

³⁹⁰ CSIR Österreich II.I: G.Piccotini, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Virunum (1968), 13 κ.ε. αρ.5, πίν.7. Το άγαλμα αυτό ο Γ.Δεσπίνης (G.Despinis, όπ.π. 237 σημ.2) δεν το θεωρεί ούτε καν επανάληψη του εξεταζόμενου αγαλαματικού τύπου και δικαιολογημένα δεν το συμπεριλαμβάνει, μαζί με άλλες πιο απομακρυσμένες παραλλαγές, στον κατάλογο των αντιγράφων του.

με την μεταπολυκλείτεια διευθέτηση της κόμης, σε συνδυασμό με το στιβαρό, ανδρικό κορμό παρουσιάζουν συγγένεια με δύο άλλους λίγο προγενέστερους αγαλματικούς τύπους.

Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα που παρουσιάζει η κεφαλή του Πειραιά με αυτήν του αντιγράφου του Δισκοβόλου του Ναυκύδη στο Museo Nuovo του Καπιτωλίου³⁹¹ όχι μόνο στην απόδοση της κόμης αλλά και στο σύστημα των βοστρύχων³⁹². Οι ομοιότητες αυτές οφείλονται, όχι μόνο στο γεγονός ότι τα δύο αυτά αντίγραφα δημιουργήθηκαν την ίδια εποχή και είναι ανάλογης ποιότητας, αλλά και στην πιθανότητα τα πρωτότυπα των δύο αυτών αντιγράφων να δημιουργήθηκαν από τον ίδιο γλύπτη. Επίσης ομοιότητες παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά, περισσότερο του προσώπου και λιγότερο της κόμης, με εκείνα της κεφαλής του αγαλματικού τύπου του Ερμή τύπου Βερολίνου - Pitti και ιδιαίτερα με την κεφαλή του Παλατίνου³⁹³. Η διαφορά τους μοιάζει να οφείλεται στη διαφορετική ηλικία των εικονιζομένων: ο Ερμής της Τροιζήνας είναι άνδρας, ενώ ο Ερμής τύπου Βερολίνου - Pitti είναι έφηβος.

Σχετικά με τη χρονολόγηση και την ταυτότητα του πρωτοτύπου του αγαλματικού αυτού τύπου, η δημιουργία του τοποθετείται στην αρχή του 4ου αιώνα π.Χ. και συγκεκριμένα στην πρώτη του δεκαετία. Επίσης έχει υποστηριχθεί από το Γ. Δεσπίνη η απόδοσή του στο Ναυκύδη και η ταύτισή του με τον Ερμή, τον οποίο αναφέρει ο Πλίνιος ως έργο του γλύπτη (NH 34, 80)³⁹⁴. Από τις παραπάνω θέσεις μόνον η τελευταία έχει αντικρουσθεί πειστικά από τον A. Linfert³⁹⁵, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, θεωρεί ότι ο τύπος Βερολίνου–Pitti ταυτίζεται με τον Ερμή του Ναυκύδη και ότι δίπλα του θα πρέπει να τοποθετηθεί ο Ερμής της Τροιζήνας, ως δημιουργία του ίδιου επιπέδου. Εάν όντως ο εξεταζόμενος τύπος ταυτίζεται με τον

---

³⁹¹ Arnold, Polykletnachfolge, 262 αρ.1, πίν.8ε,11b.

³⁹² G.Despinis, όπ.π., 241

³⁹³ Αναλυτικότερη αναφορά σχετικά με το θέμα αυτό έχει γίνει στο κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στον Ερμή Βερολίνου-Pitti.

³⁹⁴ G.Despinis, όπ.π., 242κ.ε. Στο άρθρο αυτό αποσυσχετίζει τον τύπο του Ερμή της Τροιζήνας από το έργο του Ναυκύδη, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον Πλίνιο ως "immolans arrietem". Πβ. LIMC V λ. Hermes, 314 αρ.298

³⁹⁵ A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 270 κ.ε.

“immolantem arietem” του Ναυκύδη, όπως υποστηρίζει ο A.Linfert³⁹⁶, υπόθεση πολύ πιθανή, θα πρέπει να θεωρηθεί ευτυχής σύμπτωση το γεγονός ότι σώζονται αντίγραφα από δύο έργα του ίδιου γλύπτη. Τα έργα του Ναυκύδη θα πρέπει να ήταν δημοφιλή, αν κρίνει κανείς από τη διάδοση των αντιγράφων και των επαναλήψεών τους, στην οποία γίνεται αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο.

Χρονολόγηση και γεωγραφική διάδοση αντιγράφων και μεταπλάσεων του τύπου

Ο τύπος του Ερμή της Τροιζήνας παραδίδεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω μόνο σε δύο αντίγραφα, το άγαλμα του Εθνικού Μουσείου και το αποσπασματικά σωζόμενο αντίγραφο του Μουσείου του Πειραιά. Και τα δύο αυτά αντίγραφα χρονολογούνται στο 2ο αι. μ.Χ. –το άγαλμα του Μουσείου του Πειραιά πιο συγκεκριμένα στην πρώιμη εποχή των Αντωνίνων. Το γεγονός ότι και τα δύο αντίγραφα βρέθηκαν σε ελληνικό έδαφος, το ένα στην Τροιζήνα και το άλλο σε ναυάγιο στο λιμάνι του Πειραιά, καθιστούν πολύ πιθανή την υπόθεση το πρωτότυπο να βρισκόταν στην Αθήνα την εποχή που δημιουργήθηκαν και τα δύο αντίγραφα να κατασκευάστηκαν σε αττικό εργαστήριο. Το αντίγραφο του Πειραιά επιπλέον προσφέρει σύμφωνα με την άποψη του Γ.Δεσπίνη πληροφορίες σχετικά με θέματα τεχνικά, καθώς αποτελεί απόδειξη ότι, σε κάποιες περιπτώσεις και κάτω από ορισμένες συνθήκες, αντίγραφα έφευγαν από την Ελλάδα ημιτελή. Αυτό σημαίνει ότι στον τόπο προορισμού υπήρχαν εξίσου ικανοί γλύπτες, πιθανόν συνεργάτες των ομοτέχνων τους από την Αττική, οι οποίοι θα ολοκλήρωναν την επεξεργασία των αντιγράφων αυτών.

Από την Αθήνα προέρχεται πιθανότατα και το ημιτελές αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου. Δυστυχώς δεν υπάρχουν ακριβή ανασκαφικά δεδομένα, που αφορούν το αντίγραφο και το αγαλμάτιο του Εθνικού Μουσείου, η παρουσία του κριαριού πάντως περιορίζει την πιθανότητα να ήταν επιτύμβια. Κατά πάσα πιθανότητα το άγαλμα της Τροιζήνας είχε χαρακτήρα λατρευτικό ή αναθηματικό ενώ το ημιτελές αγαλμάτιο αναθηματικό.

---

³⁹⁶ A.Linfert, όπ.π., 269.

Στον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο στηρίχθηκε πιθανότατα και η δημιουργία μιας σειράς επαναλήψεων και μεταπλάσεων σε ολόγλυφα και ανάγλυφα έργα της αυτοκρατορικής περιόδου, τα οποία θα παρουσιαστούν παρακάτω. Μετάπλαση του εξεταζόμενου τύπου αποτελεί ο κορμός αγάλματος στο Museo Gregoriano Profano³⁹⁷ ο οποίος επαναλαμβάνει διαφοροποιημένο τον τρόπο στήριξης του Ερμή της Τροιζήνας, ενώ το ιμάτιο του τύπου έχει αντικατασταθεί από παραλλαγή του *paludamentum* του τύπου Ερμή Βερολίνου-Pitti, όπως αυτό του κορμού του Μουσείου Chiaramonti της Ρώμης³⁹⁸. Ομοιότητα με τον κορμό αυτόν παρουσιάζει και η θέση του αριστερού χεριού. Παρόμοιος συνδυασμός έχει γίνει και στο αγαλμάτιο του Ερμή του Virunum **(πίν. 87β)**. Τον ίδιο τύπο επαναλαμβάνει και ακέφαλο άγαλμα από το Καπιτώλιο της Ρώμης, το οποίο κατά την E.Simon είναι η μοναδική απεικόνιση του ρωμαϊκού θεού *Veiōnis*, ο οποίος ταυτίζεται με το Δία και συνδέεται με την οικογένεια των Ιουλίω³⁹⁹ **(πίν. 89β)**.

Μεταπλάσεις του τύπου του Ερμή της Τροιζήνας αποτελούν επίσης αγαλμάτιο του Ερμή με κριάρι στα δεξιά του στο Εθνικό Μουσείο του Αλγερίου⁴⁰⁰ **(πίν. 88α-δ)**, το οποίο όμως παρουσιάζει τόσες ομοιότητες με το άγαλμα Boboli, ώστε θα μπορούσε να θεωρηθεί παραλλαγή του, και το αγαλμάτιο παιδοφόρου Ερμή από το Agnano, με κηρύκειο στο δεξιό του χέρι και κριάρι στα αριστερά του⁴⁰¹ **(πίν. 89α)**. Τον απόηχο του εξεταζόμενου τύπου είναι δυνατό να αναγνωρίσουμε σε αναθηματικά ανάγλυφα από τις βόρειες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Από αυτά αναφέρουμε εκείνο του Στρασβούργου, στο οποίο εικονίζεται ο θεός με φτερωτό πέτασο, κηρύκειο στο δεξιό χέρι και το κριάρι στα δεξιά του⁴⁰², και της Βόννης, στο οποίο ο εικονιζόμενος νεαρός θεός με το κηρύκειο στο αριστερό του χέρι

³⁹⁷ Ρώμη, Museo Gregoriano Profano αρ. 4288. Chr. Vorster, Museo Gregoriano Profano ex Lateranense (1993), πίν. 211, 213, 214.

³⁹⁸ Museo Chiaramonti, Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums, τ. 1.1 (1995), 244κ.ε., τ.3, 53 πίν.578, 579.

³⁹⁹ H.G.Martin, Die Tempelkultbilder στο: Der Kaiser Augustus und die verlorene Republik, Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin 7.Juni-14. August 1988 (1988), 24-25, εικ. α-β (όπου προγενέστερη βιβλιογραφία). LIMC VII λ.Mercurius, 184 –184, αρ.1-2. Πβ. Παπαζαφειρίου, 163 κ.ε. σημ. 712, εικ.35 δ.

⁴⁰⁰ Chr.Landwehr, Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae τ.II, Idealplastik, Männliche Figuren (2000), 61 κ.ε. αρ.105, πίν.37, Beil. 28 a-d.

⁴⁰¹ Agnano, Θέρμης. Chr.Landwehr, όπ.π. 62 σημ.6, Beil. 28 d.

⁴⁰² Inventaire des Collections Publiques Françaises, Sculptures Antiques Régionales Strasbourg (1964), αρ.14.

και το υπερμεγέθες κριάρι στα δεξιά του, ταυτίζεται σύμφωνα με επιγραφή με τον τοπικό θεό Gebrinius και αναφέρεται ως Mercurius Gebrinius ⁴⁰³(πίν. 89γ).

Τέλος παραλλαγή του ιματίου του τύπου του Ερμή της Τροιζήνας έχει προστεθεί σε πολυάριθμα χάλκινα ειδώλια με πολυκλείτειους κορμούς, τα οποία προφανώς συντέλεσαν στη διάδοση του τύπου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα χάλκινα ειδώλια του Βρετανικού Μουσείου αρ. Βγ. 825 και του Ιδρύματος της Τράπεζας του Λιχτενστάιν στο Vaduz⁴⁰⁴.

Τα παραπάνω έργα δεν προσθέτουν στοιχεία στις γνώσεις μας για το πρωτότυπο, συμβάλλουν όμως στη μελέτη του αγαλματικού τύπου καθώς φανερώνουν πόσο δημοφιλής ήταν σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

---

⁴⁰³ T.Bechert, *Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas* (1982), 220, 221 αρ. 298.

⁴⁰⁴ Kreikenbom, *Polyklet*, 656 κ.ε. αρ. 191,192, 657 εικ. 191,192.

7.ΕΡΜΗΣ RICHELIEU

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΩΝ

I. Άγαλμα

1. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (χωρίς αριθμό)

II. Κορμοί αγαλμάτων Ερμή

2. Παρίσι, Λούβρο (πρώην συλλογή Somzée) (επονομαζόμενος Ερμής Richelieu)
3. Ρώμη, Villa Albani
4. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Θέρμες Leptis Magna
5. Φλώρινα, Αρχαιολογικό Μουσείο
6. Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο
7. Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο
8. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο
9. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

III. Κεφαλές

10. Μόναχο, Γλυπτοθήκη
11. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο (από τα Καλίνδοια)
12. Ρώμη, Villa Albani
13. Ρώμη, Museo Barracco
14. Φραγκφούρτη, Liebighaus
15. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο
16. Ρώμη, Μουσείο Torlonia
17. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο
18. Petworth House
19. Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg
20. Πετρούπολη, Ermitage
21. Fanborough Hall
22. Μαλιμπού, Μουσείο Getty

IV. Εικονιστικοί ανδριάντες

23. Μεσσήνη
24. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο
25. Μόναχο, Γλυπτοθήκη
26. Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο
27. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο (Φόρμια)
28. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο (πρώην συλλογή Farnese)
29. Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg (αριθμός 1545)
30. Ρώμη, Συλλογή Leca Ducagini
31. Ρώμη, Νέο Μουσείο Καπιτωλίου
32. Βαρσοβία, Εθνικό Μουσείο (από Παρίσι, Λούβρο)
33. Πρώην Συλλογή Somzée
34. Ρώμη, Museo Nazionale Romano
35. Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο
36. Μπίτολα, Αρχαιολογικό Μουσείο
37. Επίδαυρος, Αρχαιολογικό Μουσείο

V. Παραλλαγές και μεταπλάσεις

38. Βερολίνο, Pergamonmuseum
39. Providence, Rhode Island
40. Αντάλια, Αρχαιολογικό Μουσείο
41. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο
42. Γόρτυνα, Αρχαιολογική Συλλογή
43. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο (από τα Καλίνδοια)
44. Χαλκίδα, Αρχαιολογικό Μουσείο
45. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο
46. Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο
47. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο
48. Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο
49. Ρώμη, Museo Gregoriano Profano
50. Ιεράπετρα, Αρχαιολογικό Μουσείο

51. Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο
52. Geyre, Αρχαιολογικό Μουσείο
53. Βατικανό, Sala a Croce Greca
54. Τρέντο, Αρχαιολογικό Μουσείο
55. Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο
56. Πάτρα, Αρχαιολογικό Μουσείο
57. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ερμής Αιγίου
58. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ερμής Αταλάντη
- Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ιματιοφόρος Ερέτριας

Βιβλιογραφία για τον τύπο:

Lippold, JDI 26, 1911, 271 κ.ε. Arnold, Polykletnachfolge, 274 κ.ε. Bol, Antikythera, 53. Ridgway, Rhode Island (1972), 45 κ.ε. αρ. 16. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 283κ.ε. LIMC V στο λ. Hermes, 367 αρ. 946 κ.ε. . LIMC VII, λ. Mercurius (E.Simon), 504 αρ. 946 a-c. Maderna-Lauter, Villa Albani, 207 σημ. 4 . A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 305, εικ. 182,183, 609 αρ. 134, εικ. 134. Raeder, Petworth, 66 κ.ε. αρ. 12 (Βιβλιογραφία για τον τύπο: 68,σημ. 1). Γλυπτά Α.Μ.Θ. II (Γ.Δεσπίνης), 40κ.ε. αρ. 178 (σημ.2: βιβλιογραφία για τον τύπο). W.Geominy, The So-called Delphi Philosopher and his context, στο O.Palagia-W.D.E.Coulson, Regional Schools in Hellenic Sculpture (1998), 65 εικ. Παπαζαφειρίου, 145 κ.ε.

Κατάλογος αντιγράφων

I. Άγαλμα

7.1. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (χωρίς αριθμό) (πίν. 90α-δ)

Βρέθηκε το 1900 στο ναυάγιο των Αντικυθήρων, κοντά στο λιμάνι Ποταμός στην ανατολική πλευρά του νησιού.

Σωζόμενο ύψος 1,93 μ., ύψος κεφαλής 25,5 εκ., απόσταση από σαγόني μέχρι βάση λαιμού 18 εκ., απόσταση εσωτερικών γωνιών ματιών 3,6 εκ., απόσταση εξωτερικών γωνιών ματιών 10,5 εκ., πλάτος στόματος 4,5 εκ.

Μάρμαρο.

J.N.Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum*, αρ. 35 πίν. XV, 1. Lippold, *JDI* 26, 271 κ.ε. Bol, *Antikythera*, 51 κ.ε., πίν. 24. 5, 26. 1.2. Γιαλούρης, *ΑΔ* 29, 1973-74, *Χρονικά* τ. 1, 4, πίν. 15 α. Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 284. Kreikenbom, *Polyklet*, 305, εικ. 182, 183

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα με την πλίνθο του εκτός από το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το αριστερό χέρι κάτω από τον καρπό, πτυχές του ιματίου και τμήμα του στηρίγματος ανάμεσα στις κνήμες. Το άγαλμα ήταν σπασμένο σε τρία τμήματα, την κεφαλή, τμήμα που περιλάμβανε το δεξιό σκέλος κάτω από το γόνατο, το αριστερό κάτω από τον αστράγαλο και την πλίνθο και όλο το υπόλοιπο άγαλμα, τα οποία έχουν συγκολληθεί⁴⁰⁵. Η κεφαλή έχει σπάσει στο ύψος του σαγονιού και είναι συγκολλημένη. Η επιφάνεια ολόκληρου του αγάλματος, ιδιαίτερα του κορμού, παρουσιάζει έντονη διάβρωση. Στην πίσω όψη του αγάλματος και κυρίως στη δεξιά της πλευρά έχουν διαβρωθεί μεγαλύτερα τμήματα. Στην αριστερή πλευρά της πλάτης, από το κάτω τμήμα της μέχρι την αρχή του γλουτού, υπάρχει επιμήκης βάθυνση με δύο βαθιές οπές στα άκρα της, η οποία μαρτυρεί την ύπαρξη μεταλλικού συνδέσμου, πιθανόν γιατί το μάρμαρο παρουσίαζε κάποιο πρόβλημα στο σημείο αυτό⁴⁰⁶.

Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, του οποίου το πέλμα εφάπτεται ολόκληρο στην πλίνθο. Σώζεται τμήμα του επιμήκους στηρίγματος που ένωνε τις δύο κνήμες. Ο κορμός παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα δεξιά, η

⁴⁰⁵ Η αναγνώριση και η συγκόλληση των τμημάτων αυτών του αγάλματος έχει γίνει από το γλύπτη Στ.Τριάντη (βλ. Γιαλούρης, όπ.π.)

⁴⁰⁶ Την παρατήρηση σχετικά με το λόγο ύπαρξης του συνδέσμου αυτού, οφείλω στην επιβλέπουσα της διατριβής μου καθηγήτρια κ. Ι.Τριάντη.

κλίση του όμως φαίνεται εντονότερη, λόγω της διάβρωσης μεγάλων τμημάτων της πίσω πλευράς του, κυρίως στην περιοχή της μέσης και των γλουτών. Ίχνη του ιματίου σώζονται στον αριστερό ώμο, ενώ το τμήμα του που καλύπτει τον αριστερό πήχη και πέφτει κάθετα, διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση, ώστε να διακρίνονται δύο πλατιές κάθετες πτυχές του που φθάνουν μέχρι τον αστράγαλο. Η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω. Σε εντυπωσιακά καλή κατάσταση σε σχέση με το υπόλοιπο άγαλμα σώζονται η δεξιά πλευρά της κεφαλής μαζί με τη μύτη, ολόκληρο το μέτωπο και μεγάλο τμήμα της κόμης. Το σχήμα του προσώπου είναι ωοειδές, το σαγόι γεμάτο και εμφανής είναι η ρινοπαρειακή πτυχή. Τα χείλη είναι σαρκώδη, ελαφρώς μισάνοιχτα και χωρίζονται από μία αυλακιά. Η μύτη είναι μακριά με πλατιά ράχη και ανοικτά πτερύγια. Η κατατομή της σχηματίζει κυματοειδή γραμμή μαζί με το μέτωπο, στο οποίο είναι ελαφρώς εξογκωμένο το μετωπιαίο οστό. Τα μάτια είναι σχετικά μικρά, με στενά βλέφαρα καμπύλης διατομής και ελάχιστα καμπυλωμένες ίριδες. Μια βαθιά καμπυλωμένη προς τα επάνω πτυχή ενώνει την εξωτερική γωνία του δεξιού ματιού με το μόλις διακρινόμενο πλαστικά αποδοσμένο φρύδι.

Οι κοντοί βόστρυχοι της κόμης δημιουργούν μηνοειδείς και σιγμοειδείς σχηματισμούς. Το περίγραμμά τους αποδίδεται με αρκετή ακρίβεια, ενώ η καμπύλη επιφάνειά τους χωρίζεται από βαθιές αυλακίες. Μπροστά από το διαβρωμένο δεξιό αυτί αποδίδεται ανάγλυφα η αρχή ενός ίουλου, του οποίου η συνέχεια δεν διακρίνεται λόγω της διάβρωσης της επιφάνειας του κάτω τμήματος του προσώπου.

Περισσότερο η απόδοση του προσώπου και της κόμης και λιγότερο η απατηλή εντύπωση της ραδινότητας της μορφής οδηγούν στη χρονολόγηση του αγάλματος στην ύστερη ελληνιστική εποχή και συγκεκριμένα στον 1ο αιώνα π.Χ. Πιο συγκεκριμένα ο G.Lippold⁴⁰⁷ τον χρονολογεί γύρω στο 50 π.Χ., ο P.C.Bol⁴⁰⁸ γύρω στο 100 π.Χ. μαζί με τον νέο της Ερέτριας, ενώ ο W.Fuchs⁴⁰⁹ προκρίνει μια πρωιμότερη χρονολόγηση.

---

⁴⁰⁷ Lippold, JDI 26, 71.

⁴⁰⁸ Bol, Antikythera, 52.

⁴⁰⁹ W.Fuchs, Der Schiffsfund von Mahdia (1963), Bilderhefte des DAI., Rom H.2, 11κ.ε.

II. Κορμοί⁴¹⁰

7.2. Παρίσι, Λούβρο (χωρίς αριθμό) (επονομαζόμενος Ερμής Richelieu) (πίν. 91α-γ)

Ανήκε στη συλλογή του Καρδινάλιου Richelieu, στο κάστρο Richelieu. Πρόκειται για το άγαλμα που έδωσε στον τύπο το όνομά του.

Ύψος μαζί με την κεφαλή 1,90 μ.

Μάρμαρο λευκό με γκριζες φλέβες.

Cat.Sommaire, αρ. 573. A. Furtwängler, Sammlung Somzée, 10 εικ. Arnold, Polykletnachfolge, 276-277, αρ. V15, πίν. 13c. LIMC V, λ. Hermes, αρ. 946a, 367 πίν. 946a. A. Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 609 αρ. 134, εικ. 134.

Σώζεται το άγαλμα μέχρι τη σφαγή του λαιμού. Δεν σώζονται το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το μεγαλύτερο τμήμα των δακτύλων του αριστερού χεριού και το κηρύκειο που κρατούσαν, με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα του στην παλάμη του αριστερού χεριού. Επίσης, δε σώζονται τμήμα των κάθετων πτυχών του ιματίου, το ανδρικό μέλος και το αριστερό πέλμα. Η κεφαλή, με υπολείμματα φτερών, δεν είναι βέβαιο αν συνανήκει⁴¹¹. Είναι συγκολλημένη με το λαιμό με τη βοήθεια συμπληρωματικού τμήματος.

Ακέφαλο άγαλμα γυμνής ανδρικής μορφής μεγαλύτερο του φυσικού μεγέθους με ιμάτιο στον αριστερό ώμο. Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, του οποίου το πέλμα εφάπτεται ολόκληρο στην πλίνθο. Τα δύο πέλματα πατούν στην ίδια νοητή ευθεία. Η λεκάνη ανυψώνεται λόγω της αντιστήριξης στην αριστερή πλευρά και η λευκή γραμμή καμπυλώνεται προς τα αριστερά. Οι ώμοι βρίσκονται στο ίδιο περίπου ύψος. Το αριστερό χέρι ανοίγει προς τα έξω και τα δάκτυλά του κρατούν τμήμα κηρυκείου. Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο δημιουργώντας έναν τριγωνικό κόλπο, περνά πίσω από τον αριστερό βραχίονα, καλύπτει τον αριστερό πήχη και πέφτει από την εσωτερική του πλευρά,

⁴¹⁰ Στους παρακάτω κορμούς θα πρέπει να προστεθεί και ο χαμένος σήμερα κορμός - αντίγραφο του τύπου Ερμή Richelieu, τον οποίο είχε δει ο T.Saucius στην Άνδρο κοντά στη θάλασσα (T.Saucius, Andros, Untersuchungen zur Geschichte und Topografie der Insel, Sonderinschriften des ÖAI VIII (1914), 25 εικ. 32. Πβ. Λ.Παλαιοκρασά - Κόπιτσα, Παλαιόπολη Άνδρου, Είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας (2007), 84 σημ. 43.)

⁴¹¹ Η D.Arnold (Polykletnachfolge, 277) διατυπώνει αμφιβολίες σχετικά με το θέμα αυτό, ενώ ο A.Linfert (όπ.π., 610), ο οποίος μελέτησε το θέμα, θεωρεί πιθανό η κεφαλή να συνανήκει. Με βάση την αποδοχή αυτή μετακινεί τη χρονολόγηση του αγάλματος στην εποχή των Αντωνίνων.

δημιουργώντας πλατιές κάθετες πτυχές, που φθάνουν λίγο κάτω από το γόνατο⁴¹². Ένα ορθογώνιο στήριγμα στο ύψος του αριστερού γλουτού ενώνει τον κορμό με το ιμάτιο, ενώ ένας κορμός-στήριγμα ενώνεται με το αριστερό σκέλος και το κάτω τμήμα του ιματίου, το οποίο σήμερα είναι συμπληρωμένο.

Ως προς τη χρονολόγηση του καλής ποιότητας αυτού αγάλματος δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφωνίες μεταξύ των μελετητών. Η δημιουργία του τοποθετείται από την D.Arnold⁴¹³ στην εποχή του Αδριανού, από τον G.Siebert⁴¹⁴ στην ευρύτερη περίοδο των Αντωνίνων, η οποία ουσιαστικά ταυτίζεται με τον 2ο αιώνα μ.Χ., στον οποίο το τοποθετεί και ο A.Linfert⁴¹⁵. Η κλασικιστική απόδοση του κορμού, του ενδύματος και του σαφώς περιγεγραμμένου ηβικού τριγώνου, στους βοστρύχους του οποίου έχει γίνει έντονη χρήση τρυπανιού, μας οδηγούν να συμφωνήσουμε με τη χρονολόγηση του A. Linfert στο 2ο αιώνα μ.Χ.

7.3. Ρώμη, Villa Albani (πίν. 91δ, ε)

Κατά πάσα πιθανότητα προστέθηκε στη συλλογή της Villa Albani επί οικογενείας Torlonia. Το 1869 αναφέρεται για πρώτη φορά στον οδηγό της συλλογής των Morcelli, Fea και Visconti . Σωζ. ύψ. 0,82 μ. Ύψος από τον αφαλό μέχρι την κοιλότητα του λαιμού 0,40 μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο.

Lippold, JDI, 26, 280 αρ. 15. E. A. 3680 (P. Arndt-G. Lippold). Oehler, 75. Arnold, Polykletnachfolge, 277, αρ. N17. Helbig IV (1972) αρ. 3325 (H.v.Steuben). Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 287 σημ. 1. Maderna-Lauter, Villa Albani, 204κ.ε. αρ. 70, πίν.75.

Από τον κορμό δε σώζονται τα σκέλη με εξαίρεση την αρχή τους, το ανδρικό μέλος, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το αριστερό χέρι από το επάνω μέρος του βραχίονα μαζί με το μεγάλο τμήμα του ιματίου, που καλύπτει τον αριστερό ώμο και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού. Ο κορμός φέρει πολλές αποκρούσεις. Διαβρωμένη είναι όλη επιφάνειά του, εντονότερα όμως στην μπροστινή του όψη.

---

⁴¹² Στα επόμενα αντίγραφα του τύπου που ακολουθούν με ακρίβεια τον τρόπο στήριξης και το μοτίβο της ιμάτιος δε θα επαναληφθεί η αναλυτική, αλλά μια συνοπτικότερη περιγραφή για λόγους συντομίας.

⁴¹³ Arnold, Polykletnachfolge, όπ.π.

⁴¹⁴ LIMC V , λ. Hermes, 367 αρ. 946a

⁴¹⁵ A. Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 609 αρ. 134.

Κορμός υπερφυσικών διαστάσεων. Η μπροστινή όψη του κορμού είναι τόσο έντονα διαβρωμένη, ώστε εκτός από ορισμένα του σημεία, δεν είναι ορατή η αρχική του επεξεργασία. Σε καλύτερη κατάσταση σώζονται η αριστερή και η πίσω όψη, της οποίας η επεξεργασία ήταν πιο αδρή, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα πως το άγαλμα ήταν αρχικά στημένο μπροστά ή μέσα σε κάποιο αρχιτεκτονικό σύνολο.

Ο τρόπος στήριξης του κορμού, η θέση των χεριών και ο σχηματισμός του ιματίου ακολουθούν τον εξεταζόμενο τύπο. Έντονη είναι η απόδοση των θωρακικών μυών, ενώ πλαστικά είναι αποδοσμένες οι θηλές. Η λευκή γραμμή δεν είναι ορατή λόγω της διάβρωσης, ενώ σαφέστερα διακρίνεται η ελαφρά καμπύλωση της σπονδυλικής στήλης στην πίσω όψη. Στην καλύτερα διατηρημένη αριστερή όψη αποδίδονται ρεαλιστικά οι μύες και τα πλευρά. Στον αριστερό γοφό υπάρχει τμήμα του στηρίγματος που σώζεται. Στην πίσω όψη το ιμάτιο εφάπτεται σε όλο το μήκος του κορμού, όπως φαίνεται από τα ίχνη του και από το τμήμα του που σώζεται δίπλα στον αριστερό γλουτό. Από το σωζόμενο τμήμα του λαιμού φαίνεται πως η κεφαλή στρεφόταν προς τα αριστερά. Έντονη είναι η χρήση τρυπανιού στους βοστρύχους του ηβικού τριγώνου που περιγράφεται με ακρίβεια, στον αφαλό, στη γραμμή των γλουτών και κυρίως στο ιμάτιο, του οποίου οι πτυχές αποδίδονται στην αριστερή όψη.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δικαιολογούν την προτεινόμενη από τις D.Arnold⁴¹⁶ και C.Maderna-Lauter χρονολόγηση του κορμού στον 2ο αιώνα μ.Χ. και πιθανότατα στην εποχή του Αδριανού⁴¹⁷. Ενισχυτική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η σύγκριση με αδριάντες του Αδριανού, όπως αυτός από το θέατρο στη Vaison-La-Romaine⁴¹⁸.

7.4. Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Θέρμες Leptis Magna (πίν. 92α)

Βρέθηκε το 1924/25 στο ανατολικό δωμάτιο (δωμάτιο VI) των αδριανείων θερμών της Leptis Magna, όπως ήταν στημένο σε βάση μπροστά στον ανατολικό τοίχο του δωματίου.

Σωζόμενο ύψος 1,44 μ.

⁴¹⁶ Arnold, Polykletnachfolge, 277 αρ. V 17 ("Hadrianisch")

⁴¹⁷ Maderna - Lauter, Villa Albani, 207.

⁴¹⁸ H.G.Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der Römischen Kaiser (1968), 110 αρ.110 πίν. 41.

Μάρμαρο.

R.Bartoccini, Le Terme di Lepcis (1929), 130 κ.ε., εικ. 130 (για τον τρόπο εύρεσης βλ. σ. 67).

Manderscheid, Skulpturenausstattung, 106, αρ. 314, πίν. 40.

Δε σώζονται ο λαιμός από τη βάση του, το δεξιό χέρι κάτω από την αρχή του βραχίονα, το αριστερό κάτω από τον αγκώνα μαζί με τμήμα του ιματίου, το ανδρικό μέλος και τα δύο σκέλη κάτω από τα γόνατα. Η μπροστινή όψη παρουσιάζει διάβρωση και μια μεγάλη απόκρουση στο ιμάτιο επάνω στον αριστερό ώμο.

Κορμός ανδρικής μορφής υπερφυσικού μεγέθους και τμήματα της κεφαλής. Ο τρόπος στήριξης του κορμού, η θέση των χεριών και ο σχηματισμός του ιματίου ακολουθούν τον εξεταζόμενο τύπο. Στην μπροστινή όψη οι λεπτομέρειες, όπως τα πλευρά και η λευκή γραμμή, δε δηλώνονται έντονα ενώ οι μύες αποδίδονται με σχετικά επίπεδο και χαλαρό τρόπο. Ο αφαλός έχει σαφές κυκλικό περίγραμμα και οι θηλές αποδίδονται πλαστικά. Από το δεξιό χέρι σώζεται μόνον η αρχή του βραχίονα, ένα όμως τμήμα στηρίγματος στη δεξιά πλευρά του δεξιού μηρού στο ύψος του ηβικού τριγώνου δείχνει πιθανότατα το σημείο σύνδεσης του κορμού με τον καρπό του δεξιού χεριού. Το τμήμα του ιματίου κάτω από τον αριστερό αγκώνα και μέχρι το γόνατο εφάπτεται με τον κορμό.

Η χρονολόγηση της D.Arnold στην εποχή των Αντωνίνων⁴¹⁹ δικαιολογείται από τη γραμμική απόδοση των πτυχών του ιματίου, το ακριβές περίγραμμα του οφαλού και την έντονη χρήση τρυπανιού στο ιμάτιο και στους βοστρύχους του ηβικού τριγώνου.

---

⁴¹⁹ Arnold, Polykletnachefolge, 277 αρ. V 19.

7.5. Φλώρινα, Αρχαιολογικό Μουσείο (πίν. 92β-δ, 93α)⁴²⁰

Βρέθηκε τυχαία το 1948 σε αγρό μεταξύ Σιταριάς και Βεύης, πιο κοντά στη Βεύη του Νομού Φλώρινας.

Σωζόμενο ύψος 1,21 μ. (από τη βάση του λαιμού μέχρι κάτω από το αριστερό γόνατο), ύψος από το υψηλότερο σημείο του ιματίου στον αριστερό ώμο μέχρι το κατώτατο σημείο της 1,24 μ., ύψος από τη βάθυνση του λαιμού μέχρι το οριζόντιο πλαίσιο του ηβικού τριγώνου 0,59 μ., ύψος από τη βάθυνση του λαιμού μέχρι τον αφαλό 0,44 μ., μέγιστο πλάτος ώμων 0,61 μ., οριζόντια πλευρά ηβικού τριγώνου 0,15 μ., απόσταση μεταξύ βάσης λαιμού και επάνω πλευράς πρώτου στηρίγματος στην αριστερή πλευρά 0,66 μ., απόσταση μεταξύ βάσης λαιμού και επάνω πλευράς δεύτερου στηρίγματος στην αριστερή πλευρά 0,85 μ., απόσταση μεταξύ θηλών 0,30 μ. Υπολογιζόμενο αρχικό ύψος ca. 1,90 μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με κομούς και μαρμαρυγία, πιθανόν πεντελικό.

Αδημοσίευτο. Φ.Πέτσα, *Μακεδονικά* 7, 1967, 352κ.ε., & 253, 261, πίν. 60. Φ.Πέτσα, *Μακεδονικά* 15, 1975, 307, εικ. 66. BCH 84,1960, 767, 765 εικ. 4 (G. Daux). Arnold, *Polykletnachfolge*, 277.Φ. Ζαφειροπούλου, *Το ηρώο του Κιλκίς*, ΚΕΡΝΟΣ (1972), 49. Η. Ανδρέου, ΑΔ. 31, 1976 Α', 262. Φ. Πέτσα, *Κατάλογος Μουσείου Φλωρίνης*, αρ. 6.

Ακέφαλος κορμός. Είναι συγκολλημένος από δύο τμήματα, από τον κυρίως κορμό και από ένα τμήμα που περιλαμβάνει το τμήμα του δεξιού χεριού κάτω από τον αγκώνα και το ιμάτιο που το περιβάλλει και πέφτει από αυτό. Συμπληρωμένα είναι τμήματα του ιματίου και των δύο στηριγμάτων στην αριστερή πλευρά της πίσω όψης. Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, εκτός από ένα μικρό τμήμα της βάσης του στο πίσω μέρος, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το αριστερό χέρι κάτω από τον καρπό (στο σημείο αυτό, το υπόλειμμα του καρπού που προβάλλει μέσα από το ιμάτιο είναι αποστρογγυλωμένο), το ανδρικό μέλος και τα σκέλη κάτω από τα γόνατα. Αποκρούσεις υπάρχουν μία στο δεξιό γόνατο –παλαιότερη όπως φαίνεται από τα ιζήματα στην επιφάνειά της–, πολλές μικρές στη μπροστινή όψη των σκελών και περισσότερες στην πίσω όψη του κορμού, στο ιμάτιο, στη δεξιά ωμοπλάτη, στο δεξιό γλουτό και στο επάνω μέρος του ιματίου - πρόσφατες όπως φαίνεται από τη χρωματική τους διαφορά από την υπόλοιπη πίσω όψη. Οι αποκρούσεις αυτές στην πίσω πλευρά του κορμού προήλθαν πιθανόν από κάποιο εργαλείο. Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο κορμός ήταν θαμμένος με την μπροστινή του όψη προς τα κάτω. Στην μπροστινή όψη η επιφάνεια του μαρμάρου είναι πιο ανοιχτόχρωμη, ελαφρώς διαβρωμένη και

⁴²⁰ Την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του αδημοσίετου αυτού κορμού του Αρχαιολογικού Μουσείου της Φλώρινας οφείλω στον αείμνηστο καθηγητή Φ.Πέτσα και στο διευθυντή του Μουσείου Δρ. Κ.Σουέρεφ, τον οποίο ευχαριστώ για όλες τις διευκολύνσεις που μου παρείχε.

παρουσιάζει λεπτές γραμμές και κομούς. Στην πίσω όψη και στις πλάγιες, από τη μέση τους προς τα πίσω, η επιφάνεια του μαρμάρου είναι πιο σκουρόχρωμη, έχει χρώμα σκούρο καστανό, λόγω των ιζημάτων.

Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό σκέλος και φέρνει το άνετο δεξιό προς τα δεξιά. Οι μύες του κορμού, ιδίως οι κοιλιακοί, είναι διαφοροποιημένοι και ρεαλιστικά –αλλά σχετικά πρόστυπα– αποδοσμένοι. Έντονα, σχεδόν γραμμικά, αποδίδονται οι βουβωνικές αύλακες, η καμπυλωμένη προς τα δεξιά λευκή γραμμή και οι θωρακικοί μύες. Οι θηλές αποδίδονται πλαστικά αλλά πρόστυπα. Ο αφαλός περιβάλλεται από κυκλικό εγχάρακτο περίγραμμα και η εσωτερική του επιφάνεια είναι επίπεδη. Η επάνω πλευρά του ηβικού τριγώνου είναι ευθύγραμμη και δεν ακολουθεί την καμπύλη διαμόρφωση των βουβωνικών αυλάκων. Οι βόστρυχοι του ηβικού τριγώνου αποδίδονται πλαστικά και ελαφρώς διαφοροποιημένοι, χωρίς όμως έντονη χρήση τρυπανιού. Στην πίσω όψη ο κορμός παρουσιάζει πιο συνοπτική απόδοση της μυολογίας. Η σπονδυλική στήλη αποδίδεται με βαθιά ανοιχτή αύλακα, στο κάτω μέρος της οποίας δύο καμπύλες αύλακες δημιουργούν μαζί με το επάνω τμήμα των γλουτών σχήμα ρόμβου. Τέλος οι γλουτοί χωρίζονται από ένα βαθύ αυλάκι φτιαγμένο με το τρυπάνι. Η D.Arnold χαρακτηρίζει τον κορμό της Φλώρινας “Recht gute Arbeit mit knapperer Zusammenfassung der Muskulatur”⁴²¹. Το σωζόμενο πίσω τμήμα του λαιμού δεν μας επιτρέπει να καταλάβουμε προς ποια πλευρά ήταν στραμμένη η κεφαλή⁴²². Το σωζόμενο τμήμα του δεξιού βραχίονα είναι παράλληλο με τον κορμό, το δεξιό χέρι όμως στο ύψος του καρπού βρισκόταν σε κάποια απόσταση από το δεξιό μηρό, όπως μαρτυρεί το τμήμα του στηρίγματος στο ύψος του δεξιού γλουτού, όπως συμβαίνει και στο αντίγραφο της Συλλογής Lecca Ducagini (7.30). Ίχνος ενός δεύτερου μικρότερου στρογγυλού στηρίγματος σώζεται στη δεξιά πλευρά και στη μέση περίπου του μηρού.

---

⁴²¹ Arnold, Polykletnachfolge, 277.

⁴²² Η Φ.Ζαφειροπούλου (όπ.π, 49) διατυπώνει την άποψη ότι η κεφαλή του αγάλματος της Φλώρινας στρεφόταν προς τα δεξιά, τα σωζόμενα όμως στοιχεία δε μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα σχετικά με το θέμα αυτό.

Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο δημιουργώντας έναν τριγωνικό κόλπο, περνά ελαφρώς ελισσόμενο πίσω από το βραχίονα, που ανοίγει προς τα αριστερά και είναι λυγισμένος στον αγκώνα. Στη συνέχεια τυλίγει τον αριστερό πήχη περνώντας από την εξωτερική προς την εσωτερική του πλευρά και πέφτει δημιουργώντας κάθετες πτυχές στη μέση του αριστερού βραχίονα. Ένα τμήμα του ιματίου ήταν διπλωμένο, ώστε να δημιουργείται πλουσιότερος σχηματισμός επάνω στον ώμο. Οι πτυχές του ιματίου –στενότερες στο επάνω μέρος και πλατύτερες κάτω από τον καρπό– αποδίδονται στην μπροστινή όψη με επιμέλεια, ρεαλισμό και χωρίς έντονη χρήση τρυπανιού. Στην αριστερή όψη του κάτω από τον αγκώνα η χρήση του τρυπανιού είναι εντονότερη, ενώ στην πίσω όψη είναι δουλεμένη πιο αδρά και με λιγότερη επιμέλεια.

Στην εξωτερική πλευρά του αριστερού μηρού δύο στηρίγματα ορθογώνιας διατομής συνδέουν τον κορμό με το ιμάτιο, το μικρότερο στο ύψος του γοφού και το μεγαλύτερο στο ύψος του γονάτου.

Με βάση τον τρόπο απόδοσης της μυολογίας στον κορμό των πτυχών του ιματίου και του ηβικού τριγώνου θα πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανή η χρονολόγηση του κορμού στον 1ο αι. μ.Χ., πιθανότατα στο α΄ μισό του. Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγούν οι ομοιότητες που διαπιστώνονται με τον εικονιστικό ανδριάντα της Ολυμπίας (7.26) ο οποίος με τη βοήθεια των χαρακτηριστικών της κεφαλής χρονολογείται στην Ιουλιοκλαυδιανή εποχή, ως προς την απόδοση του κορμού, του ιματίου και του ηβικού τριγώνου. Πιο ξηρή και αδέξια είναι η απόδοση του κορμού της Φλώρινας σε σχέση με τον ανδριάντα της Ολυμπίας, του οποίου ο κορμός αποδίδεται με μεγαλύτερη φυσικότητα. Ακόμη και το επάνω πλαίσιο του ηβικού τριγώνου αποδίδεται πιο φυσικά. Ακολουθεί την καμπυλότητα του κορμού, ενώ στον κορμό της Φλώρινας δηλώνεται με μια ευθεία. Αυτό όμως οφείλεται πιθανώς στη διαφορά της ποιότητας εργασίας του αντιγραφέα και όχι στη δημιουργία του αντιγράφου σε διαφορετική περίοδο.

Σχετικά με το θέμα της χρήσης του αγάλματος της Φλώρινας, τα σωζόμενα στοιχεία δε μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα. Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι τα αντίγραφα του τύπου που αποκαλύφθηκαν στη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας και υπάρχουν

ανασκαφικά δεδομένα για αυτά, βρέθηκαν σε περιοχές νεκροταφείων και ήταν επιτύμβιοι ανδριάντες⁴²³.

7.6. Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ΜΚ 2048

*Βρέθηκε μαζί με έναν ακόμη κορμό του ίδιου τύπου στην ευρύτερη περιοχή των νεκροταφείων της αρχαίας Ευρωπού, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε για τη διέλευση αγωγού υδροδότησης. Οι δύο κορμοί είχαν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή αγωγού.*⁴²⁴

Σωζ. ύψ. 0,80 μ. (υπερφυσικό)

Μάρμαρο

Αδημοσίευτο. Θ.Σαββοπούλου, Μ. Βάλλα, *Ευρωπός 1991-1992*, Α.Ε.Μ.Θ. 6, 1992, 437, 442 εικ. 7.

⁴²³ Προς την κατεύθυνση της ταύτισης του αγάλματος της Φλώρινας με αφηρωτισμένο νεκρό, μας οδηγούν ορισμένα ευρήματα που προέρχονται από την ίδια περιοχή. Από τη Βεύη προέρχονται ένας ακόμη ανδρικός κορμός (Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας αρ. 1), πιθανόν επίσης του 1^{ου} αι. π.Χ., μαρμάρινη επιτύμβια στήλη των ρωμαϊκών χρόνων (Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας αρ. 475) με απεικόνιση θεοποιημένων νεκρών, πιο συγκεκριμένα με τις μορφές του Δία, της Δήμητρας, του Διονύσου, του Ηρακλή και της Άρτεμης, και μαρμάρινη αναθηματική στήλη με απεικόνιση υδριαφόρων γυναικών, που σχετίζονται με ιερά της Δήμητρας Θεσμοφόρου. Τα δύο τελευταία είναι μεταγενέστερα, σύγχρονα μεταξύ τους και πιθανότατα έργα τοπικού εργαστηρίου. Το πρώτο από αυτά μπορεί να χρονολογηθεί με βάση το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. (Η ομοιότητα των γραμμάτων με αυτά της επιτύμβιας στήλης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (αρ. Ευρ. 1761), η οποία χρονολογείται από τον Εμ.Βουτυρά στο διάστημα από το 212 μέχρι το 254μ.Χ. (Κ.Μ.Θ. 2, 238 κ.ε. αρ. 321, εικ. 1001) επιτρέπουν τη χρονολόγηση της στήλης της Βεύης στην εποχή αυτή.) Το έθιμο του αφηρωτισμού των νεκρών όμως επικράτησε στη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ., όπως αποδεικνύουν τα σχετικά ευρήματα.

Τέλος η μορφή του Ερμή με κηρύκειο παρουσιάζεται σε μία ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου της Φλώρινας (αρ.101) (Θ.Τουράτσογλου-Γ.Ριζάκη, *Επιγραφές της Άνω Μακεδονίας* (1985) τ.Α', 149 κ.ε. αρ.162, πίν.62) με πολυπρόσωπη σύνθεση οικογένειας, σύγχρονη των προηγούμενων δύο, όπως υποδεικνύει το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής της. Στην περίπτωση αυτή ο Ερμής παρουσιάζεται με την ιδιότητα του ψυχοπομπού. Δίπλα στον Ερμή παρουσιάζεται ο Ηρακλής, σε μία παραλλαγή του αγαλαματικού τύπου του Ηρακλή Lansdowne. Η μορφή αυτή σχετίζεται πιθανότατα με το όνομα του νεκρού Αυρηλίου Ηρακλείδη, συζύγου της Αυρηλίας Μαρκίας, στου οποίου τη μνήμη είναι αφιερωμένη η στήλη, και με τον αφηρωτισμό του. Το gentilicium Αυρήλιος και Αυρηλία συνοδεύει και τα δύο από τα ονόματα της στήλης αρ. 475, γεγονός που μας οδηγεί όχι μόνο στη χρονολόγηση των δύο στηλών μετά την Constitutio Antoniniana του 212 μ.Χ., αλλά και στη σύνδεση του αφηρωτισμού των νεκρών με την άρχουσα τάξη των ευγενών.

⁴²⁴ Για τις πληροφορίες σχετικά με τους δύο αδημοσίετους κορμούς του Αρχαιολογικού Μουσείου Κιλκίς ευχαριστώ την ανασκαφέα κ.Θ.Σαββοπούλου.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός από τη βάση του, ολόκληρο το δεξιό χέρι, το αριστερό χέρι με εξαίρεση το επάνω τμήμα του βραχίονα, ολόκληρο το αριστερό σκέλος, το δεξιό από την αρχή του μηρού και το ανδρικό μέλος.

Ακέφαλος κορμός που ακολουθεί πιστά τον εξεταζόμενο εικονογραφικό τύπο. Οι πλατιές μαλακές αυλακίες που αποδίδουν τις πτυχώσεις του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο και η απόδοση των βοστρύχων χωρίς χρήση τρυπανιού μας οδηγούν στη χρονολόγηση του κορμού αυτού στο τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ.

7.7.Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ΜΚ 2047

Βρέθηκε μαζί με τον προαναφερθέντα κορμό αρ. 2048, ατίγραφο του ίδιου αγαλματικού τύπου, στην ευρύτερη περιοχή των νεκροταφείων της αρχαίας Ευρωπού, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε για τη διέλευση αγωγού υδροδότησης.

Σωζ. ύψ. 1,2μ. (υπερφυσικό)

Μάρμαρο

Αδημοσίευτο. Θ.Σαββοπούλου, Μ. Βάλλα, Ευρωπός 1991-1992, Α.Ε.Μ.Θ. 6, 1992, 437.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός από τη βάση του, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, τμήμα του αριστερού χεριού κάτω από το ύψος του καρπού, το δεξιό σκέλος μαζί με το αντίστοιχο τμήμα της λεκάνης, το αριστερό από τη μέση του μηρού, τμήμα του ιματίου και το ανδρικό μέλος.

Ακέφαλος κορμός που ακολουθεί πιστά τον εξεταζόμενο εικονογραφικό τύπο. Οι λεπτές και πυκνές αυλακίες που αποδίδουν τις πτυχές του ιματίου οι οποίες καλύπτουν τον αριστερό ώμο και τον αριστερό πήχη αλλά και η απόδοση του κορμού παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με τον κορμό της Φλώρινας. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί στη χρονολόγηση και του κορμού αυτού στο αμισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. και στην απόδοσή του στο ίδιο εργαστήριο, στο οποίο κατασκευάστηκε και ο κορμός της Φλώρινας⁴²⁵. Πιθανότατα μάλιστα πρόκειται

---

⁴²⁵ Είναι πιθανό το εργαστήριο αυτό να βρισκόταν σε ένα μεγαλύτερο αστικό κέντρο, όπως η πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας, η Θεσσαλονίκη, στην οποία βρέθηκε κεφαλή του τύπου Ερμή Richelieu, που χρονολογείται επίσης στον 1^ο αι. μ.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ.εμρ.11516).

για έργα του ίδιου γλύπτη, τα οποία είναι κατασκευασμένα από το ίδιο είδος μαρμάρου⁴²⁶.

7.8. Σίδη. Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός αρ. 84.

Τμήμα χεριού με βαλάντιο που συνανήκει αρ. 460 (πίν. 93β-δ, 94α)

Βρέθηκε στο Σίδη το 1949 κατά την ανασκαφή του κτιρίου Μ μπροστά από την κεντρική κόγχη (άγνωστη η ακριβής θέση εύρεσής του).

Κορμός: σωζ. ύψ. 0,840 μ. πλάτος 0,550, βάθος 0,320 μ.

Τμήμα χεριού: μήκος 0,270 μ., μέγ. πλάτος 0,140 μ., μέγ. βάθος 0,240 μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο.

Inan, Side, 74 κ.ε. αρ. 22, πίν. XXIV, 1-3. LIMC V, λ. Hermes, 367 αρ. 946 e.

Δε σώζονται ο λαιμός από τη βάση του, το δεξιό χέρι από τον ώμο, το αριστερό κάτω από τη μέση του βραχίονα, το ανδρικό μέλος και τμήμα των όρχεων, τα σκέλη -το δεξιό κάτω από το γλουτό και το αριστερό κάτω από τη μέση του γλουτού- και το ιμάτιο κάτω από την αριστερή ωμοπλάτη. Από το δεξιό χέρι δε σώζεται το τμήμα επάνω από τον καρπό.

Η βράχυνση του κορμού στην αριστερή πλευρά δείχνει πως στάσιμο σκέλος ήταν το δεξιό και άνετο το αριστερό. Ο κορμός είναι ραδινός και οι μύες του, καθώς και η καμπυλωμένη λευκή γραμμή, αποδίδονται με ομαλές μεταβάσεις. Στους μικρούς βοστρύχους του ηβικού τριγώνου είναι ορατά τα ίχνη τρυπανιού. Την επιφάνεια του ιματίου, που καλύπτει με τον τριγωνικό της κόλπο τον αριστερό ώμο και πέφτει δημιουργώντας κάθετες πτυχές, ορίζουν βαθιές αυλακίες φτιαγμένες με το τρυπάνι.

Το δεξιό χέρι, το οποίο πιθανόν ήταν παράλληλο προς τον κορμό, κρατά με ελαφρά λυγισμένα δάχτυλα ένα βαλάντιο με λεπτομερή πλαστική διαμόρφωση, κυρίως στο άνοιγμά του.

Με βάση τη διαμόρφωση του κορμού και του ιματίου και τη χρήση τρυπανιού στο ιμάτιο και το ηβικό τρίγωνο, είναι δικαιολογημένη η χρονολόγηση του κορμού από την J.Inan⁴²⁷ στη δεκαετία 160-70 μ.Χ.

---

⁴²⁶ Οι δύο κορμοί τύπου Ερμή Richelieu του Αρχαιολογικού Μουσείου του Κιλκίς, παρόλο που προέρχονται από το ίδιο νεκροταφείο και χρονολογούνται την ίδια περίπου εποχή, είναι απίθανο να είναι έργα του ίδιου γλύπτη λόγω των διαφορών που παρουσιάζουν, κυρίως στην απόδοση του ενδύματος.

7.9. Λονδίνο. Βρετανικό Μουσείο (πίν. 94β)

Από την Έφεσο.

Σχεδόν φυσικού μεγέθους.

Μάρμαρο

B.M.C.Smith, Sculpture II, 1264. Reinach, Repertoire Statuaire III, 169,7. Lippold, JDI 26, 280. Ridgway, Rhode Island, 46 αρ. C 14. M.Aurenhammer, Die Skulpturen von Ephesos, Idealplastik I (1990), 193 κ.ε., πίν. 122 c,d.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός σχεδόν από τη βάση του, τα χέρια κάτω από τη μέση των βραχιόνων, μεγάλο τμήμα του ιματίου επάνω στην αριστερή ωμοπλάτη, ο κορμός κάτω από τη λεκάνη στην μπροστινή όψη και κάτω από τη μέση στην πίσω. Παρουσιάζει πολλές αποκρούσεις, από τις οποίες η μεγαλύτερη στον τριγωνικό κόλπο του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο.

Ο κορμός ακολουθεί το σχήμα του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου. Παρουσιάζει βράχυνση στην αριστερή του πλευρά, πράγμα που μαρτυρεί πως η μορφή είχε στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό. Στον εύσαρκο και ρεαλιστικά αποδοσμένο κορμό προβάλλει ιδιαίτερα η πλαστική διαμόρφωση των βουβωνικών αυλάκων, που χωρίζουν τον κορμό από τους μηρούς και των θωρακικών μυών με τις ανάγλυφες θηλές. Ο αφαλός αποδίδεται ρεαλιστικά με μια ελλειψοειδή βάθυνση. Η τριγωνική θηλιά, που δημιουργεί το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο. Οι πτυχές της αποδίδονται με πλατιές και βαθιές αυλακίες φτιαγμένες με το τρυπάνι. Στην πίσω όψη η σπονδυλική στήλη αποδίδεται με μια πολύ βαθιά αύλακα.

Η χρονολόγηση του κορμού στην όψιμη εποχή του Αδριανού ή στην εποχή των Αντωνίνων από την M.Aurenhammer⁴²⁸ με βάση τη διαμόρφωση του κορμού και η σύγκρισή του με ανδριάντες του Αντινόου είναι απολύτως πειστική.

III. ΚΕΦΑΛΕΣ

7.10. Μόναχο, Γλυπτοθήκη αρ. GL. SK. 289 (πίν. 95α-δ)

---

⁴²⁷ Inan, Side, 76.

⁴²⁸ M.Aurenhammer, όπ.π. 194.

Βρέθηκε στην περιοχή της Καπύης. Αγοράστηκε πιθανόν το 1821⁴²⁹.

Σωζ. ύψ. 27,7 εκ., πλάτος 21,7 εκ., ύψ. από σαγόني μέχρι πλαίσιο κόμης 17,5 εκ., πλ. στόματος 4,2 εκ.⁴³⁰.

Μάρμαρο χονδρόκοκκο νησιώτικο (πιθανόν παριανό).

Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 283 κ.ε., εικ. 132 κ.ε. Arnold, *Polykletnachfolge*, 275 αρ. VI 20. A.Linfert στο *Kreikenbom, Polyklet*, 610, αρ. 135, εικ.

Δε σώζονται το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού και της μύτης και το περύγιο του δεξιού αυτιού. Μικρό τμήμα του σαγονιού έχει συμπληρωθεί. Αποκρούσεις υπάρχουν στα φρύδια, στα βλέφαρα, στις παρειές, στο σαγόني, στο αριστερό αυτί και στην κόμη.

Η αριστερή πλευρά του προσώπου παρουσιάζει βράχυνση, πράγμα που μαζί με την κλίση του σωζόμενου τμήματος του λαιμού, δείχνει πως η κεφαλή στρεφόταν προς τα αριστερά.

Το πρόσωπο είναι ωοειδές και οι παρειές στρογγυλεμένες. Τα σαρκώδη χείλη είναι μισάνοιχτα. Το μέτωπο και τα άκρα των χειλιών χαρακτηρίζονται από μια έλλειψη αυστηρής συμμετρίας, πράγμα το οποίο κάνει πιο ζωντανή την έκφραση του προσώπου. Το μετωπιαίο οστό είναι πλαστικά διαμορφωμένο. Τα καμπύλης διατομής επάνω βλέφαρα τέμνουν τα κάτω στις εξωτερικές γωνιές των ματιών. Οι βολβοί των ματιών είναι κυρτοί. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ιδεαλιστικά. Η B.Vierneisel-Schlörb τα χαρακτηρίζει "leicht idealisierte, jedenfalls nicht deutlich porträthaft"⁴³¹. Οι μικροί καμπύλοι βόστρυχοι της κόμης αποδίδονται με περισσότερη επιμέλεια στο μπροστινό τμήμα της κεφαλής, επάνω από το μέτωπο και στις πλάγιες πλευρές και με λιγότερη στο επάνω και πίσω μέρος της κεφαλής, όπου απλώς σκιαγραφείται το σχήμα τους. Κάθονται στενά επάνω στην κεφαλή.

Τρεις βόστρυχοι που καμπυλώνονται προς τα δεξιά στο κέντρο της πρώτης σειράς δημιουργούν έναν χαρακτηριστικό σχηματισμό επάνω από το μέτωπο. Δεν υπάρχουν ίχνη επεξεργασίας με τρυπάνι. Ο ίουλος στη δεξιά πλευρά φθάνει μέχρι το ύψος του στόματος και έχει αποδοθεί ανάγλυφα και με επιμέλεια, σε αντίθεση με τον αριστερό, ο οποίος είναι πιο πρόστυπος.

---

⁴²⁹Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 283.

⁴³⁰ Για επιπλέον μετρολογικά στοιχεία βλ. Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 283.

⁴³¹ Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 284.

Η χρονολόγηση της Β. Vierneisel-Schlörb στο α΄ μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁴³² και του D.Kreikenbom⁴³³ στην εποχή του Κλαυδίου, ενισχύονται από την ομοιότητα που παρουσιάζει η κεφαλή του Μονάχου, κυρίως ως προς τη διαμόρφωση των ματιών, με την κεφαλή του Κυνίσκου στο Palazzo dei Conservatori, την οποία ο Η.Lauter χρονολογεί στην εποχή του Τιβερίου ή του Κλαυδίου και την τοποθετεί στην περίοδο που ονομάζει «Ζωγραφικό αντιγραφικό στυλ».⁴³⁴

7.11. Θραύσμα κεφαλής. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ΑΕΚ 282, 283⁴³⁵ (πίν. 96α-στ)

Από το χώρο του Σεβαστείου των Καλινδοίων. Βρέθηκε μαζί με πλήθος άλλων θραυσμάτων, ασβεστοποιημένων και μη, δίπλα στο στόμιο του ασβεστοκάμινου, το οποίο ήταν εγκατεστημένο πίσω από το χώρο Δ. Τα γλυπτά αυτά προέρχονται και από την ευρύτερη περιοχή σύμφωνα με τον ανασκαφέα κ. Σισμανίδη. Μπροστά στο Σεβαστείο βρέθηκαν μαρμάρινες βάσεις δώδεκα αγαλμάτων, δεν είναι όμως δυνατό, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, να συνδεθεί το εξεταζόμενο θραύσμα με κάποια από αυτές.

Σωζ. ύψ. 0,14μ., πλ. 0,21μ., πάχ. 0,20 μ. απόσταση εξωτερικών γωνιών των ματιών 10,5 εκ., μήκ. αριστερού ματιού 3,6 εκ.

Μάρμαρο (Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί σε ποιο είδος ανήκει λόγω της ασβεστοποίησης στις επιφάνειες θραύσης)

Κ.Σισμανίδης, ΑΕΜΘ 2005, 147, 154 εικ. 5. Κ.Σισμανίδης στο Π. Αδάμ-Βελένη κ.α., Τα Καλίνδοια. Μια αρχαία πόλη στη Μακεδονία (2008), 155 κ.ε. αρ. 25.

Τμήμα κεφαλής συγκολλημένο από δύο θραύσματα⁴³⁶. Δε σώζονται ολόκληρη η αριστερή όψη της κεφαλής, από τη δεξιά όψη το τμήμα κάτω από τον κρόταφο και από

⁴³² Vierneisel- Schlörb, KatSkulptMünchen II, 283 κ.ε.

⁴³³ Kreikenbom, Polyklet 610 αρ. 135

⁴³⁴ Lauter, Chronologie, 76 κ.ε. αρ. 1 πιν. 6^α.

⁴³⁵ Ευχαριστώ θερμά τον ανασκαφέα των Καλινδοίων Δρ.Κ.Σισμανίδη, ο οποίος μου έδωσε τις σχετικές πληροφορίες και την άδεια να αναφέρω το έργο στη διατριβή μου. Η αναγνώριση του αγαλαμτικού τύπου στον οποίο ανήκει το θραύσμα της κεφαλής οφείλεται στην αρχαιολόγο κ.Σ.Μπρόζου, η οποία εκπονεί μεταπτυχιακή εργασία στο Α.Π.Θ. με τίτλο «Εικονιστικά γλυπτά από το Σεβαστείο των Καλινδοίων».

⁴³⁶ Στις φωτογραφίες γ και δ του πίν. 96 απεικονίζεται το τμήμα της κεφαλής πριν από τη συγκόλληση του δεύτερου θραύσματος, ενώ στις φωτογραφίες ε και στ μετά από τη συγκόλληση.

το πρόσωπο το τμήμα κάτω από τα μάτια και τη βάση της μύτης. Αποκρούσεις και ίχνη καύσης φέρει σχεδόν σε ολόκληρη την επιφάνειά του, η οποία σε αρκετά σημεία της είναι ημιασβεστοποιημένη. Στην καύση οφείλεται ο χρωματισμός, ιδίως της επάνω επιφάνειας της κεφαλής, με πρασινωπό και βαθυκόκκινο χρώμα.

Στο εξεταζόμενο θραύσμα της κεφαλής σώζονται, παρά την κακή κατάσταση διατήρησής του, ολόκληρο το αριστερό μάτι, τμήμα του αριστερού, τα οφρυσικά τόξα και αρκετά μεγάλο τμήμα της κόμης. Τα μάτια έχουν λεπτά επάνω βλέφαρα με ορθογώνια διατομή και ελαφρώς κυρτούς βολβούς. Η απόδοση του μετώπου και των οφρυσικών τόξων διακρίνεται για το ρεαλισμό και την πλαστικότητά της. Οι πλαστικά αποδοσμένοι, αλλά όχι ογκώδεις βόστρυχοι της κόμης έχουν σαφές περίγραμμα και χωρίζονται εσωτερικά από λεπτές και σχετικά αβαθείς αυλακιές. Το εξαιρετικής ποιότητας αυτό θραύσμα χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στον 1^ο αι. μ.Χ.⁴³⁷.

7.12. Ρώμη, Villa Albani, αρ. 57 (πίν. 97α-γ)

Μάρμαρο.

EA. 1119, 1120 (Von Bienkowski). Lippold, JDI 26, 279, αρ. 2 (“Scheint ebenfalls gut, aber sehr beschädigt”). Arnold, Polykletnachfolge, 277 κ.ε. αρ. N VI 21.

Σώζεται η κεφαλή, (τοποθετημένη σε ερμαϊκή στήλη). Συγκολλημένη είναι η μύτη, από τη βάση της οποίας λείπει μικρό τμήμα. Συμπληρωμένα είναι ο λαιμός και το στέρνο, τμήμα των πτερυγίων του δεξιού και του αριστερού αυτιού. Βαθιά ίχνη πιθανόν από μεταλλικό εργαλείο, παρατηρούνται κυρίως στη δεξιά πλευρά της κεφαλής, στη μύτη και στο μέτωπο.

Το πρόσωπο έχει ωοειδές σχήμα, επίπεδες παρειές και ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά. Τα σαρκώδη χείλη είναι μισάνοιχτα και χωρίζονται από μια αυλακιά φτιαγμένη με το τρυπάνι, η ευθύγραμμη μύτη σχηματίζει μαζί με το μέτωπο, στο οποίο προβάλλει το μετωπιαίο οστό, μια κυματοειδή καμπύλη. Τα μάτια έχουν κυρτούς βολβούς, κόρη δηλωμένη με μια μικρή στρογγυλή βάθυνση και βλέφαρα στενά. Στο μέτωπο διακρίνεται μια οριζόντια ρυτίδα. Οι βόστρυχοι της κόμης αποδίδονται –ιδιαίτερα στην καλύτερα σωζόμενη δεξιά πλευρά– με αρκετή επιμέλεια και έναν τρόπο περισσότερο σχεδιαστικό. Η επιφάνειά τους,

---

⁴³⁷ Στην ίδια εποχή χρονολογείται και το Σεβαστείο, με το οποίο όμως δεν είναι γνωστό αν σχετίζεται το άγαλμα.

που είναι πιο αδρή από αυτήν του προσώπου, χωρίζεται από αυλακιές, ανάμεσα στις οποίες υπάρχουν βαθιές αδιαμόρφωτες επιφάνειες. Η πρόστυπη απόδοση του αριστερού ίουλου διακρίνεται μέχρι το κάτω πέρασ του αριστερού αυτιού. Στη δεξιά πλευρά δε διακρίνεται ίουλος και δεν είναι βέβαιο αν υπήρχε αρχικά. Η αρχική στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά μαρτυρείται από τη βράχυνση της αριστερής πλευράς του προσώπου.

Η ομοιότητα της απόδοσης των χαρακτηριστικών του προσώπου με αυτά του πορτρέτου του Καλιγούλα στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg⁴³⁸ επιτρέπουν τη χρονολόγηση της κεφαλής στο α΄ μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.

7.13. Ρώμη, Museo Barracco αρ.160 (πίν. 98α-δ)

Προέλευση άγνωστη (αποκτήθηκε στη Ρώμη).

Σωζ. ύψ. 0,32 μ.

Μάρμαρο Θάσου.

G.Barracco-W.Helbig, Collezione Barracco, Nuova Serie (1907), 43, πίν. 56, 56 a. W.Klein, Praxiteles (1898), 414. Lippold, JDI 26, 279 εικ. 5. C.Pietrangeli, Museo Barracco di Scultura Antica, Guida 3 (1963) 93 αρ. 160. Arnold, Polykletnachfolge, 278 αρ. N VI 22 b, 23 b. LIMC V λ.Hermes, 367 αρ. 946 b, πίν. 946 b. E.Cagianò de Azevedo στο: Museo Barracco, Arte Cipriota e greca(VI-V secolo a.C.) Quaderno 5, 107 κ.ε. (με βιβλιογραφία)

Σώζεται η κεφαλή μαζί με το λαιμό και τμήμα του στέρνου. Δε σώζεται τμήμα της μύτης. Η επιφάνεια του προσώπου παρουσιάζει φθορά σε αρκετά σημεία στο σαγόι, στο μέτωπο και στις παρειές.

Πιθανότατα πρόκειται για προτομή που έχει δημιουργηθεί από ακρωτηριασμένο άγαλμα. Η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά. Το πρόσωπο έχει ωοειδές σχήμα, γεμάτες στρογγυλεμένες παρειές και σαγόι. Τα χαρακτηριστικά του είναι ιδεαλιστικά⁴³⁹. Τα σαρκώδη χείλη είναι μισάνοιχτα και

---

⁴³⁸ H.V. Heintze, Römische Porträtplastik (1961), 9,18, πίν. 11.

⁴³⁹ Ο G.Lippold θεώρησε την κεφαλή ιδεαλιστικό πορτρέτο της εποχής των Φλαβίων. Η D.Arnold (Polykletnachfolge, 278 αρ.22) αντίθετα υποστήριξε ότι πρόκειται για αντίγραφο του τύπου, γιατί τα χαρακτηριστικά του προσώπου και της κόμης είναι ίδια με τα υπόλοιπα αντίγραφα. Κατά τη γνώμη μου ισχύει άποψη της D.Arnold, αφού ακόμη και η οριζόντια ρυτίδα στο μέτωπο παρουσιάζεται και σε άλλα αντίγραφα, όπως της Villa Albani (7.12), της Νάπολης (7.17) και των Αντικυθήρων (7.1).

έχουν αποδοθεί ρεαλιστικά και με επιμέλεια. Από τη μύτη σώζεται μόνο το πτερύγιο του αριστερού ρουθουνιού. Κάτω από τα οφρυσικά τόξα αποδίδονται τα μάτια με τους σχεδόν επίπεδους βολβούς και τα λεπτά καμπύλης διατομής βλέφαρα. Στο μέτωπο, στο οποίο προβάλλει το μετωπιαίο οστό, δηλώνεται με χάραξη μια οριζόντια ρυτίδα. Οι καμπύλοι βόστρυχοι της κόμης, πιο κοντοί μπροστά και μακρύτεροι πίσω, που αποδίδονται με όγκο και ακρίβεια σε ολόκληρη την επιφάνεια του κρανίου, χωρίζονται εσωτερικά από βαθιές αυλακιές. Σε ελάχιστα σημεία της κόμης έχει γίνει χρήση τρυπανιού. Χαρακτηριστικοί είναι οι εξής σχηματισμοί των βοστρύχων: Πάνω από το κέντρο του μετώπου μια ομάδα τριών βοστρύχων που καμπυλώνονται προς τα δεξιά (1) και μια τανάλια που σχηματίζεται στα δεξιά τους, στο ύψος του κροτάφου ένας βόστρυχος τραβηγμένος προς τα πίσω (2) και στη δεξιά πλευρά ένας μακρύς βόστρυχος που καμπυλώνεται επάνω από το αυτί και δίπλα του δύο κοντύτεροι που καμπυλώνονται προς τα εμπρός, ο ένας πάνω από τον άλλο (πίν. 133).

Οι ίουλοι αποδίδονται με σαφήνεια, πιο ανάγλυφοι στη δεξιά πλευρά και πιο πρόστυποι στην αριστερή. Δικαιολογημένη είναι η χρονολόγηση στην εποχή των Φλαβίων, που προτάθηκε από τον G.Lippold και την D.Arnold⁴⁴⁰ και πιο συγκεκριμένα στην πρώιμη φάση της, καθώς η χρήση του τρυπανιού είναι πολύ περιορισμένη. Η E.Cagianò de Azevedo, η οποία συμφωνεί με την παραπάνω χρονολόγηση αναφέρει ότι κατά τον Gasparri η προτομή του Museo Barracco θεωρείται έργο εγαστηρίου γλυπτών που δούλευαν με θασίτικο μάρμαρο στην Ιταλία⁴⁴¹

7.14. Φραγκφούρτη, Liebighaus αρ. 96 (πίν. 99α-γ)

Αγοράστηκε το 1908 από τον Pollak στη Ρώμη.

Σωζ. ύψ. 26 εκ.

Μάρμαρο.

Kurzes Verzeichnis der Bildwerke 4, (αρ. 96 ή 97). Verzeichnis 1909, 26 αρ. 107. Verzeichnis 1910, 31. Verzeichnis 1915, 27. Verzeichnis 1930, 24 αρ. 96. Arnold, Polykletnachfolge, 278 αρ. N VI 24. F.Eckstein, H.Beck, Antike Plastik im Liebighaus

---

⁴⁴⁰ E.Cagianò de Azevedo, όπ.π., 108.

(1973), αρ. 28 («Μελέαγρος»). P.C.Bol, *Liebighaus, Museum alter Plastik. Antike Bildwerke I* (1983), 85 κ.ε. αρ. κατ. 33, εικ. 33. 1-3 (όπου πλήρης βιβλιογραφία τύπου). A.Linfert στο *Kreikenbom, Polyklet*, 610 κ.ε. αρ. 136 εικ.

Σώζεται η κεφαλή και τμήμα του λαιμού. Δε σώζονται η μύτη, το στόμα, τμήματα του σαγονιού, των φρυδιών και των ματιών, το δεξιό αυτί και τμήμα από την πίσω και δεξιά πλευρά της κεφαλής. Συνολικά η επιφάνειά της παρουσιάζει πολλές αποκρούσεις και εκτεταμένη φθορά. Έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι στη γραμμή του στόματος και στους κανθούς των ματιών.

Η κεφαλή στρέφεται προς τα δεξιά, όπως φαίνεται και από το σωζόμενο τμήμα του λαιμού, με αποτέλεσμα τη βράχυνση της αριστερής πλευράς του προσώπου. Το πρόσωπο είναι πλατύτερο στο επάνω μέρος και στενότερο στο κάτω. Από τα μάτια σώζονται μόνο τα τμήματα που βρίσκονται πιο κοντά στη μύτη και ήταν περισσότερο προστατευμένα. Οι βολβοί είναι σχεδόν επίπεδοι και τα βλέφαρα καμπύλης διατομής. Από την κόμη σώζεται σε καλύτερη κατάσταση η δεξιά πλευρά. Οι βόστρυχοι αποδίδονται με όγκο, τα περιγράμματά τους είναι σαφή και τονίζονται από αυλακίες. Οι ίουλοι αποδίδονται πιο ανάγλυφα στην αριστερή πλευρά και πιο πρόστυπα στη δεξιά.

Η χρονολόγηση που προτάθηκε από τους P.C.Bol⁴⁴² και A.Linfert⁴⁴³ στην πρώιμη εποχή των Φλαβίων, δικαιολογείται από την απόδοση των βοστρύχων και την έλλειψη χρήσης τρυπανιού σε αυτά.

7.15. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 11516 (πίν. 100α-δ)

«Απέκειτο παλαιόθεν εις την οικίαν της κ. Ευτυχιάδου επί της οδού Μουσούρη 10» (Ευρ. Μουσείου).

Σωζ. ύψ. 30,5 εκ., ύψ. κεφαλής 25 εκ.

Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο (παριανό) (Γ.Δεσπίνης).

E.Juri, *Ant Pl XIX* (1988), 31κ.ε., εικ. 1,2, πίν. 20,23 («κεφαλή Ηρακλή τύπου Lansdowne»). Ch.Vorster, *Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen II 1, MAR XXII* (1993), 142 σημ. 21(Αναγνώριση

---

⁴⁴² P.C. Bol, Liebighaus, 87.

⁴⁴³ A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 611.

λάθους και ένταξη της κεφαλής στα αντίγραφα του τύπου του Ερμή Richelieu). A.Scholl, *Die antiken Skulpturen in Farnborough Hall sowie in Althorp House, Blenheim Palace, Lyme Park und Penrice Castle*, MAR 23 (1995), 40 σημ. 3 αρ. 11. S.Kansteiner, *Herakles. Die Darstellungen in der Grossplastik der Antike* (2000), 120 αρ. 25. Γλυπτά Α.Μ.Θ. II, 40 αρ. 178 (Γ. Δεσπίνης), εικ. 474, 477.

Λείπουν η μύτη και τμήματα από το στόμα, το σαγόνι, τα φρύδια και τα πτερύγια των αυτιών. Μικρότερες κακώσεις σε όλο το πρόσωπο και του βοστρύχους των μαλλιών. Έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι στη γραμμή του στόματος και στους βοστρύχους. Η επιφάνεια παρουσιάζει εκτεταμένη διάβρωση.

Η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω. Οι βόστρυχοι είναι κοντοί και σγουροί. Από τους ίουλους, ο δεξιός αποδίδεται σε πρόστυπο ανάγλυφο, ενώ ο αριστερός δηλώνεται εγχάρακτα.

Η χρονολόγηση της κεφαλής από το Γ.Δεσπίνη στον 1^ο αι. μ.Χ., λίγο αργότερα από την κεφαλή του Liebighaus (7.14), δικαιολογείται απολύτως από την απόδοση των βοστρύχων.

7.16. Ρώμη, Μουσείο Torlonia (αρ. καταλόγου Visconti 477) (πίν. 101α)

Μάρμαρο

C.L.Visconti, *Les Monuments de Sculpture Antique du Musée Torlonia* (1880), πίν. 123 αρ. 477. Arnold, *Polykltenachfolge*, 278 αρ. N VI 25.

Η κεφαλή είναι τοποθετημένη σε προτομή, η οποία περιλαμβάνει και τμήμα του στέρνου. Πιθανότατα πρόκειται για κεφαλή από άγαλμα που έσπασε και τοποθετήθηκε αργότερα σε προτομή.

Η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά. Το πρόσωπο έχει ωοειδές σχήμα, εύσαρκες, στρογγυλεμένες παρειές και σαγόνι που προβάλλει. Τα χαρακτηριστικά του είναι ιδεαλιστικά. Τα σαρκώδη χείλη χωρίζονται μεταξύ τους από μία αυλακιά. Πλαστικά αποδίδονται οι ρινοπαραειακές πτυχές. Κάτω από τα μακριά οφρυσικά τόξα αποδίδονται τα μάτια με τα καμπύλης διατομής βλέφαρα και τους σχεδόν επίπεδους βολβούς. Στο μέτωπο διακρίνεται μια οριζόντια ρυτίδα. Οι καμπύλοι βόστρυχοι της κόμης, που αποδίδονται με όγκο και αρκετή ακρίβεια, χωρίζονται εσωτερικά από βαθιές αυλακίες. Σε ορισμένα σημεία της κόμης έχει γίνει χρήση τρυπανιού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικρών

στρογγυλών οπών. Ο δεξιός ίουλος αποδίδεται πλαστικά και φθάνει μέχρι το ύψος του κατώτερου τμήματος της μύτης.

Η απόδοση του εύσαρκου προσώπου και η χρήση τρυπανιού στην κόμη, μας οδηγούν στη χρονολόγηση της κεφαλής του Μουσείου Torlonia στην εποχή των Φλαβίων, λίγο αργότερα από την κεφαλή του Μουσείου Barracco (7.13).

7.17. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο αρ. 6138 (πίν. 101β, γ)

Σωζ. ύψ. 0,32 μ., ύψ. κεφ. (από κορυφή κεφαλής μέχρι σαγόني) 0,270, ύψ. από το σαγόني μέχρι την αρχή της κόμης 0,175 μ., πλ. μεταξύ των ζυγωματικών 0,108 μ., πλ. μεταξύ των εξωτερικών γωνιών των ματιών 0,90μ.

Μάρμαρο από τη Λούνα.

Guida Ruesch αρ. 276. EA. 520. 521. Lippold, JDI 26, 279 αρ. 6. Adriani, Bull. Com. LXI (1933), 67 κ.ε. Arnold, Polykletnachfolge, 278 αρ. N VI 26.

Η κεφαλή είναι συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Συμπληρωμένα είναι η μύτη, η αριστερή παρειά και το μεγαλύτερο μέρος του αυτιού, το δεξιό αυτί και η προτομή, επάνω στην οποία έχει τοποθετηθεί.

Η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά. Έχει σχήμα ωοειδές και επίπεδες παρειές. Τα σαρκώδη χείλη χωρίζονται από μια αυλακιά. Τα μάτια έχουν σχεδόν επίπεδους βολβούς και τα κάτω τους βλέφαρα είναι πλατύτερα από τα επάνω. Τα καμπύλα και επιμήκη οφρυϊκά τόξα έχουν αποδοθεί πλαστικά και στο μέτωπο, δηλώνεται μια έντονη οριζόντια ρυτίδα επάνω από το μετωπιαίο οστό που προβάλλει. Το σχήμα των βοστρύχων της κόμης και η εσωτερική τους διαμόρφωση δηλώνονται με επιμέλεια και με σχεδόν ισοβαθείς αυλακίες. Ο δεξιός ίουλος δηλώνεται πλαστικά και φθάνει μέχρι το ύψος της άκρης της μύτης, ενώ ο αριστερός είναι συμπληρωμένος.

Με βάση την απόδοση των ματιών και της κόμης, από τα οποία απουσιάζει η χρήση τρυπανιού, είναι δυνατό να χρονολογήσουμε την κεφαλή στον 1ο αι. μ.Χ.

7.18. Petworth House (West Sussex) αρ. 141. (πίν. 102 α-δ)

Σωζ. ύψ. 63 εκ., ύψ. αρχαίου τμήματος 51,5 εκ., ύψ. από την κορυφή του κρανίου μέχρι το σαγόνι 28,8 εκ.

Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο με κρυστάλλους, σκούρο γκρίζο λόγω της διάβρωσης (J.Raeder).

Michaelis, 609 αρ. 26. S.Walker, A.Cameron, *The Greek Renaissance in the Roman Empire. Colloquium London BICS Suppl. 55 (1989)*, 100 σημ. 22 (C.Gaspari). Scholl, *Farnborough*, 40 για αρ. F2 σημ. 3 αντίγραφο 1. Raeder, *Petworth*, 66κ.ε. αρ. 12, πίν. 19,20.

Συμπληρωμένη είναι η βάση της προτομής και το πίσω μέρος του στηρίγματός της. Αποκρουσμένη είναι η άκρη της μύτης. Όλη η επιφάνεια της προτομής⁴⁴⁴ παρουσιάζει διάβρωση, η οποία πιθανόν οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση για την αφαίρεση του ιζήματος.

Η προτομή περιλαμβάνει την κεφαλή, το λαιμό και δήλωση του στέρνου. Η κεφαλή που στρέφεται προς τα δεξιά, έχει σχήμα ωοειδές και επίπεδες παρειές. Τα οστά της κάτω σιαγόνας, τα ζυγωματικά και το μετωπιαίο, αποδίδονται έντονα. Τα χείλη χωρίζονται από μια αυλακιά, της οποίας τα άκρα είναι τονισμένα με δύο βαθύνσεις. Αυτό το τεχνικό χαρακτηριστικό οφείλεται κατά τον J.Raeder⁴⁴⁵ σε μεταγενέστερη επέμβαση, είναι αμφισβητήσιμη όμως η εκτίμηση αυτή, αν ληφθεί υπόψη ότι παρουσιάζεται στα περισσότερα αντίγραφα του τύπου. Πλαστικά αποδίδονται οι ρινοπαρειακές πτυχές. Οι βολβοί των ματιών είναι επίπεδοι και τα βλέφαρα ευθύγραμμης διατομής. Μια λεπτή αυλακιά τονίζει το κάτω βλέφαρο. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι ογκώδεις –περισσότερο στην αριστερή πλευρά της κεφαλής– και χωρίζονται μεταξύ τους αλλά και εσωτερικά με αυλακίες, οι οποίες είναι βαθύτερες στη δεξιά πλευρά. Οι ίουλοι αποδίδονται πλαστικά μόνον ως το ύψος των αυτιών.

---

⁴⁴⁴ Ο J.Raeder θεωρεί πως η μορφή της προτομής, αν και σπάνια χρησιμοποιείται για ιδεαλιστικές κεφαλές, είναι η αρχική (όπ.π. 67).

⁴⁴⁵ Raeder, *Petworth*, 67.

Η τεκμηριωμένη πρόταση του J.Raeder⁴⁴⁶ για τη χρονολόγηση της προτομής στην εποχή των Φλαβίων και συγκεκριμένα στο τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ. είναι πειστική, παρά την κακή διατήρηση της επιφάνειας.

7.19. Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptothek αρ. 1875 (πίν. 103α, β)

Αγοράστηκε το 1902 και έφρασε στην Κοπεγχάγη μέσω Μονάχου.

Σωζ. ύψ. 0,27 μ.

Συμπληρωμένα είναι η μύτη και τμήμα της κόμης, στην μπροστινή πλευρά. Αποκρούσεις υπάρχουν στα χείλη και το σαγόνι. Στα χείλη είναι συμπληρωμένα. Λείπει το επάνω τμήμα του κρανίου. Η επιφάνεια έχει στιλβωθεί.

F.Poulsen, Kat. Sculpt., 247 κ.ε. («Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu»). EA. 4575 και 4576 (F.Poulsen) («Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu»). Arnold, Polykletnachfolge, 278 αρ. N VI/23 («αμφίβολο»). R.Braun στο A.Scholl, Farnborough, 40 σημ. 3 αρ. 4 (: «Δεν υπάρχει λόγος αμφιβολίας.»)

Στο ωοειδές πρόσωπο με τις επίπεδες παρειές, εντοπίζονται τα χαρακτηριστικά του εξεταζόμενου τύπου, όπως η στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά, η οριζόντια ρυτίδα επάνω από την προβολή του μετωπιαίου οστού και η αυλακία ανάμεσα στα χείλη. Δεν είναι όμως δυνατό να αξιολογηθεί η απόδοση του προσώπου και των βοστρύχων λόγω της επέμβασης που έχει υποστεί η επιφάνεια της κεφαλής. Οι βόστρυχοι έχουν επίπεδη επιφάνεια, χωρισμένη από πλατιές αυλακίες. Χρήση τρυπανιού έχει γίνει σε ορισμένα σημεία. Το σύστημα των βοστρύχων αντιγράφει με κάπως χονδρικό και επιπόλαιο τρόπο το σχήμα των βοστρύχων του τύπου. Οι ίουλοι είναι μακριοί –ο αριστερός μάλιστα μακρύτερος από οποιοδήποτε άλλο αντίγραφο– και έχουν αποδοθεί πλαστικά. Είναι πιθανό η ανάγλυφη αυτή προβολή του ίουλου να είναι αποτέλεσμα νεότερης επέμβασης, η οποία συνδυάστηκε με τη στίλβωση.

Η κεφαλή θα πρέπει να χρονολογηθεί, λόγω της χρήσης του τρυπανιού, το οποίο δημιούργησε μεγάλες οπές στο μπροστινό επάνω τμήμα της κόμης, στο 2ο αι. μ.Χ. Ορισμένες ομοιότητες παρουσιάζει η κεφαλή της Κοπεγχάγης ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης, με την

---

⁴⁴⁶ Raeder, Petworth, 67 κ.ε.

κεφαλή αγάλματος του Αντινόου, απεικονισμένου ως Απόλλωνα στο Μουσείο του Καπιτωλίου⁴⁴⁷, η οποία χρονολογείται μεταξύ 130 και 138μ.Χ. Είναι δυνατόν επομένως να τοποθετήσουμε τη δημιουργία της κεφαλής της Κοπεγχάγης στο α΄ μισό του 2ου αιώνα μ.Χ. Η διαφορά ποιότητας ανάμεσα στα δύο έργα όμως και η κατάσταση διατήρησης της κεφαλής της Κοπεγχάγης, δε διευκολύνουν την ακριβέστερη χρονολόγησή της.

7.20. Πετρούπολη, Μουσείο Ermitage αρ. Α. 449 (πίν. 103γ)

Προέλευση άγνωστη

Σωζ. ύψ. 0,22 μ.

Μάρμαρο αττικό.

Lippold JDI 26, 279 αρ. 7 (βλ. και 271 κ.ε.). O.Waldhauer, Die antiken Skulpturen der Ermitage II (1931), αρ. 144, πίν. XXXV. Arnold, Polykletnachfolge, 278 αρ. VI 27.

Συμπληρωμένη η μύτη και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού. Αποκρούσεις υπάρχουν στα χείλη, στο σαγόκι και στις παρειές.

Η κεφαλή παρουσιάζει στροφή και κλίση προς τα αριστερά. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με επίπεδες παρειές και χαρακτηρίζεται από ραδινότητα. Τα σαρκώδη χείλη χωρίζονται με μια αυλάκωση. Τα μάτια έχουν εγχάρακτη ίριδα ενώ η κόρη δηλώνεται με μια βάθυνση⁴⁴⁸. Τα οφρυσικά τόξα δηλώνονται με έντονη πλαστικότητα. Η κόμη σχηματίζει μικρούς βοστρύχους δουλεμένους με επιμέλεια. Στη δεξιά πλευρά οι βόστρυχοι είναι ογκωδέστεροι. Το περίγραμμα και το εσωτερικό τους αποδίδονται με βαθιές αυλακώσεις, που έχουν γίνει με το τρέχον τρύπανο, διαλύοντας έτσι την ενότητα του κάθε βοστρύχου. Τα αυτιά αποδίδονται πρησμένα και οι ίουλοι αποδίδονται πλαστικά μέχρι το κάτω άκρο των αυτιών.

Για τη χρονολόγηση που προτάθηκε από τον O.Waldhauer στο 2ο αι. μ.Χ.⁴⁴⁹, βοηθητική είναι η σύγκριση με το θωρακοφόρο ανδριάντα του Μάρκου Αυρηλίου

---

⁴⁴⁷ Ρώμη, Museo Nuovo Capitolino αρ. 2305. Fittschen – Zanker, 61 κ.ε. αρ. 56, πίν. 63 αρ. 56.

⁴⁴⁸ Οι ίριδες είναι τοποθετημένες ψηλά και τέμνονται από τα επάνω πλατιά βλέφαρα. Έτσι το βλέμμα κατευθύνεται προς τα επάνω και αριστερά δίνοντας στη μορφή ένα ρεμβώδες ύφος.

⁴⁴⁹ O.Waldhauer, όπ.π.

στο Palazzo Braschi στη Ρώμη⁴⁵⁰, ο οποίος ανήκει στον 4^ο εικονογραφικό τύπο του αυτοκράτορα και χρονολογείται γύρω στη δεκαετία 170-180μ.Χ. Η ομοιότητα στην απόδοση της κόμης και των ματιών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και η κεφαλή της Πετρούπολης δημιουργήθηκε στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

7.21. Προτομή, Farnborough Hall αρ. F 2 (πίν. 104α-δ)

Συν. ύψ. 0,68 μ., ύψ. κεφαλής από σαγόني μέχρι αρχή κόμης 17,6 εκ., ύψ. από σαγόني μέχρι την κορυφή του κράνους χωρίς το λοφίο 28 εκ. (Ύψ. βάσης προτομής 18,5 εκ.).

Μάρμαρο

R.Braun στο A.Scholl, Die antiken Skulpturen in Farnborough Hall (1995), 39 κ.ε.

Συμπληρωμένα είναι η άκρη της μύτης, οι παραγναθίδες, το λοφίο του κράνους το επάνω τμήμα του ιματίου, ο αριστερός ώμος και το μεγαλύτερο τμήμα της πίσω πλευράς. Αποκρούσεις στο πίσω τμήμα του κράνους και αλλαγή χρώματος του μαρμάρου σε αρκετά σημεία του προσώπου και του λαιμού (λεπτομερής περιγραφή σωζόμενης κατάστασης R. Braun, όπ. π. 39 αρ. F2)

Εικονίζεται προτομή⁴⁵¹ με κεφαλή κρανοφόρου νέου και paludamentum πορπωμένο στο δεξιό ώμο. Η κεφαλή στρέφεται προς τα δεξιά. Το κράνος είναι αττικού τύπου όπως εμφανίζεται στους ρωμαϊκούς χρόνους, ιδιαίτερα στην εποχή του Τραϊανού⁴⁵². Το κράνος αφήνει ορατούς μόνο την πρώτη σειρά βοστρύχων επάνω από το μέτωπο και τους ίουλους, οι οποίοι αποδίδονται πλαστικά και φθάνουν μέχρι το ύψος περίπου του στόματος. Ο δεξιός όμως από τους δύο είναι μακρύτερος και πλατύτερος. Το σχήμα και το εσωτερικό των βοστρύχων αποδίδονται με λεπτές αυλακιές. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με επίπεδες παρειές. Η δεξιά του πλευρά είναι λόγω της στροφής πιο ανεπτυγμένη, με αποτέλεσμα μια σειρά από ασυμμετρίες, όπως η τοποθέτηση του αριστερού ματιού πιο βαθιά στην κόγχη του και πιο κοντά στη μύτη⁴⁵³. Τα χείλη

⁴⁵⁰ Fittschen-Zanker, 74κ.ε. αρ.68, πίν.79, 80, 82.

⁴⁵¹ Σύμφωνα με την R.Braun (όπ.π., 39) δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνηγορούν για τη δημιουργία της κεφαλής σε νεότερη εποχή.

⁴⁵² P.Dintsis, Hellenistische Helme (1986) 111 και αρ. 324. Πρόκειται για τύπο αττικού κράνους που εμφανίζεται διακοσμημένο στην εποχή του Τραϊανού του Μάρκου Αυρηλίου.

⁴⁵³ Πβ. R. Braun, όπ.π., 40.

αποδίδονται κλειστά και τα μάτια έχουν σχεδόν επίπεδους βολβούς και πλατιά βλέφαρα.

Η ομοιότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου με αυτά των Κορών της Αγοράς του Αδριανού οδήγησαν την R.Braun⁴⁵⁴ στην πειστική χρονολόγηση της προτομής στην εποχή του Αδριανού, με την οποία συμφωνεί και η χρονολόγηση του τύπου του κράνους.

7.22. Κεφαλή Malibu, Μουσείο Getty αρ. I. 59 (πίν. 105α, β)

Πιθανόν από την Ιταλία (F.Causey)

Σωζ. ύψ. 0,36 μ.

Λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο

M.Del Chiaro, Greek Art in Private Collections of Southern California (1966), αρ. 22, εικ. 22. J.Frel, Greek and Roman Portraits from the J.Paul Getty Museum (1973), αρ. 14. D.Rinne-J.Frel, The Bronze Statue of a Youth (1975), 9. F.Causey, Six additional heads of the Ares Ludovisi Type, GettyM, 1977, 77 αρ. 1, 78 κ.ε. εικ. 1,2. R.Braun στο Scholl, Farnborough, 40 σημ. 3, αρ. 9.

Δε σώζονται τμήμα του λαιμού, του σαγονιού, της δεξιάς παρειάς, της μύτης και των δύο αυτιών. Έχουν αφαιρεθεί οι νεότερες συμπληρώσεις. Αποκρούσεις στα χείλη και στην κόμη. Νεότερη δραστική επέμβαση με σκοπό τον καθαρισμό, είχε ως αποτέλεσμα να διατηρηθεί η αρχική επιφάνεια μόνο σε λίγα σημεία. Στην επέμβαση αυτή αποδίδει η F.Causey⁴⁵⁵ το γεγονός ότι οι ίουλοι έχουν γίνει πιο πρόστυποι, οι βολβοί των ματιών επίπεδοι και οι βόστρυχοι στη δεξιά πλευρά έχουν ξαναδουλευτεί. Η επεξεργασία της πίσω πλευράς είναι πιο αδρή.

Σώζεται η κεφαλή μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού. Η κεφαλή στρέφεται και κλίνει προς τα αριστερά, όπως φαίνεται από τη βράχυνση της αριστερής πλευράς του προσώπου, το οποίο είναι ωοειδές με σχετικά επίπεδες παρείες. Η εντύπωση πως το μέτωπο είναι πλατύτερο στην αριστερή του πλευρά οφείλεται στην καταστροφή ορισμένων βοστρύχων της πρώτης σειράς στο σημείο αυτό κατά τη διάρκεια της επέμβασης. Τα χείλη, που ήταν μισάνοιχτα και χωρίζονται από μια αυλακιά, πλαισιώνονται από τις ρινοπαρειακές πτυχές.

---

⁴⁵⁴ R. Braun, όπ.π., 40 σημ.7.

⁴⁵⁵ F.Causey, όπ.π., 77.

Τα βλέφαρα είναι λεπτά και καμπύλης διατομής, δε γνωρίζουμε όμως τι έχει απομείνει από την αρχική τους διαμόρφωση. Από την κόμη σώζεται σε καλύτερη κατάσταση η αριστερή πλευρά. Οι βόστρυχοι αποδίδονται χωρίς ιδιαίτερο όγκο και επιμέλεια και μόνον αυτοί πάνω από το αριστερό φρύδι είναι ακριβέστερα περιγεγραμμένοι με βαθιές αυλακιές.

Η κατάσταση της διατήρησης της κεφαλής καθιστά τη χρονολόγηση εξαιρετικά δύσκολη. Σε αυτήν οφείλεται και η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη χρονολόγηση του J.Frel γύρω στο 100 μ.Χ.⁴⁵⁶ και του P.Zanker⁴⁵⁷ στο γ' τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. Τη δεύτερη χρονολόγηση θεωρεί πιθανότερη και η F.Causey δικαιολογώντας την με βάση τη χρήση τρυπανιού στους βοστρύχους, στα ρουθούνια, στα αυτιά και στο σημείο που χωρίζονται τα αυτιά από τους βοστρύχους.

III. ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΟΙ ΑΝΔΡΙΑΝΤΕΣ

7.23. Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3561/4778 (πίν. 106α-δ)

Βρέθηκε στη Μεσσήνη, δυτικά του Ασκληπιείου στο χώρο του ιερού της Δήμητρας μεταξύ των δωματίων 16 και 17, εκτός της αρχικής του θέσης (Πιθανόν είχε μεταφερθεί στο σημείο αυτό από καιρό για να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό ή για να μετατραπεί σε ασβέστη). Η παρακείμενη δεξαμενή 14 χρησιμοποιήθηκε ως ασβεστόλακκος κατά τη χριστιανική περίοδο (Θέμελης, 55). Κοντά στο χώρο που βρέθηκε υπήρχε Γυμνάσιο⁴⁵⁸.

Σωζ. ύψ. 1,20, πλ. (στο ύψος ώμων) 0,57 μ., πάχος αριστερού ώμου 0,41μ.

Μάρμαρο.

Π.Θέμελης, ΠΑΕ 1993 τ. 148, 55 κ.ε., πίν. 31 α-γ. P.Themelis στο: O.Palagia - J.J.Pollitt, Personal Styles in Greek Sculpture (1996), 160, εικ. 100-101 (κεφαλή αρ.

---

⁴⁵⁶ F.Causey, όπ.π., 87 σημ. 5: Η χρονολόγηση του J. Frel (J. Frel, Greek and Roman Portraits (1973), αρ.14 : αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.) καταγράφηκε λανθασμένα.

⁴⁵⁷ F. Causey, όπ.π., 87 σημ. 6: Πρόκειται για χρονολόγηση που πρότειναν, όπως φαίνεται, προφορικά ο P.Zanker και ο K.Fittschen μετά από αυτοψία της κεφαλής το 1976 και 1977 αντίστοιχα, όταν ακόμη η κεφαλή εθεωρείτο αντίγραφο του E. Ludovisi.

⁴⁵⁸ Π.Θέμελης, όπ.π., 55.

4035: εικ. 99). M.Droste, *Die Asklepiaden. Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutung* (2001 Διδ. Διατρ.), 204 κ.ε., 206 πίν. 17 (θραύσμα κεφαλής: 205 πίν. 15b).

Κορμός ανδρικού αγάλματος με ιμάτιο στον αριστερό ώμο. Είναι σπασμένος σε δύο τμήματα και συγκολλημένος. Το δεύτερο περιλαμβάνει τμήμα ιματίου, τμήμα του αριστερού χεριού με τμήμα του αντικειμένου που κρατούσε.

Δε σώζονται η κεφαλή από τη σφαγή του λαιμού, το αριστερό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, τα δάχτυλα του αριστερού χεριού και τμήμα του αντικειμένου που κρατούσε, το δεξιό σκέλος κάτω από την αρχή του μηρού, το αριστερό κάτω από την αρχή του γονάτου και τα γεννητικά όργανα. Αποκρούσεις υπάρχουν στο ιμάτιο. Η επιφάνεια είναι έντονα διαβρωμένη, από άροση και γεωργικά φάρμακα κατά τον ανασκαφέα Π. Θέμελη⁴⁵⁹.

Εικονίζεται γυμνός νέος με ιμάτιο στον αριστερό ώμο. Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό σκέλος και άνετο το δεξιό. Η καμπυλωμένη προς τα δεξιά λευκή γραμμή αποδίδεται με πλατιά βάθυνση και ο αφαλός αποδίδεται ρεαλιστικά με μηνοειδή βάθυνση. Ο δεξιός βραχίονας εφάπτεται στον κορμό. Το ιμάτιο ακολουθεί τη διάταξη του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου. Το αριστερό χέρι κρατά επίμηκες αντικείμενο, του οποίου το επάνω καμπύλο άκρο ακουμπούσε στον αριστερό βραχίονα. Πιθανώς πρόκειται για ξίφος με κολεό, στραμμένο προς τα επάνω κατά τον ανασκαφέα⁴⁶⁰.

Ο Π.Θέμελης χρονολογεί αυτό τον καλής ποιότητας κορμό στην ελληνιστική εποχή⁴⁶¹. Πραγματικά, τόσο η μαλακή και επιμελημένη απόδοση του κορμού όσο και αυτή του ιματίου και του ηβικού τριγώνου με την περιορισμένη χρήση τρυπανιού, μας επιτρέπουν να τον χρονολογήσουμε στην υστεροελληνιστική εποχή, πιθανότατα στον 1ο αι. π.Χ.⁴⁶²

Επίσης ο Π.Θέμελης στην προσπάθειά του να ταυτίσει τον κορμό τύπου Ερμή Richelieu και κορμό που είχε ερμηνευθεί ως Διόνυσος ή Απόλλων με τα

---

⁴⁵⁹ Π.Θέμελης, όπ.π.

⁴⁶⁰ Π.Θέμελης, όπ.π. 55.

⁴⁶² Η ομοιότητα της απόδοσης του κορμού και του ενδύματος με το αγαλμάτιο του Ασκληπιού στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσ/νίκης αρ. ευρ. 947+1165, τον οποίο ο Γ. Δεσπίνης χρονολογεί με πολλή πιθανότητα στον 1ο αι. π.Χ. (Γλυπτά Α.Μ.Θ. II, 28 κ.ε. αρ. 164), μας επιτρέπουν να χρονολογήσουμε και το άγαλμα της Μεσσήνης στην ίδια εποχή.

αγάλματα των γιων του Ασκληπιού, για τα οποία ο Πausanías (4, 31, 6-10) αναφέρει ότι μαζί με το άγαλμα του πατέρα τους Ασκληπιού –όλα έργα του Δαμοφώντα– βρίσκονταν στο ιερό του Ασκληπιού στη Μεσσήνη, συσχετίζει τον κορμό αρ. 3561/4778 με το θραύσμα κεφαλής αρ. 4035 και τον κορμό αρ. 249 με την κεφαλή αρ. 1034. Οι κεφαλές είναι όμοιου τύπου, αγένειων ανδρών με ταινία ήρωα. Θεωρεί ότι ο πρώτος αποτελεί απεικόνιση του Μαχάονα και ο δεύτερος του Ποδαλείριου και θεωρεί τα δύο αγάλματα έργα του Δαμοφώντα⁴⁶³. Καταλήγει μάλιστα στην απόδοση αυτή μετά από αναλυτική σύγκρισή τους με την Τριτωνίδα (Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, αρ. 1272) από το σύνταγμα της Δήμητρας και της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, γνωστό έργο του Δαμοφώντα των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ. Αντίθετα η M.Droste εκφράζει τις αμφιβολίες της σχετικά με την ταυτότητα των δύο κορμών (3561/4778 και 249) εξαιτίας της μεγάλης εικονογραφικής διαφοράς που παρουσιάζουν μεταξύ τους⁴⁶⁴. Δικαιολογημένα μάλιστα προτείνει να αποσυνδεθούν από τους προαναφερθέντες κορμούς οι σχεδόν όμοιου τύπου κεφαλές 4035 και 4034, οι οποίες πιθανότατα σχετίζονται με τους Ασκληπιιάδες.

Είναι πιθανό ο κορμός τύπου Ερμή Richelieu να σχετίζεται με κάποια από τις 140 βάσεις τιμητικών αγαλμάτων (κυρίως χάλκινων) που βρέθηκαν γύρω από το ναό και το ιερό του Ασκληπιού.

7.24. Νάπολη, Museo Archeologico Nazionale (χωρίς αρ. ευρ.) (πίν. 105ε)

Άγνωστη προέλευση.

Μάρμαρο

Σωζ. ύψ. 1,41μ.

A.Adriani, Bull Com LXI (1933), 60 κ.ε., 60 εικ. 2. Arnold, Polykletnachfolge, 275 αρ. II 4. Maderna, 225 κ.ε. αρ. Η 2, πίν. 27,3.

Δε σώζονται τα σκέλη κάτω από τα γόνατα, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το αριστερό κάτω από τη μασχάλη, το μεγαλύτερο τμήμα του ιματίου και το ανδρικό μέλος. (Στην κεφαλή συμπληρωμένη είναι η άκρη της μύτης). Τμήμα του

---

⁴⁶³ P.Themelis στο: O.Palagia – J.J.Pollitt,όπ.π., 160. Πβ. M.Droste, όπ.π., 204κ.ε.

⁴⁶⁴ M.Droste, όπ.π., 206κ.ε.

κόλπου του ιματίου και του στέρνου έχουν αποκρουσθεί. Όλη η επιφάνεια έχει διαβρωθεί λόγω εργασιών καθαρισμού.

Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, και καμπυλωμένη προς τα δεξιά τη λευκή γραμμή. Η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω. Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο σχηματίζοντας τριγωνικό κόλπο.

Τα χαρακτηριστικά της κεφαλής είναι εικονιστικά: τα χείλη είναι στενά, λεπτές οριζόντιες ρυτίδες αυλακώνουν το μέτωπο, ενώ έντονα αποδίδονται οι ρινοπαραειακές πτυχές. Η χωρίς όγκο κόμη «κάθεται» επάνω στο κρανίο και αποτελείται από δέσμες βοστρύχων που αποδίδονται με λεπτές αυλακιές.

Η C.Maderna διαπιστώνει ομοιότητες της κεφαλής του εικονιστικού ανδριάντα του Μουσείου Νάπολης με πορτρέτα της ύστερης εποχής της Δημοκρατίας, όπως του εικονιστικού ανδριάντα του στρατηγού στο Chieti⁴⁶⁵. Η απόδοση όμως του προσώπου και του κορμού, που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ένταση και πλαστικότητα σε σχέση με αυτά, την οδηγούν στην πιθανή χρονολόγησή του στην πρώιμη εποχή του Αυγούστου.

7.25. Μόναχο, Γλυπτοθήκη αρ. Gl. SK. 290 (πίν. 106α-δ)

Βρισκόταν παλαιότερα στην έπαυλη Aldobrandini στο Frascati⁴⁶⁶.

Σωζ. ύψ. 1,672 μ. χωρίς την πλίνθο, ύψ. με την πλίνθο 1,765, πλ. ώμων 0,56 μ., ύψ. από το επάνω μέρος της πλίνθου μέχρι τη βάθυνση του λαιμού 1,60. ύψ. από τον αφαλό μέχρι τη βάθυνση του λαιμού 0,41 μ., ύψ. από το πλαίσιο του ηβικού τριγώνου μέχρι τον αφαλό 0,155 μ., απόσταση θηλών 0,275, μήκ. πέλματος 0,297 μ. (ελάχιστα μεγαλύτερο του φυσικού).

Μάρμαρο πεντελικό με λεπτές μαύρες φλέβες.

Arnold, Polykletnachfolge, 275 αρ. II 5. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 283κ.ε. εικ. 132-139. Maderna, 230κ.ε. αρ. Η 8, πίν. 27. Kreikenbom, Polyklet, 610 αρ. 135 (εικ.)

---

⁴⁶⁵ Maderna, 225 κ.ε.

⁴⁶⁶ Στη συνέχεια ενώθηκε στη Ρώμη από τον Camuccini με μη συνανήκουσα κεφαλή Κόμοδου με σκοπό την πώληση και το 1811 έφθασε στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου.

Μετά την αφαίρεση των συμπληρώσεων και της κεφαλής πορτρέτου του Κόμοδου, η κατάσταση διατήρησης του αγάλματος έχει ως εξής: Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, το δεξιό χέρι από την αρχή του δεξιού βραχίονα, το αριστερό κάτω από τον καρπό, τα γεννητικά όργανα, η δεξιά κνήμη και την άκρη του μεγάλου δακτύλου του δεξιού ποδιού, τμήμα του ιματίου και το πάνω μέρος του κορμού στηρίγματος. Η ορθογώνια πλίνθος με τις στρογγυλεμένες γωνίες έχει τις τρεις πλευρές της λειασμένες και την πίσω αδρά δουλεμένη με βελόνι. Σπασμένη είναι η δεξιά κνήμη και το στήριγμα που ενώνει την αριστερή κνήμη με τον κορμό. Η βάση ορθογωνίου στηρίγματος σώζεται στο επάνω μέρος του μηρού.

Η μορφή έχει άνετο το αριστερό σκέλος και στάσιμο το δεξιό, το οποίο συνδέεται με κορμό-στήριγμα. Τα πέλματα πατούν σε όλο τους το μήκος στην πλίνθο. Ο κορμός-στήριγμα φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με ωσειδή εξάρματα και στην αριστερή πλευρά αποδίδεται ολόγλυφος ένας νεκρός λαγός. Τα γεννητικά όργανα δεν περιβάλλονται από ηβικό τρίχωμα. Στον εύρωστο κορμό, όπου η λευκή γραμμή είναι καμπυλωμένη προς τα δεξιά οι μύες αποδίδονται με επιμέλεια και ρεαλισμό. Ο αριστερός ώμος καλύπτεται από τον τριγωνικό κόλπο που σχηματίζει το ιμάτιο, το οποίο στη συνέχεια περνά χαλαρά στο πίσω μέρος, τυλίγεται γύρω από τον αριστερό πήχη και πέφτει σε κάθετες πτυχές. Οι πτυχές αυτές σώζονται μόνο μέχρι την κάτω πλευρά του ορθογωνίου στηρίγματος, που ενώνει τον αριστερό μηρό με το ιμάτιο. Η απόδοση του κορμού και του ιματίου χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό και επιμέλεια.

Η χρονολόγηση που προτάθηκε από την D.Arnold (275 αρ. II5) στην υστεροελληνιστική περίοδο - πρώιμη εποχή του Αυγούστου, περιορίζεται από την B.Vierneisel-Schlörb, η οποία τοποθετεί τον κορμό στο α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.⁴⁶⁷. Τη χρονολόγηση στην εποχή του Αυγούστου υποστηρίζει με πειστικά επιχειρήματα η C.Maderna⁴⁶⁸.

---

⁴⁶⁷ Vierneisel- Schlörb, KatSkulptMünchen II, 283.

⁴⁶⁸ Maderna, 231.

7.26. Εικονιστικός ανδριάντας Ολυμπία, Αρχ. Μουσείο αρ. Λ 132 (κορμός + Λ 137 (κεφ.) (πίν. 107 α)

Ο κορμός βρέθηκε στην Ολυμπία εντοιχισμένος σε μεταγενέστερα τείχη, επάνω από το περιστύλιο της οικίας του Νέρωνα⁴⁶⁹, μαζί με αντίγραφο του Δορυφόρου. Η κεφαλή είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε κτήριο επάνω από την κεντρική αίθουσα του Βουλευτηρίου. Ο G.Treu διατυπώνει την άποψη πως ο ανδριάντας ήταν πιθανόν στημένος μέσα στο Βουλευτήριο⁴⁷⁰.

Η αναγνώριση και η συγκόλληση της κεφαλής με τον κορμό έγινε από τον Στ.Τριάντη το 1973, και είναι βέβαιο ότι συνανήκουν, καθώς οι επιφάνειές τους ταιριάζουν απόλυτα⁴⁷¹.

Κορμός: σωζ. ύψ. 0,90 μ. (φυσικό μέγεθος)

Συν. σωζ. ύψ. 1,20μ., σωζ. ύψ. κεφαλής 0,25 μ. (C.Maderna)

Μάρμαρο πεντελικό

Lippold JDI 26, 280 αρ. 11. Oehler, 75. G.Treu, Olympia III, (1966), 249 (κεφαλή), 251 (κορμός). G.Treu, Olympia III, Tafelband (1967), πίν. 61. 5, πίν. 62,2 (κεφαλή), 251 (κορμός). Ν.Γιαλούρης, AAA 6, 1973, 62 εικ. 4. Η.Ανδρέου, ΑΔ. 31, 1976 Α262. Arnold, Polykletnachfolge, 275 αρ. II 5. B.S.Ridgway, Museum of Art, Rhode Island School of Design Classical Sculpture (1972), 46 αρ. c 5. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 283κ.ε. εικ. 132-139. Maderna, 226κ.ε. αρ. Η 3. Παπαζαφειρίου, 286 ΑΡ. ΚΑΤ. ΕΡ., πίν. 31.

Δε σώζονται τα σκέλη κάτω από τη μέση των μηρών, τμήμα του δεξιού μηρού, το ανδρικό μέλος, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, από το αριστερό χέρι τμήμα του βραχίονα μαζί με το ιμάτιο και το χέρι κάτω από τον καρπό μαζί με τμήμα ιματίου. Ορισμένα θραύσματα λείπουν από το σημείο, όπου ο λαιμός έχει συγκολληθεί με την κεφαλή. Αποκρούσεις φέρει το πρόσωπο στο κεντρικό και δεξιό του τμήμα στο σαγόι, στο στόμα, στα χείλη, στο δεξιό μάτι, στο μέτωπο και στην κόμη.

Ο κορμός που στηρίζεται στο αριστερό σκέλος καμπυλώνεται προς τα δεξιά, πράγμα που γίνεται πιο εμφανές στην καμπύλωση της διακριτικά αποδοσμένης λευκής γραμμής. Το ιμάτιο καλύπτει με έναν τριγωνικό κόλπο τον αριστερό ώμο, πέφτει πίσω από το βραχίονα, τυλίγει τον πήχη και πέφτει σε κάθετες πτυχές,

⁴⁶⁹ Η C.Maderna αναφέρει λανθασμένα ότι δεν είναι τίποτε γνωστό για τον τόπο εύρεσής του (Maderna, 226 αρ. Η3).

⁴⁷⁰ G.Treu, Olympia III (1967), 251.

⁴⁷¹ Ν.Γιαλούρης, AAA 6, 1973, 62 εικ. 4.

που εφάπτονται στον αριστερό μηρό. Οι όγκοι του κορμού είναι μαλακοί και έχουν αποδοθεί ρεαλιστικά με την ίδια επιμέλεια και στην πίσω όψη. Όλη η επιφάνεια είναι στιλπνή⁴⁷².

Η κεφαλή στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά και τα μάτια κοιτούν κατευθείαν μπροστά. Η διευθέτηση της κόμης με τους λεπτούς βοστρύχους, χτενισμένους προς τα εμπρός και η απόδοση των ματιών, με τα λεπτά βλέφαρα, διαφοροποιούνται με σαφήνεια από τα αντίγραφα του τύπου. Τα παραπάνω εικονιστικά χαρακτηριστικά οδήγησαν το Ν.Γιαλούρη στη χρονολόγησή του ανδριάντα στον 1ο αι. μ.Χ.

Πιο συγκεκριμένα η C.Maderna χρονολογεί τον ανδριάντα στην Ιουλιοκλαυδιανή εποχή. Η τεκμηριωμένη αυτή χρονολόγηση, που στηρίζεται σε σύγκριση της κεφαλής με πορτρέτα του Τιβέριου⁴⁷³, είναι πολύ πιθανότερη από αυτή των H.Oehler και B.S.Ridgway στην εποχή του Τραϊανού⁴⁷⁴, η οποία στηριζόταν μόνο στη μελέτη του κορμού. Ο Γ.Παπαζαφειρίου θεωρεί την κεφαλή πορτρέτο του Δρούσου του Νεότερου και συγκεκριμένα του τύπου Beziers⁴⁷⁵.

7.27. Άγαλμα. Νάπολη, Εθνικό μουσείο αρ. 147.633 (πίν.107β)

Βρέθηκε το 1920 στη Φόρμια⁴⁷⁶, στο Giardino Sarreca. Ανήκε μαζί με άλλα, εικονιστικά κυρίως, αγάλματα ιδιωτών στη διακόσμηση στοάς ενός άγνωστης χρήσης αρχαίου κτηρίου, το οποίο βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με την λεγόμενη Έπταυλη του Κικέρωνα. Η αποκάλυψη της στοάς έγινε στο διάστημα 1920-22.

Ύψ. χωρίς βάση 1,98 μ. (Maderna 228) – 1,95 (Adriani, 63 σημ.ΙΙ).

---

⁴⁷² Maderna, 226.

⁴⁷³ Maderna, 226 αρ. Η3.

⁴⁷⁴ Oehler, 75 και B.S.Ridgway, όπ.π.

⁴⁷⁵ Παπαζαφειρίου, όπ.π.

⁴⁷⁶ Από τη Φόρμια και συγκεκριμένα από την Piazza Mattei προέρχεται ένας ακόμη εικονιστικός ανδριάντας που βρίσκεται στο Antiquarium di Formia αρ. Β4-5 (πίν. 107 γ) (C.H.Hallett, The Roman nude-heroic portrait statuary 200 B.C.-A.D.300 (2005), 109 πίν. 57.). Ο ανδριάντας, του οποίου ο κορμός είναι πιστό αντίγραφο του τύπου Ερμή Richelieu και έχει ύψος 1,98 μ., παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τον εξεταζόμενο ανδριάντα αρ. 7.27 και χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα όπως κι εκείνος στην εποχή των Φλαβίων.

Απόσταση μεταξύ των θηλών 0,285, ύψος από τη βάθυνση του λαιμού μέχρι τον αφαλό 0,420 μ., ύψος από τη βάθυνση του λαιμού μέχρι το ηβικό τρίγωνο 0,570 ύψος από τον αφαλό – ηβικό τρίγωνο 0,150.

Μάρμαρο

Aurigemma, Boll. d'Arte 1921-22, 315. Aurigemma, Boll. d'Arte 1925-26, 424. Strong, Scultura Romana I, 89, εικ. 60. A.Adriani, Bull Com. 61, 1933, 65κ.ε., εικ. 5, πίν. II (αρ. IV). Arnold, Polykletnachfolge, 275 αρ. III 6. Maderna, 228 αρ. Η 5, πίν. 28,1. Hallett, Roman Nude, 190, 191 πίν.110.

Το άγαλμα, αν και συγκολλημένο από πολλά τμήματα, σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Συμπληρωμένα είναι μόνον η άκρη της μύτης και ένα τμήμα επάνω από το αριστερό γόνατο. Δε σώζεται το αντικείμενο που κρατούσε το αριστερό χέρι.

Η μορφή πατά και με τα δύο πέλματα στην πλίνθο. Έχει στάσιμο το αριστερό, ενώ το άνετο δεξιό απομακρύνεται από αυτό λίγο περισσότερο από ό,τι στα υπόλοιπα αντίγραφα του τύπου. Αυτό έχει επίπτωση στον τρόπο στήριξης της μορφής: ο κορμός, του οποίου οι μύες είναι μαλακοί και χωρίς ένταση, είναι περισσότερο ορθωμένος και η στροφή του προς το αριστερά πιο περιορισμένη. Η κεφαλή παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα αριστερά, κοιτά όμως κατενώπιον, χωρίς να παρουσιάζει κλίση προς τα κάτω. Το ιμάτιο είναι διευθετημένο κατά το γνωστό σχήμα. Το δεξιό χέρι είναι παράλληλο προς τον κορμό και τα δάχτυλά του λυγισμένα (θα μπορούσαν να κρατούν ένα βαλάντιο όπως ο ανδριάντας του Ηρακλείου, όμως δε σώζονται ίχνη του), ενώ το αριστερό, που προβάλλει από το ιμάτιο που καλύπτει τον πήχη, κρατούσε ένα λεπτό κυλινδρικό αντικείμενο, όπως φαίνεται από την οπή στην οποία ήταν προσαρμοσμένο. Πρόκειται πιθανότατα για κηρύκειο, δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι σχετικά με αυτό. Η πίσω όψη του ανδριάντα είναι επιμελημένη⁴⁷⁷. Στα εικονιστικά χαρακτηριστικά του προσώπου δεσπόζουν καμπύλες, γεμάτες και μαλακές επιφάνειες και τα ελαφρά φουσκώματα, στο στόμα, στη μύτη, στα βλέφαρα και στα φρύδια. Η κόμη, που αποτελείται από βοστρύχους χτενισμένους προς τα κάτω, με κατεύθυνση προς το κέντρο του μετώπου, «κάθεται» σε μια μαλακή μάζα στην κεφαλή.

---

⁴⁷⁷ A. Adriani, όπ.π. 64 εικ. 5.

Αρχικά επικράτησε στους μελετητές η άποψη ότι όλα τα αγάλματα της στοάς, στην οποία βρέθηκε ο ανδριάντας, ήταν σύγχρονα και δημιουργήθηκαν στην εποχή του Αυγούστου, επειδή μια γυναικεία κεφαλή που προέρχεται από το οικοδόμημα αυτό χρονολογήθηκε με ασφάλεια στην εποχή αυτή⁴⁷⁸. Επηρεασμένοι από την παραδοχή αυτή ορισμένοι μελετητές χρονολόγησαν και τον εξεταζόμενο ανδριάντα στην εποχή του Αυγούστου⁴⁷⁹. Αντίθετα η C.Maderna υποστηρίζει με πειστικά επιχειρήματα πως τα γλυπτά που διακοσμούσαν τη στοά δημιουργήθηκαν σε διαφορετικές εποχές. Δεδομένης αυτής της παραδοχής ο ανδριάντας χρονολογείται από τους A.Adriani και D.Arnold στην εποχή του Κλαυδίου. Πιθανότερη θα πρέπει να θεωρηθεί η χρονολόγηση της C.Maderna της κεφαλής στην όψιμη εποχή του Κλαυδίου ή στην πρώιμη εποχή του Νέρωνα.⁴⁸⁰

7.28. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο αρ. 6073 (πίν. 107γ-ε)

Προέλευση άγνωστη. Από τη συλλογή Farnese.

Ύψος 1,89 μ.

Μάρμαρο

Guida Ruesch αρ. 246. A.Adriani, Bull Com. 61, 1933, 59 κ.ε. Oehler, 55. Arnold, Polykletnachfolge, 275 αρ. III 7.Maderna, 240 αρ. Η 20, πίν. 31,1. Hallett, Roman Nude, 40 πίν.22, 41.

Ο ανδριάντας έχει συγκολληθεί από πολλά τμήματα. Η κεφαλή ήταν σπασμένη στη βάση περίπου του λαιμού, αλλά συνανήκει. Συμπληρωμένα είναι ο αριστερός πήχης, το δεξιό χέρι και το αντικείμενο που κρατούσε, το αριστερό χέρι και τμήματα των σκελών κάτω από τα γόνατα. Τμήμα του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο έχει υποστεί ελαφρά επεξεργασία.

Η μορφή έχει άνετο το αριστερό και στάσιμο το δεξιό σκέλος, το οποίο ενισχύεται από κορμό - στήριγμα, με ανάγλυφα αποδοσμένα τα κομμένα κλαδιά. Πατά και με τα δύο πέλματα στην πλίνθο. Τα δύο πέλματα έχουν μεταξύ τους

---

⁴⁷⁸ Aurigemma, BdA 1930/31, όπ.π. 221 κ.ε. εικ. 3-6.

⁴⁷⁹ Oehler, όπ.π. Ridgway, όπ.π. Polaschek, όπ.π. Dähn, όπ.π. Zanker, όπ.π.

⁴⁸⁰ Maderna, όπ.π.

μικρότερη απόσταση από ό,τι στα άλλα αντίγραφα με αποτέλεσμα έναν τρόπο στήριξης πιο περιορισμένο. Το ιμάτιο δημιουργεί έναν μικρό κόλπο που σκεπάζει τον αριστερό ώμο⁴⁸¹ αφήνοντας ελεύθερο το βραχίονα. Το αριστερό χέρι είναι κολλημένο στον κορμό και περισσότερο λυγισμένο σε ορθή γωνία. Οι κάθετες πτυχές του ιματίου εφάπτονται στην εξωτερική πλευρά του αριστερού μηρού και καλύπτουν το επάνω τμήμα του κορμού-στηρίγματος. Το δεξιό χέρι είναι παράλληλο με τον κορμό και τα δάχτυλά του χαλαρά (δεν κρατούσαν αντικείμενο). Η κεφαλή -κάπως μεγάλη σε σχέση με τον κορμό- παρουσιάζει ελαφρά στροφή και κλίση προς τα αριστερά. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι εικονιστικά, αλλά εξιδανικευμένα⁴⁸². Η μύτη του είναι μακριά. Η κλίση του στόματος, των ματιών και των φρυδιών του προς τα κάτω, καθώς και μια οριζόντια ρυτίδα που αυλακώνει το μέτωπο του δίνουν μια θλιμμένη έκφραση. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι μνηοειδείς και ακολουθούν στη δεξιά τουλάχιστον όψη⁴⁸³ με πολύ ελεύθερο τρόπο τη διάταξη των αντιγράφων του τύπου και έχουν περίπου το ίδιο μέγεθος. Το ίδιο ισχύει και για το δεξιό ίουλο.

Ο ανδριάντας έχει χρονολογηθεί από τη C.Maderna στην εποχή του Κλαυδίου και από την D.Arnold στην εποχή των Φλαβίων.⁴⁸⁴ Η επιχειρηματολογία της C.Maderna υπέρ της τοποθέτησης του ανδριάντα στην εποχή του Κλαυδίου και της απόρριψης της χρονολόγησής του στην εποχή των Φλαβίων, είναι πειστική. Καταλήγουμε, με βάση την απόδοση των χαρακτηριστικών τόσο της κεφαλής όσο και του κορμού, στη χρονολόγηση του ανδριάντα στην εποχή του Κλαυδίου. Βοηθητική ως προς το θέμα αυτό, είναι η σύγκρισή του με το πορτρέτο του Κλαυδίου από τη Σμύρνη στο Εθνικό Μουσείο⁴⁸⁵. Ιδιαίτερα η περιοχή του στόματος και του σαγονιού παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα.

---

⁴⁸¹ Ομοιότητες παρουσιάζει ο σχηματισμός αυτός με το θωρακοφόρο ανδριάντα του Κάλιαρι πβ. Oehler, 55 και 54 σημ. 220 (για τον ανδριάντα του Κάλιαρι). Π.Καραναστάση, ΑΕ 1995, 219 σημ. 68, πίν.58β.

⁴⁸² Maderna, 240.

⁴⁸³ A.Adriani, όπ.π. 61 εικ. 2

⁴⁸⁴ Arnold, Polykletnachsfolge, όπ.π. Maderna, όπ.π., ιδιαίτερα σημ. 8, 9. (Η χρονολόγηση του Η.Oehler στην εποχή Καλιγούλα – Κλαυδίου που αναφέρεται από τη C.Maderna, δεν υπάρχει στη σελίδα στην οποία παραπέμπει).

⁴⁸⁵ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ.328. Inan-Rosenbaum, 81 κ.ε. αρ.28, πίν. 24.

7.29. Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg αρ. 272 (αρ. εισ. 1545)

(επονομαζόμενος Ερμής Jacobsen) (πίν. 108α-γ)

Πιθανόν από τη Σικελία. Αγοράστηκε το 1896 στη Ρώμη.

Ύψ. χωρίς την πλίνθο 1,95 (υπερφυσικό)

Μάρμαρο

Tillaeg, Antike Kunstvaerker I, Ny Carlsberg Glyptothek (1907), πίν. XIX. L.Mariani, Ausonia 2 1907, 216. F.Poulsen, Cat. Sculpt. αρ. 272. Reinach, R.S. IV, 78,4. EA. 4292 κ.ε. (Brendel). Lippold JDI 1926, 272 σημ. 2, 279 αρ. II 2. F.J.Johnson, Lysippos, 183. A.Adriani, Bull Com. 61, 1933, 75 κ.ε. Arnold, Polykletnachfolge, 276 αρ. IV 13. Maderna, 234 αρ. H 12, πίν. 29,3. LIMC V, λ. Hermes, 367 αρ. 946 d, πίν. 946 d. Kreikenbom, Polyklet, 642 κ.ε. αρ. 172 εικ. 172.

Η πιθανόν μη συνανήκουσα κεφαλή έχει τοποθετηθεί επάνω σε συμπληρωμένο τμήμα του λαιμού⁴⁸⁶. Συμπληρωμένα είναι επίσης τμήμα του δεξιού σκέλους κάτω από το γόνατο και επάνω από τον αστράγαλο και η παρυφή του ιματίου. Δε σώζονται το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, το αριστερό κάτω από τον καρπό και το ανδρικό μέλος. Αποκρουσμένο είναι τμήμα της παρυφής του ιματίου.

Η μορφή ακολουθεί τον τρόπο στήριξης του εξεταζόμενου τύπου, το μοτίβο στήριξης όμως είναι πιο περιορισμένο εξαιτίας της τοποθέτησης των πελμάτων πιο κοντά μεταξύ τους. Συνολικά η αναλογία μεταξύ κορμού και σκελών είναι διαφοροποιημένη σε σχέση με τα άλλα αντίγραφα του τύπου, με εξαίρεση τον κορμό του Βερολίνου, ο οποίος είναι υστεροελληνιστικός. Το δεξιό χέρι ήταν παράλληλο προς τον κορμό, όπως αποδεικνύουν τα δύο ορθογώνια στηρίγματα στην εξωτερική πλευρά του δεξιού μηρού, που χρησιμεύουν στη στήριξη του καρπού και των δακτύλων. Στο αριστερό χέρι και στο ιμάτιο που το καλύπτει, ακολουθείται το μοτίβο του τύπου μέχρι το σωζόμενο τμήμα του πήχης. Κάτω

---

⁴⁸⁶ Η κεφαλή κατά τον A.Furtwängler συνανήκει, ενώ κατά τον L.Mariani, ο οποίος στηρίζεται σε παρατηρήσεις του Oppermann είναι υπερβολικά μικρή και δεν είναι δυνατό να συνανήκει (L.Mariani, όπ.π., 216). Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο F.Poulsen (όπ.π.). Είτε όμως συνανήκει, είτε όχι, η κόμη της ιδεαλιστικής αυτής κεφαλής επαναλαμβάνει με πολύ ελεύθερο τρόπο τη διάταξη των βοστρύχων του τύπου. Αυτό είναι εμφανές στη δεξιά της κυρίως όψη. (Πβ. F.Poulsen, όπ.π.: "The head is badly damaged but in point of style seems related to the type belonging to the statue.") Η κεφαλή αυτή με το πλατύ μέτωπο και τα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά χρονολογείται με βάση κυρίως την απόδοση των ματιών και της κόμης στον 1^ο αι. μ.Χ.

από αυτό το ιμάτιο, το οποίο εφάπτεται σε ένα μεγάλο του τμήμα με τον αριστερό μηρό, δημιουργεί δύο λοξές απολήξεις που καλύπτουν το επάνω μέρος του κορμού-στηρίγματος δίπλα στο αριστερό σκέλος. Στο κάτω του μέρος του στηρίγματος αυτού είναι ακουμπισμένος θώρακας. Το στοιχείο αυτό οδήγησε την C.Maderna στην υπόθεση πως η μορφή κρατούσε με το αριστερό χέρι ξίφος με κολεό⁴⁸⁷, το επάνω μέρος έχει αφήσει ίχνος στον αριστερό βραχίονα. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δικαιολογημένα οδήγησαν τους μελετητές να θεωρήσουν ότι πρόκειται για εικονιστικό ανδριάντα.

Ομοφωνία υπάρχει μεταξύ των μελετητών και σχετικά με τη χρονολόγηση του ακέφαλου αγάλματος. Η τοποθέτησή του στην εποχή του Τραϊανού από τους H.Oehler, B.S.Ridgway και ακριβέστερα στην πρώιμη φάση από την C.Maderna, καθώς και η ταυτόσημη χρονολόγησή του κατά τον D.Kreikenbom γύρω στο 100 μ.Χ., δικαιολογούνται από την απόδοση του κορμού και του ενδύματος που χαρακτηρίζονται από ξηρότητα και σκληρότητα, αλλά και από το συμπαγή όγκο τους.

7.30. Ρώμη, πρώην (ιδιωτική) Συλλογή Lecca Ducagini (επονομαζόμενος Ερμής της Σαβοΐας) (πίν. 109α-γ)

Βρέθηκε στη Ρώμη, στη Via Ferdinando di Savoia (Maderna).

Σωζ. ύψος 1,35 (υπολογιζόμενο αρχικό ύψος 1,85 μ.)

Ύψ. κεφ. 0,24 μ. ⁴⁸⁸

Ύψ. από τη σφαγή του λαιμού ως τον οφθαλό 0,415 μ.

Ύψ. από τη σφαγή του λαιμού ως την επάνω πλευρά του ηβικού τριγώνου 0,58.

Απόσταση μεταξύ των θηλών 0,275 μ.

Μάρμαρο πεντελικό (Mariani)

L.Mariani, Ausonia 2 1907, 207 κ.ε. εικ. 1-3. Lippold JDI 1926, 274. Arnold, Polykletnachfolge, 275 κ.ε. αρ. III 8. Maderna, 227 αρ. Η 4.

Δε σώζονται τα σκέλη κάτω από τα γόνατα, το αριστερό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το αριστερό κάτω από τον καρπό, από το σημείο που τελειώνει το ιμάτιο το κατώτερο τμήμα του ιματίου, και τμήμα του ανδρικού μέλους. Η κεφαλή δεν έχει σπάσει

---

⁴⁸⁷ Maderna, 234.

⁴⁸⁸ Η κεφαλή είναι σχετικά μικρή για τον κορμό (πβ. Mariani, Ausonia 2, 207 σημ. 3).

και δεν έχει σύμφωνα με τον L.Mariani καμία συμπλήρωση⁴⁸⁹. Οι επιφάνειες θραύσης στα χέρια, στα γόνατα και στο ιμάτιο έχουν λειανθεί και έχουν γίνει επίπεδες, πιθανόν με σκοπό να προστεθούν συμπληρώσεις, όπως φαίνεται από τα ίχνη εργαλείου στην επιφάνεια θραύσης του αριστερού χεριού. Η επιφάνεια της πίσω πλευράς των μηρών παρουσιάζει φθορά⁴⁹⁰.

Το μοτίβο στήριξης, η απόδοση του κορμού και ο σχηματισμός του ιματίου ακολουθούν το γνωστό τύπο. Το πλατύ στέρνο όμως παρουσιάζει μια κλίση προς τα εμπρός. Δύο ορθογώνια στηρίγματα σώζονται στις πλάγιες πλευρές των μηρών στο ύψος του ηβικού τριγώνου. Το αριστερό ενώνει το ιμάτιο που τύλιγε τον αριστερό πήχη με το μηρό και το δεξιό ένωνε το δεξιό χέρι⁴⁹¹ με το αντίστοιχο σκέλος. Το ιμάτιο ακολουθεί με αρκετή ακρίβεια το σχήμα του τύπου.

Η σχετικά μικρή κεφαλή παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα αριστερά. Το κρανίο είναι σχεδόν επίπεδο στην πίσω πλευρά του.

Το πρόσωπο έχει σχήμα ελαφρώς τριγωνικό με στρογγυλεμένο σαγόι, στόμα με κλειστά χείλη - το κάτω πιο σαρκώδες-, ευθύγραμμη μύτη με σχετικά πλατιά ράχη, επίπεδες παρειές και πλατύ μέτωπο με μια πλαστικά αποδοσμένη οριζόντια ρυτίδα. Τα μάτια έχουν σχεδόν επίπεδους βολβούς. Τα επάνω βλέφαρα είναι λεπτά και καμπύλα. Καμπύλα είναι και τα κάτω βλέφαρα, η μετάβαση όμως από τις παρειές προς αυτά γίνεται με ομαλό τρόπο και με πλατιές, σχεδόν επίπεδες επιφάνειες. Έντονα πλαστικά αποδοσμένα είναι τα οφρυικά τόξα. Οι μικροί μηννοειδείς βόστρυχοι δεν ακολουθούν το σύστημα του τύπου. Χαρακτηριστικός είναι ο σχηματισμός στο κέντρο του μετώπου, επάνω από τη μύτη, με τους δύο βοστρύχους, οι οποίοι καμπυλώνονται ο ένας προς τα δεξιά και ο άλλος προς τα αριστερά. Μόνο στη δεξιά όψη της κεφαλής πίσω από το αυτί υπάρχουν δύο βόστρυχοι που επαναλαμβάνουν με σχετικά ελεύθερο τρόπο τους αντίστοιχους βοστρύχους του τύπου. Η απόδοσή τους είναι ακριβέστερη στην μπροστινή σειρά, ενώ πιο επάνω και πίσω αποδίδονται με

---

⁴⁸⁹ Mariani, Ausonia 2, 212. Πβ. Maderna, όπ.π.

⁴⁹⁰ Mariani, Ausonia 2 εικ. 3.

⁴⁹¹ Η άποψη του L.Mariani (όπ.π., Ausonia, 212) πως το αριστερό χέρι κρατούσε σίγουρα κηρύκειο μεταλλικό – αμφισβητείται λόγω της έλλειψης στηρίγματος για αυτό.

τρόπο πιο επιπόλαιο και επίπεδο και χωρίζονται στο κέντρο τους από μια αρκετά βαθιά αυλακιά. Το αποτέλεσμα είναι βόστρυχοι τριγωνικής διατομής.

Οι απόψεις των μελετητών σχετικά με το χαρακτηρισμό του αγάλματος ως εικονιστικού ή ιδεαλιστικού διχάζονται. Πορτρέτο το χαρακτηρίζουν ο G.Lippold και η D.Arnold⁴⁹², ενώ ο L.Maderna το εντάσσει στα ιδεαλιστικά αντίγραφα του τύπου. Τέλος η C.Maderna ακολουθώντας τη μέση οδό, θεωρεί πως, και αν ακόμη το άγαλμα είναι εικονιστικό –για το οποίο αμφιβάλλει–, τα χαρακτηριστικά του έχουν εξιδανικευτεί τόσο, που δεν είναι δυνατή η διάκρισή του από ιδεαλιστικές κεφαλές⁴⁹³.

Διαφορετικές απόψεις έχουν διατυπωθεί και για τη χρονολόγηση του έργου. Ο G.Lippold⁴⁹⁴ το θεωρεί εικονιστικό ανδριάντα της εποχής του Αυγούστου, η D.Arnold της εποχής του Αδριανού, ενώ η C.Maderna το τοποθετεί στην εποχή του Κλαυδίου - Καλιγούλα⁴⁹⁵.

Με βάση την παραπάνω αναλυτική περιγραφή, ιδιαίτερα της απόδοσης των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως πρόκειται πραγματικά για εικονιστικό ανδριάντα με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά, του οποίου ο δημιουργός έκανε συνειδητή προσπάθεια να διαφοροποιήσει ως προς την κόμη από τον τύπο του Ερμή Richelieu. Η ύπαρξη όμως του προτύπου που προσπάθησε να παραλλάξει γίνεται φανερή τόσο από το μέγεθος και το σχήμα των βοστρύχων, όσο και από το σχήμα των δύο βοστρύχων πίσω από το δεξιό αυτί.

Ως προς τη χρονολόγηση βοηθά ιδιαίτερα η σύγκρισή του με την προτομή του Νέρβα στο Μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη⁴⁹⁶. Το πορτρέτο ανήκει στο μοναδικό επίσημο τύπο πορτρέτου του Νέρβα (96-98 μ.Χ.) και έχει προέλθει από μεταρρύθμιση πορτρέτου του Δομιτιανού⁴⁹⁷, όπως τα δώδεκα από τα δεκατέσσερα σωζόμενα πορτρέτα του αυτοκράτορα.

---

⁴⁹² Lippold, JDI 26, 1911, 274. Arnold, Polykletnachefolge, 279.

⁴⁹³ Maderna, 227.

⁴⁹⁴ Lippold, JDI 26, 1911, 274.

⁴⁹⁵ Lippold, JDI 26, 1911, 274. Arnold, Polykletnachefolge, 276. Maderna, 227.

⁴⁹⁶ Ρώμη Μ. Καπιτωλίου αρ. 147. Fittschen – Zanker, 37 αρ. 34, πίν. 38.

⁴⁹⁷ Η κόμη στην πίσω πλευρά της κεφαλής δεν έχει μετερρυθμισθεί (Fittschen – Zanker, όπ.π.)

Ομοιότητα διαπιστώνεται ανάμεσα στην κεφαλή του ανδριάντα της πρώην συλλογής Lecca-Ducagini και του πορτρέτου του Νέρβα στο σχήμα του προσώπου, των ματιών των φρυδιών και των βοστρύχων –μόνο της μπροστινής πλευράς του αυτοκρατορικού πορτρέτου. Ακόμη και ο σχηματισμός στο κέντρο του μετώπου με τους δύο βοστρύχους που κατευθύνονται ο ένας προς τα δεξιά και ο άλλος προς τα αριστερά, υπάρχει και στο αυτοκρατορικό πορτρέτο. Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα πως ο ανδριάντας της συλλογής Lecca Ducagini χρονολογείται στο τέλος του 1ου αι. μ.Χ. και συγκεκριμένα στην εποχή του Νέρβα. Ο δημιουργός του εικονιστικού ανδριάντα είχε προφανώς υπόψη τα χαρακτηριστικά του Νέρβα, όπως αποδεικνύεται από τις ομοιότητες, οι οποίες δεν είναι δυνατό να είναι τυχαίες. Δημιουργήθηκε έτσι ένα υβρίδιο μεταξύ του προσώπου του τύπου Ερμή Richelieu⁴⁹⁸ και του πορτρέτου του Νέρβα.

7.31. Ρώμη, Νέο Μουσείο Καπιτωλίου αρ. 4842 (110α)

Βρέθηκε το 1894 στη Ρώμη, στην Piazza Capodiferro. Στη συνέχεια περιλήφθηκε στη συλλογή του Antiquarium στον Καίλιο Λόφο και του Μουσείου Mussolini.

Σωζ. ύψ. 1.05 μ., [ύψος από τη βάθυνση του λαιμού μέχρι το επάνω πλαίσιο του ηβικού τριγώνου 0,57, απόσταση μεταξύ των θηλών 0,29 μ.] (Mustilli).

Μάρμαρο παριανό.

D.Mustilli, Il Museo Mussolini (1939), Sala IX αρ. 2, 138. L.Mariani, Ausonia 2 1907, 233. Helbig 4, αρ. 1781. Arnold, Polykletnachfolge, 276 αρ. IV 9. Ridgway, Rhode Island, 46 αρ. c 6. Maderna, 231 κ.ε. αρ. Η 9, πίν. 29, 1.

Ο κορμός ήταν σπασμένος σε δύο τμήματα στο ύψος της μέσης και είναι συγκολλημένος. Ελάχιστες συμπληρώσεις προστέθηκαν κατά μήκος της τομής. Δεν σώζονται η κεφαλή, η οποία ήταν προσηλωμένη επάνω στην επίπεδη επιφάνεια της βάσης του λαιμού με τη βοήθεια ενός τόρμου, ολόκληρο το δεξιό χέρι μαζί με τμήμα του θωρακικού μύος και του λαιμού, το αριστερό χέρι κάτω από τον αγκώνα, τμήματα του ιματίου (γύρω από τον αριστερό πήχη και κάτω από το αριστερό γόνατο), το αριστερό σκέλος κάτω από το γόνατο, το δεξιό σκέλος από την αρχή του μηρού και τμήμα του ένθετου ανδρικού μέλους. Αποκρούσεις υπάρχουν κυρίως στο ιμάτιο.

---

⁴⁹⁸ Η οριζόντια ρυτίδα στο μέτωπο και ορισμένοι βόστρυχοι είναι στοιχεία που προέρχονται από τον τύπο.

Η απόδοση του κορμού είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Η λευκή γραμμή δημιουργεί μαζί με την αύλακα του στέρνου μια μικρή καμπύλη εξαιτίας της αντιστήριξης. Ο αφαλός αποδίδεται με κυκλική βάθυνση. Με ακρίβεια και διακριτική χρήση τρυπανιού αποδίδονται οι βόστρυχοι του ηβικού τριγώνου. Στο ιμάτιο, το οποίο ακολουθεί το μοτίβο του τύπου, έχει γίνει έντονη χρήση τρυπανιού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία έντονων φωτοσκιάσεων. Επάνω στο δελτοειδή μυ του βραχίονα διακρίνεται μια σχετικά αδρή επιφάνεια μήκους 7 εκ. Πρόκειται προφανώς για το ίχνος αντικειμένου, το οποίο θα κρατούσε το αριστερό χέρι. Το αντικείμενο αυτό ήταν σύμφωνα με την C.Maderna πιθανώς ξίφος με τον κολεό κρατημένο προς τα επάνω⁴⁹⁹.

Το αντικείμενο-σύμβολο που κρατούσε η μορφή, η προσθήκη (ή αντικατάσταση) της κεφαλής με τη βοήθεια του τόρμου, καθώς και η ένδειξη πως ο λαιμός δεν παρουσίαζε στροφή προς τα αριστερά, ενισχύουν την άποψη ότι πρόκειται για εικονιστικό ανδριάντα⁵⁰⁰. Ο L.Mariani μάλιστα ερμηνεύει την ταινιωτή παρυφή του ιματίου στην πίσω πλευρά ως απόληξη μιας ταινίας που θα κρεμόταν από στεφάνι, το οποίο κοσμούσε την κεφαλή του ανδριάντα.

Απόψεις για τη χρονολόγηση του κορμού έχουν διατυπώσει η B.S.Ridgway, η οποία τοποθετεί το άγαλμα στην εποχή των Φλαβίων και συγκεκριμένα γύρω στο 80 μ.Χ.⁵⁰¹ και η C.Maderna στην εποχή του Κλαυδίου ή του Νέρωνα. Ενισχυτική προς την κατεύθυνση της δεύτερης χρονολόγησης – στην εποχή Κλαυδίου – Νέρωνα είναι η σύγκριση της απόδοσης του ενδύματος με ανδριάντα του Νέρωνα σε νεαρή ηλικία από τη Μ.Ασία στο Ινστιτούτο των Τεχνών του Detroit⁵⁰² και χρονολογείται με μεγάλη πιθανότητα από τον C.Vermeule στο 51 μ.Χ., όταν στα 14 χρόνια του φόρεσε την toga virilis και ονομάστηκε από τον Κλαύδιο princeps inventutis. Η απόδοση του ενδύματος με τις μαλακές και

---

⁴⁹⁹ Mariani, όπ.π., 232. Maderna, όπ.π.

⁵⁰⁰ Πβ. Maderna, όπ.π.

⁵⁰¹ Ridgway, Rhode Island, όπ.π.. Την άποψή της αντικρούει με πειστικά επιχειρήματα η C.Maderna (Maderna, 231).

⁵⁰² Detroit, Institute of Art αρ. 69. 218. C. Vermeule, B. Mus FA 67, 349, 1969, 120 κ.ε. κυρίως 124 κ.ε., εικ. 1, 2. Inan – Rosenbaum, 86 κ.ε. αρ. 35 (“Aus einer der römischen Kolonien im südlichen Zentral-Asien”. (ύψ. 1,14 μ.), πίν. 28, 30, 31.

ρεαλιστικές πτυχές και τις βαθιές συχνά ευθύγραμμες αυλακίες που δημιουργούν έντονη φωτοσκίαση παρουσιάζουν, παρά τη σαφώς χαμηλότερη ποιότητα, ομοιότητες με την απόδοση του ιματίου του κορμού του Καπιτωλίου.

Η επεξεργασία του γλυπτού, που είναι εξαιρετικής ποιότητας και το είδος του μαρμάρου (παριανό) μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πρόκειται πιθανόν για έργο έμπειρου έλληνα γλύπτη, φτιαγμένο στην Ελλάδα. Είναι ένα από τα πιο ποιοτικά αντίγραφα του τύπου, ο L.Mariani μάλιστα θεωρεί ότι είναι πιθανό να πρόκειται για έργο νεοαττικού εργαστηρίου.

7.32. Βαρσοβία, Εθνικό Μουσείο (Muzeum Narodowe w Warszawie) αρ. 143394 (αποθήκη). Ιδιοκτησία: Παρίσι, Λούβρο αρ. εισ. MND 2209 = MA 2209. (πίν. 110β-ε)

Πρόκειται για τον κορμό ιδιοκτησίας του Λούβρου αρ. εισ. MND 2209 = MA 2209, ο οποίος από το 1960, κατόπιν δανεισμού, μεταφέρθηκε στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας, στου οποίου τις αποθήκες φυλάσσεται⁵⁰³. Η σύγκριση που δημιουργήθηκε σχετικά με τον κορμό αυτόν, οφείλεται σε δύο δημοσιεύσεις. Η πρώτη είναι της B.S.Ridgway, η οποία στον κατάλογο των αντιγράφων των κορμών του Ερμή Richelieu αναφέρει τον κορμό του Λούβρου (αρ. c4) και τον κορμό του Εθνικού Μουσείου της Βαρσοβίας (αρ. c17) σα να πρόκειται για δύο διαφορετικά γλυπτά⁵⁰⁴. Η δεύτερη είναι της C.Maderna, η οποία στη δική της εκτενή παρουσίαση των εικονιστικών ανδριάντων του τύπου Ερμή Richelieu αναφέρει ότι ο κορμός βρίσκεται στο Λούβρο⁵⁰⁵.

Σωζ. ύψ. 1,10μ.

Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο.

Cat. Sommaire, αρ. 177. Foto Giraudon 1292. Reinach, R. S. II, 594, 3. Lippold JDI 26, 280 αρ. 10. Arnold, Polykletnachfolge, 276 αρ. IV 10. O.Hirsch, Three Roman copies of Polykleitos. Works in Poland. Melange K.Michalowski (1966), 451 σημ. 1, 455 κ.ε., 454 εικ. 3. Ridgway, Rhode Island, 46 αρ. c4 και c17 (πρόκειται για τον ίδιο κορμό).

---

⁵⁰³ Για τις πληροφορίες σχετικά με τον κορμό στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας ευχαριστώ θερμά την κ.Sabina Grzegorzolka, υπεύθυνη της Συλλογής Αρχαίας Τέχνης του Μουσείου.

⁵⁰⁴ B.S.Ridgway, Rhode Island, 46 αρ.c4, c17

⁵⁰⁵ Maderna, 235 αρ.H 14, πίν. 30, 1

Maderna, 235 αρ. Η 14, πίν. 30, 1⁵⁰⁶. T.Mikocki CSIR, Pologne, τ. III 1 (1994), 87 αρ. 77, πίν. 51.

Ακέφαλος κορμός. Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός από τη βάση του, τα χέρια κάτω από τη μέση των βραχιόνων, μεγάλο τμήμα του ιματίου και το ανδρικό μέλος. Τα σκέλη είναι σπασμένα επάνω από τα γόνατα. Το αριστερό σκέλος ήταν σπασμένο στο ύψος του ισχίου και έχει συγκολληθεί μετά από προσθήκη μικρής συμπλήρωσης.

Ο κορμός που έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, ακολουθεί τον τύπο ως προς το μοτίβο στήριξης και τη διαμόρφωση του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο. Η επιφάνεια της βάσης του λαιμού είναι διαμορφωμένη κατάλληλα με τόρμο για την υποδοχή εικονιστικής κεφαλής μαζί με το λαιμό της. Από το αντικείμενο που κρατούσε το αριστερό χέρι δε σώζονται ίχνη. Τμήμα στηρίγματος (*runtello*) που σώζεται στην αριστερή πλευρά του γλουτού χρησίμευε για τη στήριξη του αριστερού χεριού.

Η σκληρή απόδοση και η στίλβωση του κορμού, η διαμόρφωση του στέρνου και η απόδοση του σαφώς περιγεγραμμένου ηβικού τριγώνου, οδήγησαν την C.Maderna στη χρονολόγησή του στην εποχή του Αδριανού μετά από τη σύγκρισή του με τον ανδριάντα στρατηγού από την Καρχηδόνα στο Μουσείο της Τύνιδα⁵⁰⁷. Πιθανή θα πρέπει να θεωρηθεί και η άποψη του T.Mikocki, ο οποίος είχε τη δυνατότητα αυτοψίας του έργου και προτείνει τη χρονολόγηση του κορμού στην εποχή του Τραϊανού.

7.33. Παρίσι, πρώην Συλλογή Somzée (πίν. 111α)

Προέλευση άγνωστη. Παλαιότερα ανήκε στη Συλλογή Sciarra.

Σωζ. ύψ. 0,583 μ.

Παριανό μάρμαρο

A.Furtwängler, Sammlung Somzée, Antike Kunstdenkmäler (1897), 9 κ.ε. αρ. 9. L.Mariani, Ausonia 2 1907, 207 κ.ε. Lippold, JDI 26, 280 αρ. 5. Arnold, Polykletnachefolge, 276 αρ. IV 11. Ridgway, Rhode Island, 46 αρ. c 2. Maderna, 234 κ.ε. αρ. Η 13.

---

⁵⁰⁶ Η C.Maderna (235 αρ. Η 14 σημ.1) ταυτίζει εκ παραδρομής τον κορμό του Λούβρου αρ. MA 93 με τον αρ. 9 του καταλόγου του G.Lippold (JDI 26, 280) και όχι με τον αριθμό 10, που είναι ο σωστός. Έτσι αναφέρει ότι ο κορμός βρίσκεται στο Λούβρο, ενώ βρισκόταν στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας ήδη από το 1960.

⁵⁰⁷ Maderna, όπ.π., D 11, πίν. 19, 2

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός από τη βάση του, τα χέρια κάτω από τη μέση των βραχιόνων, μαζί με το τμήμα του ιματίου που έπεφτε από το αριστερό χέρι, τα σκέλη κάτω από τη μέση των μηρών και το ανδρικό μέλος.

Ο κορμός ακολουθεί τον τύπο ως προς τον τρόπο στήριξης και το μοτίβο του ιματίου στον αριστερό ώμο. Η λευκή γραμμή όμως μαζί με την αύλακα του στέρνου σχηματίζουν εντονότερη καμπύλη και ο κορμός είναι πιο εύσαρκος από τα πιστά αντίγραφα του τύπου. Όπως παρατηρεί ο A.Furtwängler, παρουσιάζει περισσότερο πολυκλείτεια χαρακτηριστικά⁵⁰⁸. Το αριστερό χέρι κρατούσε αντικείμενο, του οποίου τμήμα σώζεται στον αριστερό βραχίονα. Πρόκειται για τμήμα του κολεού, μέσα στον οποίο ήταν τοποθετημένο το ξίφος, που ήταν κρατημένο ανάποδα. Ο κορμός ανήκει σε εικονιστικό ανδριάντα, όπως συνάγεται από το σύμβολό του.

Έχουν προταθεί οι εξής χρονολογήσεις από τους μελετητές: στην όψιμη εποχή της Δημοκρατίας - πρώιμη εποχή του Αυγούστου από τον A.Furtwängler, ο οποίος μελέτησε το άγαλμα από κοντά, γύρω στο 80 μ.Χ. από την B.S.Ridgway, στην όψιμη εποχή του Τραϊανού - πρώιμη του Αδριανού από την D.Arnold και στην πρώιμη εποχή του Αδριανού από την C.Maderna⁵⁰⁹. Όλες όμως οι παραπάνω χρονολογήσεις, εκτός από του A.Furtwängler, στηρίχτηκαν στη μοναδική σωζόμενη φωτογραφία του κορμού στη δημοσίευσή του A.Furtwängler. Παρόλα αυτά πιο πειστική φαίνεται η άποψη της C.Maderna, η οποία με βάση την απόδοση του κορμού του σαφώς περιγεγραμμένου ηβικού τριγώνου και του ενδύματος με τις βαθιές ευθύγραμμες πτυχές, θεωρεί πιθανή τη χρονολόγησή του στην πρώιμη εποχή του Αδριανού⁵¹⁰.

7.34. Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 2004960 (πίν. 111β)

Άγνωστη προέλευση

Σωζ. ύψος 1,23 μ.

Μάρμαρο λευκό (Cellini: πεντελικό)

---

⁵⁰⁸ A.Furtwängler, όπ.π.

⁵⁰⁹ A.Furtwängler, όπ.π. Ridgway, Rhode Island, όπ.π. Arnold, Polykletnachfolge, όπ.π. Maderna, 235.

⁵¹⁰ Maderna, 235. Η άποψή της ταυτίζεται σχεδόν με της D.Arnold.

Lippold, JDI 26, 280 αρ. 16. Arnold, Polykletnachfolge, 276 αρ. IV 12. Ridgway, Rhode Island, 46 c, αρ. 7. Maderna, 236 κ.ε. αρ. Η 16. Mus NazRom I/12, 163 κ.ε. αρ. 29 (G.A.Cellini), 164 εικ. 29⁵¹¹.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, το αριστερό χέρι από τη βάση του βραχίονα, το δεξιό σκέλος κάτω από την αρχή του γονάτου, το αριστερό κάτω από το γόνατο και το ανδρικό μέλος. Στρογγυλές οπές υπάρχουν στο κάτω τμήμα του κόλπου του ιματίου και στο αριστερό πλευρό. Η επιφάνεια του κορμού είναι διαβρωμένη και παρουσιάζει κάθετες ρωγμές.

Η μορφή ακολουθεί με αρκετή ακρίβεια τον τύπο. Τα σημεία στα οποία διαφέρει είναι η μεγαλύτερη ανύψωση του δεξιού μηρού και ο ανάγλυφος τελεμώνας ξίφους που είναι τοποθετημένος διαγώνια στο στέρνο. Η διαμόρφωση του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο επαναλαμβάνει το επάνω τμήμα του κεντρικού σχηματισμού, στο κάτω της όμως μέρος η σχεδόν επίπεδη επιφάνεια του μαρμάρου και οι οπές μαρτυρούν πως κάποια προσθήκη είχε γίνει στο σημείο εκείνο. Πιθανότατα είχε προστεθεί τμήμα μαρμάρου για τη διαμόρφωση του προεξέχοντος τμήματος του κόλπου του ιματίου. Οι οπές όμως στο δεξιό πλευρό δεν μπορούν να ερμηνευθούν με τον ίδιο τρόπο. Ενδέχεται να σχετίζονται με το ξίφος, το οποίο κρατούσε η μορφή με το αριστερό χέρι.

Ο κορμός του Museo Nazionale Romano, ο οποίος ανήκει κατά πάσα πιθανότητα σε εικονιστικό ανδριάντα, έχει χρονολογηθεί λόγω της περιορισμένης χρήσης τρυπανιού από τον A.Cellini στην πρώιμη εποχή των Αντωνίνων⁵¹². Ο επηρεασμένος από την αυτοκρατορική εικονογραφία κορμός μπορεί να χρονολογηθεί στην εποχή του Τραϊανού. Οι ομοιότητες του κορμού με ανδριάντα του Τραϊανού στην Κοπεγχάγη⁵¹³ είναι εμφανείς.

---

⁵¹¹ Ο κορμός είναι φωτογραφημένος σε στάση τριών τετάρτων.

⁵¹² Mus NazRom I/12, 163 κ.ε. αρ. 29 (G.A.Cellini), 164

⁵¹³ Maderna, αρ. D 5, πίν. 29,1.

7.35. Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3 και αρ. 213 (αριστερό χέρι) (πίν.111γ, 112α-ε)

Βρέθηκε μαζί με άλλα τρία αγάλματα, ένα γυναικείο τύπου Μικρής Ηρακλειώτισσας και δύο ανδρικούς ιματιοφόρους ανδριάντες υπερφυσικού μεγέθους, σε ηρώο στην περιοχή του Παλατιανού στο νομό Κιλκίς το 1960⁵¹⁴.

Σωζ. ύψ. 1,965 μ., ύψ. πλίνθου 0,09 μ., μήκ. πλίνθου 0,77 μ., απόσταση θηλών 0,27μ., απόσταση από τη βάση του λαιμού μέχρι τον αφαλό 0,42μ., απόσταση από τη βάση του λαιμού μέχρι το ηβικό τρίγωνο 0,57 μ., μήκ. επάνω πλευράς ηβικού τριγώνου 0,15μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο.

ΑΔ. 16, 1960, 212. ΑΔ. 17, 1961/2 Β', 207 κ.ε. Μακεδονικά Ζ', Χρονικά Αρχαιολογικά, 309, 115. Φ.Ζαφειροπούλου, Το ηρώο του Κιλκίς, Κέρνος 1972, 43 κ.ε., πίν. 17, 18 (κυρίως 45 σημ. 10). Μ.Λαγογιάννη, Πορτραίτα της Μακεδονίας κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας (Διδ. Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1983), 30,31,38, πίν. 6. Maderna, 233 Η 11. M.Lagogianni-Georgakarakos, Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien, CSIR (1998), v.3, fasc.I, 98 αρ.117, πίν.49. Hallett, Roman Nude, 42 εικ.3.

Το άγαλμα είναι συγκολλημένο από αρκετά τμήματα, χωρίς συμπληρώσεις. Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός από τη βάση του, ο μέσος και ο παράμεσος του δεξιού χεριού, καθώς και ο δείκτης και ο μέσος του αριστερού χεριού, το οποίο συγκολλήθηκε εκ των υστέρων και ήταν επίσης κατασκευασμένο από χωριστό κομμάτι μαρμάρου. Το ιμάτιο φέρει ίχνη κόκκινου χρώματος.

Η μορφή πατά στην πλίνθο και με τα δύο πέλματα και έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος. Το μοτίβο στήριξης, η θέση των χεριών και ο

⁵¹⁴ Τα αγάλματα απεικονίζουν τέσσερα από τα μέλη μιας πενταμελούς οικογένειας – πατέρα, μητέρας και τριών γιών – σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές. Η Φ.Ζαφειροπούλου (Το ηρώο του Κιλκίς, Κέρνος 1972, 45) υποστηρίζει ότι το εξεταζόμενο άγαλμα απεικόνιζε τον αφηρωτισμένο πατέρα Πατράο (πβ. Maderna, όπ.π.). Αντίθετα η Μ. Λαγογιάννη διατυπώνει την άποψη ότι το ακέφαλο άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu απεικόνιζε τον έναν από τους γιους. Η άποψη της Φ.Ζαφειροπούλου ενισχύεται με το επιχείρημα του επανειλημμένου συνδυασμού αγάλματος Ερμή με άγαλμα τύπου Ηρακλειώτισσας (π.χ. Ανδρου και Αιγίου). Επιπλέον το εξεταζόμενο άγαλμα είναι το ψηλότερο από τα τέσσερα. Υπέρ της άποψης της Μ.Λαγογιάννη συνηγορεί το γεγονός ότι ο ιματιοφόρος άνδρας από το ίδιο σύνολο (Μουσείο Κιλκίς αρ.επρ.2. Μ.Λαγογιάννη-Georgakarakos, όπ.π., 94κ.ε. αρ.115, πίν.49-51) απεικονίζεται ως μεσήλικας. Δεν είναι δυνατό να διατυπωθεί ένα τελικό συμπέρασμα σχετικά με το θέμα αυτό, καθώς δε σώζεται πλήρης η βάση και οι θέσεις των αγαλμάτων επάνω σε αυτήν δεν επιβεβαιώνονται από άλλα στοιχεία.

σχηματισμός του ιματίου επαναλαμβάνουν το σχήμα του τύπου. Η απόδοση του κορμού και των μελών είναι απαλή, ρεαλιστική και επιμελημένη. Οι βόστρυχοι του ηβικού τριγώνου είναι μικροί και σγουροί. Η επιφάνειά τους χωρίζεται από λεπτές αυλακιές.

Το δεξιό χέρι κρατούσε κάποιο αντικείμενο, από το οποίο έχει απομείνει ένα μικρό επίπεδο, ορθογώνιο και σχετικά πλατύ τμήμα μαρμάρου μεταξύ αντίχειρα και δείκτη. Το σχήμα του οδήγησε τη Φ.Ζαφειροπούλου στην υπόθεση ότι πρόκειται για τμήμα λαβής ξίφους⁵¹⁵. Προς την κατεύθυνση της ερμηνείας αυτής συνηγορεί τόσο το σχήμα του μαρμάρινου αυτού τμήματος όσο και οι τρεις οπές στην εσωτερική του πλευρά (**πίν. 112γ**), οι οποίες δημιουργήθηκαν προφανώς για την προσθήκη του κυρίως τμήματος του ξίφους, το οποίο θα ήταν κατασκευασμένο από μέταλλο. Η αμφισβήτηση της παραπάνω ερμηνείας από την C.Maderna⁵¹⁶ οφείλεται πιθανόν στην αδυναμία αυτοψίας και στην έλλειψη φωτογραφιών. Το αριστερό χέρι, το οποίο συγκολλήθηκε πρόσφατα, κρατούσε ένα επίμηκες, ραβδόμορφο αντικείμενο, κατασκευασμένο από διαφορετικό υλικό, πιθανόν μέταλλο. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί το σχήμα και το είδος της οπής, που δημιουργήθηκε ανάμεσα στα λυγισμένα δάκτυλα του χεριού. Το αντικείμενο αυτό δεν αποκλείεται να ήταν ένα κηρύκειο, το οποίο κρατούσε η μορφή με κατεύθυνση προς τα κάτω.

Μια σειρά στηριγμάτων ενισχύουν τα πιο ευάλωτα σημεία του αγάλματος: ένα ορθογώνιας διατομής μεταξύ των κνημών, δύο επίσης ορθογώνιας διατομής ενώνουν την αριστερή πλευρά της λεκάνης με τον καρπό του αριστερού χεριού και τον αριστερό μηρό με τον αντίχειρα αριστερού χεριού. Τέλος ένας κυλινδρικός κορμός-στήριγμα στα αριστερά της μορφής καλύπτεται από τις πτυχές του ιματίου. Όλες οι πτυχές του ιματίου κάτω από τον αγκώνα έχουν διαφοροποιηθεί από τον αντιγράφεα σε σχέση με τα υπόλοιπα αντίγραφα του τύπου. Οι πτυχές που καλύπτουν τον πήχη έχουν γίνει παράλληλες μεταξύ τους και ομοιόμορφες, ενώ αυτές που πέφτουν από το αριστερό χέρι προς τα κάτω, είναι ακτινωτές, πλαισιώνονται από τους αυστηρά τριγωνικούς σχηματισμούς της παρυφής του ιματίου και καταλήγουν σε σφαιρικό βαρίδιο στην κατώτερη

---

⁵¹⁵ Φ.Ζαφειροπούλου, όπ.π., 49

⁵¹⁶ Maderna, όπ.π.

απόληξή του⁵¹⁷. Η απόδοση των πτυχών γίνεται με βαθιές, ευθύγραμμες αυλακίες φτιαγμένες με το τρυπάνι. Το κάτω τμήμα του ιματίου ακολουθεί το κυλινδρικό σχήμα του κορμού-στηρίγματος, ο οποίος σταδιακά μειώνεται προς τα επάνω. Το τμήμα του ιματίου κάτω από τον καρπό διακρίνεται για το γεωμετρικό σχήμα του και τις σκληρές πτυχές του, που έρχονται σε αντίθεση με την απόδοση του υπόλοιπου κορμού.

Απολύτως πειστικά τεκμηριωμένη είναι η χρονολόγηση που προτείνει η Φ.Ζαφειροπούλου για το σύνολο των αγαλμάτων του ηρώου του Κιλκίς στην πρώιμη εποχή του Τραϊανού, μετά από σύγκριση ιδιαίτερα του ιματιοφόρου με τις μορφές της Καγκελαρίας⁵¹⁸, η οποία είχε επισημανθεί και από τον Κ.Polaschek⁵¹⁹. Τη χρονολόγηση της Φ.Ζαφειροπούλου αποδέχεται και η C.Maderna.

7.36. Bitola, Μουσείο Naroden (πίν. 113α)

Βρέθηκε στο Mojno, νότια του Podmol, v.α. της Bitola.

Σωζ. ύψ. 0,62 μ. (φυσικού μεγέθους - αρχικό ύψ. ca. 1,70).

Μάρμαρο.

S.Düll, Götterkulte Nordmakedoniens (1977), 346, αρ. 145 εικ. 45 Α. (αδημοσίευτο) (σ.93 σημ. 1: «αντίγραφο τύπου Ερμή της Άνδρου»)

Δε σώζονται η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού. Το δεξιό χέρι – με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα του βραχίονα, το αριστερό χέρι από το σημείο που πρόβαλλε από το ιμάτιο, τμήμα του κηρυκείου και τα σκέλη από το ύψος των γεννητικών οργάνων, τα οποία είναι αποκρουσμένα. Διαβρωμένη είναι η επιφάνεια του κορμού.

Ο κορμός είναι στιβαρός. Πλαστικά αποδίδονται οι πτυχές που χωρίζουν τον κορμό από τα σκέλη και οι θωρακικοί μύες, ενώ η ελαφρώς καμπυλωμένη προς τα αριστερά λευκή γραμμή αποδίδεται με μια πλατιά αβαθή αλακιά. Η

---

⁵¹⁷ Όμοιο βαρίδιο υπάρχει και στην απόληξη του ιματίου της γυναικείας μορφής, της Αμμίας, η οποία ήταν τοποθετημένη δίπλα στο εξεταζόμενο άγαλμα.

⁵¹⁸ Φ.Ζαφειροπούλου, όπ.π., 51.

⁵¹⁹ Κ.Polaschek, Untersuchungen zu griechischen Mantelstatuen, Der Himantiontypus mit Armschlinge (Diss. 1969), 50 κ.ε.

καμπύλωσή της μαρτυρεί πως η μορφή στηρίζεται στο αριστερό σκέλος και είχε άνετο το δεξιό. Τα γεννητικά όργανα δεν περιβάλλονται από ηβικό τρίχωμα.

Το ιμάτιο καλύπτει δημιουργώντας καμπύλο κόλπο στον αριστερό ώμο, κατεβαίνει κάθετα πίσω από τον αριστερό βραχίονα, τυλίγει τον πήχη από την εξωτερική προς την εσωτερική πλευρά και πέφτει σε κάθετες πτυχές. Οι πτυχές είναι καμπύλης διατομής και τις χωρίζουν βαθιές αυλακίες από τρυπάνι.

Ο αριστερός βραχίονας έχει κατεύθυνση προς τα πίσω. Το χέρι κρατούσε κηρύκειο, του οποίου η επάνω οκτώσχημη απόληξη ακουμπά στον αριστερό βραχίονα.

Η χρονολόγηση του κορμού από την S.Düll στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ. είναι πιθανή με βάση την απόδοση του κορμού και του ιματίου, όπου έχει γίνει έντονη χρήση τρυπανιού.

Ο συνδυασμός των στοιχείων του κορμού, δηλαδή το φυσικό ύψος, ο ενιαίος λαιμός, ο απλοποιημένος σχηματισμός του ιματίου, το κηρύκειο και η έλλειψη ηβικού τριχώματος στα γεννητικά όργανα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για εικονιστικό ανδριάντα αφηρωισμένου παιδιού ή εφήβου που απεικονιζόταν ως Ερμής.

7.37. Επίδαυρος. Αρχαιολογικό Μουσείο (επιτύμβια στήλη) (πίν. 113β)

Από την πόλη της αρχαίας Επιδαύρου.

Σωζ. ύψ. 1,89μ.

Μάρμαρο.

Maderna, 229κ.ε. αρ. Η6, πίν. 28,2.

Η ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, που έχει συγκολληθεί από δύο τμήματα, το ένα από τα οποία περιλαμβάνει τμήμα της πλίνθου, το αριστερό πέλμα και τμήμα της αριστερής κνήμης και το άλλο όλο το υπόλοιπο. Δε σώζονται η επίστεψη και το επάνω οριζόντιο πλαίσιο της στήλης μαζί με το επάνω τμήμα της κεφαλής. Η τομή είναι σχεδόν ευθύγραμμη. Επίσης δε σώζονται το δεξιό πλαίσιο της στήλης μαζί με τμήμα του αριστερού χεριού και του ιματίου, το μεγαλύτερο μέρος του αριστερού πλαισίου, τμήμα του δεξιού χεριού και του δεξιού σκέλους κάτω από το γόνατο. Μεγάλα τμήματα της επιφάνειας του αναγλύφου, η μύτη, ο αριστερός ώμος, τμήμα του ιματίου και τμήμα του αριστερού βραχίονα είναι αποκρουσμένα.

Η μορφή επαναλαμβάνει με αρκετή ακρίβεια τον τύπο στις διαστάσεις των άλλων αντιγράφων. Εξαιρέση αποτελούν η ελαφρά μόνο στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά, χωρίς κλίση προς τα κάτω, και η λοξή τοποθέτηση του αριστερού χεριού κάτω από τον αγκώνα, όπως φαίνεται από το ιμάτιο, που κάλυπτε τον πήχη και το οποίο εφάπτεται με τον κορμό στο ύψος του γοφού. Από τις δύο παρεκκλίσεις, η πρώτη δικαιολογείται από το γεγονός ότι η κεφαλή της μορφής είναι εικονιστική, ενώ η δεύτερη από τη φύση της ανάγλυφης στήλης. Η κεφαλή έχει σχήμα τριγωνικό. Η μαλακή διαμόρφωση των λιπόσαρκων παρειών με τα έντονα ζυγωματικά, η έντονη απόδοση των ρινοπαραειακών πτυχών, τα μεγάλα μάτια με τους σχεδόν επίπεδους βολβούς και τα πλατιά βλέφαρα, θα πρέπει να θεωρηθούν εικονιστικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα η προβολή του μετωπιαίου οστού είναι χαρακτηριστικό που επαναλαμβάνεται σε όλα σχεδόν τα αντίγραφα του εξεταζόμενου τύπου.

Οι βόστρυχοι της κόμης είναι κοντοί και μηνοειδείς. Στη δεξιά πλευρά τους θυμίζουν σε γενικές γραμμές τους βοστρύχους του τύπου, χωρίς όμως να αντιγράφουν τους σχηματισμούς τους. Επάνω από το μέτωπο διακρίνονται οι απολήξεις κάθετων, σχεδόν ευθύγραμμων, βοστρύχων. Η διαμόρφωση της κόμης παρουσιάζει ομοιότητα με αυτήν του εικονιστικού ανδριάντα της Νάπολης (7.28), ο οποίος χρονολογείται στην εποχή του Κλαυδίου. Επομένως η χρονολόγηση που προτείνει η C.Maderna για την επιτύμβια στήλη της Επιδαύρου στην εποχή του Κλαυδίου⁵²⁰, είναι απολύτως δικαιολογημένη.

V. Παραλλαγές

7.38. Βερολίνο, Pergamonmuseum K 237 (πίν. 113γ)

Βρέθηκε το 1827 στη Μήλο από έναν ολλανδό έμπορο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του στο ίδιο οικόπεδο όπου βρέθηκε η Αφροδίτη της Μήλου. Από εκεί μέσω Σύρου και Μασσαλίας μεταφέρθηκε στη Ρώμη και στη συνέχεια αγοράστηκε από το Μουσείο του Βερολίνου⁵²¹.

Σωζ. ύψ. αγάλματος χωρίς βάση 1,62μ., ύψ. βάσης 0,11μ.

---

⁵²⁰ Maderna, όπ.π.

⁵²¹ Για σχετικές λεπτομέρειες βλ. C.Blümel, όπ.π., 23 κ.ε.

Λευκό παριανό μάρμαρο.

O.Rubensohn, *Parische Künstler*, JDI 50, 1935, 52 κ.ε. C.Blümel, *Staatliche Museen zu Berlin. Römische Kopien Griechischer Skulpturen des IV. Jahrhunderts v. Chr.* (1938) V, 23κ.ε. αρ. K 237, πίν. 51,63 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία). Arnold, *Polykletnachfolge*, 274κ.ε. Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 1979, 285. Maderna, 225. W.D. Heilmeyer,- H.Heres, *Die Antike im Alten Museum*, JdBerlMus 34, 1992, 15κ.ε. εικ. 9 κ.ε. Ι.Τριάντη, *Ο Λουδοβίκος Ροσς και τα γλυπτά των Κυκλάδων στο: Internationale Archäologie, Studia Honoraria 24, Ludwig Ross und Griechenland (2005)*, 176 κ.ε.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, τα χέρια με τμήματα του ενδύματος και το μεγαλύτερο τμήμα της αριστερής πλευράς του στέρνου. Από τις συμπληρώσεις, από τις οποίες ορισμένες έχουν απομακρυνθεί, έχουν παραμείνει στη θέση τους τμήμα του αριστερού γοφού, το ανδρικό μέλος, τμήματα της παρυφής του ενδύματος και το πλαίσιο της πλίνθου. Σπασμένα και συγκολλημένα είναι το αριστερό σκέλος κάτω από το γόνατο και το δεξιό επάνω από τον αστράγαλο. Η επιφάνεια κυρίως του στέρνου και των σκελών παρουσιάζει έντονη διάβρωση.

Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, το οποίο φέρνει προς τα δεξιά και πατά στην πλίνθο με όλο του το πέλμα. Ο κορμός και η λευκή του γραμμή καμπυλώνονται προς τα δεξιά. Από το ένδυμα σώζεται μόνο το τμήμα κάτω από το γοφό, που πέφτει σε κάθετες πτυχές. Η παρυφή του ενδύματος δημιουργεί τριγωνικούς σχηματισμούς και πέφτει μπροστά από τον αδιαμόρφωτο κορμό – στήριγμα δίπλα στο αριστερό σκέλος. Επάνω στον κορμό είναι χαραγμένη η επιγραφή «ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ ΘΡΑΣΩΝΙΔΟΥ ΠΑΡΙΟΣ ΕΠΟΙΕΙ». Η ταυτότητα του δημιουργού, ο οποίος ανήκε σε ομάδα παριανών καλλιτεχνών, που εργάστηκαν στην Πάρο το α' μισό του 1ου αι. π.Χ., οδηγεί με βεβαιότητα στη χρονολόγηση του αγάλματος στην εποχή αυτή.

Το άγαλμα είναι μία παραλλαγή⁵²² -και όχι επανάληψη, όπως τη χαρακτηρίζει ο C.Blümel,- του τύπου του Ερμή Richelieu, παρουσιάζει όμως διαφορές από το πρότυπο που ακολουθεί κυρίως ως προς τις αναλογίες και τη στάση του κορμού, ο οποίος στρέφεται περισσότερο προς τα δεξιά. Η παραλλαγή αυτή, που χρονολογείται με ασφάλεια χάρη στην επιγραφή της, αποδεικνύει ότι ο αγαλματικός τύπος του Ερμή Richelieu είχε αρχίσει να αντιγράφεται ήδη στην υστεροελληνιστική εποχή αρκετά πιστά. Σχετικά με τη χρήση του αγάλματος του Βερολίνου, ο C.Blümel

---

⁵²² Σύμφωνα με την ορολογία της Π.Καρανασάση.

υποθέτει ότι πρόκειται για επιτάφιο άγαλμα ή τιμητικό ανδριάντα αθλητή⁵²³ και η D.Arnold θεωρεί πιθανό η χαμένη κεφαλή του να είχε εικονιστικά χαρακτηριστικά⁵²⁴. Δυστυχώς όμως δε σώζονται στοιχεία ή σύμβολα που θα ενίσχυαν κάποια από τις υποθέσεις αυτές.

7.39 Providence. Rhode Island School of Design, Museum of Art αρ. 03. 008 (πίν. 114α-δ)

Πιθανόν από την Ιταλία.

Σωζ. ύψ. 0,926 μ., πλ. 41,3 εκ., βάθ. 28,8 εκ.

Μάρμαρο παριανό (;) (B. S. Ridgway)

Treasures in the Museum of Art, Rhode Island School of Design (1956), εικ. 6. S. L.Faison, Jr., A guide to the Art Museums of New England (1958), 222, εικ. 2. B. S. Ridgway, Rhode Island, 45 κ.ε. αρ. 16, 166 εικ. 4. Maderna, 235 κ.ε. αρ. H15. LIMC V, λ. Hermes, 367 αρ. 947.

Παλαιότερες συμπληρώσεις, οι οποίες περιλάμβαναν την κεφαλή και τα χέρια απομακρύνθηκαν το 1953. Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός από τη βάση του, η επιφάνεια της οποίας είναι μία κοιλότητα με εμφανή ίχνη βελονιού, για την υποδοχή κεφαλής⁵²⁵. Επίσης δε σώζονται το δεξιό χέρι και ο ώμος, το αριστερό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το δεξιό σκέλος κάτω από το τέλος του μηρού, το αριστερό κάτω από τη μέση του μηρού και το ανδρικό μέλος, το οποίο ήταν ένθετο. Οπές υπάρχουν στη δεξιά πλευρά του κορμού στο ύψος του θωρακικού μυός κάτω από τη μασχάλη, επάνω από το γόνατο (Κατά την B.S.Ridgway, όπ.π. 45, αποτελούν πιθανόν νεότερες επεμβάσεις) και στον αριστερό βραχίονα. Μεγαλύτερες αποκρούσεις υπάρχουν στο ιμάτιο και πολλές μικρότερες αποκρούσεις, απολεπίσεις και εκτεταμένη φθορά στην πίσω όψη του κορμού.

Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος και παρουσιάζει την αντίστοιχη αντιστήριξη στον κορμό, του οποίου το στέρνο στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά. Η στροφή αυτή γίνεται αισθητή και στη διαμόρφωση της λευκής γραμμής. Η απόδοση των μυών είναι επιμελημένη, αλλά συνοπτική και η επιφάνειά του κορμού μαλακή και στιλβωμένη. Το ηβικό τρίχωμα δεν αποδίδεται πλαστικά. Το

---

⁵²³ C.Blümel, όπ.π., 24.

⁵²⁴ Arnold, Polykletnachefolge, 275.

⁵²⁵ B.S.Ridgway, όπ.π., 16 : « για την υποδοχή κεφαλής είτε από την αρχή, είτε εκ των υστέρων, λόγω της καταστροφής της αρχικής κεφαλής».

δεξιό χέρι ήταν υψωμένο, όπως φαίνεται από την καθαρή επεξεργασία της δεξιάς πλευράς του κορμού και από τη γένεση του βραχίονα. Ο αριστερός βραχίονας είχε κατεύθυνση προς τα πίσω. Ο αριστερός ώμος καλύπτεται από ιμάτιο, που ακολουθεί στην μπροστινή πλευρά και στο τμήμα του επάνω στον ώμο, το γνωστό σχήμα του τύπου. Αντίθετα στην πίσω όψη δύο πλατιές οριζόντιες αυλακίες δε σχετίζονται με την πτυχολογία του τύπου. Μία τετράγωνη οπή στην εξωτερική πλευρά του βραχίονα συνδέεται πιθανόν με την παρουσία κάποιου επιμήκους μεταλλικού αντικειμένου, πιθανόν κηρυκείου κατά την B.S.Ridgway ή κυνηγετικού ακοντίου κατά την C.Maderna⁵²⁶.

Το ακέφαλο αυτό άγαλμα απεικόνιζε ένα αγόρι μεταξύ παιδικής και εφηβικής ηλικίας, πιθανόν με εικονιστικά χαρακτηριστικά, που είχε υψωμένο το δεξιό χέρι και κρατούσε πιθανότατα κάποιο αντικείμενο-σύμβολο της ιδιότητάς του στο αριστερό χέρι. Η B.S.Ridgway θεωρεί πιθανή την ταύτιση του εικονιζομένου προσώπου με τον Αντίνοο και χρονολογεί το άγαλμα στο 130 μ.Χ., χρονολόγηση την οποία δέχεται και η C.Maderna⁵²⁷. Η ομοιότητα που παρουσιάζει ο κορμός με ανδριάντες του Αντινόου, όπως αυτός στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Δελφών, από το ιερό των Δελφών⁵²⁸, κάνει την ταύτιση ιδιαίτερα πειστική⁵²⁹. Η τεχνική λεπτομέρεια μάλιστα του μεταλλικού συμβόλου στον κορμό της Providence, το οποίο δεν εμφανίζεται σε άλλα αντίγραφα του τύπου, είναι δυνατό να σχετίζεται με τα πρόσθετα, από άλλα υλικά, στοιχεία σε ανδριάντες του Αντινόου⁵³⁰, όπως οι οπές για την προσθήκη μεταλλικού στεφανιού στον ανδριάντα των Δελφών και τα ένθετα μάτια στο ακρόλιθο άγαλμα του Αντινόου από την έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα Λουκού⁵³¹. Τέλος η ποιότητα της εργασίας και το είδος του μαρμάρου, το οποίο είναι πιθανόν

---

⁵²⁶ Η C.Maderna,(όπ.π. 235 σημ. 2) αναφέρει τα εξής :” Diese Möglichkeit auch von Ridgway a.o. in Betracht gezogen.” Δεν υπάρχει όμως καμία τέτοια αναφορά στη σ.47.

⁵²⁷ Maderna,όπ.π.

⁵²⁸ Ch.Picard-P.De La Coste-Messeliere, Sculptures des Delphes (1927), 42, πίν. LXXIX, LXXX.

⁵²⁹ Πβ. Maderna, 236.

⁵³⁰Το επίμηκες αντικείμενο, που ακουμπούσε στο βραχίονα, θα μπορούσε να είναι ακόντιο, όπως αυτά που παρουσιάζονται στην αδριάνεια στήλη με απεικόνιση αθλητή δίπλα σε Ερμαϊκή στήλη (Άστρος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.281) από την Έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα Λουκού (Γ.Σπυρόπουλος, Η Έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα Λουκού Κυνουρίας (2006),133 αρ. 50, εικ.εξωφύλλου)

⁵³¹ Γ.Σπυρόπουλος, όπ.π., 131 κ.ε. αρ.21, εικ.34

παριανό⁵³², οδηγούν τη B.S.Ridgway στην προσγραφή του έργου σε ελληνικό, πιθανώς νησιώτικο εργαστήριο.

7.40. Αντάλια, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Α 3031 (πίν. 113 δ)

Βρέθηκε το 1953 στην Πέργη. Πιθανόν ήταν τοποθετημένο σε κόγχη (M. Edip Özgür)

Σώζ. ύψ. 1,81μ.

Λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο.

M.Edip Özgür, Skulpturen des Museums von Antalia (1987), αρ. 5. Raeder, Petworth, 67, /σημ. 8.

Το άγαλμα έχει συγκολληθεί από δεκαεννέα θραύσματα με τη βοήθεια μικρών συμπληρώσεων⁵³³. Δε σώζονται η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού, το αριστερό χέρι κάτω από τη μέση του πήχη, τμήματα του ιματίου, το αντικείμενο που κρατούσε στο δεξιό χέρι και το ανδρικό μέλος.

Η μορφή πατά με ολόκληρα τα πέλματα των ποδιών, που φέρουν φτερά, στη συμφυή πλίνθο. Το στήριγμα δίπλα στο στάσιμο αριστερό σκέλος έχει μορφή λύρας, της οποίας το ηχείο είναι ένα κέλυφος χελώνας⁵³⁴. Οι βραχίονες της λύρας καλύπτονται στο επάνω τμήμα τους από τις πτυχές του ιματίου, οι οποίες εφάπτονται στον αριστερό μηρό. Ο κορμός είναι βραχύτερος σε σχέση με τα σκέλη και στενότερος στο ύψος του στέρνου και των ώμων σε σχέση με τα υπόλοιπα αντίγραφα του τύπου. Το ηβικό τρίγωνο έχει σαφές περίγραμμα και στους βοστρύχους του υπάρχουν ίχνη χρήσης τρυπανιού. Το δεξιό χέρι είναι παράλληλο με τον κορμό και τα λυγισμένα δάκτυλά του κρατούσαν κάποιο αντικείμενο, όπως συνάγεται από την παρουσία στηρίγματος στην εξωτερική πλευρά του δεξιού μηρού, το οποίο διαφορετικά δε θα είχε λόγο ύπαρξης. Το αντικείμενο αυτό θα μπορούσε να

---

⁵³² Παριανό είναι και το μάρμαρο του αγάλματος των Δελφών.

⁵³³ Η συγκόλληση των θραυσμάτων που συναποτελούν το άγαλμα και οι συμπληρώσεις τους παρουσιάζουν ορισμένα προβλήματα, όπως αποδεικνύεται από τη θέση των αγκώνων της μορφής σε διαφορετικό ύψος και από την αφύσικη διαμόρφωση του αριστερού μηρού επάνω από το γόνατο. Τα στοιχεία αυτά δημιουργούν παραπλανητική εντύπωση σχετικά με την όλη σύνθεση και ειδικά με τις αναλογίες της.

⁵³⁴ Λύρα ανάλογου σχήματος μπροστά σε κορμό – στήριγμα παρουσιάζεται σε εκλεκτικό άγαλμα Ερμή, πιθανόν του 2ου αι. μ.Χ., από την Έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα Λουκού (G.Spyropoulos, *Drei Meisterwerke der griechischen Plastik aus der Villa des Herodes Atticus zu Eva/Loukou* (2001), 159 κ.ε. Γ.Σπυρόπουλος, όπ.π. 80 κ.ε. αρ. 28. 31.32., 81 εικ. 9.)

είναι βαλάντιο⁵³⁵. Το σωζόμενο τμήμα του λαιμού μαρτυρεί την ελαφρά στροφή της προς τα αριστερά. Ο σχηματισμός του ιματίου, τόσο επάνω στον ώμο, όσο και στις πτυχές που πέφτουν από τον πήχη, διαφέρει πολύ από το σχετικό μοτίβο του τύπου. Επίσης ο αριστερός πήχης άνοιγε περισσότερο προς τα αριστερά, όπως φαίνεται από το σωζόμενο τμήμα του.

Η εικονιζόμενη μορφή, της οποίας τα χαρακτηριστικά ήταν πιθανόν εικονιστικά, χαρακτηριζόταν ως Ερμής από μία πληθώρα συμβόλων, λύρα από κέλυφος χελώνας, φτερά στα πόδια και πιθανόν βαλάντιο και πιθανόν κηρύκειο. Η μοναδική προσπάθεια χρονολόγησης έχει γίνει από τον M.Edip Özgur, ο οποίος χρονολογεί το άγαλμα στο 2^ο αι. μ.Χ. Στην προσπάθεια για ακριβέστερη χρονολόγηση οδηγούμαστε στη σύγκριση του αγάλματος με γλυπτά που προέρχονται επίσης από την Πέργη, όπως ο θωρακοφόρος ανδριάντας του Αδριανού⁵³⁶. Η ομοιότητα στην απόδοση του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο και του κορμού, όπως διακρίνεται μέσα από το θώρακα, μας οδηγούν στη χρονολόγηση του κορμού της Αντάλιας στην εποχή του Αδριανού. Ο τόπος εύρεσης μάλιστα του Αδριανού και της Σαβίνας στη μνημειακή ασίδα κοντά στην πύλη της Πέργης μαζί με τις ομοιότητες κάνουν πιθανή την υπόθεση ότι ο κορμός της Αντάλιας και οι ανδριάντες του αυτοκρατορικού ζεύγους είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου. Η μεγάλη εικονογραφική και στυλιστική ομοιότητα μεταξύ του αγάλματος της Σαβίνας και αυτού της ευεργέτιδας Plancia Magna, επίσης από την Πέργη συσχετίζει και το γλυπτό αυτό με το παραπάνω εργαστήριο. Τέλος, το ύψος του ανδριάντα της Plancia Magna (2,10 μ.) και ο τόπος εύρεσής του, κάνουν πιθανό το συσχετισμό μεταξύ του αγάλματος και του κορμού τύπου Ερμή Richelieu (αρχικό ύψος ca. 2,10-2,15 μ.), ο οποίος πιθανότατα έφερε εικονιστική κεφαλή, είχε αρχικό ύψος περίπου 2,10-2,15 μ., βρέθηκε στην Πέργη κοντά στην ελληνιστική πύλη της πόλης. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η παρατήρηση ότι αγάλματα του τύπου της Ηρακλειώτισσας και του τύπου Ερμή Richelieu έχουν

---

⁵³⁵ Ενισχυτικά προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να λειτουργήσει η παρατήρηση ότι από τον κορμό – στήριγμα με τη λύρα στο άγαλμα του Ερμή από την Εύα Λουκού (βλ. προηγούμενη σημείωση), κρέμεται βαλάντιο. Η έλλειψη όμως φωτογραφιών καλύτερης ποιότητας του ανδριάντα της Αντάλιας δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

⁵³⁶ Πέργη, Αποθήκη αρ.26. Inan-Rosenbaum, 68 αρ. 29, πίν. XIX 2.

βρεθεί και σε άλλες περιπτώσεις μαζί και φαίνεται πως αποτελούν δημοφιλές ζευγάρι για τους αντιγραφείς και τους παραγγελιοδότες⁵³⁷.

7.41. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο⁵³⁸ (πίν. 115α-δ, 116α-δ, 117α-δ, 118α)

Βρέθηκε το 1984 στη διάρκεια σωστικής ανασκαφής που διενεργήθηκε υπό την επίβλεψη της επιμελήτριας κ.Ειρήνης Αντωννάκη στη Χερσόνησο της Β.Κρήτης και συγκεκριμένα στο οικόπεδο Σ.Γιόκαρη, στη θέση «Πόλις». Ο χώρος 1, στον οποίο αποκαλύφθηκε το άγαλμα, ανήκει σε συγκρότημα δωματίων με επιμελημένη κατασκευή, όπως αποδεικνύουν τα χρωματιστά κονιάματα που κάλυπταν τον τοίχο του ενός τουλάχιστον δωματίου. Στο χώρο 1 και πάνω σε δάπεδο από θαλασσινά βότσαλα ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση ο ανδριάντας. Στον ίδιο χώρο, νοτιότερα βρέθηκε ορθογώνια κατασκευή από πώρινους δόμους πλάτους 1,30μ., πιθανόν βάση του βάρου του ανδριάντα κατά την ανασκαφέα. Στην περιοχή έχουν αποκαλυφθεί ρωμαϊκά λουτρά, ενώ νοτιότερα βρίσκονται το ρωμαϊκό θέατρο και ο κεντρικός πλακόστρωτος δρόμος. Η Χερσόνησος ήταν κατά την ανασκαφέα και στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως και σήμερα, λουτρόπολη.

Αδημοσίευτο⁵³⁹.

Ύψ. αγάλματος 1,92μ., ύψ. πλίνθου 11,5 εκ., μέγ. πλάτος (στο ύψος των δακτύλων του δεξιού χεριού) 78 εκ., μέγ. βάθος 39 εκ., ύψ. κεφαλής 27 εκ., ύψ. προσώπου 17εκ., απόσταση μεταξύ θηλών 28 εκ., απόσταση μεταξύ σφαγής λαιμού και οφαλού 32,5 εκ., απόσταση μεταξύ οφαλού και επάνω πλευράς ηβικού τριγώνου 15,5 εκ., μήκος επάνω πλευράς ηβικού τριγώνου 15 εκ., ύψ. κράνους 28 εκ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με γκρίζες φλέβες.

M.Lagogianni - Georgakarakos, *Die römischen Porträts Kretas, I. Bezirk Heraklion, CSIR, Griechenland*, τ. VI 1 (2002), 32 σημ. 168, 169. C.C.Vermeule, *Greece: Crete in Hellenistic and Roman Imperial times. Notes on the districts, the cities and their art* (1991), 48 (με εικόνες).

⁵³⁷ Φ. Ζαφειροπούλου, Κέρνος (1972), 46κ.ε., 50: πβ. Ερμής Αιγίου και Μικρή Ηρακλειώτισσα: Πρόκειται για την τέταρτη φορά που βρέθηκαν μαζί ένα ανδρικό άγαλμα τύπου Ερμή και ένα γυναικείο τύπου Ηρακλειώτισσας στον ελληνικό χώρο.

⁵³⁸ Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην ανασκαφέα, επιμελήτρια της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, κ.Ε.Αντωννάκη, η οποία μου παραχώρησε το δικαίωμα μελέτης και δημοσίευσης του ανδριάντα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου.

⁵³⁹ M. Lagogianni- Georgakarakos, CSIR, Griechenland, τ. VI 1 (2002), 32 σημ. 169.

Το άγαλμα, που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, είναι συγκολλημένο από δώδεκα κομμάτια. Δε σώζονται η δεξιά κνήμη, το αριστερό χέρι κάτω από τον καρπό, τμήματα των τεσσάρων δακτύλων του δεξιού χεριού, το μεγαλύτερο τμήμα του στηρίγματος μεταξύ του δεξιού καρπού και του μηρού, τμήμα του ανδρικού μέλους και του runtello που το στήριζε. Αποκρούσεις υπάρχουν στο εσωτερικό της αριστερής κνήμης, στο δεξιό μηρό, στο άκρο του δεξιού αντίχειρα, στο δεξιό βραχίονα και τη μασχάλη και στο πτερύγιο του αριστερού αυτιού. Στη δεξιά πλευρά της ράχης έχουν αφαιρεθεί δύο μικρές τετράγωνες επιφάνειες (2 x 2 εκ.) ως μάρτυρες μετά τη συντήρηση του αγάλματος. Η επιφάνειά τους είναι γκριζα και αδρή.

Η υπερφυσικού μεγέθους γυμνή ανδρική μορφή πατάει και με τα δύο πέλματα σε συμφυή πλίνθο, με καμπύλη διαμόρφωση στην μπροστινή πλευρά και ορθογώνια με στρογγυλεμένες γωνίες στην πίσω. Οι παρειές της είναι δουλεμένες με βελόνι. Και τα δύο πέλματα πατούν σε όλο το μήκος τους στην πλίνθο. Χρήση τρυπανιού έχει γίνει μεταξύ πλίνθου και πελμάτων και μεταξύ των δακτύλων των ποδιών. Χαρακτηριστική για την επιμέλεια της εργασίας είναι η ανάγλυφη απόδοση φλεβών στην επάνω πλευρά των ταρσών.

Ο εικονιζόμενος άνδρας έχει άνετο το δεξιό σκέλος, το οποίο ανοίγει προς τα δεξιά, και στηρίζεται στο αριστερό. Για την ενίσχυση του αριστερού σκέλους υπάρχει στη μέση της εξωτερικής πλευράς της κνήμης ορθογώνια διατομή στήριγμα, το οποίο την ενώνει με την απόληξη του ιματίου. Το ένδυμα καλύπτει το επάνω τμήμα του συμφυούς με την πλίνθο κορινθιακού κράνους. Στο επάνω τμήμα του κράνους έχουν δηλωθεί ανάγλυφα το καμπύλο πλαίσιο επάνω από το μέτωπο, οι αμυγδαλόσχημες οπές για τα μάτια, οι οποίες έχουν αποδοθεί με τρόπο ανάλογο με τα μάτια του εικονιζόμενου άνδρα, το σχετικά κοντό επιρρίνιο και μια κάθετη γραμμή κάτω από αυτό. Η απόληξη του κράνους στην αριστερή όψη είναι λοξή. Η επιφάνεια κάτω από αυτήν όπως και στο πίσω μέρος του είναι αδρά δουλεμένη με το βελόνι.

Η στήριξη του κορμού προκαλεί τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης, την ελαφρά ανύψωση της αριστερής της πλευράς και την καμπύλωση της λευκής γραμμής. Το ηβικό τρίγωνο αποτελείται από πλαστικά αποδοσμένους βοστρύχους με σαφές περίγραμμα και ισοβαθείς αυλακίες που χωρίζουν το εσωτερικό τους. Μεταξύ των όρχεων, στο κάτω τους τμήμα σώζεται η βάση μικρού runtello κυκλικής διατομής για την ασφάλεια του ανδρικού μέλους. Ο αφαλός αποδίδεται με κυκλική βάθυνση και οι θηλές ανάγλυφα. Μαλακή και επιμελημένη είναι η απόδοση των μυών, των σκελών

και του κορμού και ομαλές οι μεταξύ τους μεταβάσεις τόσο στην μπροστινή όσο και στην πίσω όψη του. Ελαφρά ανυψωμένος είναι και ο αριστερός ώμος.

Το δεξιό χέρι κατεβαίνει ανοίγοντας προς τα έξω και λυγίζοντας ελαφρά στον αγκώνα. Στο εσωτερικό της αριστερής του παλάμης υπάρχει σφαιρικό αντικείμενο, ελαφρώς πεπλατυσμένο, το οποίο είναι ορατό μόνο από τη δεξιά και την πίσω πλευρά του αγάλματος. Η εσωτερική επιφάνεια των δακτύλων κάτω από αυτό παρουσιάζει αδρή και κοίλη διαμόρφωση με ίχνη ράσπας. Η διάταξη των δακτύλων (ο μικρός και ο παράμεσος λυγισμένοι, ο δείκτης και ο μέσος χαλαρά λυγισμένοι και ο αντίχειρας τεντωμένος) δε σχετίζεται με το κράτημα του σφαιρικού αντικειμένου, αντίθετα επαναλαμβάνει εκείνη του δεξιού χεριού του ανδριάντα του Μουσείου Νάπολης αρ. 147.633 (αρ.7.27), ο οποίος δεν κρατά κανένα αντικείμενο. Το αριστερό χέρι κατεβαίνει λυγίζοντας προς τα εμπρός, για να συγκρατήσει το ιμάτιο, το οποίο αναδιπλωμένο καλύπτει τον αριστερό ώμο, δημιουργώντας έναν καμπύλο κόλπο, παραλλαγή του σχηματισμού ο οποίος είναι γνωστός ως *Schulterbausch*⁵⁴⁰. Στη συνέχεια, το ιμάτιο πέφτει προς τα πίσω, καλύπτει τον πήχη με κατεύθυνση από την εξωτερική προς την εσωτερική πλευρά και πέφτει σε κάθετες πτυχές με λοξές απολήξεις, οι οποίες φθάνουν μέχρι το κάτω τμήμα της κνήμης. Χαρακτηριστική της ιδιαίτερως επιμελημένης εργασίας στο ιμάτιο είναι η απόδοση των μικρών θυσάνων στις γωνίες του. Ο ένας από αυτούς πέφτει επάνω στο κράνος και καλύπτει τμήμα του επιρρινίου. Οι σκληρές πτυχές του υφάσματος, που έρχονται σε αντίθεση με το μαλακό πλάσιμο του κορμού, αποδίδονται με βαθιές αυλακίες, οι οποίες σε αρκετά σημεία δε φθάνουν μέχρι την παρυφή του. Η απόδοση του τμήματος του ιματίου στην πίσω όψη κάτω από το γλουτό είναι πιο συνοπτική. Στην επιφάνεια τόσο του ιματίου όσο και του κράνους σώζονται ίχνη ράσπας.

Η κεφαλή, που στρέφεται προς τα δεξιά, στηρίζεται στο λαιμό, στον οποίο δηλώνεται διακριτικά το μήλο του Αδάμ. Το πρόσωπο είναι τριγωνικό, το σαγόνι στρογγυλό και ελαφρώς προτεταμένο, οι παρειές επίπεδες με πλαστικά αποδοσμένα τα ζυγωματικά και τις ρινοπαρειακές πτυχές. Το στόμα είναι σχετικά μικρό με σαρκώδη χείλη. Τα άκρα του είναι τονισμένα από δύο οπές φτιαγμένες με το τρυπάνι. Η μύτη μακριά και λεπτή, με ένα καμπύλο έξαρμα στο επάνω τμήμα της. Τα ρουθούνια αποδίδονται με βάθυνση φτιαγμένη με το τρυπάνι. Τα μάτια είναι

---

⁵⁴⁰ Oehler, κυρίως 49κ.ε.

αμυγδαλωτά, με πλατιά, ορθογώνιας διατομής βλέφαρα και ελαφρώς κυρτούς βολβούς. Ο εσωτερικός κανθός δηλώνεται πλαστικά, ενώ στην εξωτερική τους επιμήκη απόληξη τα επάνω βλέφαρα καλύπτουν τα κάτω. Από τα τοξωτά φρύδια, τα οποία δηλώνονται πλαστικά και φθάνουν μέχρι το ύψος των εξωτερικών απολήξεων των βλεφάρων, το δεξιό είναι πιο ανασηκωμένο. Στο σχεδόν επίπεδο μέτωπο προβάλλει το κεντρικό τμήμα του. Τα αυτιά είναι σχετικά μικρά και κολλημένα στο κρανίο.

Η κόμη, της οποίας το επάνω τμήμα αποτελείται από χωριστό κομμάτι μαρμάρου, διακρίνεται για τον όγκο της, ο οποίος είναι μεγαλύτερος στη δεξιά πλευρά της κεφαλής. Η επιφάνειά της, που φέρει καμπύλες αυλακίες, πιο λεπτές μπροστά και πλατύτερες στα πλάγια και πίσω, είναι οργανωμένη σε σύστημα τριών επάλληλων σειρών μηνοειδών βοστρύχων -δύο στο κάτω τμήμα και μίας στο επάνω πρόσθετο-, των οποίων η απόδοση όσο ανεβαίνουμε γίνεται πιο αμελής. Η κατώτερη σειρά βοστρύχων, που έχουν κατεύθυνση προς τα δεξιά της μορφής, καταλήγει σε ευθεία, τόσο χαμηλά στο μέτωπο όσο και στους κροτάφους, όπου οι βόστρυχοι καμπυλώνονται προς τα κάτω. Στη δεξιά πιο επιμελημένη όψη καταλήγουν σε έναν βόστρυχο που καμπυλώνεται προς τα εμπρός στο ύψος του αυτιού. Η πίσω πλευρά της κόμης και ιδιαίτερα το επάνω πρόσθετο τμήμα της φέρει αδρή επεξεργασία με το βελόνι. Στο κάτω και πίσω τμήμα της κόμης η επεξεργασία είναι επίσης αμελής και αδρή, διαφοροποιημένη όμως σε σχέση με το επάνω τμήμα. Κάθετες αυλακίες φτιαγμένες με το βελόνι διακρίνονται στην αριστερή της πλευρά και λεπτότερες στη δεξιά, ενώ στο κέντρο της δύο λοξές παράλληλες μεταξύ τους αυλακίες καταλήγουν στο ύψος του περιγράμματος της κόμης σε μία επιφάνεια με καμπύλα πλαίσια και μια καμπύλη αυλακιά στο κέντρο της. Από τα πλάγια της επιφάνειας αυτής ξεκινούν δύο μόλις διακρινόμενες κάθετες ταινιόσχημες επιφάνειες πλάτους 3 εκ. και μήκους 6 εκ., με λοξές απολήξεις, οι οποίες φθάνουν μέχρι τη βάση του αυχένα. Η επιφάνειά τους, που βρίσκεται ελάχιστα πιο ψηλά από αυτήν του αυχένα, φέρει λοξά ίχνη από χτυπήματα με βελόνι⁵⁴¹. Η διαμόρφωση αυτή της επιφάνειας της πίσω πλευράς της κόμης και του αυχένα οφείλεται πιθανότατα στην αφαίρεση μιας ταινίας ή ενός στεφανιού, το οποίο έφερε στο κέντρο της πίσω πλευράς ταινία δεμένη σε κόμπο, οι

---

⁵⁴¹ Η διαμόρφωση της επιφάνειας αυτής είναι δυνατό να διαπιστωθεί μόνο δια της αφής ή με τη βοήθεια ειδικού πλάγιου φωτισμού, όπως αυτός που χρησιμοποιήθηκε για τη φωτογράφιση.

απολήξεις της οποίας έπεφταν στον αυχένα⁵⁴². Η μεταποίηση αυτή, που διακρίνεται για την αμελή της εκτέλεση θα πρέπει να έγινε σε μεταγενέστερη φάση από γλύπτη ντόπιο. Στη φάση αυτή η πίσω πλευρά του αγάλματος, η οποία κατά τα άλλα είναι πολύ επιμελημένη, δεν ήταν πιθανότατα ορατή. Της συζήτησης όμως σχετικά με τη μεταποίηση του αγάλματος θα πρέπει να προηγηθεί η χρονολόγησή του.

Για τη χρονολόγηση του ανδριάντα θα στηριχθούμε κυρίως στη σύγκριση των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης με άλλα εικονιστικά και ιδεαλιστικά αγάλματα. Ομοιότητα διαπιστώνεται στην απόδοση των ματιών και της κόμης με παιδικά και νεανικά πορτραίτα του Νέρωνα, όπως οι ανδριάντες του Λούβρου αρ. 1210⁵⁴³ και στην Πάρμα, που τον απεικονίζουν σε παιδική ηλικία και ανήκουν στον τύπο Ι μετά την υιοθεσία του από τον Κλαύδιο⁵⁴⁴, και το θραύσμα κεφαλής νεανικού πορτραίτου του Νέρωνα στο Εθνικό Μουσείο των Συρακουσών, που χρονολογείται λόγω της παρουσίας της *corona civica* μετά το 54 μ.Χ.⁵⁴⁵. Επίσης τα χαρακτηριστικά του προσώπου κεφαλής πιθανόν του Νέρωνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου⁵⁴⁶, κυρίως το μέγεθος του αποκαλυπτόμενου μετώπου, η απόδοση των ματιών των φρυδιών και των ρινοπαρειικών πτυχών, παρουσιάζουν ομοιότητα με εκείνα της κεφαλής του ανδριάντα της Χερσονήσου.

Στην κόμη η κλίση των βοστρύχων της πρώτης σειράς προς τα δεξιά, ο σχηματισμός του καμπύλου πλαισίου επάνω από τη μέση του μετώπου σε συνδυασμό με τον όγκο της κόμης δεν ταυτίζεται ακριβώς με καμία από τις κομμώσεις των επισήμων πορτραίτων των αυτοκρατόρων. Μεγαλύτερη ομοιότητα παρουσιάζει με την κεφαλή ανδριάντα του Νέρωνα σε παιδική ηλικία στο Ινστιτούτο Τεχνών στο Detroit, που χρονολογείται το 50 μ.Χ. μετά την υιοθεσία του⁵⁴⁷ και με πορτραίτα του ίδιου σε χρυσά νομίσματα κοπής του 54 και του 58μ.Χ.⁵⁴⁸ μετά την

---

⁵⁴² Στην αμελή αφαίρεση του στεφανιού οφείλεται το γεγονός ότι η επάνω δεξιά πλευρά της κεφαλής είναι ασύμμετρα ογκωδέστερη.

⁵⁴³ U.Hiesinger, AJA 79, 1975, πίν.19 εικ. 25-27.

⁵⁴⁴ U.Hiesinger, όπ.π., πίν. 20 εικ.29

⁵⁴⁵ U.Hiesinger, όπ.π., πίν., 115, πίν. 20.

⁵⁴⁶ Αρχαία Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 1088. F.Johnson, Corinth τ.ΙΧ, Sculpture (1931), 76 κ.ε. αρ. 137 (εικ.). ΙΕΕ, τ.ΣΤ', 33 (εικ.)

⁵⁴⁷ Inan-Rosenbaum, 86 κ.ε. αρ. 35, πίν. 30.1. U.Hiesinger, όπ.π., πίν.21 εικ.30, 31.

⁵⁴⁸ U.Hiesinger, όπ.π. πίν. 17 εικ.1, 7.

ανάρρησή του στο θρόνο. Παρόμοια απόδοση των βοστρύχων και την κλίση της πρώτης σειράς τους προς τα δεξιά με απόληξη σε ύψος ανάλογο με του ανδριάντα του Ηρακλείου συναντούμε σε εικονιστική κεφαλή στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg, η οποία χρονολογείται στην εποχή του Νέρωνα⁵⁴⁹. Μία εικονιστική προτομή στο Museo Nazionale της Ρώμης, η οποία χρονολογείται στην εποχή του Νέρωνα⁵⁵⁰ παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με αυτήν του ανδριάντα του Ηρακλείου ως προς τη στροφή της κεφαλής, την κόμη και ειδικότερα τη φορά και το σχήμα των βοστρύχων, ιδίως στα πλάγια της κεφαλής, το ύψος του ελεύθερου τμήματος του μετώπου, την απόδοση των φρυδιών, των ματιών, της περιοχής γύρω από το στόμα και του σαγονιού. Η σημαντικότερη διαφορά ανάμεσα στις δύο κεφαλές είναι ότι τα χαρακτηριστικά της κεφαλής του αγάλματος του Ηρακλείου είναι περισσότερο ιδεαλιστικά.

Μεγαλύτερη όμως ομοιότητα παρουσιάζει ο ανδριάντας του Ηρακλείου με εικονιστικές κεφαλές του αδελφού του Νέρωνα Δρούσου του Νεότερου, ιδιαίτερα με εκείνες της ομάδας Α. Από τα πορτρέτα αυτά ενδεικτικά αναφέρουμε τις εικονιστικές κεφαλές στο Rhode Island School of Design στην Providence⁵⁵¹ (πίν. 119 α,γ,δ) και στο ανάκτορο του Erbach⁵⁵² (πίν.118 β-δ) καθώς και σε νόμισμα⁵⁵³ (πίν.119 β) που απεικονίζουν τον πρίγκιπα σε νεότερη ηλικία. Η κόμη του ανδριάντα του Ηρακλείου αποτελεί απλοποιημένη επανάληψη της κόμης των κεφαλών αυτών, ενώ τα χαρακτηριστικά του είναι περισσότερο εξιδανικευμένα. Τη χαρακτηριστική γαμψή μύτη του Δρούσου έχει αντικαταστήσει εδώ μια ευθύγραμμη μύτη με ένα διακριτικό καμπύλο έξαρμα⁵⁵⁴. Εάν ο εικονιστικός ανδριάντας του Μουσείου της Ολυμπίας

---

⁵⁴⁹ Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg αρ. 752. F.Johansen, Ny Carlsberg Glyptothek, Catalogue Roman Portraits I (1994), 222, 223 αρ.99.

⁵⁵⁰ Εικονιστική προτομή ηνιόχου. Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 281. Museo Nazionale Romano. Le Sculture I/9, 169κ.ε. αρ. R129 (A.Giuliano) (με πλήρη βιβλιογραφία και σύγκριση με άλλες σύγχρονες εικονιστικές κεφαλές), 170 εικ.

⁵⁵¹ V.Poulsen, Claudische Prinzen, Studien zur Ikonographie des ersten Römischen Kaiserhauses (1960), 24κ.ε. εικ.7-9. Η κεφαλή αυτή έφερε ταινία, η οποία διακρίνεται στη δεξιά πλευρά της.

⁵⁵² K.Fittschen, Katalog der Antiken Skulpturen im Schloss Erbach (1977), 46 κ.ε. αρ.15, πίν. 17.

⁵⁵³ J.J.Bernoulli, Römische Ikonographie (1969) II 1, πίν. XXXIII αρ.2.

⁵⁵⁴ Η μύτη αυτή θυμίζει περισσότερο πορτρέτα του Αυγούστου, όπως ο ανδριάντας του στο Museo Nazionale στη Ρώμη (αρ. 56230) (Kaiser Augustus und die verlorene Republik, Eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin 7. Juni-14. August 1988 (1988), 323 κ.ε. αρ. 168, 324 εικ., 325 εικ., 606 εικ.)

(7.26) είναι εξιδανικευμένο πορτρέτο του Δρούσου του Νεότερου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τότε θα μπορούσε και ο ανδριάντας του Ηρακλείου να απεικονίζει το ίδιο πρόσωπο. Το γεγονός μάλιστα ότι και τα δυο έργα παραλλάσσουν τον ίδιο αγαλματικό τύπο, τον Ερμή Richelieu, ενισχύει την υπόθεση αυτή καθώς γνωρίζουμε ότι ο αγαλματικός αυτός τύπος χρησιμοποιήθηκε για μεταθανάτια πορτρέτα πριγκίπων της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας.

Το κοντινότερο εικονογραφικό παράλληλο του ανδριάντα του Μουσείου Ηρακλείου, ως προς το σφαιρικό αντικείμενο που κρατά το δεξιό χέρι σε συνδυασμό με την απόδοση της κόμης, αποτελεί η απεικόνιση μέλους της Ιουλιοκλαυδιανής οικογένειας, σε ανάγλυφο θωρακείο από το Σεβαστείο της Αφροδισιάδας⁵⁵⁵ (**πίν. 118β**). Στο ανάγλυφο αυτό απεικονίζονται δύο πρίγκιπες, πιθανόν οι δύο υποψήφιοι διάδοχοι του Κλαυδίου Νέρων και Βρετανικός ή οι γιοι του Γερμανικού Νέρων και Δρούσος⁵⁵⁶. Η μορφή με τη σφαίρα είναι πιθανότατα ο Νέρων.

Επίσης η μεταρρυθμισμένη εικονιστική κεφαλή γενειοφόρου άνδρα στη Münchner Residenz (**πίν. 119α-δ**), η οποία προέρχεται πιθανόν από ανάγλυφο⁵⁵⁷ παρουσιάζει ομοιότητες με την κεφαλή του ανδριάντα του Ηρακλείου ως προς το σχήμα και την απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου και της κόμης. Η κεφαλή αυτή όμως, που σύμφωνα με τους E.Weski και H.Froisen-Leinz χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ., υπέστη πιο εκτεταμένη μεταποίηση, που περιλαμβάνει τόσο την επιφάνεια του προσώπου, στο οποίο προστέθηκε κοντή γενειάδα, όσο και το μπροστινό τμήμα της κόμης⁵⁵⁸.

---

⁵⁵⁵ Αφροδισιάδα, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αποθήκη, αρ. 98.181.9, 98.181.13. K.T.Erim, Aphrodisias, City of Venus Aphrodite (1986), εικ. 115 γ. R.R.R.Smith, The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias, JRS 77 (1987), 123κ.ε. εικ.10 πίν. XX, XX, 1-4. Παπαζαφειρίου, 296 κ.ε. αρ.ΞΔ 10-11, πίν.34. R.R.R.Smith, Aphrodisias II, Roman Portrait Statuary from Aphrodisias (2006), πίν. 153.5,6.

⁵⁵⁶ Η υπόθεση ότι πρόκειται για μεταθανάτιες απεικονίσεις των υιοθετημένων γιων του Αυγούστου Λούκιου και Καίσαρα συγκεντρώνει λιγότερες πιθανότητες.

⁵⁵⁷ Antiquarium Münchner Residenz Inv. Res. Mü. 224. E.Weski, H.Froisen – Leinz, Das Antiquarium der Münchner Residenz. Katalog der Skulpturen (1987), 382 αρ. 260, πίν.289 αρ. Κατ. 260. (Το πίσω τμήμα της κεφαλής και του λαιμού αποτελεί συμπλήρωση από γύψο).

⁵⁵⁸ Η συγκεκριμένη μεταποίηση έγινε πιθανότατα την εποχή του Αδριανού, με του οποίου τα χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα σε νεανική ηλικία μοιάζουν αυτά της κεφαλής της Münchner Residenz. Για σύγκριση προσφέρεται η κεφαλή της ανάγλυφης μορφής του Αδριανού από την αψίδα του Τραϊανού στο Μπενεβέντο. (Wegner, Hadrian, πίν. 1 δεξιά.) Η κεφαλή μάλιστα της Münchner Residenz είναι πιθανό να προέρχεται από κάποιο

Επομένως ο ανδριάντας της Χερσονήσου χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ., πιθανότατα στην πρώιμη εποχή του Νέρωνα ή στην όψιμη του Κλαυδίου, και είναι πορτρέτο με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά, όπως φαίνεται από την κόμη και το σχήμα της μύτης. Σε μεταγενέστερη φάση θα πρέπει να αφαιρέθηκε η ταινία ή το στεφάνι που έφερε η μορφή, για λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η θέση και η διαμόρφωση του στεφανιού αυτού, θα πρέπει να ήταν ανάλογη με αυτήν του στεφανιού σε θραύσμα κεφαλής νεανικού πορτραίτου του Νέρωνα στο Εθνικό Μουσείο των Συρακουσών⁵⁵⁹, σε κεφαλή νεανικού πορτραίτου του Νέρωνα στο Εθνικό Μουσείο του Κάλιαρι⁵⁶⁰, στην οποία σώζονται οπές πιθανόν για την τοποθέτηση μεταλλικού στεφανιού, και σε σιστέριο του ίδιου αυτοκράτορα της περιόδου 64 – 66 μ.Χ.⁵⁶¹.

Ως προς το σχήμα του κόλπου του ιματίου μεγαλύτερη ομοιότητα με το ιμάτιο του εξεταζόμενου ανδριάντα παρουσιάζει το άγαλμα του Ερμή της Αταλάντης στο Εθνικό Μουσείο, το οποίο χρονολογείται το 2^ο αι. μ.Χ.⁵⁶². Ως προς την απόδοση του κορμού και του ιματίου, καθώς και τη στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά ομοιότητες παρουσιάζει ο ανδριάντας του Λούκιου Καίσαρα από τη Βασιλική της Κορίνθου, ο οποίος μαζί με το κατοπτρικό του αντίγραφο, τον αδριάντα του Γάιου Καίσαρα, χρονολογούνται πριν από τον 4ο μ.Χ.⁵⁶³. Και οι τρεις ανδριάντες μάλιστα είναι φτιαγμένοι από το ίδιο είδος μαρμάρου και παρουσιάζουν την ίδια ποιότητα εργασίας. Οι μεταξύ τους ομοιότητες μας οδηγούν στην υπόθεση ότι, παρά τη μεταξύ τους χρονική απόσταση, δημιουργήθηκαν από το ίδιο εργαστήριο. Η Μ.Λαγογιάννη, βάσει της ομοιότητας που διαπιστώνει με την ακέφαλη παραλλαγή του τύπου Ερμή

ανάλογο μνημείο και να παρουσίαζε την ίδια στροφή με την κεφαλή της αψίδας, αφού η τομή του σωζόμενου τμήματός της συμπίπτει απολύτως με την επιφάνεια επαφής της κεφαλής της αψίδας με το βάθος του αναγλύφου.

⁵⁵⁹ U.Hiesinger, AJA 79, 1975, 115, πίν. 20.

⁵⁶⁰ U.Hiesinger, όπ.π., 122, πίν.24 εικ.41,42.

⁵⁶¹ U.Hiesinger, όπ.π., πίν. 18 εικ.22.

⁵⁶² Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 240. Καλτσάς, Εθνικό, 251 αρ.524, εικ. αρ.524.

⁵⁶³ Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.ευρ. S1080 (Λούκιος), S1065 (Γάιος) AJA 25, 1921, 337κ.ε., εικ.1,2, πίν.10. Johnson, Corinth IX, 72 αρ.135. Maderna, 236 κ.ε. αρ. H17, H18, πίν.30. 1,2. LIMC VII, 504 αρ. 7a. Γ.Παπαζαφειρίου, Ιδεαλιστικές απεικονίσεις Ρωμαίων αυτοκρατόρων (Διδ.διατρ. 2004), (Λούκιος Καίσαρ) 286 κ.ε. EP 2, πίν.31, (Γάιος Καίσαρ) 288 EP 4, πίν. 31. A.Mlasovsky, Imagines Imperii, Griechische und römische Bildnisse einer Norddeutschen Sammlung (2006), 46 για αρ.5, Beil.12 a-c (Γάιος), 20 (Λούκιος).

Richelieu στο Βερολίνο, που φέρει επιγραφή του Παριανού γλύπτη Αντιφάνη⁵⁶⁴, προσγράφει με επιφύλαξη και τον ανδριάντα της Χερσονήσου σε Νεοπαριανό εργαστήριο⁵⁶⁵. Οι διαφορές όμως ανάμεσα στην παραλλαγή του Βερολίνου, που χρονολογείται τον 1^ο αι. π.Χ., και τον ανδριάντα της Χερσονήσου ως προς την απόδοση του κορμού και του ιματίου είναι σημαντικές και καθιστούν αμφίβολη την απόδοση του δεύτερου στη Νεοπαριανή σχολή, τουλάχιστον με βάση το συγκεκριμένο επιχείρημα.

Από όλα τα αντίγραφα του τύπου Ερμή Richelieu που παρουσιάζονται στον κατάλογο αυτόν τη μεγαλύτερη ομοιότητα με τον ανδριάντα του Ηρακλείου παρουσιάζει ο κορμός του Νέου Μουσείου του Καπιτωλίου στη Ρώμη (7.31), ο οποίος χρονολογείται στην ίδια εποχή, η κεφαλή του δε στρεφόταν προς τα αριστερά και έφερε πιθανότατα στεφάνι, όπως φαίνεται από την απόληξη ταινίας, η οποία κατά τον L.Mariani⁵⁶⁶ σώζεται στην πίσω πλευρά του ιματίου του ιματίου. Τέλος ο κορμός αυτός διακρίνεται για την ποιότητά του, η οποία οδήγησε τον L.Mariani να τον θεωρήσει έργο νεοαττικού εργαστηρίου. Ανάλογης ποιότητας είναι και ο ανδριάντας του Μουσείου Ηρακλείου.

Σχετικά με την ταυτότητα του εικονιζόμενου βοηθητικά είναι τα στοιχεία που μας προσφέρουν τα σύμβολά του. Το κράνος, που απεικονίζεται δίπλα στο αριστερό πόδι της μορφής και λειτουργεί ως στήριγμα, δηλώνει τη σχέση του εικονιζόμενου με πολεμικά συμφραζόμενα και πιθανόν αποτελεί προσθήκη του δημιουργού της παραλλαγής. Το σφαιρικό αντικείμενο, αθέατο από την μπροστινή και δεξιά όψη και ορατό μόνον από την πίσω, η οποία πιθανότατα δεν ήταν ορατή, δε φαίνεται πιθανό να συνοδευόταν και από κάτι άλλο, που αφαιρέθηκε κατά τη μεταποίηση. Ο τρόπος λαβής θυμίζει τον αθλητή που απεικονίζεται σε επιτύμβια στήλη από την Τανάγρα στο Εθνικό Μουσείο του 4^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος κρατά με το δεξιό του χέρι

---

⁵⁶⁴ C.Blümel, Staatliche Museen zu Berlin. Römische Kopien Griechischer Skulpturen des IV. Jahrhunderts v. Chr. (1938) V, 23κ.ε. αρ. K 237, πίν. 51,63 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία). Arnold, Polykletnachfolge, 274κ.ε. Maderna, 225.

⁵⁶⁵ M. Lagogianni- Georgakarakos, όπ.π., 40 σημ.247, 248, 249. Rubensohn, JDI 50,1935, 50 κ.ε. (Σχετικά με τη Νεοπαριανή σχολή).

⁵⁶⁶ L.Mariani, Ausonia 2, 1907, 233.

«απροσδιόριστο αντικείμενο»⁵⁶⁷. Το κοντινότερο όμως εικονογραφικό του παράλληλο αποτελεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η απεικόνιση μέλους της Ιουλιοκλαυδιανής οικογένειας, πιθανόν του πρίγκιπα τότε Νέρωνα, σε ανάγλυφο θωρακείο από το Σεβαστείο της Αφροδισιάδας⁵⁶⁸ (πίν. 118α). Δε γνωρίζουμε αν το αριστερό του χέρι του ανδριάντα κρατούσε κάποιο αντικείμενο.

Ο ανδριάντας ήταν πιθανότατα τιμητικός, αφού ο χώρος στον οποίο βρέθηκε σχετίζεται με την αγορά και τα λουτρά της Χερσονήσου. Ανήκει στο μεγάλο αριθμό αγαλμάτων από τη Χερσόνησο, από τα οποία αρκετά έχουν παρουσιασθεί από τη Μ.Λαγογιάννη, ενώ άλλα είναι αδημοσίευτα. Οι αποσπασματικές, λόγω των συνθηκών, σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε κάποια από τα παρακείμενα οικόπεδα, δεν επιτρέπουν την ταύτιση του κτηρίου στο οποίο αποκαλύφθηκε ο ανδριάντας. Το ίδιο ισχύει και για το εικονιζόμενο πρόσωπο, το οποίο ίσως ήταν κάποιο επιφανές μέλος της τοπικής κοινωνίας ή της Ρώμης. Είναι πιθανό να πρόκειται για κάποιον από τους τελευταίους πρίγκιπες της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας.

Η μεταποίηση του ανδριάντα έγινε είτε λίγα μόνο χρόνια μετά τη δημιουργία του, είτε στην ύστερη εποχή των Φλαβίων, όπως προτείνει και η Μ.Λαγογιάννη⁵⁶⁹. Στην πρώτη περίπτωση είναι δυνατό να δικαιολογηθεί λόγω του θανάτου του εικονιζόμενου προσώπου ή λόγω της ανάρρησης στο αυτοκρατορικό αξίωμα άλλου διαδόχου, υπόθεση που ταιριάζει με την ταύτιση του εικονιζόμενου με το Δρούσο το νεότερο. Στη δεύτερη περίπτωση η μεταποίηση οφείλεται και στο γεγονός ότι η κόμη του παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με αυτήν του πρώιμου τύπου πορτραίτου του Τραϊανού, η δημιουργία του οποίου τοποθετείται χρονολογικά στην περίοδο της υιοθεσίας του από το Νέρβα. Πορτρέτα της ομάδας αυτής είναι η κολοσική κεφαλή του Τραϊανού στο Δίον⁵⁷⁰ (πίν. 121α-δ), οι κεφαλές στο Λούβρο (MA 3512) και του

---

⁵⁶⁷ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 2578. Καλτσάς, Εθνικό, 162 αρ.319.

⁵⁶⁸ Αφροδισιάδα, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αποθήκη, αρ. 98.181.9, 98.181.13. Κ.Τ.Εrim, *Aphrodisias, City of Venus Aphrodite* (1986), εικ. 115 γ. R.R.R.Smith, *The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias*, *JRS* 77 (1987), 123κ.ε. εικ.10 πίν.ΧΧ,ΧΧ,1-4. Παπαζαφειρίου, 296 κ.ε. αρ.ΞΔ 10-11, πίν.34. R.R.R.Smith, *Aphrodisias II, Roman Portrait Statuary from Aphrodisias* (2006), πίν. 153.5,6.

⁵⁶⁹ M. Lagogianni-Georgakarakos, όπ.π., 32, 40 σημ. 249.

⁵⁷⁰ Δ.Παντερμαλής, *Imperator Nerva Trajanus, Caesar Augustus Germanicus III consul*, Άγαλμα, Μελέτες για την Αρχαία Πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη(2001), 411 κ.ε. εικ.1, 415 εικ.5-8.

Καπιτωλίου (3019)⁵⁷¹. Ομοιότητες τέλος, κυρίως στη διάταξη και την απόδοση της κόμης, παρουσιάζει η κεφαλή νέου στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg⁵⁷². Διαφέρουν μόνον ως προς την αντίθετη κλίση των βοστρύχων στην μπροστινή όψη και το μέγεθος του ελεύθερου τμήματος του μετώπου, το οποίο είναι μικρότερο στην κεφαλή της Κοπεγχάγης, λόγω του διαφορετικού συρμού που είχε επικρατήσει στην ανδρική κόμμωση στην εποχή του Τραϊανού, στην οποία χρονολογείται. Η επιστροφή πάντως του συγκεκριμένου τρόπου κόμμωσης της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας στην εποχή του Τραϊανού, με κάποιες διαφοροποιήσεις βέβαια, συντέλεσε πιθανότατα στην απόφαση να μεταρρυθμιστεί ο συγκεκριμένος ανδριάντας, ώστε να τιμηθεί κάποιο άλλο πρόσωπο. Το γεγονός μάλιστα πως ο ίδιος ο Τραϊανός απεικονίσθηκε σε επίσημο τύπο ανδριάντα ως θωρακοφόρος με ιμάτιο που παραλλάσσει ελαφρώς αυτό του τύπου Ερμή Richelieu, καθιστά ακόμη πιθανότερη τη μεταποίηση του ανδριάντα της Χερσονήσου στην εποχή αυτή.

Ως προς την τυπολογία, ο εικονιστικός ανδριάντας του Μουσείου Ηρακλείου ακολουθεί αρκετά πιστά τον τύπο του Ερμή Richelieu, όπως αντιγράφεται στο ομώνυμο πιστό αντίγραφο του Λούβρου. Οι διαφορές, εκτός από τη στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά και το σχήμα του κόλπου του ιματίου, εντοπίζονται στην πιο ορθή στάση του κορμού, που συνδυάζεται καλύτερα με τη θέση της κεφαλής, την τοποθέτηση του αριστερού χεριού λίγο πιο κοντά στον κορμό και την αύξηση του όγκου του ιματίου, ώστε οι πτυχές του να εφάπτονται στον αριστερό μηρό. Η λύση αυτή στοχεύει στην αποφυγή του στηρίγματος στο ύψος του αριστερού γοφού.

7.42. Γόρτυνα, Αρχαιολογική Συλλογή (Άγιοι Δέκα) αρ. 88-90 GO 5252

Σωζ. ύψ. (μαζί με την πλίνθο) 2,13 μ., ύψ. αγάλματος χωρίς την πλίνθο 2,03μ., ύψ. κεφαλής 26 εκ., ύψ. από τη σφαγή μέχρι τον αφαλό 49 εκ., ύψ. από τον οφαλό μέχρι το ηβικό τρίγωνο 16,5 εκ., μήκ. επάνω πλευράς ηβικού τριγώνου 6 εκ.

Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο με μαρμαρυγία.

⁵⁷¹ W.H.Gross, Bildnisse Traians, Das Römische Herrscherbild II 2 (1940), 65 κ.ε. και με νέα θεώρηση Fittschen-Zanker, 39-40 αρ.39

⁵⁷² F.Johansen, Catalogue of Roman Portraits, II Ny Carlsberg Glyptothek (1995), 135 κ.ε. αρ.51(εικ.).

*Αδημοσίευτο*⁵⁷³.

Δε σώζονται το δεξιό σκέλος κάτω από το γόνατο, το αριστερό κάτω από τον αστράγαλο, το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, το αριστερό κάτω από τη μέση του πήχη, το ανδρικό μέλος και η μύτη.

Εικονιστικός ανδριάντας υπερφυσικού μεγέθους. Ανδρική μορφή με στάσιμο το αριστερό σκέλος, που πατά σε σωζόμενο τμήμα της συμφυούς πλίνθου, και άνετο το δεξιό, το οποίο ανοίγει προς τα δεξιά. Ο μυώδης κορμός είναι ορθός και η λευκή γραμμή ελαφρά καμπύλη. Το μεγαλύτερο τμήμα του δεξιού βραχίονα είναι κολλημένο στον κορμό. Τον αριστερό ώμο καλύπτει ο καμπύλος κόλπος του ιματίου, ο οποίος έχει καμπύλο περιγράμμα, ενώ οι εσωτερικές του πτυχές σχηματίζουν οξεία γωνία. Το αριστερό χέρι είναι λυγισμένο σε ορθή γωνία στον αγκώνα. Το ιμάτιο πέφτει από τον ώμο πίσω στην αριστερή πλευρά της ράχης σε πλατιές πτυχές και περνούσε, όπως φαίνεται από το σωζόμενο τμήμα του, από την εσωτερική πλευρά του βραχίονα και έπεφτε προς την εξωτερική. Για την ενίσχυση του αριστερού σκέλους υπάρχει κορμός-στήριγμα, το επάνω τμήμα του οποίου καλυπτόταν από τις πτυχές του ιματίου που πέφτουν από τον αριστερό πήχη. Η κεφαλή, που στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά έχει εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά και μάτια ιδιαίτερα μεγάλα. Το μεγαλύτερο μέρος του μετώπου καλύπτεται από τους πλατιούς, μαλακούς, μηνοειδείς βοστρύχους της κόμης, οι οποίοι καμπυλώνονται με κατεύθυνση το κέντρο του.

Τα χαρακτηριστικά του προσώπου και της κόμης παρουσιάζουν ομοιότητες με την κεφαλή του Μουσείου Ηρακλείου από τη Χερσόνησο, η οποία χρονολογείται από τη Μ.Λαγογιάννη στην όψιμη εποχή του Αδριανού⁵⁷⁴. Η χρήση τρυπανιού όμως στους κανθούς και η εγχάρκτη απόδοση της ίριδας και της κόρης στην κεφαλή της Χερσονήσου, απουσιάζει από τον ανδριάντα της Γόρτυνας. Το στοιχείο αυτό και η ομοιότητα της στάσης και της απόδοσης του κορμού με τον εικονιστικό ανδριάντα του Αντινόου στο Μουσείο των Δελφών⁵⁷⁵ καθιστά πιθανή τη χρονολόγηση του

---

⁵⁷³ Ευχαριστώ θερμά το Διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας κ. Benvenuti, ο οποίος μου έδωσε την άδεια να αναφέρω στη διατριβή μου τον ανδριάντα της Γόρτυνας, παρόλο που είναι αδημοσίευτος.

⁵⁷⁴ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.390. Μ. Lagogianni-Georgakarakos, όπ.π., 61κ.ε. αρ.20, πίν.22.

⁵⁷⁵ N.H. Ramage, A.Ramage, Ρωμαϊκή τέχνη από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο, μφ. Χ.Ιωακειμίδου, επιμ.Θ.Στεφανίδου-Τιβερίου (2000), 227 εικ. 7.35.

ανδριάντα της Χερσονήσου στην εποχή του Αδριανού. Από τους ανασκαφείς έχει διατυπωθεί με δισταγμό η υπόθεση ότι πρόκειται για τον ίδιο τον Αδριανό και ότι το έργο χρονολογείται στην όψιμη εποχή του Τραϊανού. Ενισχυτική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η σύγκριση με την κόμη και τα χαρακτηριστικά της κεφαλής της ανάγλυφης μορφής του Αδριανού στην Αψίδα του Τραϊανού στο Μπενεβένο⁵⁷⁶ (πίν.122β), τα οποία παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με αυτά του εξεταζόμενου ανδριάντα.

7.43. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 18291, 2661 (πίν. α-γ, 123 α-β)

Παραδόθηκαν στον ανασκαφέα Δρ. Κ.Σισμανίδη από κατοίκους της περιοχής του Καλαμωτού (αρχαίων Καλινδοίων), από την οποία προέρχονται. Το τμήμα αρ. 2661 παραδόθηκε το 1995, ενώ το τμήμα αρ. 18691 παλαιότερα⁵⁷⁷.

Σωζ. ύψ. (μαζί με την πλίνθο) 0,89 μ., σωζ. βάθ. 47,5 εκ., ύψ. πλίνθου 5-6,5 εκ., σωζ. ύψ. αριστερού ποδιού 16 εκ., μήκ. αριστερού πέλματος 31 εκ.

Μάρμαρο λευκωπό λεπτόκοκκο με μαρμαρυγία (πιθανόν τοπικό).

Α δημοσίευτο.

Το σωζόμενο τμήμα αποτελείται από δύο κομμάτια, τα οποία συγκολλώνται. Σώζονται τμήμα της πλίνθου και του κορμού-στηρίγματος (αρ. 2661) καθώς και το αριστερό πόδι μέχρι και τον αστράγαλο (αρ. 18291). Δε σώζεται το μεγάλο δάχτυλο του ποδιού. Στο αριστερό τμήμα της πλίνθου διακρίνονται ίχνη άροσης.

Η διαμόρφωση του σωζόμενου τμήματος του αριστερού ποδιού μαρτυρεί ότι ανήκει στο στάσιμο σκέλος. Η απόδοσή του είναι επιμελημένη και τα νύχια των δακτύλων πεπλατυσμένα. Ο κυλινδρικός κορμός-στήριγμα στενεύει προς τα επάνω, ενώ στην εξωτερική του πλευρά αποδίδονται ανάγλυφα τμήμα ενός κλαδιού και η βάση ενός δεύτερου κομμένου κλαδιού. Το επάνω μέρος του καλύπτεται από τμήμα ιματίου. Οι πτυχές του, που αποδίδονται με ιδιαίτερα πλατιές και βαθιές αυλακιές με καμπύλες απολήξεις, δημιουργούν ένα συμμετρικό σχηματισμό, ο οποίος καταλήγει σε πλαστικά αποδοσμένο σφαιρικό βαρίδιο. Η εσωτερική πλευρά του κορμού και του

⁵⁷⁶ Wegner, Hadrian, πίν. 1 (δεξιά)

⁵⁷⁷ Ευχαριστώ θερμά τον ανασκαφέα των Καλινδοίων Δρ.Κ.Σισμανίδη, ο οποίος μου παραχώρησε την άδεια φωτογράφισης και δημοσίευσης του γλυπτού αυτού.

ιματίου που τον καλύπτει παρουσιάζουν ίχνη επεξεργασίας από χοντρό βελόνι, χωρίς κανένα σημείο επαφής με το σκέλος, το οποίο δε σώζεται.

Η πτυχολογία του ιματίου του εξεταζόμενου τμήματος, με τη διμερή και συμμετρική της διαμόρφωση, παρουσιάζει ομοιότητες με το ιμάτιο του εικονιστικού ανδριάντα του Μουσείου Ηρακλείου και λιγότερο με της στήλης της Επιδαύρου. Η διαπίστωση αυτή καθιστά πιθανή την υπόθεση το συγκεκριμένο τμήμα να προέρχεται από εικονιστικό ανδριάντα, παραλλαγή του τύπου Richelieu, η οποία δημιουργήθηκε πιθανότατα στο 2^ο αι. μ.Χ.⁵⁷⁸. Ενισχυτική της χρονολόγησης αυτής είναι η ομοιότητα της απόδοσης της πτυχολογίας με εκείνη του *paludamentum* εικονιστικής προτομής από την έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού, η οποία με βάση τα εικονιστικά της χαρακτηριστικά χρονολογείται από το Γ.Σπυρόπουλο στην εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161μ.Χ.)⁵⁷⁹

7.44. Χαλκίδα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 294 (αυλή) (πίν. 124α)

Σωζ. ύψ. (μαζί με την πλίνθο) 1,375 μ., σωζ. ύψ. χωρίς την πλίνθο 1,32μ.

Μάρμαρο λευκό.

Α δημοσίευτο. Δημοσιευμένη φωτογραφία του στο: H.List, Hellas (1993), 94 (φωτογραφία της περιόδου 1937- 1939: "Torso in the garden of the Museum of Chalkis")

Δε σώζονται η κεφαλή της μορφής και ο λαιμός από τη βάση του, τμήμα του αριστερού χεριού κάτω από το ιμάτιο καθώς και τμήμα του ζώου δίπλα στο αριστερό σκέλος. Το άγαλμα αποτελείται από τρία τμήματα. Έχει σπάσει επάνω από τους αστραγάλους και στο κάτω τμήμα ανάμεσα στα δύο σκέλη.

Το ακέφαλο άγαλμα είναι ημίεργο. Δεν έχει αφαιρεθεί ο όγκος του μαρμάρου που ενώνει τα σκέλη μεταξύ τους και με το ζώο στην αριστερή πλευρά, τα χέρια με τον κορμό και την εξωτερικό πλευρά του αριστερού σκέλους με το ιμάτιο. Η επιφάνειά του φέρει ίχνη χοντρού βελονιού. Σε άλλα σημεία, όπως η αριστερή πλευρά του κορμού, η επεξεργασία έχει φθάσει σε τελικό στάδιο, αφού δηλώνονται ακόμα και φλέβες στον αριστερό βραχίονα, ενώ σε άλλα όπως το δεξιό χέρι, ιδιαίτερα κάτω από τον αγκώνα, βρίσκεται στη φάση του πρότυπου

---

⁵⁷⁸ Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στην περιοχή έχουν βρεθεί επίσης θραύσμα κεφαλής πιστού αντίγραφου του τύπου Ερμή Richelieu, πιθανόν του 1^{ου} αι.μ.Χ. και ακέφαλος θωρακοφόρος ανδριάντας με ιμάτιο του ίδιου τύπου, τα οποία παρουσιάζονται στον παρόντα κατάλογο.

⁵⁷⁹ Γ.Σπυρόπουλος, Η έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας (2006), 108 αρ.4, 109 εικ.18.

αναγλύφου. Επίσης η επεξεργασία δεν έχει ολοκληρωθεί στα γεννητικά όργανα, σε αντίθεση με το ηβικό τρίχωμα.

Η μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, του οποίου το πέλμα πατά σε όλο του το μήκος στην πλίνθο. Το γόνατο παρουσιάζει στροφή προς την εξωτερική πλευρά. Το μοτίβο στήριξης έχει ως αποτέλεσμα τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης, προς τα επάνω όμως δεν ακολουθείται με συνέπεια. Η λευκή γραμμή είναι ευθεία και οι ώμοι οριζόντιοι. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά μαζί με το υπερβολικά μακρύ σε σχέση με τα άλλα αντίγραφα χέρι, μαρτυρούν αστοχία του γλύπτη. Το δεξιό χέρι είναι παράλληλο προς τον κορμό και τα δάκτυλά του ελαφρώς καμπυλωμένα. Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο με έναν ογκώδη καμπύλο κόλπο, περνά πίσω από το βραχίονα, καλύπτει τον πήχη και πέφτει σε κάθετες πτυχές. Η απόληξη των πτυχών καλύπτεται από ημίεργη κεφαλή σκύλου, πιθανόν λαγωνικού με μακρόστενο ρύγχος και όρθια τριγωνικά αυτιά. Η πίσω όψη του κορμού είναι ημίεργη στην επιφάνεια του αριστερού σκέλους και σε πιο προχωρημένο στάδιο στους γλουτούς και στην πλάτη. Στην αριστερή ωμοπλάτη διακρίνεται στρογγυλή αβαθής οπή, ενώ ασαφές ίχνος υπάρχει στο ίδιο ύψος και στην αριστερή ωμοπλάτη. Η απόδοση του κορμού και του ενδύματος χαρακτηρίζονται από ξηρότητα, αδεξιότητα και έλλειψη ρεαλισμού. Η χρονολόγηση του έργου καθίσταται πολύ δύσκολη από την χαμηλή του ποιότητα και την ημιτελή του επεξεργασία. Η ολοκληρωμένη απόδοση του ιματίου και η έλλειψη χρήσης τρυπανιού στο ένδυμα και το ηβικό τρίγωνο, μας οδηγούν σε πιθανή χρονολόγησή του στον 1ο αιώνα μ.Χ.

7.45. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο (χωρίς αριθμό) (πίν. 124β)

Πρώην συλλογή Farnese (Far. 250)

Σωζ. ύψ. 1,19 μ.

Μάρμαρο.

Maderna, 244.

Λείπουν η κεφαλή, ο λαιμός και τμήμα του στέρνου, τα οποία θα αποτελούσαν ένθετο τμήμα όπως δείχνει ο τόρμος, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το κάτω τμήμα του αριστερού χεριού, το οποίο ήταν επίσης ένθετο, όπως φαίνεται από τον τόρμο στην επίπεδη

επιφάνεια της τομής, το ανδρικό μέλος και τμήμα των όρχεων, το δεξιό σκέλος κάτω από τη μέση του μηρού και το αριστερό κάτω από την αρχή του γόνατος.

Η μορφή επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές τον τύπο Ερμή Richelieu. Διαφοροποιείται από αυτόν στην απόδοση του κορμού, ο οποίος είναι χαλαρός και χωρίς σαφή απόδοση της μυολογίας. Επαναλαμβάνει γενικά το μοτίβο στήριξης του τύπου, όπως φαίνεται από τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης, με τρόπο όμως χαλαρό και άνευρο. Ο χαρακτηριστικός σχηματισμός του ιματίου στον αριστερό ώμο απλοποιείται σε έναν μακρόστενο καμπύλο κόλπο. Αντίθετα το τμήμα της που καλύπτει το επάνω μέρος του αριστερού βραχίονα και του πήχη, ακολουθεί με αρκετή ακρίβεια τον τύπο. Οι πτυχές του ιματίου που καλύπτουν τον πήχη εφάπτονται στον αριστερό γοφό. Ίχνη έντονης χρήσης τρυπανιού διακρίνονται τόσο στο ηβικό τρίγωνο, όσο και στις βαθιές αυλακίες που ορίζουν τις πτυχές του ιματίου. Στον αριστερό βραχίονα σώζεται ίχνος στηρίγματος, που συγκρατούσε επίμηκες αντικείμενο-σύμβολο. Η C.Maderna δεν αποκλείει να πρόκειται για κηρύκειο⁵⁸⁰.

Δε θα πρέπει να αμφισβητηθεί η χρονολόγηση που προτείνει η Maderna στην όψιμη εποχή του Αδριανού – εποχή Αντωνίνων. Προς την κατεύθυνση αυτή ενισχυτική είναι η σύγκριση των πτυχών του ενδύματος με τον εικονιστικό ανδριάντα γυναίκας στο Μουσείο της Αντάλιας που χρονολογείται στην εποχή του Αδριανού⁵⁸¹.

7.46. Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Α 977 (πίν. 124γ)

Σωζ. ύψ. 57,2 εκ. (ύψος μικρότερο του φυσικού)

Μάρμαρο παριανό.

Αδημοσίευτο. Φ. Ζαφειροπούλου, Πάρος (Τ. Α. Π. 1998), 81 εικ. 93, 82.⁵⁸²

Δε σώζονται η κεφαλή και ο κορμός μέχρι τη βάση του, τα χέρια, το ανδρικό μέλος, το δεξιό σκέλος από την αρχή του μηρού και το αριστερό επάνω από το γόνατο.

Ο μικρότερος του φυσικού μεγέθους κορμός έχει στάσιμο το δεξιό σκέλος και άνετο το αριστερό. Ο κορμός είναι ορθός και οι μύες του είναι μαλακοί και αδιαφοροποίητοι. Τον

⁵⁸⁰ Maderna, 244.

⁵⁸¹ Αντάλια, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.Α3864. Inan-Rosenbaum. Neue Funde, 249 αρ.227 πίν. 160 αρ.3,4.

⁵⁸² Ευχαριστώ θερμά την επίτιμη έφορο κ.Φ.Ζαφειροπούλου για τις πληροφορίες και την άδεια να αναφέρω τον αδημοσίευτο κορμό της Πάρου στη διατριβή μου.

αριστερό ώμο καλύπτει ο κόλπος του ιματίου, ο οποίος έχει καμπύλο πλαίσιο, πλατιές αυλακώσεις που ορίζουν τις πτυχές, των οποίων το σχήμα είναι ασαφές, και η διαμόρφωση σχετικά πρόστυπη. Στο αριστερό ισχίο σώζεται ανώμαλη επιφάνεια που μαρτυρεί το σημείο στο οποίο ερχόταν σε επαφή το χέρι ή το ιμάτιο με τον κορμό.

Η Φ.Ζαφειροπούλου δικαιολογημένα χρονολογεί –έστω και με επιφυλάξεις– τον κορμό της Πάρου στην ελληνιστική εποχή. Ενισχυτική προς την κατεύθυνση αυτή είναι η σύγκριση του κορμού με αγαλμάτιο Σατύρου από τη Λαμία στο Εθνικό Μουσείο, το οποίο χρονολογείται από τη Σ.Καρούζου στον 3^ο αι. π.Χ.⁵⁸³. Η ομοιότητα στην απόδοση του κορμού μας οδηγεί στη χρονολόγηση και του κορμού της Πάρου στον 3ο αι. π.Χ.

7.47. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Sc1973 (πίν. 128δ)

Βρέθηκε στο εσωτερικό του Cryptoporticus της επονομαζόμενης νότιας βασιλικής της Κορίνθου.

Σωζ. ύψ. 1,89 μ.

Μάρμαρο.

S.S.Weinberg, Corinth I 5 (1960) 74 σημ. 25, πίν. 46,2 (E. Capps). C.E. de Grazia, Excavations of the American School of Classical Studies at Corinth: The Roman Portrait Sculpture (1973) 327 κ.ε. αρ. 106, αρ. 106, πίν. 108. Maderna, 88 κ.ε., 96, 232, πίν. 29,2.

Ο κορμός είναι συγκολλημένος από επτά κομμάτια. Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, τα χέρια μαζί με τους ώμους, το δεξιό σκέλος από την αρχή του μηρού, τμήματα του ιματίου, το ανδρικό μέλος, δάκτυλα του δεξιού ποδιού και το μεγαλύτερο τμήμα της συμφυούς βάσης επάνω στην οποία πατά.

Ο γυμνός ανδρικός κορμός πατά με το στάσιμο αριστερό σκέλος στη συμφυή πλίνθο. Ολόκληρο το αριστερό σκέλος εφάπτεται σε κορμό–στήριγμα, το επάνω μέρος του οποίου καλύπτεται από τις κάθετες μακριές πτυχές του ιματίου που ξεκινούν από το ύψος της μέσης. Έτσι ο κορμός ενισχύεται από το ύψος της μέσης μέχρι την πλίνθο από ένα ενιαίο στήριγμα. Ο κορμός είναι στιβαρός και παρουσιάζει μόνο μια αδιόρατη κλίση προς τα αριστερά. Η λευκή γραμμή δεν είναι τονισμένη. Η προσπάθεια για εξασφάλιση του ανδριάντα με τη βοήθεια του κορμού-στηρίγματος

---

⁵⁸³ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 239. Καρούζου, Εθνικό, 166 αρ.239. Σ.Καρούζου, Χαριστήριον εις Αν.Ορλάνδον, τ.Α', 176 κ.ε. πίν.Ι-ΙV. Πβ. Καλτσά, Εθνικό, 276 αρ. 577 (με βιβλιογραφία), εικ. 577.

οδήγησαν το γλύπτη στον περιορισμό της αντιστήριξης στο ελάχιστο, με αποτέλεσμα ο κορμός να δείχνει άκαμπτος σε σχέση με τα υπόλοιπα αντίγραφα του τύπου. Οι μύες και τα πλευρά αποδίδονται επιμελημένα. Οι όγκοι τους είναι μαλακοί και οι μεταβάσεις τους ομαλές. Οι βόστρυχοι του ηβικού τριγώνου αποδίδονται ανάγλυφα, χωρίς εμφανή χρήση τρυπανιού. Το ιμάτιο καλύπτει στον αριστερό ώμο δημιουργώντας το γνωστό σχηματισμό (Schulterbauschtypus), ογκωδέστερο όμως και πλουσιότερο. Η μεταβολή του μοτίβου στήριξης και ο χώρος που βρέθηκε το ακέφαλο άγαλμα είναι τα μόνα στοιχεία, τα οποία οδήγησαν τους ανασκαφείς να χαρακτηρίσουν τον ανδριάντα εικονιστικό, αφού δεν σώζονται ούτε η κεφαλή, ούτε τα σύμβολα, αν υπήρχαν.

Με τη χρονολόγηση που προτείνει ο E.Capps στα μέσα του 1ου αιώνα μ.Χ., συμφωνούν οι C.E.de Gracia και C.Maderna, οι οποίοι δικαιολογημένα τον τοποθετούν με βάση την απόδοση του κορμού και του ιματίου στην εποχή του Κλαυδίου. Η C.Maderna μάλιστα τον θεωρεί έργο τοπικού εργαστηρίου. Οπωσδήποτε η ανασφάλεια που προδίδει η προσθήκη του συμπαγούς στηρίγματος και τα επακόλουθά της στο μοτίβο στήριξης, καθιστούν λιγότερο πιθανή την προσγραφή του ανδριάντα αυτού σε κάποιο αττικό εργαστήριο.

7.48. Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Λ 87 (πίν. 126 α-γ)

Από την Αμφίπολη.

Σωζ. ύψ. 0,68 μ. ύψ. από την βάθυνση του λαιμού μέχρι το επάνω πλαίσιο του ηβικού τριγώνου 0,53 μ.

Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο (πιθανόν τοπικό της Καβάλας).

Αδημοσίευτος.

Δε σώζονται η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του κορμού, τα χέρια κάτω από τη μέση των βραχιόνων και τα σκέλη από το ύψος των γεννητικών οργάνων, από τα οποία σώζεται μόνο το ηβικό τρίγωνο. Στην μπροστινή και την πίσω όψη του κορμού υπάρχουν αποκρούσεις και απολεπίσεις. Στην αριστερή όψη κάτω από τα πλευρά διακρίνεται η βάση στηρίγματος και δίπλα μια εγκοπή.

Ο γυμνός ανδρικός κορμός παρουσιάζει στην μπροστινή όψη βράχυνση στη δεξιά πλευρά, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα πως η μορφή στηριζόταν στο δεξιό σκέλος και είχε άνετο το αριστερό. Οι κοιλιακοί και θωρακικοί μύες αποδίδονται

ανάγλυφα και επιμελημένα και η λευκή γραμμή καμπυλώνεται προς τη δεξιά μεριά του κορμού. Ως αποτέλεσμα της στήριξης της μορφής, ο αριστερός ώμος είναι τοποθετημένος ψηλότερα από το δεξιό. Ο αφαλός αποδίδεται με καμπύλη βάθυνση. Η αυλακιά με την οποία αποδίδεται η σπονδυλική στήλη στην πίσω όψη είναι έντονη και ορατή σε όλο της το μήκος. Στο επάνω μέρος, στο σημείο που έχει σπάσει ο λαιμός, διακρίνονται ίχνη βελονιού. Το σωζόμενο τμήμα του λαιμού μαρτυρεί τη στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά και πιθανόν την κλίση της προς τα κάτω. Οι βραχίονες είναι μέχρι το ύψος που σώζονται κολλημένοι στον κορμό. Τον αριστερό ώμο καλύπτει ιμάτιο που δημιουργεί καμπύλο κόλπο με απλοποιημένο και στρογγυλεμένο το μοτίβο του ιματίου του Ερμή Richelieu και πέφτει πίσω σε κάθετες πτυχές που πλαισιώνονται από τριγωνικούς σχηματισμούς της παρυφής του. Οι πτυχές του ιματίου αποδίδονται με βαθιές αυλακίες, φτιαγμένες με το τρυπάνι. Η πίσω όψη παρουσιάζει πιο συνοπτική και αδρή επεξεργασία από την μπροστινή. Οι βόστρυχοι του ηβικού τριγώνου αποδίδονται ανάγλυφα χωρίς χρήση τρυπανιού.

Πρόκειται για παραλλαγή του εξεταζόμενου τύπου, όπως φαίνεται από τη διευθέτηση του ιματίου στην πίσω όψη. Το στοιχείο αυτό –παρά το μικρότερο του φυσικού ύψος του αγάλματος– δεν αποκλείει την πιθανότητα να πρόκειται για έργο με εικονιστικά χαρακτηριστικά. Πιθανότατα πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου. Η απόδοση του κορμού, αλλά κυρίως του ιματίου, παρουσιάζει ομοιότητες με τον κορμό της Bitola (7.36), ο οποίος χρονολογείται στην αρχή του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

7.49. Ρώμη, Museo Gregoriano Profano αρ. 9570 (πίν. 127δ)

Άγνωστη προέλευση. Παλαιότερα ήταν συμπληρωμένος με μη συνανήκουσα κεφαλή του Αλεξάνδρου Σεβήρου.

Σωζ. ύψ. 1,08μ.

Μάμαρο γκριζωπό με μέτριους κόκκους.

Benndorf- Schöne, Die antiken Bildwerke des Lateranischen Museums (1867), 10 αρ. 14. Marucchi, Guida 12 αρ. 3. Oehler, 71. Maderna, 88 κ.ε., 96, 242 αρ. Η 24, πίν. 32,1⁵⁸⁴. Vorster, Museo Gregoriano, 107κ.ε. αρ. 44, εικ. 209 – 210.

---

⁵⁸⁴ Η C.Maderna αναφέρει λανθασμένο αριθμό εισαγωγής: 9537.

Δε σώζονται η κεφαλή, το δεξιό χέρι από την αρχή του βραχίονα, το αριστερό κάτω από τον αγκώνα, τμήμα του ιματίου, το ανδρικό μέλος και τα σκέλη από το κατώτερο τμήμα των μηρών και κάτω. Η επιφάνεια παρουσιάζει διάβρωση.

Ο μυώδης και εύσαρκος κορμός στηρίζεται με όλο το βάρος του στο αριστερό σκέλος και φέρνει το δεξιό προς τα πλάγια. Ολόκληρος ο κορμός είναι πιο ορθωμένος και παρουσιάζει μια κλίση προς τα δεξιά σε σχέση με τον εξεταζόμενο τύπο. Η αύλακα του στέρνου και η λευκή γραμμή παρουσιάζουν μια αφύσικη ασυνέχεια. Στο ηβικό τρίγωνο τα κέντρα των βοστρύχων τονίζονται από οπές φτιαγμένες με το τρυπάνι. Το ιμάτιο πέφτει βαριά στον αριστερό ώμο και οι πτυχές του, τόσο στο σημείο αυτό όσο και στο σημείο κάτω από την αριστερή μασχάλη, είναι πλατιές, βαθιές και σκληρές. Ο κόλπος αποτελείται από απλοποιημένες ομόκεντρες καμπύλες, ενώ το ιμάτιο περνούσε επάνω από το εσωτερικό του αγκώνα και έπεφτε από την εξωτερικά πλευρά του βραχίονα, όπως φαίνεται από το σωζόμενο τμήμα της. Δεν είναι βέβαιο αν ο κορμός έφερε εικονιστική κεφαλή⁵⁸⁵.

Πρόκειται για μετάπλαση του εξεταζόμενου τύπου, του οποίου ανακαλεί μόνο μια ανάμνηση. Ο κορμός δικαιολογημένα χρονολογείται ομόφωνα από τους W.Trillmich, H.Wrede, H.Oehler και C.Maderna στην εποχή του Τραϊανού⁵⁸⁶. Τη χρονολόγηση αυτή αποδέχεται και η Ch.Vorster. Τα χαρακτηριστικά της εποχής των Φλαβίων φαίνεται πως διατηρήθηκαν σε μεταγενέστερη εποχή και εδώ, όπως και στο αγαλμάτιο του Βατικανού από τον τάφο των Μανιλίων (7.53), του οποίου η παρουσίαση ακολουθεί.

7.50. Ιεράπετρα, Αρχαιολογικό Μουσείο (πίν. 126α)

Σωζ. ύψ. 0,825 μ.

Μάρμαρο

Αδημοσίευτο. Ν. Παπαδάκη, Τα γλυπτά της αρχαίας Ιεράπυτνας, 37 αρ. 521 (με φωτογραφία)

---

⁵⁸⁵ Πβ. Maderna, όπ.π., Vorster, Museo Gregoriano, 107.

⁵⁸⁶ W.Trillmich στο: Praestant interna, Festschrift U.Hausmann (1982), 127.H.Wrede, Consecratio in formam deorum (1981), 274κ.ε. Maderna, όπ.π.

Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, τα χέρια από το επάνω τμήμα των βραχιόνων, τμήμα του ιματίου, τα σκέλη από το ύψος της λεκάνης και το ανδρικό μέλος. Αποκρούσεις υπάρχουν σε όλη την επιφάνεια της μπροστινής πλευράς του κορμού.

Ο κορμός παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα αριστερά, η οποία γίνεται αισθητή από τη συνίτηση της αριστερής πλευράς του. Η αύλακα του στέρνου μαζί με τη λευκή γραμμή σχηματίζουν μια ελαφρά καμπύλη. Οι θωρακικοί και οι κοιλιακοί μύες αποδίδονται με τρόπο ξηρό και γραμμικό και η διαίρεσή τους είναι έντονη. Τα χέρια ακολουθούν τον εξεταζόμενο τύπο, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα τμήματα των βραχιόνων. Ο σχηματισμός του ιματίου, που καλύπτει τον αριστερό ώμο, αυλακώνεται από βαθιές κάθετες πτυχές, οι οποίες δεν επαναλαμβάνουν τη διάταξη των πτυχών του τύπου. Επίσης οι πτυχές του ιματίου κάτω από τη μασχάλη καμπυλώνονται προς τα έξω, με τρόπο που μαρτυρεί πως κάλυπτε τον πήχη περνώντας από την εσωτερική προς την εξωτερική πλευρά, με φορά αντίθετη δηλαδή από αυτή των αντιγράφων του τύπου.

Τη χρονολόγηση που προτείνει ο Ν. Παπαδάκης στην εποχή του Αδριανού⁵⁸⁷ θα τη δεχθούμε με επιφυλάξεις λόγω της έλλειψης καλύτερων δημοσιευμένων φωτογραφιών. Ενισχυτική προς την κατεύθυνση αυτή είναι η σύγκριση του κορμού της Ιεράπετρας με τον κορμό τύπου Ερμή Κυρήνης-Περίνθου της ίδιας εποχής από τη Γόρτυνα (3.3), με τον οποίο παρουσιάζει ομοιότητες, κυρίως ως προς τον τρόπο απόδοσης των κοιλιακών μυών και του αφαλού. Δε θα πρέπει να θεωρηθεί απίθανη η απόδοση των δύο κορμών στο ίδιο τοπικό εργαστήριο.

7.51. Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο (πίν. 126γ-δ)

Βρέθηκε στη νότια στοά της Αγοράς της Θάσου.

Σωζ. ύψ. 1,35μ. (υπερφυσικό)

Μάρμαρο

Αδημοσίευτο⁵⁸⁸. A.Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, 19. G.Koerte, AM 3 1878, 95 κ.ε. M.Collignon, Statues funéraires, 319. BCH, 1923, 348. Φ.Ζαφειροπούλου, ΚΕΡΝΟΣ (1972), 49 σημ. 37. F. Queyrel, BCH 115, 1991, 425 σημ. 146.

⁵⁸⁷ Ν. Παπαδάκης, όπ.π.

⁵⁸⁸ Ευχαριστώ τον καθηγητή Β. Holtzmann για την άδεια να αναφερθώ στο έργο αυτό.

Ο κορμός είναι συγκολλημένος από περισσότερα τμήματα. Δε σώζονται η κεφαλή και ο λαιμός, τμήμα του δεξιού θωρακικού μυός, το δεξιό χέρι από τη γένεση του βραχίονα, το μεγαλύτερο τμήμα του αριστερού βραχίονα, τμήμα του αριστερού χεριού κάτω από τη μέση του πήχη, το δεξιό σκέλος επάνω από το γόνατο, το αριστερό σκέλος κάτω από το γόνατο, το κάτω τμήμα του κορμού στηρίγματος και το ανδρικό μέλος. Αποκρούσεις υπάρχουν σε όλη την επιφάνεια της μπροστινής πλευράς του κορμού.

Η ανδρική μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, φαίνεται όμως ότι το βάρος κατανέμεται εξίσου και στα δύο. Η λεκάνη είναι λοξά τοποθετημένη, αλλά ο κορμός δεν κάμπτεται και η λευκή γραμμή είναι ευθεία. Ο σωζόμενος δεξιός ώμος δεν επιτρέπει να ορίσουμε τη θέση του δεξιού βραχίονα που δε σώζεται, το τμήμα όμως του στηρίγματος στο επάνω τμήμα του δεξιού μηρού βρίσκεται στο ίδιο σημείο με του κορμού της Φλώρινας (7.5) και άλλων αντιγράφων του τύπου. Επομένως και στον εξεταζόμενο κορμό σχετιζόταν με τη σταθεροποίηση του δεξιού χεριού. Ο αριστερός ώμος καλύπτεται από τμήμα του ιματίου, που αναδιπλώνεται δημιουργώντας ένα σταγονόσχημο κόλπο⁵⁸⁹. Το ιμάτιο στη συνέχεια πέφτει πίσω στην πλάτη και περνά από την εσωτερική προς την εξωτερική πλευρά του πήχη, όπου πέφτει σε κάθετες πτυχές καλύπτοντας τον κορμό – στήριγμα. Ο αριστερός πήχης κατευθυνόταν προς τα εμπρός και όχι προς τα κάτω όπως στα αντίγραφα του εξεταζόμενου τύπου.

Η μετάπλαση αυτή θα πρέπει, με βάση την απόδοση του κορμού και της πτυχολογίας του ιματίου να χρονολογηθεί στην αρχή του 2^{ου} αι. μ.Χ. και να αποδοθεί σε τοπικό εργαστήριο.

7.52. Geyre (Αφροδισιάδα), Αρχαιολογικό Μουσείο (αποθήκη;) (πίν. 126β)

Βρέθηκε στη δυτική είσοδο του επανομαζόμενου frigidarium των θερμών.

Μάρμαρο

K. Erim, TürkAD 16, 1967, H. I, 67, 79 αρ. 14 εικ. Manderscheid, 99 αρ. 252, πίν. 34.

⁵⁸⁹ Ομοιότητα παρουσιάζεται μόνο στο σχηματισμό του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο ανάμεσα στο ακέφαλο άγαλμα της Θάσου και στο άγαλμα αθλητή υπερφυσικού μεγέθους από τη Δήλο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ.ε.μ. 1828), γνωστού «Ψευδοαθλητή της Δήλου», το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. (Καλτσάς, Εθνικό, 312 αρ. 654, 313 εικ.)

Δε σώζονται η κεφαλή, ο λαιμός, το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, ολόκληρο το αριστερό χέρι, τα σκέλη κάτω από τη μέση των μηρών και το ανδρικό μέλος. Συγκολλημένο είναι το επάνω τμήμα του δεξιού μηρού.

Ακέφαλος κορμός με βάθυνση στο λαιμό για την προσθήκη εικονιστικής κεφαλής. Έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος. Ο κορμός με τα πολυκλείτεια χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζει κλίση. Το δεξιό χέρι ανοίγει περισσότερο προς τα έξω σε σχέση με τον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο. Το ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό ώμο, δημιουργεί πτυχές οι οποίες σχηματίζουν ομόκεντρες καμπύλες.

Δεν είναι δυνατή η χρονολόγηση με βάση τη μοναδική δημοσιευμένη φωτογραφία.

7.53. Βατικανό, Sala a Croce Greca (αρ. 561) (πίν. 127α-β)

Βρέθηκε το 1805 στον τάφο των Μανιλίων στην Αππία Οδό της Ρώμης, ο οποίος με βάση τα πορτραίτα του χρονολογείται στην εποχή του Τραϊανού. Αποτελούσε πιθανόν ζεύγος μαζί με μικρότερο του φυσικού μεγέθους άγαλμα μιας Ρωμαίας στον τύπο της Αφροδίτης του Καπιτωλίου⁵⁹⁰.

Ύψος μαζί με την πλίνθο 1,275 μ.

Μάρμαρο.

A. Conze, AA 1897, 106. Lippold, SkulptVatMus III 1, 157κ.ε. Oehler, 71κ.ε. H.Wrede, Consecratio in formam deorum, Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit (1981), 308 αρ. 283 (με βιβλιογραφία). Maderna, 240κ.ε. αρ. Η 21, πίν. 31,2. Hallett, Roman Nude, 199, 200 πίν.119.

Συμπληρωμένα είναι ο αντίχειρας και ο δείκτης του δεξιού χεριού, το μεγαλύτερο τμήμα του βαλαντίου που κρατά, ο αντίχειρας και ο μέσος του αριστερού χεριού με το κάτω άκρο του κέρατος της αφθονίας και το εξωτερικό πλαίσιο της πλίνθου. Η κεφαλή είχε σπάσει, αλλά είναι βέβαιο ότι συνανήκει. Στο επάνω τμήμα της κεφαλής σώζονται οι βάσεις των φτερών.

Η γυμνή ανδρική μορφή έχει στάσιμο το δεξιό αλλά άνετο το αριστερό σκέλος, η απόσταση όμως μεταξύ τους είναι πολύ μικρότερη απ' ό τι στα πιστά αντίγραφα του τύπου. Και τα δύο πέλματα πατούν στην πλίνθο. Το περιορισμένο μοτίβο στήριξης προκαλεί ελαφρά κάμψη του κορμού και της μόλις διακρινόμενης λευκής γραμμής. Η κεφαλή παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα δεξιά. Τα χαρακτηριστικά του

⁵⁹⁰ H.Wrede, όπ.π., 308 αρ.283.

προσώπου –μικρά μάτια, έντονα ζυγωματικά, σχετικά μεγάλο στόμα– είναι εικονιστικά. Ιδιαίτερα η ρεαλιστική απόδοση των παρειών προδίδει την ώριμη ηλικία του εικονιζόμενου αντίθετα από την άποψη της C.Maderna, η οποία τον χαρακτηρίζει «Jüngling»⁵⁹¹. Η κόμη κάθετα επάνω στο κρανίο και το κέντρο των βοστρύχων της είναι τονισμένο με μεγάλες οπές φτιαγμένες με τρυπάνι, όπως στις κομμώσεις των Φλαβίων. Στην κορυφή της κεφαλής υπήρχαν φτερά.

Το δεξιό χέρι ανοίγει προς τα δεξιά και κρατά βαλάντιο, το οποίο συνδέεται με τον κορμό-στήριγμα με μεγάλο, ορθογώνιας διατομής στήριγμα. Τον αριστερό ελαφρώς υπερυψωμένο ώμο καλύπτει το ιμάτιο, το οποίο δημιουργεί καμπύλο κόλπο. Ο αριστερός βραχίονας εφάπτεται στον κορμό και στο διακοσμημένο με ανάγλυφες παραστάσεις κέρασ της αφθονίας που κρατά το αριστερό χέρι. Από τον αγκώνα πέφτουν οι κάθετες πτυχές του ιματίου μέχρι το ύψος των γονάτων. Δίπλα στο αριστερό σκέλος υπάρχει κορμός-στήριγμα με αδρή επεξεργασία, μπροστά στον οποίο είναι στημένο όρθιο ένα οκτώσχημο φτερωτό κηρύκειο.

Η χρονολόγηση του εικονιστικού αγαλματίου προσδιορίστηκε από τους H. Oehler, H.Wrede και C.Maderna στην εποχή του Τραϊανού⁵⁹², παρά την παλαιότερου συρμού κόμμωση, η οποία θυμίζει έντονα πορτρέτα της εποχής των Φλαβίων. Αυτό το χαμηλής ποιότητας αγαλμάτιο φανερώνει τις τεχνικές αδυναμίες του δημιουργού του τόσο στην απόδοσή του, όσο και στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερο τα ευάλωτα σημεία του. Επίσης, το έχει εφοδιάσει με πληθώρα συμβόλων, ώστε να ταυτιστεί πέραν πάσης αμφιβολίας ο αφηρωισμένος νεκρός με τον Ερμή. Πιθανόν ορισμένα τουλάχιστον από τα πολλά του σύμβολα όπως το βαλάντιο και το κέρασ της αφθονίας σχετίζονται με την οικονομική κατάσταση του νεκρού, προβάλλεται δηλαδή η ιδιότητα του θεού ως Κερδώου.

7.54. Τρέντο, Αρχαιολογικό Μουσείο (πίν. 127γ)

---

*Βρέθηκε σε ιερό του Ερμή κοντά στην πόλη του Τρέντο*⁵⁹³.

Μάρμαρο.

---

⁵⁹¹ Maderna, όπ.π.

⁵⁹² Oehler, όπ.π. H.Wrede, όπ.π. Maderna, 241.

⁵⁹³ Conestabile, *Revue archéol.* 1861, 452. πβ. L. Mariani, *Ausonia* 2, 190, 218 σημ.7.

*Ann. d. Inst. 1863, 452, πίν. Q, I. Reinach, R. S. II, 151, 8. L. Mariani, Ausonia 2, 1907, 218
σημ. 5, 6, 221 εικ. 7. LIMC VII, λ. Mercurius, αρ. 17.*

*Δε σώζονται η κεφαλή, το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, το αριστερό κάτω από τον καρπό
και τμήμα το κηρυκείου.*

Αγαλμάτιο Ερμή με φτερωτά σανδάλια, κριάρι ως στήριγμα δίπλα στο αριστερό
στάσιμο σκέλος και κηρύκειο στο αριστερό χέρι. Αποτελεί παραλλαγή του τύπου
Ερμή Richelieu, όπως παρατηρεί και η E.Simon⁵⁹⁴. Το αγαλμάτιο επαναλαμβάνει σε
γενικές γραμμές τον τρόπο στήριξης του τύπου. Τα πέλματα όμως είναι
τοποθετημένα πιο κοντά μεταξύ τους, ο κορμός μοιάζει περισσότερο παιδικός, παρά
το τρίχωμα στο ηβικό τρίγωνο και το ιμάτιο δημιουργεί επάνω στον αριστερό ώμο
ομόκεντρες καμπύλες. Η κεφαλή στρεφόταν πιθανότατα προς τα αριστερά.

Πιθανή είναι η χρονολόγηση του αγαλματίου στο 2^ο αι. μ.Χ.

7.55. Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 2 Λ (πίν. 127δ)

Από την Αμφίπολη.

Μέγεθος μικρότερο του φυσικού.

Μάρμαρο.

Αδημοσίευτο (Άδεια δημοσίευσης: Χρ. Ιωακειμίδου)

Τμήμα αγαλματίου Ερμή με φτερωτά σανδάλια και χελώνα στην πλίνθο, πλάι στον
κορμό - στήριγμα.

7.56. Πάτρα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Λ 1⁵⁹⁵ (πίν. 127ε)

---

*Βρέθηκε μαζί με άλλα εννέα αγάλματα κατά την ανασκαφή υστερορωμαϊκής έπταυλης στο
γήπεδο Βουδ στην Πάτρα.*

Σωζ. ύψ. 1,35μ. (φυσικό μέγεθος).

Μάρμαρο.

Νεράντζουλης, ΑΔ 13, 1930-31 Παρ., 38 εικ.1.

---

⁵⁹⁴ LIMC VII, Mercurius όπ.π.

⁵⁹⁵ Τον εντοπισμό του αδημοσίευτου αγάλματος της Πάτρας οφείλω σε υπόδειξη του αείμνηστου καθηγητή
Φ.Πέτσα, ο οποίος μου παραχώρησε και μία φωτογραφία του παραπάνω γλυπτού από το προσωπικό του
αρχείο. Για τις πληροφορίες σχετικά με το άγαλμα και την πρόσφατη φωτογραφία του, ευχαριστώ την
επιμελήτρια της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ.Νεστορίδου.

Δε σώζονται το επάνω τμήμα της κεφαλής, το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, το αριστερό κάτω από τη μέση του πήχη, το ανδρικό μέλος, τα σκέλη κάτω από το ύψος των γονάτων και τμήμα του κορμού - στηρίγματος. Αποκρούσεις υπάρχουν κυρίως στο πρόσωπο και σε πολλά σημεία της επιφάνειας του κορμού.

Άγαλμα ανδρικής μορφής φυσικού μεγέθους. Επαναλαμβάνει τον τρόπο στήριξης και τη θέση των μελών του τύπου Ερμή Richelieu, με μόνη διαφορά την εντονότερη στροφή του κορμού προς τα δεξιά, η οποία δίνει την εντύπωση ότι η μορφή είναι περισσότερο κινημένη. Η κεφαλή, η οποία φέρει στεφάνι⁵⁹⁶, στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω, η φθορά όμως της επιφάνειάς της είναι τόσο εκτεταμένη, ώστε το μόνο που διακρίνεται από τα χαρακτηριστικά του ωοειδούς προσώπου, είναι οι δύο οπές, φτιαγμένες με τρυπάνι, οι οποίες ορίζουν τις άκρες του στόματος. Το επάνω τμήμα της κεφαλής ήταν, όπως φαίνεται από τη λοξή επίπεδη τομή στο ύψος περίπου των ματιών, δουλεμένο σε πρόσθετο κομμάτι μαρμάρου. Η σημαντικότερη διαφορά από τα αντίγραφα του τύπου είναι η απουσία του ιματίου στον αριστερό ώμο της μορφής και η προσθήκη λεοντής, η οποία καλύπτει τον κορμό-στήριγμα στην αριστερή πλευρά του αριστερού σκέλους. Η λεοντοκεφαλή παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν του τύπου Ηρακλή Lansdowne.

Με την προσθήκη της λεοντής, ο νέος άνδρας χαρακτηρίζεται ως Ηρακλής. Η συνύπαρξη του συμβόλου αυτού όμως με το στεφάνι στο εκλεκτικό αυτό έργο, καθιστά πιθανότερη την ταύτιση της μορφής με κάποιον επιφανή θνητό, του οποίου εξάιρεται η σωματική ρώμη και ίσως οι νίκες του σε κάποιους αθλητικούς αγώνες. Καθώς όμως δε σώζονται τα χέρια του και τα αντικείμενα – σύμβολα, τα οποία πιθανόν κρατούσαν, δε θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση να πρόκειται για μια μορφή που χαρακτηρίζεται ως Ερμηρακλής⁵⁹⁷.

Η χρονολόγηση του αγάλματος δυσχεραίνεται από την κατάσταση διατήρησης, είναι όμως πιθανή η δημιουργία του αγάλματος στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. Προς την

---

⁵⁹⁶ Πρόκειται για στοιχείο, το οποίο περιλαμβάνεται στο Ευρετήριο Λιθίνων του Μουσείου Πατρών και όχι για προσωπική μου παρατήρηση.

⁵⁹⁷ Εάν όμως το ακέφαλο άγαλμα νέου με το ιμάτιο που βρέθηκε στον ίδιο χώρο (Νεράντζουλης, ΑΔ 13, 1930-31 Παρ., 38 κ.ε. αρ.4, 39 εικ.3) απεικόνιζε τον Ερμή, τότε ο λόγος για τον οποίο στο εξεταζόμενο άγαλμα προστέθηκε η λεοντή είναι προφανής. Στην περίπτωση αυτή αποφεύχθηκε με τον τρόπο αυτό η παρουσία δύο αγαλμάτων Ερμή στον ίδιο χώρο. Ο σχηματισμός του ιματίου του αγάλματος αυτού αποτελεί παραλλαγή του τύπου Richelieu και παρουσιάζει ομοιότητα με εκείνη του Λούκιου Καίσαρα από την Κόρινθο (πίν. 132).

κατεύθυνση αυτή οδηγούν το γεμάτο πρόσωπο, ο εύσαρκος κορμός και τα ίχνη τρυπανιού στο στόμα και στη λεοντοκεφαλή. Το εξεταζόμενο άγαλμα παρουσιάζει ομοιότητες με τον ανδριάντα του Αδριανού στο Μουσείο της Αντάλιας⁵⁹⁸.

7.57. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 241 (Ερμής Αιγίου) (πίν. 128α-δ)

Βρέθηκε στο Αίγιο της Αχαΐας, όπου το 1860 το είδαν ο Michaelis και ο Conze, μαζί με ένα γυναικείο άγαλμα του τύπου της «Μικρής Ηρακλειώτισσας» (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 243) κοντά σε σπίτι στο μεσημβρινό τμήμα της πόλης.

Ύψ. μαζί με την πλίνθο 1,71μ. (φυσικό)

Μάρμαρο.

G.Körte, AM 3, 1878, 95 κ.ε., πίν. 5. Lepsius, 176. Collignon, Statues funéraires, 319, εικ. 202. EA. 631, 632. Η.Ανδρέου, ΑΔ 31, 1976, Α', 262, πίν. 60δ. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 287 σημ. 2,. Α. Σταυρίδη, ΑΕ 1984, 163, πίν. 12 στ. Maderna, 84, 87κ.ε, πίν. 27, 2. Α.Ρωμιοπούλου, Συλλογή Ρωμαϊκών γλυπτών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 42 αρ. 15. Καλτσάς, Εθνικό, 312 αρ. 653, εικ. αρ. 653 (με βιβλιογραφία)

Δε σώζονται οι δείκτες των δύο χεριών, το μεγαλύτερο μέρος του κηρυκείου, το ανδρικό μέλος και το στήριγμα μεταξύ των κνημών. Η κεφαλή είναι συγκολλημένη, αλλά συνανήκει.

Το άγαλμα σώζεται σχεδόν πλήρες, μαζί με τη συμφυή τραπεζοειδή του πλίνθο και τον κορμό - στήριγμα δίπλα στο αριστερό σκέλος. Ακολουθεί σε γενικές γραμμές τον τρόπο στήριξης, τη θέση της κεφαλής και την τοποθέτηση των χεριών του εξεταζόμενου τύπου. Στο δεξιό χέρι κρατούσε βαλάντιο και στο αριστερό κηρύκειο, του οποίου η απόληξη ακουμπούσε στο βραχίονα. Οι βασικές διαφορές είναι το πιο συγκρατημένο μοτίβο στήριξης και ο σχηματισμός του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο, ο οποίος αποτελείται από ομόκεντρες καμπύλες, που συγκρατούνται από μία πόρπη. Το σχήμα του προσώπου του είναι πιο τριγωνικό από αυτό των αντιγράφων του τύπου και τα πρησμένα του αυτιά τον χαρακτηρίζουν ως ωτοθλαδία αθλητή. Οι άτακτοι, κοντοί, μηνοειδείς βόστρυχοι ακολουθούν σε γενικές μόνο γραμμές τη

⁵⁹⁸ Inan-Rosenbaum, 95κ.ε. αρ.45, πίν.38,1, 39,2, 40,1.2.

διάταξη του τύπου.⁵⁹⁹ Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις το άγαλμα του Αιγίου μπορεί να χαρακτηριστεί κλασικιστική παραλλαγή, με μόνες συνειδητές προσπάθειες διαφοροποίησης από τον τύπο το σχηματισμό του ιματίου και τα αυτιά. Πρόκειται επομένως πιθανότατα για επιτύμβιο άγαλμα, το οποίο αποτελεί εξιδανικευμένη απεικόνιση αφηρωισμένου νεκρού αθλητή, που παρουσιάζεται ως Ερμής.

Πρόκειται για έργο της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής κατά την άποψη της C.Maderna, των αρχών του 1^{ου} αι. μ.Χ. κατά την Α.Ρωμιοπούλου και της εποχής του Αυγούστου κατά το Ν.Καλτσά⁶⁰⁰. Οι ομοιότητες όμως που παρουσιάζει η απόδοση της κόμης με την εικονιστική κεφαλή του αυτοκράτορα Κλαυδίου⁶⁰¹ και με εικονιστική κεφαλή νέου της εποχής του Νέρωνα στο Εθνικό Μουσείο⁶⁰², καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγηση του Ερμή του Αιγίου στην ύστερη Ιουλιοκλαυδιανή περίοδο. Καθώς μάλιστα τα τρία αυτά γλυπτά παρουσιάζουν ομοιότητες στην απόδοση των χαρακτηριστικών και είναι κατασκευασμένα όλα από πεντελικό μάρμαρο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για έργα του ίδιου εργαστηρίου.

7.58. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 240 (Ερμής Αταλάντης) (πίν. 129 α,β)

Βρέθηκε στην Αταλάντη. Πιθανότατα ήταν επιτύμβιο άγαλμα, τοποθετημένο επάνω σε τάφο νέου.

Ύψ. 1,90μ.

Μάρμαρο

G.Körte, AM 3, 1878, 98. Καρούζου, Εθνικό, 156 αρ. 40. Η. Ανδρέου, ΑΔ 31, 1976, Α', 261, 262, πίν. 60β. Vierneisel - Schlörb, KatSkulptMünchen II, 285, 425,428. C.Maderna-Lauter στο Kreikenbom, Polyklet, 482,489. (με βιβλιογραφία). Καλτσάς, Εθνικό, 251 αρ. 524, εικ. αρ. 524 (με βιβλιογραφία). Hallett, Roman Nude, 40 πίν.21, 41.

Δε σώζονται ο δείκτης του δεξιού χεριού και τρία δάκτυλα του αριστερού. Συγκολλημένα είναι τα σκέλη στο ύψος των γονάτων και τμήμα του ιματίου.

---

⁵⁹⁹ Οι σχηματισμοί που επαναλαμβάνονται είναι οι 1, 6 και 7 σύμφωνα με την αρίθμηση που ορίζεται παρακάτω σ.265 κ.ε.

⁶⁰⁰ Maderna, όπ.π. Α. Ρωμιοπούλου, όπ.π. Καλτσάς, Εθνικό, 312.

⁶⁰¹ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.430 Καλτσάς, Εθνικό, 318 αρ.665, 319 εικ. αρ. 665.

⁶⁰² Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.513 Καλτσάς, Εθνικό, 320 αρ.671, εικ.

Ο τρόπος στήριξης του κορμού, η θέση των χεριών και η διευθέτηση του ιματίου αποτελούν ελεύθερη επανάληψη του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu. Βασικές διαφορές από τον τύπο αποτελούν η κεφαλή, η οποία είναι αντίγραφο του τύπου Άρη Ludovisi, ο σταγονόσχημος κόλπος του ιματίου επάνω στον αριστερό ώμο⁶⁰³ και ο τρόπος στήριξης του κορμού. Συγκεκριμένα η ελαφρά μετατόπιση του δεξιού πέλματος προς τα δεξιά προκάλεσε στροφή του κορμού προς την αντίστοιχη πλευρά και ενίσχυση της μετωπικού χαρακτήρα της σύνθεσης. Η κεφαλή στρέφεται προς τα δεξιά, όπως συμβαίνει στους εικονιστικούς ανδριάντες του τύπου του Ερμή Richelieu.

Η Σ.Καρούζου δικαιολογημένα χαρακτηρίζει το έργο εκλεκτική σύνθεση, ενώ η Φ.Ζαφειροπούλου το θεωρεί ελληνιστική παραλλαγή του προτύπου του Ερμή Richelieu⁶⁰⁴.

Το έργο δικαιολογημένα χρονολογείται από τη Σ. Καρούζου στο 2^ο αι. μ.Χ.⁶⁰⁵

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 244. Ιματιοφόρος Ερέτριας (κεφαλή)⁶⁰⁶ (πίν. 130α-γ)

Βρέθηκε στο Γυμνάσιο της Ερέτριας το 1888.

Ύψ. 1,945 μ., ύψ. με το βάθρο 2,946 μ.

Μάρμαρο πεντελικό.

Lepsius, 173. RM 1964,153, πίν. 38, 3. A.Lawrence, Classical Sculpture, 309, πίν. 113. Br.-Br. 519. Collignon, Statues funéraires, 283, εικ. 175. 175. Lippold, JDI 26, 275 κ.ε. εικ. 6. M. Bieber, Ancient Copies (1967), 130, πίν. 96, 583. Bol, Antikythera, 52,100. A. Σταυρίδη, AE 1984, 162, πίν. 12^α. Niemeier, Korien, 53 κ.ε. C.Maderna-Lauter στο: Kreikenbom, Polyklet (1990), 316, 320, 326, εικ. 192, 193. Α.Ρωμιοπούλου, Εθνικό

---

⁶⁰³ Ο σχηματισμός του ιματίου επάνω στον αριστερό του ώμο αποτελεί αντιστροφή του σχηματισμού στους ανδριάντες του Γάϊου και του Λούκιου Καίσαρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου (αρ. ευρS1065 και S1080) (Γ.Παπαζαφειρίου, Οι ιδεαλιστικές απεικονίσεις των Ρωμαίων αυτοκρατόρων (Διδ.Διατριβή 2004),86 κ.ε. EP 2, 288κ.ε.EP 4.

⁶⁰⁴ Φ.Ζαφειροπούλου, Κέρνος (1972), 48

⁶⁰⁵ Καρούζου, Εθνικό, όπ.π. Πβ. Καλτσάς, όπ.π.

⁶⁰⁶ Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο Διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ.Ν.Καλτσά για την παραχώρηση φωτογραφιών της κεφαλής του αγάλματος της Ερέτριας.

Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Ρωμαϊκών Γλυπτών, αρ. 2. Καλτσά, Εθνικό, 314 κ.ε αρ. 655 με εικ. (με βιβλιογραφία). Hallett, Roman Nude, 38, 39 πίν.20.

Ο τρόπος στήριξης του κορμού και η θέση της κεφαλής του αγάλματος παρουσιάζουν ορισμένες ομοιότητες με τον τύπο του Ερμή Richelieu, το πρότυπο όμως που ακολουθεί ο κορμός είναι πιθανότατα ο αγαλματικός τύπος του Αισχίνη του τέλους του 4ου αι. π.Χ.⁶⁰⁷, και όχι αυτός της Αταλάντης. Αντίθετα η κεφαλή του νέου παρουσιάζει ομοιότητες με την κεφαλή του Ερμή Richelieu σε αρκετά σημεία της κόμης και των ιούλων, τα οποία έχουν αντιγραφεί με τρόπο χονδρικό, είναι όμως αναγνωρίσιμο το πρότυπο που έχει χρησιμοποιηθεί. Την ομοιότητα αυτή επισήμανε πρώτος ο G.Lippold⁶⁰⁸. Συγκεκριμένα επαναλαμβάνονται τρεις βόστρυχοι στην μπροστινή όψη και τουλάχιστον τέσσερις στη δεξιά – ο ένας στον ίουλο. Παρόλο που στην αριστερή όψη δε διαπιστώνεται καμία ομοιότητα, οι ομοιότητες στις άλλες δύο όψεις δε θα πρέπει να θεωρηθούν τυχαίες. Επίσης επαναλαμβάνεται το μισάνοιχτο στόμα και η προβολή του μετωπιαίου οστού, που δημιουργεί μια οριζόντια ρυτίδα στο μέτωπο, όπως σε αρκετά αντίγραφα της κεφαλής του εξεταζόμενου τύπου (Villa Albani (7.12), Νάπολης (7.17), Museo Barracco (7.13).

Πρόκειται για υστεροελληνιστικό εκλεκτικό έργο, στο οποίο γίνεται ελεύθερη χρησιμοποίηση μετάπλασης της κεφαλής του τύπου του Ερμή Richelieu⁶⁰⁹. Το άγαλμα του ιματιοφόρου νέου της Ερέτριας χρονολογείται από την C.Maderna⁶¹⁰ και το Ν. Καλτσά⁶¹¹ στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Βοηθητική προς την κατεύθυνση αυτή είναι η σύγκριση του αγάλματος της Ερέτριας με τις μορφές των Ωρών σε πλάκες με νεοαττικά ανάγλυφα από το θέατρο του Διονύσου, έργο του 1^{ου} π.Χ., εμπνευσμένες επίσης από έργα του 4ου αι. π.Χ.⁶¹²

---

⁶⁰⁷ C. Maderna – Lauter, 316.

⁶⁰⁸ Lippold, JDI 26, όπ.π.

⁶⁰⁹ Lippold JDI 26, 275.

⁶¹⁰ Maderna, όπ.π., 316.

⁶¹¹ Καλτσάς, Εθνικό, 315.

⁶¹² Καλτσάς, όπ.π., 310κ.ε. αρ.649, εικ.649 (259, 260).

Παραλλαγές και μεταπλάσεις

Στον ευρύτερο τύπο θα πρέπει να ενταχθούν και θωρακοφόροι ανδριάντες, οι οποίοι φέρουν ιμάτιο που αντιγράφει πιστά ή με κάποιες παραλλαγές το σχήμα του τύπου Ερμή Richelieu και αντιγράφουν σε γενικές γραμμές το μοτίβο στήριξης και τη θέση του αριστερού χεριού. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μεταξύ άλλων και το *άγαλμα θωρακοφόρου*, πιθανόν του Αυγούστου, στο *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*⁶¹³ (πίν. 131α-γ), του οποίου το ιμάτιο και το αριστερό χέρι αντιγράφουν με ακρίβεια τον εξεταζόμενο τύπο και ο *κορμός θωρακοφόρου*, πιθανόν του Αδριανού, στο *ίδιο μουσείο*, του οποίου το ιμάτιο αντιγράφει τα ίδια στοιχεία σε γενικές γραμμές⁶¹⁴.

Επίσης παραλλαγή του τύπου αποτελεί ο *χλαμυδοφόρος κορμός στο Μουσείο της Ελευσίνας*⁶¹⁵ (πίν. 131δ), στον οποίο η λευκή γραμμή είναι σχεδόν ευθεία και ο κόλπος επάνω στον αριστερό ώμο αποδίδεται συνοπτικά με τρεις παράλληλες μεταξύ τους καμπύλες⁶¹⁶.

Η εικόνα του τύπου ολοκληρώνεται από μία ομάδα κατοπτρικών μεταπλάσεων και επαναλήψεων του τύπου, η οποία χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία. Πρόκειται για έργα, συνήθως εκλεκτικά, που μεταφέρουν κατοπτρικά τον κορμό του εξεταζόμενου τύπου ή κάποιου συγγενικού προς αυτόν, όπως ο Ερμής Άνδρου-Farnese, και του προσθέτουν στον αριστερό ώμο ιμάτιο, το οποίο αντιγράφει με περισσότερη ή λιγότερη ακρίβεια το μοτίβο του ιματίου του Ερμή Richelieu. Στην κατηγορία αυτή ανήκει *κορμός στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου* τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese με ιμάτιο τύπου Ερμή Richelieu, υπολείμματα κηρυκείου στον αριστερό βραχίονα και βαλάντιο στο δεξιό (πίν. 131ε, στ). Ο κορμός αυτός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για το συνδυασμό των δύο τύπων όσο και

⁶¹³ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2663. Κατάλογος Α.Μ.Θ. II, 102κ.ε. αρ.242 (Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού), εικ.688-692. I.Laube, Thorakophoroi. Gestalt und Semantik des Brustpanzers in der Darstellung des 4. bis 1.Jhs. v. Chr.(2006), 107 σημ.946 κ.ε., πίν. 43.1-3.

⁶¹⁴ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1527+1529. Κατάλογος Α.Μ.Θ. II, 140 κ.ε. αρ.261 (Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού), εικ.776-780

⁶¹⁵ Κ.Παπαγγελή, Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο (2002), 271.

⁶¹⁶ Το σχήμα του κόλπου επάνω στον αριστερό ώμο παρουσιάζει ομοιότητα με του κορμού της Πάρου (7.46), στον κορμό της Ελευσίνας όμως είναι αποκρουσμένο το κάτω τμήμα του κόλπου και δεν είναι δυνατό να είμαστε βέβαιοι για την αρχική του διαμόρφωση.

για το ερμαϊκό του σύμβολο⁶¹⁷. Στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθούν ακέφαλο άγαλμα του Ερμή στους Δελφούς⁶¹⁸, ο ανδριάντας του Λικινίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σίδης⁶¹⁹, το αγαλμάτιο του Ερμή στο Εθνικό Μουσείο του Arezzo⁶²⁰ και πιθανόν κορμός στο Museo Nazionale Romano, του οποίου όμως είναι αποκρουσμένο το απόπτυγμα του ιματίου⁶²¹. Τέλος στην παραπάνω κατηγορία ως κλασικιστικές παραλλαγές και όχι ως αντίγραφα του εξεταζόμενου τύπου εντάσσονται οι ανδριάντες του Γάιου και του Λούκιου Καίσαρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου⁶²² (132α, β), ο αποσπασματικά σωζόμενος ανδριάντας πιθανόν του Λούκιου Καίσαρα στη Θάσο⁶²³, το αγαλμάτιο του Ερμή στο Ermitage⁶²⁴ και ο εικονιστικός ανδριάντας με μη συνανήκουσα κεφαλή του Τραϊανού στο Palazzo Colonna⁶²⁵, του οποίου ο κορμός παρουσιάζει ομοιότητες με αυτόν του Ερμή της Αταλάντης⁶²⁶ και το ιμάτιο του με το αγαλμάτιο του Ermitage.

Από τον αγαλματικό τύπο του Ερμή Richelieu θα πρέπει να αποσυσχετισθούν τα ακόλουθα αποσπασματικά σωζόμενα αγάλματα, τα οποία είχαν περιληφθεί σε

---

⁶¹⁷ Αρχαία Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. S3738. M.Sturgeon, Corinth τ.IX μ.III (2004), πίν.64,65.

⁶¹⁸ Μουσείο Δελφών, αρ.εup. 1793. Picard - De la Coste Messeliere, Fouilles de Delphes IV, πίν.62. E.M.Gardiner, K.K.Smith, AJA. 1909, 455 εικ.8. Το άγαλμα αυτό, ο λεγόμενος Σίσυφος Β', είχε συνδεθεί παλαιότερα με το ανάθημα του Δαχού, από το οποίο έχει προ πολλού αποσυνδεθεί. Πρόκειται για άγαλμα πιθανότατα του Ερμή και αποδίδεται στο ίδιο σύνταγμα στο οποίο ανήκει ο λεγόμενος Φιλόσοφος των Δελφών, βλ. W.Geominy στον τόμο Regional Schools in Hellenistic Sculpture edited by O.Palagia, W.Coulson (1998), 63 κ.ε., εικ.5,9.

⁶¹⁹ Inan- Rosenbaum I, αρ.63, πίν. 4.

⁶²⁰ P.Bocci Pacini, S.Nocentini Sbolci, Museo Nazionale di Arezzo, αρ. 18648, πίν.21a-d

⁶²¹ Museo Nazionale Romano I/2, 275κ.ε. αρ.3, 276 εικ.IV,3

⁶²² Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.εup. S1080 (Λούκιος), S1065 (Γάιος) Maderna, 236 κ.ε. αρ. H17, H18, πίν.30. 1,2. LIMC VII, 504 αρ. 7a. Παπαζαφειρίου, (Λούκιος Καίσαρ) 286 κ.ε. EP 2, πίν.31, (Γάιος Καίσαρ) 288 EP 4, πίν. 31. Ο αποσυσχετισμός τους από τα αντίγραφα του τύπου οφείλεται στον γεγονός ότι όχι μόνον ο σχεδόν ακέραιος ανδριάντας του Λούκιου Καίσαρα έχει κατοπτρικά αντίθετο τρόπο στήριξης και στροφή κεφαλής από τον τύπο του Ερμή Richelieu και παρουσιάζει σχετική ομοιότητα μόνο στη θέση των χεριών και στο μοτίβο του ιματίου, αλλά και ο αποσπασματικά σωζόμενος ανδριάντας του Λούκιου Καίσαρα έχει το ίδιο μοτίβο στήριξης με μόνη διαφορά την ελαφρά στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά.

⁶²³ Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.εup.102. Maderna, 238 κ.ε. αρ. H19. Παπαζαφειρίου, 289 EP 5, πίν.31.

⁶²⁴ O.Waldhauer, Die antiken Skulpturen der Ermitage 2. (1931), 10 αρ. 97, πίν. X αρ.97

⁶²⁵ EA 1138. Maderna, 243 αρ. H 25, πίν. 31 εικ. 3

⁶²⁶ Maderna, όπ.π.

παλαιότερους καταλόγους αντιγράφων του τύπου: α) κορμός στο Λατερανό⁶²⁷, ο οποίος δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με τον εξεταζόμενο τύπο, β) κορμός από τη Γόρτυνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου⁶²⁸, ο οποίος είναι αντίγραφο του τύπου του Ερμή Ρώμης- Σεβίλλης⁶²⁹, γ) ακέφαλο άγαλμα από τη Γόρτυνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, το οποίο είναι αντίγραφο ελληνιστικού αγαλματικού τύπου Ερμάνουβι⁶³⁰ και δ) η κεφαλή στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης⁶³¹.

Κριτική αντιγράφων και αποκατάσταση του πρωτοτύπου

Τα αντίγραφα του τύπου του Ερμή Richelieu μαζί με τις παραλλαγές, τις μεταπλάσεις και τις επαναλήψεις τους, που ήδη παρουσιάστηκαν, αποτελούν μία πολυπληθή ομάδα⁶³². Ο μεγάλος τους αριθμός, η διαφορετική τους ποιότητα και το χρονικό και τοπικό εύρος που καλύπτουν τα έργα αυτά δυσχεραίνει τη μεταξύ τους σύγκριση, παρέχει όμως πληθώρα πληροφοριών. Θα αρχίσουμε με την εξέταση του κορμού και του ιματίου μελετώντας τις ομάδες I (άγαλμα), II (κορμοί) αλλά και IV (εικονιστικοί

---

⁶²⁷ Ρώμη, Λατερανό, αρ.6302. E.A. 2118

⁶²⁸ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.ευρ. 207. LIMC V λ. Hermes, 367 αρ. 949 b. I.Romeo στο: I.Romeo, E.C.Portale, Gortina III: Le Sculture (1998), 70 κ.ε. αρ.5, πίν.IIIa.

⁶²⁹ I.Romeo στο: I.Romeo, E.C.Portale, Gortina III: Le Sculture (1998), 71 σημ.211.

⁶³⁰ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.ευρ. 411. LIMC V λ. Hermes, 367 αρ. 949 a. I.Romeo, E.C.Portale, όπ.π., 84 κ.ε.αρ.16, πίν.VIIc

⁶³¹ Βοστώνη, MFA 1974.522. Comstock, Vermeule, Sculpt Boston 102 αρ.157. LIMC V λ. Hermes, 367 αρ. 948 c

⁶³² Προηγούμενοι κατάλογοι αντιγράφων του τύπου: Lippold, JDI 26, 1911, 279 κ.ε. Arnold, Polykletnachfolge, 274 κ.ε. Bol, Antikythera, 53 (με προσθήκη των αντιγράφων της Σίδης, της Καβάλας και της Αντάλιας). Ridgway, Rhode Island, 46. LIMC V στο λ.Hermes, 367 αρ. 946 κ.ε.(με προσθήκη των αρ.948 c, 949 b, τα οποία αποσυσχετίζονται από τον τύπο στον παρόντα κατάλογο). Maderna- Lauter, Villa Albani, 207 σημ.4) (προσθήκη των αντιγράφων της Bitola, της Ιεράπετρας και του Petworth House). Raeder, Petworth, 68 σημ.2. Στον παρόντα κατάλογο δημοσιεύονται: ο κορμός της Φλώρινας (7.5) και ο ανδριάντας του Μουσείου Ηρακλείου (7.41) και παρουσιάζονται για πρώτη φορά τα εξής αδημοσίευτα αντίγραφα και παραλλαγές: το θραύσμα της κεφαλής του Μουσείου Θεσσαλονίκης από τα Καλίνδοια (7.11), ο ανδριάντας της Γόρτυνας (7.42) το τμήμα αγάλματος του Μουσείου Θεσσαλονίκης από τα Καλίνδοια (7.43), το ακέφαλο άγαλμα της Χαλκίδας (7.44), ο κορμός της Ιεράπετρας (7.50) και το άγαλμα της Πάτρας (7.56).

ανδριάντες) και θα την ολοκληρώσουμε με την εξέταση της κεφαλής λαμβάνοντας υπόψη στοιχεία σχεδόν αποκλειστικά από την ομάδα III (κεφαλές)⁶³³.

Τα αντίγραφα στα οποία σώζονται ολόκληρα τα σκέλη ή σε τέτοιο βαθμό ώστε να δίνουν μία πλήρη εικόνα του **τρόπου στήριξης** της μορφής είναι σχετικά λίγα. Σε αυτά ανήκουν τα αντίγραφα των Αντικυθήρων (7.1), του Λούβρου –ο επονομαζόμενος Ερμής Richelieu– (7.2), οι εικονιστικοί ανδριάντες του Μονάχου (7.25), της Νάπολης (7.27), του Κιλκίς (7.35) και του Ηρακλείου (7.41), ο οποίος ανήκει στις παραλλαγές του τύπου. Η γυμνή ανδρική μορφή έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος, το οποίο ανοίγει έντονα προς τα δεξιά με το γόνατο στραμμένο προς τα έξω. Το πέλμα του εφάπτεται σε όλο του το μήκος στην πλίνθο. Τα δύο πέλματα πατούν στην ίδια περίπου νοητή ευθεία, με το δεξιό να προβάλλει λίγο, και τα μπροστινά τους άκρα απέχουν απόσταση ίση με το μήκος ενός πέλματος. Το μοτίβο στήριξης είναι κάπως πιο περιορισμένο στις παραλλαγές τις Αντάλιας (7.40), του Ηρακλείου (7.41) και της Χαλκίδας (7.44). Τα δύο πέλματα βρίσκονται ακόμη πιο κοντά μεταξύ τους στις μικρών διαστάσεων επαναλήψεις του Βατικανού (7.53) και της Καβάλας (7.55) και πιο απομακρυσμένα από ό,τι στα πιστά αντίγραφα στο αγαλμάτιο του Τρέντο (7.54). Τα σκέλη επάνω από τα γόνατα σώζονται στη συντριπτική πλειοψηφία των αντιγράφων. Οι μηροί είναι σε όλα τα αντίγραφα μυώδεις και ραδινοί.

Ο τρόπος στήριξης προκαλεί την ανύψωση της λεκάνης στην αριστερή πλευρά και την αντίστοιχη βράχυνση του κορμού. Ο αριστερός ώμος είναι ελαφρά πιο υπερυψωμένος από το δεξιό. Η λευκή γραμμή που καμπυλώνεται προς τα αριστερά, αποδίδεται έντονα στην πλειοψηφία των αντιγράφων. Από τα αντίγραφα και τους εικονιστικούς ανδριάντες δε δηλώνεται μόνο στους κορμούς της Τρίπολης (7.4), του Βρετανικού Μουσείου (7.9) και του Museo Nazionale Romano (7.34). Σε όλα τα υπόλοιπα δηλώνεται περισσότερο ή λιγότερο φυσιοκρατικά, ανάλογα με την ποιότητα του έργου και την εποχή κατά την οποία δημιουργήθηκαν. Το εύρος του

---

⁶³³ Μετά από μια πρώτη κριτική και αξιολόγηση της ποιότητας του κάθε αντιγράφου, παραλλαγής ή επανάληψης του τύπου Ερμή Richelieu, που έγινε κατ'εξάιρεση στο προηγούμενο κεφάλαιο, λόγω του μεγάλου αριθμού των έργων που απαρτίζουν τον τύπο, ακολουθεί μια συγκριτική παρουσίαση των έργων αυτών. Το γεγονός ότι σε κάθε τμήμα του τύπου που παρουσιάζεται (π.χ. μοτίβο στήριξης, κόμη κ.ά.) αναφέρονται έργα από διάφορες κατηγορίες, δε σημαίνει ότι για τα τελικά συμπεράσματα δεν έχει ληφθεί υπόψη η ποιότητα του κάθε έργου και το κατά πόσο είναι πιστό στο πρωτότυπο.

μυώδους κορμού διαφέρει επίσης. Στο αντίγραφο της Μεσσήνης (7.23) και στα πιστά αντίγραφα του α΄ μισού του 1ου αιώνα μ.Χ. είναι ραδινότερος Αντίθετα σε μεταγενέστερα αντίγραφα και στους περισσότερους εικονιστικούς ανδριάντες είναι πλατύτερος και πιο στιβαρός. Εξαίρεση αποτελούν οι κορμοί του Museo Nazionale Romano (7.34) και του Μουσείου Ηρακλείου (7.41), οι οποίοι είναι πιο ορθωμένοι και παρουσιάζουν μικρότερη κάμψη του κορμού και της λευκής γραμμής. Η αναλογία κορμού-σκελών διαφοροποιείται στον εικονιστικό ανδριάντα της Κοπεγχάγης (7.29), στο ακέφαλο άγαλμα του Βερολίνου (7.38) και στην ελληνιστική μετάπλαση της Αντάλιας (7.40), όπου ο κορμός είναι βραχύτερος και τα σκέλη μακρύτερα σε σχέση με τα υπόλοιπα αντίγραφα.

Η απόδοση της μυολογίας του κορμού είναι, ανάλογα με την ποιότητα του αντιγράφου, πιο συνοπτική, όπως στον κορμό της Φλώρινας (7.5), ή πιο ρεαλιστική και με ομαλές μεταβάσεις στα αγάλματα του Λούβρου (7.2) και του Μουσείου Ηρακλείου (7.41), τα οποία παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους. Διαφορετικές επιδράσεις μαρτυρεί ο κορμός του Λούβρου-Βαρσοβίας (7.32), η διαμόρφωση του οποίου, παρόλο που φανερώνει την άνεση και την επιδεξιότητα του δημιουργού του, είναι καταφανώς επηρεασμένος από πολυκλείτεια πρότυπα.

Πιο εύσαρκη και τρυφερή παρουσιάζεται η απόδοση του κορμού στα αντίγραφα του Μονάχου (7.25) και του Rhode Island (7.39), τα οποία, παρόλο που χρονολογούνται το πρώτο στην εποχή του Αυγούστου και το δεύτερο στην εποχή του Αδριανού, απεικονίζουν και τα δύο παιδιά ή εφήβους, όπως μαρτυρεί η έλλειψη ηβικού τριχώματος. Στον πρώτο κορμό αυτή είναι και η μόνη ένδειξη της ηλικίας του, ενώ στο δεύτερο, ο οποίος αποτελεί παραλλαγή του τύπου, όλο το πλάσιμο του σώματος αποδίδει την αίσθηση της μετάβασης μεταξύ παιδικής ηλικίας και εφηβείας. Η επιφάνεια του κορμού στις μεταπλάσεις και στις επαναλήψεις του τύπου, χαρακτηρίζεται στις περισσότερες περιπτώσεις από ξηρότητα, ακαμψία και αδεξιότητα, όπως στους κορμούς της Χαλκίδας (7.44), του Βατικανού (7.53), της Θάσου (7.51) και της Ιεράπετρας (7.50). Το ηβικό τρίγωνο έχει στην επάνω του πλευρά σαφές πλαίσιο, το οποίο είτε είναι ευθύγραμμο, είτε ελαφρώς καμπυλωμένο, συνεχίζει ομαλά το καμπύλο πλαίσιο των κοιλιακών μυών.

Η στάση του κορμού διακρίνεται από χαλαρότητα, η οποία είναι εμφανέστερη στη δεξιά του όψη. Οι ώμοι είναι ελαφρώς κυρτωμένοι. Η σιγμοειδής, ρέουσα κίνηση του

κορμού είναι εμφανής και στην πίσω του όψη - επιμελημένη ή πιο συνοπτικά αποδοσμένη, ανάλογα με τη θέση του γλυπτού. Οι γλουτοί είναι εύσαρκοι και στιβαροί. Πιο ορθωμένος παρουσιάζεται ο κορμός στους εικονιστικούς ανδριάντες του Ηρακλείου (7.41) και της Γόρτυνας (7.42). Στο κάτω μέρος της σπονδυλικής στήλης, το κάτω τμήμα των πλευρών μαζί με το επάνω των γλουτών σχηματίζουν ρόμβο, ο οποίος παρουσιάζεται στα αντίγραφα της Villa Albani (7.21), της Φλώρινας (7.5), του Μονάχου (7.25) και της Νάπολης (7.27), των οποίων διαθέτουμε φωτογραφίες της πίσω όψης. Πιο διακριτικά και ρεαλιστικά παρουσιάζεται το ίδιο στοιχείο στον ανδριάντα του Ηρακλείου (7.41). Θα πρέπει επομένως να θεωρηθεί κατά πάσα πιθανότητα στοιχείο του πρωτοτύπου.

Το αριστερό χέρι ανοίγει προς τα έξω, λυγίζει στον αγκώνα και φέρνει τον πήχη προς τα εμπρός. Μόνο στη μετάπλαση της Θάσου (7.51) ο αγκώνας λυγίζει περισσότερο και ο πήχης ανοίγει προς τα έξω. Τα λυγισμένα δάκτυλά του αριστερού χεριού, που κρατούν τμήμα επιμήκους αντικειμένου, σώζονται αποσπασματικά μόνο στο άγαλμα του Λούβρου (7.2), στον κορμό της Μεσσήνης (7.23), στον ανδριάντα της Νάπολης (7.27), στην παραλλαγή του Αιγίου (7.57) και στην επανάληψη του Βατικανού (7.53). Στην πρώτη και στην τρίτη περίπτωση κρατούν κηρύκειο, στη δεύτερη ξίφος και στην τελευταία κέρας της αφθονίας.

Το **ιμάτιο**, το οποίο αποτελεί το χαρακτηριστικότερο στοιχείο του τύπου, καλύπτει τον αριστερό ώμο δημιουργώντας έναν τριγωνικό κόλπο με καμπύλη απόληξη και ακτινωτές πτυχές, που έχουν κατεύθυνση από πίσω προς τα εμπρός. Ο σχηματισμός αυτός, ο οποίος έχει ονομασθεί από τον H.Oehler "Nestbausch"⁶³⁴, αποτελεί κριτήριο για την ένταξη ενός αγάλματος στον εξεταζόμενο τύπο. Στη συνέχεια το ιμάτιο περνά πίσω από τον αριστερό βραχίονα, δημιουργώντας στο πίσω μέρος του ώμου χαρακτηριστική γωνιώδη απόληξη, καλύπτει τον αριστερό πήχη, με κατεύθυνση από την εξωτερική προς την εσωτερική πλευρά και πέφτει, δημιουργώντας πλατιές κάθετες πτυχές. Οι απολήξεις των πτυχών αυτών, που δημιουργούν μία χαρακτηριστική τεθλασμένη, φθάνουν ως το ύψος περίπου του γόνατου. Ο σχηματισμός των πτυχών και της παρυφής του ιματίου στο σημείο αυτό αποδίδεται με ενιαίο τρόπο στα αντίγραφα του Λούβρου (Richelieu) (7.2), της Τρίπολης (7.4), της Φλώρινας (7.5) και του Κιλκίς (7.35), περισσότερο ή λιγότερο

---

⁶³⁴ Oehler, 50 κ.ε. Βλ. Maderna, 82

αναλυτικά. Αντίθετα στην παραλλαγή του Ηρακλείου (7.41), στο τμήμα του κορμού – στηρίγματος του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (7.43) και στη στήλη της Επιδαύρου (7.37) παρουσιάζεται ένας διαφορετικός, πλουσιότερος σχηματισμός, που χωρίζεται κάθετα σε δύο συμμετρικά τμήματα και αποτελεί παραλλαγή του αρχικού τύπου. Ομοιότητα παρουσιάζει το τμήμα αυτό με του Λούκιου Καίσαρα στην Κόρινθο (πίν. 132α,β). Πιθανότατα η παραλλαγή αυτή δημιουργήθηκε στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους για κάποιον εικονιστικό ανδριάντα, ίσως των ίδιων των διαδόχων της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας, και αντιγράφηκε στη συνέχεια. Το κατώτερο σημείο της απόληξης του ιματίου δε σώζεται σε κανένα αντίγραφο, σώζεται μόνο στον ανδριάντα του Ηρακλείου (7.41) και στη στήλη της Επιδαύρου (7.37), έργα τα οποία παραλλάσσουν το μοτίβο του. Το μόνο στοιχείο που προστίθεται στις γνώσεις μας για τον τύπο είναι ότι πιθανότατα το ιμάτιο κατέληγε σε οξεία γωνία. Τέλος ο μικρός θύσανος στην άκρη του, ο οποίος σώζεται στον ανδριάντα του Μουσείου Ηρακλείου (7.41) και στη στήλη της Επιδαύρου (7.37) αποτελεί πιθανόν στοιχείο του πρωτοτύπου.

Το μοτίβο του ιματίου επαναλαμβάνεται με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια στα περισσότερα από τα αντίγραφα, τις παραλλαγές και τις μεταπλάσεις του τύπου. Έχει προστεθεί ακόμη και στο θωρακοφόρο ανδριάντα του Μουσείου Θεσσαλονίκης, αλλά σε κορμό άλλου αγαλματικού τύπου, του Ερμή Άνδρου-Farnese, στο Μουσείο της Κορίνθου (πίν. 131ε,στ). Κυρίως όμως ο χαρακτηριστικός σχηματισμός, ο τριγωνικός κόλπος, επάνω στον αριστερό ώμο έχει απλοποιηθεί ή παραλλαχθεί σε αρκετές περιπτώσεις⁶³⁵. Οι παραλλαγές αυτές είναι δυνατό να ομαδοποιηθούν ως εξής:

A. Παραλλαγές στις οποίες ο χαρακτηριστικός σχηματισμός του τύπου έχει γίνει πιο καμπύλος, εξακολουθεί όμως να θυμίζει το αρχικό σχήμα. Στην ομάδα αυτή ανήκουν ο ανδριάντας της Γόρτυνας (7.42) και οι κορμοί της Καβάλας⁶³⁶ (7.55) και της Μπίτολα (7.36).

---

⁶³⁵ Η εντύπωση που δίνει ο κορμός της Ιεράπετρας (7.50) ότι η διαμόρφωση του ενδύματος στον αριστερό ώμο είναι διαφορετικού τύπου, είναι απατηλή. Πρόκειται για μια άτεχνη προσπάθεια επανάληψης του γνωστού τύπου, του οποίου το καμπύλο πλαίσιο έχει αποκρουσθεί. Το τμήμα του ιματίου κάτω από τη μασχάλη δεν ακολουθεί το γνωστό τύπο, αλλά την παραλλαγή των κορμών της Θάσου (7.51) και του Βατικανού (7.53).

⁶³⁶ Το ιμάτιο στην πίσω όψη του κορμού της Καβάλας (7.48) δεν αντιγράφει το σχηματισμό του τύπου. Η απόληξη του μάλιστα πίσω δείχνει πως δεν κάλυπτε τον αριστερό πήχη. Αποδόθηκε σε να πρόκειται για μικρότερο κομμάτι υφάσματος .

- B.** Παραλλαγές και μεταπλάσεις, στις οποίες οι πτυχές στον κόλπο του ώμου είναι ομόκεντρες και ομοιόμορφες. Στην πιο πολυάριθμη αυτή ομάδα ανήκουν έργα διαφορετικής ποιότητας: η παραλλαγή του Αιγίου (7.57), αλλά και έργα χαμηλότερης ποιότητας, όπως το ακέφαλο άγαλμα της Χαλκίδας (7.44), ο κορμός της Νάπολης (7.28), τα αγαλμάτια του Βατικανού (7.53) και του Τρέντο⁶³⁷ (7.54). Στα δύο τελευταία η απλοποίηση αυτή δικαιολογείται λόγω του μικρού τους μεγέθους. Ο σχηματισμός αυτός παρουσιάζεται και στο ακέφαλο άγαλμα του Ερμή στους Δελφούς. Μια πιο επίπεδη παραλλαγή του ίδιου σχηματισμού παρουσιάζεται στις μεταπλάσεις του Museo Gregoriano Profano (7.49), και του Geyre (7.52). Παρόμοιο σχήμα, αλλά πιο ασαφή και άτακτη διάταξη των πτυχών παρουσιάζουν η παραλλαγές της Πάρου (7.51) και της Ιεράπετρας (7.50).
- Γ.** Μεταπλάσεις με σταγονόσχημο κόλπο στον αριστερό ώμο. Σε αυτήν ανήκουν ο ανδριάντας του Μουσείου Ηρακλείου (7.41), ο ανδριάντας της Αταλάντης (7.58) και ο κορμός της Θάσου (7.51). Ο σχηματισμός αυτός παρουσιάζεται αντίστροφα και στους ανδριάντες του Γάιου και του Λούκιου Καίσαρα στην Κόρινθο (πίν. 132 α,β).

Ο όγκος του ιματίου, που τονίζει ιδιαίτερα το αριστερό τμήμα της μορφής, προστάτευσε στα περισσότερα αντίγραφα τον αριστερό πήχη, δημιούργησε όμως και προβλήματα, τα οποία έλυσαν οι αντιγραφείς με διαφορετικούς τρόπους. Οι κάθετες πτυχές του ιματίου δεν εφάπτονται στον αριστερό μηρό στον Ερμή Richelieu του Λούβρου (7.2) και στον κορμό της Φλώρινας (7.5), στους οποίους υπάρχει ένα ορθογώνιο στήριγμα στο ύψος του γοφού. Για την εξασφάλιση των ευάλωτων απολήξεων των πτυχών στη δεύτερη περίπτωση χρησιμοποιήθηκε ένα ακόμη στήριγμα στο ύψος του γόνατου, ενώ στην πρώτη ένας κορμός-στήριγμα πλάι στο αριστερό σκέλος και το κάτω τμήμα του ιματίου, το οποίο σήμερα είναι συμπληρωμένο. Τη λύση του κορμού - στηρίγματος επέλεξαν οι δημιουργοί των

---

⁶³⁷ Ο σχηματισμός αυτός του ιματίου θυμίζει τον κόλπο που δημιουργεί το ένδυμα που κρατά στο αριστερό της χέρι η Αφροδίτη Κνιδία, ένα άγαλμα ιδιαίτερας δημοφιλίας στους ρωμαϊκούς χρόνους.

αντιγράφων του Λούβρου (7.2), πιθανόν του Ναυαγίου των Αντικυθήρων⁶³⁸(7.1), του Μονάχου (7.25), της Νάπολης (7.27, 7.28), του Κιλκίς (7.36), των παραλλαγών και μεταπλάσεων της Κορίνθου (7.47), της Θάσου (7.51), του Αιγίου (7.57) και της Αταλάντης (7.58), καθώς και των αγαματίων του Βατικανού (7.53) και Καβάλας (7.55). Επίσης στην παραλλαγή του Μουσείου της Πάτρας (7.56), στη μόνη από την οποία απουσιάζει το ιμάτιο, η μορφή ενισχύθηκε με στήριγμα, το οποίο εφάπτεται με το γοφό μέχρι το επάνω τμήμα του μηρού και καλύπτεται από λεοντή, η οποία χαρακτηρίζει τον εικονιζόμενο ως Ηρακλή. Το στήριγμα αυτό πήρε διαφορετική μορφή στους ανδριάντες της Κοπεγχάγης (7.29) (θώρακας), του Ηρακλείου (7.41) (κράνος), της Αντάλας (7.40) (λίφα) και της Χαλκίδας (7.44) (σκύλας). Και στην προηγούμενη κατηγορία όμως έχουν προστεθεί στον κορμό-στήριγμα στοιχεία τα οποία σχετίζονται με την ιδιότητα του εικονιζόμενου προσώπου, όπως ο λαγός στο άγαλμα του Μονάχου (7.25), η χελώνα στο αγαλμάτιο της Καβάλας (7.55) και το κηρύκειο στο αγαλμάτιο του Βατικανού (7.53).

Μια διαφορετική, πιο πρακτική λύση επέλεξαν οι δημιουργοί των υπολοίπων έργων των ομάδων II, IV και V, στα οποία σώζεται το σημείο αυτό. Κόλλησαν το ιμάτιο στον αριστερό μηρό είτε διευρύνοντας τις κάθετες πτυχές του, είτε μετακινώντας τον αριστερό γοφό προς την πλευρά του ιματίου, όπως συνέβη στον κορμό της Τρίπολης από τη Μεγάλη Λέπτιδα (7.4), επιλογή η οποία μετέβαλε τον τρόπο στήριξης της μορφής. Ο δημιουργός του ανδριάντα του Ηρακλείου (7.41) προτίμησε την τοποθέτηση του αριστερού χεριού λίγο πιο κοντά στον κορμό και την αύξηση του όγκου του ιματίου, ώστε οι πτυχές του να εφάπτονται στον αριστερό μηρό. Η λύση αυτή, που στοχεύει στην αποφυγή του στήριγματος στο ύψος του αριστερού γοφού, είναι από τις πιο διακριτικές από πλευράς αισθητικής, από όσες έχουν δοθεί στα παραπάνω αντίγραφα του τύπου. Η παρατήρηση πως το ανώτατο σημείο επαφής του ενδύματος με τον αριστερό γοφό διαφέρει από το ένα αντίγραφο στο άλλο, αποτελεί ένδειξη ότι το στοιχείο αυτό δεν ανήκει στο πρωτότυπο, το οποίο όπως φαίνεται αντιγράφουν πιστότερα το άγαλμα του Λούβρου και ο κορμός της Φλώρινας. Οποσδήποτε οι διαφορετικές μεταξύ τους προσπάθειες, που έγιναν για

---

⁶³⁸ Παρόλη την κακή κατάσταση διατήρησης, μετά τον καθαρισμό του, φαίνεται πως είναι η μοναδική περίπτωση στην οποία έγινε συνδυασμός των δύο λύσεων, του κορμού-στήριγματος και της μετατόπισης του γοφού προς το ιμάτιο.

την εξασφάλιση όχι μόνο του ιματίου, αλλά και των μελών του σώματος, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως το υλικό του πρωτοτύπου δεν ήταν το μάρμαρο αλλά ο χαλκός.

Το περισσότερο ευάλωτο **αριστερό χέρι**, που πρόβαλλε από το ιμάτιο, σώζεται κάτω από τον καρπό μόνο στο άγαλμα του Λούβρου (7.2) και στον κορμό της Μεσσήνης (7.23). Και στις δύο περιπτώσεις είχε κ αεύθυνση προς τα κ άω κ α κρατούσε με τα λυγισμένα του δάκτυλα ένα επίμηκες αντικείμενο: στο αντίγραφο του Λούβρου ένα κηρύκειο, του οποίου το άκρο ακουμπούσε στο βραχίονα, και στον κορμό της Μεσσήνης ένα ξίφος μέσα στον κολεό του, με τη λαβή κάτω και την καμπυλόγραμμη απόληξή του ακουμπισμένη στο βραχίονα.

Το **δεξιό χέρι** της μορφής σώζεται σε σχετικά λίγα αντίγραφα του τύπου: στους δύο ανδριάντες της Νάπολης (7.27, 7.28), στους ανδριάντες του Ηρακλείου (7.41), του Κιλκίς (7.35), της Αντάλιας (7.40), της Χαλκίδας (7.44), στο αγαλμάτιο του Βατικανού (7.53) και στις παραλλαγές του Αιγίου (7.57) και της Αταλάντης (7.58). Τέλος σώζεται ακρωτηριασμένο το δεξιό χέρι του κορμού της Σίδης. Το δεξιό χέρι ανοίγει προς το πλάι, είναι ελαφρώς λυγισμένο στον αγκώνα και τα δάκτυλά του είναι χαλαρά λυγισμένα στους ανδριάντες του Μουσείου Ηρακλείου (7.41), του Κιλκίς (7.35) και της Αντάλιας (7.40). Το ακέφαλο άγαλμα του Κιλκίς (7.35) κρατούσε ξίφος, ο ανδριάντας του Ηρακλείου (7.41) κρατά σφαιρικό, ελαφρώς πεπλατυσμένο αντικείμενο και το αγαλμάτιο του Βατικανού (7.53) βαλάντιο, ενώ τα δεξιά χέρια των παραλλαγών του Αιγίου (7.57) και της Αταλάντης (7.58) κρατούσαν κηρύκεια. Αντίθετα τα δάκτυλα των δύο ανδριάντων της Νάπολης (7.27, 7.28) και του ημιτελούς αγάλματος της Χαλκίδας (7.44) είναι χαλαρά και ανοικτά και είναι φανερό πως δεν κρατούσαν τίποτε. Βοηθητικά ως προς το σημείο αυτό είναι τα ίχνη των στηριγμάτων που σώζονται στα αντίγραφα του Λούβρου(7.2), της Φλώρινας (7.5), του Μονάχου (7.25), της Συλλογής Lecca Ducagini (7.30) και της Κοπεγχάγης (7.29). Το μεγαλύτερο στήριγμα, στο ύψος του γοφού, που σώζεται σε όλα τα παραπάνω αντίγραφα, στόχευε στην ενίσχυση του καρπού. Το δεύτερο όμως, που βρίσκεται στην εξωτερική πλευρά του μηρού και είναι μικρότερο και κυκλικής διατομής, είναι πιθανό να σχετίζεται με τα δάκτυλα του χεριού ή με μικρού μεγέθους αντικείμενο που κρατούσαν.

Ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αυτή είναι και τα στοιχεία που μας δίνει η επιτύμβια στήλη της Επιδαύρου (7.37). Τα δεξιά χέρια και στις δύο είναι χαλαρά και δεν κρατούν κανένα αντικείμενο, το χέρι μάλιστα στη στήλη της Επιδαύρου παρουσιάζει μια έντονη κλίση στον καρπό και ακουμπά τα δάκτυλά του στο μηρό. Το τελευταίο αυτό στοιχείο δεν παρουσιάζεται σε κανένα άλλο από τα έργα που συναποτελούν τον τύπο, οπότε θα πρέπει να αποσυσχετισθεί από το πρωτότυπο.

Η ιδεαλιστική **κεφαλή** του τύπου σώζεται συνδεδεμένη με τον κορμό μόνο στην περίπτωση του αγάλματος του ναυαγίου των Αντικυθήρων (7.1), χάρη στο οποίο μπόρεσε ο G.Lippold να συσχετίσει μια σειρά από ιδεαλιστικές κεφαλές με τον αγαματικό τύπο. Η κεφαλή και στα δύο αγάλματα, των Αντικυθήρων (7.1) και του Λούβρου (7.2) στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει προς τα κάτω. Την ίδια στροφή μαρτυρούν και τα τμήματα του λαιμού, που σώζονται μαζί με τις κεφαλές. Και στην παραλλαγή του Αιγίου (7.57) η κεφαλή παρουσιάζει την ίδια στροφή. Αντίθετα στους εικονιστικούς ανδριάντες η κεφαλή στρέφεται προς τα αριστερά στη συντριπτική πλειοψηφία των αντιγράφων, δεν κλίνει όμως προς τα κάτω, ώστε να είναι εμφανή τα εικονιστικά χαρακτηριστικά του προσώπου. Όμοια στροφή παρουσιάζουν και οι κεφαλές στις επιτύμβιες στήλες, οι οποίες απεικονίζουν εικονιστικούς ανδριάντες. Εξαιρέση αποτελούν ο εικονιστικός ανδριάντας του Μουσείου Ηρακλείου (7.41) και το εκλεκτικό άγαλμα της Αταλάντης (7.58), των οποίων οι κεφαλές στρέφονται προς τα δεξιά αλλάζοντας το ρυθμό που διέπει τη μορφή.⁶³⁹

Τα αντίγραφα της κεφαλής του τύπου που θα εξετασθούν παρακάτω, χρονολογούνται στην πλειοψηφία τους στον 1ο αι. μ.Χ. Εξαιρέση αποτελούν η υστεροελληνιστική κεφαλή του αντιγράφου του ναυαγίου των Αντικυθήρων (7.1) και οι κεφαλές του Farnborough Hall (7.21) και της Πετρούπολης (7.19), οι οποίες χρονολογούνται στο 2^ο αι. μ.Χ. Είναι προφανείς οι διαφορές μεταξύ τους ως προς την ποιότητα και την κατάσταση διατήρησης. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία θα επιδιώξουμε να εντοπίσουμε τις ομοιότητες, οι οποίες θα πρέπει να αποδοθούν στο πρωτότυπο. Το σχήμα του προσώπου είναι ωοειδές, πιο στρογγυλό και με γεμάτες παρειές στα αντίγραφα του Μονάχου (7.10), του Museo Barracco (7.13) και του Museo Torlonia (7.16), και με πιο επίπεδες παρειές στα αντίγραφα του

⁶³⁹ Πιθανόν ο αντιγραφέας αναγκάστηκε να προβεί στην αλλαγή αυτή λόγω της γεινίασης του ανδριάντα με άλλον, με τον οποίο αποτελούσε σύνταγμα.

Liebighaus (7.14), της Θεσσαλονίκης (7.15), του Farnborough Hall (7.21) και του Μουσείου Getty (7.22). Πιο τριγωνικό είναι το σχήμα του προσώπου του αγάλματος του Αιγίου (7.57) και της Συλλογής Lecca Ducagini (7.30), η οποία, παρά το γεγονός ότι δεν κλίνει προς τα κάτω και ότι είναι δυσανάλογα μικρή σε σχέση με τον κορμό, αποτελεί, όπως θα αποδειχθεί, ελεύθερη επανάληψη του τύπου. Πιο γωνιώδες είναι το περίγραμμά του προσώπου στα αντίγραφα της Villa Albani (7.12) και του Petworth House (7.18) και πιο ραδινό στις κεφαλές της Νάπολης (7.17), της Κοπεγχάγης (7.19), της Πετρούπολης (7.20) και του Ναυαγίου των Αντικυθήρων (7.1).

Το σχήμα που παραδίδεται στα περισσότερα αντίγραφα είναι ωοειδές, με σχετικά επίπεδες παρειές, από τις οποίες η αριστερή είναι πιο επίπεδη λόγω της στροφής και της κλίσης της κεφαλής προς τα κάτω και αριστερά. Το σαγόι είναι γεμάτο και το στόμα σχετικά μικρό με χείλη σαρκώδη, ελαφρώς μισάνοικτα και χωρισμένα μεταξύ τους από μία αυλακιά. Η μύτη σώζεται μόνο στα αντίγραφα του ναυαγίου των Αντικυθήρων (7.1), του Petworth House (7.18) και –συγκολλημένη– στο αντίγραφο της Villa Albani (7.12). Στο πρώτο και στο τρίτο αντίγραφο είναι μακριά, με πλατιά ράχη και ανοικτά περύγια και δεσπόζει στο πρόσωπο. Τα ίδια χαρακτηριστικά υπάρχουν στην παραλλαγή του Αιγίου (7.57). Πιο στενή είναι η μύτη στο αντίγραφο του Petworth House (7.18). Διακριτικά αποδίδονται οι ρινοπαρειικές πτυχές στα περισσότερα από τα αντίγραφα. Τα μάτια είναι μεγάλα, με σχετικά στενά βλέφαρα, και σκιάζονται από τα μεγάλα τόξα των φρυδιών. Το μέτωπο είναι πλατύ και με προβεβλημένο το μετωπιαίο οστό. Η προβολή του δημιουργεί μία οριζόντια ρυτίδα, πλαστικά ή εγχάρακτα δηλωμένα, πιο έντονη ή πιο διακριτική, στα περισσότερα αντίγραφα της κεφαλής⁶⁴⁰.

Οι βόστρυχοι της κόμης, πιο κοντοί μπροστά και μακρύτεροι πίσω, δημιουργούν άτακτους μηνοειδείς και σιγμοειδείς σχηματισμούς. Το περίγραμμά τους αποδίδεται με περισσότερη ή λιγότερη ακρίβεια, ενώ η καμπύλη επιφάνειά τους χωρίζεται από αυλακίες. Ακριβέστερα αποδοσμένα ή λιγότερο ακριβή, καλύτερα ή χειρότερα διατηρημένα, τα αντίγραφα της κεφαλής παραδίδουν ένα σύστημα βοστρύχων, του οποίου οι χαρακτηριστικότεροι σχηματισμοί έχουν εντοπισθεί και αριθμηθεί στους **πίνακες 133-136**. Πρόκειται για τρεις μικρούς βοστρύχους, οι οποίοι καμπυλώνονται

⁶⁴⁰ Με όμοιο τρόπο είναι διαμορφωμένο το μέτωπο του αγάλματος του Ερμή της Ολυμπίας.

προς τα δεξιά στο κέντρο της πρώτης σειράς (αρ. 1), έναν μηνοειδή στη δεξιά πλευρά του μετώπου (αρ. 2), δύο βοστρύχους ένα μηνοειδή και ένα σιγμοειδή, επάνω από το σχηματισμό αρ. 1 (αρ. 3), έναν παρόμοιο με τον προηγούμενο σχηματισμό στο δεξιό κρόταφο (αρ. 4), έναν καμπύλο βόστρυχο πίσω από το δεξιό αυτί (αρ. 5), δύο σιγμοειδείς μπροστά από το αριστερό αυτί (αρ. 6) και έναν σιγμοειδή πίσω από αυτό. Από τους παραπάνω σχηματισμούς συναντώνται όλοι στην κεφαλή του Museo Barracco (7.13) και περισσότεροι ή λιγότεροι από αυτούς στα υπόλοιπα αντίγραφα. Αυτό οφείλεται είτε στην κατάσταση διατήρησης της κεφαλής, είτε στο γεγονός ότι τα συγκεκριμένα σημεία είναι καλυμμένα, όπως στην κεφαλή του Farnborough Hall (7.21), είτε στη λιγότερο ακριβή αντιγραφή του τύπου. Οι περισσότερες από τις συστάδες αυτές των βοστρύχων εμφανίζονται και μάλιστα αποδοσμένες με παρόμοιο τρόπο, στην κεφαλή των Αντικυθήρων (7.1) και στο πολύ καλής ποιότητας θραύσμα του Μουσείου Θεσσαλονίκης από τα Καλίνδοια (7.11). Συγκεκριμένα παρουσιάζονται και στα δύο έργα οι σχηματισμοί 1, 2 και 4, αλλά και μια σειρά άλλων βοστρύχων, που ταυτίζονται σχεδόν απόλυτα, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι και οι δύο κεφαλές είναι πιστά αντίγραφα του τύπου.

Κάποιοι από τους παραπάνω σχηματισμούς εμφανίζονται και στις κεφαλές των αγαλμάτων της Συλλογής Lecca Ducagini (7.30), του Αιγίου (7.57) και της Χαλκίδας (7.44), επιτρέποντάς μας να χαρακτηρίσουμε τις κεφαλές αυτές ελεύθερες επαναλήψεις του τύπου. Επίσης ανάγλυφα αποδίδονται οι μακριοί ίουλοι, οι οποίοι αποτελούνται από σιγμοειδείς βοστρύχους. Κοινό χαρακτηριστικό σε όλα σχεδόν τα αντίγραφα στα οποία σώζονται οι ίουλοι, είναι πως ο δεξιός αποδίδεται σε πιο υψηλό ανάγλυφο, ενώ ο αριστερός πιο πρόστυπα. Αυτό το φαινόμενο δικαιολογείται από τη στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά και την κλίση της προς τα κάτω. Εξαιρέσεις αποτελούν οι κεφαλές του Petworth House (7.18), στην οποία δεν αποδίδονται οι ίουλοι, του Farnborough Hall (7.21), στην οποία αποδίδονται σε εξίσου υψηλό ανάγλυφο και της Κοπεγχάγης, στην οποία η ανάγλυφη απόδοση του αριστερού ίουλου, δίνει την εντύπωση ότι οφείλεται σε νεότερη επέμβαση. Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις μπορούμε να θεωρήσουμε πιστότερα αντίγραφα του τύπου της κεφαλής την ομάδα Αντικυθήρων (7.1), Θεσσαλονίκης (7.11), Museo Barracco (7.13), Μονάχου (7.10), Φραγκφούρτης (7.14), Θεσσαλονίκης (7.15) και

από τα αντίγραφα του κορμού αυτά του Λούβρου (7.2), του Μονάχου (7.25) και της Φλώρινας (7.5).

Στον ευρύτερο τύπο θα πρέπει να ενταχθούν και θωρακοφόροι ανδριάντες, οι οποίοι φέρουν ιμάτιο που αντιγράφει πιστά ή με κάποιες παραλλαγές το σχήμα του τύπου Ερμή Richelieu και αντιγράφουν σε γενικές γραμμές το μοτίβο στήριξης και τη θέση του αριστερού χεριού. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μεταξύ άλλων και το άγαλμα θωρακοφόρου, πιθανόν του Αυγούστου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης⁶⁴¹ (πίν. 7α,β,γ), του οποίου το ιμάτιο και το αριστερό χέρι αντιγράφουν με ακρίβεια τον εξεταζόμενο τύπο και ο κορμός θωρακοφόρου, πιθανόν του Αδριανού, στο ίδιο μουσείο, του οποίου το ιμάτιο αντιγράφει τα ίδια στοιχεία σε γενικές γραμμές⁶⁴².

Η εικόνα του τύπου ολοκληρώνεται από μία ομάδα κατοπτρικών μεταπλάσεων και επαναλήψεων του τύπου, η οποία χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία. Πρόκειται για έργα, συνήθως εκλεκτικά, που μεταφέρουν κατοπτρικά τον κορμό του εξεταζόμενου τύπου ή κάποιου συγγενικού προς αυτόν, όπως ο Ερμής Άνδρου-Farnese, και του προσθέτουν στον αριστερό ώμο ιμάτιο, το οποίο αντιγράφει με περισσότερη ή λιγότερη ακρίβεια το μοτίβο του ιματίου του Ερμή Richelieu. Στην κατηγορία αυτή ανήκει κορμός στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese με ιμάτιο τύπου Ερμή Richelieu και υπολείμματα κηρυκείου στον αριστερό βραχίονα (πίν. 131ε, στ). Ο κορμός αυτός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για το συνδυασμό των δύο τύπων όσο και για το ερμαϊκό του σύμβολο⁶⁴³. Στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθούν ακέφαλο άγαλμα, ο επονομαζόμενος Σίσσυφος II, από το σύνταγμα του Δαόχου στους Δελφούς⁶⁴⁴, ο ανδριάντας του Λικινίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σίδης⁶⁴⁵, το αγαλμάτιο του

---

⁶⁴¹ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2663. Γλυπτά Α.Μ.Θ. II, 102κ.ε. αρ.242 (Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού), εικ.688-692

⁶⁴² Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1527+1529. Γλυπτά Α.Μ.Θ. II, 140 κ.ε. αρ.261 (Θ.Στεφανίδου-Τιβεριού), εικ.776-780

⁶⁴³ Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 13750.

⁶⁴⁴ Picard- De la Coste Messeliere, Fouilles de Delphes IV, πίν.62. E.M.Gardiner, K.K. Smith, AJA. 1909, 455 εικ.8

⁶⁴⁵ Inan- Rosenbaum I, αρ.63, πίν. 4.

Ερμή στο Εθνικό Μουσείο του Arezzo⁶⁴⁶ και πιθανόν κορμός στο Museo Nazionale Romano, του οποίου όμως είναι αποκρουσμένο το απόπτυγμα του ιματίου⁶⁴⁷. Τέλος στην παραπάνω κατηγορία –και όχι στα αντίγραφα του εξεταζόμενου τύπου– ανήκουν οι ανδριάντες του Γάιου και του Λούκιου Καίσαρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου⁶⁴⁸ (πίν. 132α, β), του Λούκιου Καίσαρα στη Θάσο, το αγαλμάτιο του Ερμή στο Ermitage⁶⁴⁹ και ο εικονιστικός ανδριάντας με μη συνανήκουσα κεφαλή του Τραϊανού στο Palazzo Colonna⁶⁵⁰, του οποίου ο κορμός παρουσιάζει ομοιότητες με αυτόν του Ερμή της Αταλάντης⁶⁵¹ και το ιμάτιό του με το αγαλμάτιο του Ermitage.

Από τον αγαλματικό τύπο του Ερμή Richelieu θα πρέπει να αποσυσχετισθούν τα ακόλουθα αποσπασματικά σωζόμενα αγάλματα, οποία είχαν περιληφθεί σε παλαιότερους καταλόγους αντιγράφων του τύπου: α) κορμός στο Λατερανό⁶⁵², ο οποίος δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με τον εξεταζόμενο τύπο, β) κορμός από τη Γόρτυνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, ο οποίος είναι αντίγραφο του τύπου του Ερμή Ρώμης Σεβίλλης⁶⁵³, γ) ακέφαλο άγαλμα από τη Γόρτυνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, το οποίο είναι αντίγραφο ελληνιστικού αγαλματικού τύπου Ερμάνουβι⁶⁵⁴ και δ) η κεφαλή στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης⁶⁵⁵.

Στη συνέχεια παρατίθενται **μετρολογικά στοιχεία** από αντίγραφα και παραλλαγές του τύπου:

---

⁶⁴⁶ P.Bocci Pacini-S. Nocentini Sbolci, Museo Nazionale di Arezzo, αρ. 18648, πίν.21a-d

⁶⁴⁷ MusNazRom I/2, 275κ.ε. αρ.3 (D.Candilio), 276 εικ.IV,3

⁶⁴⁸ Maderna, 236 κ.ε. αρ. H17, H18, πίν.30. 1,2

⁶⁴⁹ O.Waldhauer, Die antiken Skulpturen der Ermitage 2. (1931), 10 αρ. 97, πίν. X αρ.97

⁶⁵⁰ EA 1138. Maderna, 243 αρ. H 25, πίν. 31 εικ. 3

⁶⁵¹ Maderna, όπ.π.

⁶⁵² Ρώμη, Λατερανό. E.A. 2118

⁶⁵³ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.ευρ. 207 . LIMC V λ. Hermes, 367 αρ. 949 b. I.Romeo,E.C.Portale, Gortina III: Le Sculture (1998), 70 κ.ε.αρ.5, πίν.IIIa

⁶⁵⁴ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.ευρ. 411. LIMC V λ. Hermes, 367 αρ. 949 a. I.Romeo, E.C.Portale, Gortina III: Le Sculture (1998), 84 κ.ε.αρ.16, πίν.VIIc

⁶⁵⁵ Βοστώνη, MFA 1974.522. Comstock-Vermeule, Sculpt Boston 102 αρ.157. LIMC V λ. Hermes, 367 αρ. 948 c

	Ύψος συνολικό	Απόσταση σφαγής λαιμού– ηβ. τριγώνου	Απόσταση σφαγής λαιμού - οφαλού
Άγ. Αντικυθήρων	1,93μ.		
Άγ. Λούβρου	1,90μ.		
Κορ. Villa Albani	Σωζ. 0,82μ. (ca. 1,85μ.)		0,40μ.
Κορ. Φλώρινας	Σωζ. 1,24μ. (ca. 1,90μ.)	0,59μ.	0,44μ.
Κορ. Μεσσήνης	Σωζ. 1,20μ. (ca. 1,90μ.)		
Ανδρ. Νάπολης (23)	Σωζ. 1,41 (ca. 1,85μ.)		
Ανδρ. Μονάχου	Σωζ. 1,672μ. (ca. 1,92)	0,57μ.	0,41μ.
Ανδρ. Νάπολης (26)	1,95μ.	0,57μ.	0,42μ.
Ανδρ. Νάπολης (27)	1,89μ.		
Ανδρ. Κοπεγχάγης	1,95μ.		
Αν. Lecca-Ducagini	Σωζ. 1,3(ca.1,85μ.)		
Αν. Ηρακλείου	1,80μ.	0,48	0,325μ.
Αν. Γόρτυνας	2,03μ.	0,655μ.	0,49μ.

Κεφαλές	Ύψος κεφαλής	Μήκος στόματος
Αγ. Αντικυθήρων	25,5 εκ.	4,5 εκ.
Μονάχου	27,7 εκ.	4,2 εκ.
Φρανκφούρτης	26 εκ.	
Θεσσαλονίκης	25 εκ.	
Νάπολης (16)	27 εκ.	
Κοπεγχάγης	27 εκ.	
Πετρούπολης	22 εκ.	
Petworth House	28,8 εκ.	
Farnborough Hall	28 εκ. (με το κράνος)	

Malibu	Σωζ. 0,36 εκ. (ca. 29 εκ.)	
Ολυμπίας	25 εκ. (εικονιστική)	
Αν. Ηρακλείου	27 εκ. (εικονιστική)	
Αν. Γόρτυνας	26 εκ. (εικονιστική)	

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω διαθέσιμα μετρολογικά στοιχεία, που αφορούν ορισμένα μόνον από τα έργα που απαρτίζουν τον τύπο, το πρωτότυπο, το οποίο αντιγράφηκε στις περισσότερες περιπτώσεις με ακρίβεια, είχε ύψος μεγαλύτερο του φυσικού, γύρω στο 1,90 μ., και ύψος κεφαλής περίπου 25 εκ. Οι εικονιστικοί ανδριάντες διαφοροποιούνται ελαφρώς ως προς το ύψος τους, παρόλα αυτά οι κεφαλές τους έχουν το ίδιο ύψος με αυτό των πιστών αντιγράφων. Μεγαλύτερο του φυσικού ήταν το ύψος της συντριπτικής πλειοψηφίας των αντιγράφων του τύπου. Εξαιρέσεις αποτελούν το «σχεδόν φυσικού ύψους» ακέφαλο άγαλμα από την Έφεσο στο Βρετανικό Μουσείο (7.9)⁶⁵⁶, το άγαλμα της Χαλκίδας (7.44) και ο κορμός της Μπίτολα (7.36), έργα τα οποία είναι μικρότερα του φυσικού, και τα αγαλμάτια της Πάρου (7.46), του Βατικανού (7.53), του Τρέντο (7.54), και της Καβάλας (7.55), τα οποία αποτελούν παραλλαγές και επαναλήψεις του τύπου.

Χρονολόγηση του πρωτοτύπου

Σχετικά με τη χρονολόγηση του πρωτοτύπου του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu έχουν διατυπωθεί πολλές, διαφορετικές μεταξύ τους απόψεις, κυρίως μέχρι τη δημοσίευση των ευρημάτων του ναυαγίου των Αντικυθήρων, στα οποία ανήκε και ένα ελληνιστικό αντίγραφο του εξεταζόμενου τύπου, με ιδεαλιστική κεφαλή (7.1) Οι απόψεις των μελετητών πριν από αυτήν συνοψίζονται στο άρθρο του L.Mariani του 1907, στο οποίο αναφέρεται ότι όλοι συμφωνούν πως το πρωτότυπο ήταν ένα χάλκινο άγαλμα του 4^{ου} αι. π.Χ. καθώς και η άποψή του σχετικά με την απόδοση του πρωτοτύπου στο Λύσιππο⁶⁵⁷.

⁶⁵⁶ M.Aurenhammer, Die Skulpturen von Ephesos, Idealplastik I (1990),193.

⁶⁵⁷ L.Mariani, Ausonia 2, 1907, 219 κ.ε.

Ο πρώτος που παρατήρησε την ομοιότητα του αγάλματος με «τον τύπο του Ερμή του Αιγίου», πριν από τη συντήρησή του, και παρέθεσε φωτογραφία του Ερμή Richelieu του Λούβρου για σύγκριση ήταν ο Σβορώνος⁶⁵⁸. Μετά την οξυδερκή αυτή παρατήρηση ακολούθησε η δημοσίευση του, θεμελιώδους για τη μελέτη του τύπου, άρθρου του G.Lippold το 1911⁶⁵⁹. Ο συσχετισμός των αγαλμάτων των Αντικυθήρων και του Ερμή Richelieu με μία ομάδα κεφαλών, καθώς και η κατάρτιση του πρώτου καταλόγου αντιγράφων του αγαλματικού τύπου, εγκαινίασε ουσιαστικά τη μελέτη του. Η χρονολόγηση που πρότεινε ο G.Lippold για το πρωτότυπο, μετά από το συσχετισμό του με τα αγάλματα του αναθήματος του Δαόχου Β΄ στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς και ιδιαίτερα με τον ανδριάντα του Αγία, ήταν το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και συγκεκριμένα λίγο μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., πιθανόν γύρω στο 340π.Χ.

Από τους επόμενους μελετητές διαφορετική άποψη διατύπωσε η D.Arnold, η οποία το χρονολόγησε στο 360 π.Χ., θεωρώντας τη δημιουργία της Αφροδίτης Κνιδίας και του Ηρακλή Lansdowne terminus ante quem για το πρωτότυπο του Ερμή Richelieu, και του Δισκοβόλου του Ναυκύδη και της Αφροδίτης της Επιδαύρου terminus ante quem⁶⁶⁰. Με την άποψή της συμφώνησαν η B.Vierneisel-Schlörb⁶⁶¹, η C.Maderna⁶⁶², ο G.Siebert και ο J.Raeder⁶⁶³. Η C.Maderna βασισμένη στη στυλιστική ανάλυση, ιδιαίτερα του Αγία, θεωρεί το πρωτότυπο του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu προγενέστερο του αναθήματος του Δαόχου και τοποθετεί τη δημιουργία του πρωτοτύπου στη δεκαετία 360-350 π.Χ.⁶⁶⁴. Συνολικά οι προτάσεις σχετικά με τη χρονολόγηση του πρωτοτύπου του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu κυμαίνονται μεταξύ 360 και 330 π.Χ.

Οι ομοιότητες που παρουσιάζει ο εξεταζόμενος αγαλματικός τύπος με αυτόν του Ερμή Βερολίνου-Pitti, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 410-400 π.Χ., είναι πολλές.

---

⁶⁵⁸ Svoronos, Das Athener Nationalmuseum, 73 αρ.35, πίν. XV,1.

⁶⁵⁹ Lippold, JDI 26, 271κ.ε.

⁶⁶⁰ Arnold, Polykletnachfolge, 186 κ.ε.

⁶⁶¹ Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMunche II, 286

⁶⁶² Maderna, 83.

⁶⁶³ Πβ.Παπαζαφειρίου, όπ.π.145 κ.ε.

⁶⁶⁴ C.Maderna στο Bol, Bildhauerkunst II, 318 (με αναλυτική σύγκριση μεταξύ των τύπων Βερολίνου-Pitti και Richelieu.

Σημαντικότερες είναι ο τρόπος στήριξης και ο τονισμός της αριστερής πλευράς της σύνθεσης με την τοποθέτηση του ιματίου και τη στροφή της κεφαλής. Βασικές διαφορές τους είναι η μεγαλύτερη απόσταση ανάμεσα στα πέλματα του Ερμή Richelieu, η οποία προκαλεί μεγαλύτερη χαλάρωση και πιο έντονα σιγμοειδή στάση στον κορμό, και ο διαφορετικός σχηματισμός του ιματίου. Η δημιουργία του Ερμή Richelieu προϋποθέτει αυτήν του Ερμή Βερολίνου-Pitti⁶⁶⁵. Δικαιολογημένα η C.Maderna θεωρεί τη δημιουργία του Ερμή του Ναυκύδη terminus post quem για τη χρονολόγηση του εξεταζόμενου τύπου και terminus ante quem τον Ηρακλή Lansdowne⁶⁶⁶, το πρωτότυπο του οποίου αποδίδεται στον κύκλο του Σκόπα. Επομένως η χρονολόγηση του τύπου Ερμή Richelieu λίγο πριν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., γύρω στο 360-350 π.Χ., θα πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανή.

Η ομοιότητα της όλης σύνθεσης του Ερμή Richelieu με τον Ερμή του Ναυκύδη και της κεφαλής του με την κεφαλή του Δισκοβόλου του Ναυκύδη, συνδέει άμεσα το πρωτότυπο του εξεταζόμενου τύπου με την Πολυκλείτεια παράδοση και την Πελοπόννησο. Πιθανοί δημιουργοί του πρωτοτύπου του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu θεωρήθηκαν ο Κλέων, ο Άλυπος ο Σικυώνιος⁶⁶⁷ και ο Πολύκλειτος III, γλύπτες της όψιμης φάσης της σχολής του Πολυκλείτου «στο δρόμο προς τον Λύσιππο»⁶⁶⁸. Η προσγραφή του έργου αυτού σε κάποιον καλλιτέχνη για το έργο του οποίου δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία, είναι παρακινδυνευμένη⁶⁶⁹. Θα πρέπει επομένως να περιορισθούμε για την ώρα στη σύνδεση του με τον κύκλο των συνεχιστών του έργου του Πολυκλείτου.

Παραμένει πάντως άξιο λόγου το γεγονός ότι, παρόλο που ο αγαλματικός τύπος του Ερμή Richelieu αντιγράφηκε και επαναλήφθηκε περισσότερο από κάθε άλλο τύπο του Ερμή στους ρωμαϊκούς χρόνους, την εποχή της δημιουργίας του πρωτοτύπου του, τον 4^ο αι. π.Χ., δεν επαναλαμβάνεται παρά μόνο σε ελάχιστες επιτύμβιες στήλες. Καθώς μάλιστα διαφέρει τόσο το μοτίβο στήριξης όσο και η στροφή της κεφαλής του εικονιζόμενου νεκρού, δεν είναι απίθανο να

---

⁶⁶⁵ Βλ.Βιβλιογραφία για τον τύπο Ε.Βερολίνου-Pitti: παραπάνω, σ.127.

⁶⁶⁶ Πβ. Arnold, Polykletnachsfolge, 185 κ.ε. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, όπ.π. Maderna, όπ.π.

⁶⁶⁷ Arnold, Polykletnachsfolge, 187κ.ε.

⁶⁶⁸ A.Linfert στο Kreikenbom, Polyklet, 609 κ.ε. αρ.134.

⁶⁶⁹ Πβ. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 285 κ.ε. Maderna, 83.

επαναλαμβάνουν κάποιον άλλο σύγχρονο αγαματικό τύπο με παρόμοιο τύπο ιματίου ή να προστέθηκε σε αυτόν το γνωστό μοτίβο του ιματίου του τύπου Ερμή Richelieu. Ενδιαφέρουσα για το λόγο αυτό είναι η επιτύμβια στήλη στο Εθνικό Μουσείο αρ. 1980 με την επιγραφή «Πάμφιλος Λαμπίτου Μιλήσιος» (πίν. 137 α, β), η οποία χρονολογείται στο διάστημα 390-365π.Χ. Το νεκρό αγόρι που απεικονίζεται να κρατά με το δεξιό του χέρι πουλί, το οποίο προσπαθεί να φθάσει ένας μικρός σκύλος, επαναλαμβάνει τον κορμό και τη θέση των χεριών του τύπου Ερμή Richelieu. Διαφέρουν το μοτίβο στήριξης και η στροφή της κεφαλής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ιμάτιο που πέφτει επάνω στον αριστερό του ώμο, τυλίγεται γύρω από τον πήχη και πέφτει κάθετα μέχρι το την αρχή της κνήμης, σε ένα σχηματισμό που επαναλαμβάνει το μοτίβο-σήμα κατατεθέν του εξεταζόμενου τύπου. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί στη σκέψη ότι εάν είναι σωστή η προτεινόμενη χρονολόγηση της στήλης, τότε το πρωτότυπο που αντιγράφει η στήλη του Λαμπίτου θα πρέπει να χρονολογηθεί πριν από το 365 π.Χ. και βρισκόταν πιθανότατα στην Αθήνα. Συμπεραίνουμε επομένως ότι προϋπήρχε άγαλμα με παρόμοιο μοτίβο ιματίου πριν από τη δημιουργία του τύπου Ερμή Richelieu, το οποίο υιοθέτησε ο δημιουργός του τύπου.

Τον ίδιο προγενέστερο τύπο ιματίου επαναλαμβάνει μία ακόμη αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια στήλη στο Εθνικό Μουσείο αρ. 746 στην οποία απεικονίζεται εφηβική μορφή, που η κεφαλή της θυμίζει τον τύπο Ερμή Άνδρου-Farnese, όπως αναφέρει ο A.Pasquier⁶⁷⁰, το ιμάτιό της όμως επαναλαμβάνει το μοτίβο του τύπου Ερμή Richelieu. Στον ίδιο τύπο επίσης απεικονίζεται γενειοφόρα ανδρική μορφή σε επιτύμβια στήλη του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βουδαπέστης⁶⁷¹, το σχήμα όμως του κόλπου της απεικονίζεται πιο απλουστευμένο (πίν. 137γ).

---

⁶⁷⁰ A.Pasquier στο Praxitèle, 269 εικ.178, 270.

⁶⁷¹ Βουδαπέστη, Μουσείο Καλών Τεχνών αρ.2.957. Απική επιτύμβια στήλη του τέλους του 4^{ου} αι. μ.Χ. με παράσταση δεξίωσης γυναίκας και γενειοφόρου άνδρα. (ύψ.1,68 μ.) H.C.Hallett, The Roman Nude, Heroic Portrait Statuary 200 BC – AD 300 (2005), 28 εικ.15, 29.

Ερμηνεία του πρωτοτύπου

Ένα από τα πιο ακανθώδη προβλήματα που έχουν τεθεί σχετικά με τον εξεταζόμενο τύπο είναι αν το πρωτότυπο ήταν απεικόνιση του Ερμή ή κάποιου άλλου προσώπου. Ο προβληματισμός αυτός οφείλεται στο γεγονός ότι σε εικονιστικούς ανδριάντες, που αποτελούν παραλλαγές του τύπου, απεικονίζονται σύμβολα με πολεμικό χαρακτήρα, κυρίως ξίφη. Το γεγονός αυτό οδήγησε την B.Vierneisel-Schlörb⁶⁷² και τον H.Wrede⁶⁷³ στη διατύπωση της θεωρίας ότι το πρωτότυπο δεν απεικόνιζε τον Ερμή αλλά ήταν επιτύμβιο άγαλμα κάποιου θνητού. Ως ενισχυτικό επιχείρημα προς την κατεύθυνση αυτή αναφέρει ο H.Wrede την περίπτωση του νέου της Ερέτριας, ο οποίος μετατράπηκε με την προσθήκη ενός ιματίου σε άγαλμα ενός νέου. Το επιχείρημα αυτό δεν ευσταθεί, αφού όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, το συγκεκριμένο άγαλμα είναι ένα εκλεκτικό έργο, για το σώμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε ένας γνωστός αγαλματικός τύπος, αυτός του Αισχίνη, και μόνον η κεφαλή παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με την κεφαλή του τύπου Ερμή Richelieu. Παρόλα αυτά η παρουσία συμβόλων που δε σχετίζονται με τον Ερμή σε περισσότερα αντίγραφα του τύπου, καθιστά απαραίτητη τη συνολική παρουσίαση των νέων δεδομένων πριν από την εξαγωγή οποιουδήποτε συμπεράσματος.

Από το σύνολο των αντιγράφων και παραλλαγών του τύπου σύμβολα σώζονται σε μικρό σχετικά αριθμό. *Σύμβολα σχετικά με τον Ερμή* σώζονται σε δεκατρία από αυτά. Συγκεκριμένα *κηρύκειο* κρατούν στο αριστερό τους χέρι το αντίγραφο του Λούβρου (7.1), το ακέφαλο άγαλμα από το ηρώο στο Παλατιανό του Κιλκίς (7.35), ο εικονιστικός ανδριάντας στο Μουσείο της Νάπολης (7.27), ο κορμός της Μπίτολα (7.36), η παραλλαγή του Αιγίου (7.57) και το αγαλμάτιο του Τρέντο (7.54). Στο αγαλμάτιο του Βατικανού (7.53) το κηρύκειο απεικονίζεται μπροστά στο στήριγμα. Σε

---

⁶⁷² Vierneisel-Schlörb, *KatSkulptMünchen II*, 286 κ.ε.

⁶⁷³ H.Wrede, *Consecratio in formam deorum. Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit* (1981), 273 σημ.24: "So konnte der Typus des "Hermes" Richelieu bereits um 100 v.Chr. durch das einfache Hinzufügen eines Gewandes zum Jüngling von Eretria umgebildet werden."

ορισμένα από τα παραπάνω αντίγραφα μαζί με το κηρύκειο παρουσιάζεται και κάποιο άλλο σύμβολο, κυρίως το *βαλάντιο*. Βαλάντιο κρατούν με το αριστερό τους χέρι τα αγάλματα της Σίδης (7.8) και του Αιγίου (7.57), καθώς και το αγαλμάτιο του Βατικανού (7.53) στο οποίο έχει προστεθεί και το κέρας της αφθονίας, ταιριαστό με το σύνολο των συμβόλων του Ερμή Κερδώου, ο οποίος είναι ιδιαίτερα αγαπητός στους Ρωμαϊκούς χρόνους⁶⁷⁴. Τέλος μία λύρα απεικονίζεται μπροστά στο στήριγμα του αγάλματος του Βερολίνου (7.38), μία χελώνα στο αγαλμάτιο της Καβάλας (7.55) και ένα κριάρι στο αγαλμάτιο του Τρέντο (7.54).

Σε τέσσερα αντίγραφα και παραλλαγές απεικονίζεται ή δηλώνεται *ξίφος*. Συγκεκριμένα στους κορμούς της Μεσσήνης (7.23) και του Καπιτωλίου (31) το αριστερό χέρι κρατούσε τη λαβή του ανεστραμμένου ξίφους, το οποίο ακουμπούσε στο βραχίονα. Στο ακέφαλο άγαλμα του Κιλκίς (7.35) είναι το δεξιό χέρι που κρατά τη λαβή του ξίφους, το οποίο είχε κατεύθυνση προς τα κάτω. Στο άγαλμα του Museo Nazionale Romano (7.34) απεικονίζεται ανάγλυφος κολεός ξίφους. Στα σύμβολα που σχετίζονται με τον πόλεμο περιλαμβάνεται και το *κράνος* που έχει προστεθεί στην προτομή του Farnborough Hall (7.21), καθώς και το κράνος που λειτουργεί ως στήριγμα στον ανδριάντα του Ηρακλείου (7.41). Σε ένα μάλιστα από τα παραπάνω αγάλματα *συνυπάρχουν σύμβολο του Ερμή και όπλο*: το ακέφαλο άγαλμα από το ηρώο στο Παλατιανό του Κιλκίς (7.35) κρατά κηρύκειο και ξίφος.

Σύμβολα που σχετίζονται με το *κυνήγι* απεικονίζονται στο ακέφαλο άγαλμα του Μονάχου (7.25) –ένας νεκρός λαγός– και στο ακέφαλο άγαλμα της Χαλκίδας (7.44) -ένας σκύλος. Τέλος στη μετάπλαση της Πάτρας (7.56) έχει αφαιρεθεί το χαρακτηριστικό ιμάτιο του τύπου και έχει αντικατασταθεί από λεοντή χαρακτηρίζοντας τη μορφή ως Ηρακλή⁶⁷⁵.

---

⁶⁷⁴ Είναι γνωστό ότι χάλκινα ειδώλια του Ερμή με πέτασο, ιμάτιο, κηρύκειο και βαλάντιο, συνήθως πολύ μικρών διαστάσεων, συνόδευαν πολύ συχνά τις ταφές στους ρωμαϊκούς χρόνους.

⁶⁷⁵ Η παρουσία του Ερμή και του Ηρακλή είναι πολύ συνηθισμένη στα ρωμαϊκά γυμνάσια και τις θέρμες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση συγχωνεύονται οι δύο μορφές σε μία. Στους ρωμαϊκούς χρόνους άλλωστε συχνά πρόσθεταν σε γνωστούς και δημοφιλείς αγαλματικούς τύπους σύμβολα που σχετίζονταν με άλλες μορφές, κυρίως θεούς, ανάλογα με τις ανάγκες και τις επιθυμίες του παραγγελιοδότη. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του αγάλματος τύπου Απόλλωνα Centocelle στη Σίδη (Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.266). J.Inan, *AntPl XII* (1973), 71κ.ε. εικ.2,3. Inan, *Side*, πίν.XXXIX 1-2, XX 1-2, XXXI 1-2.), στο οποίο προστέθηκαν κηρύκειο και βαλάντιο, και οι κεφαλές του τύπου Δισκοφόρου του Πολυκλείτου στο Βερολίνο (Staatliche

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις γίνεται φανερό ότι τα διάφορα σύμβολα στην πλειοψηφία τους προστέθηκαν εκ των υστέρων, για να τονίσουν κάποια ιδιότητα του νεκρού ή του τιμώμενου προσώπου, ανάλογα με την περίπτωση. Ειδικά το ξίφος, το συνηθέστερο μη ερμαϊκό σύμβολο, παρουσιάζεται με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο. Δύο φορές μόνο παρουσιάζεται με τον ίδιο τρόπο, κρατημένο από τη λαβή του ξίφους ανάποδα, στους κορμούς της Μεσσήνης και του Καπιτωλίου. Το μοτίβο όμως αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνιστική εποχή σε ανδριάντες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως αυτός του 3^{ου} αι. π.Χ. στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης⁶⁷⁶. Επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο του πρωτοτύπου.

Αντίθετα τα ερμαϊκά σύμβολα και ειδικά το κηρύκειο παρουσιάζεται περισσότερες φορές. Το γεγονός αυτό κάνει πιθανότερη την υπόθεση ότι το πρωτότυπο παρουσίαζε τον Ερμή. Από τα σύμβολα αυτά όμως το μόνο που πιθανόν κρατούσε αρχικά είναι το κηρύκειο και μάλιστα με την οκτώσχημη απόληξή του προς τα κάτω. Η θέση των δακτύλων του αριστερού χεριού στο επιτύμβιο άγαλμα του ηρώου του Παλατιανού στο Μουσείο του Κιλκίς θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποδίδει πιστότερα το στοιχείο αυτό του πρωτοτύπου. Αντίθετα η τοποθέτησή του κηρυκείου προς τα επάνω και κατά μήκος του αριστερού βραχίονα είναι πρακτική, η οποία ακολουθείται συνήθως σε μαρμάρινα αντίγραφα χάλκινων έργων. Τα υπόλοιπα ερμαϊκά σύμβολα, ακόμη και το βαλάντιο που εμφανίζεται σε περισσότερες περιπτώσεις, αποτελούν πιθανότατα προσθήκες των αντιγραφών των ρωμαϊκών χρόνων, οι οποίοι ένιωθαν την ανάγκη να τονίζουν, ορισμένες φορές με πληθωρικό τρόπο, τις ιδιότητες του δημοφιλούς στην εποχή τους θεού.

Αν λοιπόν το πρωτότυπο του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu απεικόνιζε θεό, τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε πιθανότατο ότι ο θεός αυτός ήταν ο Ερμής. Ένα επιπλέον επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η αναμφισβήτητη συγγένεια του εξεταζόμενου τύπου με τον προγενέστερο αγαλματικό τύπο του Ερμή του Ναυκύδη, του οποίου το πρωτότυπο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι απεικόνιζε τον

Museen αρ. Κ 146) και του τύπου Ηρακλή του Πολυκλείτου στη Βιέννη (Kunsthistorisches Museum αρ. I 828), στις οποίες προστέθηκαν φτερά.

⁶⁷⁶ Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 709. A.Pasinli, Istanbul Archaeological Museums (2005), 25 αρ.25, 26 εικ.25.

Ερμή⁶⁷⁷. Τέλος το μεγαλύτερο του φυσικού μέγεθος του αγαλματικού τύπου ενισχύει την υπόθεση ότι πρόκειται για τον Ερμή και όχι για το επιτύμβιο άγαλμα κάποιου θνητού.

Αντίγραφα και παραλλαγές

Χρονική διάρκεια και γεωγραφική διάδοση

Τα παραπάνω αντίγραφα και παραλλαγές του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu καλύπτουν μια ευρεία χρονική περίοδο, από την Ελληνιστική εποχή μέχρι και το 2^ο αι. μ.Χ. Αναλυτικότερα στην *Ελληνιστική εποχή* και συγκεκριμένα στον 3^ο αι. π.Χ. χρονολογείται η παραλλαγή της Πάρου (7.46), ενώ στον 1^ο αι. π.Χ. χρονολογούνται τρία αντίγραφα, το άγαλμα του ναυαγίου των Αντικυθήρων (7.1), ο κορμός της Μεσσήνης (7.23) και το άγαλμα του Βερολίνου (7.38). Από τα υπόλοιπα, δεκατρία χρονολογούνται στον 1^ο αι. μ.Χ. Είναι τα αγάλματα της Φλώρινας (7.5), του Μονάχου (7.25) και του Κιλκίς (7.35), οι δύο κεφαλές του Μουσείου Θεσσαλονίκης (7.11, 7.15), οι κεφαλές του Μονάχου (7.10), της Φραγκφούρτης (7.14), του Μουσείου Τορλόνια (7.16) και του Petworth House, και από τους εικονιστικούς ανδριάντες, οι τρεις της Νάπολης (7.24, 7.27, 7.28) και εκείνοι της Ολυμπίας (7.26) και του Ηρακλείου (7.41). Τέλος στο 2^ο αι. μ.Χ. δημιουργήθηκαν δεκατρία από τα αντίγραφα και τις παραλλαγές του τύπου: το άγαλμα του Ερμή Richelieu στο Λούβρο (7.2), ο κορμός της Villa Albani (7.3), της Τρίπολης (7.4), της Βαρσοβίας (Λούβρου) (7.32), οι κεφαλές της Κοπεγχάγης (7.19), του Ermitage (7.20), του Farnborough Hall (7.21) και του Μουσείου Getty (7.22), το ακέφαλο άγαλμα του Rhode Island (7.39) και οι εικονιστικοί ανδριάντες της Κοπεγχάγης (7.29) και της Γόρτυνας (7.42).

Από τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία των αντιγράφων μοιράζεται εξίσου στους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Οι περίοδοι κατά τις οποίες δημιουργήθηκαν τα περισσότερα αντίγραφα είναι στον πρώτο αιώνα η Ιουλιοκλαυδιανή εποχή και στο δεύτερο η εποχή του Τραϊανού και του Αδριανού. Το

---

⁶⁷⁷ Εκτός από τα ερμαϊκά σύμβολα που συνοδεύουν όλα σχεδόν τα αντίγραφα του τύπου, ήδη στον 4ο αι. π.Χ. (γύρω στο 330 π.Χ.) ο τύπος παρουσιάζεται σε αναθηματικό ανάγλυφο με τον Ερμή, τις Νύμφες και τον Πάνα από το Σπήλαιο των Νυμφών (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 4466, 4466α. Καλτσάς, Εθνικό, 221 αρ.459, εικ.)

γεγονός αυτό είναι δυνατό να ερμηνευθεί όχι μόνο με τη γενικότερη άνθηση της πλαστικής και αντιγραφικών εργαστηρίων στις περιόδους αυτές, αλλά και με τη χρησιμοποίηση του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu σε αγάλματα των υποψηφίων διαδόχων της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας, όπως ο Γάιος Καίσαρ, ο Λούκιος Καίσαρ, πιθανόν ο Δρούσος ο Νεότερος, ο Νέρων και ο Τιβέριος Γέμελλος⁶⁷⁸, και παραλλαγής της χαρακτηριστικού τύπου ιματίου του τύπου σε θωρακοφόρους ανδριάντες αυτοκρατόρων, όπως ο Τραϊανός⁶⁷⁹. Η τάση μίμησης του συρμού που δημιουργούσαν οι επίσημοι εικονιστικοί ανδριάντες των αυτοκρατόρων και των μελών των οικογενειών τους προκάλεσε την ευρεία χρήση του αγαλματικού τύπου ως προτύπου για τη δημιουργία εικονιστικών ανδριάντων. Επιπλέον η χρησιμοποίηση του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu για ανδριάντες επωνύμων συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι το πρωτότυπό του απεικόνιζε θεό. Παρόμοια περίπτωση είναι ο ανδριάντας του λεγόμενου Γερμανικού του Λούβρου (1.3), ο οποίος αποτελεί παραλλαγή με εικονιστικά χαρακτηριστικά του τύπου Ludovisi, που είναι βέβαιο ότι απεικόνιζε τον Ερμή.

Ευρεία είναι και η γεωγραφική διάδοση του αγαλματικού τύπου. Τα αντίγραφα και οι παραλλαγές των οποίων είναι γνωστός ο τόπος προέλευσης καλύπτουν μία έκταση που ταυτίζεται σχεδόν με τις σημαντικότερες επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ξεκινώντας από τα ανατολικά, τρία αντίγραφα, της Σίδης (7.8), του Βρετανικού Μουσείου (από την Έφεσο) (7.9) και του Μουσείου της Αντάλιας (από την Πέργη) (7.40), προέρχονται από τη *Μικρά Ασία*. Εντυπωσιακή πυκνότητα παρουσιάζουν τα αντίγραφα και οι παραλλαγές στη *ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας*: μία παραλλαγή και μία κλασικιστική επανάληψη στο Μουσείο της Καβάλας -από την Αμφίπολη (7.48) και την αρχαία Τόπειρο αντίστοιχα (7.55)-, δύο κεφαλές στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, η μία από τα Καλίνδοια (7.11) και η άλλη πιθανόν από τη Θεσσαλονίκη (7.15), τρία αντίγραφα στο Μουσείο του Κιλκίς (ένα ακέφαλο άγαλμα από το ηρώο του Παλατιανού (7.35) και δύο κορμοί από την αρχαία

---

⁶⁷⁸ Παπαζαφειρίου, 145 κ.ε.

⁶⁷⁹ Ανδριάντας του Τραϊανού στην Όστια : R.Calza – M.F.Squarciapino, Museo Ostiense (1962), 56,149, αρ. 3 (23), εικ. 33. π.β. M.Bieber, Ancient Copies (1977), 205 σημ.181 (όπου βιβλιογραφία και για τους ανδριάντες της Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg και του Μουσείου Fogg), εικ. 842. Για τον ανδριάντα του Τραϊανού στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg : F.Poulsen, Catalogue Ny Carlsberg, 377κ.ε., αρ. 543 (αρ.εισ. 1584), πίν. XXXXII.

Εύρωπο (7.7,7.8), ένας κορμός στο Μουσείο της Bitola (7.36) και ένας στο Μουσείο της Φλώρινας (7.5). Στην επαρχία αυτή ανήκε και η Στερεά Ελλάδα και η Εύβοια, από όπου και συγκεκριμένα από την Αταλάντη και την Ερέτρια προέρχονται δύο εκλεκτικές δημιουργίες που σχετίζονται με τον τύπο, ο Ερμής της Αταλάντης (7.58) και ο ιματιοφόρος νέος της Ερέτριας (πίν. 130α-γ). Από την *επαρχία της Αχαιΐας* προέρχονται ο κορμός της Μεσσήνης (7.23), ο εικονιστικός ανδριάντας της Ολυμπίας (7.26), η στήλη της Επιδαύρου (7.37), η παραλλαγή της Κορίνθου (πίν. 131 ε-στ) και από τον ευρύτερο τύπο οι ανδριάντες του Λούκιου και το Γάιου Καίσαρα (πίν. 132α-β). Στην *Κρήτη* βρέθηκαν δύο παραλλαγές, μία στη Χερσόνησο (7.41) και μία στην Ιεράπετρα (7.50). Από τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου προέρχονται τρεις παραλλαγές, μία από τη Θάσο (7.51), μία από τη Μήλο (7.38) και μία από την Πάρο (7.46). Από την *Ιταλία* προέρχονται δέκα αντίγραφα: ο κορμός (7.3) και η κεφαλή της Villa Albani (7.12), η κεφαλή του Μουσείου Torlonia (7.16), ο κορμός του Museo Nazionale Romano (7.34) και το αγαλμάτιο του Βατικανού στη Ρώμη (7.53), τρεις εικονιστικοί ανδριάντες (7.24, 7.27, 7.28) και μία κεφαλή από τη Νάπολη (7.17). Από την Ιταλική χερσόνησο προέρχονται και τα αγαλμάτια του Τρέντο (7.54) και του Αρέτσο. Τέλος από τη *Β.Αφρική* προέρχεται ο κορμός της Μεγάλης Λέπτιδας (7.4).

Παρά το τυχαίο των ευρημάτων, της άγνοιάς μας σχετικά με την προέλευση των υπολοίπων αντιγράφων και της πιθανής ύπαρξης πολλών ακόμη αδημοσίευτων αντιγράφων και παραλλαγών του τύπου σε αποθήκες μουσείων, εντυπωσιακός είναι ο συνολικός αριθμός των σωζόμενων αντιγράφων και χαρακτηριστική η κατανομή τους στις προαναφερθείσες περιοχές. Η πυκνότητά τους στην επαρχία της Μακεδονίας σχετίζεται πιθανότατα με τη συνήθεια του αφηρωισμού των νεκρών που επικράτησε στην περιοχή αυτή και το γεγονός ότι ο αγαλματικός τύπος του Ερμή Richelieu χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα για τη δημιουργία εικονιστικών ανδριάντων.

Χρήση αντιγράφων και παραλλαγών

Δυστυχώς δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα για τα περισσότερα από τα αντίγραφα του τύπου. Παραθέτουμε τα υπάρχοντα στοιχεία, ακόμη και αυτά που απλώς είναι πιθανά:

Επιτύμβια	Τιμητικά	Θέρμες	Ιερά	Βουλευτήριο
Κιλκίς (ηρώο)	Σίδης (:)	Τρίπολης (Leptis Magna)	Αγαλμάτιο Τρέντο (Ιερό Ερμή)	Ολυμπίας
Κιλκίς(Εύρωπος)	Μεσσήνης(:)	Geyre		
Κιλκίς(Εύρωπος)	Ολυμπίας (:)			
Επιδαύρου(στήλη)	Νάπολης (26)			
		Ηρακλείου (:)		
	Γόρτυνας (πραιώριο)			
Χαλκίδας (:)	Κορίνθου			
Βατικανού				
Αιγίου				
Αταλάντης				

Από τα παραπάνω στοιχεία γίνεται φανερό ότι τα αντίγραφα, οι παραλλαγές και οι επαναλήψεις του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου χρησιμοποιήθηκαν συχνά ως επιτύμβια αγάλματα, τιμητικοί ανδριάντες, στη διακόσμηση θερμών και σε ιερό του Ερμή. Για το θραύσμα των Καλίνδοίων στο Μουσείο Θεσσαλονίκης (7.15) δεν είναι δυνατό με βάση τον τόπο εύρεσής του να το συνδέσουμε με βεβαιότητα ούτε με κάποιο από τα βάθρα του Σεβαστείου, ούτε με το ιερό του Ερμή, το οποίο, όπως τεκμαίρεται από σειρά στοιχείων⁶⁸⁰, υπήρχε στην περιοχή.

Στους τιμητικούς θα πρέπει να συμπεριληφθούν ο εικονιστικός ανδριάντας της Ολυμπίας (7.26), που απεικονίζει πιθανότατα το γιο του Τιβέριου Δρούσο το νεότερο και βρέθηκε στο Βουλευτήριο, ο ανδριάντας της Χερσονήσου (7.41) και ο ανδριάντας του Αδριανού από το Πραιώριο της Γόρτυνας (7.42). Στους τιμητικούς – λατρευτικούς ανήκουν οι ανδριάντες που εικονίζουν τους πρίγκιπες της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας Γάιο και Λούκιο Καίσαρα (πίν. 132 α-β) σε παραλλαγή

⁶⁸⁰ Η λατρεία του Ερμή στην περιοχή των αρχαίων Καλινδοίων μαρτυρείται κατά τον ανασκαφέα κ.Κ.Σισμανίδη από βάση αναθήματος με την επιγραφή ΕΡΜΗΙ, από σφραγιδολίθους με τη μορφή του θεού και από πήλινο στρογγυλό πλακίδιο με ανάγλυφη απεικόνιση του Ερμή καθιστού σε βράχο, Νίκης που τον στεφανώνει και την επιγραφή «Παρνασού» (Κ.Σισμανίδης, ΑΕΜΘ 2005, 147κ.ε., 155 εικ.8).

του συγκεκριμένου αγαλματικού τύπου καθώς και ο αποσπασματικά σωζόμενος ανδριάντας νεαρού μέλους της ίδιας οικογένειας στη Μεγάλη Λέπτιδα⁶⁸¹ (7.4).

Οι τιμητικοί ανδριάντες ήταν, όπως είναι αυτονόητο, εικονιστικοί, ενώ για τις υπόλοιπες κατηγορίες και ιδιαίτερα για τους επιτύμβιους δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, αφού δε σώζονται οι κεφαλές. Κάποια στοιχεία σχετικά με το θέμα αυτό μπορούμε να αντλήσουμε από τις επιτύμβιες στήλες, οι οποίες πιθανότατα απεικονίζουν τέτοιου είδους ανδριάντες. Οι μορφές που επαναλαμβάνουν τον τύπο του Ερμή Richelieu πιστότερα ή λιγότερο πιστά στις στήλες της Επιδαύρου (7.37), του Εθνικού Μουσείου και της Θεσσαλονίκης αποτελούν πορτρέτα με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά. Τα πρόσωπα των νεκρών είναι στραμμένα προς το θεατή και παρουσιάζουν μόνο μια ελαφρά στροφή προς τα αριστερά, όπως συμβαίνει και στους εικονιστικούς ανδριάντες. Με τον τρόπο αυτό προβάλλεται το πρόσωπο του νεκρού⁶⁸². Απουσιάζουν και από τις τρεις τα γνωστά σύμβολα του τύπου. Στη στήλη του Εθνικού Μουσείου το παιδί κρατά ένα πουλί, μοτίβο πολύ αγαπητό ιδιαίτερα στις επιτύμβιες στήλες της κλασικής εποχής, και στη στήλη της Θεσσαλονίκης απεικονίζεται το μπροστινό τμήμα ενός αλόγου, του οποίου η παρουσία σε επιτύμβια μνημεία σχετίζεται με τον αφηρωισμό του νεκρού⁶⁸³. Επομένως είναι πιθανό και οι επιτύμβιοι ανδριάντες να έφεραν εικονιστικές κεφαλές. Το κηρύκειο και το βαλάντιο, όπου υπήρχαν, παραπέμπουν στον Ερμή, με τον οποίο ταυτιζόταν ο αφηρωισμένος νεκρός. Τέλος τα υπόλοιπα εικονογραφικά στοιχεία που συνοδεύουν τα αντίγραφα και τις παραλλαγές του εξαιρετικά διαδεδομένου αυτού αγαλματικού τύπου, αποδίδουν στην πλειοψηφία τους στους εικονιζόμενους πολεμική ανδρεία (ξίφη, θώρακας, κράνος).

---

⁶⁸¹ Παπαζαφειρίου, 146 κ.ε., 287 κ.ε. EP 3 (Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, χωρίς αρ. ευρ., πίν.31).

⁶⁸² Εξάιρεση αποτελεί η μορφή που επαναλαμβάνει τον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο σε σαρκοφάγο με παράσταση της επιστροφής του Πρωτεσίλαου στη γη, στη S.Chigara της Νεάπολης (Ι.Θ.Κακριδή, Ελληνική Μυθολογία, τ.3, 126,127 εικ.68), η οποία στρέφει την κεφαλή προς τα δεξιά της, προς τη μορφή που καταφθάνει με διασκελισμό.

⁶⁸³ Μ.Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Α.Καγιούλη, Α.Καϊάφα, Ε.Χριστοδουλίδου, ΑΕΜΘ 20, 2006, 286 εικ.8. Αναλυτικά για τη σχέση του αλόγου με αναθηματικά ανάγλυφα και μνημεία αφηρωισμού : Εμμ.Βουτυρά, «Ηφαιστίων ήρωες», Εγνατία 2, 1990, 145κ.ε. (με σχετική βιβλιογραφία). Πβ. Ι.Ακαμάτη, Οινηρός θεράπων εκ Πέλλης, ΑΓΑΛΜΑ. Μελέτες για την Αρχαία Πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη (2001), 252 σημ.24. Ηρωικό ανάγλυφο Αχιλλέα στο Εθνικό Μουσείο (αρ.1450) από τη Λουκού: R.Goette, Heroenreliefs von Herodes Atticus für seine Trophimoi, Άγαλμα, όπ.π. 424 κ.ε. εικ. 8,9.

8. ΕΡΜΗΣ BARBERINI

Αντίγραφα

1. Κορμός. Palestrina, Palazzo Barberini
2. Κορμός (με μη συνανήκουσα κεφαλή), Βατικανό, Galleria delle Statue

Μεταπλάσεις

3. Άγαλμα. Τύνιδα, Μουσείο Bardo (Alaoui)
4. Κορμός. Ρώμη, Villa Albani

Επανάληψη

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Ανάγλυφος κίονας Αρτεμισίου της Εφέσου

Βιβλιογραφία για τον τύπο

Arnold, Polykletnachfolge, 215, 228, 281, πίν. 28 a,b. LIMC V, λ.Hermes, 366 αρ. 937, πίν. 275. Παπαζαφειρίου, 111 σημ. 459.

Κατάλογος αντιγράφων

8.1. Κορμός. Palestrina, Palazzo Barberini, χωρίς αριθμό ευρετηρίου(πίν. 139α-γ)

Arnold, Polykletnachfolge, 281 P1, πίν. 28 a. LIMC V, λ.Hermes, 366 αρ. 937.

Παπαζαφειρίου, 111 σημ. 459.

Δε σώζονται η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το ανδρικό μέλος, το δεξιό σκέλος κάτω από τη μέση του μηρού, το αριστερό κάτω από την αρχή του γόνατου και τμήμα της παρυφής του ιματίου. Αποκρούσεις υπάρχουν κυρίως στην μπροστινή επιφάνεια του κορμού.

Ο κορμός στηρίζεται στο δεξιό σκέλος και προβάλλει το αριστερό άνετο σκέλος. Η αντιστήριξη προκαλεί έντονη κάμψη του κορμού προς τα δεξιά και την τοποθέτηση του δεξιού ώμου πιο χαμηλά από τον αριστερό. Το αριστερό χέρι, καλυμμένο με το ιμάτιο, στηρίζεται στη μέση, πίσω από το ισχίο. Το ιμάτιο που έχει γλιστρήσει μέχρι το μέση του βραχίονα, δημιουργεί έναν τριγωνικό κόλπο και πέφτει σε κάθετες πτυχές καλύπτοντας το πίσω μέρος του αριστερού μηρού, αφήνοντας όμως ακάλυπτη όλη την μπροστινή πλευρά του κορμού. Στην αριστερή πλευρά, κάτω από το ύψος του ισχίου, το ιμάτιο σχηματίζει μια σειρά από καμπύλες, σχεδόν τριγωνικές πτυχές, ενώ στην πίσω όψη οι κάθετες πτυχές αποδίδονται με πιο επίπεδο τρόπο και χωρίζονται από πλατιές, αβαθείς αυλακιές. Από τον τρόπο που αποδίδονται οι μύες στο σωζόμενο τμήμα του λαιμού, φαίνεται πως η κεφαλή ήταν στραμμένη προς τα δεξιά.

Η D.Arnold χρονολογεί τον κορμό του Palazzo Barberini στην εποχή του Τραϊανού ή την πρώιμη εποχή του Αδριανού⁶⁸⁴. Η ομοιότητα που παρουσιάζει ο εικονιστικός ανδριάντας της Γόρτυνας (Ερμής Richelieu αρ. 7.42), ο οποίος χρονολογείται στην εποχή αυτή, με τον εξεταζόμενο κορμό, ως προς τη απόδοσή του κορμού και της και παρά τη διαφορά ποιότητας της εργασίας, ενισχύουν την άποψή της.

---

⁶⁸⁴ Arnold, Polykletnachfolge, όπ.π.

8.2 Κορμός (με μη συνανήκουσα κεφαλή), Βατικανό, Galleria delle Statue (πίν. 139 δ,ε)

Ύψ. αγάλματος (μαζί με τις συμπληρώσεις και τη μη συνανήκουσα κεφαλή) 1,65μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο (Amelung: κιτρινωπό)

W.Amelung, *Vatikan Katalog II, Galleria delle Statue*, αρ. 407. Arnold, *Polykletnachfolge*, 281 P2.

Συμπληρωμένα, εκτός από τη μη συνανήκουσα κεφαλή, είναι τμήμα του δεξιού ώμου και ολόκληρο το δεξιό χέρι, μαζί με το στήριγμά του, το μπροστινό τμήμα του αριστερού ώμου, τμήματα των θωρακικών μυών, μεγάλα τμήματα του ιματίου στην μπροστινή όψη και οι κάθετες πτυχές του, τα σκέλη κάτω από τα γόνατα, ο κορμός - στήριγμα και η πλίνθος και καλυμμένα είναι τα γεννητικά όργανα. Ολόκληρη η επιφάνειά του έχει υποστεί επεξεργασία στα νεότερα χρόνια.

Ο κορμός επαναλαμβάνει τόσο το μοτίβο στήριξης του κορμού, όσο και την πτυχολογία του ιματίου του αντιγράφου του Palazzo Barberini (8. 1). Η κατάσταση διατήρησής του όμως και οι επεμβάσεις δυσχεραίνουν τη χρονολόγησή του.

8.3 Άγαλμα. Τύνιδα, Μουσείο Bardo (Alaoui) αρ. C 944. (πίν. 140 α)

Σωζ. ύψ. 1,15μ.

Μάρμαρο λευκό.

M.P.Gauckler, *Le Musée d' Alaoui Suppl. I*, 47, 944, πίν. 28,3. Arnold, *Polykletnachfolge*, 281 P3. Zanker, *Klassizistische Statuen*, 105 αρ. 8,10, πίν. 78,2.

Δε σώζονται η μύτη, το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση του βραχίονα, το δεξιό σκέλος από το επάνω μέρος του μηρού, το αριστερό κάτω από τη μέση του μηρού, το κάτω τμήμα του ιματίου και το ανδρικό μέλος.

Μετάπλαση του τύπου με προσθήκη κεφαλής με μακριούς βοστρύχους και αλλαγή του στυλ προς την κατεύθυνση αυστηρορυθμικών έργων. Ο κορμός είναι πιο ορθός από των δύο πρώτων αντιγράφων του τύπου και οι ώμοι βρίσκονται στο ίδιο ύψος. Τμήμα του αριστερού βραχίονα και ο πήχης δηλώνονται κάτω από το ιμάτιο, που τα καλύπτει, ενώ τμήμα του αριστερού χεριού μένει ακάλυπτο και αποδίδεται με αφύσικο τρόπο. Αποτέλεσμα της διαφοροποίησης αυτής σε σχέση με τα άλλα αντίγραφα είναι η αλλαγή της πτυχολογίας του ενδύματος, κυρίως κάτω από το χέρι.

Η χρονολόγηση που προτείνει η D.Arnold στην εποχή του Αδριανού, αν όχι αργότερα, είναι πολύ πιθανή μεταξύ άλλων και λόγω της δήλωσης των κορών των ματιών.

8.4 Κορμός. Ρώμη, Villa Albani (πίν. 140β)

Μάρμαρο

EA 3666

Συμπληρωμένα είναι η μη συνανήκουσα κεφαλή και ο λαιμός, το δεξιό χέρι από τη μασχάλη και το δεξιό σκέλος κάτω από το γόνατο.

Μετάπλαση του εξεταζόμενου τύπου με κατοπτρικά αντίθετο τρόπο στήριξης και επανάληψη του μοτίβου του καλυμμένου με το ιμάτιο αριστερού χεριού. Οι κοιλιακοί και θωρακικοί μυς του κορμού είναι χαλαροί, η λευκή γραμμή ευθεία και ο δεξιός ώμος βρίσκεται πιο ψηλά από τον αριστερό. Η πτυχολογία του ιματίου που καλύπτει το αριστερό χέρι έχει αποδοθεί με τρόπο συνοπτικό και διαφοροποιείται από τον εξεταζόμενο τύπο στο τμήμα ανάμεσα στο χέρι και τον κορμό.

Η χαλαρή απόδοση του κορμού, ο οποίος ανήκε μάλλον σε εικονιστικό ανδριάντα, καθιστά πιθανή τη χρονολόγηση του κορμού στην εποχή των Φλαβίων.

Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Ανάγλυφος κίονας Αρτεμισίου της Εφέσου (πίν. 140γ)

Βρέθηκε το 1871 στη δυτική πλευρά του Αρτεμισίου.

Σωζ. Ύψ. 1,84μ., ύψ. βάσης (αποφυγής) 13,5 εκ., ύψ. μορφής περ. 1,70μ. (φυσικό)

Μάρμαρο

A.H.Smith, Catalogue of Sculpture, British Museum Sculpture II (1904), αρ. 1206. Lippold, Plastik, 254κ.ε. Lullies, Hirmer, Griechische Plastik, πίν. 214, 215. A.Bammer, Die Architektur des jüngeren Artemision (1972), 52 αρ. 1206 (με προηγούμενη βιβλιογραφία), πίν. 7d,e. Arnold, Polykletnachfolge, 215 σημ. 744, πίν. 28 b. LIMC V, λ.Hermes, 366 αρ. 937. A.Rügler, Die columnae caelate des jüngeren Artemisions von Ephesos (1988) A.Bammer-U.Muss, Das Artemision von Ephesos (1996), 50 εικ. 55, 52 εικ. 57.

Η μορφή του θεού, που απεικονίζεται ανάγλυφη ανάμεσα σε δύο γυναικείες μορφές, επαναλαμβάνει με αρκετή ακρίβεια τον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο. Ο κορμός, ο οποίος επαναλαμβάνει τον κορμό του Palazzo Barberini με πολυκλείτειες όμως

επιδράσεις, παρουσιάζεται σχεδόν κατενώπιον. Η κεφαλή, η οποία αποτελεί επανάληψη του αγαλματικού τύπου του Ηρακλή του Πολυκλείτου⁶⁸⁵, κλίνει προς τα πίσω και έχει ελαφρά ανοιχτό στόμα. Το αριστερό χέρι καλύπτεται από το ιμάτιο που πέφτει πιο χαμηλά στο βραχίονα από ό,τι στα αντίγραφα του τύπου. Στο ύψος των πλευρών και σε επαφή με τον κορμό αποδίδεται ανάγλυφα η δισκόμορφη πόρπη της. Το δεξιό χέρι χαμηλωμένο κρατά κηρύκειο με οκτώσχημη απόληξη. Το δεξιό στάσιμο σκέλος, το οποίο απεικονίζεται σε κατατομή, πατά με ολόκληρο το πέλμα στο κυμάτιο, ενώ το αριστερό άνετο, το οποίο απεικονίζεται σε όψη τριών τετάρτων, μόνο με τα δάκτυλα.

Στον εξαιρετικής ποιότητας ανάγλυφο κίονα του Αρτεμισίου, στον οποίο, εκτός από τον Ερμή ψυχοπομπό, απεικονίζονται μια γυναίκα –πιθανόν η Άλκηστη ή η Ευρυδίκη– και φτερωτός νέος –πιθανόν ο Θάνατος–, χρονολογείται γύρω στο 340/330 π.Χ.

Κριτική αντιγράφων, μεταπλάσεων και επαναλήψεων

Ο τύπος Barberini παραδίδεται μόνο σε δύο αποσπασματικά σωζόμενα αντίγραφα, σε δύο μεταπλάσεις και σε μία ανάγλυφη επανάληψη. Από αυτά των οποίων η δημιουργία είναι δυνατό να ορισθεί χρονικά, ο κίονας του Αρτεμισίου χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., η μετάπλαση της Villa Albani στην εποχή των Φλαβίων, οι κορμοί του Palazzo Barberini και η μετάπλαση της Τύνιδας στην εποχή του Αδριανού, ο πρώτος στην πρώτη και η δεύτερη στην όψιμη.

Τα δύο αντίγραφα, του Palazzo Barberini και του Βατικανού, παρουσιάζουν ομοιότητα ως προς τον τρόπο στήριξης και το μοτίβο του χεριού με το ιμάτιο. Η βασική τους διαφορά έγκειται στην απόδοση του κορμού και του ιματίου. Πιο ανάγλυφη και πολυκλείτεια είναι η απόδοση της μυολογίας του κορμού και πιο πλατιές οι πτυχές του ιματίου στο αντίγραφο του Palazzo Barberini, σε αντίθεση με του Βατικανού, στο οποίο η απόδοση του κορμού είναι πιο επίπεδη και η πτυχολογία σε άλλα σημεία πιο αναλυτική και σε άλλα πιο συνοπτική. Συνολικά πάντως ο κορμός του Βατικανού μαρτυρεί την έλλειψη άνεσης του αντιγραφέα κυρίως στην

---

⁶⁸⁵ Πβ. Arnold, Polykletnachfolge, όπ.π.

απόδοση του ιματίου, παρόλο που είναι φανερή η ευσυνείδητη προσπάθειά του για ακριβή αντιγραφή, όπως στη μικρή, σχεδόν οριζόντια πτυχή στο σημείο που καλύπτει τον αριστερό καρπό.

Τα κοινά στοιχεία στα δύο αντίγραφα είναι τα εξής: Ο τρόπος στήριξης του κορμού, ο οποίος στηρίζεται στο δεξιό σκέλος και προβάλλει το μηρό του αριστερού άνετου σκέλους. Οι μηροί εφάπτονται στο επάνω τους τμήμα⁶⁸⁶. Κοινή είναι και η έντονη κάμψη του κορμού προς τα δεξιά, η τοποθέτηση του αριστερού ώμου πιο ψηλά από το δεξιό και το μοτίβο του καλυμμένου με το ιμάτιο αριστερού χεριού, το οποίο στηρίζεται στη μέση, πίσω από το ισχίο. Ο τριγωνικός σχηματισμός του ιματίου, που έχει γλιστρήσει μέχρι τη μέση του βραχίονα, δημιουργεί μια αναδίπλωση της παρυφής της στο σημείο αυτό, η οποία τέμνεται σε οξεία γωνία με τις υπόλοιπες πτυχές του τμήματος μέχρι το ισχίο και πέφτει σε κάθετες πτυχές. Οι πτυχές αυτές καλύπτουν το πίσω μέρος του αριστερού μηρού, αφήνουν όμως ακάλυπτη όλη την μπροστινή πλευρά του κορμού. Το τμήμα του λαιμού που σώζεται στο αντίγραφο του Palazzo Barberini (8.1) και μαρτυρεί τη στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά, δε σώζεται στο αντίγραφο του Βατικανού (8.2). Το στοιχείο όμως αυτό ανήκει κατά πάσα πιθανότητα στο πρωτότυπο. Από τα δύο αντίγραφα πιστότερος στο πρωτότυπο θα πρέπει να θεωρηθεί ο κορμός του Palazzo Barberini, με εξαίρεση τον πολυκλείτειο τρόπο απόδοσης.

Δυστυχώς η αντιγραφική παράδοση του τύπου παρουσιάζει τρία σημαντικά κενά, τα οποία αφορούν την κεφαλή, το δεξιό χέρι και τον τρόπο στήριξης, αφού τα σκέλη δε σώζονται κάτω από τα γόνατα σε κανένα από τα παραπάνω έργα. Στην πραγματικότητα σώθηκε μόνον ο ακέφαλος κορμός με τα σκέλη μέχρι τα γόνατα και το αριστερό χέρι με το χαρακτηριστικό σχηματισμό του ιματίου, χάρη στην ενίσχυση που του παρείχε το ένδυμα.

Οι μεταπλάσεις δεν προσθέτουν στοιχεία στην αποκατάσταση του πρωτοτύπου, καθώς συνειδητά αλλάζουν σημαντικά στοιχεία του πρωτοτύπου, όπως το στυλ, η στροφή της κεφαλής, η ίδια η κεφαλή και η απόδοση του αριστερού πήχη και χεριού στο άγαλμα της Τύνιδας (8.3), καθώς και η στάση του κορμού και η θέση του δεξιού χεριού, όπως φαίνεται από την ανύψωση του ώμου του, στον κορμό της Villa Albani

---

⁶⁸⁶ Η αντίθετη εντύπωση που δίνει η φωτογραφία που δημοσιεύεται στο LIMC V, λ.Hermes, 366 αρ. 937, οφείλεται στην άτεχνη αφαίρεση του βάθους (ξεφοντάρισμα).

(8.4). Το σταθερό κοινό στοιχείο στα δύο έργα είναι το χαρακτηριστικό μοτίβο του ιματίου, το οποίο επαναλαμβάνεται συνοπτικά στον κορμό της Villa Albani και παραλλάσσεται συνειδητά στη μετάπλαση της Τύνιδας.

Τέλος η ανάγλυφη παράσταση στον κίονα του Αρτεμισίου αποτελεί εκλεκτική σύνθεση, όπως αναφέρθηκε και στην περιγραφή του. Παρόλο που η κεφαλή του Ερμή αποτελεί επανάληψη του τύπου του Ηρακλή του Πολυκλείτου και η θέση της υπαγορεύεται από την ένταξή της στην αφηγηματική παράσταση, ο κορμός του φαίνεται πως επαναλαμβάνει τον τύπο Barberini, σε όψη τριών τετάρτων. Εξαιτίας της διαφορετικής γωνίας από την οποία παρουσιάζεται το κάθε τμήμα του κορμού – η κεφαλή και τα στήθη σε κατατομή και τα υπόλοιπα σε τρία τέταρτα –, δεν είναι δυνατόν να εμπιστευθούμε απόλυτα το ανάγλυφο αυτό ως προς την απόσταση των πελμάτων μεταξύ τους. Το μοτίβο στήριξης που απεικονίζεται στο ανάγλυφο πάντως παρουσιάζει ομοιότητες και με τον τύπο του Ηρακλή του Πολυκλείτου (πίν.35 ε), στον οποίο βασίστηκε η δημιουργία του τύπου Barberini.

Το ιμάτιο επαναλαμβάνει σχετικά ελεύθερα εκείνο του τύπου Barberini, είναι όμως εύκολα αναγνωρίσιμο. Διαφορές παρουσιάζει ως προς το ότι έχει γλιστρήσει στον αριστερό βραχίονα πιο χαμηλά από ό,τι στα αντίγραφα του τύπου, ως προς την πτυχολογία της και τη δισκόμορφη πόρπη στο ύψος των πλευρών, η οποία θυμίζει τις χλαμύδες των τύπων Ερμή Βερολίνου-Pitti και Τροιζήνας. Η ανάμειξη των στοιχείων από περισσότερους γνωστούς στο δημιουργό της ανάγλυφης παράστασης του κίονα αγαλματικούς τύπους Ερμή, δικαιολογούνται, αν λάβουμε υπόψη την εποχή στην οποία χρονολογείται και το είδος του εξαιρετικής ποιότητας αυτού έργου. Το δεξιό χαμηλωμένο χέρι κρατά κηρύκειο, με την οκτώσχημη απόληξή του στραμμένη προς τη γη. Η θέση του αυτή, η οποία πιθανόν επαναλαμβανόταν στο πρωτότυπο του εξεταζόμενου αγαλματικού τύπου, συνάδει με την ιδιότητα του θεού ως ψυχοπομπού.

Το πρωτότυπο και ο δημιουργός του

Το πρωτότυπο του εξεταζόμενου τύπου δημιουργήθηκε κατά την D.Arnold στην περίοδο 360/350 π.Χ.⁶⁸⁷, ήταν χάλκινος και αποδίδεται στον Κλέωνα από τη Σικυώνα⁶⁸⁸, γλύπτη της τρίτης γενιάς της σχολής του Πολυκλείτου, χαρακτηριστικό της οποίας είναι η επιστροφή στο έργο του μεγάλου αργείου δασκάλου. Για την απόδοση του εξεταζόμενου τύπου στον Κλέωνα η D.Arnold βασίσθηκε στην ομοιότητά του με κορμό αγαλματίου στο Βερολίνο, το οποίο πιστεύει ότι επαναλαμβάνει τον τύπο του ενός από τα δύο αγάλματα Δία (Ζάνες), τα οποία ο Κλέων δημιούργησε για το ιερό της Ολυμπίας μετά την Ολυμπιάδα του 388 π.Χ. Η ένταξη του πρωτοτύπου του εξεταζόμενου τύπου στην παραγωγή της τρίτης γενιάς της σχολής του Πολυκλείτου βασίζεται σε στυλιστικά χαρακτηριστικά των αντιγράφων του, η απόδοσή του όμως στον Κλέωνα είναι κάπως παρακινδυνευμένη, καθώς στηρίζεται σε μια σειρά από αμφίβολες παραδοχές και υποθέσεις. Την όψιμη χρονολόγηση του τύπου τη στηρίζει πειστικά η D.Arnold στο άπλωμά της σύνθεσής του στο χώρο και στην επίδραση του έργων όπως ο Απόλλων Λύκειος⁶⁸⁹.

Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα του τύπου Barberini με τον αγαλματικό τύπο του Ηρακλή του Πολυκλείτου⁶⁹⁰, όπως προαναφέρθηκε. Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο έργα εντοπίζονται κυρίως στη μεγαλύτερη επιβάρυνση του αριστερού στάσιμου σκέλους και στην προσθήκη του ιματίου στον τύπο Barberini. Το χαρακτηριστικό της μοτίβο, δίνει την εντύπωση ότι το ένδυμα μόλις γλίστρησε από το βραχίονα του νέου άνδρα. Το έργο αυτό με το στιγμιαίο χαρακτήρα ίσως είναι δημιουργία του τελευταίου μαθητή –με την έννοια της άμεσης μαθητείας– της σχολής του Πολυκλείτου, η οποία προτιμά να συλλαμβάνει και αποδίδει τη στιγμιαία εικόνα του ανθρώπου.

Το σχήμα του αριστερού χεριού, το οποίο στηρίζεται στο ύψος του ισχίου και του ενδύματος που το καλύπτει, παρουσιάζεται και στον αγαλματικό τύπο του Ασκληπιού Giustini, ο οποίος θεωρείται ότι αντιγράφει λατρευτικό άγαλμα των μέσων

---

⁶⁸⁷ Η αναφορά του G.Siebert στο LIMC (LIMC V, λ.Hermes, 366 αρ. 937) σε διαφορετική χρονολόγηση (“390/380 π.Χ. (Arnold)”) οφείλεται προφανώς σε παραδρομή.

⁶⁸⁸ Arnold, Polykletnachfolge, 204κ.ε., 228 κ.ε. Lippold, Handbuch, 217 σημ.1(σχετικά με τον Κλέωνα).

⁶⁸⁹ Arnold, Polykletnachfolge, 206.

⁶⁹⁰ Kreikenbom, Polyklet, 95 κ.ε., Arnold, Polykletnachfolge, 206.

του 4^{ου} αι. π.Χ. του θεού, πιθανόν στο Ασκληπιείο της Αθήνας⁶⁹¹, Πολυάριθμα είναι τα αντίγραφα του τύπου αυτού μεταξύ των οποίων και κολοσσικά, όπως του Museo Nazionale της Νάπολης⁶⁹², του Αρχαιολογικού Μουσείου του Άργους⁶⁹³ και Αρχαιολογικού Μουσείου της Κυρήνης⁶⁹⁴. Αντίγραφο του τύπου αυτού είναι το ακέφαλο άγαλμα του Ασκληπιού στο Εθνικό Μουσείο,⁶⁹⁵ (πίν. 141α). Η παρουσία του μοτίβου του ιματίου σε έργο της εποχής αυτής ενισχύει τη χρονολόγηση της D.Arnold. Είναι πιθανό ο δημιουργός του έργου αυτού να επηρεάστηκε από τον τύπο Barberini, η δημιουργία του οποίου τοποθετείται μετά τον Ηρακλή του Πολυκλείτου και λίγο πριν από τον Ασκληπιό. Το μοτίβο πάντως του αριστερού χεριού των δύο μορφών θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές εκείνη την εποχή, γεγονός που αποδεικνύεται και από την επανάληψή του στον κίονα του εξαιρετικά σημαντικού για την εποχή ναού του Αρτεμισίου της Εφέσου.

Η απάντηση στο ερώτημα αν το πρωτότυπο, το οποίο είναι πιθανό να βρισκόταν αρχικά τουλάχιστον- σε κεντρικό σημείο της Αθήνας, απεικόνιζε τον Ερμή, δεν είναι δυνατό να απαντηθεί με βεβαιότητα. Το γεγονός όμως ότι ο Ερμής στον κίονα του Αρτεμισίου παρουσιάζεται στον τύπο αυτόν, ο οποίος είχε δημιουργηθεί λίγο νωρίτερα και προφανώς ήταν γνωστός και δημοφιλής, συνηγορεί υπέρ αυτού. Επίσης οι επαναλήψεις του σε ανάγλυφα των όψιμων ελληνοιστικών χρόνων και σε έργα μικροτεχνίας της ρωμαϊκής εποχής, που θα παρουσιασθούν στο επόμενο κεφάλαιο, τον παρουσιάζουν ως Ερμή ή έχουν χθόνιο χαρακτήρα.

---

⁶⁹¹ Βιβλιογραφία σχετικά με τον αγαλματικό τύπο του Ασκληπιού Giustini: M.Meyer, AntPl 23,1994, 7κ.ε., πίν.1-28, πβ.Vorster, Museo Gregoriano Profano, 127 κ.ε., κυρίως 128 σημ.1. LIMC II, λ. Asklepios (B.Holtzmann), 879 κ.ε. αρ. 154 κ.ε., εικ.155. W.Geominy στο Bol, Bildhauerkunst II, 297κ.ε., εικ.265-267.

⁶⁹² A. De Franciscis, Il Museo Nazionale di Napoli (1963), εικ. 32. LIMC II, λ. Asklepios (B.Holtzmann), 879 αρ. 155, 647 εικ.155

⁶⁹³ J.Marcadé, BCH 81, 1957, 414κ.ε., εικ.6-8. LIMC II, λ. Asklepios (B.Holtzmann), 879 αρ. 159, 648 εικ.155

⁶⁹⁴ E.Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene (1959), 86 αρ.214, πίν. 113. LIMC II, λ. Asklepios (B.Holtzmann), 879 αρ. 162.

⁶⁹⁵ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. 703. Καρούζου, Εθνικό, 137. LIMC II, λ. Asklepios (B.Holtzmann), 880 αρ. 168, πίν. 648 αρ.168. Καλτσάς, Εθνικό, 129 αρ.24, εικ.247. Παραλλαγή του τύπου Giustini αποτελεί και ο ακέφαλος, ανδρικός, ιματιοφόρος κορμός, που είναι εντοιχισμένος στην κρήνη Μπέμπο στο Ηράκλειο της Κρήτης (πίν. 141 β-δ).

Αντίγραφα και επίδραση του αγαλματικού τύπου

Τα αποσπασματικά σωζόμενα αντίγραφα και οι μεταπλάσεις του τύπου Barberini προέρχονται από την Ιταλία και τη Β.Αφρική και η επανάληψή του 4^{ου} αι. π.Χ. στον κίονα του Αρτεμισίου από τη Μ. Ασία. Αντίγραφο της μορφής του Ερμή στον κίονα του Αρτεμισίου αποτελεί η μορφή του θεού σε ανάγλυφο tondo ασημένιου αγγείου με επίχρυσες λεπτομέρειες του τέλους του 2^{ου} ή της αρχής του 3^{ου} αι. π.Χ. στο Cabinet des Medailles στο Παρίσι⁶⁹⁶ **(142α)**. Ο Ερμής διαφοροποιείται στην παράσταση αυτή μόνον ως προς το μοτίβο του ιματίου και το ότι στο δεξιό χέρι κρατά βαλάντιο, ενώ στο αριστερό κρατά ένα μεγάλο κηρύκειο. Το κριάρι, που απεικονίζεται στη δεξιά πλευρά της σύνθεσης, πατά σε ύψωμα με τα μπροστινά του πόδια, θυμίζοντας το κριάρι του Ερμή της Τροιζήνας.

Τον εξεταζόμενο τύπο επαναλαμβάνει πιθανότατα και η μορφή αφηρωισμένου νεκρού σε επιτύμβια στήλη του δεύτερου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. από τον Τάραντα⁶⁹⁷ **(πίν. 142β)**. Ο χθόνιος χαρακτήρας του αναγλύφου μαρτυρείται από την παρουσία του φιδιού και της προτομής του αλόγου, ενώ η στρατιωτική ανδρεία του νεκρού νέου από την απεικόνιση της ασπίδας στο κάτω τμήμα της σύνθεσης. Επίσης ένας κορμός μαρμαρίνου αγάλματος αγοριού του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Σκόπελο⁶⁹⁸ **(πίν. 142γ)** επαναλαμβάνει ελεύθερα τον εξεταζόμενο τύπο. Η σημαντικότερη διαφορά του είναι η αντικατάσταση του ιματίου του τύπου με παραλλαγή του ιματίου του τύπου Βερολίνου-Pitti και η αδέξια απόδοση των δακτύλων του αριστερού χεριού. Αντίγραφο του ίδιου τύπου αποτελεί κορμός από τη Δήλο με ρόπαλο στο αριστερό χέρι **(πίν. 142δ)**, ο οποίος απεικονίζει κατά τη Φ.Ζαφειροπούλου είτε μικρό Ηρακλή είτε Έρωτα, που έχει αφοπλίσει ήρωα.⁶⁹⁹

Πιθανόν από τον τύπο Barberini εμπνεύσθηκε τη μορφή του Ερμή και ο δημιουργός αναθηματικού αναγλύφου του 1^{ου} αι. π.Χ. από την Ελ Ύθερνα στο Μουσείο του Ρεθύμνου⁷⁰⁰. Στο υστεροελληνιστικό αυτό ανάγλυφο, το οποίο κατά τον

⁶⁹⁶ Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles. Musée du Luxembourg-Paris, 8 Février – 23 Avril 1989, Tresors d' Orfevrie Gallo-Romains (1989).

⁶⁹⁷ De Juliis – D.Loicono, Taranto, Il Museo Archeologico (1985), 86 εικ.55.

⁶⁹⁸ Α.Βλαχόπουλος, Αρχαιολογία, Νησιά του Αιγαίου (2005), 163 αρ.216 (εικ.)

⁶⁹⁹ Φ.Ζαφειροπούλου, Δήλος (1998), 157 εικ.

⁷⁰⁰ Ρ.Themelis στο Ν.Stampolidis, Eleutherna, Polis-Acropolis-Necropolis (2004), 183 αρ.78 (εικ.)

Π.Θέμελη σχετίζεται με ιερό Ερμή και Αφροδίτης στην Κρήτη (**143α**), παρουσιάζει τις δύο θεότητες αγκαλισμένες σα ζευγάρι. Σε ανάλογη στάση παρουσιάζεται ήρωας σε αναθηματικό ανάγλυφο στην Αποθήκη του Εθνικού Μουσείου (**πίν. 143β**)

Μία ανδρική γενειοφόρος μορφή, η οποία συνδυάζει το μοτίβο στήριξης του Ασκληπιού Giustini με το μοτίβο του ιματίου του τύπου Barberini, απεικονίζεται σε αναθηματικό ανάγλυφο από την έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα / Λουκού της Κυνουρίας⁷⁰¹.

Συμπεράσματα σχετικά με το πόσο δημοφιλής ήταν ο εξεταζόμενος αγαλματικός τύπος, είναι δυνατό να εξαχθούν αν ληφθεί υπόψη ότι παρουσιάζει έμμεση συγγένεια με ελληνιστικά αγαλμάτια ηγεμόνων, όπως εκείνο στο Βρετανικό Μουσείο, που ίσως απεικονίζει τον Πτολεμαίο Γ⁷⁰², και στην Αλεξάνδρεια, που είναι πιθανότατα απεικόνιση του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁷⁰³, αλλά και με αυτοκρατορικούς ανδριάντες, όπως ο τύπος Βαία-Μονάχου. Στον τύπο αυτόν, στον οποίο συνδυάζεται ο κορμός του τύπου Barberini με μια παραλλαγή του ιματίου του τύπου Ερμή Richelieu, ανήκουν δύο ανδριάντες αυτοκρατόρων της δυναστείας των Φλαβίων, του Βεσπασιανού και του Τίτου στη Βαία, αλλά και ένας του Δομιτιανού στο Μόναχο, που μεταρρυθμίσθηκε από ανδριάντα του Νέρωνα⁷⁰⁴. Ένας ακόμη αποσπασματικά σωζόμενος ανδριάντας του Καλιγούλα ή του Νέρωνα του ίδιου τύπου μεταρρυθμισμένος σε ανδριάντα του Κλαυδίου ή του Δομιτιανού προέρχεται από το Βουλευτήριο της Αφροδισιάδας⁷⁰⁵. Πρόκειται επομένως για τύπο αυτοκρατορικού ανδριάντα, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ήδη από ένα τουλάχιστον μέλος της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας, και τρία της δυναστείας των Φλαβίων, συνδέοντας τους απεικονιζόμενους αυτοκράτορες με τον Μέγα Αλέξανδρο και τους επιγόνους του.

---

⁷⁰¹ Γ.Σπυρόπουλος, Η Έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας (2006), 216 εικ. 47.

⁷⁰² Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, αρ. GR 1824. 4-46.13. Svenson, *Götterattributen*, 252 αρ.193, πίν.49 (όπου προγενέστερη βιβλιογραφία). B.Fröhlich, *Die Strahlen der Herrscher, Theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit* (1998), 91κ.ε., 277κ.ε. αρ.18, εικ. 32. B32. Παπαζαφειρίου, 33 σημ.154, 111 σημ.45, πίν.20β

⁷⁰³ Αλεξάνδρεια, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 3880. Adriani, *Sculture monumentali del Museo Greco-romano di Alessandria* (1946), 27-30, εικ. 12-13, πίν. VIII. Παπαζαφειρίου, 111 σημ.457, πίν.20γ.

⁷⁰⁴ Γ.Παπαζαφειρίου, όπ.π., 109 κ.ε. αρ.κατ. BM 1- BM 2, πίν.21

⁷⁰⁵ R.R.R.Smith, *Aphrodisias II, Roman Portrait Statuary from Aphrodisias* (2006), 137 κ.ε. αρ.25, πίν.19-20.

Τέλος η μορφή του σπένδοντος Ερμή σε αργυρό στατήρα της Συβρίτου της περιόδου 320-280 π.Χ.⁷⁰⁶ (πίν. 171δ) παρουσιάζει ομοιότητα με τον αγαλματικό τύπο του Ερμή Barberini ως προς το μοτίβο στήριξης, την απόδοση του κορμού και τη θέση του αριστερού χεριού. Οι κυριότερες διαφορές, που εντοπίζονται στον τύπο του ιματίου, και στα σύμβολα που κρατά ο θεός- κηρύκειο στο αριστερό και φιάλη στο δεξιό χέρι- οφείλονται είτε σε προσθήκη του δημιουργού του νομίσματος, είτε στο γεγονός ότι αντιγράφει άλλο πρωτότυπο, που συγγενεύει με τον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο.

---

⁷⁰⁶ Μ.Οικονομίδου, Αρχαία Νομίσματα (1996), 242 αρ.150.

9. ΕΡΜΗΣ ΑΝΔΡΟΥ – FARNESE

Αντίγραφα

Αγάλματα

1. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (πρώην Συλλογή Farnese)
2. Santa Barbara, Ludington Collection (πρώην Συλλογή Lansdowne)
3. Άνδρος, Αρχαιολογικό Μουσείο
4. Βατικανό, Μουσείο, Cortile Belvedere
5. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο (Ναυάγιο Αντικυθήρων)

Ακέφαλα αγάλματα - κορμοί

6. Sydney, Nicholson Museum (παραλλαγή με εικονιστικά χαρακτηριστικά)
7. Φλωρεντία, Palazzo Vecchio
8. Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο
9. Ρώμη, Museo Nazionale Romano
10. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο
11. Πετρούπολη, Ermitage
12. Παρίσι, Λούβρο
13. Πρώην Κωνσταντινούπολη, Συλλογή Nelidow
14. Δρέσδη, Staatliche Skulpturensammlungen

Κεφαλές

15. Βατικανό, Μουσείο, Braccio Nuovo
16. Βοστώνη, Museum of Fine Arts
17. Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi
18. Πρώην Μόναχο, Γλυπτοθήκη
19. Πρώην Τίρανα Αρχαιολογικό Μουσείο
20. Πρώην Greifswald, Ιδιωτική Συλλογή
21. Ρώμη, Museo Nazionale Romano

22. Πετρούπολη, Ermitage (πρώην Συλλογή Campana)
23. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο
24. Πρώην Ρώμη, Συλλογή Stroganoff
25. Ρώμη, Palazzo dei Conservatori

Βιβλιογραφία για τον τύπο:

H.K.Süsserott, Griechische Plastik des 4. v. Chr. (1938), 155 κ.ε., πίν. 32,4.
L.Alscher, Griechische Plastik III (1956, 25 κ.ε., εικ. 9, πίν. 1c. Oehler, 77 κ.ε.
Boehringer-Hundt, Greifswalder Antiken, 117 κ.ε. Helbig 4 I, αρ. 246,460 (H. v.
Steuben). A.H.Borbein, JDI 88, 1973, 164 κ.ε., εικ. 88. Inan, Side, 97κ.ε., αρ. 35.
Maderna, 84 κ.ε., 94 κ.ε., πίν. 32,2,3. LIMC V, λ. Hermes, 367 κ.ε. W. Geominy στο
Bol, Bildhauergeschichte II, 292 κ.ε., εικ. 253-257. Pasquier-Martinez, Praxitèle, 304
κ.ε. Καλτσάς-Δεσπίνης, Πραξιτέλης, 304 εικ. 214, 305 εικ. 215, 306. Hallett, Roman
Nude, 35 κ.ε., πίν.19.

Κατάλογος αντιγράφων

9.1. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αρ. 1599 (πρώην Συλλογή Farnese)

(πίν. 144 α-δ)

Ανήκε στη συλλογή της οικογένειας Sassi στη Ρώμη μέχρι το 1546 και στη συλλογή της οικογένειας, στο Palazzo Farnese στη Ρώμη μετά από τη χρονιά αυτή.

Ύψ. (με τις συμπληρώσεις) 2,02 μ., ύψ. μαζί με την πλίνθο 2,16 μ.

Μάρμαρο με φλέβες (A. H. Smith).

E.Q.Visconti. *Il Museo Pio Clementino I*, 39, πίν. VII a. Michaelis, *JDI* 6, 1891, 171, εικ. 9. A.H.Smith, *Catalogue of Sculpture, British Museum (1904)*, 37 κ.ε., αρ. 1599. Boehringer, *Greifswalder Antiken*, 119 αρ. 5. LIMC V, λ. Hermes, 367 αρ. 950 b

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από τμήμα των σκελών, το αριστερό κάτω από το γόνατο και το δεξιό από τη μέση περίπου του μηρού μέχρι τον ταρσό (μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα των φτερών των σανδαλιών), το αριστερό άκρο χέρι, τμήμα του κηρυκείου και του ιματίου κάτω από τον αριστερό καρπό. Όλα τα παραπάνω τμήματα έχουν συμπληρωθεί, εκτός από το τμήμα του ιματίου. Συμπληρώσεις έχουν γίνει και στα χαρακτηριστικά του προσώπου: άκρη μύτης, σαγόκι, κάτω χείλος. (Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. A.H.Smith, *όπ.π.*).

Ο θεός φορά φτερωτά σανδάλια τύπου *lingula* και στηρίζεται στο δεξιό στάσιμο σκέλος, το οποίο εφάπτεται μέχρι το επάνω τμήμα του μηρού στο στήριγμα, που έχει τη μορφή κορμού με ρόζους. Το αριστερό του χέρι κρατά κηρύκειο διακοσμημένο με φίδια και φτερά. Ένα ορθογώνιο τμήμα στηρίγματος (*runtello*) σώζεται στην εξωτερική πλευρά του επάνω μέρους του αριστερού μηρού, ενώ ένα μικρότερο κυλινδρικό υπάρχει στην εξωτερική πλευρά του αριστερού βραχίονα. Οι μύες του κορμού αποδίδονται με επιμέλεια. Χαρακτηριστική λεπτομέρεια αποτελεί η απόδοση της ανάγλυφης θηλής του δεξιού μαστού, που περιβάλλεται από κυκλική αυλακιά. Από τον ελαφρά υπερυψωμένο αριστερό ώμο πέφτει εμπρός καλύπτοντας το αριστερό τμήμα του θώρακα η μία απόληξη του πλούσια πτυχωμένου ιματίου. Ο χαρακτηριστικός σχηματισμός της παρυφής του ιματίου και των πτυχών που δημιουργούνται από την αναδίπλωσή του μπροστά στο αριστερό μέρος του θώρακα καθώς και το τμήμα του που τυλίγεται γύρω από τον πήχη, έχουν αποδοθεί με αναλυτικό τρόπο, ακρίβεια και πλαστικότητα. Στη συνέχεια το ιμάτιο πέφτει κάθετα

πίσω από τον ώμο και αφού περνά από την εξωτερική πλευρά επάνω στον πήχη του χαμηλωμένου και ελαφρά λυγισμένου αριστερού χεριού, τυλίγεται γύρω από αυτόν, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος του. Το ιμάτιο αποδίδεται με πλαστικότητα και χωρίζεται εσωτερικά από βαθιές και σκληρές αυλακίες. Μια λεπτή χάραξη τονίζει την παρυφή του σε όλο της το μήκος.

Το πρόσωπο είναι πλατύ και γωνιώδες και τα μάτια μεγάλα και σε αρκετά μεγάλη απόσταση μεταξύ τους. Το μέτωπο αυλακώνεται στο επάνω μέρος του από μια βαθιά οριζόντια ρυτίδα, κάτω από την οποία αποδίδεται ιδιαίτερα εξογκωμένο το κάτω μέρος του μετώπου. Οι λοβοί των αυτιών είναι πρησμένοι. Με ιδιαίτερη ακρίβεια αποδίδονται και οι έντονα διαφοροποιημένοι βόστρυχοι της κόμης, που χωρίζονται εσωτερικά και μεταξύ τους από πλατιές και βαθιές αυλακίες, με αποτέλεσμα την έντονη φωτοσκίαση.

Ο E.Boehringger προτείνει τη χρονολόγηση του αγάλματος του Βρετανικού Μουσείου στο τέλος του 1^{ου} ή στην αρχή του 2^{ου} αι. μ.Χ. Πιθανότερη θα πρέπει να θεωρηθεί η χρονολόγησή του στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., όπως φαίνεται από τη σύγκρισή του με πορτραίτα της εποχής των Αντωνίνων. Ενδεικτικά αναφέρεται η προτομή του Αντωνίνου του Ευσεβούς στο Μουσείο του Καπιτωλίου, που χρονολογείται στο 140μ.Χ.⁷⁰⁷, με την οποία παρουσιάζει ομοιότητες ως προς την απόδοση της κόμης και του ενδύματος. Η επέμβαση όμως που έχει υποστεί το άγαλμα κατά τη συντήρησή, μας καθιστά ιδιαίτερα επιφυλακτικούς στο θέμα αυτό.

9.2. Santa Barbara, California, Συλλογή W.S. Ludington (πρώην Λονδίνο, Συλλογή Lansdowne) (πίν. 145 α)

Βρέθηκε στη Ρώμη, στην πύλη Colombaro και ανήκε στη συλλογή Lansdowne μέχρι το 1930.

Ύψ. 1,98 μ., ύψ. πλίνθου 0,18 μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, πιθ. παριανό (M. A. Del Chiaro)

R.Payne-Knight, Specimens II, πίν. 37. Christie Manson and Woods, Catalogue of the Celebrated Collection of the Marquess of Lansdowne, 17, αρ. 20. EA. 4911-12. Christies Sales Catalogue 1930, 154. Boehringger, Greifswalder Antiken, 119 αρ. 6. M.A.Del Chiaro,

---

⁷⁰⁷ Fittschen-Zanker, 63κ.ε. αρ. 59, πίν.67-69.

Santa Barbara Museum of Art, Classic Art, Sculpture (1984) 70 κ.ε., αρ. 27, εικ. W.Geominy στο Bol, Bildhauerkunst II, 292, εικ. 254 a-e.

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από το δεξιό χέρι κάτω από τον αγκώνα, το δεξιό σκέλος κάτω από τη μέση του μηρού και το αριστερό πόδι κάτω από τον αστράγαλο. Όλα τα παραπάνω έχουν συμπληρωθεί. Από το αριστερό χέρι έχουν αφαιρεθεί τα συμπληρωμένα δάχτυλα (αντίχειρας, δείκτης και μέσος). (Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. A. Del Chiaro, όπ.π.).

Η μορφή στηρίζεται στο δεξιό σκέλος, το οποίο εφάπτεται σχεδόν σε όλο του το μήκος, μέχρι το επάνω μέρος του μηρού, σε στήριγμα με τη μορφή φοινικόδενδρου με πέντε σειρές φύλλων. Το ιμάτιο, που τυλίγεται στο αριστερό χέρι, πέφτει μέχρι το ύψος του γονάτου. Το ορθογώνιο στήριγμα (runtello) στο μέσο του αριστερού μηρού ενώνει το σκέλος με το ένδυμα. Οι μύες του κορμού αποδίδονται με επιμέλεια και η δεξιά θηλή είναι ανάγλυφη. Το ιμάτιο έχει αποδοθεί με τρόπο επίπεδο και συνοπτικό. Οι αυλακίες που χωρίζουν τις πτυχές του είναι βαθιές και σκληρές.

Η κεφαλή στρέφεται προς τα δεξιά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω. Στο σχεδόν τριγωνικό πρόσωπο με το πλατύ μέτωπο δεσπόζουν τα μεγάλα μάτια, που είναι τοποθετημένα βαθιά μέσα στις κόγχες και σε αρκετή απόσταση μεταξύ τους. Χαρακτηριστικά είναι τα τονισμένα ζυγωματικά και η προβολή του μετωπιαίου οστού. Έντονη είναι η φωτοσκίαση στην κόμη, η οποία οφείλεται στις βαθιές και σχετικά πλατιές αυλακίες που χωρίζουν τους βοστρύχους.

Το άγαλμα έχει χρονολογηθεί από τον E. Boehlinger στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και από τον M.A. Del Chiaro με κάποια επιφύλαξη στην εποχή του Αδριανού. Η χρονολόγηση στην εποχή του Αδριανού ενισχύεται και από τη μορφή του κορμού του φοινικόδενδρου, ο οποίος παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το στήριγμα του αγάλματος του Δισκοβόλου του Castelporziano, που χρονολογείται από τον F. Muthmann στην εποχή αυτή⁷⁰⁸.

---

⁷⁰⁸ Muthmann, Statuenstützen, 114, πίν. XX εικ. 45.

9.3. Άνδρος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. MA 245 (πρώην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 218) (πίν. 145 β-δ)

Βρέθηκε το 1832 στην Παλαιόπολη της Άνδρου κοντά σε τάφο μαζί με ακέφαλο άγαλμα του τύπου της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» (Άνδρος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. MA 246, πρώην Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, αρ. 219)⁷⁰⁹ (πίν. 146 α)

Ύψ. (μαζί με τις συμπληρωμένες κνήμες) 1,96 μ.

Μάρμαρο παριανό.

Bdl I., 1833, 90. *L.Ross, Inselreisen II*, 14. *N. Κοντολέων, ΑΕ*. 1844, 544, πίν. 915. *S. Karusu, AM*. 84, 1969, 144 κ.ε., πίν. 66-68. *Boehringner, Greifswalder Antiken*, 119 αρ. 1. *Maderna*, 85 κ.ε., 110, πίν. 32,3. *Φ.Ζαφειροπούλου, Δήλος Μαρτυρίες από τα Μουσειακά εκθέματα (1998)*, 145, 270 αρ. κατ. 134. *Λ. Παλαιοκρασά-Κόπιτσα, ΑΓΑΛΜΑ, Μελέτες για την Αρχαία Πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη (2001)*, 87κ.ε. εικ. 4. *Καλτσάς-Δεσπίνης, Πραξιτέλης*, 304 εικ. 214, 306. *Hallett, Roman Nude*, 35 πίν. 19.

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από τις κνήμες, κάτω από τα γόνατα και μέχρι τους αστραγάλους, που έχουν συμπληρωθεί, το δεξιό χέρι από το επάνω μέρος του βραχίονα, το αριστερό χέρι κάτω από τον αγκώνα και τμήματα του ιματίου.

Τη μορφή ενισχύει ένας καμπύλος κορμός-στήριγμα, γύρω από τον οποίο είναι τυλιγμένο ένα φίδι. Ο κορμός αυτός, ο οποίος έχει έναν ρόζο σε σχήμα θηλιάς κοντά στη βάση του και φέρει στην επιφάνεια του ίχνη ψιλού βελονιού, ενώνεται με το δεξιό στάσιμο σκέλος στο κάτω μέρος του μηρού. Η απόδοση των μυών του κορμού του θεού δεν είναι αναλυτική. Η επιφάνεια του ιματίου είναι επίπεδη και χωρίζεται εσωτερικά από έντονες σκληρές αυλακίες, πιο επιμελημένες στο τμήμα που καλύπτει το θώρακα και λυγέρο στο τμήμα πίσω και κάτω από το αριστερό χέρι. Ίχνη ράσπας διακρίνονται στο πίσω μέρος του ιματίου. Βάση τετράγωνου στηρίγματος (puntello) σώζεται ψηλά στην εξωτερική πλευρά του αριστερού μηρού. Και το πίσω μέρος του κορμού αποδίδεται με τρόπο επίπεδο και ξηρό. Η καμπυλωμένη σπονδυλική στήλη αποδίδεται με έντονη αυλακία, ενώ μια σκληρή αυλακία χωρίζει και τους γλουτούς.

⁷⁰⁹ Τα δύο αγάλματα συσχετίστηκαν με ενεπίγραφη μαρμαρίνη βάση, μήκους 1,20 μ. και ύψους 0,74μ., η οποία βρέθηκε κοντά τους (42 βήματα μακρύτερα). Η βάση αυτή, που είχε καλυφθεί με την πάροδο του χρόνου, αποκαλύφθηκε ξανά με την ανασκαφή του 1987 υπό τον Μ.Τιβέριο. Η επιγραφή χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ. (*IG Vol. 12, Fasc. 5, Part. 1-2. 220 κ.ε. αρ. 757*) και αναφέρει τα ονόματα δύο Ρωμαίων, του Πουπλίου Γλειπίου Γάλλου και της Εγνατίας Μαξιμίλλας, οι οποίοι τιμώνται από τον δήμο.

Το ωοειδές πρόσωπο έχει στρογγυλεμένο και γεμάτο σαγόνι, μικρό στόμα με σαρκώδη χείλη, μάτια σχετικά μικρά με ελαφρά καμπύλους βολβούς και βλέφαρα με καμπύλες απολήξεις. Τα φρύδια αποδίδονται αρκετά έντονα πλαστικά και το σχετικά χαμηλό μέτωπο αυλακώνεται στο επάνω μέρος του από μια βαθιά οριζόντια ρυτίδα, κάτω από την οποία προβάλλει το μετωπιαίο οστό. Οι βόστρυχοι της κόμης αποδίδονται με έναν τρόπο που η Σ.Καρούζου χαρακτηρίζει «ζωγραφικό»⁷¹⁰, αποδίδονται δηλαδή χωρίς ιδιαίτερη ακρίβεια και πλαστική υπόσταση και χωρίζονται από πρόστυπες αυλακιές. Στο πίσω μέρος της κεφαλής οι βόστρυχοι είναι πιο πρόστυποι.

Το άγαλμα χρονολογείται από όλους τους ερευνητές που το έχουν μελετήσει στον 1^ο αι. π.Χ. Πιο συγκεκριμένα ο E.Boehringier το θεωρεί αντίγραφο του πρώτου μισού⁷¹¹, ενώ η C.Maderna του δεύτερου μισού του αιώνα⁷¹². Η έλλειψη ακριβώς χρονολογημένων γλυπτών του 1^{ου} αι. π.Χ. δυσχεραίνει τη χρονολόγηση, για την ορθότητα όμως της άποψης της C.Maderna συνηγορεί η χρονολόγηση του κορμού-στηρίγματος από τον H.Muthmann⁷¹³ στο τέλος του 1^{ου} αι. π.Χ. Το άγαλμα του Ερμή χρησιμοποιήθηκε κατά τη Λ.Παλαιοκρασά σε δεύτερη χρήση στο ηρώο, όπου βρέθηκε μαζί με το άγαλμα της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας», το οποίο ήταν σύγχρονο του ηρώου⁷¹⁴.

9.4. Βατικανό, Μουσεία Βατικανού, Cortile del Belvedere αρ. 907 (λεγόμενος Αντίνοος Belvedere) (πίν. 146 β,γ)

Βρέθηκε το 1543 έξω από τη Ρώμη, σε έναν κήπο κοντά στον Πύργο των Αγγέλων και το ναό του S.Martino a Monti. Μεταφέρθηκε με εντολή του πάπα Παύλου Γ΄ στην Αυλή του Belvedere. Επειδή η μορφή ταυτίσθηκε αρχικά με τον Αντίνοο, έγινε γνωστή ως «Αντίνοος Belvedere».

Ύψ. 1,95 μ.

Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο.

---

⁷¹⁰ Σ. Καρούζου, όπ.π., 145.

⁷¹¹ Boehringier, Greifswalder Antiken, 119 αρ.1

⁷¹² Maderna, 85 κ.ε. Πβ. LIMC V, λ.Hermes, 367

⁷¹³ Muthmann, Statuenstützen, 32, εικ. 10, πίν. 4.

⁷¹⁴ Λ.Παλαιοκρασά, όπ.π.88.

Michaelis, JDI 5, 1890, 34. Amelung, Vat. Kat. II, 132 κ.ε., αρ. 53, πίν. 12. Collignon, Staués Funéraires, 316 κ.ε. Boehringer, Greifswalder Antiken, 120 αρ. 7. Muthmann, Statuenstützen, 115, πίν. 20, εικ. 46. Helbig⁴ I, αρ. 246 (H. v. Steuben) Καλτσάς-Δεσπίνης, Πραξιτέλης, 305 εικ. 215, 306.

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από το δεξιό χέρι κάτω από τη μέση περίπου του βραχίονα, το αριστερό από το κάτω μέρος του πήχη και τμήματα του ιματίου. Τα πόδια είναι σπασμένα και συγκολλημένα (Για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. H.v. Steuben, όπ.π.).

Το δεξιό στάσιμο σκέλος της μορφής εφάπτεται σε όλο του το μήκος μέχρι το επάνω μέρος του μηρού –το σημείο ακριβώς που είχε σπάσει το σκέλος– με στήριγμα που έχει τη μορφή κορμού φοινικόδενδρου με πέντε σειρές φύλλων. Οι μύες του ραδινού κορμού έχουν αποδοθεί με ακρίβεια. Επίσης με ακρίβεια και επιμέλεια έχουν αποδοθεί λεπτομέρειες όπως η ήβη και η ανάγλυφη δεξιά θηλή. Στο δεξιό ισχίο διακρίνονται ίχνη από τα δάχτυλα του δεξιού χεριού. Κυλινδρικό *runtello* συνδέει το αριστερό ισχίο με το ιμάτιο, που τυλίγεται γύρω από τον αντίστοιχο πήχη. Το ιμάτιο με τις πλατιές, γωνιώδεις αναδιπλώσεις έχει αποδοθεί με τρόπο επίπεδο και ξηρό. Ο λαιμός είναι ραδινός. Στην κεφαλή είναι ιδιαίτερα τονισμένος ο καθ' ύψος άξονας, που ξεκινά από το μακρύ και στρογγυλεμένο σαγόι, περνά από τη μακριά μύτη και καταλήγει στο προβεβλημένο τμήμα της κόμης στο μπροστινό και επάνω μέρος του κρανίου. Αντίθετα δε δίνεται έμφαση στα χαρακτηριστικά που εκτείνονται στον κατά πλάτος άξονα του προσώπου: το μικρό στόμα με τα σαρκώδη χείλη, τις σχεδόν επίπεδες παρειές, τα μικρά μάτια, που είναι τοποθετημένα πολύ κοντά μεταξύ τους και το σχετικά στενό μέτωπο, στο επάνω μέρος του οποίου αποδίδεται μια οριζόντια ρυτίδα. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι αποδοσμένοι με ακρίβεια, έχουν πλαστική υπόσταση και χωρίζονται μεταξύ τους με βαθιές αυλακιές, ενώ σε ορισμένα σημεία βαθιές οπές τονίζουν το κέντρο των βοστρύχων, με αποτέλεσμα την έντονη φωτοσκίαση.

Σχετικά με τη χρονολόγηση του έργου υπάρχει ομοφωνία. Η χρονολόγησή του στην εποχή του Αδριανού, που πρότεινε ο W.Amelung, με βάση κυρίως την απόδοση του κορμού, και με την οποία συμφωνούν οι E.Boehringer, H.v.Steuben και

C.Maderna⁷¹⁵, ενισχύεται από τη χρονολόγηση του κορμού-στηρίγματος από τον H.Muthmann στην ίδια εποχή⁷¹⁶.

9.5 Αθήνα, Ενικό Μουσείο (χωρίς αριθμό) (πίν. 147α-ε)

Είναι ένα από τα γλυπτά που βρέθηκαν στο ναυάγιο των Αντικυθήρων, το οποίο ανασύρθηκε τα έτη 1900 και 1901 κοντά στο λιμάνι Ποταμός, στην ανατολική ακτή του νησιού.

Ύψ. 2,01 μ., πλ. πλίνθου 0,10 μ.

Το είδος του μαρμάρου είναι αδύνατο να αναγνωρισθεί λόγω της διάβρωσης.

Τα ευρήματα του ναυαγίου των Αντικυθήρων, ΑΕ 1902, 158 αρ. 14, πίν. παρ. Ζ, 4 αρ. 7. J.N.Svoronos, Das Athener Nationalmuseum, αρ. 38, πίν. XV. 4. Boehringer, Greifswalder Antiken, 121 αρ. 15. P.C. Bol, Die Skulpturen des Schiffsfundes aus Antikythera, AM 2, Beiheft (1972), 47 κ.ε., πίν. 24, 1-2.

Το άγαλμα, εξαιρετικά διαβρωμένο και καλυμμένο από αποθέσεις, σώζεται ολόκληρο εκτός από τα χέρια, το αριστερό από τη βάση του ώμου και το δεξιό λίγο πιο κάτω. Η κεφαλή και ο λαιμός μαζί με τον αριστερό ώμο έχουν δουλευτεί σε χωριστό κομμάτι μαρμάρου. Η λοξή τομή που χωρίζει τα δύο κομμάτια ξεκινά κάτω από την αριστερή μασχάλη και καταλήγει κοντά στη βάση του δεξιού ώμου. Χωριστά ήταν δουλεμένο και το αριστερό χέρι, σε ένα τρίτο κομμάτι μαρμάρου, όπως φαίνεται από τον τόρμο στο κέντρο της επιφάνειας κοπής του αριστερού ώμου.

Πίσω από το δεξιό στάσιμο σκέλος, μέχρι τη μέση του μηρού, υπάρχει στήριγμα αδιάγνωστης πια μορφής, ενωμένο σε όλο του το μήκος με το σκέλος. Δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί αν κάποια τμήματα του σκέλους ήταν αρχικά ελεύθερα και σκεπάστηκαν στη συνέχεια με αποθέσεις. Η μορφή δε φέρει ιμάτιο, ο P.C.Bol όμως θεωρεί πιθανό να είχε δουλευτεί κι αυτή σε χωριστό κομμάτι μαρμάρου

Ο P.C.Bol χρονολογεί όλα τα μαρμάρινα αγαλμάτα του ναυαγίου των Αντικυθήρων στην πρώτη δεκαετία του 1^{ου} αι. π.Χ.⁷¹⁷.

---

⁷¹⁵ W.Amelung, Boehringer, H.v.Steuben και Maderna, όπ.π.

⁷¹⁶ Muthmann, Statuenstützen, 115, πίν. 20.

⁷¹⁷ P.C.Bol, όπ.π. 114.

ΑΚΕΦΑΛΑ ΑΓΓΛΜΑΤΑ – ΚΟΡΜΟΙ

9.6. Sydney, Nicholson Museum (χωρίς αρ. εισ.) (πίν. 148α)

Δεν είναι γνωστή η προέλευση του, αλλά ο G.Mc Leay, στη συλλογή του οποίου ανήκε αρχικά, κατοικούσε στη Σμύρνη και τα ευρήματα της συλλογής του προέρχονταν από την περιοχή αυτή. Στη συνέχεια πέρασε στη συλλογή του Sir Charles Nicholson, από όπου το 1935 μεταφέρθηκε στο Sydney.

Μέγ. σωζ. ύψ. Περίπου 1,45 μ. (Ch.Waldstein: 4 πόδια και 9 ½ ίντσες)

Μάρμαρο.

Ch.Waldstein, JHS 1886. 240 κ.ε., πίν. 71,1. A.D.Trendall, Handbook to the Nicholson Museum (1948), 3κ.ε., εικ. 351. Boehringer, Greifswalder Antiken, 119 αρ. 4, 126. Maderna, 94. 96. 114. 244-245 Η 28. πίν. 28,2

Σώζεται ολόκληρο το άγαλμα εκτός από τα σκέλη κάτω από τα γόνατα, το δεξιό χέρι από το κάτω μέρος του πήχη και κάτω, το αριστερό από τον καρπό και κάτω, τμήματα του ιματίου και το μεγαλύτερο μέρος της μύτης. Η διάβρωση της επιφάνειας οφείλεται στη μακρόχρονη έκθεση του στο ύπαιθρο. Στο πίσω μέρος του κορμού κοντά στον αριστερό ώμο υπάρχουν δύο τόρμοι, οι οποίοι προφανώς χρησίμευαν για την προσήλωσή του σε κάποια επιφάνεια. Μόνον ένα μικρό τμήμα στο πίσω μέρος του κορμού δεν φέρει ίχνη διάβρωσης. (Για λεπτομερέστερη περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. Ch.Waldstein, 240 κ.ε. και C.Maderna, 244 κ.ε.)

Ο κορμός είναι ραδινός. Στο ύψος του δεξιού γοφού σώζονται ίχνη από τα δάχτυλα του δεξιού χεριού. Οι στενές, λεπτές και επίπεδες πτυχές του ιματίου ορίζονται και χωρίζονται εσωτερικά από πρόστυπες και αυλακιές. Η κεφαλή, που στρέφεται προς τα δεξιά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω, έχει εικονιστικά χαρακτηριστικά.

Έχουν προταθεί δύο χρονολογήσεις, που βασίζονται κυρίως στα χαρακτηριστικά της κεφαλής: από τον E.Boehringer στον 3^ο αι. μ.Χ. και από την C.Maderna⁷¹⁸ στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή και ειδικότερα στα χρόνια του Κλαύδιου ή του Νέρωνα. Οι ομοιότητες που παρουσιάζει η ιδιαίτερα διαβρωμένη κόμη του αγάλματος του Sydney με την κόμη πορτρέτων της εποχής του Κλαύδιου, όπως η

---

⁷¹⁸ Maderna, 245

κεφαλή του αυτοκράτορα στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης⁷¹⁹, συνηγορούν υπέρ της άποψης της C.Maderna.

9.7. Φλωρεντία, Palazzo Vecchio, Sala del Cinquecento (Dütschke αρ. 511) (πίν. 148β)

Προέλευση άγνωστη

Μέγεθος υπερφυσικό

Μάρμαρο με φλέβες.

H.Dütschke, *Antike Bildwerke in Florenz II* (1875), 238 αρ. 511. EA. 341 (P.Arndt).
Boehringner, *Greifswalder Antiken*, 120 αρ. 11.

Σώζεται ο κορμός από το λαιμό μέχρι τα γόνατα και το αριστερό χέρι μέχρι το σημείο του πήχη που καλύπτεται από το ιμάτιο, ενώ το δεξιό χέρι είναι σπασμένο από την αρχή του βραχίονα. Συμπληρωμένα είναι και τα δύο σκέλη κάτω από τα γόνατα, το δεξιό χέρι, το αριστερό κάτω από το ιμάτιο, μαζί με τη φλογέρα που κρατά, τμήματα του λαιμού και η αρχαία μη συνανήκουσα κεφαλή⁷²⁰ με το συμπληρωμένο πέτασο. (Η συμπλήρωση του δεξιού χεριού είναι πιθανό να έγινε με βάση τα ίχνη του, που πιθανότατα υπήρχαν στο ισχίο. Συμπλήρωση είναι πιθανό να αποτελεί και το κάτω τμήμα του ιματίου στο ύψος του γόνατου.)

Ο κορμός είναι ραδινός και οι μύες του έχουν πλαστική υπόσταση. Το ιμάτιο είναι πλούσια πτυχωμένο, ιδιαίτερα στο τμήμα που τυλίγεται γύρω από τον αριστερό πήχη –στο σημείο αυτό οι πτυχές είναι πολλές, λεπτές και παράλληλες μεταξύ τους. Στο τμήμα που καλύπτει το αριστερό τμήμα του θώρακα οι μεταβάσεις ανάμεσα στις πτυχές και τις αναδιπλώσεις είναι μαλακές και αρκετά ακριβείς.

Είναι πιθανή η χρονολόγηση που προτείνει ο E.Boehringner στον 1ο αι. μ.Χ. Η απόδοση του ιματίου ταιριάζει με τη χρονολόγηση αυτή, η στίλβωση όμως που έχει υποστεί ολόκληρος ο κορμός μας κάνει ιδιαίτερα επιφυλακτικούς σχετικά με το θέμα αυτό.

---

⁷¹⁹ K.Vierneisel, *Die Bildnisse des Augustus, Herrscherbild und Politik im kaiserlichen Rom*, Sonderausstellung der Glyptothek und des Museums für Abgüsse Klassischer Bildwerke München (1979), 97.

⁷²⁰ EA 3479-80

9.8. Πρώην (;) Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο

Βρέθηκε στη Θάσο, δίπλα σε ερείπια ταφικού μνημείου, το οποίο κατά τον A.Conze ήταν ένα υστεροελληνιστικό ηρώο επάνω από τον τάφο δύο αδελφών⁷²¹. Ο κορμός εξαφανίσθηκε σύμφωνα με τον B.Holtzmann⁷²².

Μάρμαρο

A.Conze, *Reisen auf den Inseln des Thrakischen Meeres* (1860), 19. G.Koerte, *AM* 3, 1878, 100 αρ. b. Collignon, *Statues funeraires*, 319. Boehringer, *Greifswalder Antiken*, 119 αρ. 2 (όπου προγενέστερη βιβλιογραφία). Maderna, 110 σημ. 823.

Ο κορμός ήταν ακέφαλος και στον κορμό-στήριγμα του ήταν τυλιγμένο ένα φίδι. Η περιγραφή του A.Conze δεν αφήνει αμφιβολία ότι ο χαμένος πια κορμός με το χαρακτηριστικό μοτίβο του ιματίου ήταν αντίγραφο του εξεταζόμενου τύπου. Ο ίδιος τον εντάσσει στην ίδια ομάδα αγαλμάτων μαζί με τον Ερμή της Άνδρου και τον λεγόμενο Αντίνοο *Belvedere*⁷²³.

Ο E.Boehringer χρονολογεί το χαμένο κορμό στην υστεροελληνιστική εποχή εξαιτίας των επιγραφών που βρέθηκαν μαζί του⁷²⁴.

9.9 Κορμός. Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 11617 (πίν. 148 γ-ε)

Βρέθηκε στη Ρώμη στις θερμές του Καρακάλλα, πεσμένο μπροστά στην κόγχη του τοίχου που χωρίζει το δυτικό δωμάτιο (f) από το δωμάτιο A.

Μέγ. σωζ. ύ. 1,04 μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με γκριζες φλέβες, πιθ. ιταλικό (D.Candilio)

P.Rosa, *Relazione sulle scoperte archeologiche della citta e provincial di Roma negli anni 1871-1872* (1873), 83. Boehringer, *Greifswalder Antiken*, 120 αρ. 12. M.Marvin, *AJA* 87 1983, 367, πίν. 51, εικ. 19. *MusNazRom I, 7 II* (19) 364, εικ. XI, 24 (D.Candilio).

Σώζεται ολόκληρος ο κορμός μαζί με το κάτω μέρος του λαιμού, τον δεξιό ώμο, το μεγαλύτερο μέρος του αριστερού βραχίονα, το αριστερό σκέλος κάτω από το ισχίο και το

---

⁷²¹ Βρέθηκε κατά τον A.Conze δίπλα στα ερείπια του πλούσιου ταφικού μνημείου των αδελφών Ευμενίδα και Αντιφώντος, γίων του Σοφοκλέους και της Ηρούς. Πρόκειται για κατασκευή με αετωματική επίστεψη, κίονες κορινθιακούς και τριβαθμιδωτή βάση, διακοσμημένη με αγάλματα, την οποία ο M.Collignon χαρακτηρίζει ηρώο. Δίπλα στο ηρώο βρέθηκε εκτός από το άγαλμα του Ερμή και γυναικείος κορμός με ένδυμα.

⁷²² Την πληροφορία μου ανέφερε ο O.Picard σε επιστολή του της 17.2.1992.

⁷²³ A.Conze, όπ.π.: “ Von der Erde bedeckt und besser erhalten fand sich ein männlicher Torso, dessen Gewand nur auf dem linken Unterarme ruht und mit einem Ende über die linke Schultergeschlagen nach vorn herabhängt...”

⁷²⁴ Boehringer, *Greifswalder Antiken*, 119 αρ. 2

δεξιό μέχρι τη μέση του μηρού. Δε σώζεται το ελεύθερο τμήμα του ιματίου. Αποκρουσμένη είναι η ηβική χώρα. Διακρίνονται ίχνη από χτυπήματα με αιχμηρό εργαλείο που έχουν γίνει σε διάφορα σημεία του κορμού. Ίχνη ράσπας διακρίνονται στη δεξιά πλευρά του κορμού κάτω από τον θώρακα και σε ολόκληρη την πίσω όψη του κορμού.

Μετά τον καθαρισμό που υπέστη ο κορμός, μετά το 1984, έγινε δυνατή η επανεξέταση και επαναξιολόγηση του. Οι όγκοι του είναι μαλακοί και έχουν αποδοθεί με πλαστικότητα. Μια μεγάλη φλέβωση του μαρμάρου στην μπροστινή όψη μοιάζει να τονίζει το περίγραμμα της αριστερής πλευράς της κοιλιακής χώρας. Στην πίσω και πλάγια πλευρά του δεξιού μηρού διακρίνεται η αρχή ενός εξογκώματος. Πρόκειται πιθανότατα για το επάνω μέρος του συμφυούς με το σκέλος κορμού-στηρίγματος που υπάρχει και σε άλλα αντίγραφα του τύπου. Η απόδοση της πίσω όψης είναι συνοπτική. Ανάμεσα στις ωμοπλάτες υπάρχει τόρμος για την προσήλωση του αγάλματος σε κάποια επιφάνεια, πιθανώς στον τοίχο της κόγχης. Οι πλατιές πτυχές του ιματίου έχουν αποδοθεί με τρόπο αρκετά επίπεδο. Οι αυλακίες που την χωρίζουν εσωτερικά είναι πλατιές και σκληρές.

Η D.Candilio έχει προτείνει τη χρονολόγηση του κορμού στον 2^ο αι. μ.Χ. Όπως φαίνεται από το μαλακό πλάσιμο του κορμού που έγινε φανερό μόνο μετά τον καθαρισμό, είναι πιθανότερη η χρονολόγησή του στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

9.10. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Γ 1663 (πίν. 149α-γ)

Από τη Μήλο. Παλιότερα ανήκε στη συλλογή του αρχιτέκτονα Schaubert.

Μάρμαρο

L.Ross, Archäologische Aufsätze. L.v.Sybel, Katalog der Skulpturen zu Athen (1) αρ. 3365. EA. 715 (P. Arndt). Boehringer, Greifswalder Antiken, 119 αρ. 3. I.Τριάντη, Ο Λουδοβίκος Ροσς και τα γλυπτά των Κυκλάδων, Internationale Archäologie, Studia Honoraria 24, Ludwig Ross und Griechenland (2005), 186 κ.ε., 187 εικ. 18, 19.

Σώζεται ο κορμός, η αρχή μόνον του αριστερού μηρού, μέχρι το ισχίο, και το μεγαλύτερο μέρος του δεξιού μηρού. Τα χέρια και ο λαιμός έχουν σπάσει στη βάση τους. Στη βάση του λαιμού υπάρχει στρογγυλός τόρμος για τη στερέωση της κεφαλής. Ολόκληρο το ιμάτιο είναι αποκρουσμένο. Τμήματα των δαχτύλων του δεξιού χεριού σώζονται επάνω στο δεξιό ισχίο.

Στη δεξιά εξωτερική πλευρά του μηρού υπάρχει ορθογώνια βάθυνση αδρά δουλεμένη⁷²⁵. Στην αριστερή πλευρά του κορμού, κάτω από την τελευταία πλευρά, υπάρχει ένα μικρό τετράγωνο στήριγμα. Όλη η επιφάνεια του κορμού φέρει αποκρούσεις.

Ο κορμός είναι ραδινός με μαλακούς όγκους και μύες όχι ιδιαίτερα τονισμένους. Οι βόστρυχοι της ηβικής χώρας περιορίζονται σε μία μόνο σειρά και αποδίδονται με επιμέλεια και πλαστικότητα.

Είναι πιθανό να πρόκειται για αντίγραφο του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., όπως προτείνει ο E.Boehring⁷²⁶, η κατάσταση διατήρησης όμως καθιστά πολύ δύσκολη τη χρονολόγηση του.

9.11 Πετρούπολη, Ermitage

Ανήκε στη συλλογή *Campana*.

Guedeonow, αρ. 163. *W.Amelung*, *Florentiner Antiken*, 38. *O.Waldhauer*, *Kurze Beschreibung*, 143 αρ. 291 (163). *Boehring*, *Greifswalder Antiken*, 119 αρ. 8.

Ο E.Boehring –κρίνοντας από τη φωτογραφία που δημοσίευσε ο Guedeonow– θεωρεί αρχαίο μόνο τον κορμό, νεότερη την κεφαλή και συμπληρώσεις το αριστερό χέρι κάτω από τον πήχη, το δεξιό άκρο χέρι, τη δεξιά κνήμη και πιθανόν το αριστερό σκέλος με τον κορμό του φοινικόδενδρου - στηρίγματος. Ο W.Amelung το θεωρεί αντίγραφο καλής ποιότητας, ενώ ο O.Waldhauer το θεωρεί νεότερο έργο και δεν το συμπεριλαμβάνει στον επόμενο κατάλογο του Ermitage⁷²⁷.

9.12. Παρίσι, Λούβρο

Από την περιοχή της Ρώμης. Παλιότερα ανήκε στη συλλογή *Campana*.

Μάρμαρο.

H.d'Escamps, *Galerie des Marbres Antiques du Musée Campana a Rome*, τεύχος 5. *Catalogue Sommaire des Marbres Antiques* (1922), 24 αρ. 416. *Klein*, *Praxiteles*, 390 κ.ε.,

---

⁷²⁵ Ο P.Arndt (EA. 715) υποστηρίζει ότι στο σημείο αυτό ακουμπούσε ο κορμός-στήριγμα. Είναι όμως δύσκολο να δεχθούμε αυτή την υπόθεση, γιατί το στήριγμα θα κάλυπτε ένα τμήμα του μηρού, πράγμα που σπάνια συμβαίνει.

⁷²⁶ Boehring, *Greifswalder Antiken*, 119 αρ. 8.

⁷²⁷ O.Waldhauer, *Die antiken Skulpturen der Ermitage* (1931)

392 αρ. 9. *Boehring*, *Greifswalder Antiken*, 120 αρ. 9 (όπου προγενέστερη βιβλιογραφία). Φωτογραφία στο *Erlangen Corpus Statuarum* αρ. 6272.

9.13. Πρώην Κωνσταντινούπολη, Συλλογή *Nelidow*

Από τη συλλογή *Dorigny*.

EA Text Ser. III 30. Klein, Praxiteles, 392 αρ. 13. *Boehring*, *Greifswalder Antiken*, 120 αρ. 13.

Φωτογραφία: *Erlangen Corpus Statuarum* αρ. 6324.

Σώζεται ο κορμός. Δε σώζονται το δεξιό χέρι, ο αριστερός πήχης με το αντίστοιχο τμήμα του ιματίου, το δεξιό σκέλος κάτω από το γόνατο και το αριστερό από τη μέση του μηρού και κάτω.

9.14. Δρέσδη, *Staatliche Skulpturensammlungen* (πίν. 149 δ)

Από τη συλλογή *Albani*.

W.G.Becker, Augusteum, πίν. 54. *L.Dietrichson, Antinous*, 252 σημ. 117. *Boehring*, *Greifswalder Antiken*, 120 αρ. 10

Έχει συμπληρωθεί σύμφωνα με τον Ερμή *Farnese*.

Στο στέρνο, τους ώμους και την πλάτη φέρει έντονα ίχνη ράσπας που έγιναν σε νεότερη εποχή.

ΚΕΦΑΛΕΣ

9.15. Βατικανό, *Musei Vaticani, Braccio Nuovo* αρ. 132 (πίν. 150α)

Βρέθηκε κατά τις ανασκαφές που έγιναν στο Κολοσσαίο στην εποχή του πάπα Πίου Ζ΄.

Συν. ύψ. αγάλματος μαζί με την κεφαλή 2,275 μ.

Μάρμαρο κιτρινωπό λεπτόκοκκο (*W. Fuchs*).

W.Klein, Praxiteles, 392 (Κεφαλές αρ. 1). *Boehring*, *Greifswalder Antiken*, 121 αρ. 17. *Helbig⁴ I.* (1963), 350 κ.ε. αρ. 460 (*W. Fuchs*)

Είναι τοποθετημένη σε άγαλμα χλαμυδοφόρου Ερμή (αρ. 2211), που δε συνανήκει. Συμπληρωμένα είναι η μύτη, τα χείλη και το κάτω τμήμα του λαιμού (για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. *W. Fuchs*, όπ.π.)

Οι E.Boehringier και W.Fuchs προτείνουν τη χρονολόγηση της κεφαλής στην εποχή των Φλαβίων.

9.16. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, Συλλογή Benjamin και Lucy Rowland αρ. 1974, 523 (πίν. 150 β,γ)

Από το Wilton House στο Wiltshire. Πιθανόν προέρχεται από τη συλλογή Azarin.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,29 μ., πλ. προσώπου 0,18 μ.

Μάρμαρο χονδρόκοκκο ελληνικό, μέτριας ποιότητας (Comstock-Vermeule).

Michaelis, Marbles in Great Britain, 712, αρ. 200. Sotheby and Co. Sale, London, July 1, 1969, 58 αρ. 111 εικ. M. Comstock – C.Vermeule, Sculpture in Stone, The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston (1976), 102 αρ. 156, εικ.

Μαζί με την κεφαλή σώζεται και το επάνω μέρος του λαιμού. Έχουν αποκρουσθεί μικρό τμήμα του επάνω χείλους και η άκρη της μύτης –η υπόλοιπη είναι συμπληρωμένη. Οι M.Comstock και C.Vermeule θεωρούν τη συμπλήρωση αρχαία. Συμπληρωμένο είναι επίσης ένα τμήμα της κόμης επάνω από το μέτωπο –οι παραπάνω ερευνητές θεωρούν τη συμπλήρωση αυτή αναγεννησιακή. Στη βάση του λαιμού υπάρχει οπή, πιθανόν για το χύσιμο του μολυβιού ή για την εισαγωγή εμβόλου –για την προσήλωση της κεφαλής σε άγαλμα (M. Comstock-C. Vermeule), και τριγωνική τομή⁷²⁸. Οι ανάγλυφες ίριδες των ματιών οφείλονται σε κακότεχνη αναγεννησιακή επέμβαση.

Το πρόσωπο είναι πλατύ με τονισμένα ζυγωματικά, το σαγόκι πλατύ και γεμάτο, το στόμα μικρό με βαθιά αυλακιά ανάμεσα στα σαρκώδη χείλη, τα μάτια τοποθετημένα βαθιά στις κόγχες και το μέτωπο ιδιαίτερα πλατύ με βαθιά οριζόντια ρυτίδα, κάτω από την οποία προβάλλει το μετωπιαίο οστό. Τα αυτιά είναι μικρά. Η κόμη έχει όγκο, αλλά το περίγραμμα των βοστρύχων δεν είναι ακριβέστερο εσωτερικό του κάθε βοστρύχου το χωρίζει μια πλατιά και βαθιά αυλακιά. Σε ορισμένα σημεία της κόμης έχει γίνει έντονη χρήση τρυπανιού. Στο πίσω μέρος η απόδοση της είναι πιο συνοπτική.

Η απόδοση της κόμης και το μαλακό πλάσιμο του προσώπου δικαιολογούν τη χρονολόγηση που προτείνουν οι M.Comstock και C.Vermeule στην τελευταία περίοδο της εποχής των Αντωνίνων, περίπου μεταξύ 160 και 190 μ.Χ.

---

⁷²⁸ Αν από το σημείο αυτό αφαιρέθηκε τμήμα μαρμάρου για τη συμπλήρωση της μύτης, τότε η επέμβαση αυτή θα πρέπει να έγινε στην εποχή της Αναγέννησης και όχι στην αρχαιότητα.

9.17. Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi (τοποθετημένη σε μη συνανήκον άγαλμα νέου, αρ. 107) (πίν. 151α, β)

Άγνωστη προέλευση. Η κεφαλή, κολλημένη με τον κορμό, έχει εισαχθεί στην Galleria degli Uffizi πριν από το 1669 (Inv. Num. 37: "Atleta"): στον κατάλογο εισαγωγής της χρονιάς αυτής συναντούμε την πρώτη σχετική καταχώρηση⁷²⁹.

Συνολικό ύψος αγάλματος 2,04 μ. (Dütschke). *Giornale* 6. 11.1788: "Braccia 3 soldi 29=0. 97μ." (:μάλλον πρόκειται για λάθος)

Μάρμαρο πιθανόν ελληνικό (Dütschke)

Biblioteca della Galleria degli Uffizi, Giornale, 21, 6 Nov. 1788. Dütschke III 40, αρ. 76. EA. 89-90 (P.Arndt). G.A.Mansuelli, *Galleria degli Uffizi I*, 143κ.ε. αρ. 112. Klein, *Praxiteles*, 330κ.ε. κεφαλές αρ. 3. Boehring, *Greifswalder Antiken*, 121, αρ 19.

Σώζεται η κεφαλή μαζί με τμήμα του λαιμού. Συμπληρωμένα είναι το μεγαλύτερο τμήμα του αριστερού φρυδιού, τμήμα της μύτης, το σαγόκι, το αριστερό αυτί και το κάτω μέρος του λαιμού. Μικροσυμπληρώσεις υπάρχουν και στα χείλη. Ολόκληρη η επιφάνεια έχει υποστεί στίλβωση (για λεπτομερή περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. Dütschke).

Το ωοειδές πρόσωπο έχει μάτια μικρά και κοντά τοποθετημένα μεταξύ τους. Το επάνω μέρος του μετώπου αυλακώνεται από μια βαθιά οριζόντια ρυτίδα. Κάτω από αυτήν προβάλλει το μετωπιαίο οστό. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι ογκώδεις· το περίγραμμα τους ορίζεται από μια πλατιά αυλακιά. Δύο ή τρεις πλατιές αυλακιές χωρίζουν και το εσωτερικό του κάθε βοστρύχου.

Η κατάσταση διατήρησης της κεφαλής μας επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη χρονολόγηση της μόνο από την κόμη και πάλι όμως με επιφυλάξεις. Η χρονολόγηση που προτείνει ο E.Boehring στην εποχή των Φλαβίων είναι πιθανή, όπως φαίνεται από την ομοιότητα της απόδοσης της κόμης ανάμεσα στην κεφαλή της Galleria degli Uffizi και σε πορτραίτα του Δομιτιανού, όπως αυτό του Museo Nazionale της Νάπολης⁷³⁰.

⁷²⁹ Η πληροφορία οφείλεται στην πρώην διευθύντρια της Galleria degli Uffizi P. Bocci-Pacini.

⁷³⁰ R. West, *Römische Porträtplastik II* (1970), 25 αρ. 6, πιν. III, 15

9.18. Πρώην Μόναχο, Γλυπτοθήκη (τοποθετημένη σε αντίγραφο του Διαδούμενου του Πολυκλείτου GI 247 που δεν συνανήκε) Έχει χαθεί. (πίν. 151 γ,δ)

Ο ζωγράφος *Rehberg* αγόρασε τον κορμό GI 247 και την κεφαλή στη Ρώμη από τον έμπορο τέχνης *Finelli* και ανέθεσε στον γλύπτη *Albacini* να τα ενώσει και να συμπληρώσει τον κορμό ανάλογα με τον τύπο της κεφαλής. Ο *Wagner* αγόρασε την κεφαλή και τον κορμό από τον *Rehberg*, όπως πληροφορεί τον Λουδοβίκο Α' σε επιστολή του με ημερομηνία 21.1. 1882. Η κεφαλή έχει χαθεί (*B. Vierneisel-Schlörb*).

Brunn-Bruckmann, 123. EA. 847, 848 (*Bulle*). *Boehring*, *Greifswalder Antiken*, 121, αρ 19. *Vierneisel-Schlörb*, *KatSkulptMünchen II*, 188 αρ. 17.

Σωζόταν η κεφαλή με το επάνω τμήμα του λαιμού. Συμπληρωμένα είναι η μύτη και το πίσω μέρος του αριστερού αυτιού. (Για περιγραφή της σωζόμενης κατάστασης βλ. *Bulle*).

Το πρόσωπο είναι ωοειδές, το σαγόني γεμάτο με έντονη την απόδοση της βάθυνσης, το στόμα μικρό με σαρκώδες κάτω χείλος και βαθύνσεις στις άκρες του, τα μάτια μεγάλα με επίπεδους βολβούς και το μέτωπο πλατύ με μια βαθιά οριζόντια ρυτίδα, κάτω από την οποία το μέτωπο εξογκώνεται. Οι λοβοί των αυτιών είναι σαρκώδεις. Οι βόστρυχοι, των οποίων το σχήμα ορίζεται με ακρίβεια, χωρίζονται εσωτερικά από μια αυλακιά.

Ο *E.Boehring* τη χρονολογεί στην εποχή του Τραϊανού και ο *Diepolder* στην εποχή των Αντωνίνων. Η στίλβωση όμως που είχε υποστεί, η έλλειψη ικανοποιητικών φωτογραφιών και το γεγονός ότι έχει χαθεί δεν επιτρέπουν περαιτέρω συζήτηση σχετικά με τη χρονολόγηση της κεφαλής αυτής.

9.19. Πρώην Τίρανα, Αρχαιολογικό Μουσείο (πίν. 152α)

Βρισκόταν "*dans l' eglise de Bubullina*"⁷³¹ (*L.Rey*). Από το Αρχαιολογικό Μουσείο των Τιράνων χάθηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο (πληροφορία *N.Ceka*)

---

⁷³¹ Πιθ. Πρόκειται για ναό του χωριού *Bubullina* (και όχι της *Bubullina*), που βρίσκεται ανατολικά της πόλης Λιούσνια στην πεδιάδα της Μουζακιάς.

Σωζ. ύψ. 0,28 μ.

Albania 5 (1935), 56 αρ. 7, πιν. 18,3 (L. Rey). EA. 847/48. Boehringer, Greifswalder Antiken, 122 αρ. 25.

Μαζί με την κεφαλή σωζόταν και τμήμα του λαιμού. Αποκρουσμένα ήταν η μύτη τα χείλη και το σαγόι.

Στην αριστερή πλευρά του λαιμού διακρίνεται ο στερνοκλειδομαστοειδής μύς, που δείχνει ότι η κεφαλή στρεφόταν προς τα δεξιά. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με έντονα ζυγωματικά και μικρά μάτια. Το μέτωπο αυλακώνει μια βαθιά οριζόντια ρυτίδα, κάτω από την οποία προβάλλει το μετωπιαίο οστό. Οι λοβοί των αυτιών είναι πρησμένοι. Το μαλακό πλάσιμο του προσώπου έρχεται σε αντίθεση με την κόμη που χαρακτηρίζεται από έντονη φωτοσκίαση, η οποία επιτυγχάνεται χάρη στις βαθιές αυλακιές που ορίζουν τους βοστρύχους και τους χωρίζουν εσωτερικά.

Η απόδοση των ματιών και της κόμης παρουσιάζει ομοιότητες με πορτραίτα της εποχής των Φλαβίων, όπως το πορτραίτο του Τίτου στο Erbach⁷³².

9.20. Πρώην Greifswald, Ιδιωτική συλλογή (πίν. 152 β-δ)

Πιθανόν προέρχεται από τη Ρώμη

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,366 μ., ύψ. από το σαγόι μέχρι την κορυφή του κρανίου 0,273 μ., μέγ. πλ. 22,9 μ.

Μάρμαρο λευκό χονδροκόκκο με γκρίζες και γκριζογάλαζες φλεβώσεις, πιθανόν Υμηττού (Boehringer).

Boehringer, Greifswalder Antiken, 122 αρ. 26., 124 κ.ε., πίν. 66-68

Σώζεται η κεφαλή με το λαιμό μέχρι τη βάση του. Συμπληρωμένα είναι η άκρη και το δεξιό πτερύγιο της μύτης. Όλη η επιφάνεια είναι διαβρωμένη από την έκθεσή της στο ύπαιθρο, δεν έχει όμως υποστεί επεξεργασία⁷³³.

Στον κυλινδρικό λαιμό με την ελάχιστη πλαστική διάρθρωση ξεχωρίζει λίγο μόνον ο αριστερός στερνοκλειδομαστοειδής μυς, μαρτυρώντας την ελαφρά στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά και κάτω. Το πρόσωπο έχει σχήμα σχεδόν ωοειδές καταλήγει

---

⁷³² G.Daltrop-U.Hausmann-M.Wegner, Die Flavien (1966), 23 αρ. 13, πιν. 13 α,β (Gräflisch Erbach-Erbachische Sammlung)

⁷³³ Για λεπτομερέστερα στοιχεία σχετικά με τις διαστάσεις, το είδος του μαρμάρου και τη σωζόμενη κατάσταση βλ. Boehringer, Greifswalder Antiken, 124.

σε ένα σχετικά μικρό αλλά γεμάτο σαγόι. Το μεγαλύτερο πλάτος του το έχει το πρόσωπο στο ύψος των ζυγωματικών, ενώ στενεύει ελαφρά στο μέτωπο, το οποίο είναι ψηλό και κάπως εξογκωμένο στο κάτω του μέρος. Το στόμα είναι μικρό με λεπτό το επάνω χείλος και γεμάτο το κάτω, η μύτη έχει πλατιά ρουθούνια. Τα μάτια είναι χωμένα στις κόγχες τους, μικρά και έχουν ελαφρά καμπύλους βολβούς και βλέφαρα με καμπύλη τομή. Τα αυτιά έχουν πρησμένους λοβούς. Η κόμη έχει όγκο το σχήμα των πλατιών βοστρύχων αποδίδεται με ακρίβεια, ενώ το εσωτερικό του καθενός χωρίζεται από μια ή δύο βαθιές αυλακιές. Η επιφάνεια της κόμης είναι λεία.

Ο E.Boehringger χρονολογεί την κεφαλή αυτή στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., πιο κοντά στην εποχή του Αδριανού παρά του Τραϊανού⁷³⁴. Η απόδοση της κόμης της κεφαλής θυμίζει πορτραίτα του Αντίνοου, όπως αυτό του Museo Nazionale της Νεάπολης⁷³⁵.

9.21. Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 125588 (πίν. 153α)

Η πληροφορία του H.v.Steuben ότι βρέθηκε κατά τις εργασίες που έγιναν για τη διευθέτηση της κοίτης του Τίβερη, δεν προκύπτει από άλλα στοιχεία κατά την J. Papadopoulos Μέγ. σωζ. ύψ. 0,34 μ., ύψ. κεφαλής 0,27 μ.

Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, ελληνικό (J.Papadopoulos).

Lippold, JDI 26, 1911, 279 σημ. 1. Helbig III^f, αρ. 2257 (H.v.Steuben). Museo Nazionale Romano I, 1 (1983), 203-204 αρ. 126, εικ. (J. Papadopoulos)

Μαζί με την κεφαλή σώζεται και το μεγαλύτερο μέρος του λαιμού. Αποκρουσμένο είναι ένα τμήμα στην επάνω δεξιά πλευρά της κόμης. Συμπληρωμένα είναι η μύτη και το σαγόι (Σχετικά με τη σωζόμενη κατάσταση βλ. J.Papadopoulos).

Η κεφαλή στηρίζεται στον κάθετο και χωρίς πλαστική διαμόρφωση λαιμό. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με επιφάνεια «παλλόμενη» από μια διακριτική φωτοσκίαση, που είναι ευκρινέστερα ορατή στις γεμάτες παρειές και στο μέτωπο, όπου μια μεγάλη οριζόντια ρυτίδα χωρίζει το επάνω σχεδόν επίπεδο τμήμα από το κάτω, όπου προβάλλει το μετωπιαίο οστό. Το αριστερό μισό του προσώπου είναι πιο ανεπτυγμένο σε σχέση με τα δεξιά, πράγμα που μαρτυρεί την αρχική στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά και κάτω.

---

⁷³⁴ Boehringger, Greifswalder Antiken, 122 αρ.26.

⁷³⁵ R. West, Römische Porträtplastik II (1970) 133, πιν. XXV 136, 136α

Τα μάτια είναι μικρά με βλέφαρα όχι ιδιαίτερα πλατιά και βολβούς ελαφρά καμπύλους· τα φρύδια είναι ελάχιστα πλαστικά διαμορφωμένα. Οι βόστρυχοι της κόμης έχουν αποδοθεί με μαλακό πλάσιμο και χωρίς ακρίβεια. Ομαλή είναι η μετάβαση μεταξύ τους.

Η μαλακή διαμόρφωση του προσώπου και της κόμης συνηγορούν στη χρονολόγηση της κεφαλής στην εποχή των Φλαβίων που έχει προταθεί από τον E.Boehringger και τη J.Paradopoulos. Ενισχυτική της χρονολόγησης αυτής είναι η ομοιότητα που παρουσιάζει η κεφαλή της Ρώμης ως προς την απόδοση κυρίως της κόμης και των ματιών με πορτραίτα του Τίτου, όπως εκείνο του πρώτου τύπου στην Αποθήκη του Μουσείου του Καπιτωλίου⁷³⁶.

9.22. Πετρούπολη, Ermitage (αρ. A 32, G 222, K. 83, W. 293, Waldh. 146) (πίν. 153 β,γ)

Πιθανόν προέρχεται από τη συλλογή του Lyde Browne, ο οποίος με τη σειρά του είχε αγοράσει την προτομή στη Νάπολη από το δούκα Colombrano.

Ύψ. 0,49 μ.

Μάρμαρο παριανό (O. Waldhauer)

Catalogo Lyde Browne (1799), κεφ. αρ. 55. O.Waldhauer, Die Antiken Skulpturen der Ermitage II (1931), 40 αρ. 146, πίν. 37. Boehringger, Greifswalder Antiken, 122.

Μαζί με την κεφαλή σώζεται και ο λαιμός μέχρι τη βάση του. Συμπληρωμένα είναι η άκρη της μύτης και η προτομή. Ολόκληρη η επιφάνεια έχει υποστεί επεξεργασία και είναι πολύ διαβρωμένη.

Στον κάθετο άξονα του στενόμακρου προσώπου δεσπόζει η μακριά και λεπτή μύτη σε αντίθεση με τα οριζόντια στοιχεία. Το σαγόνι είναι στρογγυλεμένο και γεμάτο, το στόμα μικρό και μισάνοιχτο και τα μάτια ορθάνοιχτα και τοποθετημένα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Το μέτωπο, που δεν είναι ιδιαίτερα ψηλό, χωρίζεται από μια μεγάλη οριζόντια ρυτίδα· κάτω από αυτήν προβάλλει το μετωπιαίο οστό. Η επιφάνεια της κόμης είναι πολύ διαβρωμένη σε καλύτερη κατάσταση σώζεται η αριστερή πλάγια πλευρά της μπροστά και πάνω από το αυτί. Εκεί οι βόστρυχοι είναι αρκετά ογκηροί και χωρίζονται εσωτερικά από πλατιές και αβαθείς αυλακίες. Η οπή στην αριστερή πλευρά της κόμης στο ύψος της αρχής του μετώπου πρέπει να σχετίζεται

---

⁷³⁶ Μουσείου Καπιτωλίου, Αποθήκη Antiquarium αρ.7673. Zanker-Fittschen, 34 αρ.29, πίν.30

με τις νεώτερες επεμβάσεις. Στην αριστερή πλευρά του λαιμού αποδίδεται έντονα ο στερνοκλειδομαστοειδής μυς, μαρτυρώντας έτσι την αρχική στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά.

Ο E.Boehringger προτείνει για την κεφαλή της Πετρούπολης δύο χρονολογήσεις, στην εποχή των Φλαβίων ή στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁷³⁷. Η απόδοση της κόμης καθιστά πιθανότερη τη χρονολόγηση στην εποχή των Φλαβίων.

9.23. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 586 (πίν. 154 α-γ)

Βρέθηκε το 1961 κατά τον καθαρισμό των ναών N₁ και N₂

Ύψ. 0,20 μ., πλ. 0,20 μ., βάθ. 0,140 μ.

Μάρμαρο

Inan, Side, 97 κ.ε., πίν. XLIV, 1-3.

Από την κεφαλή που έχει σπάσει στη βάση του λαιμού, λείπει τμήμα από το δεξιό και πίσω τμήμα.

Στο ωοειδές πρόσωπο η αριστερή παρειά είναι πιο ανεπτυγμένη από τη δεξιά, γεγονός που μαρτυρεί την αρχική στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά, όπως παρατηρεί και η J.Inan. Το στόμα είναι μικρό και μισάνοιχτο, τα μάτια μικρά και με στενά βλέφαρα και ελαφρά καμπύλους βολβούς. Το μέτωπο αυλακώνει μια μεγάλη οριζόντια ρυτίδα, κάτω από την οποία παρουσιάζεται ένα εξόγκωμα στο κέντρο του. Οι βόστρυχοι της κόμης είναι σχετικά επίπεδοι, αλλά διαφοροποιημένοι μεταξύ τους και αποδίδονται με αρκετή σαφήνεια. Το εσωτερικό του κάθε βοστρύχου χωρίζεται από περισσότερες λεπτές και ισοβαθείς αυλακιές. Ο λοβός του αριστερού αποσπασματικά σωζόμενου αυτιού είναι πρησμένος.

Η J.Inan χρονολογεί την κεφαλή στην αρχή της εποχής των Αντωνίων ή στην εποχή του Αδριανού. Ενισχυτική της χρονολόγησης στην εποχή του Αδριανού είναι η ομοιότητα της απόδοσης ιδιαίτερα της κόμης και των ματιών με το θωρακοφόρο ανδριάντα του Αδριανού από την Πέργη στο Μουσείο της Αντάλιας⁷³⁸.

---

⁷³⁷ Boehringger, Greifswalder Antiken, 122.

⁷³⁸ Αντάλια, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.3730. 3875. Inan-Rosenbaum, 97κ.ε. αρ.46, πίν.38,2, 39,1, 40,3.4.

9.24 Πρώην Ρώμη, συλλογή Stroganoff (πίν. 154δ-στ)

Ο E.Boehringe πιστεύει πως είναι η κεφαλή για την οποία ο W.Amelung αναφέρει πως βρίσκεται στο εμπόριο τέχνης⁷³⁹.

EA 3498-99 (P.Arndt-G.Lippold). Boehringer, Greifswalder Antiken, 122 αρ. 23

Δεν είναι γνωστό αν είχε υποστεί επεμβάσεις.

Από τα χαρακτηριστικά της κεφαλής αναφέρουμε το πλατύ πρόσωπο με το γεμάτο σαγόι, τα έντονα ζυγωματικά και το ιδιαίτερα πλατύ μέτωπο, που αυλακώνεται από βαθιά οριζόντια ρυτίδα. Τα μάτια είναι μικρά με σχεδόν επίπεδους βολβούς και καμπύλης τομής βλέφαρα. Οι βόστρυχοι είναι αποδοσμένοι πολύ συνοπτικά. Χωρίζονται εσωτερικά από πλατιές και ισοβαθείς αυλακίες.

Ο E.Boehringe χρονολογεί την κεφαλή της Συλλογής Stroganoff στην εποχή του Κλαύδιου⁷⁴⁰. Πιθανότερη όμως θα πρέπει να θεωρηθεί η χρονολόγησή της στην εποχή του Τιβερίου, όπως φαίνεται από την ομοιότητα της απόδοσης της κόμης και των χαρακτηριστικών του προσώπου, ιδιαίτερα του μετώπου και των ματιών με πορτραίτα του Τιβερίου, όπως εκείνο του πρώτου τύπου στο Μουσείο της Merida⁷⁴¹.

9.25. Ρώμη, Palazzo dei Conservatori

(συγκολλημένη σε κορμό που δε συνανήκει)

G.Lippold, JDI 1911, 26, 279 σημ. 1. Boehringer, Greifswalder Antiken, 122 αρ. 22

(:Προσωπικές σημειώσεις του G. Lippold: "Hof, rechts von der Mitte "Hermes" (mit Widder)".

Η κεφαλή, η οποία κατά τον E. Boehringer αποτελεί αντίγραφο της κεφαλής του λεγόμενου Αντίνοου Belvedere, φέρει πολλές συμπληρώσεις (:τη μύτη μαζί με τα μάτια, το μέτωπο και το μπροστινό τμήμα της κόμης)

---

⁷³⁹ W.Amelung,Vat. Kat. II,135.

⁷⁴⁰ Boehringer, Greifswalder Antiken, 122 αρ. 23.

⁷⁴¹ Inan-Rosenbaum, Beilage 10c-d (αρ.10 αντίγραφο 5)

Από τη σειρά των αντιγράφων του τύπου που έχει καταρτίσει ο E. Boehringer⁷⁴² θα πρέπει να εξαιρεθούν δύο γλυπτά:

α) **Ο κορμός στο Cambridge, Fitzwilliam Museum αρ. GR. 2.1891**⁷⁴³ από τη Σαλαμίνα, ο οποίος περιλήφθηκε πιθανόν από παραδρομή στον κατάλογο.

β) **Η κεφαλή στη Βιέννη, Kunsthistorisches Museum I 1162**, πρώην Catajo⁷⁴⁴ (πίν. 156β-δ, 157α,β), γιατί μόνον η κόμη του παρουσιάζει σε ορισμένα σημεία ομοιότητες, πιθανόν τυχαίες, με το σύστημα βοστρύχων του Ερμή Άνδρου-Farnese. Ένα τέτοιο σημείο είναι η περιοχή επάνω και πίσω από το αριστερό αυτί. Μεταξύ των πολλών διαφορών ανάμεσα στην κεφαλή της Βιέννης και στα αντίγραφα του τύπου, αναφέρουμε τη στροφή της κεφαλής της Βιέννης προς τα αριστερά και την ηλικία του προσώπου που απεικονίζει· πρόκειται για μεγάλο παιδί ή έφηβο και όχι για άνδρα, όπως στα αντίγραφα του τύπου.

Παραλλαγές του τύπου αποτελούν οι κορμοί του **Museo Nazionale της Νάπολης**⁷⁴⁵ (πίν. 156α) και της **Ήλιδας**⁷⁴⁶ (157γ), οι οποίοι φέρουν χλαμύδες με πτυχολογία όμοια με του τύπου.

Ο E.Boehringer αναφέρεται στις διαφορές του κορμού της Νάπολης από τον τύπο: την εντονότερα αποδοσμένη μυολογία, την τοποθέτηση του αριστερού σκέλους πιο μπροστά και τα ελληνιστικά «σπασίματα» του κορμού. Δεν αναφέρει όμως την πιο οφθαλμοφανή διαφορά: τη θέση του δεξιού βραχίονα, ο οποίος πέφτει κάθετα και είναι κολλημένος στον κορμό.

Και ο **κορμός της Ήλιδας** παρουσιάζει ομοιότητες στην πτυχολογία του ιματίου και σε γενικές γραμμές στο μοτίβο στήριξης, οι διαφορές του όμως από τον τύπο είναι πολύ σημαντικότερες: ο ραδινός κορμός παρουσιάζει ελαφρά στροφή προς τα αριστερά, ορατή ευκρινέστερα στην περιοχή της κοιλιακής χώρας, και το δεξιό χέρι έπεφτε σχεδόν κάθετα, όπως φαίνεται από το σωζόμενο τμήμα του βραχίονα, που είναι κολλημένο στον κορμό.

---

⁷⁴² Boehringer, Greifswalder Antiken, 119 κ.ε. Σχετικά με τους καταλόγους αντιγράφων του τύπου που έχουν καταρτισθεί κατά καιρούς βλ. Boehringer, όπ.π. 118

⁷⁴³ Boehringer, Greifswalder Antiken, 121 αρ. 14. L.Budde-R.Nichols, Fitzwilliam Museum, Catalogue, (1964), 62 κ.ε. αρ. 98.

⁷⁴⁴ Boehringer, Greifswalder Antiken, 122 αρ. 24

⁷⁴⁵ EA. 531. Boehringer Greifswalder Antiken, 123 (: "Als gleichartig bisher herangezogen.")

⁷⁴⁶ Η. Ανδρέου, ΑΔ 31, 1976, 262κ.ε.. Σήμερα βρίσκεται στη Συλλογή της Ήλιδας.

Τέλος εκλεκτικό έργο που συνδυάζει στοιχεία της κεφαλής των τύπων Ερμή Άνδρου-Farnese και Richelieu θα πρέπει να χαρακτηριστεί η **προτομή** πιθανώς του Ερμή από το Ηρώο της Καλυδώνας⁷⁴⁷ (πίν.159 α,β).

Κριτική αντιγράφων

Όλα τα αντίγραφα της σειράς ακολουθούν, όπως θα δούμε, τα γενικά χαρακτηριστικά του τύπου με αρκετή ακρίβεια. Θα προχωρήσουμε στο σχολιασμό τους και τη σύγκριση μεταξύ τους με βάση τις πληροφορίες που μας δίνουν για το πρωτότυπο, αρχίζοντας από τα αντίγραφα του κορμού και καταλήγοντας στα αντίγραφα της κεφαλής.

Η **θέση των ποδιών επάνω στην πλίνθο** σώζεται μόνο σε τρία από τα αντίγραφα: του Belvedere (9.4), της Άνδρου (9.3) και των Αντικυθήρων (9.5).

Στον Ερμή Belvedere (9.4) τα σκέλη σώθηκαν σχεδόν ολόκληρα⁷⁴⁸, αλλά σπασμένα. Ενδεικτικό για τον τρόπο συγκόλλησης τους είναι το σχόλιο του H.v.Steuben: “Die Zusammensetzung ist, besonders an der Knöchelpartie nachlässig vorgenommen, wodurch sich den Eindruck des Verbogenen zum Teil erklären mag”⁷⁴⁹. Στον Ερμή της Άνδρου (9.3) σώζονται τα πόδια μέχρι τους αστραγάλους. Έτσι είμαστε βέβαιοι για τη θέση τους επάνω στην πλίνθο: το δεξιό στάσιμο σκέλος πατά με ολόκληρο το πέλμα και παρουσιάζει μια στροφή προς τα δεξιά, ενώ το άνετο αριστερό σκέλος είναι τραβηγμένο πίσω και αριστερά και πατά μόνο με τα δάχτυλα και το μπροστινό τμήμα του πέλματος. Το γεγονός όμως ότι στον Ερμή της Άνδρου (9.3) λείπουν οι κνήμες κάνει αβέβαιο το στήσιμο της μορφής, παρόλο που βοηθητική στο σημείο αυτό είναι η ύπαρξη της επιφάνειας της ένωσης του κορμού-στηρίγματος με το δεξιό μηρό. Στο θέμα αυτό θα μπορούσε να βοηθήσει η θέση των σκελών του αντιγράφου των Αντικυθήρων, η κατάσταση διατήρησης του

---

⁷⁴⁷ Αγρίνιο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 28-36. (ύψ. 49εκ., πλ.47 εκ., ύψ. κεφαλής 24 εκ.) P.C.Bol, Die Marmorbüsten aus dem Heroon von Kalydon in Agrinion, AntPl XIX, 36, πίν.24,25. Η προτομή αυτή, πιθανότατα του Ερμή, βρέθηκε το 1926 στο Ηρώο της Καλυδώνας μαζί με προτομές του Ηρακλή, του Μελέαγρου, του Δία, του Απόλλωνα, της Αφροδίτης, του Έρωτα, του Ήρωα και της Κρατείας.

⁷⁴⁸ Συμπληρωμένα είναι μόνο τα δάχτυλα των ποδιών μαζί με τμήμα του κορμού στηρίγματος και της πλίνθου.

⁷⁴⁹ Helbig⁴ I, αρ. 246 (H.v. Steuben)

όμως δεν επιτρέπει να το λάβουμε υπόψη για τέτοιου είδους λεπτομερείς παρατηρήσεις.

Στα υπόλοιπα δύο αντίγραφα, του Βρετανικού Μουσείου (εφεξής Farnese) (9.1) και της Santa Barbara (εφεξής Lansdowne) (9.2), η θέση του κορμού υπολογίζεται κατά προσέγγιση. Αυτό συμβαίνει γιατί στον Ερμή Farnese είναι συμπληρωμένα το υπόλοιπο δεξιό σκέλος μέχρι το κάτω μέρος του μηρού και το αριστερό κάτω από το γόνατο. Στον Ερμή Lansdowne (9.2) τέλος δεν σώζονται σημεία επαφής με την πλίνθο, η οποία άλλωστε είναι συμπληρωμένη κατά ένα μεγάλο μέρος της.

Ένα τεχνικό στοιχείο που συναντάται σε όλα τα αντίγραφα του τύπου τα οποία σώζουν το αριστερό σκέλος τουλάχιστον μέχρι το κάτω μέρος του μηρού, είναι η ύπαρξη του **κορμού-στηρίγματος**, ο οποίος συνήθως είναι συμφυής με το δεξιό σκέλος. Το στήριγμα έχει διάφορες μορφές: φοινικόδενδρου στα αντίγραφα Lansdowne (9.2) και Belvedere (9.4), δένδρου με ρόζους στον Ερμή Farnese (9.1) και κορμού με φίδι τυλιγμένο γύρω του στα αντίγραφα της Άνδρου (9.3) και της Θάσου (9.8). Στο αντίγραφο των Αντικυθήρων (9.5) το σχήμα του στηρίγματος δεν είναι αναγνωρίσιμο. Το στοιχείο αυτό φαίνεται πως θεωρήθηκε απαραίτητο από τους αντιγραφείς των υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων για την ασφάλεια των αγαλμάτων τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολλά από τα αγάλματα, όπως τα αντίγραφα Farnese (9.1), Belvedere (9.4), Museo Nazionale Romano (9.9) έχουν σπάσει στον δεξιό μηρό, στο σημείο της επάνω απόληξης του στηρίγματος.

Στη θέση των ποδιών της μορφής που περιγράψαμε παραπάνω οφείλεται το έντονο **contraposto** της μορφής. Η έντονα λοξή τοποθέτηση της λεκάνης συνεχίζεται προς τα επάνω με την έντονη συνίζηση της δεξιάς πλευράς και την αντίστοιχη ανάπτυξη της αριστερής πλευράς του κορμού. Σε όλα τα αντίγραφα της σειράς ο **κορμός** είναι νεανικός και στιβαρός, με διακριτική απόδοση της μυολογίας. Ο κορμός στα αντίγραφα Farnese (9.1) και Άνδρου (9.3) είναι περισσότερο πλατύς και βαρύς σε σύγκριση με τους ραδινότερους κορμούς των αντιγράφων Lansdowne (9.2), Belvedere (9.4), Museo Nazionale Romano (9.9), Palazzo Vecchio (9.7) και Μήλου (9.10). Έντονη είναι η απόδοση του τετραμερούς χωρισμού της κοιλιακής χώρας, των θωρακικών μυών και της καμπυλωμένης λευκής γραμμής. Οι όγκοι του κορμού παρουσιάζονται περισσότερο αναλυμένοι και έντονοι στα αντίγραφα Farnese (9.1), Belvedere (9.4), Museo Nazionale Romano (9.9). Με πιο επίπεδο τρόπο

αποδίδεται ο κορμός του Ερμή της Άνδρου (9.3), ενώ ακόμη πιο συνοπτική, επίπεδη και ξηρή είναι η απόδοση των κορμών της Μήλου (9.10) και του Palazzo Vecchio (9.7).

Μία ενδιαφέρουσα τεχνική λεπτομέρεια αποτελεί η απόδοση της δεξιάς θηλής με τρόπο ώστε να θυμίζει χάλκινα έργα σε τρία από τα αριότερα σωζόμενα και περισσότερο επιμελημένα αντίγραφα: στα αγάλματα Farnese (9.1), Lansdowne (9.2) και Belvedere (9.4).

Το *contraposto* που παρακολουθήσαμε πιο πάνω, μετριάζεται κάπως από τη **θέση του δεξιού χεριού**, το οποίο λυγίζει στον αγκώνα σχηματίζοντας σχεδόν ορθή γωνία και στηρίζεται στο ισχίο με λυγισμένα τα υπόλοιπα δάκτυλα εκτός από τον αντίχειρα. Ολόκληρο το δεξιό χέρι –αν και συγκολλημένο– σώζεται μόνο στον Ερμή Farnese (9.1). Σύμφωνα με το αντίγραφο αυτό συμπληρώθηκε και το δεξιό χέρι του Ερμή Lansdowne (9.2). Επίσης στον κορμό του Palazzo Vecchio (9.7) το δεξιό χέρι έχει συμπληρωθεί με σωστό σε γενικές γραμμές τρόπο. Δεν ξέρουμε όμως αν αυτό οφείλεται στην ύπαρξη ίχνους που είχε αφήσει το χέρι ή έγινε σύμφωνα με κάποιο πρότυπο, πιθανόν ένα από τα δύο που αναφέραμε παραπάνω. Το μεγαλύτερο μέρος του δεξιού χεριού σώζεται και στο άγαλμα του Sydney (9.6). Σε όλα σχεδόν τα αντίγραφα της σειράς, της Άνδρου (9.3), του Museo Nazionale Romano (9.9) και του Sydney (9.6), τα δάκτυλα του δεξιού χεριού έχουν αφήσει τα ίχνη τους στο ισχίο όπου ακουμπούσαν. Από τον ελαφρά υπερυψωμένο αριστερό ώμο πέφτει εμπρός καλύπτοντας το αριστερό τμήμα του θώρακα ή μία απόληξη του πλούσια πτυχωμένου ιματίου, του μόνου ενδύματος που φέρει η μορφή. Το **ιμάτιο** πέφτει κάθετα πίσω από τον ώμο και αφού περνά από την εξωτερική πλευρά επάνω στον πήχη του χαμηλωμένου και ελαφρά λυγισμένου αριστερού χεριού, τυλίγεται γύρω απ' αυτόν, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος του, και πέφτει από την εσωτερική του πλευρά μέχρι το γόνατο, όπως φαίνεται στα αντίγραφα Lansdowne (9.2) και Sydney (9.6)⁷⁵⁰.

Ο χαρακτηριστικός σχηματισμός της παρυφής του ιματίου και των πτυχών που δημιουργούνται από την αναδίπλωση του μπροστά στο αριστερό μέρος του θώρακα

---

⁷⁵⁰ Ο E.Boehringer (όπ.π. 126 σημ. 18) θεωρεί πολύ πιθανό να έχει συμπληρωθεί το σημείο αυτό στον κορμό του Palazzo Vecchio.

καθώς και το τμήμα του που τυλίγεται γύρω από τον πήχη, έχουν αποδοθεί με αναλυτικό τρόπο, ακρίβεια και πλαστικότητα στον Ερμή Farnese (9.1).

Αρκετά ακριβής και επιμελημένη είναι η απόδοση του τμήματος που πέφτει από τον ώμο και στον Ερμή της Άνδρου (9.3), παρουσιάζει μάλιστα –στο βαθμό που σώζεται– ομοιότητες με την απόδοση της πτυχολογίας στον Ερμή Farnese (9.1). Με αρκετά αναλυτικό τρόπο έχει αποδοθεί και το ιμάτιο του αντιγράφου του Palazzo Vecchio (9.7), ενώ η πτυχολογία στα αντίστοιχα τμήματα του ιματίου των αντιγράφων Lansdowne (9.2), Belvedere (9.4), και Museo Nazionale Romano (9.9) έχει αποδοθεί με τρόπο πιο συνοπτικό και επίπεδο.

Ως ένα από τα πιο ευαίσθητα σημεία του αγάλματος θεωρήθηκε από τους αντιγραφείς το **τμήμα του αριστερού πήχη** που είναι τυλιγμένος με το ιμάτιο και τους οδήγησε στην κατασκευή ορθογώνιων στηριγμάτων (runtelli) στην εξωτερική πλευρά του ισχίου ή του μηρού -λίγο ψηλότερα ή λίγο χαμηλότερα- σε όλα σχεδόν τα αντίγραφα (Farnese (9.1), Lansdowne (9.2), Belvedere (9.4), Άνδρου (9.3) και Museo Nazionale Romano (9.9).

Το **αριστερό χέρι** κάτω από τον καρπό σώζεται μόνο στο αντίγραφο Lansdowne (9.2), δυστυχώς ακρωτηριασμένο –λείπουν ο αντίχειρας, ο δείκτης και ο μέσος. Έχει κατεύθυνση προς τα κάτω και τα δάκτυλα του θα πρέπει να είχαν διάταξη ανάλογη με αυτή των συμπληρωμένων δακτύλων του παραπάνω αντιγράφου, που έχουν αφαιρεθεί. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η παρουσία του κηρυκείου στο αντίγραφο Farnese (9.1), το οποίο ο θεός κρατούσε από την κάτω απόληξη του στελέχους του. Το κηρύκειο ακολουθεί την κατεύθυνση του πήχη και ακουμπά επάνω στο ιμάτιο που τον καλύπτει. Πληροφορίες σχετικά με το μήκος του κηρυκείου στο αντίγραφο Farnese μας δίνει η θέση μικρού κυλινδρικού puntello στην εξωτερική πλευρά του αριστερού βραχίονα, το οποίο χρησίμευε για την στήριξη του.

Η **κεφαλή** στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά και κλίνει προς τα κάτω, όπως φαίνεται στα αντίγραφα Lansdowne (9.2) και Άνδρου (9.3), τα μόνα από τα αντίγραφα που η κεφαλή τους σώθηκε στη θέση της. Η στροφή αυτή της κεφαλής συμπληρώνει αρμονικά τη σύνθεση σχήματος S του τύπου. Στα υπόλοιπα αντίγραφα ο τρόπος συγκόλλησης του λαιμού έχει δώσει περισσότερη ή λιγότερη κλίση και στροφή.

Το **σχήμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου** συμπίπτουν σχεδόν απόλυτα στα αντίγραφα Farnese (9.1) και Lansdowne (9.2) και τις κεφαλές της Βοστώνης (9.16), του Greifswald (9.20) και της συλλογής Stroganoff (9.24). Τα χαρακτηριστικά του προσώπου στα παραπάνω αντίγραφα είναι ιδεαλιστικά: πλατύ, τριγωνικό πρόσωπο με τονισμένα ζυγωματικά, δυνατό σαγόνι, μικρό μισάνοιχτο στόμα, μεγάλα μάτια τοποθετημένα σχετικά μακριά μεταξύ τους σκιασμένα από τα έντονα τόξα των φρυδιών και πλατύ μέτωπο αυλακωμένο με βαθιά οριζόντια ρυτίδα, κάτω από την οποία προβάλλει το μετωπιαίο οστό. Τα τρία πρώτα από τα παραπάνω αντίγραφα διακρίνονται για την ακρίβεια και την επιμέλεια στην απόδοση τους. Αρκετές ομοιότητες με τις παραπάνω κεφαλές φαίνεται πως παρουσίαζαν και οι χαμένες σήμερα κεφαλές των Τιράνων (9.19) και του Μονάχου (9.18). Παρόμοια είναι και τα σχήμα του προσώπου και τα χαρακτηριστικά των κεφαλών της Galleria degli Uffizi (9.17) και της Πετρούπολης (9.22). Δύσκολο είναι να μιλήσουμε για το σχήμα του προσώπου και τα χαρακτηριστικά της κεφαλής της Σίδης (9.23), λόγω της αποσπασματικής κατάστασης διατήρησής της. Παρόλα αυτά διακρίνονται το πλατύ μέτωπο με τη ρυτίδα, τα έντονα ζυγωματικά και το γεμάτο σαγόνι. Η κεφαλή του Museo Nazionale Romano (9.21) έχει σχήμα πιο στρογγυλό, παρειές γεμάτες και λιγότερο πλατύ μέτωπο από τα άλλα αντίγραφα του τύπου.

Τελευταίες αφήσαμε τις κεφαλές του Ερμή Belvedere (9.4) και του Ερμή της Άνδρου (9.3), οι οποίες παρουσιάζουν κάποιες διαφορές σε σχέση με τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε παραπάνω. Στο μακρόστενο πρόσωπο του Ερμή Belvedere (9.4), είναι τονισμένος ο καθ' ύψος άξονας το μακρύ γεμάτο σαγόνι το μικρό σαρκώδες στόμα, η μακριά μύτη, τα μικρά τοποθετημένα κοντά μεταξύ τους μάτια και το στενό μέτωπο είναι πιθανό να δημιουργήθηκαν με μια έντονη επιμήκυνση του σχήματος του προσώπου και δεν είναι δυνατό να χαρακτηρισθούν εικονιστικά. Επίσης δεν θα πρέπει να θεωρηθούν εικονιστικά τα χαρακτηριστικά της κεφαλή του Ερμή της Άνδρου (9.3)⁷⁵¹. Το σχετικά χαμηλό μέτωπο με τη βαθιά οριζόντια ρυτίδα, το σχήμα της μύτης και του στόματος είναι στιλιστικά και όχι εικονιστικά χαρακτηριστικά.

---

⁷⁵¹ Ο E.Boehring (Boehring, Greifswalder Antiken, 119 αρ.1) θεωρεί τα χαρακτηριστικά του Ερμή της Άνδρου και της κεφαλής Stroganoff (Boehring, Greifswalder Antiken, 122 αρ.23) εικονιστικά. Αντίθετη άποψη έχει η C.Maderna (Maderna, 86 σημ.610)

Θα πρέπει να αναφερθούμε σε ένα ακόμη χαρακτηριστικό, τους **πρησμένους λοβούς των αυτιών** που παρουσιάζονται σε έξι από τα αντίγραφα της σειράς: τον Ερμή Farnese (9.1) και τις κεφαλές του Greifswald (9.20), της Πετρούπολης (9.22), του Μονάχου (9.18), των Τιράνων (9.19) και Σίδης (9.23). Το χαρακτηριστικό αυτό είτε δεν παρουσιάζεται στις υπόλοιπες κεφαλές, είτε δε διαθέτουμε ικανοποιητικές απεικονίσεις τους, ώστε να το ελέγξουμε.

Καταλήγουμε στην περιγραφή της **κόμης**. Οι βόστρυχοι είναι σε όλα τα αντίγραφα κοντοί και σγουροί και δίνουν την εντύπωση μιας άτακτης διευθέτησης. Στα αντίγραφα Farnese (9.1), Lansdowne (9.2), Βοστόνης (9.16), Τιράνων (9.19) ακολουθείται ένα ενιαίο σύστημα διευθέτησης τους. Οι πιο χαρακτηριστικοί και εύκολα αναγνωρίσιμοι από τους σχηματισμούς τους εντοπίζονται στα σχέδια του **πίν.158**. Χαρακτηριστικός είναι ο σχηματισμός στην πρώτη σειρά επάνω από το κέντρο του μετώπου, που αποτελείται από πέντε δρεπανόσχημους βοστρύχους καμπυλωμένους προς τα αριστερά και έναν προς τα δεξιά (**αρ.1**). Στην πρώτη σειρά της δεξιάς όψης δύο βόστρυχοι, ο ένας στο ύψος του ματιού και ο άλλος μπροστά από το αυτί, καμπυλώνονται προς τα μέσα, προς το πρόσωπο. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην αριστερή, μόνο που ο πρώτος βόστρυχος εδώ βρίσκεται λίγο πιο ψηλά, στον κρόταφο (**αρ. 2**) και ο δεύτερος μπροστά από το αυτί (**αρ.3**). Από τα παραπάνω αντίγραφα περισσότερο πιστή και επιμελημένη είναι η απόδοση της κόμης του Ερμή Farnese (9.1), όπου φαίνεται με λεπτομέρεια το σχήμα κάθε βοστρύχου. Με αρκετή ακρίβεια είναι αποδοσμένη η κόμη και στα αντίγραφα Lansdowne (9.2), Βοστόνης (9.16) και Σίδης (9.23), ενώ η μοναδική φωτογραφία της χαμένης σήμερα κεφαλής των Τιράνων δείχνει μια θολή εικόνα της κόμης.

Στην κεφαλή της Galleria degli Uffizi (9.17) έχει ακολουθηθεί το παραπάνω σύστημα με μεγαλύτερη πιστότητα στην μπροστινή όψη απ' ότι στις πλάγιες. Στον Ερμή της Άνδρου (9.3), όπου το μπροστινό τμήμα της κόμης έχει λιγότερο όγκο από τα άλλα αντίγραφα, η πρώτη σειρά βοστρύχων ακολουθεί το σύστημα που περιγράψαμε παραπάνω, στο εσωτερικό όμως της κόμης οι επίπεδοι βόστρυχοι είναι διευθετημένοι πιο ελεύθερα. Στις κεφαλές της Πετρούπολης (9.22) και του Μονάχου (9.18), οι οποίες παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες στην κόμη, οι βόστρυχοι της μπροστινής ιδιαίτερα όψης είναι μεγαλύτεροι και πιο συνοπτικά αποδοσμένοι, ακολουθούν όμως σε γενικές γραμμές το σχήμα του τύπου.

Στην κεφαλή του Ερμή Belvedere (9.4), όπου η κόμη έχει αποδοθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια –είναι εύκολο να ξεχωρίσει κανείς το σχήμα του κάθε βοστρύχου– η βασική διαφορά σε σχέση με το σχήμα της πλειονότητας των κεφαλών είναι η επιμήκυνση του κεντρικού σχηματισμού της πρώτης σειράς βοστρύχων έτσι ώστε να αποτελέσουν το πλαίσιο της κόμης. Κατά τα άλλα ακολουθεί το γνωστό σχήμα⁷⁵².

Πολύ μεγαλύτεροι και πλατιοί είναι οι βόστρυχοι της κεφαλής Greifswald (9.20). Η κόμη στο αντίγραφο αυτό ακολουθεί σε γενικές γραμμές το σχήμα των βοστρύχων που περιγράψαμε παραπάνω. Χαρακτηριστική είναι η τανάλια που σχηματίζεται επάνω από το κέντρο του μετώπου και αποτελείται από δύο μόνο βοστρύχους στα δεξιά, έναντι τεσσάρων του σχήματος, και ενός αριστερά. Τέλος πολύ γενικά ακολουθείται το γνωστό σύστημα διευθέτησης στην κεφαλή Stroganoff (9.24), όπου οι βόστρυχοι είναι πολύ πλατιοί, επίπεδοι και συνοπτικά αποδοσμένοι και απλουστευμένοι.

Δημοσιευμένες φωτογραφίες από την πίσω και επάνω όψη της κεφαλής υπάρχουν μόνον από την κεφαλή του Greifswald (9.20)⁷⁵³, στις υπόλοιπες όψεις της οποίας η κόμη δεν ακολουθεί παρά μόνο σε γενικές γραμμές το ενιαίο σύστημα των βοστρύχων. Παρόλα αυτά θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι δρεπανόσχημοι βόστρυχοι της πίσω όψης καμπυλώνονται κατά ομάδες με φορά αντίθετη μεταξύ τους, ενώ λίγο δεξιότερα από την κορυφή του κρανίου σχηματίζεται ένα είδος στροβίλου.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω προχωρούμε στην αξιολόγηση της σειράς των αντιγράφων του τύπου και των στοιχείων που μας προσφέρουν σχετικά με το πρωτότυπο. Από τα αγάλματα τα πιο πιστά, ακριβή, επιμελημένα και πληρέστερα σωζόμενα αντίγραφα είναι ο Ερμής Farnese (9.1), ο Ερμής Lansdowne (9.2)⁷⁵⁴ και ο

---

⁷⁵² Κυρίως από το σημείο αυτό φαίνεται ότι η προτομή του Palazzo Vecchio (χωρίς αριθμό) (πίν.155 α-γ), πιθανότατα έργο αναγεννησιακό, αποτελεί αντίγραφο και μάλιστα αρκετά πιστό της κεφαλής του Ερμή Belvedere. Οι ομοιότητες ανάμεσα στην κεφαλή του Palazzo Vecchio και του γύψινου εκμαγείου κεφαλής του τύπου στο Μόναχο, Akademie der bildenden Künste (EA 877, 878 Boehringer, Greifswalder Antiken: "nicht antik") κάνουν πιθανή την υπόθεση ότι το εκμαγείο έχει βγει από νεώτερο αντίγραφο της κεφαλής του Ερμή Belvedere, παρόμοιο και πιθανόν σύγχρονο με του Palazzo Vecchio (ομοιότητα και στην απόδοση των ματιών).

⁷⁵³ Boehringer, Greifswalder Antiken

⁷⁵⁴ Ο E.Boehringer (όπ.π. 119, αρ. 6) υποθέτει ότι τα αντίγραφα Farnese και Lansdowne είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου. Είναι δύσκολο να δεχθούμε κάτι τέτοιο, γιατί υπάρχουν αρκετές διαφορές ανάμεσα τους, η σημαντικότερη είναι η διαφορά στην απόδοση του ιματίου, της οποίας η πτυχολογία είναι πολύ πλουσιότερη

Ερμής Belvedere (9.4), τα οποία χρονολογούνται στην εποχή των Αντωνίνων –και πιο συγκεκριμένα το πρώτο χρονολογείται στο τέλος του 1^{ου} ή στην αρχή του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ τα άλλα δύο είναι αδριάνεια. Στα στοιχεία που μας δίνουν τα παραπάνω αντίγραφα για το στήσιμο, το ιμάτιο και την κεφαλή του πρωτοτύπου, ο Ερμής της Άνδρου (9.3), αντίγραφο παλαιότερο από τα προηγούμενα (του τέλους του 1^{ου} αι. π.Χ.), δεν έρχεται να προσθέσει κάτι, αλλά απλώς να επιβεβαιώσει τις πληροφορίες των προηγούμενων. Στοιχεία σχετικά με το μοτίβο στήριξης του πρωτοτύπου μας δίνει το παλαιότερο (αρχής του 1^{ου} αι. π.Χ.) από τα αντίγραφα της σειράς, το άγαλμα των Αντικυθήρων (9.5), το οποίο όμως σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση. Πιστά στο πρωτότυπο επίσης είναι ο καλής ποιότητας κορμός του Museo Nazionale Romano (9.21), ο κορμός του Palazzo Vecchio (9.7), που έχει υποστεί αρκετές επεμβάσεις, και ο κορμός του Sydney (9.6) και από τα αντίγραφα της κεφαλής οι κεφαλές της Βοστώνης (9.16), των Τιράνων (9.19) και της Σίδης (9.23). Πιο ελεύθερα αντίγραφα είναι οι κεφαλές του Greifswald (9.20) και της Galleria degli Uffizi (9.17), ενώ η κεφαλή Stroganoff (9.24) δεν προσφέρει κανένα στοιχείο για τη μελέτη του πρωτοτύπου.

Εκλεκτικό έργο που συνδυάζει στοιχεία της κεφαλής των τύπων Ερμή Άνδρου-Farnese και Richelieu θα πρέπει να χαρακτηριστεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η κεφαλή της υστεροελληνιστικής προτομής του Ηρώου της Καλυδώνας⁷⁵⁵ (πίν.159 α,β), γιατί παρά τη στροφή της προς τα αριστερά, η κόμη επαναλαμβάνει ελεύθερα τους βασικούς σχηματισμούς των βοστρύχων του τύπου. Το σχήμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου της πλησιάζουν περισσότερο σε εκείνα της κεφαλής του Greifswald.

Το πρωτότυπο

Το πρωτότυπο ήταν πιθανότατα κατασκευασμένο από χαλκό, γεγονός που μαρτυρείται και από λεπτομέρειες των αντιγράφων, όπως η απόδοση της θηλής στα

και με ακρίβεια και επιμέλεια αποδοσμένη σε σύγκριση με του Ερμή Lansdowne. Αντίθετα από το ίδιο εργαστήριο, θα μπορούσαν να προέρχονται τα δύο αδριάνεια αντίγραφα, ο Ερμής Lansdowne και ο Ερμής Belvedere, τα οποία παρουσιάζουν εντυπωσιακές ομοιότητες (κορμός φοίνικα, ιμάτιο κ.α.), αν εξαιρέσουμε τις κεφαλές τους.

⁷⁵⁵ P.C.Bol, Die Marmorbüsten aus dem Heroon von Kalydon in Agrinion, AntPl XIX, 36, πίν.24, 25a,b.

καλύτερης ποιότητας αντίγραφα, η αυλακιά που τονίζει την παρυφή του ιματίου στον Ερμή Farnese. Το ύψος του θα πρέπει να ήταν περίπου 2μ.⁷⁵⁶. Το πιο δύσκολο σημείο στην περιγραφή της αρχικής σύνθεσης είναι το μοτίβο στήριξης της μορφής. Στοιχεία για το θέμα αυτό δίνει η σύγκριση ανάμεσα στα αγάλματα που σώζουν τα σκέλη.

Η μορφή στηρίζεται, όπως είδαμε, στο δεξιό σκέλος και φέρνει το αριστερό άνετο σκέλος, το οποίο πατά μόνο με τα δάχτυλα και το μπροστινό μέρος του πέλματος, αριστερά και λίγο πίσω – με τα δάχτυλα στο ύψος περίπου της φτέρνας του δεξιού ποδιού. Το μοτίβο στήριξης του τύπου συνοψίζεται στα εξής: το αριστερό σκέλος είναι έντονα λυγισμένο και ο αριστερός μηρός προβάλλεται, όπως φαίνεται κυρίως στις πλάγιες όψεις των αντιγράφων⁷⁵⁷. Αποτέλεσμα του μοτίβου στήριξης είναι η λοξή τοποθέτηση της λεκάνης και γενικότερα το έντονο *contraposto*, το οποίο μετριάζεται στο ύψος των ώμων από τη θέση του δεξιού χεριού, που λυγίζει σχηματίζοντας σχεδόν ορθή γωνία και στηρίζεται στο ισχίο. Η κίνηση αυτή που τονίζει τον κατά πλάτος άξονα της μορφής, ισοσταθμίζεται στην αριστερή πλευρά με το πλούσια αναδιπλωμένο ιμάτιο, που πέφτει ελεύθερο από τον ελαφρά υπερυψωμένο ώμο καλύπτοντας το αριστερό τμήμα του θώρακα. Το ιμάτιο στη συνέχεια πέφτει πίσω, περνά πάλι μπροστά, τυλίγεται γύρω από τον αριστερό πήχη⁷⁵⁸ και πέφτει μέχρι το γόνατο. Το αριστερό ελαφρά λυγισμένο χέρι κρατά κηρύκειο, που ακουμπά στο ιμάτιο που τυλίγεται γύρω από τον πήχη και προβάλλεται επάνω του. Η κλίση της κεφαλής προς τα κάτω και η ελαφρά στροφή της προς τα δεξιά ολοκληρώνουν τη σιγμοειδή σύνθεση.

Η στάση του κορμού του εξεταζόμενου τύπου και τα χαρακτηριστικά της κεφαλής του παρουσιάζουν ομοιότητα με του Ερμή της Ολυμπίας, όπως παρατηρεί και ο J.L.Martinez, ο οποίος εντάσσει τον τύπο Άνδρου-Farnese στα γυμνά αδρικά αγάλματα πραξιτελικού στυλ. Οι διαφορές εντοπίζονται στην κλίση της κεφαλής του

---

⁷⁵⁶ ύψ.: Ερμή Farnese 2,02. Ερμή Lansdowne 1.98, Ερμή Άνδρου 1,96, Ερμή Belvedere 1.95, αγάλματος Αντικυθήρων 2,01 μ.

⁷⁵⁷ Την ευαίσθητη αυτή ισορροπία, που επιτεύχθηκε στον Ερμή Lansdowne, δεν τη βλέπουμε στα υπόλοιπα αντίγραφα της σειράς που συμπληρώθηκαν, όπως παρατηρεί ο E.Boehringner (Boehringner, Greifswalder Antiken, 126).

⁷⁵⁸ Το μοτίβο του ιματίου που τυλίγεται γύρω από το αριστερό χέρι γίνεται ιδιαίτερα αγαπητό στα ελληνιστικά χρόνια, όπως παρατηρεί ο Oehler (77 κ.ε.)

τύπου Άνδρου-Farnese προς τα κάτω, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας σύνθεσης πιο κλεισμένης στον εαυτό της, στις πιο ραδινές αναλογίες και στην προσθήκη του ενδύματος, το οποίο όμως ακολουθεί την παράδοση της πελοποννησιακής σχολής και ιδιαίτερα τον τύπο του Ερμή Richelieu.

Οι **χρονολογήσεις** που έχουν προταθεί για το πρωτότυπο από τους μελετητές κινούνται στο διάστημα μεταξύ 380π.Χ., χρονολόγηση που υποστήριξε ο L.Alscher⁷⁵⁹ και το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., που προτάθηκε από τον E.Boehringner και την J.Inan⁷⁶⁰(βλ. βιβλιογραφία). Ο W.Geominy τοποθέτησε πρόσφατα το πρωτότυπο γύρω στο 360 π.Χ.⁷⁶¹. Είναι αναμφισβήτητες οι ομοιότητες του τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese με τον Ερμή του Πραξιτέλη τόσο στη σιγμοειδή σύνθεση όσο και στο πρόσωπο και στην κόμη, που τονίσθηκαν από την πρώτη στιγμή που ήρθε στο φως ο δεύτερος⁷⁶². Μια χρονολόγηση του πρωτοτύπου του Ερμή Άνδρου-Farnese κοντά στον Ερμή του Πραξιτέλη, δηλαδή κοντά στο 340 π.Χ.⁷⁶³, συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες.

Σχετικά με την **απόδοση του πρωτοτύπου σε κάποιον καλλιτέχνη** έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. Η δημιουργία του πρωτοτύπου του Ερμή Άνδρου-Farnese από κάποιο καλλιτέχνη του κύκλου του Πραξιτέλη ή κάτω από την έντονη επίδραση του, είναι πολύ πιθανή. Ενισχύεται μάλιστα από το γεγονός ότι, παρά τις ομοιότητες ανάμεσα στα δύο έργα, τον Ερμή της Ολυμπίας (10) και τον εξεταζόμενο τύπο, το μοτίβο στήριξης του Ερμή Άνδρου-Farnese έχει εντονότερες αναμνήσεις από το στήσιμο των πολυκλείτειων αγαλμάτων αθλητών.

Σχετικά με την **ερμηνεία του πρωτοτύπου** έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές θεωρίες με αφορμή το άγαλμα του Ερμή της Άνδρου: Ο Ν.Κοντολέων⁷⁶⁴ υποστηρίζει ότι ο Ερμής αυτός ήταν στημένος στην Αγορά της Παλαιόπολης και τον χαρακτηρίζει Αγοραίο. Η Σ.Καρούζου σε διεξοδικό άρθρο της⁷⁶⁵ χαρακτηρίζει τον Ερμή, που

---

⁷⁵⁹ L. Alscher, Griechische Plastik III (1956), 25 κ.ε. (εικ. 9, πίν. 1c).

⁷⁶⁰ Boehringner, Greifswalder Antiken, 117κ.ε. και Inan, Side, 98.

⁷⁶¹ W.Geominy στο Bol, Bildhauergeschichte II, 293.

⁷⁶² Σχετικά βλ. Boehringner, Greifswalder Antiken, 117 κ.ε.

⁷⁶³ Maderna, 85

⁷⁶⁴ Ν. Κοντολέων, ΑΕ 1964, Χρονικά, 4 κ.ε.

⁷⁶⁵ S. Karusu, AM 84, 1969, 143 κ.ε.

βρέθηκε μαζί με ακέφαλο άγαλμα τύπου «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» κοντά σε τάφο⁷⁶⁶, Ψυχοπομπό και υποστηρίζει ότι τα δύο αγάλματα κοσμούσαν ταφική κατασκευή με μορφή ναΐσκου. Στη συνέχεια προχωρεί στην ερμηνεία και του πρωτοτύπου του τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese ως **Ψυχοπομπού**. Τη στάση του θεού την ερμηνεύει ως στιγμιαία αναμονή του ψυχοπομπού για την ψυχή που ετοιμάζεται να οδηγήσει στον άλλο κόσμο, τη στιγμή δηλαδή που απεικονίζεται πολύ συχνά σε αγγεία από τον 5^ο αι. π.Χ.

Οι διαπιστώσεις στις οποίες είναι δυνατό να καταλήξουμε αφορούν μόνο στα αντίγραφα του τύπου εφόσον υπάρχουν σαφή ανασκαφικά δεδομένα. Η παρουσία του φιδιού στον κορμό-στήριγμα του αγάλματος της Άνδρου είναι στοιχείο που προστέθηκε από τον αντιγραφέα. Καθώς το φίδι δεν είναι απαραίτητα χθόνιο σύμβολο, δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε επιτύμβιο κάθε αντίγραφο στο οποίο παρουσιάζεται. Το γεγονός ότι το άγαλμα του Ερμή της Άνδρου χρησιμοποιήθηκε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω⁷⁶⁷, σε δεύτερη χρήση στην αγορά καθιστά αδύνατη την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον αρχικό του χαρακτήρα. Επίσης είναι αμφίβολο αν το άγαλμα του Ερμή που τοποθετούνταν σε τάφους, θεωρούνταν άγαλμα του Ερμή ψυχοπομπού που προστάτευε τον τάφο ή του αφηρωισμένου νεκρού – με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά⁷⁶⁸. Το πιθανότερο είναι ανάλογη με τη χρήση του αντιγράφου να ήταν και η ιδιότητά του⁷⁶⁹. Για το θέμα όμως αυτό θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

---

⁷⁶⁶ Η συχνή συνύπαρξη ενός αγάλματος Ερμή και ενός αγάλματος «Μικρής» ή «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» επάνω σε τάφο ή ταφική κατασκευή μας οδηγούν στην υπόθεση ότι αποτελούσαν ζευγάρι με επιτάφιο ή τιμητικό χαρακτήρα (άλλα παραδείγματα: Άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu μαζί με άγαλμα «Μικρής Ηρακλειώτισσας» στο Τραϊάνειας εποχής ηρώο του Κιλκίς, ο Ερμής του Αιγίου μαζί με άγαλμα «Μικρής Ηρακλειώτισσας». Πιθανόν το ίδιο ζευγάρι υπήρχε και στη Θάσο (9.8) (A.Conze, *Reisen auf den Inseln des Thrakischen Meeres* (1860), 19).

⁷⁶⁷ Λ.Παλαιοκρασά-Κόπιτσα, ΑΓΑΛΜΑ, Μελέτες για την Αρχαία Πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη (2001), 87κ.ε. εικ. 4.

⁷⁶⁸ Σχετικά με το θέμα βλ. Collignon, *Statues funeraires*, 315 και Maderna, 111 κ.ε.

⁷⁶⁹ Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το σχετικό χωρίο του Βαβρία (Μύθοι, 30) (παρακάτω σ. 407)

Χρήση αντιγράφων του τύπου

Ο αγαλαματικός τύπος του Ερμή Άνδρου-Farnese ήταν πολύ δημοφιλής στη ρωμαϊκή εποχή, όπως φαίνεται από τα πολλά αντίγραφα που σώζονται από την εποχή αυτή. Ο κορμός του τύπου χρησίμευσε ακόμη και για εικονιστικό ανδριάντα, όπως στην περίπτωση του αγάλματος του Μουσείου Nicholson στο Sydney (9.6). Από τη σειρά όμως των αντιγράφων που περιγράψαμε παραπάνω, γνωρίζουμε την προέλευση ή τα ανασκαφικά δεδομένα, τα οποία μας οδηγούν συχνά σε συμπεράσματα σχετικά με τον χαρακτήρα των αγαλμάτων, μόνο για τα εξής αντίγραφα:

α) Το άγαλμα που ανήκε στο ναυάγιο των Αντικιθήρων δεν είναι απίθανο να προοριζόταν από την αρχή για εξαγωγή.

β) Ο κορμός του Museo Nazionale Romano (9.9) βρέθηκε σε δωμάτιο των θερμών του Καρακάλλα πεσμένος μπροστά στην κόγχη, όπου ήταν στημένος αρχικά. Δεν υπάρχει αμφιβολία για τον διακοσμητικό του χαρακτήρα.

Αντίθετα αμφίβολος είναι ο χαρακτήρας της κεφαλής του Βατικανού (9.15), που βρέθηκε στις ανασκαφές του Κολοσσαίου και της κεφαλής της Σίδης (9.23), που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό των ναών.

γ) Στην περίπτωση του χαμένου πια κορμού της Θάσου (9.8), στον κορμό-στήριγμά του οποίου ήταν τυλιγμένο ένα φίδι⁷⁷⁰, είναι δυνατό να κάνουμε μόνον υποθέσεις. Ο κορμός αυτός βρέθηκε κατά τον A.Conze μαζί με γυναικείο κορμό με ένδυμα δίπλα σε υστεροελληνιστικό ταφικό μνημείο⁷⁷¹, το οποίο ο M.Collignon

---

⁷⁷⁰ Σχετικά με την παρουσία του φιδιού σε αγάλματα του Ερμή βλ. Hallett, *Roman Nude*, 37κ.ε., 38 σημ.19. Ο C.H.Hallett διατυπώνει την άποψη ότι το φίδι δε θα πρέπει να περιληφθεί στα σύμβολα του Ερμή και ότι η απεικόνισή του σχετίζεται με την απεικόνιση νεκρού ήρωα. Κατά την άποψη όμως μελετητών όπως ο G.Koch και η Ο.Παλαγγιά η προσθήκη φιδιού από τον αντιγραφέα δε σημαίνει απαραίτητα ότι το συγκεκριμένο αντίγραφο ήταν επιτύμβιο (Πρόκειται για απόψεις που διατυπώθηκαν κατά τη διάρκεια συζήτησης την 9.5.2009 στο πλαίσιο του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου με θέμα «Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην Πλαστική της Ρωμαϊκής Ελλάδας», το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 7-9.5.09)

⁷⁷¹ A.Conze, *Reisen auf den Inseln des Thrakischen Meeres* (1860), 19.

χαρακτηρίζει ηρώ⁷⁷². Στην επιγραφή του μνημείου αναφέρονται τα ονόματα των αδελφών Ευμενίδα και Αντιφώντος, γίων του Σοφοκλέους και της Ηρούς. Αν οι πληροφορίες σχετικά με τον τόπο εύρεσης του κορμού και τη σύνδεσή του με το ταφικό μνημείο είναι ακριβείς, πράγμα το οποίο δεν είναι δυνατό να ελεγχθεί πια, θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανός ο ταφικός χαρακτήρας του αντιγράφου αυτού.

δ) Στην περίπτωση του αγάλματος του Ερμή της Άνδρου, αντιγράφου του 1^{ου} αι. π.Χ. (9.3) σε δεύτερη χρήση, υπάρχει επίσης φίδι τυλιγμένο γύρω από τον κορμό-στήριγμά. Δίπλα του βρέθηκε γυναικείο άγαλμα του τύπου της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας», το οποίο, αν και μεταγενέστερο, το άμισού του 1^{ου} αι. μ.Χ., θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι σχετιζόταν μαζί του⁷⁷³. Τα δύο αυτά αγάλματα, που βρέθηκαν στην Αγορά της πόλης της Άνδρου, έχουν συσχετισθεί από παλιά με μαρμάρινη ενεπίγραφη βάση που χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.⁷⁷⁴ και φέρει το εξής κείμενο:

Ὁ δῆμος
Ἐγνατίαν Μαξιμίλλαν τὴν
ἑαυτοῦ εὐεργέτιν ἀρετῆς
ἔνεκα

Ὁ δῆμος
Πούπλιον Γλείτιον Γάλλον
τὸν ἑαυτοῦ πάτρωνα καὶ
εὐεργέτην ἀρετῆς
ἔνεκα

Τα δύο πρόσωπα που αναφέρονται ταυτίζονται με το Γλείτιο Γάλλο, ο οποίος, αφού εξορίστηκε από το Νέρωνα πήγε το 65 μ.Χ. στην Άνδρο, και τη σύζυγο του Εγνατία Μαξιμίλλα, η οποία τον ακολούθησε⁷⁷⁵. Όπως φαίνεται, οι Ανδρείοι έστησαν προς τιμήν τους βάθρο με επιγραφή και δύο αγάλματα του τέλους του 1^{ου} αι. π.Χ.

⁷⁷² Collignon, Statues funeraires, 319.

⁷⁷³ Άνδρος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.ΜΑ 246. S.Karusu, AM 84, 1969,146 σημ.12 (όπου προγενέστερη βιβλιογραφία), πίν.69,70.

⁷⁷⁴ IG Vol. 12, Fasc. 5 Part. 1-2, αρ. 757, 220-221

⁷⁷⁵ Βλ.σημ.774

Επομένως είναι πολύ πιθανό ο χαρακτήρας των δύο αγαλμάτων να ήταν τιμητικός. Δε γνωρίζουμε όμως εάν ήταν και οι δύο ζωντανοί όταν στήθηκε το τιμητικό βάθρο.

Ούτως ή άλλως δεν είναι δυνατό να είμαστε βέβαιοι για το χαρακτήρα του αγάλματος του Ερμή στην πρώτη του χρήση. Το γεγονός πάντως ότι μετά τις ανασκαφές στην Παλαιόπολη της Άνδρου διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν εκεί διάφορες λατρείες του Ερμή, μεταξύ των οποίων και του Ερμή Χθονίου, και η αμφίβολη συσχέτισή του με ταφικό μνημείο⁷⁷⁶, καθιστά πιθανό το υστεροελληνιστικό αυτό αντίγραφο να είχε αρχικά την ιδιότητα του Ψυχοπομπού.

Κλείνοντας τη συζήτηση σχετικά με τον τύπο του Ερμή τύπου Άνδρου -Farnese είναι σκόπιμο να γίνει αναφορά σε μια ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του 4^{ου} αι. π.Χ., η οποία βρέθηκε το 1818 στην Αθήνα και εκτίθεται στο Rijksmuseum του Leyde⁷⁷⁷ (πίν. 157δ). Η μορφή του νεκρού νέου που απεικονίζεται να κρατά πουλί στο δεξιό του χέρι, φέρει ιμάτιο, της οποίας το μοτίβο επάνω στον αριστερό ώμο παρουσιάζει ομοιότητα με το ένδυμα του εξεταζόμενου τύπου. Παρά την ποικιλία των απόψεων που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη χρονολόγηση της στήλης, από το 370 μέχρι το 320 π.Χ., ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τύπος επαναλαμβάνεται από γλύπτη που εργάζεται στην Αττική πολύ σύντομα μετά τη δημιουργία του.

Τέλος σε ανάγλυφη βάση κίονα ή κυκλικό βωμό στην Μαζαρίτα (Αζερίτα) της Αλεξάνδρειας (πίν.159α), που χρονολογείται στο διάστημα 250-150 π.Χ. απεικονίζεται ανάμεσα σε άλλους θεούς και ο Ερμής στον εξεταζόμενο αγαλματικό τύπο⁷⁷⁸. Η χρήση του συγκεκριμένου τύπου για την απεικόνιση του θεού ενισχύει την άποψη ότι ο αγαλματικός τύπος Άνδρου-Farnese απεικόνιζε τον Ερμή⁷⁷⁹.

---

⁷⁷⁶ S.Karusu, όπ.π.,147.

⁷⁷⁷ Leyde, Rijksmuseum αρ.1821, R O 1 A 2. Pasquier στο Pasquier – Martinez, Praxitèle, όπ.π., 268 κ.ε. (όπου βιβλιογραφία) εικ. 179, 269 πίν. 64.

⁷⁷⁸ LIMC III, λ. Dodekathēoi (G.Berger-Doer), 650 αρ.18, πίν.510

⁷⁷⁹ Η απεικόνιση του Ερμή στον αγαλματικό τύπο Άνδρου-Farnese στο βωμό της Μαζαρίτα (ή Αζερίτα, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία) αποδυναμώνει τα επιχειρήματα του H.C.Hallett (Hallett, Roman Nude, 38 σημ.19), ο οποίος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υποστηρίζει ότι το φίδι δε θα πρέπει να περιληφθεί στα σύμβολα του Ερμή και ότι η παρουσία του σχετίζεται με την απεικόνιση νεκρού ήρωα. Εάν το άγαλμα της

10. ΕΡΜΗΣ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Σύμπλεγμα Ερμή που κρατά το μικρό Διόνυσο. Αρχαία Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο (πίν. 160α-δ, 161α-δ, 162 α-γ 163β)

Βρέθηκε το 1877 στο ναό της Ήρας στην Ολυμπία. Ήταν πεσμένο μπροστά στο βάθρο του στο σηκό του ναού, μεταξύ δεύτερου και τρίτου κίονα της εσωτερικής κιονοστοιχίας. Το δεξιό άκρο πόδι του με τμήμα της πλίνθου βρέθηκε στην Άλτη.

Σωζ. ύψ. από την κρυφή της κεφαλής μέχρι τα γόνατα 1,62μ., ύψ. από την κρυφή της κεφαλής μέχρι τα πέλματα 2,125μ., ύψ. συμφυσούς πλίνθου 7εκ., υπολογιζόμενο αρχικό ύψος μαζί με την πλίνθο και το δεξιό χέρι περίπου 2,34μ.⁷⁸⁰, υπολογιζόμενο αρχικό ύψος μαζί με τη βάση 3,72μ.⁷⁸¹

Μάρμαρο παριανό (λυχνίτης)⁷⁸²

Overbeck (1868), αρ.1190-1300. G.Treu, *Olympia III: Bildwerke von Olympia* 7, (1897), 194 κ.ε. πίν. 49-53. C.Blümel, *Griechische Bildhauerarbeit* (1927), 37κ.ε. G.M.Richter, *The Hermes of Praxiteles*, *AJA* 35 (1931), 277κ.ε. O.Antonsson, *The Praxiteles Marble Group* (1937). C.Blümel, *Hermes eines Praxiteles* (1948), 7 κ.ε. Lippold, *GrPI*, 241, πίν. 84,2. Lullies, *Plastik*, 116κ.ε., πίν. 226-227. R.Carpenter, *Two proscipts to the Hermes Controversy*, *AJA* 58 (1954), 1 κ.ε. S.Adam, *The technique of Greek Sculpture* (1966), 124 κ.ε., πίν. 70 –72. E.Künzl, *Frühhellenistische Gruppen* (1968), 18 κ.ε. Ν.Γιαλούρη – Ι.Τριάντη, *Νέα παρουσίαση του Ερμού του Πραξιτέλους στο νέο Μουσείο Ολυμπίας*, *AAA* XI 1978 2, 263 κ.ε., εικ. 1, 2. Mallwitz – H.V.Herrmann, *Olympia* (1972), 173 κ.ε. R. E. Wycherley, *Pausanias and Praxiteles*, *Hesperia Supl. XX*, 1982, 182 κ.ε. *LIMC* V, 321 αρ. 394.

Ανδρου απεικόνιζε εξ αρχής τον Ερμή και δε σχετιζόταν με την απεικόνιση νεκρού, τότε το φίδι θα πρέπει να θεωρηθεί σύμβολο που σχετιζόταν με το χθόνιο χαρακτήρα του θεού.

⁷⁸⁰ K.Herrmann στο: D.U.Schilardi, D.Katsonopoulou, *Paria Lithos* (2000), 384. (με επιπλέον μετρολογικά και τεχνικά στοιχεία)

⁷⁸¹ A.Ajootian στο O.Palagia – J.J.Pollitt, *Personal styles in Greek sculpture* (1996), 104.

⁷⁸² G.M.Richter, *The Hermes of Praxiteles*, *AJA* 35 (1931), 277κ.ε. A.Corso, *Praxiteles and the Parian marble* στο: D.U.Schilardi, D.Katsonopoulou, *Paria Lithos* (2000), 234.

Γ.Μπακαλάκη, Από τον Φειδία ως τον Πραξιτέλη (1990), 137 κ.ε. πίν. 150. A.Stewart, *Greek Sculpture* (1990), 177, 198, 278, εικ. 607 -609. L.Todisco, *Scultura Greca del IV secolo* (1993), 75 κ.ε. εικ. 129. Ν.Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία Γλυπτά* (1994), αρ. 155. G.Despinis, *Neues zu einem alten Fund*, AM 109, 1994, 195 κ.ε. σημ. 80 – 83. A.Ajootian στο O. Palgia-J.J.Pollitt, *Personal styles in Greek sculpture* (1996), 103 κ.ε., 104 σημ. 63 (με προηγούμενη βιβλιογραφία) εικ. 55 – 56. J.Boardman, *Ελληνική Πλαστική. Ύστερη Κλασική περίοδος* (1999), 64, εικ. 25. A.Corso, *Praxiteles and the Parian marble* στο: D.U.Schilardi - D. Katsonopoulou, *Paria Lithos* (2000), 234, εικ. 17-19. Muller-Dufeu, αρ. 1394. W.Geominy στο *Bol, Bildhauergeschichte II*, 293, 304 κ.ε., εικ. 294. J.L.Martinez στο *Pasquier-Martinez, Praxitèle*, 33, A.Pasquier στο *Pasquier-Martinez, Praxitèle*, 97 κ.ε. εικ. 73 a -75. Ν.Σταμπολίδης στο *Καλτσάς- Δεσπίνης, Πραξιτέλης*, 90 κ.ε. αρ. 14 (όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία), εικ. 90, 93, 94, 97. Γ.Εμμ.Χατζή, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας* (2008), 310 κ.ε., 310 εικ., 313- 318 εικ.

Το σύμπλεγμα του παιδοφόρου νέου έχει συγκολληθεί από περισσότερα τμήματα. Δε σώζονται και έχουν συμπληρωθεί με γύψο το αριστερό σκέλος κάτω από το γόνατο, η δεξιά κνήμη, κάτω από το γόνατο και επάνω από τον αστράγαλο και το κατώτερο τμήμα του κορμού – στηρίγματος⁷⁸³. Επίσης δε σώζονται το δεξιό χέρι της ανδρικής μορφής κάτω από τη μέση του βραχίονα, ο δείκτης και ο αντίχειρας του αριστερού χεριού της, το αντικείμενο που κρατούσε, το ανδρικό μέλος και τέσσερα δάκτυλα του αριστερού χεριού του βρέφους. Στα μαλλιά, στα χείλη και στο σανδάλι της ανδρικής μορφής διατηρούνται ίχνη κοκκινωπού χρώματος⁷⁸⁴ και οπές για την προσθήκη στεφανιού. Η επιφάνεια του αγάλματος φέρει στίλβωση και στην πίσω όψη του υπάρχουν ίχνη εργαλείων, στα οποία θα γίνει αναλυτικότερη αναφορά πιο κάτω. Από το βάθρο του αγάλματος, που είναι κατασκευασμένο από γκρίζο ασβεστόλιθο, σώζονται μόνον η βάση και τμήμα του κορμού του, τα οποία παρουσιάζουν μείωση και είναι τα αρχικά, και το επίκρανο, το οποίο αντικατέστησε το αρχικό και χρονολογείται από τον Ν. Γιαλούρη και την Ι.Α.Τριάντη σε μεταγενέστερη φάση, μερικούς αιώνες μετά την αρχική του τοποθέτηση και πριν από το τέλος του αρχαίου κόσμου. Ο κορμός της βάσης αποτελεί νεότερη συμπλήρωση από μάρμαρο⁷⁸⁵.

---

⁷⁸³ Οι συμπληρώσεις έγιναν από το γλύπτη Στ.Τριάντη. Βλ. Ν.Γιαλούρη - Ι.Τριάντη, όπ.π., 266.

⁷⁸⁴ Treu, όπ.π., 67.

⁷⁸⁵ Ν.Γιαλούρης - Ι.Τριάντη, όπ.π. π.β. Ν.Σταμπολίδης στο *Καλτσάς- Δεσπίνης, Πραξιτέλης*, 95.

Άγαλμα γυμνής ανδρικής μορφής, που κρατά βρέφος με το αριστερό της χέρι. Η ραδινή ανδρική μορφή έχει στάσιμο το δεξιό σκέλος, ενώ το άνετο αριστερό είναι λυγισμένο στο γόνατο και πατούσε μόνο με τα δάκτυλα στη συμφυή πλίνθο. Το τμήμα του αριστερού σκέλους κάτω από το γόνατο και η κνήμη του αριστερού είναι συμπληρωμένα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Από την πλίνθο σώθηκε, όπως φαίνεται σε παλαιότερα σχέδια⁷⁸⁶ (**πίν. 163α**), μόνο θραύσμα του δεξιού της τμήματος μαζί με το συμφυές δεξιό πόδι. Στο σωζόμενο τμήμα της πλίνθου διακρίνονται τόρμοι για τη στερέωση μεταλλικών συνδέσμων⁷⁸⁷, ενώ στη μαρμάρινη βάση, η οποία έχει λαξευτεί στο επάνω μέρος της για να δεχθεί την πλίνθο, δεν υπάρχει αντίστοιχη διαμόρφωση⁷⁸⁸. Το σωζόμενο κάτω από τον αστράγαλο δεξιό πόδι (**πίν.162β,γ**), φέρει σανδάλι σύνθετου τύπου, του οποίου λεπτομέρειες ήταν είτε δηλωμένες με χρώμα, όπως οι ιμάντες μεταξύ των δακτύλων, είτε πρόσθετες από μέταλλο, όπως το στοιχείο στο κέντρο της «γλώσσας» που καλύπτει. Η Γ.Εμμ.Χατζή αναφέρει ότι σώζονται κατάλοιπα επιχρύσωσης στο σανδάλι⁷⁸⁹. Ο τρόπος στήριξης έχει ως αποτέλεσμα τη λοξή τοποθέτηση της λεκάνης και του κορμού και τη δημιουργία σχηματισμού τύπου S από τον κάθετο άξονα του κορμού. Ο νέος στηρίζεται με τον αριστερό του αγκώνα σε κορμό - στήριγμα, ο οποίος είναι σχεδόν ολόκληρος καλυμμένος από πλούσια πτυχωμένο ένδυμα, χλαμύδα ή ιμάτιο⁷⁹⁰, που κρέμεται από αυτόν. Ένα οριζόντιο στήριγμα συνδέει το αριστερό ισχίο με τον κορμό. Στον αριστερό πήχη του νέου είναι καθισμένο το βρέφος, ενώ τα λυγισμένα δάκτυλα του αριστερού του χεριού κρατούσαν πιθανότατα μεταλλικό ραβδόμορφο αντικείμενο. Το δεξιό χέρι ήταν υψωμένο και κρατούσε πιθανότατα επίσης κάποιο αντικείμενο. Στην μπροστινή επιφάνεια του στηρίγματος και του ενδύματος διακρίνονται ίχνη εργαλείων.

Η κεφαλή του νέου είναι στραμμένη προς τα αριστερά, προς το βρέφος. Το πρόσωπό του είναι τριγωνικό, με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά: σαγόني με βάθυνση,

---

⁷⁸⁶ Treu, όπ.π. 204, εικ.234. A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, εικ.75.

⁷⁸⁷ Ο σύνδεσμος στα δεξιά της πλίνθου είναι κατά τον Σταμπολίδη μεταγενέστερος, πιθανόν υστεροελληνιστικός. (Ν.Σταμπολίδης, όπ.π. 95.)

⁷⁸⁸ Πβ. Ν.Σταμπολίδης, όπ.π. 90.

⁷⁸⁹ Γ.Εμμ.Χατζή, όπ.π. 312.

⁷⁹⁰ Πβ. Ν.Σταμπολίδης, όπ.π. 91.

μικρό στόμα με σαρκώδη μισάνοιχτα χείλη, τα οποία χωρίζονται από αυλακιά με τονισμένα τα άκρα της, ευθύγραμμη μύτη, παρειές με παλλόμενη επιφάνεια, τονισμένα ζυγωματικά και μέτωπο με προβεβλημένο το μετωπιαίο οστό, το οποίο δημιουργεί οριζόντια βάθυνση. Τα μάτια είναι σχετικά μικρά και σε αρκετά μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, έχουν σχεδόν επίπεδους βολβούς και σχετικά στενά και πρόστυπα βλέφαρα με επιμήκεις εξωτερικές γωνίες, που ενώνονται με τα φρύδια, τα οποία είναι μακριά, καμπύλα και αποδίδονται σε πρόστυπο ανάγλυφο. Η κόμη του αποτελείται από μικρούς, άτακτους, μηνοειδείς βοστρύχους. Όσο μεταβαίνουμε από το μέτωπο προς την κορυφή του κρανίου, το σχήμα τους γίνεται όλο και πιο ασαφές και η επιφάνειά τους πιο αδρή. Μια σειρά από οπές και η κατάλληλα διαμορφωμένη επιφάνεια επάνω από την τρίτη σειρά βοστρύχων μαρτυρούν τη θέση του μεταλλικού στεφανιού, που έστεφε την κόμη, η οποία διατηρεί ίχνη κοκκινωπού χρώματος. Η αδρή της επιφάνεια έρχεται σε αντίθεση με τη στιλβωμένη επιφάνεια τόσο του προσώπου όσο και ολόκληρου του υπόλοιπου συμπλέγματος.

Σε αντίθεση με τη στίλβωση της μπροστινής επιφάνειας, η πίσω όψη του κορμού της ανδρικής μορφής και ιδιαίτερα η πλάτη και οι γλουτοί είναι αδρά δουλεμένοι. Πιο συγκεκριμένα στην πλάτη και ιδιαίτερα γύρω από το αυλάκι της σπονδυλικής στήλης υπάρχουν ίχνη εργαλείων, ενώ στο επάνω μέρος της στιβωμένης επιφάνειάς της και σε βαθύτερο επίπεδο από την υπόλοιπη λεία επιφάνεια διακρίνονται ίχνη ράσπας⁷⁹¹ (πίν. 160α, β, 161β, δ). Επίσης στο ύψος της μέσης σώζεται μικρή κυκλική οπή. Αμελής είναι η επεξεργασία της πίσω όψης του κορμού – στηρίγματος και του ενδύματος.

Το βρέφος κάθεται επάνω στον αριστερό πήχη του νέου και ακουμπούσε το δεξιό πόδι του επάνω στο κομμένο κλαδί του κορμού – στηρίγματος. Είναι ημίγυμνο και τυλιγμένο με τα σπάργανά του κάτω από τα ισχία. Το ύφασμα που τυλίγει το παιδί διαφέρει ως προς την απόδοση από το ιμάτιο του νέου, είναι πιο λεπτό και μαλακό. Το βρέφος έχει το δεξιό του χέρι ακουμπισμένο στον αριστερό ώμο του άνδρα, ενώ το αριστερό το απλώνει προς το αντικείμενο που κρατούσε ο νέος με το δεξιό του χέρι. Η κεφαλή του έχει σχήμα σφαιρικό και το πρόσωπό του είναι στρογγυλό, με

---

⁷⁹¹ Τα ίχνη είναι λιγότερο ορατά στη φωτογραφία της πίσω όψης, λόγω του ακατάλληλου φωτισμού και περισσότερο στο σχέδιο του Treu (Treu, όπ.π. 203, εικ.233) (A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, εικ.73b, 76).

μέτωπο ψηλό και χαρακτηριστικά ανάλογα με την ηλικία του και αποδοσμένα με ρεαλισμό. Η κόμη του αποτελείται από σχετικά μακριούς, κυματιστούς βοστρύχους, που φθάνουν μέχρι την αρχή του λαιμού και περιβάλλονται από ταινία.

Συνολικά το σύμπλεγμα χαρακτηρίζεται από την εξαιρετική ποιότητα, τη σωστή κατανομή των όγκων, το sfumato στην απόδοση των μορφών, τον συγχρόνως στατικό και κινημένο τρόπο στήριξης⁷⁹², την ευρυθμία, την ήρεμη και ανάλαφρη διάθεση.

Από την πρώτη στιγμή της αποκάλυψής του το σύμπλεγμα του παιδοφόρου νέου συσχετίστηκε με την εξής πληροφορία του Πausανία σχετικά με τα έργα που είδε στο Ηραίο της Ολυμπίας: «*χρόνω δὲ ὕστερον καὶ ἄλλα ἀνέθεσαν ἐς τὸ Ἡραῖον, Ἑρμῆν λίθον, Διόνυσον δὲ φέρει νήπιον, τέχνη δὲ ἐστὶ Πραξιτέλους.*» (V, 17, 3). Καθώς το γλυπτό βρέθηκε πεσμένο μπροστά στο βάθρο του, στη θέση όπου αναφέρει ότι το είδε στημένο ο Πausανίας, δηλαδή δεξιά καθώς έμπαινε κανείς στο σηκό του Ηραίου, ταυτίστηκε αμέσως με το σύμπλεγμα του Ερμή, που μεταφέρει το μικρό Διόνυσο. Θεωρήθηκε έργο της ώριμης περιόδου του Πραξιτέλη και χρονολογήθηκε γύρω στο 330 π.Χ.

Με βάση την ταύτιση προτάθηκαν και οι συμπληρώσεις των τμημάτων που δε σώζονται. Στο αριστερό χέρι του Ερμή θεωρήθηκε βέβαιη η συμπλήρωση μεταλλικού κηρυκείου, ενώ πιθανή θεωρήθηκε η συμπλήρωση τσαμπιού σταφυλιού στο υψωμένο δεξιό χέρι του⁷⁹³ και μεταλλικού στεφανιού, ίσως από φύλλα κισσού στην κεφαλή του, σύμφωνα με την πρόταση του Treu⁷⁹⁴, ενώ άλλοι μελετητές προτείνουν ταινία με φτερά⁷⁹⁵. Το τελευταίο σύμβολο θα πρέπει να αποκλεισθεί, διότι

---

⁷⁹² Πβ. A.Ajootian, όπ.π. 105.

⁷⁹³ A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 123 πίν.22. Σε τοιχογραφία στην Casa del Naviglio της Πομπηίας (K.Schefold, Die Wände Pompejs (1957), 124 –125) απεικονίζεται νεαρός σάτυρος με το μικρό Διόνυσο στο αριστερό του χέρι και ένα τσαμπί σταφύλι στο υψωμένο δεξιό (**πίν. 168 γ**). Η σύνθεση, που επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές και με μικρές διαφορές το σύμπλεγμα της Ολυμπίας, ενισχύει σύμφωνα με την άποψη του A.Stewart την πιθανότητα να ήταν αυτό το αντικείμενο που κρατούσε ο θεός. Πβ. A.Stewart, όπ.π., 198,εικ. 609. A.Ajootian, όπ.π. 105 σημ.75. A.Pasquier, όπ.π. 122, εικ. 85. Το ίδιο αντικείμενο- σύμβολο κρατά ο θεός σε ρωμαϊκά έργα μικροτεχνίας, όπως σε λαβή αργυρού αγγείου (patère) (**πίν. 168 δ**) στο Museo di Antichità του Τορίνο αρ. 539 A.Pasquier, όπ.π. 122, εικ. 86.

⁷⁹⁴ Treu, όπ.π., 198-199, 199 εικ.230.

⁷⁹⁵ Treu, όπ.π., 199.

χαρακτηρίζει συνήθως έργα των ρωμαϊκών χρόνων και διότι θα ήταν απαραίτητη μια στενή λεία επιφάνεια για την τοποθέτησή του. Τα δύο από τα προτεινόμενα στοιχεία ανήκουν στα σύμβολα του μικρού θεού, τον οποίο μεταφέρει ο μεγάλος του αδελφός στις Νύμφες της Νύσσας, για να τον μεγαλώσουν. Ο Ερμής και ο Διόνυσος παρουσιάζονται εδώ σε μια στιγμή ανάπαυλας στη διάρκεια του ταξιδιού τους.

Η **σύνθεση**, μετά και από την πιθανή συμπλήρωση των στοιχείων που δε σώζονται, δημιουργεί ένα σχήμα V, με βάση τα πέλματα του Ερμή και κεραίες το δεξιό του υψωμένο χέρι και τη νοητή ευθεία που αρχίζει από τα δάχτυλα του αριστερού του ποδιού και περνά από τα δάχτυλα του αριστερού του χεριού, που κρατούσαν το κηρύκειο. Μέσα στο V εντάσσεται η κυματιστή γραμμή σχήματος S που σχηματίζει ο άξονας του κορμού του Ερμή. Ο κορμός – στήριγμα, που καλύπτεται από το πλούσια πτυχωμένο ένδυμα, συνδέεται οργανικά με την όλη σύνθεση. Τόσο ο Ερμής όσο και ο μικρός Διόνυσος στηρίζονται σε αυτόν τον κάθετο άξονα, ο οποίος με τον όγκο και την απόδοση της διαφορετικής του υψής αποτελεί συμπλήρωση και συγχρόνως αντίστιξη στον άλλο κάθετο άξονα, το δεξιό σκέλος του θεού. Το ήρεμο βλέμμα του Ερμή δε συναντά αυτό του Διονύσου, κατευθύνεται προς τα αριστερά, ενώ αυτό του παιδιού κατευθύνεται προς το αντικείμενο που κρατούσε ο θεός με το αριστερό του χέρι. Δημιουργούνται έτσι δύο ακόμη νοητοί άξονες στην περίπλοκη, αλλά συγχρόνως ανοιχτή αυτή σύνθεση.

Πρωτότυπο ή αντίγραφο;

Η πληροφορία του Πausανία σε συνδυασμό με τη θέση στην οποία βρέθηκε το εξεταζόμενο σύμπλεγμα, δεν αφήνουν περιθώριο αμφισβήτησης σχετικά με την ταύτισή του με το άγαλμα που είδε ο Πausανίας. Στο συγκεκριμένο χωρίο, το μοναδικό που αφορά στο συγκεκριμένο έργο, αναφέρεται ότι το σύμπλεγμα του Ερμή και του Διονύσου ανήκει στα αναθήματα που τοποθετήθηκαν αργότερα στο Ηραίο. Το στοιχείο αυτό ταιριάζει με τη χρονολόγηση του επικράνου της βάσης του σε μεταγενέστερη φάση και πριν από το τέλος των αρχαίων χρόνων⁷⁹⁶. Πολλοί

---

⁷⁹⁶ Ν.Γιαλούρης – Ι.Τριάντη, όπ.π.

μελετητές το θεώρησαν πρωτότυπο έργο του Πραξιτέλη, το μοναδικό σωζόμενο, και το ενέταξαν στην όψιμη φάση της δημιουργίας του⁷⁹⁷.

Από πολύ νωρίς όμως, σχεδόν αμέσως μετά την εύρεση του συμπλέγματος, αλλά και μέχρι σήμερα, αμφισβητήθηκαν από ορισμένους μελετητές, όπως ο C.Blümel, η S.Adam, ο A.Stewart, η A.Ajootian και ο L.Todisco⁷⁹⁸, τόσο η χρονολόγησή του στον 4^ο αι. π.Χ., όσο και η δημιουργία του από τον Πραξιτέλη. Η πρώτη συστηματική προέγγιση του θέματος έγινε το 1948 από τον C.Blümel, ο οποίος παρουσίασε τα σχετικά επιχειρήματα στο σύνολό τους. Συγκεντρωμένες οι μέχρι το 2007 απόψεις σχετικά με το σύμπλεγμα της Ολυμπίας παρουσιάσθηκαν στους καταλόγους των εκθέσεων του Λούβρου και του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας για τον Πραξιτέλη από τους A.Pasquier και Ν.Σταμπολίδη αντίστοιχα⁷⁹⁹. Στη συνέχεια θα παρουσιασθούν τα προβληματικά, κατά τους μελετητές, που υποστηρίζουν μια μεταγενέστερη χρονολόγηση⁸⁰⁰, σημεία του έργου και θα σχολιασθούν τα επιχειρήματά τους.

α) Τα ίχνη εργαλείων στην πίσω όψη του συμπλέγματος, ιδιαίτερα στη ράχη του Ερμή, και η έλλειψη οργανικής σύνδεσης μεταξύ μπροστινής και πίσω όψης⁸⁰¹

β) Η τρισδιάστατη πλαστική απόδοση του ενδύματος, το οποίο θεωρήθηκε μεταγενέστερο στοιχείο⁸⁰²

γ) Η συνοπτική απόδοση και η αδρή επιφάνεια της κόμης

δ) Η στίλβωση της επιφάνειας του συμπλέγματος, η οποία κατά την Adam μοιάζει με αυτήν της κεφαλής του Ευβουλέα του Εθνικού Μουσείου, η οποία όμως χρονολογείται γύρω στο 330 – 320 π.Χ.⁸⁰³

---

⁷⁹⁷ Από τους μελετητές αυτούς αναφέρουμε ενδεικτικά τους G.Lippold, Γ.Μπακαλάκη, Ν.Γιαλούρη, A.Corso, όπ.π.

⁷⁹⁸ C.Blümel, S.Adam, Ajootian, όπ.π.

⁷⁹⁹ A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 97 κ.ε. Ν.Σταμπολίδης στο Καλτσάς- Δεσπίνης, Πραξιτέλης, 90 κ.ε. αρ.14.

⁸⁰⁰ Έγινε προσπάθεια να επιλεγούν οι σημαντικότερες απόψεις από την πληθώρα του σχετικού υλικού, για το οποίο η S.Adam αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ήδη το 1966 θα γέμιζε έναν τόμο (S.Adam, όπ.π.124).

⁸⁰¹ C.Blümel, όπ.π. 23 κ.ε.

⁸⁰² A.Stewart, όπ.π., 177: “aggressively three – dimensional drapery”

⁸⁰³ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.181. Καλτσάς Εθνικό, 265 αρ.555, εικ. S.Adam, όπ.π. 126.

ε) Τα χαρακτηριστικά του μικρού Διονύσου, του οποίου κοντινότερο παράλληλο σύμφωνα με την S.Adam είναι ο Έρωτας του συμπλέγματος με την Αφροδίτη και τον Πάνα στο Εθνικό Μουσείο, το οποίο χρονολογείται γύρω στο 100 π.Χ.⁸⁰⁴.

στ) Ο κορμός - στήριγμα και ιδιαίτερα το οριζόντιο στήριγμα, που τον ενώνει με τον κορμό του θεού

ζ) Το σχήμα του σανδαλιού και η παρουσία του ηρακλείου άμματος που σχηματίζουν οι ιμάντες στις πλάγιες πλευρές του (**πίν. 162γ**), στοιχεία τα οποία σύμφωνα με τον K.Morrow δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν από το 200 π.Χ.⁸⁰⁵. Ο Ν.Σταμπολίδης προσθέτει ότι όχι μόνο το σανδάλι αλλά και ολόκληρη η απόδοση του δεξιού ποδιού φαίνεται να υποδεικνύει μεταγενέστερη χρονολόγηση⁸⁰⁶.

η) Το σχήμα του βάθρου του, παράλληλα του οποίου συναντώνται σύμφωνα με τον W.D.Dinsmoor μετά το 200 π.Χ.⁸⁰⁷.

θ) Η χρήση της έκφρασης «Πραξιτέλους τέχνη» και όχι «έργον» από τον Πausanias, η οποία κατά τον C.Blümel υπονοεί πως πρόκειται για αντίγραφο έργου του Πραξιτέλη.

Τα παραπάνω στοιχεία οδήγησαν τους μελετητές στη χρονολόγηση του συμπλέγματος του Ερμή και του Διονύσου στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Συγκεκριμένα ο C.Blümel στη μελέτη του 1948 κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Ερμής είναι ελληνιστικό έργο κάποιου ομώνυμου μεταγενέστερου γλύπτη, ενώ στην προηγούμενη αναφορά του στο θέμα, το 1927, το είχε θεωρήσει ρωμαϊκό αντίγραφο. Η S.Adam βασισμένη σε στοιχεία της τεχνικής του αγάλματος διατυπώνει την άποψη ότι ο δημιουργός του, ο οποίος ίσως ονομαζόταν και ο ίδιος Πραξιτέλης, πιθανόν αντέγραψε έργο του γνωστού Πραξιτέλη. Στη συνέχεια στηριγμένη στις ομοιότητες που διαπιστώνει με το σύμπλεγμα της Αφροδίτης, του Έρωτα και του Πάνα στο

---

⁸⁰⁴ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.3335. Καλτσάς Εθνικό, 294 αρ.617, 295 εικ. S.Adam, όπ.π.

⁸⁰⁵ K.D.Morrow, Footwear and the dating of Sculpture (1985), 83 κ.ε., 113 κ.ε. Το σχετικό πρόβλημα είχε τεθεί ήδη από τον M.Wallace, Sutor supra Crepidam, AJA 44 (1940), 218 κ.ε. Ως κατασκευή τα σανδάλια του Ερμή παρουσιάζουν ομοιότητα με τα σανδάλια του Απόλλωνα του Belvedere, με τη διαφορά ότι στη δεύτερη περίπτωση όλες τους οι λεπτομέρειες, μεταξύ των οποίων και οι ιμάντες και το κομβίοσχημο έξαρμα, το οποίο στα υποδήματα του Ερμή ήταν ένθετο από μέταλλο, είναι ανάγλυφες.

⁸⁰⁶ Ν.Σταμπολίδης, όπ.π., 93.

⁸⁰⁷ W.B.Dinsmoor, Architectural Note, AJA 35 (1931), 296 κ.ε.

Εθνικό Μουσείο (**πίν. 165δ**) και του «Γερμανικού» του Λούβρου, προτείνει μια χρονολόγηση γύρω στο 100 π.Χ.

Ο L.Todisco θεωρεί το έργο πιθανόν αντίγραφο του β' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. σύνθεσης του γ' ή δ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.⁸⁰⁸ Η A.Ajootian πιστεύει ότι το έργο δεν μπορεί να χρονολογηθεί στον 4^ο αι. π.Χ.⁸⁰⁹, αλλά αφήνει ανοιχτό το θέμα της απόδοσης του πρωτοτύπου στον Πραξιτέλη. Ο Γ.Δεσπίνης, ο οποίος ταύτισε την κολοσσική κεφαλή του Μουσείου της Ακρόπολης με την κεφαλή του πρωτοτύπου της Βραυρωνίας Αρτέμιδας του Πραξιτέλη (**πίν. 164β-δ**), αποφεύγει τη σύγκριση του έργου με τον Ερμή της Ολυμπίας. Την επιλογή του αυτή την αιτιολογεί αναφέροντας ότι μέχρι σήμερα υπάρχουν ανοιχτά προβλήματα σχετικά με τη χρονολόγηση και την απόδοση του έργου και ότι δεν προσφέρεται για σύγκριση με την κεφαλή ενός γυναικείου κολοσσικού αγάλματος με τελείως διαφορετικό χαρακτήρα. Ομολογεί πάντως πως δεν μπορεί να διαπιστώσει εντυπωσιακές ομοιότητες ανάμεσα στα δύο έργα⁸¹⁰. Τέλος επιφυλακτική στάση κρατά και ο Ν.Σταμπολίδης, ο οποίος θεωρεί ότι το έργο είναι αντίγραφο σύνθεσης του Πραξιτέλη, το πρωτότυπο της οποίας ίσως να ήταν χάλκινο⁸¹¹.

Ακόμη και η ταυτότητα της κύριας μορφής του συμπλέγματος, του Ερμή, τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Τα ίχνη εργαλείων στη ράχη, τα οποία βρίσκονται βαθύτερα από την υπόλοιπη επιφάνεια, σε συνδυασμό με την οπή στο ύψος της μέσης του, στήριξαν την άποψη ότι αρχικά η μορφή ήταν ένας σάτυρος, τα χαρακτηριστικά του οποίου απαλείφθηκαν σε μεταγενέστερη φάση. Ο Ο.Antonsson μάλιστα διατύπωσε τη θεωρία ότι το αρχικό σύμπλεγμα, που αποτελούνταν από ένα Σάτυρο Διονυσοφόρο και μία Νύμφη, μετά την καταστροφή του μεταρρυθμίστηκε σε Ερμή⁸¹². Ο κορμός του παιδοφόρου σατύρου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (**πίν. 164α**), που επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές το μοτίβο στήριξης του Ερμή της Ολυμπίας, αν και είναι στηριγμένος περισσότερο σε πολυκλείτεια πρότυπα, έχει ουρά ακριβώς

---

⁸⁰⁸ L.Todisco, όπ.π., 75, εικ. 129 (με συνοδευτικό κείμενο)

⁸⁰⁹ A.Ajootian στο O.Palagia-J.J.Pollitt, *Personal Styles in Greek Sculpture* (1996), 110.

⁸¹⁰ G.Despinis, όπ.π., 195 κ.ε. Σχετικά με το ίδιο θέμα, χωρίς όμως αναφορά στον Ερμή της Ολυμπίας, βλ. G.Despinis, *Zum Athener Brauronion, Kult und Kultbauten auf der Akropolis* (1997), 209κ.ε.

⁸¹¹ Ν.Σταμπολίδης, όπ.π.94, 96.

⁸¹² Ο.Antonsson, όπ.π.

στο σημείο της οπής του Ερμή⁸¹³. Το μέγεθος όμως και το σχήμα της οπής στη ράχη του Ερμή δεν είναι δυνατό να συσχετισθούν με την ύπαρξη ουράς σύμφωνα με την άποψη του γλύπτη Στ.Τριάντη⁸¹⁴. Τέλος το επιμελές δούλεμα των αυτιών (**πίν. 162α**) αποκλείει μια τέτοια διορθωτική επέμβαση, αφού τα ζωόμορφα αυτιά είναι απαραίτητα γνωρίσματα των μυθικών αυτών πλασμάτων.

Αρκετά από τα επιχειρήματα των υπερμάχων της μεταγενέστερης χρονολόγησης έχουν ανασκευασθεί, με τρόπο περισσότερο ή λιγότερο πειστικό, από μελετητές που υποστηρίζουν ότι το σύμπλεγμα είναι πρωτότυπο έργο του διάσημου γλύπτη Πραξιτέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Το σημαντικότερο βέβαια επιχείρημα της ομάδας αυτής παραμένει η πληροφορία του Πausανία και ο τόπος εύρεσης του συμπλέγματος. Ακολουθεί η ανασκευή των παραπάνω επιχειρημάτων:

α) Σε μεταγενέστερη επέμβαση οφείλονται κατά τον Μπακαλάκη και τον Γιαλούρη τα ίχνη εργαλείων στην ράχη, τα οποία βρίσκονται βαθύτερα από την υπόλοιπη επιφάνεια⁸¹⁵. Ο Moreno υποθέτει ότι το έργο επισκευάστηκε πιθανόν μετά από σεισμό από το γλύπτη Δαμοφώντα⁸¹⁶.

β) Η πλαστική απόδοση του ιματίου χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη δεξιοτεχνία και αποτελεί κατά τον Γ.Μπακαλάκη την πιο ρεαλιστική απόδοση ενδύματος στον 4^ο αι. π.Χ.

γ) Η συνοπτική απόδοση και η αδρή επιφάνεια της κόμης διακαιολογείται κατά τον Γ.Μπακαλάκη μέσα στο τελευταίο τμήμα του δεύτερου τρίτου του 4^{ου} αι. π.Χ., αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι ήταν καλυμμένη με παχύ στρώμα κοκκινωπού χρώματος

δ) Σχετικά με τη στίλβωση του μαρμάρου ο Μπακαλάκης θεωρεί ότι έγινε σε μεταγενέστερη εποχή. Αντίθετα κατά τον Γιαλούρη, δεν ήταν άγνωστη στον 4^ο αι. π.Χ. η τεχνική αυτή, στην οποία μάλιστα επιδιόταν με ιδιαίτερη επιτυχία ο Πραξιτέλης.

---

⁸¹³ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 4800. Ο.Palagia – J.J. Pollitt, όπ.π., 110, εικ. 58, 59. Καλτσάς, Εθνικό, 117 αρ.210 εικ. Α.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 101 εικ. 78, 102.

⁸¹⁴ Η άποψη αυτή ενισχύεται από την πατρατήρηση της φωτογραφίας της πίσω όψης του αγάλματος, που δημοσιεύεται στην πρόσφατη έκδοση για το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας (Γ.Εμμ.Χατζή, Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας (2008), 317).

⁸¹⁵ Γ.Μπακαλάκη, όπ.π. Ν.Γιαλούρη, όπ.π.

⁸¹⁶ Ν.Σταμπολίδης, όπ.π., 95.

ε) Το οριζόντιο στήριγμα δικαιολογείται κατά τον Μπακαλάκη, αν δεχθούμε ότι το άγαλμα λαξεύτηκε στην Αθήνα και μεταφέρθηκε στην Ολυμπία. Στην περίπτωση αυτή το στήριγμα ήταν απαραίτητο, θα έπρεπε όμως να αφαιρεθεί μετά την τοποθέτηση του γλυπτού στην Άλτη, πράγμα το οποίο δεν έγινε, πιθανόν γιατί δε θεωρήθηκε απαραίτητο. Η υπόθεση όμως ότι βάφτηκε στο χρώμα του βάθους, για να μην ενοχλεί η παρουσία του, δεν μπορεί να στηριχθεί, λόγω του ότι δε σώζονται ίχνη χρώματος στο σημείο αυτό. Επιπλέον στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να είχαν σωθεί ίχνη χρώματος, αφού αυτό συνέβη στην πολύ πιο εκθειμένη κόμη.

στ) Το επίκρανο του βάθρου του συμπλέγματος είναι όντως μεταγενέστερο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, και σχετίζεται προφανώς με την τοποθέτησή του στο Ηραίο. Αντίθετα η βάση χρονολογείται από τους Ν.Γιαλούρη και Α.Ι.Τριάντη σε προγενέστερη φάση⁸¹⁷.

ζ) Η Α.Αjootian απέδειξε μετά από σχετική γλωσσολογική μελέτη ότι, όπως είχε προτείνει ο Wycherley, η χρήση των εκφράσεων «τέχνη» «έργον» από τον Πausanias είναι ταυτόσημη⁸¹⁸.

Το σημείο πάντως στο οποίο συγκλίνουν οι απόψεις των μελετητών, είναι η εξαιρετική ποιότητα του έργου, το οποίο είναι φτιαγμένο από το καλύτερο και ακριβότερο υλικό, το λυχνίτη της Πάρου. Το υλικό αυτό, που λίγοι παραγγελιοδότες μπορούσαν να πληρώσουν, προριζόταν για την κατασκευή ιδιαίτερων έργων. Στη χρήση του, που συνδέεται με το έργο του Πραξιτέλη, αναφέρεται σε πρόσφατο άρθρο του ο A.Corso⁸¹⁹. Ο διάσημος Αθηναίος γλύπτης δημιούργησε σύμφωνα με τις γραπτές πηγές τουλάχιστον τέσσερα από τα αγάλματά του από παριανό μάρμαρο, την Κνιδία Αφροδίτη, την Τριάδα των Θεσπιών (Έρωτα, Αφροδίτη και Φρύνη), τη Βραυρωνία Άρτεμη και το Σάτυρο των Μεγάρων. Σε αυτά προσθέτει ο Corso και τον Ερμή της Ολυμπίας, τον οποίο θεωρεί πρωτότυπο έργο του. Ο Πραξιτέλης προτιμούσε το υλικό αυτό για τη φωτεινότητα και τη διαφάνειά του, που είχε ως αποτέλεσμα μια πιο εκλεπτυσμένη φωτοσκίαση στην επιφάνεια των γλυπτών. Το παριανό μάρμαρο συνδέεται και με μία γοητευτική φιλοσοφική θεωρία Πλατωνικής προέλευσης, ότι μέσα του ήταν κρυμμένα αγάλματα, τα οποία ο γλύπτης

---

⁸¹⁷ Ν.Γιαλούρης - Ι.Τριάντη, όπ.π.

⁸¹⁸ Α.Αjootian, όπ.π., 108. Wycherley, όπ.π. 182.

⁸¹⁹ Α.Corso, όπ.π., 227 κ.ε., κυρίως 234 κ.ε.

έπρεπε να απελευθερώσει αφαιρώντας το περιττό υλικό⁸²⁰. Η θεωρία αυτή, που έγινε γνωστή στη Ρώμη όταν ο φιλόσοφος της Ακαδημίας Καρνεάδης την επισκέφθηκε το 2^ο αι. π.Χ. παραδίδεται από τον Κικέρωνα⁸²¹, ο οποίος συνέδεσε την πίστη αυτή με τα έργα του Πραξιτέλη, αναφέροντας ότι μέσα στο μάρμαρο αυτό υπήρχαν Πραξιτελικά κεφάλια⁸²². Η θεωρία αυτή συσχετίζει τον Πραξιτέλη με την Πλατωνική Ακαδημία και την εκτίμηση, της οποίας έχαιρε στους κύκλους της ως ο πρώτος γλύπτης που κατόρθωσε να ξεφύγει από την *μίμησιν*.

Σχετικά με το τεχνικό πρόβλημα αν ήταν δυνατό να εξορυχθεί από τη σπηλιά των Νυμφών στην Πάρο ενιαίο μπλοκ μαρμάρου διαστάσεων περίπου 2,5 x 1,5 x 1,05μ., το οποίο θα απαιτούνταν κατά τους υπολογισμούς του Lepsius για την κατασκευή του συμπλέγματος χωρίς συμπληρώσεις, η απάντηση του K.Herrmann είναι αρνητική⁸²³. Η άποψη του βέβαια στηρίζεται στα σημερινά δεδομένα και ίσως δε θα πρέπει να θεωρηθεί τελεσίδικη. Αν όμως ευσταθεί, θα πρέπει να δεχθούμε ότι το δεξιό χέρι ήταν συμπληρωμένο, πράγμα το οποίο δύσκολα θα συμβάδιζε με την ποιότητα του έργου.

Υπέρ της αυθεντικότητας του έργου συνηγορεί και η αρμονική κατανομή των όγκων, χαρακτηριστικό που σπάνια απαντάται σε αντίγραφα. Δεν είναι όμως δυνατό να αγνοήσει κανείς τα περισσότερα από τα επιχειρήματα των μελετητών που θεωρούν το έργο μεταγενέστερο. Έχουν διατυπωθεί, στις περισσότερες περιπτώσεις, μετά από προσεκτική σύγκριση στοιχείων του συμπλέγματος με τα σωζόμενα έργα του 4^{ου}αι.π.Χ., της ελληνιστικής περιόδου και των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων. Είναι όμως τόσο λίγα τα σωζόμενα δημοσιευμένα έργα της περιόδου αυτής που προσφέρονται για σύγκριση με τον Ερμή της Ολυμπίας σε σχέση με το χαμένο, ίσως για πάντα, σύνολο, που τα συμπεράσματα είναι αναγκαστικά επισφαλή.

Από τα πιο προβληματικά σημεία του έργου είναι η αμελής εργασία και τα ίχνη εργαλείων στην πίσω όψη. Το γεγονός ότι τα ίχνη εργαλείων είναι ορατά σε όλη την

---

⁸²⁰ Η θεωρία αυτή θυμίζει την τεχνική κατασκευής των χάλκινων αγαλμάτων με τη μέθοδο του χαμένου κεριού, η οποία πιθανόν αποτέλεσε την έμπνευσή της. Βλ. A.Stewart, όπ.π. I, 40 κ.ε. (σχέδια)

⁸²¹ Cicero, De divinatione, 1, 13.23.

⁸²² Cicero, όπ.π. 2, 21.48: "in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita".

⁸²³ K.Herrmann, όπ.π., 384

πίσω πλευρά, πράγμα ασυμβίβαστο με την ιδιαίτερη ποιότητα του έργου, οδήγησε πολλούς μελετητές στη σκέψη ότι το έργο πιθανόν δε δημιουργήθηκε τον 4^ο αιώνα π.Χ. και ότι εξ αρχής δεν ήταν περίοπτο. Τα ίχνη των εργαλείων όμως θα μπορούσαν να θεωρηθούν μεταγενέστερη επέμβαση⁸²⁴, πιθανόν μετά από πτώση του αγάλματος προς τα πίσω, πιθανόν από σεισμό⁸²⁵, η οποία του προκάλεσε φθορά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατό να δικαιολογηθούν αρκετά προβληματικά στοιχεία του έργου. Τότε πιθανότατα μεταφέρθηκε το έργο για ασφάλεια στο εσωτερικό του Ηραίου, αφού υπέστη μια σειρά από επεμβάσεις, όπως η αλλαγή της βάσης, η πρόχειρη επούλωση της φθοράς στην πίσω όψη και μία από τις διαδοχικές σιλιβώσεις της μπροστινής επιφάνειας του συμπλέγματος. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε επίσης να δικαιολογηθεί και η αβαθής οπή στο ύψος της μέσης, η οποία δεν είναι απίθανο να σχετιζόταν με κάποιο επιπλέον στηρίγμα σε ένα από τα ευαίσθητα σημεία του αγάλματος⁸²⁶ όταν πλέον το έργο έπαψε να είναι περίοπτο. Οι παραπάνω υποθέσεις ταιριάζουν με το σεβασμό των υπευθύνων του ιερού για ένα φημισμένο έργο, το οποίο προσπάθησαν με τα μέσα της εποχής να επισκευάσουν και να προστατεύσουν.

Η απόδοση πάντως τόσο ολόκληρου του συμπλέγματος όσο και της κόμης, ακόμη και η επεξεργασία στην πλάτη -αν αυτή είναι η αρχική-, μαρτυρούν ότι το σύμπλεγμα είναι δημιουργία μεγάλου γλύπτη, που τόλμησε να δουλέψει με πιο ελεύθερο και πρωτοποριακό τρόπο, ο οποίος ιδιαίτερα στην κεφαλή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιμπρεσιονιστικός. Η εντύπωση αυτή στηρίζεται από όλη τη σύνθεση, στην οποία έχει ενταχθεί και το απαραίτητο στοιχείο του στηρίγματος με τρόπο πραγματικά μεγαλοφυή.

Ακόμη όμως και αν το σύμπλεγμα του Ερμή και του Διονύσου δεν ήταν πρωτότυπο έργο, όπως υποστηρίζουν αρκετοί μελετητές, τα χαρακτηριστικά της σύνθεσής του επιτρέπουν τη χρονολόγηση του πρωτοτύπου που αντιγράφει στην περίοδο 340 – 330 π.Χ. Προς την κατεύθυνση αυτήν οδηγεί η ομοιότητά της με έργα χρονολογημένα με ασφάλεια στην περίοδο αυτήν, όπως ο ανδριάντας του λεγόμενου

---

⁸²⁴ Την άποψη αυτή διατυπώνει και η Γ.Εμμ.Χατζή (Γ.Εμμ.Χατζή, Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας, 312)

⁸²⁵ Την πρόταση αυτή έγινε και από τον Moreno (όπ.π.)

⁸²⁶ Την παρατήρηση αυτή οφείλω στην επιβλέπουσα της διατριβής μου καθηγήτρια Ι.Α.Τριάντη.

Σισύφου Β΄ από το ανάθημα του Δαόχου στους Δελφούς, που χρονολογείται μεταξύ 338 και 336 π.Χ.⁸²⁷, στου οποίου το ένδυμα σώζονται επίσης ίχνη ράσπας.

Η ένταξη όμως του Ερμή της Ολυμπίας στο έργο του Πραξιτέλη, το οποίο τοποθετείται στην περίοδο 370 – 330π.Χ.⁸²⁸, μπορεί να γίνει αποδεκτή με ορισμένες προϋποθέσεις και με βάση τη νέα κατάσταση που διαμορφώνεται μετά την ταύτιση της κεφαλής της Ακρόπολης με εκείνη του λατρευτικού αγάλματος της Βραυρωνίας Αρτέμιδας⁸²⁹ (πίν. 164 β-δ). Αν γίνει αποδεκτή η ταύτιση αυτή, διαπιστώνουμε ότι η διαφορά του φύλου, του χαρακτήρα και της κατάστασης διατήρησης των δύο έργων τα οποία θεωρούνται σύγχρονα, καθιστούν δύσκολη τη σύγκριση ανάμεσά τους. Κοινό στοιχείο ανάμεσα στα δύο έργα αποτελούν μόνον η διαφορά ανάμεσα στην επεξεργασία της λείας και έντονα στιλβωμένης επιδερμίδας του προσώπου και της αδρής επιφάνειας της κόμης τόσο στη γυναικεία κεφαλή όσο και στην ανδρική, στην οποία όμως η αντίθεση αυτή επιτείνεται μετά από τις πιθανές αλλεπάλληλες επεμβάσεις.

Παρόλο όμως που ο Ερμής δεν είναι βέβαιο αν αποτελεί το ένα από τα δύο σωζόμενα πρωτότυπα έργα του Πραξιτέλη, εντάσσεται δικαιωματικά στο σύνολο των έργων του που αναφέρονται στις πηγές και ταυτίζονται με σειρά αντιγράφων, όπως ο Οινοχοών Σάτυρος⁸³⁰ (πίν. 165α), ο Απόλλων Σαυροκτόνος⁸³¹ (πίν. 165β) και η Αφροδίτη Κνιδία⁸³² (πίν. 166γ, δ, 167α). Στο σύνολο αυτό περιλαμβάνεται και η μορφή της καλύτερα σωζόμενης μορφής του αναθηματικού κίονα με τις μορφές των

⁸²⁷ Μουσείο Δελφών, αρ.ευρ. 1551, 1435, 11785. Ν.Παπαχατζή, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ.5 Βοιωτικά – Φωκικά (1981), 388 εικ. 421 (μετά από την προσθήκη της αποσπασματικά σωζόμενης κεφαλής). Ρ.Κολώνια, Το Αρχαιολογικό Μουσείο των Δελφών (Ίδρ.Λάτση), 322κ.ε. εικ. Η σύνδεση του αγάλματος αυτού με το ανάθημα του Δαόχου αμφισβητήθηκε από τους Ο.Παλαγγιά και Herz στο ASMOSIA 5 (2002), 246κ.ε.

⁸²⁸ Thieme-Becker, Künstlerlexikon, XXVII, 354 κ.ε., λ. Praxiteles II.

⁸²⁹ Μουσείο Ακρόπολης αρ.ευρ. 1346. G.Despinis, AM 109, 1994, 173κ.ε., πίν. 31-36. G.Despinis, Zum Athener Braubronion, Kult und Kultbauten auf der Akropolis, Internationales Symposium von 7.bis 9. Juli 1995 in Berlin (1997), 209 κ.ε., εικ. 3-5. Γ.Δεσπίνης στο Καλτσάς – Δεσπίνης, Πραξιτέλης, όπ.π., 88 κ.ε. αρ.1.3, 89 εικ. Η ταύτιση αυτή έχει αμφισβητηθεί από τον A.Corso στο Παρία Λίθος (2000), 232 κ.ε., την Ο.Παλαγγιά στο Παρία Λίθος (2000), 352 και στο Schulz - von den Hoff (eds.), Early Hellenistic Portraiture (2007), 242 και τον A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 103 κ.ε.

⁸³⁰ Pasquier, όπ.π.248 κ.ε. 270 κ.ε. αρ. 65. Ν.Σταμπολίδης, όπ.π. 150 κ.ε. αρ.42,151 κ.ε. αρ.43.

⁸³¹ Pasquier, όπ.π., 32 αρ.2, 219 κ.ε. αρ.51κ.ε. αρ. 65. Ν.Σταμπολίδης, όπ.π., 126 κ.ε. αρ.27, 28, 29.

⁸³² LIMC II, λ.Aphrodite, 49 κ.ε., εικ.395 κ.ε. Pasquier, όπ.π., 186 κ.ε. αρ.41. Ν.Σταμπολίδης, όπ.π., 104 κ.ε. αρ.17, 19, 20.

χορευτριών στο ιερό των Δελφών⁸³³ (**πίν. 165γ**), η οποία γεφυρώνει την απόσταση ανάμεσα στην κεφαλή της Βραυρωνίας Αρτέμιδας και του Ερμή της Ολυμπίας. Κοινή στα παραπάνω έργα είναι η σιγμοειδής στάση του κορμού, οι αναλογίες, η χάρη, η ανάλαφρη διάθεση, το σχήμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου, καθώς και ένα ανεπαίσθητο χαμόγελο. Ιδιαίτερα η τελευταία μορφή, η χορεύτρια του δελφικού αναθήματος έχει επιπλέον κοινή με τον Ερμή τη θέση του δεξιού χεριού ή ακριβέστερα του σωζόμενου βραχίονά του.

Η μορφή του μικρού Διονύσου του συμπλέγματος με τον Ερμή παρουσιάζει ομοιότητες με τη μορφή του μικρού Πλούτου από το σύμπλεγμα της Ειρήνης του Κηφισοδότου, που σώζεται σε ρωμαϊκά αντίγραφα, το καλύτερο από τα οποία εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο⁸³⁴ (**πίν. 166δ**). Παρόμοια είναι η στάση και η διευθέτηση της κόμης και του ενδύματος, με τη διαφορά ότι οι βόστρυχοι του Πλούτου είναι πιο μακριοί και το ένδυμα αφήνει ακάλυπτα τα γεννητικά του όργανα. Επιπλέον η προσπάθειά του Διονύσου να φθάσει με το αριστερό του χέρι το αντικείμενο που κρατούσε ο Ερμής δημιουργεί ένα νέο άξονα και προκαλεί μεγαλύτερη ένταση, με αποτέλεσμα η μορφή του να είναι πιο κινημένη και τρισδιάστατη. Ο Διόνυσος φαίνεται να αποτελεί την επόμενη βαθμίδα στην εξέλιξη της απεικόνισης της βρεφικής μορφής στην τέχνη του 4^{ου} αι. π.Χ. και μάλιστα μέσα στο ίδιο αττικό εργαστήριο.

Από τις κεφαλές έργων που σχετίζονται με τον Πραξιτέλη, περισσότερες ομοιότητες με την κεφαλή του Ερμή και ιδιαίτερα με τα χαρακτηριστικά του προσώπου του παρουσιάζει η κεφαλή του Διονύσου-Ταύρου σε ερμαϊκή στήλη στο Βατικανό (**πίν. 166α**). Ο αγαλματικός τύπος που αντιγράφει η κεφαλή αυτή συνδέθηκε με τον *Liber Pater*, δηλαδή το Διόνυσο, έργο του Πραξιτέλη με προβληματική ερμηνεία⁸³⁵.

Επίσης έχουν διαπιστωθεί από τους μελετητές ομοιότητες ανάμεσα στην πιθανότατα ελληνικής προέλευσης κεφαλή Aberdeen (**πίν. 167β-δ**) και στην κεφαλή

---

⁸³³ Ch.Picard-P.De La Coste-Messeliere, *Sculptures des Delphes* (1927), 32 κ.ε., πίν. LIX, LX,LXI. A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, *Praxitèle*, 85 εικ.60.

⁸³⁴ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. 175. Καλτσάς, *Εθνικό*, 241 αρ.505. Προέρχεται από το λιμάνι του Πειραιά και χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.

⁸³⁵ Βατικανό, *Galleria delle carte geografiche*, αρ.65. J.L.Martinez στο Καλτσάς-Δεσπίνης, Πραξιτέλης, 40 εικ.3.

του Ερμή της Ολυμπίας. Η κεφαλή αυτή βρίσκεται πιο κοντά στη γυνακεία κεφαλή της Ακρόπολης ως προς την απόδοση των παρειών και του στόματος και ως προς το σχήμα του προσώπου, που είναι λιγότερο ραδινό από του Ερμή. Μεγαλύτερες ομοιότητες με την κεφαλή του Ερμή παρουσιάζει το επάνω τμήμα του προσώπου και της κεφαλής. Τα μάτια και τα φρύδια, περισσότερο ως προς την απόδοση και λιγότερο ως προς το σχήμα τους, και κυρίως το μέτωπο και η αμελής απόδοση της κόμης, η οποία έφερε επίσης μεταλλικό στεφάνι ή διάδημα, δίνουν την εντύπωση ότι η κεφαλή αυτή μπορεί να τοποθετηθεί κοντά στο πρωτότυπο του Ερμή. Η απόδοση όμως των δύο έργων στον ίδιο δημιουργό είναι μάλλον απίθανη⁸³⁶. Ο A.Stewart εντοπίζει τη διαφορά ανάμεσα στα δύο έργα στην απόδοση των χαρακτηριστικών τους, χαρακτηρίζοντας εκείνα του Ερμή παγωμένα και πιο θολά σε σχέση με της κεφαλής Aberdeen⁸³⁷, οι διαφορές όμως ανάμεσά τους δεν περιορίζονται μόνο στα στοιχεία αυτά. Η κεφαλή Aberdeen θεωρείται πρωτότυπη από ορισμένους μελετητές, όπως ο L.Todisco, χρονολογείται στο διάστημα 345–335 π.Χ. ή της δεκαετίας 330–320π.Χ. ή του 330–300 π.Χ. και έχει θεωρηθεί πρωτότυπο έργο του Πραξιτέλη⁸³⁸. Αντίθετα από άλλους χρονολογείται μέχρι και το 280π.Χ., ενώ ο Γ.Δεσπίνης θεωρεί ότι η απόστασή της από τον 4^ο αι. π.Χ. μπορεί να είναι ακόμη μεγαλύτερη. Το πρωτότυπό της έχει σχετισθεί με το Σκόπα ή με κάποιον καλλιτέχνη που έχει δεχθεί επιδράσεις τόσο από το Σκόπα όσο και από τον Πραξιτέλη⁸³⁹. Εάν δεχθούμε την άποψη της δεύτερης ομάδας μελετητών, τότε μειώνεται η σημασία της κεφαλής Aberdeen, η οποία αποτέλεσε τη λυδία λίθο, όπως εύστοχα αναφέρει ο Γ.Δεσπίνης για την αυθεντικότητα του αγάλματος του Ερμή της Ολυμπίας.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις μας οδηγούν στην πιθανότητα, εάν ο Ερμής δεν είναι πρωτότυπο του 4^{ου} αι. π.Χ., πράγμα το οποίο είναι λιγότερο πιθανό αλλά δεν είναι

---

⁸³⁶ Ο Todisco (όπ.π., 75) αντίθετα θεωρεί ότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα τα δύο έργα να έχουν δημιουργηθεί από τον ίδιο καλλιτέχνη.

⁸³⁷ A.Stewart, όπ.π.177.

⁸³⁸ Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αρ. 1600. L.Todisco, όπ.π., 75 εικ. 128.

⁸³⁹ Γ.Δεσπίνης στο Δεσπίνης- Καλτσάς, Πραξιτέλης, 98 αρ.15, 99 εικ. A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 118 αρ.19, 119 πίν.19.

δυνατό να αποκλεισθεί⁸⁴⁰, να είναι ένα εξαιρετικής ποιότητας αντίγραφο του αναφερόμενου από τον Πausανία συμπλέγματος. Για τη χρονολόγηση του έργου σε περίπτωση που είναι αντίγραφο, προχωρούμε στη σύγκρισή του με έργα μεταγενέστερων περιόδων.

Ομοιότητες παρουσιάζουν ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών - κυρίως των ματιών - του *sfumato* και της σχέσης της σιλπνής και συγχρόνως θαμπής επιφάνειας του προσώπου με την αδρή επιφάνεια της κόμης τα παρακάτω έργα: Η κεφαλή Kaufmann (πίν. 166δ, 167 α), ελληνιστική παραλλαγή της Αφροδίτης Κνιδίας, που χαρακτηρίζεται από τον G.Lippold "hellenistisch verweichlicht"⁸⁴¹, παρουσιάζει συγγένεια με τον Ερμή τόσο ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών, όσο και ως προς τη σχέση της σιλπνής επιδερμίδας με την αδρή επιφάνεια της κόμης, η οποία επιπλέον φέρει ίχνη κοκκινωπού χρώματος. Παρόμοια σχέση παρουσιάζεται στην κεφαλή Leconfield⁸⁴² (πίν. 166γ), ένα ακόμη πιθανόν ελληνιστικό αντίγραφο Αφροδίτης Κνιδίας⁸⁴³, στη γυναικεία κεφαλή του Τολέδο, η οποία χρονολογείται γύρω στο 170 – 160 π.Χ.⁸⁴⁴, με τη διαφορά ότι εδώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ακόμα πιο «σβησμένα» από του Ερμή. Η τάση αυτή, της αντίθεσης μεταξύ της λείας επιδερμίδας του προσώπου και της αδρής και αμελώς αποδοσμένης επιφάνειας της κόμης, φθάνει στην ακραία έκφρασή της στην κολοσσική εικονιστική κεφαλή ενός από τους τελευταίους Πτολεμαίους, του Θ΄ ή του Ι΄, στη Βοστώνη, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 2^{ου} - αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.⁸⁴⁵. Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, εάν ο Ερμής της Ολυμπίας δε θεωρηθεί πρωτότυπο έργο του 4^{ου} αι. π.Χ., μπορεί να τοποθετηθεί με κάθε επιφύλαξη στο 2^ο αι. π.Χ.

⁸⁴⁰ Χαρακτηριστικά όπως τα θολά μάτια και η αδρή κόμη εμφανίζονται ήδη στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ. Πβ. Γ.Δεσπίνης στο Γλυπτά Α.Μ.Θ. Ι, 45 αρ.26 : Γυναικεία κεφαλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (αρ. 1027), η οποία χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.

⁸⁴¹ Παρίσι, Λούβρο αρ. MA 3518 (Πρώην Βερολίνο, Συλλογή Kaufmann. Από τις Τράλλεις). LIMC II, λ. Aphrodite, 51 αρ.395 (με βιβλιογραφία), εικ. 395. Lippold, Plastik, 239 σημ.3. A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 178κ.ε., 178εικ.37,179 εικ.38

⁸⁴² A.Stewart I, όπ.π., 177, II εικ. 500. Raeder, Petworth House, 34κ.ε.αρ.1. A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 95κ.ε., 96 εικ.72.

⁸⁴³ R.R.R.Smith, Hellenistic Sculpture (1991), 79, πίν.106.

⁸⁴⁴ Τολέδο, Μουσείο Τέχνης αρ. 37.5. B.S.Ridgway, Hellenistic Sculpture II, 241, πίν. 69a,b.

⁸⁴⁵ Βοστώνη, Museum of Fine Arts αρ. 59.51. R.R.R.Smith, όπ.π. 209, εικ. 244

Αιτία της δημιουργίας του εξαιρετικού αυτού αντιγράφου πιθανόν υπήρξε η καταστροφή του πρωτοτύπου, ίσως από κάποια φυσική καταστροφή. Το αντίγραφο, δεν αποκλείεται να ήταν φτιαγμένο από κάποιον από τους ομώνυμους εγγονούς του Πραξιτέλη, ίσως τον Πραξιτέλη IV, του οποίου η δραστηριότητα εντοπίζεται στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.⁸⁴⁶. Ο θαυμασμός για το έργο του Πραξιτέλη και η εξαιρετική ποιότητα του αντιγράφου που το αντικατέστησε, φαίνεται πως υπήρξε η αιτία της τιμητικής τοποθέτησης, ανάμεσα σε άλλα αρχαία και πολύτιμα αγάλματα, στο Ηραίο, όπου το είδε ο Πausanίας το 2^ο αι. μ.Χ. Το γεγονός ότι δεν αναφέρεται εδώ από τον Pausanias η αντικατάσταση του πρωτοτύπου, όπως συνέβη στην περίπτωση του αγάλματος του Έρωτα του Πραξιτέλη στις Θεσπίες από αντίγραφο του γλύπτη Μηνοδώρου⁸⁴⁷, οφείλεται πιθανόν στο ότι δε γνώριζε την πληροφορία, ίσως γιατί η αντικατάσταση έγινε με λιγότερο δραματικό και θορυβώδη τρόπο. Σχετικά με την αξιοπιστία του περιηγητή, θα συμφωνήσω με την άποψη του Δεσπίνη⁸⁴⁸, ο οποίος πιστεύει ότι θα πρέπει να ελέγχεται κάθε φορά.

Αντίγραφα του συμπλέγματος του Ερμή και του Διονύσου δε σώζονται. Το τμήμα συμπλέγματος υπερφυσικού μεγέθους από την Αγορά της Αθήνας, το οποίο απεικονίζει μια μισοκαλυμμένη με ιμάτιο ερμαϊκή στήλη, που λειτουργεί ως στήριγμα, και τμήμα αριστερού χεριού που κρατά κορμό μικρού παιδιού⁸⁴⁹, δεν μπορεί να συσχετισθεί με το εξεταζόμενο έργο. Θεωρήθηκε αντίγραφο έργου του Κηφισοδότου του πρεσβύτερου, ο οποίος δημιούργησε, εκτός από την Ειρήνη και τον Πλούτο, και Ερμή με Διόνυσο. Ο συσχετισμός πάντως του σωζόμενου, υποδεέστερης ποιότητας, τμήματος συμπλέγματος του 2^{ου} αι. μ.Χ. με το παραπάνω έργο στηρίζεται σε εικασίες, αφού αφενός δε σώζεται αντίγραφο του έργου, αφετέρου υπήρχαν, όπως μαρτυρείται, και άλλα συμπλέγματα με το ίδιο θέμα, όπως ο Ερμής Αγοραίος, που ο Pausanias αναφέρει ότι είδε στη Σπάρτη⁸⁵⁰. Επίσης θα πρέπει να αποσυσχετισθούν

---

⁸⁴⁶ Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, XXVII, 363 λ. Praxiteles IV.

⁸⁴⁷ Pausanias, IX,27, 3-5.

⁸⁴⁸ G.Despinis, *όπ.π.*, 195.

⁸⁴⁹ Αθήνα, Αγορά αρ. S 33. E.B.Harrison, *Agora XI : Archaic and Archaistic Sculpture* (1965), 162 κ.ε., αρ. 210 (Βρέθηκε στο Μητρώο). Πβ. A.Ajootian, *όπ.π.* 109.

⁸⁵⁰ Pausanias, III.11,11.

από τον Ερμή της Ολυμπίας ο κορμός παιδιού στο Μουσείο της Κέρκυρας⁸⁵¹ και ο κορμός αγαλατίου παιδοφόρου Σατύρου στο Εθνικό Μουσείο⁸⁵², ο οποίος αναφέρθηκε παραπάνω, διότι παρουσιάζει σημαντικές διαφορές ως προς τη στάση του, ιδίως στην πίσω όψη, ως προς τη θέση του δεξιού του βραχίονα και την τοποθέτηση του δεξιού χεριού του παιδιού. Η σύμπτωση του σημείου από το οποίο εκφύεται η ουρά του με τη μικρή οπή στην πίσω όψη του αγάλματος του Ερμή έχει ήδη συζητηθεί.

Τέλος θα πρέπει να αποσυσχετισθεί ο κορμός δένδρου με τμήμα ενδύματος και ενεπίγραφο δισκόμορφο έξαρμα, το οποίο μιμείται τη βάση κορμένου κλαδιού. Την επιγραφή ο A.Corso τη διαβάζει ως εξής: «Πραξιτέλης έποίη». Ο κορμός αυτός βρίσκεται στο Teatro Romano της Βερόνας (**πίν. 168 α, β**) και συσχετίστηκε από τον A.Corso με το εξεταζόμενο σύμπλεγμα⁸⁵³. Η αποσύνδεση θα πρέπει να γίνει για τρεις λόγους: διότι α) η διαμόρφωση της απόληξης του ιματίου δεν παρουσιάζει την παραμικρή ομοιότητα με εκείνη του Ερμή, β) η επιγραφή, η οποία μπορεί από το σχήμα των γραμμών της να χρονολογηθεί στον 1^ο αι. π.Χ., αναφέρεται στο δημιουργό του αντιγράφου και όχι του πρωτοτύπου του, όποιο και αν ήταν αυτό⁸⁵⁴ και γ) η ανάγνωση της επιγραφής αμφισβητήθηκε από μελετητές, όπως ο A.Pasquier. Το όνομα είναι πιθανότατα Πασιτέλης, όπως φαίνεται στις ευκρινέστερες φωτογραφίες που δημοσιεύονται στους καταλόγους της έκθεσης του Εθνικού Μουσείου και του Λούβρου⁸⁵⁵.

Το μόνο έργο το οποίο πιθανόν αποδίδει το σύμπλεγμα της Ολυμπίας είναι η τοιχογραφία στην Casa del Naviglio της Πομπηίας, στην οποία απεικονίζεται πιθανόν νέος Σάτυρος με το μικρό Διόνυσο στο αριστερό του χέρι και ένα τσαμπί σταφύλι στο υψωμένο δεξιό⁸⁵⁶. Η σύνθεση επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές και με μικρές διαφορές το σύμπλεγμα της Ολυμπίας. Το γεγονός βέβαια ότι κάποιος ζωγράφος

---

⁸⁵¹ EA 1325. Πβ. A.Ajootian, όπ.π.109 κ.ε. σημ.99

⁸⁵² Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4800 (Από τη συλλογή Καραπάνου). Καλτσάς, Εθνικό, 117 αρ.210. Πβ. A.Ajootian, όπ.π.110 σημ. 100.

⁸⁵³ Βερόνα, Μουσείο Ρωμαϊκού θεάτρου. Corso, όπ.π., 234 εικ.18, 19.

⁸⁵⁴ Για την παραπάνω παρατήρηση ευχαριστώ τον καθηγητή Εμμ.Βουτυρά.

⁸⁵⁵ Ν.Σταμπολίδης, όπ.π., 93 εικ. A.Pasquier στο Pasquier-Martinez, Praxitèle, 33, εικ.80.

⁸⁵⁶ A.Stewart, όπ.π., 198,εικ. 609

αντέγραψε πριν από το 79 μ.Χ. το έργο αυτό, του οποίου, από όσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, δε σώζεται κανένα ακριβές αντίγραφο, και το οποίο ο Πausanías αναφέρει ότι το 2^ο αι. μ.Χ. βρισκόταν στο Ηραίο, μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους. Σημαίνει είτε ότι ο ζωγράφος στηρίχθηκε σε σχέδιο κάποιου που είχε δει από κοντά το έργο όταν ακόμη ήταν στημένο έξω από το ναό, είτε ότι στηρίχθηκε σε κάποιο αγαλμάτιο που επαναλάμβανε τη σύνθεση.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις διατυπώνονται με κάθε επιφύλαξη καθώς βρίσκεται σε εξέλιξη νέος κύκλος συζητήσεων και προβληματισμών με αφορμή την έκθεση για το έργο του Πραξιτέλη, που παρουσιάστηκε 2007 στο Μουσείο του Λούβρου και στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας.

Γ. Γραπτές πηγές σχετικές με την απεικόνιση του Ερμή στην πλαστική

Οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων που αναφέρονται γενικότερα στα έργα τέχνης και ειδικότερα στα αγάλματα του Ερμή, τόσο της κλασικής εποχής όσο και τα μεταγενέστερα, είναι συγκεντρωμένες στα σχετικά έργα του J.Overbeck⁸⁵⁷ και της M.Muller-Dufeu⁸⁵⁸. Σε αυτές προσθέτουμε επιγραφές της κλασικής και της ρωμαϊκής εποχής, οι οποίες αναφέρονται είτε σε απεικονίσεις του Ερμή σε αγάλματα και ανάγλυφα είτε στη λατρεία του θεού με τις διάφορες ιδιότητές του.

Πανσ. VIII. 35. 2. Φαιδρίον & ὡς πέντε ἀπέχει καὶ δέκα σταδίου κατὰ Δέσποιναν ὀνομαζόμενον Ἑρμαῖ ὄν· ὄροι Μεσσηνίων πρὸς Μεγαλοπολίτας καὶ οὗτοι· καὶ ἀγάλματα οὐ μεγάλα Δεσποίνης τε καὶ Δήμητρος, ἔτι δὲ καὶ Ἑρμοῦ πεποιήται καὶ Ἡρακλέους.

Πανσ. I. 27.1. Κεῖται δὲ ἐν τῷ ναῷ τῆς Πολιάδος (στην Αθήνα) Ἑρμῆς ξύλου. . . ἀναθήματα δὲ ὅποσα ἄξια λόγου, τῶν μὲν ἀρχαίων.

Πανσ. III. 18. 9. Βαθυκλέους δὲ Μάγνητος, ὃς τὸν θρόνον ἐποίησε τοῦ Ἀμυκλαίου, ἀναθήματα ἐπεξεργασμένα τῷ θρόνῳ Χάριτες καὶ ἄγαλμα δὲ Δευκοφρύνης ἐστὶν

---

⁸⁵⁷ Overbeck, αρ. 101, 106, 360, 427, 470-474, 476, 513, 696, 766, 850, 940, 996, 1137, 1158, 1161, 1223.

⁸⁵⁸ Muller-Dufeu, αρ.108, 113, 439, 511, 598, 597, 599, 600, 601, 1287, 872, 941, 1046, 1141, 1185

Ἀρτέμιδος. ὅτου δὲ οὗτος ὁ Βαθυκλῆς μαθητῆς ἐγεγόνει, ἢ τὸν θρόνον ἐφ' ὅτου βασιλεύοντος Λακεδαιμονίων ἐποίησε, τάδε μὲν παρήμι. τὸν θρόνον δὲ εἶδόν τε καὶ τὰ ἐς αὐτὸν ὅποια ἦν, γράψω. [...] 11. Διόνυσον δὲ καὶ Ἡρακλέα, τὸν μὲν παῖδα ἔτι [ὄντα] ἐς οὐρανὸν ἐστὶν Ἑρμῆς φέρων. [...] 12. Ἑρμῆς δὲ παρ' Ἀλέξανδρον κριθησομένας ἄγει τὰς θεάς.

Πανσ. V. 27.8 ὁ δὲ Ἑρμῆς ὁ τὸν κριὸν φέρων ὑπὸ τῆ μασχάλη καὶ ἐπικείμενος τῆ κεφαλῇ κυνῆν καὶ χιτῶνά τε καὶ χλαμύδα ἐνδεδυκῶς οὐ τῶν Φόρμιδος ἔτι ἀναθημάτων ἐστίν, ὑπὸ δὲ Ἀρκάδων ἐκ Φενεοῦ δέδοται πῶ θεῶ (στην Ὀλύμπια). Ὀνάταν δὲ τὸν Αἰγινήτην, σὺν δὲ αὐτῶ Καλλιτέλην ἐργάσασθαι λέγει τὸ ἐπίγραμμα. δοκεῖν δέ μοι τοῦ Ὀνάτα μαθητῆς ἢ παῖς ὁ Καλλιτέλης ἦν.

Ἀρχαῖκό αἰτικό ἔργο ἀγνωστοῦ καλλιτέχνη:

Πανσ. I. 15. 1. ἰοῦσι δὲ πρὸς τὴν στοάν ἢν Ποικίλην ὀνομάζουσιν ἀπὸ τῶν γραφῶν, ἔστιν Ἑρμῆς χαλκοῦς καλούμενος Ἀγοραῖος, καὶ πύλη πλησίον.

Λουκιαν. Ζεὺς Τραγ. 3 ἄλλὰ τίς ὁ σπουδῆ προσιῶν οὗτος, ὁ χαλκοῦς, ὁ εὐγράμμος καὶ εὐπερίγραπτος, ὁ ἀρχαῖος τὴν ἀνάδελφον τῆς κόμης; μᾶλλον δὲ ὁ σός, ὃ Ἑρμῆ, ἀδελφός ἐστιν, ὁ ἀγοραῖος, ὁ παρὰ τὴν Ποικίλην · πίττης γῶν ἀναπέπλησται ὀσημέραι ἐκματτόμενος ὑπὸ τῶν ἀνδριαντοποιῶν.

Ἀρποκρ. V. πρὸς τῆ πυλίδι Ἑρμῆς· Φιλόχορος ἐν τῆ πέμπτη Ἀθηναίων φησὶ περὶ τοῦ πρὸς τῆ πυλίδι Ἑρμοῦ, ὡς ἀρξάμενοι τειχίζειν τὸν Πειραιᾶ (Ολ. 74. 4) οἱ ἐννέα ἄρχοντες τοῦτον ἀναθέντες ἐπέγραψαν

ἀρξάμενοι πρῶτοι τειχίζειν οἶδ' ἀνέθηκαν

βουλῆς καὶ δήμου δόγμασι πειθόμενοι.

Ησύχ. V. ἀγοραῖος Ἑρμῆς· οὕτως ἐλέγετο ὄντως, καὶ ἀφίδρυτο Κέβριδος ἄρξαντος, ὡς μαρτυρεῖ Φιλόχορος ἐν τρίτῳ.

Αρποκράτ. (Σουίδα) V. Ἑρμῆς ὁ πρὸς τῇ πυλίδι . . . Φιλόχορος ἐν ε΄ Ἀτθίδος φησὶν ὡς οἱ θ΄ ἄρχοντες ταῖς φυλαῖς ἀνέθεσαν Ἑρμῆν παρὰ τὸν πυλῶνα τὸν Ἀττικὸν

Ἡλείου Κάλλωνος εἰκόνες

Πανσ. V. 27.8. οὐ πόρρω δὲ τοῦ Φενεατῶν ἀναθήματος (στην Ὀλύμπια) ἄλλο ἐστὶν ἄγαλμα, κηρύκειον Ἑρμῆς ἔχων. ἐπίγραμμα δὲ ἐπ' αὐτῷ Γλαυκίαν ἀναθεῖναι γένος Ρηγῖνον, ποιῆσαι δὲ Κάλλωνα Ἡλεῖον.

Ἑρμῆς Κριοφόρος στην Τανάγρα

Πανσ. IX. 22. 1 ἐς δὲ τοῦ Ἑρμοῦ τὰ ἱερά τοῦ τε Κριοφόρου καὶ ὃν Πρόμιαχον καλοῦσι, τοῦ μὲν ἐς τὴν ἐπίκλησιν λέγουσιν, ὡς ὁ Ἑρμῆς σφίσις ἀποτρέψαι νόσον λοιμώδη περὶ τὸ τεῖχος κριὸν περιενεγκῶν, καὶ ἐπὶ τούτῳ Κάλαμις ἐποίησεν ἄγαλμα Ἑρμοῦ φέροντα κριὸν ἐπὶ τῶν ὤμων.

Θρόνος του χρυσελεφάντινου ἀγάλματος του Δία στην Ολυμπία

Πανσ. V. 11.1. καθέζεται ἔμ δὴ ὁ θεὸς ἐν θρόνῳ χρυσοῦ πεποιημένος καὶ ἐλέφαντος. [...] 8. ἐπὶ δὲ τοῦ βάθρου τοῦ τὸν θρόνον τε ἀνέχοντος καὶ ὅσος ἄλλος κόσμος περὶ τὸν Δία, ἐπὶ τούτου τοῦ βάθρου χρυσᾶ ποιήματα, ἀναβεβηκῶς ἐπὶ ἄρμα Ἥλιος, καὶ Ζεὺς τέ ἐστι καὶ Ἥρα, [καὶ Ἥφαιστος] παρὰ δὲ αὐτὸν Χάρις.

Ταύτης δὲ Ἑρμῆς ἔχεται, τοῦ δὲ Ἑρμοῦ δὲ Ἑστία· μετὰ δὲ τὴν Ἑστίαν Ἔρωσ ἐστὶν ἐκ θαλάσσης Ἀφροδίτην ἀνιούσαν ὑποδεχόμενος. τὴν δὲ Ἀφροδίτην στεφανοῖ Πειθώ.

Φειδίας

Πανσ. ΙΧ. 10. 2. πρῶτα μὲν δὴ λίθου κατὰ τὴν ἔσοδον (του Ἰσμηνίου) ἐστὶν Ἀθηνᾶ καὶ Ἑρμῆς, ὀνομαζόμενοι Πρόναοι. ποιῆσαι & αὐτὸν Φειδίας, τὴν δὲ Ἀθηνᾶν λέγεται Σκόπας. μετὰ δε ὁ ναὸς ᾠκοδόμηται.

Χρυσελεφάντινη τράπεζα στην Ολυμπία

Πανσ. V. 20. 1. ἔστι δὲ ἐνταῦθα καὶ ἄλλα ἀναθήματα. κλίνη τε μέγεθος οὐ μεγάλη τὰ πολλὰ ἐλέφαντι κεκοσμημένη, καὶ ὁ Ἰφίτου δίσκος καὶ τράπεζα, ἐφ' ἧς προτίθενται τοῖς νικῶσιν οἱ στέφανοι... ἡ τράπεζα δὲ ἐλέφαντος μὲν πεποιήται καὶ χρυσοῦ, Κωλώτου δὲ ἐστὶν ἔργον. ... (ἔμπροσθεν) καὶ Ἥρα τε καὶ Ζεὺς καὶ Θεῶν Μήτηρ καὶ Ἑρμῆς καὶ Ἀπόλλων μετὰ Ἀρτέμιδος πεποιήται.

Πολύκλειτος

Πλίν. Ν. Η. XXXIV. 56. *item (Polyclitus fecit) Mercurium qui fuit Lysimachiae.*

Ναυκύδης Αργεῖος

Πλίν. Ν. Η. XXXIV. 80. *Naucydes Mercurium et discobolo et immolante arietem censetur.*

Κηφισόδοτος Αθηναῖος (πατέρας του Πραξιτέλη)

Πλίν. Ν. Η. XXXIV. 87. *Cephisodoti duo fuere; prioris est Mercurius Liberum patrem in infantia nutriens; fecit et contionantem manu elata, persona in incerto est.*

Πανσ. I. 28. 6. πλησίον (στον Ἀρειο Πάγο) δὲ ἱερόν θεῶν ἐστίν, ἃς καλοῦσιν Ἀθηναῖοι Σεμνάς, Ἡσίοδος δὲ Ἐρινῦς ἐν Θεογονίᾳ. πρῶτος δὲ σφισιν Ἀσχύλος δράκοντας ἐποίησεν ὁμοῦ ταῖς ἐν τῇ κεφαλῇ θριξίν εἶναι· τοῖς δὲ ἀγάλμασιν οὔτε τούτοις ἐπεστὶν οὐδὲν φοβερόν, οὔτε ὅσα ἄλλα κεῖται θεῶν τῶν ὑπογαίων. κεῖται δὲ καὶ Πλούτων καὶ Ἑρμῆς καὶ Γῆς ἄγαλμα.

Anthol. Gr. IV. 165. 233. (Πλανούδ. IV. 192)

Εἰς ἄγαλμα Ἑρμοῦ

*ὦ λῶστέ, μὴ νόμιζε τῶν πολλῶν ἓνα
Ἑρμᾶν θεωρεῖν. Εἰμὶ γὰρ τέχνα Σκόπα.*

Πραξιτέλης

Πανσ. V. 17.3. χρόνῳ δὲ ὕστερον καὶ ἄλλα ἀνέθεσαν ἐς τὸ Ἡραῖον, Ἑρμῆν λίθου, Διόνυσον δὲ φέρει νήπιον, τέχνη δὲ ἐστὶ Πραξιτέλους.

Επιγραφές σχετικές με ἀγάλματα του Ἑρμῆ και ερμαϊκές στήλες

Αττική

Αττική Πειραιάς: Κρομμυδαρού περ. 475-450 π.Χ. *IG I². 826 IG 1(3) Att 1018. 1*

Πύθων Ἑρμῆι ἄγαλμα Ἑρμοστρά-

το Ἀβδηρίτης / ἔστησεμ πολλάς

θησάμενος πόλη*ας. / Εὐφρων ἐ-

ξεποίησ' οὐκ ἀδαῆς Πάριος.

Ανάθεση ἀγάλματος ἢ ερμαϊκῆς στήλης του Ἑρμῆ, ἔργου του Εὐφρονος του Παρίου, ἀπὸ τον Ερμόστρατο τον Ἀβδηρίτη στον Ἑρμῆ.

Αττική, Βραυρώνα, περ. 420 – 400π.Χ. · *Attica. SEG. XXXV.27 b,c,d*

Διόνυσος

Ἑρμ[ῆς]

Λητώ

Αττική, Ερχία 375-350· *Attica. SEG. XXI.541. col IV*

τετράδι φθί-

νοντος, Ἑρμῆ

ι, ἐμ Πάγωι Ἑρ

χια : οἷς Δ .v

Αττική, Ερχία 375-350· *Attica. SEG. XXI.541. col V*

ς τετράδι ἰ-

σταμένο, Ἑρ-

μῆι, ἐν ἀγορ-

ᾶι Ἑρχιᾶσι,

Δήλος 146/5-145/4· *Delos ID 3. 1442. ὄψη A*

δύο, [ἀνάθη]μα Ἀπολλωνίου τοῦ Ἀσκληπ[ιο]δώρου

Ἀλεξανδρέως· λαμπάδια τέτταρα, ἀνάθημα Ἴεροκλε<ί>ας, ὄλ. #

θυμιατήριον χαλκοῦν. ἐν τῶι παστοφορῶι· τύπιον

ἀργυροῦν ὀφθαλμοὺς ἔχον δύο· Ἑρμῆς λίθ[ι]νος ὡς τριπάλαστος. ἐν τῶι τῆς

Ἰσίδος ναῶι· φιάλην ὡς διπάλαστον, ἀνάθημα Σαραπιάδος· ἄλλην ὡς

τριπάλασ-

τον, ἀνάθημα Δᾶδος καὶ Πάτρωνος· βασ[ί]λειον ἐπίχρυσον, ἀνάθημα

Πρωτάρχου Ἀλεξανδρέως· ἄλλο ἐπίχρυσον, ἀνάθημα Παρμουῶς· σκύφιον,

ἀνάθημα Γοργίου·

Δήλος 146/5-145/4· *Delos ID 3. 1442. ὄψη A*

κιον ῥαβδωτὸν κεκηρωμένον ὦτα ἔχον λε[ον]τοφυᾶ·
ἀπολλωνίσκον ἐπὶ κιονίου, ἀνάθημα Σωκράτου Ταραντίνου· βουῖν, ἀνάθημα
Λευκίου· ζωίδιον, ἀνάθημα τοῦ
αὐτοῦ· ὠτάριον χαλκοῦν πρὸς τῶι κυναρίωι· Ἐ[ρμ]ῆν λίθινον ὃν ἀνέθηκεν
Ποσιδώνιος Ῥαμνούσιος· ὠρολόγιον τὸ ἐπὶ τοῦ ἔξ[ω] κεράμου, ἀνάθημα τοῦ
αὐτοῦ· τύπια παντοδα-
πά ὧν ὀλκή ἐπὶ τὸ αὐτὸ #· φιάλιον [ἔχο]ν ἐπιγραφὴν
ἱερὸν Σαράπιδος, οὐ ὀλ. #

Δήλος μετὰ το145 π.Χ. ·*Delos ID 3. 1452*. ὄψη A

[...]. ἐν τῶι Σαραπ[ιεῖωι, πρὸς τῶι] ναῶι· [Ἐρ]μῆς χαλκοῦς ἔχων
κηρύκει[ον, ἀνά]θημα Ἄριστ [οφάνους . ἐν τῶι προνάωι· Ἐ]-
[ρ]ωτε[ς] χαλκοῖ δύο. ἐν τῶι [ναῶι]·

Αττική 8/7· *Attica. IG II². 2997*

[ὄ]ς ποτε [γ]υμνασίω Φι-
λήμονος ἔστανεν Ἐρ-
μῆν | νῦν σ[τ]ήκω καί-
γὰ Τελεσφόρος οὐ-

Αττική τέλος 2ου αι. μ.Χ. *Attica. IG II². 5935*

χθῶν, φιλίους δὲ τ[ύ]πους δείκνυ]-
σιν ὁ λάινος Ἐρμ[ῆς].

Γραπτές πηγές με αναφορές στη λατρεία του Ερμή

Αττική *IG II². 819*

---- — εὐς εἶπεν· ὅπως ἂν ἀπὸ

[— — — — αι θυσί]α[ι θ]ύωνται τῶι Ἐ-
[ρμηῖ {Ἐ[ρεχθεῖ?}]

ΑΤΤΙΚΗ 400-350· *Attica IG II² . 1357.fr b.*

Ἐρμηῖ ἐλ Λύκειο [...]

Χάρ[ισιν-----]

Ἐρ[μηῖ οἷς]

Ἐν[ανωνίω]

ΑΤΤΙΚΗ 4ος αι. π.Χ. 4546 b.

Ἐρμηῖ καὶ Νύμφαισιν Ἀ<λ>εξό [τήνδ' ἀνέθηκεν]. (Wilhelm) ⁸⁵⁹

ΑΤΤΙΚΗ μέσα 4ου αι. π.Χ. *Attica IG II² . 4572:*

[Λυ]κῖνος Παλληνεύς [Ἐρ]μηῖ Ἐναγωνίω

ΑΤΤΙΚΗ *Attica IG II² . 1496. face A. col IV. fr b. 11496. face A. col IV. fr b. 1(331/0); 331/0.*

[ἐκ τῆς θυσ]ίας [τῶι Ἐλευσῖνι;]

καὶ τῶι [Ἐρμηῖ καὶ] τῆι Δαείρ[α ι παρὰ]

[ἐπιμελητ]ῶν?

ΑΤΤΙΚΗ *Attica IG II² . 1496. face A. col IV. fr b. 1496. face A. col IV. fr b. 1(331/0)*

[δήμου συλ]λογέων

[ἐκ τῆς θυσ]ίας τῶι Ἐρμη[ῖ τῶι]

[Ἡγεμονίω] παρὰ στρα[τηγῶν]

---

⁸⁵⁹ Ο Walter διαβάζει: Ἐρμηῖ καὶ Νύμφαις, ἵνα ἀέξοιεν φίλ[ον υἱόν].

Η Guarducci διαβάζει: Ἐρμηῖ καὶ Νύμφαις, ἵνα ἀέξοιεν Φαλε[— — —].

ΑΤΤΙΚΗ 55/4 *Attica IG II² . 2993*

Διονύσιος Πολυμνήτου [Α]θ[μ]ον
εὺς γυμνασιαρχήσας ἐν τῷ ἐ[πί]
Ἀριστοξένου ἄρχοντος ἐνιαυτ[ῶ]
Ἑρμῆ· παιδοτριβοῦντος Φιλίο[υ]
τοῦ Διοκλέους Φρεαργίου, ὑπο[παι]-

ΑΤΤΙΚΗ 38/7· *Attica IG II . 2995*

σας Θησ[εῖα] ἐ[πί] Καλλ]ικρατί-
δου ἄρχ[οντος] Ἑρμῆ] ι· παιδοτρι[ι]-
βοῦντο[ς] Ἀντι]ό[χ]ου; Κολωνῆ-
θεν

ΑΤΤΙΚΗ 338/7; *Attica IG II² . 3023* (Από την περιοχή του θεάτρου του Διονύσου)

Ἑρμῆ Ἐναγωνίωι Αὐτοσθε[νίδης]
Αὐτοσθε[νίδου] Εὐ[π]εταιῶν ἀνέθη[κε]

ΑΤΤΙΚΗ 142/3·(σε ερμαϊκή στήλη) *Attica IG II² . 3740* (μπροστινή όψη)

Ἑρμῆν Χρυσίππου κοσμήτο-
ρος ἐσθλοῖ ἐφηβοι
ἀντ' ἀρετῆς πάσης θῆκαν
ἀριπρεπέως

ΑΤΤΙΚΗ 1ος-2ος αι. μ.Χ. *Attica IG II² . 4742*⁸⁶⁰

Λολλιανός
Ἀσκληπιάδης

---

⁸⁶⁰ AM XIX, 1899, 141 αρ.5.

Ἑρμῆι

ἐπηκόωι.

Αττική 2ος-3ος αι. μ.Χ. *Attica IG II² . 4814* (Από τον Πειραιά)

Νεμέριος

Ἀρέλλιος

Παιδαγωγός

Ἑρμῆ Ἦ γ ε μό ν ι .

Αττική περ. 420 π.Χ. Αττική *Attica IG II² . 10781*

[σημα τόδ' εὐσεβί]ας ἐπ' Ἀριστομάχης τάφωι ἡεμ[αι]

[εἶθ' Ἑρμῆς ἀνάγ[οι] τὸς ἀγαθὸς φθιμένος.

Επίκληση στο χθόνιο, τον ψυχοπομπό Ερμή.

Αττική . Αθήνα περ. 350π.Χ. *Attica. Ker III. C 9.*

[κά]τοχον, [τὸ] σῶμα τὲν ἐ[ργασ]ίαν τὴν ψ[υ]χήν.

[.]Η#[. .]

[. .] ΘΙ καταδῶ. Δάφνιν [κ]α[τα]δ[ῶ] πρὸς [τὸν] Ἑρμῆν [τὸν] κάτοχον.

[Φ]ιλωνίδην κ[α]ταδῶ πρὸς τὸν Ἑρμεν τὸ<ν> κάτοχον.

Αττική . Αθήνα περ. 350π.Χ. *Attica IG II² . App. 87a*

ψυχὴν χειρᾶς γλῶτταν πόδας νο(ῦ)ν #

τούτους πάντας καταδῶ ἐμ μνήμασι ΑΣΦΑΡΑΓΙΑΙ

κ πρὸς τὸν κάτοχον Ἑρμῆν.

τοὺς Ἀριστάνδρου οἰκέτας.

Αττική. Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. *Attica. IG III App. 87b*

Ἑρμῆ κάτοχε κάτεχε

Δήλος, 95-91. *Delos ID 4. 1933*

οί ἀλειφόμεν[οι Ἀ]πόλλωνι,

Ἑρμῆι, Ἡρακλῆι,

γυμνασιαρχοῦντος Τελεσίου

Δήλος, χρον. ; *Delos ID 4. 1937.*

ωνος Μάγνης, vac.

Ἀπόλλωνι, Ἑρμῆι,

Ἡρακλεῖ.

Αν. Κρήτη, Ἴτανος, χρον. ; *IC 3: iv. 37*

καὶ πατρὶ τὸν πρόσθεν γαῖ' ἐκάλυψε τάφωι.

Ἑρμῆ Μαιάδος υἱέ, ἄγ' εὐσεβέων ἐπὶ χῶρον

ἄνδρα τὸν ἐν θήραιοις γ' ὄντ' ἀκ[. . .]τότατον,

Χίος. *Kaibel 1108. Ionia. Chios. 568*

Ἑρμῆν τὸν κλέπτην τις ὑφείλετο· θερμός ὁ κλέπτης,

ὁς τῶν φιλητέων ᾤχετ' ἀνακτ[α] φέρων.

Θεσσαλία, Λάρισα, χρον. ;

Ἑρμῆ Χθονίω .

Φωκίδα, Δελφοί, 50-75μ.Χ.

Ἑρμῆ[ν] καθηγεμόνα

Μακεδονία 70, 361⁸⁶¹:

Φιλωτέρα Ἀρριδαίου Ἑρμῆ Ἀγοραίου εὐχήν.

Τμήμα αναγλύφου από το Παλαιόκαστρο με αφιέρωση γυναίκας στον Ερμή Ἀγοραίο.

Συμπεράσματα από τις γραπτές πηγές

Με βάση τα στοιχεία που αντλούμε από τις παραπάνω γραπτές πηγές, μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων και επιγραφές, καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

Από τις προαναφερθείσες πηγές οι μόνες που είναι δυνατό να συνδεθούν με τα εξεταζόμενα στην παρούσα εργασία αγάλματα και αγαλματικούς τύπους είναι:

1) οι πληροφορίες του Πλίνιου 9 (N. H. XXXIV. 56) σχετικά με το *άγαλμα του Ερμή, έργο του Πολυκλείτου*, το οποίο βρισκόταν στη Λυσιμαχία. Παρά το γεγονός ότι δε δίνεται περαιτέρω περιγραφή του έργου, το συγκεκριμένο άγαλμα έχει συνδεθεί με τον αγαλματικό τύπο του Ερμή του Πολυκλείτου, όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο. Δεν μπορούμε όμως να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι πρόκειται για αυτό, αφού η αντιγραφική παράδοση του συγκεκριμένου τύπου είναι προβληματική και δε γνωρίζουμε αν το αναφερόμενο είναι το μοναδικό άγαλμα του Ερμή που δημιούργησε ο Πολύκλειτος⁸⁶².

2) Με δύο άλλους από τους τύπους που παρουσιάστηκαν συνδέεται η πληροφορία του Πλίνιου (N. H. XXXIV. 80) σχετικά με δύο αγάλματα του Ναυκύδη, τον Ερμή και τον "immolante arietem", τον θύοντα τον κριόν. Τα δύο έργα ταυτίστηκαν αντίστοιχα με τον Ερμή τύπου Βερολίνου-Pitti και τον Κριοφόρο της Τροιζήνας. Τα σχετικά στοιχεία και οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί υπέρ και κατά των ταυτίσεων αυτών έχουν παρουσιασθεί στα αντίστοιχα κεφάλαια.

---

⁸⁶¹ A. Andreiomenou, Arch.Deltion, 23,1968, Χρον., P.350, πίν. 295.

⁸⁶² Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι και ο Δισκοφόρος του Πολυκλείτου απεικόνιζε τον Ερμή. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι αρκετά από τα αντίγραφα του συγκεκριμένου αγαλματικού τύπου φέρουν σύμβολα του Ερμή. Το φαινόμενο αυτό βέβαια παρατηρείται και σε άλλους αγαλματικούς του τύπους, όπως ο Ηρακλής, όχι όμως με τέτοια συχνότητα.

3) Αντίθετα με τις προηγούμενες ολιγόλογες και αόριστες αναφορές, η πληροφορία του Πausανία (Πaus. V. 17.3) σχετικά με το άγαλμα του *Ερμή Διονυσοφόρου του Πραξιτέλη στο Ηραίο της Ολυμπίας*, είναι ακριβής και δεν αφήνει περιθώρια για παρανοήσεις. Για το λόγο αυτό ταυτίσθηκε αμέσως μετά την εύρεσή του με το συγκεκριμένο έργο. Μια σειρά όμως από λεπτομέρειες τεχνικής φύσης προκάλεσαν τη διατύπωση πληθώρας αντικρουόμενων απόψεων σχετικά με τη χρονολόγηση και το δημιουργό του έργου, οι οποίες αναφέρθηκαν αναλυτικά στο κεφάλαιο το αφιερωμένο στο έργο αυτό.

Επιπλέον ο Πλίνιος (Πλιν. N. H. XXXIV. 87) αναφέρει ένα άγαλμα του Ερμή Διονυσοφόρου έργο του *Κηφισοδότου*, το οποίο όμως δεν έχουν ταυτιστεί με σωζόμενα αντίγραφα και κατά πάσα πιθανότητα δεν έχει αντιγραφεί. Είναι όμως βέβαιο ότι, τόσο ως θέμα όσο και ως απόδοση, επηρέασε το γιο του Πραξιτέλη. Αντίθετα το επίγραμμα (Athol. Gr. IV. 165. 233. (Πλανούδ. IV. 192), που αναφέρεται σε άγαλμα του Ερμή, έργο του *Σκόπα*, δεν είναι σαφές αν εννοεί ερμαϊκή στήλη ή άγαλμα.

Από τις σωζόμενες *επιγραφές* του ελλαδικού χώρου αντλούμε πληροφορίες σχετικά με απεικονίσεις του Ερμή στη γλυπτική, τόσο την ολόγλυφη όσο και την ανάγλυφη. Το πρόβλημα είναι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δε γίνεται διάκριση μεταξύ αγάλματος και ερμαϊκής στήλης. Για το λόγο αυτό άλλωστε περιλήφθηκαν στις πηγές και δύο επιγραφές από καταλόγους αναθημάτων των ελληνιστικών χρόνων από τη Δήλο, ώστε να γίνει διάκριση με λεπτομερείς περιγραφές αγαλμάτων, τα οποία όμως κατά πάσα πιθανότητα δεν έχουν σωθεί.

Τέλος στη λατρεία του Ερμή, στις ιδιότητες και στα προσωνύμιά του αναφέρεται ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών των κλασικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Οι πληροφορίες αυτές, οι οποίες έρχονται να ενισχύσουν τα σχετικά λήμματα εγκυκλοπαιδειών⁸⁶³ και να προσθέσουν στοιχεία σε αυτά, είναι απαραίτητες για την ερμηνεία των αγαλμάτων του Ερμή τόσο της κλασικής εποχής όσο και των ρωμαϊκών αντιγράφων τους, των παραλλαγών και των νέων δημιουργιών.

---

⁸⁶³ Enciclopedia dell' Arte Antica, IV, 2 κ.ε. Der Kleine Pauly, τ.2, λ. Hermes, 1069κ.ε. W.Fuchs στο: W.H.Roscher, Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, τ.Ι 2, 2342 κ.ε., 1069 κ.ε. LIMC V, λ.Hermes, 285κ.ε. LIMC VII, λ.Mercurius, 500 κ.ε.

Το όνομα του Ερμή συνοδεύεται στις επιγραφές αυτές από τα επίθετα Αγοραίος, Χθόνιος, Πατρώος, Εναγώνιος, Λόγιος, Ουράνιος, Πρόμαχος, Κριοφόρος, Κτηνίτης⁸⁶⁴, Κλέπτης, Αγαθός, Επήκοος, Ηγεμών, Κερδών, Παστοφόρος⁸⁶⁵, Πυλήτης⁸⁶⁶ και Χαρίδωτος, Έφορος, δηλαδή επόπτης, αλλά και Ερμής-Θωτ Μέγιστος μετά την ελληνιστική εποχή. Επίσης, όπως φαίνεται στις γραπτές πηγές, ο Ερμής είναι ο συνοδός τόσο των θεών, όπως των Νυμφών, των τριών θεαινών, της Ήρας, της Αθηνάς και της Αφροδίτης, στην κρίση του Πάρη, καθώς και του μικρού Διονύσου, όσο και των νεκρών⁸⁶⁷. Με την ιδιότητά του αυτή σχετίζονται και τα επίθετα χθόνιος και κάτοχος, με τα οποία αναφέρεται στους καταδέσμους της κλασικής και της ρωμαϊκής εποχής.

Από τις παραπάνω ιδιότητές του στους αγαλματικούς τύπους της κλασικής εποχής παρουσιάζεται πιθανότατα ως χθόνιος, στην περίπτωση του Ερμή Ludovisi και πιθανόν και στους τύπους Βατικανού, Richelieu και Άνδρου. Πιθανότατα ως λόγιος, ίσως και ως εναγώνιος, απεικονίζεται στους τύπους Ερμή του Πολυκλείτου και του Ερμή Κυρήνης, και ως κτηνίτης στον τύπο του Κριοφόρου της Τροιζήνας. Στους υπόλοιπους τύπους, Βερολίνου-Pitti και Barberini, που παρουσιάστηκαν δεν είναι δυνατό να είμαστε βέβαιοι για την ιδιότητά τους, ίσως όμως μπορούν να ερμηνευθούν ως χθόνιοι ή εναγώνιοι. Στους ρωμαϊκούς χρόνους, ο Ερμής ταυτίζεται με τον ιταλικής καταγωγής θεό Mercurius⁸⁶⁸, στις παραπάνω ιδιότητες θα πρέπει να προστεθεί και εκείνη του Κερδώου, η οποία τονίζεται με την προσθήκη του βαλαντίου, ακόμη και σε αντίγραφα, παραλλαγές και μεταπλάσεις γνωστών τύπων.

---

⁸⁶⁴ Der Kleine Pauly, τ.2, λ. Hermes, 1071 : ως πρότυπο και προστάτης των βοσκών. Με την ιδιότητά του αυτή σχετίζονται και οι ιδιότητές του ως θεού της γονιμότητας, του εφευρέτη της λύρας, του απλού αυτού ποιμενικού μουσικού οργάνου, αλλά και του κλέφτη. Με την ίδια ιδιότητα συνδέονται ως σύμβολα ο φαλλός και το κηρύκειο με το μοτίβο των συμπλεκόμενων φιδιών, που παραπέμπουν στη γονιμότητα.

⁸⁶⁵ Παστοφόρος σημαίνει ο φέρων τον παστόν, το ταμείο ή το σκευοφυλάκιο.

⁸⁶⁶ Der Kleine Pauly, τ.2, λ. Hermes, 1070 : ως φύλακας των πυλών.

⁸⁶⁷ Der Kleine Pauly, τ.2, λ. Hermes, όπ.π.: ως οδοιπόρος, πομπός και διάκτορος.

⁸⁶⁸ LIMC VII, λ. Mercurius, 500 κ.ε..

Ο Ερμής λατρευόταν μαζί με τις Μούσες, τον Ηρακλή, την Αφροδίτη⁸⁶⁹, από την οποία, σύμφωνα με το μύθο, είχε αποκτήσει ένα γιο, τον Ερμαφρόδιτο, αλλά και σε συνδυασμούς, όπως με το Διόνυσο και τον Πάνα, με την Αρτέμιδα και την Αφροδίτη, τον Απόλλωνα και τον Ηρακλή. Ο Mercurius συλλατρευόταν επίσης με την Απολλώνια τριάδα (Απόλλωνα/Apollo, Αρτέμιδα/Diana, Λητώ/Latona), τον Ηρακλή, αλλά και το Neptunus και τη θεά Ceres⁸⁷⁰. Οι προσφορές των πιστών ήταν είτε σε είδος, όπως τα πόπανα και τα σφάγια, είτε σε χρήματα. Στους ρωμαϊκούς χρόνους αναθήματα προσφέρονταν στον Ερμή από ιδιώτες⁸⁷¹ αλλά και από νικητές σε αθλητικούς αγώνες, όπως οι λαμπαδηδρομίες.

Οι απεικονίσεις του θεού στην ολόγλυφη πλαστική είχαν τη μορφή ξοάνων, μεμονωμένων αγαλμάτων και συμπλεγμάτων, όπως αυτά με το μικρό Διόνυσο, από πέτρα / μάρμαρο («λάινος») καθώς και ερμαϊκών στηλών. Ερμαϊκή στήλη ήταν πιθανότατα και «ο Ερμής ξύλινος περικεχρυσωμένος». Επίσης το χωρίο του Λουκιανού, που παρουσιάζει με κωμικό τρόπο τα αποτελέσματα της διαδικασίας της δημιουργίας αντιγράφων με τη βοήθεια εκμαγείων, αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα σε ερμαϊκή στήλη, τον Ερμή Αγοραίο του Αλκαμένη. Η συγκεκριμένη μέθοδος μηχανικής αντιγραφής επαναλαμβανόταν με τον ίδιο τρόπο και για τα αγάλματα.

---

⁸⁶⁹ Ιερό Ερμή και Αφροδίτης, εντοπίστηκε μεταξύ των άλλων και στην Ελεύθερνα της Κρήτης, από το οποίο προέρχεται και ανάγλυφο με την απεικόνιση των δύο θεών (Π.Θέμελης στο: Ν.Σταμπολίδης, Ελεύθερνα, Πόλις, Ακρόπολις, Νεκρόπολις (2004), 183 αρ.78 εικ.).

⁸⁷⁰ LIMC VII, λ.Mercurius, 500.

⁸⁷¹ Αυτοκράτορος Μ Αύρ Αντωνίνου Έρμη ό άναθεις Τ [Κλαύδιος Ηρ}

Δ. Συμπεράσματα σχετικά με απεικονίσεις του Ερμή στην πλαστική της κλασικής και της ρωμαϊκής εποχής

Ι. Αγαλαματικοί τύποι του Ερμή στην Κλασική εποχή

Από τους αγαλαματικούς τύπους του Ερμή της κλασικής εποχής που σώζονται σε ελληνιστικά ή ρωμαϊκά αντίγραφα⁸⁷², επελέγησαν εκείνοι στους οποίους ο θεός απεικονίζεται ως νέος αθλητής, αγένειος, με κοντούς βοστρύχους, όρθιος και γυμνός ή με ιμάτιο που του καλύπτει το ένα χέρι. Εξάιρεση αποτελεί ο τύπος του Βατικανού, ο οποίος φέρει χλαμύδα που καλύπτει ολόκληρο τον κορμό. Πρόκειται για έργα υπερφυσικών συνήθως διαστάσεων, των οποίων τα πρωτότυπα ήταν πιθανότατα στη συντριπτική τους πλειοψηφία χάλκινα. Οι αγαλαματικοί τύποι που παρουσιάστηκαν αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια θα ακολουθήσουν και στο συγκεντρωτικό κεφάλαιο χρονολογική σειρά, ενώ δίπλα στον καθένα αναγράφεται κατά προσέγγιση η επικρατέστερη χρονολόγησή του:

1. Ερμή Ludovisi (450π.Χ.)
2. Ερμή Πολυκλείτου (450π.Χ.)
3. Ερμή Κυρήνης – Περίνθου (450-440 π.Χ.)
4. Ερμής Βατικανού (420-410π.Χ.)
5. Ερμή Βερολίνου – Pitti (410-400π.Χ.)
6. Ερμή Κριοφόρου Τροιζήνας (400-390π.Χ.)
7. Ερμή Richelieu (360-350π.Χ.)
8. Ερμή Barberini (360-350π.Χ.)
9. Ερμή Άνδρου – Farnese (360-340π.Χ.)
10. Ερμής Ολυμπίας(340-330π. Χ)

Στην καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης των αγαλαματικών τύπων του Ερμή θα συμβάλει η παράθεση των φωτογραφιών και των σχεδίων των παρατιδομένων αγαλαματικών τύπων (**πίν. 169**).

---

⁸⁷² Μόνη εξαίρεση αποτελεί ο Ερμής της Ολυμπίας, ο οποίος δεν έχει αντίγραφα και είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για πρωτότυπο.

Οι παραπάνω αγαλματικοί τύποι είναι εκείνοι που α) ήταν δυνατό να αντιγραφούν με τη βοήθεια εκμαγείων β) πιθανόν επελέγησαν για συγκεκριμένους πρακτικούς και αισθητικούς λόγους, οι οποίοι θα αναλυθούν παρακάτω και γ) σώθηκαν αντίγραφα τους. Δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε αν κάποια από τα πρωτότυπα ήταν λατρευτικά αγάλματα, καθώς το πρόβλημα της αντιγραφής τους παραμένει άλυτο⁸⁷³. Τα πρωτότυπα των τύπων αυτών καλύπτουν ολόκληρη την κλασική περίοδο. Ιδιαίτερη εντύπωση όμως προκαλεί η σύγχρονη σχεδόν δημιουργία τριών αγαλματικών τύπων στην αρχή της περιόδου και συγκεκριμένα των τύπων Ludovisi (1) και Πολυκλείτου (2) γύρω στο 450π.Χ. και Κυρήνης-Περίνθου (3α,β) στη δεκαετία 450-440π.Χ. Ο καθένας μάλιστα από τους τύπους αυτούς εκπροσωπεί μια διαφορετική καλλιτεχνική τάση. Παρόλο που ο παράγοντας τύχη, ο οποίος καθόρισε την αντιγραφή και τη διατήρηση των αντιγράφων των συγκεκριμένων τύπων δεν είναι αμελητέος, δε θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι η περίοδος κατά την οποία δημιουργήθηκαν τα πρωτότυπά τους συμπίπτει με μια γενικότερη εποχή ακμής των ελληνικών πόλεων-κρατών και ειδικότερα της καλλιτεχνικής τους παραγωγής.

Το πρωτότυπο του **Ερμή Ludovisi (1)** ήταν πιθανότατα έργο καλλιτέχνη από την Αττική και συγκεκριμένα από τον κύκλο του Φειδία, όπως αναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο. Ως σύνθεση παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πρωτοτυπία αν συγκριθεί με τις υπόλοιπες εξεταζόμενες δημιουργίες. Ο θεός, του οποίου η ταυτότητα είναι βέβαιη λόγω της παρουσίας των συμβόλων του, παρουσιάζεται για πρώτη φορά σε σωζόμενα αντίγραφα έργου της ολόγλυφης πλαστικής στον τύπο του νέου, αγένειου, αθλητικού θεού, που ενσαρκώνει την αντίληψη της εποχής για την ανδρική ομορφιά. Η ύπαρξη του ιματίου που γλιστρά από τον αριστερό του βραχίονα, οργανικά δεμένου με ολόκληρη τη μορφή, θα αποτελέσει ιδιαίτερα δημοφιλές μοτίβο σε αγάλματα του ίδιου θεού και επαναλαμβάνεται σε παραλλαγές σε έξι από τους εξεταζόμενους τύπους. Η σύνθεση της μορφής, με το στάσιμο αριστερό σκέλος και το βάρος μοιρασμένο στα δύο πέλματα, ολοκληρώνεται με την κίνηση του αριστερού χεριού και τη μελαγχολική κλίση του κεφαλιού προς τα κάτω. Η μορφή με το ήθος και

---

⁸⁷³ Σχετικά με το θέμα της αντιγραφής λατρευτικών αγαλμάτων βλ. Γ.Ι.Δεπίνη, Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου(1971), 29κ.ε. Karanastassis II, 323κ.ε. G.Nick, Die Athena Parhenos (2002), AM 19.Beih., 177κ.ε.

το μνημειακό χαρακτήρα της εντάσσεται αρμονικά στο πνεύμα των Παρθενώνειων γλυπτών⁸⁷⁴.

Σύγχρονη είναι η δημιουργία του τύπου του **Ερμή του Πολυκλείτου (2)**, έργου του διάσημου εκπροσώπου της πελοποννησιακής σχολής. Καθώς το ιμάτιο και το βρέφος του αγάλματος του Giardino Boboli είναι πιθανότατα προσθήκες του αντιγραφέα, η μορφή που προκύπτει μετά την αφαίρεσή τους είναι μία από τις παραλλαγές της επαναλαμβανόμενης μορφής του πολυκλείτειου Κανόνα. Η μορφή του νέου γυμνού αθλητή έχει το ίδιο μοτίβο στήριξης με τους αγαματικούς τύπους του Δορυφόρου, του Δισκοφόρου και του Διαδούμενου, οι οποίοι εξαιτίας της ομοιότητάς τους χαρακτηρίστηκαν από τον Πλίνιο ως δημιουργίες “*raene ad (unum) exemplum*”. Το πρωτότυπο ήταν πιθανότατα χάλκινο και κρατούσε στο αριστερό χέρι κηρύκειο, το οποίο, μαζί με την ιδιαίτερη και χαρακτηριστική για τον τύπο διευθέτηση της κόμης, το διαφοροποιούσε από τα υπόλοιπα αγάλματα του Πολυκλείτου. Το δεξιό χέρι ήταν πιθανόν λυγισμένο σε μία χειρονομία λόγου, όπως στο χάλκινο αγαλμάτιο του Petit Palais (πίν. 31 α-δ)⁸⁷⁵.

Επίσης γυμνός, στηριγμένος στο αριστερό σκέλος και με το δεξιό χέρι λυγισμένο μπροστά στο στέρνο, πιθανόν σε χειρονομία λόγου ή ευχαριστίας μετά τον αγώνα και με κηρύκειο στο αριστερό⁸⁷⁶, παριστάνεται και ο σχεδόν σύγχρονος τύπος του **Ερμή Κυρήνης – Περίθου (3)**. Το μοτίβο στήριξης όμως του τύπου αυτού, του οποίου το πρωτότυπο ίσως σχετίζεται με τον Κρησίλα ή τον κύκλο του, είναι πιο περιορισμένο και συντηρητικό. Το ίδιο συμβαίνει και με την ελαφρά στροφή της κεφαλής του προς τα δεξιά, η οποία είναι κοινή και στους προηγούμενους δύο τύπους. Η κεφαλή του τύπου αυτού όμως είναι ογκωδέστερη σε σχέση με τον κορμό και η κόμη του αποτελείται από μια μάζα βοστρύχων, που είναι κολλημένοι στο

---

⁸⁷⁴ Κάποια κοινά στοιχεία με τον εξεταζόμενο τύπο παρουσιάζει η μορφή του πεσμένου στο έδαφος Λαπίθη στη νότια μετόπη του Παρθενώνα αρ.28 (F.Brommer, *Die Parthenon -Skulpturen: Metopen, Fries, Giebel, Kultbild* (1979), 22, πίν.31) (πίν.170 α), η οποία έχει συνδεθεί με το Φειδία. Παρά τη διαφορά της θέσης του κορμού, τόσο η απόδοσή του όσο και η θέση και διευθέτηση του ιματίου του μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ο γλύπτης που σχεδίασε τη μορφή του Λαπίθη γνώριζε το πρωτότυπο του Ερμή Ludovisi, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα βρισκόταν στην Αθήνα.

⁸⁷⁵ Εδώ σ. 113 κ.ε.

⁸⁷⁶ Ο θεός κρατούσε με το αριστερό χέρι το σύμβολό του, το κηρύκειο, πιθανότατα προς τα κάτω στο χάλκινο πρότυπο, όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο.

κρανίο, μια κόμη πιο συντηρητική και παλαιότερου συρμού σε σχέση με των τύπων Ludovisi και Πολυκλείτου.

Τα χαρακτηριστικά του τύπου Κυρήνης – Περίνθου είναι συγκρίσιμα με παλαιότερα έργα, παρόλο που ο τύπος αυτός είναι σύγχρονος ή κατά μία δεκαετία νεότερος από τους δύο προηγούμενους. Ως προς το μοτίβο στήριξης προσφέρεται για σύγκριση ο πολεμιστής Β του Riace⁸⁷⁷, που χρονολογείται στη δεκαετία 460-450π.Χ. και, όπως προαναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο, οι αθλητές στις επιτύμβιες στήλες της Νισύρου⁸⁷⁸ (**πίν. 64α**), του Βατικανού (**πίν. 64 β**)⁸⁷⁹ και του Τσανάκαλε⁸⁸⁰ (**πίν. 64 γ**), οι οποίες χρονολογούνται γύρω στο 450 π.Χ.⁸⁸¹. Η μορφή του αθλητή στη στήλη του Βατικανού μάλιστα, όπως και η κεφαλή νέου στην επίσης επιτύμβια στήλη από τα Μέγαρα στο Βερολίνο⁸⁸² παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τη διευθέτηση της κόμης και το μέγεθος των βοστρύχων της. Ο τύπος Κυρήνης-Περίνθου είναι δυνατό να συγκριθεί ακόμη και με μορφές από τις μετόπες του Παρθενώνα⁸⁸³. Τέλος ιδιαίτερη ομοιότητα παρουσιάζει η κεφαλή και η κόμη του τύπου Κυρήνης-Περίνθου και με εκείνη του επίσης ωτοθλαδία Διομήδη του Κρησίλα (**πίν. 57 α- δ**), ο οποίος είναι κατά μία περίπου δεκαετία νεότερος.

Κατά μία τριακονταετία ή εικοσαετία περίπου νεότερος από τους τρεις προηγούμενους τύπους είναι ο **Ερμής του Βατικανού (4)**, ο οποίος χρονολογείται στην περίοδο 420-410π.Χ. Παρόλο όμως που το πρωτότυπό του δημιουργήθηκε προς το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., η απεικόνιση του θεού με την πορπρωμένη στον αριστερό ώμο χλαμύδα με τη χαρακτηριστική λοξή απόληξη, η οποία καλύπτει ολόκληρο το στιβαρό κορμό, έχει πολύ πιο βαθιές ρίζες ήδη στην αρχαϊκή γλυπτική και γενικότερα στην αρχαϊκή τέχνη και ιδιαίτερα στον αυστηρό ρυθμό.

---

⁸⁷⁷ J.Boardman, όπ.π., 65 εικ.39.

⁸⁷⁸ Polacco, *Atleta*, 24, πίν.XII.

⁸⁷⁹ G.Kaminski στο *Bol, Bildhauerkunst II*, 55, εικ.54

⁸⁸⁰ G.Kaminski στο *Bol, Bildhauerkunst II*, 55 εικ.52.

⁸⁸¹ Fuchs, 480 εικ.563, 564.

⁸⁸² J.Boardman, όπ.π., εικ.167.

⁸⁸³ Από τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Παρθενώνα παρόμοιες αναλογίες, απόδοση κορμού και αναλογία κορμού-κεφαλής παρουσιάζει η μορφή του Λαπίθη στη νότια μετόπη αρ.31 (F.Brommer, όπ.π., 22, πίν.35) (**πίν.170 β**), τηρουμένων των αναλογιών, καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για ανάγλυφο το οποίο ήταν ορατό από πολύ χαμηλότερο επίπεδο.

Πρόκειται για τον παραδοσιακό εικονογραφικό τύπο του Ερμή ως κριοφόρου, αρχικά γενειοφόρου και με κωνικό πίο και από τα μέσα περίπου 5^{ου} αι. π.Χ. ως αγένειου νέου. Ενδεικτικά παραδείγματα της παρουσίας και της εξέλιξης του είναι τα παρακάτω έργα, ορισμένα από τα οποία αναφέρθηκαν και στο σχετικό με τον τύπο κεφάλαιο: 1) το ακέφαλο αυστηρορυθμικό μαρμάρινο αγαλμάτιο πιθανόν από τη Σικυώνα στη Συλλογή George Ortiz στο Βερολίνο, το οποίο χρονολογείται γύρω στο 470π.Χ.⁸⁸⁴, με όμοιο μοτίβο στήριξης και θέση χεριών και με τη χλαμύδα πορπωμένη επάνω στο δεξιό ώμο. 2) Η ομάδα βοιωτικών πήλινων ειδωλίων των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ., στα οποία ο θεός παρουσιάζεται ως νέος, αγένειος κριοφόρος, με κωνικό πίο και μεσαίου μήκους αρχαιοπρεπή κόμη (**πίν. 73 α,β**), σε εικονογραφικό τύπο που παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνον του Βατικανού⁸⁸⁵ 3) Η απεικόνιση του Ερμή σε ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα του ζωγράφου της Περσεφόνης στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης με απεικόνιση της ανόδου της Περσεφόνης (**πίν. 74β**), που χρονολογείται γύρω στο 440π.Χ.⁸⁸⁶ Η μορφή του αγένειου θεού με πέτασο όμοιου τύπου με του Ερμή Ludovisi, με χιτωνίσκο και ιμάτιο παρουσιάζει ομοιότητα με τον εξεταζόμενο τύπο⁸⁸⁷. 4) Η επιτύμβια στήλη από τη Θεσσαλία στο Μουσείο του Βόλου (**πίν. 170δ**), με καθιστή γυναικεία μορφή με μικρό παιδί και όρθια ανδρική⁸⁸⁸. Η ανδρική αγένεια μορφή με τον πέτασο και τη χλαμύδα παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τον εξεταζόμενο τύπο, παρόλο που η στήλη είναι έργο πιθανόν τοπικού εργαστηρίου και χρονολογείται γύρω στο 430π.Χ.

Ο τύπος Βατικανού προήλθε, όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο, από την υιοθέτηση ενός παραδοσιακού εικονογραφικού τύπου του αυστηρού ρυθμού,

---

⁸⁸⁴ Faszination der Antike. The George Ortiz Collection. Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz (1996), αρ. 139 εικ.

⁸⁸⁵ LIMC V, λ.Hermes, 312 αρ.271a-g, 223 αρ.271 a,c,d. Τα ειδώλια αυτά βρίσκονται στα μουσεία του Λούβρου (271a), της Ουάσιγκτον (Corcoran Gallery) (271c), της Βουδαπέστης (271d), της Θεσσαλονίκης (271e,f), της Τύνιδας (Μουσείο Bardo) (271g) και στο Πανεπιστήμιο του Μισισσιπή(271b).

⁸⁸⁶ LIMC V, λ.Hermes, 339 αρ.637, 251 εικ.237.

⁸⁸⁷ Μια παραλλαγή του εικονογραφικού αυτού τύπου παρουσιάζεται σε ερυθρόμορφο κάρθαρο του ζωγράφου της Αμφιρίτης στο Λονδίνο (**πίν. 170 γ**), ο οποίος χρονολογείται το 460 π.Χ. (LIMC V, λ.Ixion, 858 αρ.1, 554 εικ.1).

⁸⁸⁸ J.Boardman, όπ.π., εικ.166.

μετά την επικράτηση του πλούσιου ρυθμού. Δυστυχώς δε σώζεται η κεφαλή του θεού ούτε στο άγαλμα (4.1), ούτε στο αγαλμάτιο του Βατικανού (4.2). Θα πρέπει όμως να θεωρηθεί πιθανή η συμπλήρωση μιας κεφαλής αγένειας, κατενώπιον, καλυμμένης με πέτασο, για το σχήμα του οποίου δεν είναι δυνατό με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία να είμαστε βέβαιοι.

Οι υπόλοιποι πέντε αγαλματικοί τύποι, με εξαίρεση τον Ερμή της Ολυμπίας, έχουν ως χαρακτηριστικό τους γνώρισμα το ιμάτιο που πέφτει από τον αριστερό ώμο και πλαισιώνει την αριστερή πλευρά του κορμού. Το μοτίβο αυτό που μέχρι την τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ. είχε παρουσιασθεί μόνο στον κατά σάραντα περίπου χρόνια παλαιότερο τύπο Ludovisi, εμφανίζεται σε διάφορες παραλλαγές σε έργα της σχολής του Πολυκλείτου και του Πραξιτέλη.

Στη δεκαετία 410-400π.Χ. χρονολογείται ο **τύπος Βερολίνου – Pitti (5)**. Ο τύπος, που παραδίδεται σε δύο παραλλαγές, απεικονίζει το νέο –σχεδόν έφηβο– θεό γυμνό, σε στάση χαλαρή με την κεφαλή χαμηλωμένη και στραμμένη προς το κηρύκειο, το οποίο κρατούσε με το αριστερό του χέρι. Το ιμάτιό του δημιουργεί ένα στενό τριγωνικό σχηματισμό, που ξεκινά από τη δισκόμορφη πόρπη επάνω στον αριστερό ώμο και φθάνει μέχρι τη μέση της κνήμης, πλαισιώνοντας και υπογραμμίζοντας τη αριστερή πλευρά του κορμού. Ο τύπος αυτός ταυτίστηκε με τον Ερμή του Ναυκύδη, που αναφέρεται από τον ο Πλίνιο. Το έργο αυτό είναι σχεδόν βέβαιο ότι ήταν στημένο στην Αθήνα και έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές αμέσως μετά τη δημιουργία του, όπως αποδεικνύεται από την απεικόνισή του σε αναθηματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Από τον παραδοσιακό εικονογραφικό τύπο του Ερμή κριοφόρου προέρχεται και μια νεότερη παραλλαγή του, ο αγαλματικός τύπος του **Ερμή Κριοφόρου της Τροιζήνας (6)**, ο μόνος σωζόμενος κριοφόρος της κλασικής περιόδου. Ο τύπος αυτός, που απεικονίζει το θεό ως άνδρα, και όχι πλέον ως νέο, χρονολογείται στην πρώτη δεκαετία του 4^{ου} αι. π.Χ. και θεωρείται, όπως και ο τύπος Βερολίνου – Pitti, έργο του Ναυκύδη. Από τα τρία σύμβολα που παραδίδονται στα αντίγραφα και την επανάληψή του, θα πρέπει να αφαιρεθεί ο κρηνόμορφος πέτασος, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, αποτελεί πιθανότατα προσθήκη των αντιγραφών της ρωμαϊκής εποχής. Επομένως στοιχεία του πρωτοτύπου αποτελούν το κηρύκειο στο αριστερό χέρι του θεού και το κριάρι, που κρατά από τα κέρατα,

στηριγμένο στα τέσσερα ή μόνο στα δυο πισινά του πόδια. Ο τρόπος στήριξης του κορμού αποτελεί εξέλιξη του τύπου Ερμή του Πολυκλείτου, στη σχολή του οποίου ανήκει και ο δημιουργός του πρωτοτύπου του τύπου της Τροιζήνας. Η πτυχολογία του ιματίου που πλαισιώνει την αριστερή πλευρά του κορμού αποτελεί παραλλαγή του μοτίβου του ιματίου του τύπου Βερολίνου – Pitti. Η σύνθεσή του είναι και πάλι τριγωνική, πιο πλατιά όμως και πλούσια λόγω του διαφορετικού μοτίβου στήριξης και της διαφορετικής θέσης του αριστερού χεριού, του οποίου ο πήχης απομακρύνεται από τον κορμό.

Ο σχηματισμός του ιματίου είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα και του τύπου **Ερμή Richelieu (7)**, το πρωτότυπο του οποίου χρονολογείται γύρω στο 360 π.Χ. και θεωρείται επίσης έργο της σχολής του Πολυκλείτου. Η μορφή του θεού επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές τον τύπο Βερολίνου-Pitti, με τη διαφορά ότι ο τύπος Richelieu απεικονίζει ένα νέο αλλά πιο ώριμο άνδρα, με πιο ανοιχτό και άνετο μοτίβο στήριξης, με όλες τις αλλαγές που αυτό συνεπάγεται. Η κεφαλή του στρέφεται προς τα αριστερά και κλίνει ελαφρά προς τα κάτω, όπως η κεφαλή του τύπου Βερολίνου-Pitti. Το πιο χαρακτηριστικό όμως στοιχείο, το σήμα κατατεθέν, του τύπου αποτελεί ο πρωτότυπος σχηματισμός του ιματίου, με τον τριγωνικό κόλπο επάνω στον αριστερό ώμο, το πέρασμά του γύρω από τον πήχη από την εξωτερική προς την εσωτερική πλευρά και τις πλούσιες κάθετες πτυχές, που πέφτουν μέχρι τη μέση της κνήμης. Ο τύπος αυτός, του οποίου σώζονται τα περισσότερα ρωμαϊκά αντίγραφα και παραλλαγές από όλους τους άλλους κλασικούς τύπους του Ερμή, δε φαίνεται να ήταν εξίσου δημοφιλής τον 4^ο αι. π.Χ., αφού μόνο το μοτίβο του ιματίου του παρουσιάζεται απλοποιημένο σε ορισμένες επιτύμβιες στήλες με παιδικές μορφές, μόνον όμως σε μία από αυτές⁸⁸⁹ αναγνωρίζεται χωρίς αμφιβολία.

Σε αντίθεση με τον προηγούμενο τύπο, πολύ περισσότερα κενά παρουσιάζει η αντιγραφική παράδοση του **Ερμή Barberini (8)**: σώζεται ουσιαστικά μόνον ο ακέφαλος κορμός του. Ο τρόπος στήριξης του τύπου, ο οποίος χρονολογείται στη δεκαετία 360-350π.Χ., παρουσιάζει ομοιότητα με του Ερμή του Πολυκλείτου, το

---

⁸⁸⁹ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ.1980. C.Clairmont, *Classical Attic Gravestones* τ.Ι (1993), 189 αρ.870(v.), εικ. αρ.870. Η στάση του κορμού, η θέση των μελών και η στροφή της κεφαλής του εικονιζόμενου μικρού Παμφίλου θυμίζουν τον τύπο του Ερμή της Τροιζήνας, το μοτίβο του ιματίου όμως παρουσιάζει ιδιαίτερη ομοιότητα με του τύπου Richelieu.

χαρακτηριστικό γνώρισμα όμως είναι και εδώ ο σχηματισμός του ενδύματος. Το ιμάτιο ξεκινά από τη μέση περίπου του βραχίονα, όπου έχει γλιστρήσει, όπως στον Ερμή Ludovisi, και καλύπτει τελείως το λυγισμένο και στηριγμένο στο ισχίο αριστερό χέρι, πέφτοντας στη συνέχεια σε κάθετες πτυχές. Το σχήμα αυτό του καλυμμένου από ένδυμα χεριού αποτελεί ένα αγαπημένο μοτίβο της κλασικής γλυπτικής από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., είναι όμως βέβαιο ότι είναι προγενέστερο καθώς έχει εμφανισθεί ήδη στα παρθενώνεια γλυπτά⁸⁹⁰. Ο τύπος Barberini επαναλήφθηκε σχεδόν αμέσως μετά τη δημιουργία του σε ανάγλυφο κίονα του Αρτεμισίου της Εφέσου και χρησιμοποιήθηκε κυρίως σε παραλλαγές από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ενδιαφέρον για τη μελέτη του τύπου παρουσιάζει η μορφή σπένδοντος αγένειου Ερμή με χλαμύδα, φιάλη στο δεξιό και κηρύκειο στο αριστερό που απεικονίζεται στον οπισθότυπο αργυρού στατήρα της Συβρίτου στην Κρήτη του 320-280π.Χ.⁸⁹¹ (**πίν. 171γ**). Παρόλο που η χλαμύδα είναι πορπωμένη στη βάση του λαιμού και η κεφαλή απεικονίζεται σε κατατομή προς τα δεξιά, όπως συμβαίνει συνήθως στα νομίσματα, η στάση του κορμού, η θέση των χεριών και κυρίως η απόδοση της κοιλιακής χώρας, παρουσιάζουν ομοιότητες με τον εξεταζόμενο τύπο. Οι παραπάνω παρατηρήσεις σε συνδυασμό με την αναμφισβήτητη ταυτότητα του θεού που απεικονίζεται στο σπάνιο για την πλαστική τύπο του «ιδανικού θύοντος» (“Idealopferer”)⁸⁹², καθιστούν την απεικόνιση αυτή χρήσιμη για την πιθανή επίλυση ορισμένων από τα προβλήματα του εξεταζόμενου τύπου και ενδιαφέρουσα, επειδή απεικονίζεται ο Ερμής στον τύπο αυτό λίγες μόνο δεκαετίες μετά τη δημιουργία του τύπου Barberini .

Το μοτίβο του λυγισμένου χεριού, όχι όμως πια καλυμμένου από το ένδυμα, επαναλαμβάνεται και στον λίγο μεταγενέστερο τύπο του **Ερμή Άνδρου – Farnese (9)**, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 340 π.Χ. Ο χαλαρός τρόπος στήριξης του κορμού επαναλαμβάνει εκείνον του τύπου Barberini, το λυγισμένο όμως και στηριγμένο στο ισχίο χέρι εδώ είναι το δεξιό. Η κεφαλή κλίνει προς τα κάτω, όπως

---

⁸⁹⁰ Ένα παράδειγμα αποτελεί η μορφή του ιματιοφόρου τελετάρχη στο βορειοδυτικό λίθο της ζωφόρου του Παρθενώνα (Brommer, Parthenonfries, πίν. 183,184.)

⁸⁹¹ Μ.Οικονομίδου, όπ.π., 242 αρ.150.

⁸⁹² Zanker, Hermesgestalt, 33κ.ε. LIMC V, λ.Hermes, 353 αρ. 796 κ.ε.

στον Ερμή Ludovisi, ενώ ο σχηματισμός του ιματίου παραλλάσσει εκείνον του Ερμή Richelieu, επαναλαμβάνοντας το μοτίβο του τυλιγμένου γύρω από τον πήχη ιματίου και μεταφέροντας την απόληξη των κάθετων πτυχών του επάνω στον αριστερό ώμο. Και τον αγαλαματικό αυτό τύπο τον είδαμε να επαναλαμβάνεται σε κυκλικό βωμό στη Μαζαρίτα της Αλεξάνδρειας (**πίν. 159α**).

Η παρουσίαση των αγαλαματικών τύπων κλείνει με τον **Ερμή της Ολυμπίας (10)**. Τα προβλήματα του διάσημου αυτού συμπλέγματος συζητήθηκαν εκτενώς στο σχετικό κεφάλαιο. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε είναι ότι, αν το σύμπλεγμα είναι το πρωτότυπο έργο του Πραξιτέλη που αναφέρεται από τον Πausανία, τότε η δημιουργία του θα πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 340-330π.Χ. Ακόμα όμως και αν είναι ένα εξαιρετικής ποιότητας αντίγραφο της σύνθεσης αυτής, υπόθεση που συγκεντρώνει λιγότερες πιθανότητες, το πρωτότυπο το οποίο αντιγράφει τοποθετείται στο παραπάνω χρονικό διάστημα, στο τέλος της κλασικής περιόδου. Στη σύνθεση του συμπλέγματος συναντούμε ξανά, διαφοροποιημένα όμως, ορισμένα γνωστά στοιχεία από τον τύπο Άνδρου – Farnese, όπως το μοτίβο στήριξης, το σχήμα της κεφαλής και η κόμη. Συγχρόνως όμως η διαφορετική σύνθεση, πιο αισιόδοξη, επικεντρωμένη και διευρυμένη γύρω από τον άξονα βρέφους-τσαμπιού και με κατεύθυνση προς τα επάνω, υπαγόρευσε την ύπαρξη νέων στοιχείων, όπως η πλούσια, πρωτότυπη πτυχολογία του ενδύματος. Η πλαστική του διαμόρφωση είναι αντάξια της φήμης ενός μεγάλου καλλιτέχνη και προοιωνίζει τις κατακτήσεις της ελληνιστικής γλυπτικής.

Από την παρουσίαση των παραπάνω κλασικών αγαλαματικών τύπων του Ερμή, έγινε σαφές ότι μετά τη δημιουργία των τριών από τους πρώτους τύπους, δηλαδή των Ludovisi, Πολυκλείτου και Βατικανού, διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός είδους διαλόγου μεταξύ των μεταγενέστερων τύπων.

II. Απεικονίσεις του Ερμή στα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Παρθενώνα

Στην ίδια περίοδο δημιουργείται και το κορυφαίο δημιούργημα της κλασικής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής, ο Παρθενώνας. Τα **αρχιτεκτονικά γλυπτά του Παρθενώνα** και ιδιαίτερα της ζωφόρου των Παναθηναίων με τις 360 ανθρώπινες μορφές αποτελούν ένα πραγματικό δειγματολόγιο αγαλαματικών τύπων. Οι τύποι αυτοί είτε προϋπήρχαν, είτε όχι, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης και αντιγράφηκαν

από μεταγενέστερους καλλιτέχνες. Από αυτές τις μορφές άλλες απεικονίζουν τον Ερμή και άλλες μορφές θνητών, οι οποίες όμως πιθανόν ενέπνευσαν γλύπτες που δημιούργησαν αγάλματα Ερμή στη μεταπαρθενώνεια εποχή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνά μας παρουσιάζει η απεικόνιση του θεού στα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού. Ο Ερμής παρουσιάζεται δύο φορές σε αυτά: α) στη ζωφόρο των Παναθηναίων και β) πιθανότατα στο δυτικό αέτωμα.

α) Στην **ανατολική ζωφόρο** του ναού ο Ερμής απεικονίζεται στο λίθο IV του Βρετανικού Μουσείου στην αριστερή άκρη της συγκέντρωσης των θεών καθισμένος χαλαρά σε δίφρο δίπλα στο Διόνυσο (**πίν. 171**)⁸⁹³. Ο Ερμής παρουσιάζεται σε εικονογραφικό τύπο παρόμοιο με εκείνον του Άρη, της τρίτης προς τα δεξιά του μορφής. Ο θεός παρουσιάζεται ως νέος αγένειος- όπως μπορούμε να εικάσουμε από το περίγραμμά του αποκρουσμένου προσώπου του- με ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό βραχίονα και τους μηρούς του και μικρό πλατύγυρο πέτασο επάνω στον αριστερό μηρό. Έχει τη ράχη γυρισμένη προς τους υπόλοιπους θεούς και το βλέμμα του κατευθυνόταν πιθανότατα προς τους Αθηναίους πολίτες, που συζητούν μεταξύ τους. Η θέση του σίγουρα δεν είναι τυχαία. Είναι προφανές ότι ο δημιουργός της ανατολικής ζωφόρου θέλησε να τονίσει εδώ την ιδιότητά του ως μεσολαβητή μεταξύ θεών και ανθρώπων.

Η καθιστή μορφή του Ερμή της ζωφόρου των Παναθηναίων στάθηκε το πρότυπο για τη μορφή του κυνηγού Αρτέμονα στην επιτύμβια στήλη της Γλυπτοθήκης του Μονάχου (**πίν. 171 β**), η οποία χρονολογείται από τη B.Vierneisel-Schlörb λίγο πριν από το 360 π.Χ.⁸⁹⁴. Οι διαφορές των δύο μορφών περιορίζονται στη θέση των χεριών, στη διαφορετική διεύθυνση του ενδύματος και στην αντικατάσταση του δίφρου από βράχο, λόγω του διαφορετικού θέματος.

β) Αποσπασματικά σωζόμενος και φθαρμένος στην μπροστινή του όψη σώζεται **κορμός της μορφής Η του δυτικού αετώματος** του Παρθενώνα, η οποία πιθανότατα απεικονίζει τον Ερμή σε διασκελισμό (**πίν. 175α, β**), με την ιδιότητα του

---

⁸⁹³ Brommer, Parthenonfries, 110κ.ε., πίν.171,172 (Στη φωτογραφία παρουσιάζεται μόνον ένα τμήμα της μορφής του Ερμή.)

⁸⁹⁴ Γλυπτοθήκη Μονάχου αρ.GL.492. B.Vierneisel-Schlörb, Glyptothek München. Klassische Denkmäler und Votivreliefs. Katalog der Skulpturen III, 34κ.ε., πίν.15-17. R.Wünsche, Glyptothek München (2005), 96

θεικού αγγελιοφόρου⁸⁹⁵. Ο κορμός βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, ενώ ο δεξιός μηρός στο Εθνικό Μουσείο⁸⁹⁶. Στην πίσω μόνον όψη του κορμού αυτού είναι ορατός ο τριγωνικός σχηματισμός του ιματίου και μικρές οπές πιθανόν από κάποιο μεταλλικό αορτήρα, ίσως όπλου⁸⁹⁷. Ο θεός απεικονίζεται έντονα κινημένος πίσω από τα άλογα του άρματος στην αριστερή πλευρά του αετώματος, την πλευρά της Αθηνάς, ενώ αντίστοιχη του μορφή στη δεξιά πλευρά, την πλευρά του Ποσειδώνα, αποτελεί η Ίριδα.

Την επίδραση των δύο απεικονίσεων του Ερμή στα Παρθενώνεια γλυπτά διαπιστώνουμε σε μεταγενέστερους αγαλματικούς τύπους του θεού, οι οποίοι θα παρουσιασθούν μαζί με άλλους στο επόμενο κεφάλαιο.

III. Άλλοι αγαλματικοί τύποι του Ερμή στην ολόγλυφη και στην ανάγλυφη πλαστική της κλασικής εποχής

Στην κλασική εποχή, παράλληλα με τους δέκα αγαλματικούς τύπους που παρουσιάστηκαν παραπάνω αναλυτικά, ο Ερμής απεικονίστηκε και σε άλλους τύπους με διαφορετικά χαρακτηριστικά είτε ως προς τη στάση του σώματός του, είτε ως προς τον τρόπο απόδοσης της μορφής του. Κρίθηκε σκόπιμο να γίνει στη συνέχεια μια σύντομη αναφορά στους σημαντικότερους από τους τύπους αυτούς, ώστε να είναι όσο το δυνατόν πληρέστερη η συνολική εικονογραφία του Ερμή στην κλασική πλαστική. Τα έργα θα παρουσιασθούν με χρονολογική σειρά:

1. Η παλαιότερη απεικόνιση του Ερμή ήταν εκείνη στον τύπο της ερμαϊκής στήλης, με τη γενειοφόρο κεφαλή και τον πεσσόμορφο κορμό. Παρόλο που ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος, ο οποίος ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, δεν αποτελεί

---

⁸⁹⁵ F.Brommer, Die Skulpturen der Parthenon-Giebel (1963), 37. F.Brommer, Die Giebel des Parthenon (1975), 17 εικ.11

⁸⁹⁶ Η αναγνώριση και ταύτιση του δεξιού μηρού (Εθνικό Μουσείο αρ. 5676) οφείλεται στον Γ.Δεσπίνη (Γ.Δεπίνης, Παρθενώνεια (1982), 7 κ.ε. πίν.7.1-2, 8.1-2, 9-11.

⁸⁹⁷ Ο κορμός του Ερμή παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνον του Αριστογείτονα από το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων (Bol, Bildhauergeschichte II, πίν. 19b: Αντίγραφο στο Palazzo dei Conservatori της Ρώμης) αλλά και με επίσης αποσπασματικά σωζόμενο κορμό, πιθανόν Ηρακλή, από τα αετωματικά γλυπτά του Ναού του Απόλλωνα Σωσιανού στη Ρώμη (αρ. 3530 E.La Rocca, Der Apollo Sosianus Tempel στο Kaiser Augustus und die verlorene Republik, Eine Ausstellung im Martin-Gropius Bau, Berlin 7.Juni-17.August 1988(1988), 128 εικ., 129 αρ. 28, 133 αρ.28 εικ.)

αντικείμενο έρευνας της διατριβής αυτής, θα πρέπει να αναφερθεί τουλάχιστον ο γνωστότερος από τις γραπτές πηγές τύπος του θεού, ο **Ερμής Προπυλαίος**⁸⁹⁸. Τα γνωστότερα αντίγραφα του, από το Πέργαμο⁸⁹⁹ και την Έφεσο⁹⁰⁰ (**πίν. 171α**)⁹⁰¹, φέρουν επιγραφές στις οποίες αναφέρεται ρητά ότι αποτελούν επαναλήψεις του Ερμή Προπυλαίου **του Αλκαμένη**. Η πληροφορία όμως αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη σχετική αναφορά του Πausανία ότι η ερμαϊκή αυτή στήλη ήταν έργο του γλύπτη Σωκράτη⁹⁰². Η άποψη του D.Willers ότι ο τύπος της Εφέσου αποδίδει το κλασικό πρωτότυπο του Αλκαμένη των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ ο τύπος του Περγάμου αποτελεί κλασικιστική δημιουργία⁹⁰³ υιοθετήθηκε από το σύνολο των ερευνητών.

2. Η μορφή του Ερμή όμως παρουσιάζεται στην κλασική εποχή και σε ανάγλυφα αρχιτεκτονικά, αναθηματικά και επιτύμβια. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η **απεικόνιση του Ερμή σε τρίμορφο ανάγλυφο μαζί με τις μορφές του Ορφέα και της Ευρυδίκης** (**πίν. 174α**). Τα πέντε σωζόμενα νεοαττικά αντίγραφα του αναγλύφου αυτού χρονολογούνται στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, ενώ το πρωτότυπό του χρονολογείται γύρω στο 420-410π.Χ.⁹⁰⁴, είναι δηλαδή σύγχρονο του τύπου Ερμή του Βατικανού. Στο ανάγλυφο αυτό απεικονίζονται σε σχετικά πρόστυπο ανάγλυφο από τα αριστερά προς τα δεξιά ο Ερμής, η Ευρυδίκη και ο Ορφέας, η ταυτότητα των οποίων επιβεβαιώνεται από επιγραφές σε δύο από τα

⁸⁹⁸ D.Willers, JDI 82,1967, 37 κ.ε., εικ.1-89. W.H. Schuchhardt, Alkamenes. 126. BWPr (1977), 30 κ.ε.εικ.28-33. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, 49 κ.ε., εικ.24-30. LIMC V 1 λ.Hermes, 297 κ.ε. αρ.42-46, LIMC V 1 λ.Hermes, 201 εικ.44, 202 εικ.45. E.Krämer, Hermen bärtiger Götter. Klassische Vorbilder und Formen der Rezeption (2001), 9 κ.ε. σημ. 79-84, 15 κ.ε. σημ.117. O.Palagia στο O.Palagia, Art in Athens During the Peloponnesian War (2009), 26.

⁸⁹⁹Κωνσταντινούπολη, Μουσείο αρ. 1433. A.Altmann, AM 29, 1904, 179 κ.ε. W.H. Schuchhardt, 30 κ.ε. E.Krämer, όπ.π., 9 σημ. 79 (με αναλυτική βιβλιογραφία).

⁹⁰⁰ Σμύρνη, Μουσείο Bashamahane αρ.675. C.Praschniker, Öjh 29, 1935, 23 κ.ε. Vierneisel-Schlörb, όπ.π., 49 κ.ε. (με αναλυτική βιβλιογραφία). E.Krämer,όπ.π., 9 σημ.80.

⁹⁰¹ Αντίγραφο του τύπου Εφέσου στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, αρ. GLI. 200. Vierneisel-Schlörb, KatSkulptMünchen II, εικ.24

⁹⁰² Πaus. 1,22,8.

⁹⁰³ D.Willers, όπ.π.

⁹⁰⁴ LIMC IV, λ.Eurydike (G.Schwarz), 99 αρ.5a-c (όπου σχετική βιβλιογραφία). Bol, Bildhauerkunst II, 178, εικ. 111. Αντίγραφα του αναγλύφου υπάρχουν στο Museo Nazionale της Νεάπολης, στη Villa Albani της Ρώμης, στο Λούβρο (Ανάγλυφο Borghese MA 854). O.Palagia στο O.Palagia, Art in Athens During the Peloponnesian War (2009), 38 κ.ε.

αντίγραφα. Ο Ερμής, ντυμένος με κοντό χιτώνα, ιμάτιο και με τον πλατύγυρο πέτασό του ριγμένο στην πλάτη, κρατά με το αριστερό του χέρι το δεξιό χέρι της Ευρυδίκης. Βέβαιη είναι η ιδιότητα του Ερμή ως ψυχοπομπού λόγω του θέματός της σκηνής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομοιότητα της μορφής του Ερμή του αναγλύφου με την αποσπασματικά σωζόμενη μορφή αρ. XXVI της νότιας ζωφόρου του Παρθενώνα⁹⁰⁵ (174γ). Απόλυτη είναι η ταύτιση του μοτίβου στήριξης και μικρές οι διαφοροποιήσεις στη θέση του δεξιού χεριού και στην πτυχολογία του χιτωνίσκου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο δημιουργός του αναγλύφου αντέγραψε και παράλλαξε ελαφρώς τη μορφή της ζωφόρου.

Τη μορφή του Ερμή από το ανάγλυφο του Ορφέα επαναλαμβάνει και ο δημιουργός **βάσης μαρμάρινου αγγείου του Εθνικού Μουσείου αρ. 4502**⁹⁰⁶ (πίν. 174β) στη μία από τις στενές του πλευρές. Από τις υπόλοιπες πλευρές στην κύρια απεικονίζονται νέα, προφανώς η νεκρή, και νέος στα Ηλύσια πεδία και στην άλλη πλάγια ιερέας με μαχαίρι. Ο Ερμής, ο οποίος απεικονίζεται ως ψυχοπομπός, διαφέρει από τη μορφή του αναγλύφου του Ορφέα σε τρία κυρίως σημεία: στην ανάπτυξη της μορφής σε στάση τριών τετάρτων λόγω της μεγαλύτερης άνεσης χώρου, στην προσθήκη κηρυκείου που δε σώζεται στο αριστερό χέρι, με το οποίο στο ανάγλυφο κρατούσε την Ευρυδίκη, και στην τοποθέτηση του πετάσου επάνω στην κεφαλή και όχι στη ράχη. Και η βάση αυτή χρονολογείται γύρω στο 420-410 π.Χ., είναι δηλαδή περίπου σύγχρονη του αναγλύφου του Ορφέα.

3. Με τη μορφή του Ερμή στη ζωφόρο του Παρθενώνα είναι δυνατό να συσχετισθεί και μια σειρά από ολόγλυφες απεικονίσεις του καθιστού Ερμή στη μεγάλη πλαστική και στη μικροτεχνία⁹⁰⁷. Το σημαντικότερο για την παρούσα έρευνα έργο της σειράς αυτής είναι ο αποσπασματικά σωζόμενος παιδικός κορμός του Μουσείου της

---

⁹⁰⁵ Brommer, Parthenonfries, 93, πίν.144. I.Jenkins, The Parthenon Frieze (1994), 64, εικ.XXVI 66.

⁹⁰⁶ C.Clairmont, Classical Attic Tombstones (1993), Platevolume αρ. 11.Καλτσάς, Εθνικό, 307 αρ.306 (όπου προηγούμενη βιβλιογραφία).

⁹⁰⁷ LIMC V λ.Hermes, αρ.961-968. Πρόκειται για μια ομάδα απεικονίσεων του καθιστού Ερμή σε μαρμάρια και χάλκινα έργα πλαστικής και μικροτεχνίας, που αποτελούν αντίγραφα ή παραλλαγές κλασικών τύπων, αλλά και ρωμαϊκές δημιουργίες. Περιλαμβάνονται επίσης απεικονίσεις αγαλμάτων καθιστού Ερμή, πιθανόν ακόμη και λατρευτικών αγαλμάτων, στη νομισματοκοπία.

Ακρόπολης αρ.1346⁹⁰⁸ (πίν. 172α-δ), που βρέθηκε στην περιοχή δυτικά του Παρθενώνα. Είναι σύμφωνα με την άποψη του Γ. Δεσπίνη πρωτότυπο έργο του γ' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., στο οποίο ο Ερμής απεικονιζόταν ως παις με χάλκινο κηρύκειο στο αριστερό χέρι και στο δεξιό χελώνα, προς την οποία είχε στραμμένο το βλέμμα και από την οποία θα κατασκεύαζε τη λύρα.⁹⁰⁹ Πρόκειται για μια από τις σπάνιες περιπτώσεις ύπαρξης πρωτοτύπου και δύο αντιγράφων του, όπως επισημαίνει και ο L.Beschi, ο οποίος ονομάζει τον τύπο Ακρόπολης-Corsini, καθώς οι επαναλήψεις του βρίσκονται στην Πετρούπολη⁹¹⁰ (πίν. 173α,β) και στη Φλωρεντία, στο Palazzo Corsini⁹¹¹ (πίν. 173γ). Όπως φαίνεται και από τις δύο σωζόμενες επαναλήψεις του τύπου, στην αριστερή της όψη η μορφή του καθιστού παιδιού έχει ανάλογη στάση με εκείνη της ζωφόρου. Βασικές διαφορές ανάμεσα στις δύο μορφές είναι η ηλικία του εικονιζόμενου προσώπου, η τοποθέτηση του ιματίου στον αριστερό ώμο, με αποτέλεσμα την κάλυψη από το ένδυμα της αριστερής πλευράς της μορφής, και η αντικατάσταση του βράχου από δίφρο. Παρόλες όμως τις διαφορές τους είναι βέβαιο ότι ο καλλιτέχνης της ζωφόρου, που δημιουργούσε το έργο του κοντά στο άγαλμα του καθιστού Ερμή, είχε υπόψη του το συγκεκριμένο τύπο τον οποίο παράλλαξε. Αποτέλεσμα της δικής του παρέμβασης είναι η κάπως αμήχανη τοποθέτηση του δεξιού χεριού του θεού επάνω στον εμβληματικό πέτασο, ο οποίος ήταν απαραίτητος ώστε να είναι φανερή η ταυτότητα του Ερμή στη συγκέντρωση των θεών. Η δεξιά όψη του κορμού της Ακρόπολης παρουσιάζει ομοιότητα με την απεικόνιση του θεού σε λευκή λήκυθο του ζωγράφου της Φιάλης

---

⁹⁰⁸ Φωτογραφίες Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο αρ. AKR 2370-2373. M.Bieber, AM 37,1912, 174 κ.ε., πίν.13. Lippold, Plastik, 161 σημ.14. L.Beschi, I bronzetti romani di Montorio Veronese, Memorie dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti 33/2, 1962, 55 σημ. 92.B.Sismondo Ridgway, Fifth Century Styles in Greek Sculpture (1981), 242 αρ.1. D.Demoulin, Antike Schildkröten (1994), 41κ.ε., αρ.1. G.Despinis, Zur Hermes-Statuette im Akropolis Museum Inv. 1346 στο Otium, Festschrift für V.M.Strocka (2005), 71 κ.ε., εκ.1-5.

⁹⁰⁹ Ο Γ.Δεσπίνης (G.Despinis, όπ.π., 74, σημ. 27) συσχετίζει το αγαλμάτιο του Ερμή με το σύνταγμα της Αθηνάς και του Μαρσύα, έργο του Μύρωνα με ανάλογο θέμα, το οποίο ο Πausανίας (Paus. II 19.7) είχε δει στην ίδια περιοχή.

⁹¹⁰ Πετρούπολη, Μουσείο Ermitage αρ.Α 369. O.Waldhauer, Die antiken Skulpturen der Ermitage 2., (1931), πίν. XXXIII, αρ.136. D.Demoulin, όπ.π., 41αρ.3. Γ.Δεσπίνης, όπ.π., 71, σημ.3

⁹¹¹ Φλωρεντία, Palazzo Corsini στο Πράτο. H.Dütschke, Antike Bildwerke in Oberitalien II (1875) 100 αρ. 229. EA 318 (W.Amelung). M.Bieber, όπ.π., 174. D.Demoulin, όπ.π., 41 αρ.2. Γ.Δεσπίνης, όπ.π., 71, σημ.4.

του 440 π.Χ.⁹¹² Δεν είναι όμως δυνατό να διευκρινισθεί αν ο τύπος αυτός του Ερμή κατάγεται από την πλαστική ή από τη μεγάλη ζωγραφική.

Σημαντικός επίσης για τη μελέτη της απεικόνισης του καθιστού Ερμή, αλλά λίγο μεταγενέστερος από την περίοδο που παρουσιάζεται, είναι ο τύπος του καθιστού Ερμή του Λυσίππου, ο οποίος παραδίδεται στο χάλκινο αντίγραφο από την έπταυλη των Πισόνων στο Ηράκλειο⁹¹³ (**πίν. 173 δ**).

4. Στην ομάδα των κλασικών έργων της ολόγλυφης πλαστικής που απεικόνιζαν τον Ερμή ανήκε κατά πάσα πιθανότητα και το πρότυπο του αποσπασματικά σωζόμενου αγάλματος σε διασκελισμό στο Εθνικό Μουσείο αρ. 246⁹¹⁴ (**πίν. 175δ, 176α-δ, 177α**). Ο θεός φορά ιμάτιο και φτερωτά σανδάλια. Ο G.Lippold θεώρησε το πρωτότυπο του τύπου αυτού σύγχρονο με τον Παρθενώνα⁹¹⁵, ενώ ο Γ. Δεσπίνης, ο οποίος πιστεύει ότι με το αριστερό του χέρι κρατούσε ένα παιδί, υποστηρίζει ότι δημιουργήθηκε στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁹¹⁶ Πρόκειται κατά την άποψή του για αντίγραφο, του 140 π.Χ. περίπου⁹¹⁷, χάλκινου πρωτοτύπου, το οποίο ταυτίζει με τον Ερμή Διονυσοφόρο της Σπάρτης⁹¹⁸, που αναφέρεται από τον Πausanias ως «Ερμής Αγοραίος Διόνυσον φέρων παίδα»⁹¹⁹. Τόση είναι η ομοιότητα, ώστε θα τολμούσαμε να υποθέσουμε ότι η μορφή του Ερμή του συμπλέγματος παραλλάσσει τη μορφή Η του δυτικού αετώματος έναν περίπου αιώνα αργότερα. Το γεγονός αυτό μάλιστα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της ταύτισης της μορφής Η του αετώματος με τον Ερμή.

Το **μοτίβο** αυτό του **σπεύδοντος σε διασκελισμό**, που χρησιμοποιείται συχνά στην αγγειογραφία κυρίως για την απεικόνιση του Ερμή, φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στον καλλιτέχνη που σχεδίασε το εικονογραφικό πρόγραμμα του

---

⁹¹² Μόναχο, Antikensammlung, αρ.2797.ARV² 1022, 138. S.Karusu, AM 76,1961, παρ. 63. LIMC V.λ.Hermes, 336 αρ. 598 πίν. 248 αρ.598.

⁹¹³ Νάπολη, Εθνικό Μουσείο. Δ.Παντερμαλής, AM 86, 1971, 200 αρ. 19. LIMC V, λ.Hermes, αρ.961.

⁹¹⁴ Καλτσάς, Εθνικό, 348 κ.ε. αρ. 738 (όπου προηγούμενη βιβλιογραφία) εικ.αρ. 738. Αντίγραφο του ίδιου τύπου, με κεφαλή όμως Αντινόου είναι το άγαλμα στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας αρ. 246 (**πίν.177 β-δ**)

⁹¹⁵ Lippold, Plastik, 156 σημ.5.

⁹¹⁶ G.Despinis, όπ.π. 336 σημ.148.

⁹¹⁷ Καλτσάς, όπ.π., 349.

⁹¹⁸ G.Despinis, AM 111, 1996, 334κ.ε., πίν.68-70.

⁹¹⁹ Πausanias III,11,11.

Παρθενώνα, αφού επαναλαμβάνονταν τουλάχιστον πέντε φορές στα αρχιτεκτονικά γλυπτά του. Από τις επαναλήψεις αυτές αναφέρουμε τον κορμό του Ερμή του δυτικού αετώματος στο Βρετανικό Μουσείο, που παρουσιάσθηκε παραπάνω, η μορφή του Λαπίθη της **νότιας μετόπης αρ. 7 (πίν. 175γ)**, η οποία παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα με τον εξεταζόμενο τύπο, η μορφή αρ. 27 του λίθου XIV της δυτικής ζωφόρου, που βρίσκεται στο Μουσείο της Ακρόπολης, τις μορφές 44 του λίθου XI (**πίν. 178α**) και 42 του λίθου XXIII της β. ζωφόρου (**πίν. 178β**)⁹²⁰. Την τελευταία μορφή επαναλαμβάνουν σε γενικές γραμμές α) ο Ερμής στην ανάγλυφη επιτύμβια λήκυθο της Μυρρίνης στο Εθνικό Μουσείο αρ.4485, η οποία χρονολογείται γύρω στο 420π.Χ.⁹²¹ και β) ο Ερμής στο αναθηματικό αμφίγλυφο με τον Έχελο και τη Βασίλη στο Εθνικό Μουσείο αρ. 1783, το οποίο χρονολογείται γύρω στο 410π.Χ.⁹²².

5. Τέλος θα γίνει αναφορά σε έναν υστεροελληνιστικό αγαλματικό τύπο, του Ερμή **σανδαλίζοντα**, διότι οι ρίζες του βρίσκονται, όπως θα αποδειχθεί, στην κλασική εποχή. Από τον τύπο αυτό σώζονται περισσότερα αντίγραφα και παραλλαγές⁹²³ (**πίν. 179γ, δ, 180α-δ**). Η χαρακτηριστική στάση του θεού, ο οποίος δένει το δεξιό του σανδάλι, που πατά σε βράχο, έχει τα χαρακτηριστικά της ελληνιστικής δημιουργίας, ο δημιουργός του όμως στηρίχθηκε σε κλασικά πρότυπα. Ο τρόπος στήριξης της μορφής παρουσιάζει ομοιότητα με εκείνο των δύο πανομοιότυπων σανδαλιζόντων στη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνα, της κρανοφόρου μορφής 12 στο λίθο VI⁹²⁴ (**πίν. 179α**) και 29 στο λίθο XV του Μουσείου της Ακρόπολης⁹²⁵ (**πίν. 179β**). Η βασική διαφορά των δύο τύπων είναι η αντιστροφή του μοτίβου στήριξης.

---

⁹²⁰ I.Jenkins, όπ.π.88

⁹²¹ Καλτσάς, Εθνικό, 148 αρ.289.

⁹²² Καλτσάς, Εθνικό, 134 αρ.258(όπου προηγούμενη βιβλιογραφία), εικ. αρ.258. A.Comella, I rilievi votivi di periodo arcaico e classico (2004), 71 εικ.62. Το ανάγλυφο φέρει την επιγραφή «Ἑρμῆι καὶ Νύμφαις, ἵνα ἄέξοιεν φίλ[ον υἰόν].»

⁹²³ Σώζονται περισσότερα αντίγραφα και παραλλαγές του τύπου, μεταξύ των οποίων τα καλύτερα στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου αρ.ΓΙ.287, στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας αρ. 1325 (ημιτελές) και Γ 698 (με εικονιστική κεφαλή του Αντίνοου), στο Λούβρο και στα Μουσεία της Αντάλιας και της Σίδης. Vierneisel, *KatSkulptMünchen II*, 457κ.ε. αρ.42 (όπου προηγούμενη βιβλιογραφία), εικ.227-232.

⁹²⁴ Brommer, *Parthenonfries*, 10, πίν.20. I.Jenkins, όπ.π., 106 αρ.12.

⁹²⁵ Brommer, *Parthenonfries*, 21κ.ε., πίν.43-45. I.Jenkins, όπ.π., 111 αρ.29

Και στην περίπτωση αυτή δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, εάν ο εξεταζόμενος τύπος κατάγεται από την πλαστική ή τη μεγάλη ζωγραφική. Η τόλμη πάντως της σύλληψης καθιστά πιθανότερη τη δεύτερη εκδοχή.

Οι παρατηρήσεις σχετικά με τα παραπάνω έργα και η σχέση ορισμένων από αυτά με αρχιτεκτονικά γλυπτά του Παρθενώνα μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως σε μια δυσμενή για την Αθήνα ιστορική περίοδο, τη δεύτερη και τρίτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, ορισμένοι καλλιτέχνες εμπνεύσθηκαν τις νέες δημιουργίες τους από τα Παρθενώνεια γλυπτά. Ίσως το γεγονός αυτό συνέβη στο πλαίσιο μιας συνειδητής ή ασυνείδητης προσπάθειας επιστροφής και ανατροφοδότησης από το μνημείο που αποτελούσε το σύμβολο της δόξας και του μεγαλείου του παρελθόντος, τα οποία ήθελαν να υπενθυμίσουν στους συμπολίτες τους.

IV. Αντιγραφή κλασικών αγαλαματικών τύπων του Ερμή στην υστεροελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή

Οι κλασικοί αγαλαματικοί τύποι του Ερμή που σώζονται σε σειρές αντιγράφων αντιγράφηκαν σε πιο περιορισμένη κλίμακα και με πιο ελεύθερο τρόπο κατά την υστεροελληνιστική εποχή και με πολύ πιο εντατικό ρυθμό και με μηχανικό τρόπο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Είναι βέβαιο ότι ο παράγοντας τύχη έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στον αριθμό των σωζομένων αντιγράφων και παραλλαγών του κάθε τύπου. Επίσης είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν και άλλα αδημοσίευτα αντίγραφα σε αποθήκες μουσείων και αρχαιολογικών συλλογών, όπως διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, ενώ οι διενεργούμενες ανασκαφές δεν αποκλείεται να φέρουν στο φως και άλλα έργα, τα οποία ίσως να καλύψουν τα κενά της αντιγραφικής παράδοσης των εξεταζόμενων τύπων.

Με βάση πάντως τα μέχρι τώρα συγκεντρωμένα στοιχεία, τα οποία αφορούν αποκλειστικά σε σειρές αντιγράφων και πιθανόν σε ένα μόνο πρωτότυπο, το Διονυσοφόρο Ερμή της Ολυμπίας, οι τύποι που επελέγησαν για αντιγραφή παρουσιάζουν μια σειρά από κοινά στοιχεία, τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω. Τα κυριότερα όμως χαρακτηριστικά τους είναι ότι πρόκειται για μεμονωμένες μορφές, με σχετικά κλειστό περίγραμμα, στοιχείο το οποίο διευκόλυνε την αντιγραφή τους. Παρά το γεγονός ότι το μέγεθός τους είναι κατά κανόνα μεγαλύτερο του φυσικού, όπως

αρμόζει στην εικόνα ενός θεού, το απαιτούμενο για την κατασκευή τους μπλοκ μαρμάρου ήταν σχετικά πιο περιορισμένων διαστάσεων σε σύγκριση με έργα όπως ο Διονυσοφόρος Ερμής της Ολυμπίας, ο οποίος πιθανότατα δεν αντιγράφηκε ποτέ. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία απεικονίζουν μορφές νέων γυμνών αθλητών με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά και με χαρακτηριστικό γνώρισμα τον τρόπο διευθέτησης του ιματίου τους, με εξαίρεση τον Ερμή Κυρήνης-Περίνθου.

Από τους εννέα αγαλματικούς τύπους του Ερμή της κλασικής εποχής, των οποίων τα αντίγραφα παρουσιάστηκαν αναλυτικά θα δοθούν παρακάτω συνολικά συγκεντρωτικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των αντιγράφων τους, την περίοδο κατά την οποία δημιουργήθηκαν και τη χρήση τους:

1. Ερμής Ludovisi: 11 αντίγραφα (3 αγάλματα, 1 κορμός, 7 κεφαλές) και ένας εικονιστικός ανδριάντας
Εποχή κατασκευής τους: 1^{ος} αι. π.Χ. - 2^{ος} αι. μ.Χ.
2. Ερμής Πολυκλείτου: 16 αντίγραφα (1 άγαλμα, 16 κεφαλές- η μία μεταρρυθμισμένη)
Εποχή κατασκευής τους: 1^{ος} αι. μ.Χ. (εποχή Αυγούστου) - 2^{ος} αι. μ.Χ. (-εποχή Αντωνίνων)
3. Ερμής Κυρήνης – Περίνθου: 5 αντίγραφα (1 άγαλμα, 1 ακέφαλο άγαλμα, 1 κορμός και 2 κεφαλές) και 4 παραλλαγές
Εποχή κατασκευής τους: εποχή Αντωνίνων (εξαίρεση αποτελεί μόνον η παραλλαγή του Εθνικού Μουσείου, που χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου)
4. Ερμής Βατικανού: 1 αντίγραφο (ακέφαλο άγαλμα), 1 επανάληψη (ακέφαλο αγαλμάτιο)
Εποχή κατασκευής τους: Αυτοκρατορική περίοδος
5. Ερμής Βερολίνου-Pitti: 6 αντίγραφα (3 αγάλματα, 2 κορμοί, 1 κεφαλή), 2 μεταπλάσεις και 1 επανάληψη (αγαλμάτιο)
Εποχή κατασκευής τους: 1^{ος} αι. μ.Χ. (αΐμισό) - 2^{ος} αι. μ.Χ. (- εποχή Αντωνίνων)
6. Ερμής Κριοφόρου Τροιζήνας: 2 αντίγραφα (1 άγαλμα, 1 κεφαλή με θραύσματα αγάλματος) και 1 επανάληψη (αγαλμάτιο)
Εποχή κατασκευής τους: 2^{ος} αι. μ.Χ. (- εποχή Αντωνίνων)

7. Ερμής Richelieu: 22 αντίγραφα (1 άγαλμα, 8 κορμοί, 13 κεφαλές), 15 εικονιστικοί ανδριάντες και 22 παραλλαγές.
Εποχή κατασκευής τους: 1^{ος} αι. π.Χ. (υστεροελληνιστική εποχή) - 2^{ος} αι. μ.Χ. (- εποχή Αντωνίνων)⁹²⁶
8. Ερμής Barberini: 2 αντίγραφα (2 κορμοί) και 2 μεταπλάσεις
Εποχή κατασκευής τους: 1^{ος} αι. μ.Χ. (εποχή Φλαβίων) - 2^{ος} αι. μ.Χ. (εποχή Αδριανού)
9. Ερμής Άνδρου – Farnese: 25 αντίγραφα (5 αγάλματα, 9 ακέφαλα αγάλματα, 11 κεφαλές)
Εποχή κατασκευής τους: 1^{ος} αι. π.Χ. (άμισό) - 2^{ος} αι. μ.Χ. (εποχή Αντωνίνων)

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η διαδικασία αντιγραφής ορισμένων από τους κλασικούς αγαλματικούς τύπους του Ερμή διήρκεσε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και έγινε με πολύ πιο εντατικό ρυθμό, όπως στις περιπτώσεις των τύπων Richelieu (7.) και Άνδρου-Farnese (9.). Αυτό ίσως σημαίνει ότι οι τύποι αυτοί ήταν δημοφιλέστεροι από άλλους των οποίων σώζονται πολύ λιγότερα αντίγραφα και ότι λειτούργησε και εδώ ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης. Τα αντίγραφα αυτά διαφέρουν μεταξύ τους τόσο ως προς την ποιότητα της εργασίας, καθώς κυμαίνονται από εξαιρετικής ποιότητας έργα μέχρι χειρωνακτικές επαναλήψεις, όσο και ως προς την πιστότητά τους σε σχέση με το πρωτότυπο. Τα πιο ελεύθερα αντίγραφα χρονολογούνται στην υστεροελληνιστική περίοδο, ενώ τα πιστότερα συνήθως στις εποχές του Αυγούστου και του Αδριανού, κατά τις οποίες δημιουργήθηκαν και τα περισσότερα από αυτά. Εκτενέστερη συζήτηση σχετικά με τα παραπάνω θέματα έχει γίνει στα κεφάλαια που αφορούν στην κριτική αντιγράφων του κάθε τύπου.

Ορισμένοι από τους αγαλματικούς τύπους που μελετήθηκαν χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή εικονιστικών ανδριάντων, όπως κατά κόρον συνέβη με τον τύπο Richelieu (7.), ενώ άλλοι φαίνεται πως προσφέρονταν για παραλλαγές και μεταπλάσεις, όπως οι τύποι Κυρήνης-Περίνθου (3.) και Barberini (8.). Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του τύπου Κυρήνης-Περίνθου (3.), σε παραλλαγές του οποίου έχουν προστεθεί άλλοτε ιμάτιο (3.9), άλλοτε γενειάδα (3.7) και άλλοτε αυτιά σατύρου (3.6).

---

⁹²⁶ Για λεπτομερέστερα στοιχεία βλ. σ.275κ.ε.

V. Χρήση κλασικών αγαλματικών τύπων Ερμή για τη δημιουργία παραλλαγών με εικονιστικά χαρακτηριστικά στην υστεροελληνιστική εποχή και στους ρωμαϊκούς χρόνους

Ο καθένας από τους αγαλματικούς τύπους του Ερμή που παρουσιάσθηκαν ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί σε διάφορες περιπτώσεις: είτε ως άγαλμα του Ερμή, είτε ως άγαλμα που απεικόνιζε τον αφηρωισμένο νεκρό με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά, είτε ως ανδριάντας με εικονιστικά χαρακτηριστικά⁹²⁷, με χαρακτήρα επιτύμβιο ή τιμητικό. Στην πρώτη περίπτωση, στα αγάλματα του θεού, πρόσθεταν ορισμένες φορές, ίσως κατόπιν παραγγελίας, επιπλέον σύμβολά του, όπως ο πέτασος, με σκοπό να δώσουν έμφαση στην ταυτότητά του⁹²⁸. Στη δεύτερη περίπτωση, κατά την οποία απεικονιζόταν κάποιος θνητός, τα σύμβολα του θεού παρέμεναν συνήθως ή σπανιότερα ενισχύονταν, ώστε να ταυτιστεί ο εικονιζόμενος με τον Ερμή⁹²⁹. Σε αυτή την ομάδα έργων ανήκουν οι εικονιστικοί ανδριάντες, τόσο οι επιτύμβιοι όσο και οι τιμητικοί.

Από τους τύπους που εξετάσθηκαν αναλυτικά θα αναφερθούν παρακάτω τα αντίγραφα και οι παραλλαγές τους που είτε φέρουν κεφαλές με εικονιστικά χαρακτηριστικά, είτε είναι ακέφαλα αγάλματα και κορμοί με τώρμο για την τοποθέτηση εικονιστικής κεφαλής, ή συνοδεύονται από σύμβολα (ξίφη, κράνη, θώρακες κ.α.) που ενισχύουν τις πιθανότητες να πρόκειται για παραλλαγές με εικονιστικά χαρακτηριστικά.

---

⁹²⁷ Σχετικά με το θέμα της απεικόνισης θνητών με μορφή θεών και ειδικά με τη μορφή του Ερμή.: H.Wrede, *Consecratio in formam deorum, Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit* (1981), 273 κ.ε. Maderna, 81κ.ε.

⁹²⁸ Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μια ομάδα αντιγράφων του τύπου Ερμή του Πολυκλείτου, στα οποία είτε έχουν προστεθεί φτερά (2.1, 2.4, 2.13, 2.15), είτε πέτασος (2.11, 2.12).

⁹²⁹ Ακραίο παράδειγμα αυτής της κατηγορίας αποτελεί το άγαλματιο *Sala della Croce Greca* του Βατικανού, το οποίο επαναλαμβάνει τον τύπο Ερμή Richelieu (7.53): ο αντιγραφέας του έχει προσθέσει φτερά στην κεφαλή, κηρύκειο, βαλάντιο και κέρασ της αφθονίας.

1. Τύπος Ερμή Ludovisi:

- 1.3** Εικονιστικός ανδριάντας του Λούβρου της εποχής του Αυγούστου, έργο του γνωστού Αθηναίου καλλιτέχνη Κλεομένη Κλεομένου. Απεικονίζει μέλος της οικογένειας ή του κύκλου του Αυγούστου, πιθανόν το Μάρκελο ή τον ίδιο τον Αύγουστο σε νεαρή ηλικία. (πίν. 3 γ,δ)
- 1.11** Κεφαλή της Sulmona της εποχής των Φλαβίων με εικονιστικά χαρακτηριστικά (πίν. 11 α, β).

2. Τύπος Ερμή Πολυκλείτου:

Μεταρρυθμισμένη κεφαλή (πιστό αντίγραφο του τύπου) στο Herzog Anton Ulrich - Museum Braunschweig (πίν. 30 α,δ). Η δημιουργία της ιδεαλιστικής κεφαλής και η μεταρρύθμισή της χρονολογούνται στα μέσα της εποχής του Αυγούστου.

3. Τύπος Ερμή Κυρήνης – Περίνθου:

- 3.9** Το ακέφαλο άγαλμα του Εθνικού Μουσείου της εποχής του Αυγούστου (**πίν. 62**), που αποτελεί παραλλαγή του τύπου, έφερε πιθανότατα κεφαλή με εικονιστικά χαρακτηριστικά. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούν μια σειρά από στοιχεία, όπως η προσθήκη χλαμύδας και η απουσία ηβικού τριχώματος. Το φίδι γύρω από τη δάφνη-στήριγμα ενισχύει την εκδοχή ότι πρόκειται για επιτύμβιο ανδριάντα.

7. Τύπος Ερμή Richelieu:

- 7.23** Κορμός από τη Μεσσήνη. Χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. και φέρει ανεστραμμένο ξίφος σε κολεό στο αριστερό χέρι. (**πίν. 105 γ,δ**)
- 7.24** Εικονιστικός ανδριάντας της ύστερης εποχής της Δημοκρατίας στο Εθνικό Μουσείο Νάπολης (**πίν. 105 ε**)
- 7.25** Ακέφαλο άγαλμα της εποχής του Αυγούστου χωρίς ηβικό τρίχωμα και με νεκρό λαγό στον κορμό-στήριγμα στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου (**πίν. 106 α-δ**)
- 7.26** Εικονιστικός ανδριάντας της Ιουλιοκλαυδιανής εποχής, ο οποίος απεικονίζει πιθανόν το Δρούσο το Νεότερο, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας (**πίν. 107α**)

- 7.27** Εικονιστικός ανδριάντας της όψιμης εποχής του Κλαυδίου ή της πρώιμης του Νέρωνα, ο οποίος κρατούσε πιθανότατα κηρύκειο, στο Εθνικό Μουσείο της Νάπολης (από τη Φόρμια) **(πίν. 107 β)**
- 7.28** Εικονιστικός ανδριάντας της εποχής του Κλαυδίου στο Εθνικό Μουσείο της Νάπολης (πρώην συλλογή Farnese) **(πίν. 107 γ-ε)**
- 7.29** Άγαλμα με πιθανότατα μη συνανήκουσα κεφαλή της εποχής του Τρϊανού, με θώρακα στο στήριγμα και πιθανόν με ξίφος σε κολεό στο αριστερό χέρι στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης **(πίν. 108 α-γ)**
- 7.30** Εικονιστικός ανδριάντας με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά, ο οποίος χρονολογείται στην εποχή του Νέρβα και ανήκε στη συλλογή Lecca - Ducagini στη Ρώμη **(πίν. 109 α-γ)**
- 7.31** Κορμός της εποχής του Κλαυδίου πιθανόν με ξίφος σε κολεό στο αριστερό χέρι, στο Νέο Μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη **(πίν. 110 α)**
- 7.32** Κορμός της εποχής του Τραϊανού, με τόρμο, στο Εθνικό Μουσείο Βαρσοβίας (δανεισμένο από το Λούβρο) **(πίν. 110 β-ε)**
- 7.33** Κορμός της όψιμης εποχής του Αδριανού, με ξίφος σε κολεό στο αριστερό χέρι. Ανήκε στη Συλλογή Somzée **(πίν. 111 α)**
- 7.34** Κορμός της εποχής του Τραϊανού με τελαμώνα ξίφους στο Museo Nazionale Romano της Ρώμης **(πίν. 111 β)**
- 7.35** Ακέφαλο άγαλμα της πρώιμης εποχής του Τραϊανού, με ξίφος και πιθανόν με κηρύκειο, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς **(πίν. 111 γ, 112 α-ε)**
- 7.36** Κορμός φυσικού ύψους, με κηρύκειο και χωρίς ηβικό τρίχωμα, ο οποίος χρονολογείται στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μπίτολα **(πίν. 113 α)**
- 7.37** Ανάγλυφος εικονιστικός ανδριάντας σε επιτύμβια στήλη της εποχής του Κλαυδίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Επιδαύρου **(πίν. 113 β)**

Παραλλαγές:

- 7.38** Ακέφαλο άγαλμα του πρώτου μισού του 1^{ου} αι. π.Χ. από τη Μήλο στο Μουσείο του Περγάμου του Βερολίνου. Ενεπίγραφο έργο του Αντιφάνη Θρασωνίδου του Πάριου. Η κεφαλή ήταν πιθανόν εικονιστική.

- 7.39** Κορμός παιδιού χωρίς ηβικό τρίχωμα, της εποχής του Αδριανού, στο Μουσείο του Rhode Island School of Design **(πίν. 114α-δ)**
- 7.40** Ακέφαλο άγαλμα με φτερά στα πόδια, λύρα από κέλυφος χελώνας στον κορμό-στήριγμα και βαλάντιο ή κηρύκειο στο αριστερό χέρι, από την Πέργη στο Μουσείο της Αντάλιας. Χρονολογείται στην εποχή του Αδριανού και η κεφαλή του ήταν πιθανόν εικονιστική.
- 7.41** Εικονιστικός ανδριάντας πιθανόν του Δρούσου του Νεότερου στο Μουσείο του Ηρακλείου. Το στήριγμά του έχει μορφή κράνους, ενώ η ταινία ή το στεφάνι που έφερε αφαιρέθηκε κατά τη μεταρρύθμισή του στην εποχή των Φλαβίων. **(πίν. 115 α-δ, 116 α-δ, 117 α-δ, 118 α)**
- 7.42** Εικονιστικός ανδριάντας της όψιμης εποχής του Τραϊανού από τη Γόρτυνα **(πίν. 121 α-δ)**
- 7.44** Ακέφαλο ημιτελές άγαλμα του 1^{ου} αι. μ.Χ. στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χαλκίδας. Στην αριστερή πλευρά των πτυχών της ιμάτιος του απεικονίζεται κεφαλή σκύλου. **(πίν. 124 α)**
- 7.53** Αγαλμάτιο με εικονιστικά χαρακτηριστικά της εποχής του Τραϊανού στο Βατικανό (Sala a Croce Greca) από τον τάφο των Μανιλίων στην Αππία οδό. Φέρει κέρασ της αφθονίας, κηρύκειο, βαλάντιο και βάσεις φτερών στην κεφαλή **(πίν. 127 α-β)**

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα είναι εμφανής η προτίμηση σε έναν συγκεκριμένο αγαλματικό τύπο, τον Ερμή Richelieu, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε συστηματικά για τη δημιουργία εικονιστικών ανδριάντων⁹³⁰. Τη μεγαλύτερη διάδοση γνώρισε ο τύπος στον ελλαδικό χώρο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Το φαινόμενο αυτό είναι δυνατό να ερμηνευθεί αν λάβουμε υπόψη ότι ήταν ένας από τους λίγους τύπους στους οποίους μπορούσαν να απεικονισθούν οι Έλληνες πολίτες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι ιδιώτες παρουσιάζονταν σε ηρωική γυμνότητα και με τον τρόπο αυτό εξυψώνονταν πάντοτε όμως στα όρια του αποδεκτού και του επιτρεπτού⁹³¹.

Ο αριθμός των σωζομένων αντιγράφων και παραλλαγών με εικονιστικά χαρακτηριστικά του τύπου Ερμή Richelieu θα πρέπει να ήταν στην πραγματικότητα

⁹³⁰ Για το θέμα της χρήσης του αγαλματικού τύπου του Ερμή Richelieu για εικονιστικούς ανδριάντες βλ. Maderna, 82 κ.ε. Hallett, Roman Nude, 102κ.ε., κυρίως 109 κ.ε.

⁹³¹ Την παρατήρηση αυτή οφείλω στην καθηγήτρια Π.Καρανασάση.

μεγαλύτερος σε σύγκριση με τον παραπάνω κατάλογο, όπως φαίνεται από το παράδειγμα του εικονιστικού ανδριάντα της Νάπολης (7.24). Στην περίπτωση αυτή αν δε σωζόταν η κεφαλή, δε θα ήταν δυνατό να τον εντάξουμε στην κατηγορία των εικονιστικών ανδριάντων, καθώς ούτε τώρμος είχε, ούτε γνωρίζουμε αν έφερε κάποιο επιπλέον σύμβολο.

Ως προς το χαρακτήρα τους σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις, όπου υπάρχουν και τα απαραίτητα ανασκαφικά δεδομένα, είναι δυνατό να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα. Στις περιπτώσεις αυτές ανήκουν ο ανδριάντας από το ηρώο του Παλατιανού στο Κιλκίς (7.35), του οποίου ο επιτύμβιος χαρακτήρας επιβεβαιώνεται και από επιγραφή, το αγαλμάτιο από τον τάφο των Μανιλίων στο Βατικανό, επίσης με επιτύμβιο χαρακτήρα (7.53) και ο εικονιστικός ανδριάντας της Ολυμπίας (7.26), ο τύπος εύρεσης του οποίου⁹³² συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ήταν τιμητικός. Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να ενταχθεί πιθανότατα και ο εικονιστικός του Ηρακλείου (7.41).

Η εποχή κατά την οποία δημιουργήθηκαν τα αντίγραφα εκτείνεται από τον 1^ο αι. π.Χ., στον οποίο χρονολογούνται τα λιγότερα και πιο ελεύθερα αντίγραφα, μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. Οι περίοδοι όμως κατά τις οποίες κατασκευάστηκαν τα περισσότερα και καλύτερης ποιότητας αντίγραφα είναι η Ιουλιοκλαυδιανή και εκείνη του Αδριανού. Ορισμένοι από τους παραπάνω εικονιστικούς ανδριάντες είναι εξαιρετικής ποιότητας, όπως εκείνοι του Λούβρου (1.3) και του Εθνικού Μουσείου της Αθήνας (3.90) και ξεχωρίζουν από το σύνολο. Τα έργα αυτά θα ήταν δυνατό να συνδεθούν με την ιδιαίτερη ομάδα, την οποία αποτελούν οι ανδριάντες που σχετίζονται με μέλη ή τον κύκλο της αυτοκρατορικής οικογένειας. Είναι γνωστό ότι ο Αύγουστος ταύτιζε τον εαυτό του με τον Ερμή, δεν απεικονίστηκε όμως ο ίδιος σε κάποιο από τους ανδριάντες του σε κάποιο γνωστό αγαλματικό τύπο του θεού. Αντίθετα οι υποψήφιοι διάδοχοί του, όπως οι εγγυοί του Γάιος και Λούκιος Καίσαρ απεικονίστηκαν σε παραλλαγές του τύπου Ερμή Richelieu. Επίσης ο λεγόμενος Γερμανικός ή Μάρκελος του Λούβρου, μετάπλαση του τύπου Ερμή Ludovisi, αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα απεικόνιση μέλους της αυτοκρατορικής οικογένειας. Στον τύπο του Ερμή Richelieu

---

⁹³² Ο κορμός του ανδριάντα αυτού βρέθηκε εντοιχισμένος σε κτήριο επάνω από την κεντρική αίθουσα του βουλευτηρίου της Ολυμπίας και κατά τον G.Treu (*Olympia III* (1967), 251) ήταν πιθανόν στημένη αρχικά στο βουλευτήριο.

απεικονίσθηκε επίσης ο Δρούσος ο Νεότερος σε ανδριάντα στην Ολυμπία (7.26) και στον ανδριάντα του Μουσείου Ηρακλείου (7.41).

Τέλος στους παραπάνω εικονιστικούς ανδριάντες θα πρέπει να προστεθεί και ένας ακόμη τύπος εικονιστικού αυτοκρατορικού ανδριάντα, του οποίου πρότυπο είναι ο τύπος του Ερμή Barberini (8.). Ο τύπος αυτός μπορεί να χαρακτηριστεί εκλεκτικός (Kontamination), αφού συνδυάζει τον κορμό του τύπου Barberini με μια παραλλαγή του ιματίου του τύπου Ερμή Richelieu. Πρόκειται για μια ομάδα αυτοκρατορικών ανδριάντων του τύπου Βαία-Μονάχου, στην οποία ανήκουν δύο ανδριάντες αυτοκρατόρων της δυναστείας των Φλαβίων, του Βεσπασσιανού και του Τίτου στη Βαία, και ένας του Δομιτιανού στο Μόναχο, που μεταρρυθμίσθηκε από ανδριάντα του Νέρωνα⁹³³. Ένας ακόμη αποσπασματικά σωζόμενος ανδριάντας του Καλιγούλα ή του Νέρωνα του ίδιου τύπου μεταρρυθμισμένος σε ανδριάντα του Κλαυδίου ή του Δομιτιανού προέρχεται από το Βουλευτήριο της Αφροδισιάδας⁹³⁴. Πρόκειται επομένως για τύπο αυτοκρατορικού ανδριάντα, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ήδη από ένα τουλάχιστον μέλος της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας, και τρία της δυναστείας των Φλαβίων, συνδέοντας τους απεικονιζόμενους αυτοκράτορες με τον Μέγα Αλέξανδρο και τους επιγόνους του, όπως ο Πτολεμαίος Γ', οι οποίοι είχαν απεικονισθεί σε ελληνιστικά αγαλμάτια στον τύπο αυτό⁹³⁵.

VI. Δημιουργία εκλεκτικών έργων στην ολόγλυφη πλαστική και στη μικροτεχνία της ρωμαϊκής εποχής

Τόση ήταν, όπως φαίνεται, η ζήτηση αντιγράφων κλασικών αγαλματικών τύπων του Ερμή στους αυτοκρατορική περίοδο, που οδήγησε στη δημιουργία και νέων εκλεκτικών δημιουργιών. Οι λόγοι ήταν πιθανότατα είτε η έλλειψη εκμαγείων αγαλματικών τύπων του Ερμή σε κάποια εργαστήρια γλυπτικής, είτε η επιθυμία καλλιτεχνών να δημιουργήσουν νέα έργα, στο πνεύμα όμως της κλασικής εποχής, είτε ακόμη η προτίμηση των πελατών για νέα, πρωτότυπα έργα, σύμφωνα με τις προτιμήσεις και την αισθητική της εποχής. Τα αποτελέσματα των επιλογών αυτών διαφέρουν ως προς το επίπεδο της αισθητικής τους.

⁹³³ Γ. Παπαζαφειρίου, όπ.π., 109 κ.ε. αρ.κατ. ΒΜ 1- ΒΜ 2, πίν.21

⁹³⁴ R.R.Smith, Aphrodisias II, Roman Portrait Statuary from Aphrodisias (2006), 137 κ.ε. αρ.25, πίν.19-20.

⁹³⁵ Εδώ, σημ. 702, 703.

Τα έργα που προέκυψαν ανήκουν στις κατηγορίες των μεταπλάσεων, των εκλεκτικών έργων και των νέων δημιουργιών. Από την κατηγορία αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία παρουσιάζουν κυρίως όσα έργα χρησιμοποιούν στοιχεία από τους τύπους που εξετάσθηκαν παραπάνω. Παρατηρούμε ότι ανάμεσα στους παραδιδόμενους σε αντίγραφα κλασικούς αγαλματικούς τύπους του Ερμή εμφανίζεται μια σειρά από κλασικιστικούς εκλεκτικούς τύπους, οι οποίοι είτε βρίσκονται στη σφαίρα επιρροής ενός τύπου, είτε συνδυάζουν στοιχεία από δύο ή περισσότερους τύπους. Για το λόγο αυτό ορισμένα από τα έργα της κατηγορίας αυτής παρουσιάσθηκαν ήδη στα επιμέρους κεφάλαια των αγαλματικών τύπων. Συχνά παρουσιάζεται το φαινόμενο του εκλεκτικισμού και σε αγαλμάτια και σε χάλκινα ειδώλια του Ερμή. Σε ορισμένες νέες δημιουργίες το αποτέλεσμα έχει ένα χαρακτήρα περισσότερο ενιαίο, ενώ σε άλλες είναι προφανής ο αδέξιος συνδυασμός στοιχείων έργων που προϋπήρχαν. Ορισμένες πάντως από τις νέες δημιουργίες θα πρέπει να γνώρισαν αρκετή επιτυχία, αν κρίνουμε από τις σωζόμενες επαναλήψεις τους.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε ορισμένες ενδεικτικές περιπτώσεις, αφού η παρουσίαση του θέματος αυτού θα μπορούσε, λόγω του όγκου του υλικού, να αποτελέσει αντικείμενο μίας άλλης ερευνητικής εργασίας.

Εκλεκτικό έργο που σχετίζεται με τον τύπο Ludovisi και παρουσιάσθηκε ήδη στο σχετικό κεφάλαιο, είναι το **άγαλμα του Ερμή**, που βρέθηκε στην **Baiae**⁹³⁶ (**πίν. 16α, β**). Φέρει κηρύκειο, ιμάτιο και φτερά στην κεφαλή, η οποία αποτελεί παραλλαγή του τύπου Ludovisi. Στο άγαλμα αυτό, το οποίο χρονολογείται πιθανότατα στην εποχή των Αντωνίνων και πιο συγκεκριμένα στο τρίτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα π.Χ., συνδυάζονται το μοτίβο στήριξης του Δορυφόρου με ιμάτιο που αποτελεί απλοποίηση εκείνου του τύπου του Ερμή Richelieu. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα εκλεκτικισμού, έργο πιθανότατα τοπικού εργαστηρίου. Καθώς είναι γνωστός ο τρόπος εργασίας με τη βοήθεια στοκ εκμαγείων, ορισμένα από τα οποία βρέθηκαν στις ανασκαφές, μπορούμε να φαντασθούμε τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονταν αυτά για τη δημιουργία τέτοιων έργων. Έργων που θα ικανοποιούσαν την ανάγκη για πρωτοτυπία και την αισθητική των πελατών, που παραθέρριζαν στην πλούσια λουτρόπολη.

---

⁹³⁶ DAI 59.371.

Πολύ πιο κοντά στον τύπο Κυρήνης-Περίνθου βρίσκεται ο κορμός **χλαμυδοφόρου του Εθνικού Μουσείου αρ. 4476 (πίν. 37ε, 39γ, 40γ, 41γ)**, που παρουσιάσθηκε αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο. Πρόκειται για ακριβές αντίγραφο του τύπου, στο οποίο έχει προστεθεί μόνον η πορπωμένη στο δεξιό ώμο χλαμύδα⁹³⁷. Το έργο αυτό, του οποίου πιθανόν η κεφαλή έφερε εικονιστικά χαρακτηριστικά, ανήκει στην κατηγορία των παραλλαγών, διακρίνεται για την εξαιρετική του ποιότητα και είχε πιθανώς επιτύμβιο χαρακτήρα.

Στη σφαίρα επιρροής του τύπου του Διομήδη του Κρησίλα ανήκει το επόμενο εκλεκτικό έργο. Είναι το ύψους 2,08 μ. **άγαλμα του Ερμή της Μεσσήνης (πίν. 181α)**, που βρέθηκε στη δυτική στοά του Γυμνασίου, μπροστά στο βάθρο του. Ο ανασκαφέας της Αρχαίας Μεσσήνης Π.Θέμελης το χρονολογεί στον 1^ο αι. μ.Χ. και το θεωρεί με βάση τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα επιτύμβιο⁹³⁸. Στο έργο αυτό συνδυάζονται ο τρόπος στήριξης του τύπου του Διομήδη του Κρησίλα με ιμάτιο που παραλλάσσει το δημοφιλές μοτίβο του ιματίου του Ερμή Richelieu⁹³⁹. Ολόκληρο το άγαλμα, χαρακτηρίζεται από τις βαριές του αναλογίες. Ιδιαίτερα η κεφαλή φαίνεται μεγάλη σε σχέση με τον κορμό και η απόδοση των χαρακτηριστικών της, όπως της μύτης και του στόματος, φανερώνει αδεξιότητα.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το **κολοσικό άγαλμα του Ερμή στο Μουσείο του Βατικανού από την έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι**⁹⁴⁰ (πίν. 181β, γ). Πρόκειται για ακέφαλο άγαλμα, στο οποίο έχει προστεθεί κεφαλή, η οποία αποτελεί αντίγραφο του τύπου Άδρου-Farnese. Στο άγαλμα του Βατικανού συνδυάζονται το μοτίβο στήριξης του Δορυφόρου του Πολυκλείτου με τη θέση των χεριών του Ερμή

---

⁹³⁷ Με την προσθήκη του συγκεκριμένου τύπου ιματίου, το άγαλμα του Εθνικού Μουσείου παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες, ως προς το μοτίβο στήριξης, τη θέση των χεριών και τη χλαμύδα, με την κλασικιστική παραλλαγή του τύπου του Φωκίωνα στο Museo Nazionale Romano (αρ. 8583. Museo Nazionale Romano, 142 αρ. 61 εικ.).

⁹³⁸ Π.Γ.Θέμελη, ΠΑΕ 151, 1996, 157κ.ε., πίν. 66α, 68α. Π.Γ.Θέμελη, ΠΑΕ 151, 1998, 122, πίν. 67-70. Π.Γ.Θέμελη, Αρχαία Μεσσήνη (1999), 125 εικ.122. Π.Γ.Θέμελη, Ήρωες της Αρχαίας Μεσσήνης (2003), 52κ.ε., εικ. 55-58. Ο χαρακτήρας του αγάλματος αυτού είναι επιτύμβιος, όπως αποδεικνύεται από επιγραφή με την οποία σχετίζεται. Μαζί με το άγαλμα του Ερμή βρέθηκε άγαλμα του τύπου της Μικρής Ηρακλειώτισσας.

⁹³⁹ Ο Π.Θέμελης (ΠΑΕ 151, 1998, 122) το θεωρεί «αξιόλογη παραλλαγή των αντιγράφων του τύπου Άδρου-Farnese», οι ομοιότητες όμως με πολυκλείτειους τύπους, όπως ο Ερμής του Πολυκλείτου, είναι πολύ περισσότερες.

⁹⁴⁰ Μουσείο Βατικανού, Braccio Nuovo αρ.2211. LIMC V λ.Hermes, 366 αρ.938, εικ.αρ.938.

τύπου Άδρου-Farnese. Επιπλέον έχει προστεθεί χλαμύδα πορπωμένη επάνω στο δεξιό ώμο, η οποία καλύπτει την μπροστινή και την πίσω όψη του κορμού μέχρι και το γόνατο, αφήνει όμως ακάλυπτες τις πλάγιες όψεις, καθώς η παρυφή της αναδιπλώνεται επάνω στον αριστερό ώμο. Η διευθέτηση της χλαμύδας αυτής μοιάζει λιγότερο με της χλαμύδας του Ερμή τύπου Βατικανού και περισσότερο με εκείνη της κλασικιστικής παραλλαγής του τύπου του Φωκίωνα στο Museo Nazionale Romano⁹⁴¹ και του ακέφαλου αγάλματος χλαμυδοφόρου του Εθνικού Μουσείου αρ. 4476, παρόλο που εκεί το ένδυμα έχει μετατοπισθεί πιο αριστερά, με αποτέλεσμα να αποκαλύπτεται περισσότερο ο κορμός. Το κολοσικό άγαλμα του Ερμή στο Μουσείο του Βατικανού, συνδυάζει και στοιχεία άλλων προγενέστερων έργων και είναι νέα δημιουργία της εποχής του Αδριανού. Είναι φανερό άλλωστε η προτίμηση του αυτοκράτορα στα αγάλματα του Ερμή, καθώς μόνο στην έπαυλή του στο Τίβολι βρέθηκαν επτά αγάλματα του θεού⁹⁴².

Ένα ακόμη **ακέφαλο άγαλμα του Ερμή**, το οποίο αποτελούσε **τμήμα της διακόσμησης του Κανώπου της έπαυλης του Αδριανού**⁹⁴³ (πίν. 66β, γ), δημιουργήθηκε, όπως φαίνεται, με τη μέθοδο του διπλασιασμού (*duplicatio*). Η δημοφιλής αυτή στην εποχή του Αδριανού μέθοδος συνίσταται στην κατασκευή περισσότερων αντιγράφων ενός τύπου με κάποιες διαφοροποιήσεις, με σκοπό τη χρησιμοποίηση των έργων αυτών σε διακοσμητικά σύνολα⁹⁴⁴. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το άγαλμα του Ερμή αποτελεί αντίγραφο αγάλματος πολεμιστή, πιθανόν του Άρη⁹⁴⁵, το οποίο ήταν στημένο δίπλα του στη βόρεια πλευρά του Κανώπου. Οι διαφορές των δύο αγαλμάτων εντοπίζονται στη θέση του αριστερού χεριού και στα συμβολά τους.

⁹⁴¹ Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 8583. Museo Nazionale Romano, 142 αρ. 61 εικ.

⁹⁴² J.Raeder, *Die statuarische Ausstattung der Villa Hadriana bei Tivoli* (1983), 34 κ.ε. αρ.Ι 6 (Σανδαλίζων), 45 αρ.Ι 22 (Ερμής), 56κ.ε. αρ.38 (Σανδαλίζων), 113κ.ε. αρ.Ι 135 (Ερμής από την παλαίστρα), 61κ.ε. αρ.Ι 44 (Ερμής από την «Ποικίλη» και την περιοχή), 87κ.ε.αρ.Ι 84 (Ερμής από τον Κάνωπο), 12, 261κ.ε. αρ.ΙΙΙ 41 (Ερμής, Λεγόμενος Αντίνοος)

⁹⁴³ Τίβολι, Μουσείο Έπαυλης του Αδριανού αρ.2257. E.Bartman, *AJA* 92, 1988, 225, 224 εικ.11. LIMC V λ.Hermes, 366 αρ.920, εικ.αρ.920.

⁹⁴⁴ W.Trillmich, *JDI* 1973, E.Bartman, όπ.π.225.

⁹⁴⁵ E.Bartman, όπ.π., 225, 224 εικ.12. Συμφωνώ με την άποψη του W.Trillmich (όπ.π.) ότι η προσπάθεια του Berger (Berger, *RM* 65, 1958, σημ.13) να αναγάγει το πρωτότυπο του πολεμιστή σε έργο της πρώιμης κλασικής εποχής δεν είναι απόλυτα πειστική.

Στην κατηγορία των υστεροελληνιστικών εκλεκτικών έργων ανήκει η εξαιρετικής ποιότητας **προτομή από το ηρώο της Καλυδώνας (πίν. 159 α,β)**⁹⁴⁶, η οποία απεικονίζει πιθανώς τον Ερμή. Συνδυάζονται στο έργο αυτό η στροφή της κεφαλής του Ερμή Richelieu με την κόμη του τύπου Άνδρου Farnese⁹⁴⁷. Η αντιγραφή της κόμης έχει γίνει με τρόπο ελεύθερο, που θυμίζει την κεφαλή Aberdeen (πίν.167β-δ), οι βασικοί όμως σχηματισμοί των βοστρύχων είναι αναγνωρίσιμοι. Η δημιουργία αυτή, που χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ., χαρακτηρίζεται από ελευθερία και γοητεία που προδίδει έμπειρο καλλιτέχνη.

Με τη μέθοδο του διπλασιασμού δημιουργήθηκε πιθανότατα το **άγαλμα του Απόλλωνα από την Πέργη στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αντάλιας**⁹⁴⁸ (πίν. 181 δ). Το άγαλμα αυτό επαναλαμβάνει το μοτίβο στήριξης και το σχηματισμό του ιματίου του Ερμή τύπου Άδρου-Farnese, ενώ τα χέρια του αντιγράφουν κατοπτρικά εκείνα του τύπου. Τέλος η κεφαλή του, η οποία διαφέρει κατά πολύ στυλιστικά από εκείνη του τύπου, στρέφεται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Θα μπορούσαμε επομένως να υποθέσουμε ότι ο συνδυασμός αυτός κατοπτρικού αντιγράφου με κεφαλή άλλου τύπου, δημιουργήθηκε για να τοποθετηθεί κοντά σε κάποιο αντίγραφο του Ερμή τύπου Άδρου-Farnese σε κάποιο διακοσμητικό σύνολο.

Στην ίδια κατηγορία έργων του κλασικισμού της εποχής του Αδριανού μπορεί να περιληφθεί και το αποσπασματικά σωζόμενο **άγαλμα του Ερμή** με τη λύρα και το βαλάντιο, που βρέθηκε **στην έπαυλη του επιστήθιου φίλου του Αδριανού Ηρώδη του Αττικού στην Εύα/Λουκού**⁹⁴⁹ (πίν. 181ε). Ο κορμός του επαναλαμβάνει με

---

⁹⁴⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου αρ. 28-36 (ύψ. προτομής 0,49 μ., ύψ. κεφ. 0,24μ.) P.C.Bol, Die Marmorbüsten aus dem Heroon von Kalydon in Agrinion, AntPl XIX, 36, πίν.24, 25a,b. Η προτομή βρέθηκε το 1926 στο Ηρώο της Καλυδώνας από τους ανασκαφείς Ρωμαίο και Dyggve μαζί με προτομές του Ηρακλή, του Μελέαγρου, του Δία, του Απόλλωνα, της Αφροδίτης, του Έρωτα, Ήρωα και της Κρατείας.

⁹⁴⁷ Πβ. P.C.Bol, όπ.π., 36. Ο Bol θεωρεί ότι η προτομή βρίσκεται ανάμεσα στους τύπους Ερμή Άνδρου Farnese και Richelieu και ιδιαίτερα στο άγαλμα των Αντικυθήρων (7.1) (πίν.90 α,γ,δ).

⁹⁴⁸ K.Dörtlük, Antalya Museum (1988), 72 αρ.88 εικ., 202 αρ. 88.

⁹⁴⁹ G.Spyropoulos, Drei Meisterwerke der Griechischen Plastik aus der Villa des Herodes Atticus zu EVA / Loukou (2001), 159 κ.ε., πίν.10-12. Γ.Σπυρόπουλος, Η έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού στην Εύα/ Λουκού Κυνουρίας (2006), 80 κ.ε., 81 εικ.9. Η άποψη του Γ.Σπυρόπουλου ότι πρόκειται για αντίγραφο πρώιμου έργου του Λυσίππου (Γ.Σπυρόπουλος, όπ.π.82) δεν αποδεικνύεται από τη σύγκριση με άλλα έργα του, όπως ο Έρωτας. Όσο για το παιδί του Βερολίνου, το οποίο ο μελετητής προτείνει για σύγκριση, είναι έργο εκλεκτικό.

ελεύθερο τρόπο εκείνον του Πάνα, έργου της σχολής του Πολυκλείτου⁹⁵⁰. Ο Ηρώδης, ο οποίος είναι φυσικό να συμμεριζόταν την αισθητική και τις καλλιτεχνικές επιλογές του αυτοκράτορα, παρήγγειλε όπως φαίνεται ένα άγαλμα είτε του Ερμή, είτε κάποιου νέου με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά. Εάν πρόκειται για τη δεύτερη περίπτωση, η προσθήκη των συμβόλων του Ερμή ίσως να ταυτίζουν τη μορφή του εφήβου με τον Ερμή ψυχοπομπό και μας οδηγούν στη σκέψη πως αποτελεί άγαλμα αφιερωμένο στη μνήμη κάποιου νεκρού.

Στην κατηγορία των εκλεκτικών αγαλμάτων ανήκει και **άγαλμα του Απόλλωνα (πίν. 181 στ)** του 2^{ου} αι. μ.Χ., το οποίο προέρχεται από λαθρανασκαφές στη Νότια Ιταλία, είχε διοχετευθεί παράνομα στο εμπόριο τέχνης και πρόσφατα επαναπατρίστηκε από το Μουσείο Getty στην Ιταλία⁹⁵¹. Η αρχαϊστική κεφαλή του παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με την κεφαλή του τύπου Ερμή Ludovisi, της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί κλασικιστική παραλλαγή (Umstilisierung). Ο κορμός είναι αντίγραφο του κορμού του τύπου του Αθλητή του Στεφάνου. Δίπλα στο αριστερό του πόδι σώζεται τμήμα ενός γρύπα, του ιερού πτηνού του θεού. Τέλος στη σύνθεση έχει προστεθεί ένα ιμάτιο, το οποίο αποτελεί παραλλαγή του τύπου Ερμή Richelieu.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το άγαλμα του **Ερμή Capelli στη Φλωρεντία**⁹⁵² (πίν. 182α), με τη μη συνανήκουσα κεφαλή, έργο της εποχής του Τραϊανού ή του Αδριανού. Η D.Arnold το θεωρεί αντίγραφο αγαλματικού τύπου του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ ο P.Zanker τεκμηριωμένα υποστηρίζει ότι πρόκειται για παραλλαγή του Δισκοφόρου του Πολυκλείτου.

---

⁹⁵⁰ E.Bartman, όπ.π., 220, 221 εικ.7,8. Στο Βρετανικό Μουσείο (αρ.1666,1667) εκτίθενται δύο αντίγραφα του έργου (αρ.1666,1667), που προέρχονται από έπαυλη στο Lanuvium.

⁹⁵¹ "Acquisitions 1985", The J.Paul Getty Museum Journal (JMPGM) 14, 1986,181,v. 6. C.C.Vermeule, "The God Apollo" A Ceremonial Table with Griffins and a Votive Basis, JMPGM 15, 1987, 27-34. J.Frel, Studia Varia (1994), 68. Επαναπατρισθέντα αριστουργήματα, Nostoi, Νέο Μουσείο Ακροπόλεως 24-9 έως 31-12-2008 (2008), 188 αρ.73 (όπου προηγούμενη βιβλιογραφία), 189 εικ.

⁹⁵² Φλωρεντία, Συλλογή Capelli (πρώην Ρώμη, Συλλογή Campana). E.Berger, RM 65, 1958, 14 σημ.30. Arnold, Polykletnachsfolge, 136 κ.ε., 267, πίν.15c. Zanker, Klassizistische Statuen, 7 αρ.7.2. Παραλλαγή του τύπου αυτού είναι και το υπερφυσικών διαστάσεων άγαλμα της Κυρήνης (πίν. 182 β).

Το άγαλμα του **Ερμή Odescalchi στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg**⁹⁵³ (πίν. 182γ) είναι εκλεκτικό έργο του 2^{ου} αι. μ.Χ., στο οποίο συνδυάζονται κορμός που αντιγράφει τον αγαλματικό τύπο του Απόλλωνα του Ομφαλού και κεφαλή του 2^{ου} αι. π.Χ.

Εκλεκτικό έργο είναι και το **άγαλμα του Ερμή Ingenui στο Μουσείο του Βατικανού**⁹⁵⁴ (πίν. 182δ), που χρονολογείται στην εποχή των Αντωνίνων. Στο έργο αυτό συνδυάζονται στοιχεία διαφορετικών εποχών. Το μοτίβο στήριξης και η θέση των χεριών αποτελούν επανάληψη του Δισκοφόρου του Πολυκλείτου⁹⁵⁵, η κόμη παρουσιάζει ομοιότητες με έργα του αυστηρού ρυθμού, όπως εκείνη του Αρμόδιου από το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων⁹⁵⁶, και το paludamentum αντιγράφει το σχηματισμό του ενδύματος του Ερμή Boboli. Επιπλέον, για να δηλωθεί η ταυτότητα του θεού πέρα από κάθε αμφιβολία, έχουν προστεθεί σύμβολά του, όπως το κηρύκειο, τα φτερά στην κεφαλή, η λύρα στον κορμό-στήριγμα και η ανάγλυφη κεφαλή κριαριού στη στρογγυλή πόρπη που συγκρατεί το paludamentum.

Στη συνέχεια θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε τύπους ιματίου που λειτούργησαν ως σύμβολα του Ερμή στις νέες ρωμαϊκές δημιουργίες και είτε ανήκουν στους τύπους που εξετάστηκαν, είτε όχι. Τόσο ο **τύπος του paludamentum του Ερμή Boboli (1)**, που αναφέρθηκε παραπάνω όσο και τα ιμάτια των τύπων **Βερολίνου-Pitti (2)**, **Barberini (3)** και **Richelieu (4)** έχουν προστεθεί σε μια σειρά από αγάλματα και ειδώλια κυρίως του Ερμή. Το **paludamentum του Ερμή Boboli (1)**, το οποίο αποτελεί πιθανότατα προσθήκη στο αντίγραφο Boboli, φαίνεται πως, μαζί με το κηρύκειο και συχνά και με το βαλάντιο, λειτουργούσε ως σύμβολο, ως έμβλημα, του θεού. Το paludamentum του Ερμή Boboli, ιδιαίτερα δημοφιλές στους αυτοκρατορικούς χρόνους, επέτρεπε επιπλέον στους καλλιτέχνες να αντικαταστήσουν χωρίς προβλήματα τεχνικής φύσης την κεφαλή του τύπου με μια άλλη, με εικονιστικά ή ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά, που επέλεγαν οι ίδιοι ή οι πελάτες τους. Την ίδια δυνατότητα έδινε στους γλύπτες και η λιγότερο δημοφιλής παραλλαγή

---

⁹⁵³ M.Molsen, Meddel Glypt1988, 69κ.ε. εικ.1-6.

⁹⁵⁴ Βατικανό, Μουσείο, Galleria delle Statue αρ.417 (αρ. εισ. 544). Zanker, Klassizistische Statuen, 7 αρ.5, πίν. 1,5. LIMC V λ.Hermes, 363 αρ.915, εικ.αρ.915.

⁹⁵⁵ Kreikenbom, Polyklet, 352 εικ.215, 216

⁹⁵⁶ Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.6009-6010. Από την Έππαυλη του Αδριανού στο Τίβολι. J.Boardman,όπ.π., 28 εικ.3, 29 εικ.6. S.De Caro, Il Museo Archeologico Nazionale di Napoli (2003), 311.

χλαμύδας του ιματίου του αγαλματίου του Ερμή στο Cortile Belvedere του Βατικανού (**πίν. 184β**), η οποία πορπώνεται επάνω στο δεξιό ώμο, πέφτει διαγώνια μπροστά στο στέρνο, καλύπτει τον αριστερό ώμο, περνά από τον πήχη και πέφτει κάθετα από την εξωτερική του πλευρά. Τον τύπο αυτό ιματίου που παρουσιάζεται κυρίως σε αγαλμάτια, χάλκινα ειδώλια και ανάγλυφα θα τον ονομάσουμε **Βατικανού-Βερσαλιών (5)**, διότι εμφανίζεται, μεταξύ άλλων, σε δύο αγάλματα στο Βατικανό⁹⁵⁷ και στους κήπους των Βερσαλιών⁹⁵⁸. Η καταγωγή της διευθέτησης αυτής του ενδύματος θα πρέπει να αναζητηθεί σε πρότυπα της κλασικής εποχής όπως ο Ερμής παιδοφόρος σε διασκελισμό (**175 δ, 176 α-δ, 177 α**) του β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., στον οποίο έγινε αναφορά παραπάνω.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αγαλμάτων και αγαλματίων που φέρουν ιμάτια των παραπάνω τύπων είναι τα εξής:

- **Ιμάτιο του τύπου Ερμή Boboli (1)**⁹⁵⁹: τα αντίγραφα του κλασικιστικού αγαλματικού τύπου του νέου / Ερμή της Νέας Υόρκης στη Νέα Υόρκη⁹⁶⁰ (**πίν. 183β**), στο Μουσείο Καπιτωλίου (πρώην Palazzo dei Conservatori)⁹⁶¹, στη Σεβίλλη⁹⁶² (**πίν. 183δ**), παλαιότερα στο εμπόριο τέχνης (**πίν. 183γ**), στη Γόρτυνα⁹⁶³ και στην Ιεράπετρα⁹⁶⁴ (**πίν. 183α**), τα αγάλματα του Ερμή στο Βατικανό⁹⁶⁵, στη Villa Albani⁹⁶⁶ στην Έφεσο⁹⁶⁷, στο Δίο, στην Κοζάνη⁹⁶⁸ και σε αγαλμάτιο του Ερμή, επανάληψη του Κριοφόρου της Τροιζήνας, στο Αλγέρι⁹⁶⁹.

---

⁹⁵⁷ Βατικανό, Cortile Belvedere αρ.1109.

⁹⁵⁸ C.Pinatel, Les statues antiques des Jardins des Versailles (1963), 178κ.ε.αρ.15, πίν.XVII .

⁹⁵⁹ Όμοιο τύπο ιματίου φέρουν και αγάλματα του Μελέαγρου, όπως εκείνο στην Όστια (Όστια, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.99. Από τις θέρμες της Όστιας) αλλά και οι μορφές του Ερμή και των Διοσκούρων σε αττικές σαρκοφάγους (Παπαζαφειρίου, εικ.33).

⁹⁶⁰ G.M.Richter, Ancient Italy, εικ.147.

⁹⁶¹ G.M.Richter, όπ.π., εικ.147. Zanker, Klassizistische Statuen, 108 σημ.95. E.Pochmarski, Ein Torso aus Graz und der Jünglingstypus New York, στο Classica et Provincialia, Festschrift E.Diez (1978), 159κ.ε., 159 σημ.2 (όπου βιβλιογραφία για τον τύπο), πίν.58.

⁹⁶² H.G.Niemeier, Klassizistischer Torso aus Italika, MM., 22, 1981, 290κ.ε., πίν.45.

⁹⁶³ F.Chedini, Sculture dal Ninfeo e dal Pretorio di Gortina, Annuario 47, 1985, 64κ.ε. 66 εικ.1.

⁹⁶⁴ Ιεράπετρα, Αρχαιολογική Συλλογή αρ.754. Ν.Παπαδάκη, Τα γλυπτά της Ιεράπυτνας (1998), 40 αρ.754, 41 εικ.

⁹⁶⁵ Βατικανό, Galleria Chiaramonti αρ.1373.

⁹⁶⁶ Ρώμη, Villa Albani, αρ.922. Forschungen zur Villa Albani I, Bildwerke, 106, αρ.26 (A.Linfert) πίν.47.

- **Ιμάτιο του τύπου Ερμή Βερολίνου-Pitti (2)** και παραλλαγές της προστίθενται σε πολυάριθμα χάλκινα ειδώλια με πολυκλείτειους κορμούς⁹⁷⁰ και σε μεταπλάσεις, όπως το αγαλμάτιο του Ερμή του Virunum⁹⁷¹, του οποίου η μορφή αποτελεί επανάληψη του Ερμή της Τροιζήνας.
- **Ιμάτιο του τύπου Barberini (3)**: σε άγαλμα νέου του τέλους του 2^{ου} αι. π.Χ. στη Δήλο⁹⁷² (**πίν. 184α**), σε δύο ανδριάντες αυτοκράτορων της δυναστείας των Φλαβίων, του Βεσπασσιανού και του Τίτου στη Βαία, αλλά και ένας του Δομιτιανού στο Μόναχο, που μεταρρυθμίσθηκε από ανδριάντα του Νέρωνα⁹⁷³.
- **Ιμάτιο του τύπου Richelieu (4)**: σε έργα, συνήθως εκλεκτικά, που μεταφέρουν κατοπτρικά τον κορμό του τύπου Richelieu ή κάποιου συγγενικού προς αυτόν, όπως ο Ερμής Άνδρου-Farnese, και του προσθέτουν στον αριστερό ώμο ιμάτιο, το οποίο αντιγράφει με περισσότερη ή λιγότερη ακρίβεια το μοτίβο του ιματίου του Ερμή Richelieu. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κορμός στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese με ιμάτιο τύπου Ερμή Richelieu και υπολείμματα κηρυκείου στον αριστερό βραχίονα⁹⁷⁴ (**πίν.131ε,στ**), το ακέφαλο άγαλμα Ερμή στους Δελφούς⁹⁷⁵, ο ανδριάντας του Λικινίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σίδης⁹⁷⁶, το αγαλμάτιο του Ερμή στο Εθνικό Μουσείο του Arezzo⁹⁷⁷, οι ανδριάντες του Γάιου και του Λούκιου Καίσαρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της

⁹⁶⁷ H.Manderscheid, Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen, Monumenta Artis Romanae XV, πίν.25 αρ.149. Από τις θέρμες του λιμανιού της Εφέσου.

⁹⁶⁸ Κοζάνη, Αρχαιολογικό Μουσείο.

⁹⁶⁹ Αλγέρι, Εθνικό Μουσείο MN αρ.579. C.Landwehr, Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae II, Idealplastik, Männliche Figuren (2000), 61κ.ε. αρ.105, πίν.37 a-d.

⁹⁷⁰ A.Leibundgut στο Polyklet, 397κ.ε., 398 εικ. (τυπολογία ειδωλίων).

⁹⁷¹ CSIR, Österreich,τ.II, G.Piccottini, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Virunum, αρ. 5, πίν. 7.

⁹⁷² Δήλος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ.154. Φ.Ζαφειροπούλου, Δήλος (1998), 157. Το άγαλμα αυτό δημιουργήθηκε πιθανότατα ως κατοπτρική παραλλαγή του τύπου Barberini.

⁹⁷³ Παπαζαφειρίου, 109 κ.ε. αρ.κατ. BM 1 –BM 2, πίν.21.

⁹⁷⁴ Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 13750.

⁹⁷⁵ Picard-De la Coste Messeliere, Fouilles de Delphes IV, πίν.62. E.M.Gardiner, K.K. Smith, AJA. 1909, 455 εικ.8. W.Geominy στον τόμο Regional Schools in Hellenistic Sculpture, edited by O.Palagia, W.Coulson (1998), 63κ.ε., εικ.5,9.

⁹⁷⁶ Inan- Rosenbaum I, αρ.63, πίν. 4.

⁹⁷⁷ P.Bocci Pacini, S. Nocentini Sbolci, Museo Nazionale di Arezzo, αρ. 18648, πίν.21a-d

Κορίνθου⁹⁷⁸ (πίν. 132 α,β), του Λούκιου Καίσαρα στη Θάσο, το αγαλμάτιο του Ερμή στο Ermitage⁹⁷⁹ και ο εικονιστικός ανδριάντας με μη συνανήκουσα κεφαλή του Τραϊανού στο Palazzo Colonna⁹⁸⁰ Απλοποιημένο το μοτίβο του ιματίου του Ερμή Richelieu επαναλαμβάνεται ακόμη και στα μικροσκοπικά χάλκινα ειδώλια του Ερμή, που συνόδευαν τις ταφές στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

- **Ιμάτιο του τύπου Βατικανού-Βερσαλιών (5)**: εκτός από τα αγάλματα του Ερμή στο Βατικανό (πίν. 184β) και στις Βερσαλίες (πίν. 184γ), που αναφέρθηκαν παραπάνω, σε άγαλμα στο Μουσείο της Βέροιας⁹⁸¹, σε επίχρυσο ειδώλιο του Ερμή στο Βρετανικό Μουσείο⁹⁸², και σε χάλκινα ειδώλια, όπως του Ερμή-Θωτ στο Μουσείο της Νάπολης⁹⁸³, του καθιστού Ερμή επίσης στο Μουσείο της Νάπολης⁹⁸⁴ και του παιδοφόρου Ερμή στο Λούβρο⁹⁸⁵.

Όλοι οι παραπάνω τύποι ιματίου έχουν προστεθεί σε χάλκινα ειδώλια με πολυκλείτειους κορμούς, περισσότερο του Δισκοφόρου και λιγότερο του Δορυφόρου. Η τυπολογία τους έχει παρουσιαστεί αναλυτικά από την A.Leibundgut⁹⁸⁶

Εκτός όμως από τα έργα που συνδυάζουν ή παρουσιάζουν μεμονωμένα στοιχεία γνωστών αγαλματικών τύπων, στους αυτοκρατορικούς χρόνους εμφανίζονται και οι **νέες κλασικιστικές δημιουργίες**, όπως ο κλασικιστικός αγαλματικός τύπος του νέου / Ερμή της Νέας Υόρκης, που αναφέρθηκε παραπάνω. Σε τέτοιου είδους έργα ανήκουν πιθανότατα κεφαλές του Ερμή, οι οποίες με βάση τα χαρακτηριστικά και τη

---

⁹⁷⁸ Maderna, 236 κ.ε. αρ. H17, H18, πίν.30. 1,2

⁹⁷⁹ O.Waldhauer, Die antiken Skulpturen der Ermitage 2. (1931), 10 αρ. 97, πίν. X αρ.97

⁹⁸⁰ EA 1138. Maderna, 243 αρ. H 25, πίν. 31 εικ. 3

⁹⁸¹ Βέροια, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.Λ 641 (αρ.ευρ. Βέροιας 1977/1 σ.69). ΑΔ Χρονικά 1977, 227. Το άγαλμα αυτό είχε κατά πάσα πιθανότητα ταφικό χαρακτήρα. Ευχαριστώ θερμά την Προϊσταμένη του Τμήματος Συλλογής Λιθίνων και Μικροτεχνίας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης δρ.Αικ.Τζαναβάρη για τις πληροφορίες και τη φωτογραφία του αδημοσίετου αυτού αγάλματος, που μου παραχώρησε για τη μελέτη του τύπου.

⁹⁸² Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο GR 1824.4-60.16. Musée du Luxembourg-Paris, 8 Fevrier-23Avril 1989, Tresors d' Orfevriere Gallo-Romains (1989), 190 αρ.136 εικ.

⁹⁸³ Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.11554. Από την Πομπηία. LIMC VII, λ.Mercurius 508, αρ.43, 276 εικ.43.

⁹⁸⁴ LIMC VII, λ.Mercurius 508, αρ.48, 277 αρ.48.

⁹⁸⁵ LIMC VII, λ.Mercurius 508, αρ.43, 276 αρ.43.

⁹⁸⁶ A.Leibundgut στο Kreikenbom, Polyklet, 398.

διευθέτηση των βοστρύχων της κόμης δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν με κανένα από τους γνωστούς τύπους. Από αυτές ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής: την κεφαλή με φτερά στην Galleria Geografica του Βατικανού⁹⁸⁷ (πίν. 184ε), την κεφαλή με φτερωτό πέτασο στο Αμβούργο⁹⁸⁸ (πίν. 184δ) και την κεφαλή στην Άγκυρα⁹⁸⁹ (πίν. 184στ), οι οποίες παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες μεταξύ τους. Τέλος θα αναφερθούμε στην κεφαλή με φτερά στο Μουσείο της Γενεύης⁹⁹⁰ και στην αδημοσίευτη κεφαλή του Ερμή από το Δυρράχιο με βάση για φτερό στη δεξιά της πλευρά⁹⁹¹ (πίν. 185α-γ).

VII. Προσθήκη συμβόλων του Ερμή σε γνωστούς αγαλματικούς τύπους

Ένα άλλο ενδιαφέρον φαινόμενο αποτελεί η προσθήκη συμβόλων του Ερμή σε άλλους γνωστούς αγαλματικούς τύπους είτε κατόπιν παραγγελίας, είτε μετά την ολοκλήρωση του εικονογραφικού προγράμματος κάποιου κτηρίου. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν και ορισμένα έργα εξαιρετικής ποιότητας. Παρακάτω θα αναφερθούν τα σημαντικότερα από αυτά:

- Κεφαλή τύπου Απόλλωνα του Ομφαλού με προσθήκη πετάσου με φτερά στο Museo Nazionale Romano⁹⁹², έργο του α΄ τετάρτου του 2^{ου} αι. μ.Χ. (πίν. 186α)
- Κεφαλή τύπου Δισκοφόρου του Πολυκλείτου με φτερά στο Βερολίνο, έργο των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁹⁹³ (πίν. 186β-δ). Η εξαιρετικής ποιότητας κεφαλή του Δισκοφόρου μετατράπηκε χάρη στην προσθήκη των φτερών σε Ερμή. Αν όμως επιβεβαιωνόταν η άποψη ότι ο Δισκοφόρος ήταν Ερμής, τότε θα παρατηρούσαμε ότι ο καλλιτέχνης δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να τονίσει την

⁹⁸⁷ Βατικανό, Μουσείο Galleria Geografica.DAI Inst.Neg.3364.

⁹⁸⁸ Αμβούργο, Klügmann. BrBr αρ. 2688.

⁹⁸⁹ Άγκυρα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.4(;)

⁹⁹⁰ Γενεύη, Μουσείο αρ. MF 1328. BrBr 1870-1871. J.Chamay-J.L.Maier, Art, Sculptures en Pierre du Musée de Geneve (1990), 27κ.ε. αρ.28, πίν.34,1-3.

⁹⁹¹ Για τις φωτογραφίες της κεφαλής και τις σχετικές πληροφορίες ευχαριστώ τον κ.Ν.Čeka.

⁹⁹² Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ.39166. Paribeni, Museo Nazionale Romano, Sculture Greche del V. secolo (1953), 21 αρ.17.H.v.Steuben-P.Zanker, AA 1966, 75, εκ.15. Helbig 3 αρ.1375.

⁹⁹³ Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. K 146. C.Blümel, Römische Kopien griechischer Statuen V.Jahrhunderts v.Chr. Katalog Staatlicher Museen zu Berlin, τ.IV(1931),17. E.Rohde, Griechische und römische Kunst in den Staatlichen Museen zu Berlin, πίν.76.

ταυτότητα του εικονιζόμενου, και δημιούργησε μια παραλλαγή και όχι ένα έργο με διαφορετική ταυτότητα (Umdeutung)⁹⁹⁴. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για το επόμενο έργο.

- *Αντίγραφο του Δισκοφόρου του Πολυκλείτου της εποχής του Καλιγούλα στη Βασιλεία*⁹⁹⁵. Το έργο, το οποίο χρονολογείται από τον P. Zanker στην εποχή του Τιβερίου ή την πρώιμη εποχή του Κλαυδίου παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία το διαφοροποιούν από τα πιστά αντίγραφα του τύπου, όπως το μεγαλύτερο σε σχέση με τον κορμό μέγεθος της κεφαλής την προσθήκη πλεξίδα στο πίσω και κάτω τμήμα της κόμης και η απουσία ηβικού τριχώματος. Η επίπεδες επιφάνειες στα πλάγια του κρανίου δημιουργήθηκαν πιθανόν κατά τον D.Kreikenbom για την υποδοχή φτερών. Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων μας οδηγεί στη σκέψη ότι το άγαλμα δημιουργήθηκε πιθανόν ως επιτύμβιο ιδεαλιστικό άγαλμα κάποιου εφήβου, ο οποίος ταυτίσθηκε με τον Ερμή Ψυχοπομπό.
- *Κεφαλή τύπου Ηρακλή του Πολυκλείτου με φτερά στο Μουσείο της Εφέσου στη Βιέννη*⁹⁹⁶, η οποία χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ.⁹⁹⁷ **(πίν. 187α, β)**
- *Μετάπλαση του Απόλλωνα τύπου Centocelle στη Σίδη*⁹⁹⁸ με paludamentum τύπου Boboli, κηρύκειο, βαλάντιο και ερμαϊκή στήλη – στήριγμα **(πίν. 187γ, δ, 188α)**.
- *Αντίγραφο κλασικιστικού τύπου αθλητή του Στεφάνου με προσθήκη κριαριού επάνω στον κορμό –στήριγμα, που χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ.*⁹⁹⁹ **(πίν. 188β)**.

---

⁹⁹⁴ Kreikenbom, Polyklet, 352.

⁹⁹⁵ Βασιλεία, Antikenmuseum αρ. BS 221. Zanker, Klassizistische Statuen, 5κ.ε., πίν.1.2, 2.1,2.2, 2.4, 2.5, 3.2, 3.4, 4.4. Kreikenbom, όπ.π., 351κ.ε. εικ.215. Kreikenbom, Bildwerke nach Polyklet, πίν.28,29 αρ.1.14.

⁹⁹⁶ Βιέννη, Μουσείο Εφέσου αρ.Ι 828. Από το Γυμνάσιο της λιμανιού της Εφέσου. Σώζεται μόνο το ένα από τα φτερά, ενώ το άλλο είναι συμπληρωμένο. Manderscheid, 86, αρ.157, πίν.25, αρ.κατ.157. Lauter, Chronologie,107, σημ.841. M.Aurenhammer, Die Skulpturen von Ephesos, Idealplastik I (1990), 30 κ.ε. αρ.7, πίν.6 a,b, 7a,b.

⁹⁹⁷ Πιο συγκεκριμένα ο H.Manderscheid (όπ.π.) τη χρονολογεί στις αρχές του 2^{ου} αι.μ.Χ., ενώ ο H.Lauter (όπ.π.) στο τέλος του.

⁹⁹⁸ Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.266. Από τη διακόσμηση της κρήνης της Σίδης. J.Inan, Roman Copies of some famous Greek Statues from Side, AntPl XII (1973), 71κ.ε., εικ.2,3, πίν.16-18. 65κ.ε. αρ.19. Inan, Side, πίν.XXIX 1-2, XX I-2, XXXI 1-2.

Παρατηρούμε ότι οι μεταπλάσεις αυτές, οι οποίες ανήκουν στην κατηγορία των έργων στα οποία αλλάζει η ταυτότητα του εικονιζόμενου (Umdeutungen), χρονολογούνται στη συντριπτική τους πλειοψηφία στο 2^ο αι. μ.Χ. Δεν είναι δυστυχώς δυνατό να καταλήξουμε σε συμπεράσματα σχετικά με τα αίτια της αλλαγής της ταυτότητας της εικονιζόμενης μορφής με την προθήκη των συμβόλων του Ερμή λόγω της έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων.

VIII. Μεταρρύθμιση αντιγράφων αγαλατικών τύπων του Ερμή

Οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ακολουθήθηκε η αντίθετη διαδικασία, δηλαδή η αφαίρεση συμβόλων από αντίγραφα γνωστών αγαλατικών τύπων του Ερμή είναι πολύ πιο σπάνιες. Οι πιο χαρακτηριστικές από αυτές είναι οι κεφαλές του τύπου Ερμή Ludovisi στη Σίδη (**πίν. 6α-δ**) και στην Galleria degli Uffizi (**πίν. 9α-δ, 10α-δ**), των οποίων έγινε αναλυτική παρουσίαση στο σχετικό κεφάλαιο. Και στις δύο αυτές κεφαλές αφαιρέθηκε εκ των υστέρων ο εμβληματικός για τον τύπο πέτασος και στο αντίστοιχο τμήμα του κρανίου προστέθηκαν βόστρυχοι. Στην κεφαλή μάλιστα της Σίδης χρησιμοποιήθηκε στο σημείο αυτό πρόσθετο κομμάτι μαρμάρου.

Μεταρρύθμιση διαπιστώσαμε ότι έγινε στον εικονιστικό ανδριάντα του τύπου Ερμή Richelieu στο Μουσείο Ηρακλείου, εδώ όμως η επέμβαση, τα ίχνη της οποίας είναι ορατά, περιορίστηκε στην απομάκρυνση στεφανιού ή ταινίας από την κεφαλή. Δεν αφαιρέθηκαν επομένως σύμβολα, τα οποία χαρακτήριζαν τη μορφή ως Ερμή.

Τα αίτια της μεταρρύθμισης στις δύο πρώτες περιπτώσεις δεν είναι εύκολο να τα υποθέσουμε, καθώς τα ανασκαφικά δεδομένα είτε απουσιάζουν, είτε δε διαφωτίζουν το πρόβλημα. Μόνο στην περίπτωση της κεφαλής της κεφαλής της Σίδης δικαιολογημένα υπέθεσε η J.Inan ότι περιλήφθηκε σε δεύτερη χρήση στο διακοσμητικό πρόγραμμα μνημείου, στο οποίο συνυπήρχε με άλλο άγαλμα με σύμβολα Ερμή και συγκεκριμένα με τη μετάπλαση του Απόλλωνα τύπου Centocelle, που αναφέρθηκε παραπάνω. Προτιμήθηκε προφανώς η συγκεκριμένη λύση, γιατί ήταν ευκολότερο και πιο ανώδυνο αισθητικά το να αφαιρεθεί ο πέτασος και πιθανότατα και το κηρύκειο από το αντίγραφο του τύπου Ludovisi από ό,τι το

---

⁹⁹⁹ Ρώμη, Museo Nuovo Capitolino (πρώην Palazzo dei Conservatori) αρ. 1875. Helbig II 4, αρ.1693 (H.v.Steuben). Zanker, *Klassizistische Statuen*, 49 αρ.4, πίν.42,4. Το κριάρι απεικονίζεται σφαγμένο και ακέφαλο, οπότε η μορφή μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως Ερμής είτε ως Φρίξος.

κηρύκειο, το βαλάντιο και κυρίως η ερμαϊκή στήλη-στήριγμα από τη μετάπλαση του Απόλλωνα τύπου Centocelle.

Αντίθετα στην περίπτωση της κεφαλής της Galleria degli Uffizi η ανυπαρξία στοιχείων μας επιτρέπει μόνον εικασίες. Πιθανόν πάντως και εδώ η αφαίρεση του πετάσου σχετίζεται με την αλλαγή ταυτότητας του εικονιζόμενου. Κάτι ανάλογο ισχύει πιθανότατα και με τον εικονιστικό ανδριάντα τύπου Ερμή Richelieu από τη Χερσόνησο στο Μουσείο Ηρακλείου, όπου η αφαίρεση του στεφανιού ή της ταινίας από την κόμη έγινε για να τιμηθεί κάποιο άλλο πρόσωπο¹⁰⁰⁰.

ΙΧ. Η παρουσία της μορφής του Ερμή στη γλυπτική των ρωμαϊκών χρόνων

Με την παρουσίαση και των ιδιαίτερων αυτών περιπτώσεων μεταρρύθμισης αγαλμάτων του Ερμή ολοκληρώνεται η παρουσίαση της απεικόνισης της μορφής του θεού στην ολόγλυφη πλαστική τόσο της κλασικής εποχής όσο και των ρωμαϊκών χρόνων. Τα έργα που παρουσιάστηκαν συγκροτούν ένα ευρύτατο σύνολο, το οποίο για λόγους μεθοδολογικούς και για τη διευκόλυνση της έρευνας χωρίστηκε σε ομάδες. Δε θα πρέπει ωστόσο να λησμονούμε ότι είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία έργα των ρωμαϊκών χρόνων, αφού και τα αντίγραφα και οι νέες δημιουργίες κατασκευάζονταν κατά πάσα πιθανότητα στα ίδια εργαστήρια, είτε στην Ελλάδα, είτε στην Ιταλία.

Όπως προκύπτει από την πληθώρα των αγαλμάτων που απεικόνιζαν τον Ερμή, η μορφή του θεού ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Ενδεικτικό της δημοφιλίας του είναι ότι από τις σωζόμενες απεικονίσεις όλων των θεών της εποχής αυτής οι περισσότερες είναι του Ερμή και της Αφροδίτης. Την αυξημένη ζήτηση αγαλμάτων του Ερμή κάλυψαν, όπως είδαμε, όχι μόνο τα πιστά αντίγραφα αγαλματικών τύπων της κλασικής εποχής, αλλά και οι παραλλαγές και οι μεταπλάσεις τους, τα εκλεκτικά έργα και οι νέες δημιουργίες. Τα αγάλματα του Ερμή δημιουργήθηκαν για πελάτες περισσότερο ή λιγότερο εύπορους, ακόμη και για τους αυτοκράτορες και για μέλη της οικογένειάς τους, και προορίζονταν για τη

---

¹⁰⁰⁰ Υπάρχει άλλωστε και παράλληλο παρόμοιας πρακτικής στην ευρύτερη περιοχή και συγκεκριμένα στη Γόρτυνα, όπου αντίγραφο της κεφαλής του αθλητή τύπου Riccardi, που παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο του Ερμή Κυρήνης-Περίνθου (πίν. 56β, 59β, 60δ, 61δ) μεταρρυθμίστηκε σε μεταγενέστερη εποχή σε εικονιστική κεφαλή με τη λάξευση γενειάδας.

διακόσμηση γυμνασίων και θερμών, ιερών και θεάτρων, ακόμη και για ταφικά μνημεία. Ο θεός συνδεόταν με πολλές ιδιότητες, όπως του ψυχοπομπού, του θεού της νεότητας αλλά και της οικονομικής προόδου, στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ενδεικτικά άλλωστε της δημοφιλίας του Ερμή και των ιδιοτήτων του είναι τα στοιχεία που διασώζονται σε γραπτές πηγές των ρωμαϊκών χρόνων.

Οι περισσότεροι από τους αγαλαματικούς τύπους του Ερμή που παρουσιάσθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, και ως εικονιστικοί ανδριάντες κοινών θνητών αλλά και μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Οι ανδριάντες αυτοί ήταν είτε τιμητικοί είτε επιτύμβιοι. Από τα επιτύμβια αγάλματα άλλα είχαν εικονιστικά και άλλα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των επιτυμβίων ιδεαλιστικών αγαλμάτων δε γνωρίζουμε αν θεωρούνταν απεικονίσεις του Ερμή ψυχοπομπού, που προστάτευε τον τάφο, ή του αφηρωισμένου νεκρού, ο οποίος χάρη στα σύμβολά του ταυτίζεται με τον Ερμή¹⁰⁰¹. Το πρόβλημα αυτό δεν είναι τόσο θεωρητικό όσο θα υπέθετε κανείς, όπως φαίνεται από το κείμενο που ακολουθεί και με το οποίο ολοκληρώνεται η παρουσίαση του θέματος. Ο μυθογράφος Βαβρίας, που έζησε στη Μικρά Ασία το 2^ο αι. μ.Χ., αφήνει σε έναν από τους μύθους του να διαφανεί ο προβληματισμός του σχετικά με το θέμα αυτό και δίνει τη δική του απάντηση.

Βαβρίας, Μύθοι 30:

«Γλύφας ἐπώλει λύγδινον τὶς Ἑρμείαν. Τὸν δ' ἠγόραζον ἄνδρες, ὃς μὲν εἰς στήλην (υἷος γὰρ αὐτῶ προσφάτως ἔτεθνήκει). Ὁ δὲ χειροτέχνημα ὡς θεὸν καθιδρύσων. Ἦν δ' ὀψέ, χῶ λιθουργὸς οὐκ ἐπεπράκει, συνθέμενος αὐτοῖς εἰς τὸν ὄρθρον αὐ̄ δεῖξαι ἐλθοῦσιν. Ὁ δὲ λιθουργὸς εἶδεν ὑπνώσας αὐτὸν τὸν Ἑρμῆν ἐν πύλαις ὄνειρείαις «σὺ δὴ» λέγοντα, «τὰμὰ νῦν ταλαντεύη. Ἐν γάρ, νεκρὸν ἦ θεόν, σὺ ποιήσεις.»

Κάποιος γλύπτης πουλούσε ένα μαρμάρινο άγαλμα του Ερμή. Το άγαλμα αυτό ήθελαν να το αγοράσουν δύο άνδρες. Ο ένας ήθελε να το χρησιμοποιήσει ως επιτάφιο μνημείο, καθώς ο γιος του είχε πεθάνει πρόσφατα. Ο άλλος, ένας

---

¹⁰⁰¹ Σχετικά με το θέμα βλ. Collignon, *Statues funeraires*, 315. Maderna, 111κ.ε.

χειροτέχνης, ήθελε να το στήσει ως άγαλμα του ίδιου του θεού. Ήταν όμως αργά και καθώς ο γλύπτης δεν είχε πουλήσει το άγαλμα, συμφώνησε να τους το ξαναδείξει το επόμενο πρωί. Όταν κοιμήθηκε, την ώρα που «έμπαινε στις πύλες του ονείρου», είδε τον ίδιο τον Ερμή να του λέει: «Εσύ λοιπόν αποφασίζεις τώρα για την τύχη μου. Μένει να δούμε τι θα με κάνεις, νεκρό ή θεό.»

DIE STATUARISCHEN TYPEN DES HERMES IN DER PLASTIK DER KLASSISCHEN ZEIT

Die Dissertation unter dem Titel "Die statuarischen Typen des Hermes in der Plastik der klassischen Zeit" ist eine Präsentation der Abbildung des Hermes in der klassischen Plastik und ihres Überlebens in der späthellenistischen und römischen Zeit.

In der Einführung wird das Problem der Terminologie der Kopien in der griechischen Sprache, die in der ganzen Dissertation angewendet wird, diskutiert. Drei sind die Hauptteile der Dissertation.

Im ersten Teil werden zehn klassische statuarische Typen des Hermes präsentiert:

1. Hermes Ludovisi
2. Hermes des Polyklet
3. Hermes Kyrene-Perinth
4. Hermes des Vatikanmuseums
5. Hermes Berlin-Pitti
6. Hermes von Troizen
7. Hermes Richelieu
8. Hermes Barberini
9. Hermes Andros-Farnese
10. Hermes von Olympia (Hermes des Praxiteles)

Diese Typen wurden gewählt, weil sie einige gemeinsame Merkmale haben: die Figur des Hermes ist jung, bartlos, stehend, nackt oder mit einem Himation beziehungsweise Chlamys. In jedem Kapitel wird zuerst ein Katalog der Kopien,

Varianten und Wiederholungen des statuarischen Typs vorgelegt. Dann folgt die Kopienkritik, die Diskussion der Probleme jeden Typs, wie die Datierung und die Zuschreibung des Originales an einem Künstler. Zuletzt folgen Informationen über die Kopien, Varianten und Wiederholungen, ihren Charakter, Datierung und Ausbreitung. Darunter werden auch mehrere unpublizierte Werke präsentiert. Nur der Hermes von Olympia ist wahrscheinlich ein Original ohne Kopien. Im letzten Kapitel des ersten Teils werden die zahlreichen Probleme des Werkes diskutiert.

Im zweiten Teil werden die schriftlichen Quellen und Inschriften zitiert, wo Statuen oder Eigenschaften des Hermes erwähnt werden. Die Folgerungen sind folgende: Die einzigen Quellen, die mit Sicherheit mit Hermesstatuen aufeinander bezogen können sind die Informationen 1) von Plinius (N.H. XXXIV.56) über ein Werk des Polyklet, das in Lysimachia war, das wir mit dem Typ des Hermes des Polyklet identifizieren können 2) wieder von Plinius (N.H. XXXIV.80) über zwei Werke des Naukydes, Hermes und den "immolante arietem", die mit dem Hermes Berlin-Pitti und mit dem Hermes von Troizen identifiziert werden können 3) und schließlich die Information des Pausanias (Paus.V.17.3) über den Hermes des Praxiteles im Heraion in Olympia. Dazu werden die Eigenschaften des Hermes erwähnt, mit denen der Gott in den klassischen Statuentypen, die analytisch präsentiert wurden, und ihren späthellenistischen und römischen Kopien und Variationen abgebildet ist. Das sind die Eigenschaften des Chthonios oder Psychopombos (Seelengeleiter), Logios, Enagonios (Beschützer der Athleten), und Ktenites (Beschützer der Tiere).

Der dritte Teil, in dem die Folgerungen der Dissertation erwähnt werden, ist ein Überblick auf die Ikonographie des Hermes in der klassischen und der römischen

Zeit und enthält neun Kapitel. Im ersten werden die zehn Statuentypen nebeneinandergestellt und verglichen. Nach der fast gleichzeitigen Schöpfung der drei ersten, Hermes Ludovisi, Hermes des Polyklet und Hermes Kyrene-Perinth, wird die stylistische Entwicklung und ein Dialog zwischen den verschiedenen Statuentypen festgestellt.

Diese Statuentypen sollen im Gesamtbild der Abbildung des Hermes in Statuen und Reliefs der klassischen Zeit eingereiht werden. So werden im zweiten Kapitel die Abbildungen des Hermes auf der Westgiebel und dem Fries des Parthenon präsentiert. Ihre Relation mit anderen klassischen Statuentypen des Gottes wird im dritten Kapitel festgestellt. Im selbem Kapitel werden auch andere klassische Abbildungen des Hermes in Statuen und Reliefs summarisch vorgelegt. Das sind der Hermes Propylaios des Alkamenes, der sitzende Hermesknabe aus der Akropolis, das Dreifigurenrelief mit Hermes, Eurydike und Orpheus und der Sandalenbider. Es wird festgesellt dass alle diese Abbildungen des Gottes -außer der ersten- eine Relation mit Figuren der Parthenonreliefs haben.

In den übrigen Kapiteln geht es um einen Überblick auf die Abbildung des Hermes in der späthellenistischen und römischen Zeit. Zuerst werden die Folgerungen, die die Kopien, Varianten, Wiederholungen und Weiterbildungen der klassisschen Statuentypen des Hermes betreffen. Es wurde festgestellt, dass in der späthellenistischen Zeit die Typen freier und seltener als in der römischen kopiert wurden. In der Kaiserzeit, besonders in der augusteischen und hadrianischen Zeit, sind die Kopien zahlreicher und meistens treuer. Ausserdem wird das Thema der Dauer des Kopierens und der Orte, wo die Kopien jedes Typs gefunden wurden, diskutiert.

Im fünften Kapitel wird das Problem der Verwendung der klassischen Statuentypen des Hermes als Vorbilder für römische Bildnisstatuen. Es wurde festgestellt, dass der Typ des Hermes Richelieu sehr oft für Bildnisstatuen benutzt wurde. Von den übrigen Typen nur eine Kopie des Typs Ludovisi und vielleicht eine Variante des Typs Kyrene-Perinth sind Bildnisstatuen. Es ist interessant, dass Kopien und Varianten des Typs des Hermes Richelieu sowie eine Kopie des Typs Ludovisi als Bildnisstatuen der Mitglieder der Kaiserfamilie benutzt wurden.

Zunächst werden eklektische kaiserzeitliche Statuen des Mercurius präsentiert, für deren Kreation Elemente der klassischen Statuentypen des Hermes benutzt wurden. Im siebten und achten Kapitel werden zwei interessante Verfahren diskutiert : der Zusatz von Attributen des Hermes an Kopien anderer bekannten Statuentypen des 5. und 4. Jahrhunderts und ihr Abzug von Statuen des Hermes, die im ersten Teil beschrieben wurden.

Zum Schluss werden alle Folgerungen, die die Abbildung des Hermes in der späthellenistischen und römischen Zeit betreffen, resümiert. Es wurde bestrebt die Konzeption der Römer über die Statuen des Hermes beziehungsweise des Merkurs zu begreifen. Ausser wenigen Ausnahmen hatten sie keine spezielle Kenntnisse und benutzten die Statuen des Gottes, treue Kopien, Varianten, Wiederholungen und eklektische Werke, ohne Unterschied.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Άνδρος, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. 907 **(αριθ.κατ. 9.3)**

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. 4476 **(αριθ.κατ. 3.9)**

Αριθ.ευρ. 243 **(αριθ.κατ. 6.1)**

Αριθ.ευρ. 2883 **(αριθ.κατ. 6.3)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.1)**

Αριθ.ευρ. 241 **(αριθ.κατ. 7.57)**

Αριθ.ευρ. 240 **(αριθ.κατ. 7.58)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.5)**

Αριθ.ευρ. Γ 1663 **(αριθ.κατ. 9.10)**

Αντάλια, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. Α 3031 **(αριθ.κατ. 7.40)**

Βατικανό, Μουσεία:

Αποθήκη Μουσείων, αρ. κατ. Kaschnitz 54 **(αριθ.κατ. 3.6)**

Αποθήκη Μουσείων, αρ. κατ. Kaschnitz 157 **(αριθ.κατ. 5.8)**

Atrio dei quattro Cancelli, αριθ. ευρ.156 **(αριθ.κατ. 2.6)**

Galleria dei Candelabri, χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 4.2)**

Galleria delle Statue, χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 8.2)**

Μουσείο Chiaramonti, χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 5.9)**

Braccio Nuovo, αριθ.ευρ. 132 **(αριθ.κατ. 9.15)**

Sala della Biga, αριθ.ευρ. 2374 **(αριθ.κατ. 4.1)**

Sala a Croce Greca, αριθ.ευρ. 561 **(αριθ.κατ. 7.53)**

Βαρσοβία, Εθνικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. 143394 **(αριθ.κατ. 7.32)**

Βερολίνο, Staatliche Museen

Αριθ.ευρ. Κ 161 **(αριθ.κατ. 5.1)**

Αριθ.ευρ. Κ 213 **(αριθ.κατ. 5.5)**

Βοστώνη, Museum of Fine Arts

Αριθ.ευρ. 98641 **(αριθ.κατ. 2.11)**

Συλλογή Benjamin και Lucy Rowland, αριθ.ευρ. 1974, 523 **(αριθ.κατ. 9.16)**

Broadlands

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 1.9)**

Γένοβα, Galleria di Palazzo Rosso
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 1.4)**

Geyre (Αφροδισιάδα) Αρχαιολογικό Μουσείο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αποθήκη;) **(αριθ.κατ. 7.52)**

Γόρτυνα, Αρχαιολογική Συλλογή
Αριθ.ευρ. 3 **(αριθ.κατ. 3.3)**
Αριθ.ευρ. 88-90 GO 5252 **(αριθ.κατ. 3.3)**

Δελφοί, Αρχαιολογικό Μουσείο
Δρέσδη, Staatliche Skulpturensammlungen
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (πρώην Albertinum αρ.73) **(αριθ.κατ. 3.4)**
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (πρώην Συλλογή Albani) **(αριθ.κατ. 9.14)**

Επίδαυρος, Αρχαιολογικό Μουσείο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.37)**

Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.41)**

Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.51)**

Πρώην Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.8)**

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο
Αριθ.ευρ. ΑΕΚ 282,283 **(αριθ.κατ. 7.11)**
Αριθ.ευρ. ΑΕΚ 11516 **(αριθ.κατ. 7.15)**
Αριθ.ευρ. ΑΕΚ 18291, 2661 **(αριθ.κατ. 7.43)**

Ιεράπετρα, Αρχαιολογικό Μουσείο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.50)**

Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο
Αριθ.ευρ. Λ 87 **(αριθ.κατ. 7.48)**
Αριθ.ευρ. 2 Λ **(αριθ.κατ. 7.55)**

Καρχηδόνα, Αρχαιολογικό Πάρκο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 2.4)**

Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο
Αριθ.ευρ. ΜΚ 2048 **(αριθ.κατ. 7.6)**
Αριθ.ευρ. ΜΚ 2047 **(αριθ.κατ. 7.7)**
Αριθ.ευρ. ΜΚ 3, 213 **(αριθ.κατ. 7.35)**

Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptothek

Αριθ.ευρ. 1875 (αριθ.κατ. 7.19)
Αριθ.ευρ. 272 (αριθ.κατ. 7.29)
Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο
Αριθ.ευρ. S 2755 (αριθ.κατ. 2.12)
Αριθ.ευρ. Sc 1973 (αριθ.κατ. 7.47)
Κυρήνη, Μουσείο Shahat
Αριθ.ευρ. 14389 (αριθ.κατ. 3.1)
Αριθ.ευρ. 14418 (αριθ.κατ. 3.8)
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.9)
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 9.1)
Μαλιμπού, Μουσείο Getty
Αριθ.ευρ. I.59 (αριθ.κατ. 7.22)
Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο
Αριθ.ευρ. GI.ST. 3561/4778 (αριθ.κατ. 7.23)
Μόναχο, Γλυπτοθήκη
Αριθ.ευρ. GI.ST. 304 (αριθ.κατ. 2.3)
Αριθ.ευρ. GI.SK. 289 (αριθ.κατ. 7.10)
Αριθ.ευρ. GI.SK. 290 (αριθ.κατ. 7.25)
Πρώην Μόναχο, Γλυπτοθήκη
Κεφαλή τοποθετημένη σε ακέφαλο άγαλμα, αριθ.ευρ. GI 247 (αριθ.κατ. 9.18)
Μπίτολα, Μουσείο Naroden
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.36)
Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Αριθ.ευρ. 6138 (αριθ.κατ. 7.17)
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.24)
Αριθ.ευρ. 147.633 (αριθ.κατ. 7.27)
Αριθ.ευρ. 6073 (αριθ.κατ. 7.28)
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.45)
Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum
Αριθ.ευρ. 52.234.15 (αριθ.κατ. 5.4)
Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή
Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 2.7)
Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο
Αριθ.ευρ. Λ.132 (αριθ.κατ. 7.26)

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 10)**

Όσλο, Nasjonalgalleriet

Αριθ.ευρ. 1265 **(αριθ.κατ. 2.9)**

Palestrina, Palazzo Barberini

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 8.1)**

Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. A 977 **(αριθ.κατ. 7.46)**

Παρίσι, Λούβρο

Αριθ.ευρ. Ma 1207 **(αριθ.κατ. 1.3)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.2)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (πρώην Συλλογή Campana) **(αριθ.κατ. 9.12)**

Παρίσι, Petit Palais

Παρίσι, Πρώην Συλλογή Somzeé

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.33)**

Πάτρα, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. Λ 1 **(αριθ.κατ. 7.56)**

Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. 3910, 1750, 2199 **(αριθ.κατ. 6.2)**

Πέργαμο, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. 797 **(αριθ.κατ. 5.7)**

Πετρούπολη, Ερμιτάζ

Αριθ.ευρ. S 239 **(αριθ.κατ. 2.13)**

Αριθ.ευρ. 136 **(αριθ.κατ. 3.7)**

Αριθ.ευρ. A 449 **(αριθ.κατ. 7.20)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.11)**

Αριθ.ευρ. A 32 **(αριθ.κατ. 9.22)**

Petworth House

Αριθ.ευρ. 141 **(αριθ.κατ. 7.18)**

Providence, Rhode Island School of Design, Museum of Art

Αριθ.ευρ. 03.008 **(αριθ.κατ. 7.39)**

Πρώην Greifswald, Ιδιωτική Συλλογή

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.20)**

Πρώην Συλλογή J.Hirsch

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 3.5)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.13)**

Ρώμη, κάτω από το Ναό των Αγίων Ιωάννη και Παύλου

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 2.14)**

Ρώμη, Νέο Μουσείο Καπιτωλίου

Αριθ.ευρ. 4842 **(αριθ.κατ. 7.31)**

Ρώμη, Museo Gregoriano Profano

Αριθ.ευρ. 45213 **(αριθ.κατ. 1.12)**

Αριθ.ευρ. 9570 **(αριθ.κατ. 7.49)**

Ρώμη, Museo Nazionale Romano

Αριθ.ευρ. 124479 **(αριθ.κατ. 1.2)**

Αριθ.ευρ. 2004960 **(αριθ.κατ. 7.34)**

Αριθ.ευρ. 125588 **(αριθ.κατ. 9.21)**

Ρώμη, Museo Barracco

Αριθ.ευρ. 160 **(αριθ.κατ. 7.13)**

Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου

Αριθ.ευρ. M.C. 3624 **(αριθ.κατ. 2.8)**

Ρώμη, Μουσείο Torlonia

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (Αριθ.κατ. Visconti 475) **(αριθ.κατ. 2.10)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (Αριθ.κατ. Visconti 477) **(αριθ.κατ. 7.16)**

Ρώμη, Παλατίνος, Antiquarium

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 5.3)**

Ρώμη, Villa Albani

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.3)**

Αριθ.ευρ. 57 **(αριθ.κατ. 7.12)**

Ρώμη, Villa Medici (κήπος)

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 2.5)**

Ρώμη, Palazzo Altemps

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (πρώην Museo Nazionale Romano, αρ. 8624) **(αριθ.κατ. 1.1)**

Ρώμη, Palazzo Colonna

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 1.5)**

Ρώμη, Palazzo Corsini

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 2.15)**

Ρώμη, Palazzo dei Conservatori

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.25)**

Ρώμη, Palazzo Valentini

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 2.1)**

Ρώμη, Πρώην Συλλογή Lecca Ducagini

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.30)

Ρώμη, Villa Albani

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 1.8)

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 8.4)

Τρέντο, Αρχαιολογικό Μουσείο

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.54)

Πρώην Κωνσταντινούπολη, Συλλογή Nelidow

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 9.13)

Πρώην Συλλογή Somzée

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.33)

Santa Barbara (California, Συλλογή Ludington)

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 9.2)

Saintes, Ιδιωτική Συλλογή

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 1.16)

Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. 252, 497, 810, 263 (αριθ.κατ. 1.6)

Αριθ.ευρ. 101 (αριθ.κατ. 3.2)

Αριθ.ευρ. 84 (αριθ.κατ. 7.8)

Αριθ.ευρ. 586 (αριθ.κατ. 9.23)

Sydney, Nicholson Museum

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 9.6)

Sulmona, Museo Civico

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 1.11)

Πρώην Συλλογή Stroganoff

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 9.24)

Πρώην Τίρανα, Αρχαιολογικό Μουσείο

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 9.19)

Τρίπολη (Λιβύη), Μουσείο

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου (αριθ.κατ. 7.4)

Τύνιδα, Μουσείο Alaoui

Αριθ.ευρ. C 94 (αριθ.κατ. 8.3)

Farnborough Hall

Αριθ.ευρ. F 2 (αριθ.κατ. 7.21)

Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi

Αριθ.ευρ. 1881 αρ.17 **(αριθ.κατ. 1.10)**

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.17)**

Φλωρεντία, Giardino Boboli

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 2.1)**

Φλωρεντία, Palazzo Pitti

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 5.2)**

Φλωρεντία, Palazzo Vecchio, Sala del Cinquecento

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 9.7)**

Φλώρινα, Αρχαιολογικό Μουσείο

Χωρίς αριθμό ευρετηρίου **(αριθ.κατ. 7.5)**

Φραγκφούρτη, Liebighaus

Αριθ.ευρ. 2601 **(αριθ.κατ. 1.7)**

Αριθ.ευρ. 77 **(αριθ.κατ. 5.6)**

Αριθ.ευρ. 96 **(αριθ.κατ. 7.14)**

Χαλκίδα, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ.ευρ. 294 **(αριθ.κατ. 7.44)**

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

**ΑΓΑΛΜΑΤΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΥ ΕΡΜΗ
ΣΤΗΝ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ**

**ΤΟΜΟΣ Β΄
ΠΙΝΑΚΕΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2010

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Ερμής Ludovisi

- 1 α-γ, 2 α-δ Ρώμη, Palazzo Altemps (πρώην Museo Nazionale Romano αρ. 8624
Άγαλμα («Ερμής Ludovisi») (1.1)
- 1 δ Φωτομοντάζ J.Inan
- 3 α,β Άγαλμα. Ρώμη, Museo Nazionale Romano αρ. 124479 (1.2)
- 3 γ,δ Άγαλμα. Παρίσι, Λούβρο (1.3)
- 4 α-δ Ακέφαλο άγαλμα. Γένοβα, Galleria di Palazzo Rosso (1.4)
- 5 α Κορμός. Ρώμη, Palazzo Colonna, Κορμός (1.5)
- 5 β-ε, 6 α-δ. Τμήματα κορμού αγάλματος και κεφαλή. Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο
(1.6)
- 7 α,β Κεφαλή. Φραγκφούρτη, Liebighaus (πρώην Arlesheim, Συλλογή Schweizer)
(1.7)
- 7 γ,δ Κεφαλή. Ρώμη, Villa Albani (1.8)
- 8 α-δ Κεφαλή. Broadlands (1.9)
- 9 α-δ, 10 α-δ Κεφαλή. Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi (1.10)
- 11 α,β Κεφαλή. Sulmona, Museo Civico (1.11)
- 12 α-δ Κεφαλή. Ρώμη, Μουσείο Λατερανού (1.12)
- 13 α Φωτομοντάζ J. Inan με άγαλμα Ερμή Ludovisi και χέρι Σίδης
- 13 β Νέα Υόρκη. Λευκή λήκυθος του Ζωγράφου του Sabouroff
- 13 γ Cabinet des Medailles. Ερυθρόμορφη πελίκη ζωγράφου των Νιοβιδών
- 13 δ Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο MS 1808. Ανάγλυφο με παράσταση
νεκρόδειπνου
- 14 α Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο GR 1824 4. 60. 13 Αργυρό ειδώλιο Ερμή
- 14 β Λυών, Μουσείο Denon Chalon Sur-Saone. Χάλκινο ειδώλιο Ερμή
- 14 γ Ν. Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, MMA 08. 258. 41. Επιτύμβια στήλη
Σωστράτου
- 14 δ Παρίσι, Λούβρο G229. Ερυθρόμορφη πελίκη ζωγράφου του Οινομάου.
- 14 ε Νόμισμα Τροιζήνας
- 15 α Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 1409. Αναθηματικό ανάγλυφο.
- 15 β Aix en Provence, Μουσείο Granet. Αναθηματικό ανάγλυφο.
- 16 α,β Άγαλμα Baiae (DAI 59. 371)

2. Ερμής του Πολυκλείτου

- 17 α-δ Φλωρεντία, Giardino Boboli. Άγαλμα τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.1)
- 18 α-δ Φλωρεντία, Giardino Boboli. Άγαλμα τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.1)
- 19 α,β Ρώμη, Palazzo Valentini. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.2)
- 19 γ,δ Μόναχο, Γλυπτοθήκη Gl. ST. 304. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.3)
- 20 α-δ Καρχηδόνα, Αρχαιολογικό Πάρκο. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.4)
- 21 α-δ Ρώμη, Villa Medici (κήπος). Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.5)
- 22 α,β Βατικανό, Atrio dei quattro Cancelli αρ. 156. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.6)
- 22 γ Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.7)
- 22 δ Ρώμη, Museo Torlonia Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.10)
- 23 α-δ Ρώμη, Μουσείο Καπιτωλίου (2.8)
- 24 α-δ Όσλο, Nasjonalgalleriet αρ. 1265 Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.9)
- 25 α-δ Βοστώνη, Museum of Fine Arts αρ. 98641. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.11)
- 26 α, β Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. S 2755. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.12)
- 27 α-δ Πετρούπολη, Ermitage αρ. 239. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.13)
- 28 α,β Ρώμη, κάτω από το ναό των Αγίων Ιωάννη και Παύλου. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.14)
- 28 γ,δ Ρώμη, Palazzo Corsini. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.15)
- 29 α-δ Saintes, Ιδιωτική Συλλογή. Κεφαλή τύπου Ερμή Πολυκλείτου (2.16)
- 30 α-δ Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum αρ. AS 6 Κεφαλή μετάπλαση τύπου Ερμή Πολυκλείτου
- 31 α-δ Χάλκινο αγαλμάτιο. Παρίσι, Petit Palais.
- 32 α,β Χάλκινο αγαλμάτιο. Παρίσι, Petit Palais.
- 32 γ Ρώμη, Museo Nazionale Romano. Κορμός ανδρικού αγάλματος.
- 32 δ Braunschweig. Κορμός ανδρικού αγάλματος.
- 33 Σχέδια αντιγράφων κεφαλής τύπου Ερμή Πολυκλείτου: Μπροστινής όψης (α. 2.2, β. 2.8, γ.2.9), Αριστερής όψης (δ. 2. 2, ε. 2. 8, στ. 2.9)
- 34 Σχέδια: Δεξιάς όψης (α. 2.8, β. 2.9, γ. 2.11, δ. 2.13), πίσω όψης (ε. 2.8), επάνω όψης (στ. 2.9)
- 35 α Βασιλεία. Άγαλμα Δισκοφόρου Πολυκλείτου.

- 35β Chieti, Αρχαιολογικό Μουσείο. Εικονιστικός ανδριάντας «Τύπου Ερμή Πολυκλείτου Boboli»
35 γ Βασιλεία, Skulpturhalle. Αναπαράσταση «Τύπου Ερμή Πολυκλείτου Boboli»
35δ Νάπολη, Museo Nazionale Archeologico. Άγαλμα Δορυφόρου Πολυκλείτου.
35 ε Κορμός αγάλματος τύπου Ηρακλή Πολυκλείτου
35 στ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα Διαδούμενου του Πολυκλείτου.
36 α,β Wellesley, Μουσείο Κολεγίου. Άγαλμα «Τύπου Ερμή Πολυκλείτου Wellesley»
36 γ-ε Κοπεγχάγη. Κεφαλή Δισκοφόρου («Τύπου Ερμή Πολυκλείτου Wellesley»)

3. Κυρήνης-Περίνθου

- 37 α Κυρήνη, Μουσείο Shahat 14389 Άγαλμα τύπου Κυρήνης-Περίνθου (3.1)
(μπροστινή όψη)
37 β Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 101. Ακέφαλο άγαλμα τύπου Κυρήνης-
Περίνθου (3.2)
37 γ Γόρτυνα, Αρχαιολογική Συλλογή αρ. 3. Κορμός τύπου Κυρήνης-Περίνθου (3.3)
37 δ Κυρήνη, Μουσείο Shahat αρ. 1418. Κορμός παραλλαγή τύπου Κυρήνης-
Περίνθου (3.8)
37 ε Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. 4476. Κορμός παραλλαγή τύπου Κυρήνης-Περίνθου
(3.9)
38 α,β 3. 3
38 γ Πέργη, Ανδριάντας Αδριανού.
39 (Αριστερή όψη κορμού) α 3.1, β 3.2, γ 3.9, δ 3.3
40 (Δεξιά όψη κορμού) α 3.1, β 3. 2, γ 3. 9, δ 3. 3
41 (Πίσω όψη κορμού) α 3.1, β 3.2, γ 3.9, δ 3.3
42 α (μπροστινή όψη κεφαλής) 3.1
42 β Πρώην Δρέσδη, Staatliche Skulpturensammlungen 73. Κεφαλή τύπου Κυρήνης-
Περίνθου (3. 4)
42 γ Πρώην Συλλογή J. Hirsch. Κεφαλή τύπου Κυρήνης-Περίνθου (3.5)
42 δ Βατικανό, Αποθήκη Μουσείων Κατ. Kaschnitz αρ. 54. Κεφαλή τύπου Κυρήνης-
Περίνθου (3.6)
43 α Πετρούπολη, Ermitage. Κεφαλή παραλλαγή τύπου Κυρήνης-Περίνθου (3.7)
43 β Sala de' Busti. Πρτραίτο του Αδριανού.
43 γ,δ Ρώμη, Villa Albani αρ. 744. Εικονιστική κεφαλή άνδρα.

- 44 (Σχέδια κεφαλής. Μπροσινή όψη) α 3.1, β 3.4, γ 3.5, δ 3.7
- 45 (Αριστερή όψη κεφαλής) α 3.1, β 3.4, γ 3.5, δ 3.6
- 46 (Αριστερή όψη κεφαλής) α 3.7
- 47 (Σχέδια κεφαλής. Αριστερή όψη) α 3.1, β 3.4, γ 3.5, δ 3.6
- 48 (Δεξιά όψη κεφαλής) α 3.1, β 3.4, γ 3.7
- 49 (Σχέδια κεφαλής. Δεξιά όψη) α 3.1, β 3.4, γ 3.7
- 50 (Πίσω όψη κεφαλής) α 3.1, β 3.4, γ 3.5, δ 3.7
- 51 (Πίσω όψη κεφαλής) α 3.6
- 52 (Σχέδια κεφαλής. Πίσω όψη) α 3.1, β 3.4, γ 3.5, δ 3.7
- 53 α,β,γ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 6697 (17 X) Κεφαλή (παραλλαγή τύπου Ince Riccardi).
- 54 α Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 430. Κεφαλή Κλαυδίου.
- 54 β-δ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Θ 243 Κεφαλή Διονύσου.
- 55 (Κεφαλές τύπου Ince Riccardi. Μπροσινή όψη) α. Ince Blundell Hall β. Palazzo Riccardi γ. Λούβρο, Ma. 3510 δ. Λούβρο, Ma. 3497 (La Baume Pluvinel)
- 56 α Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αποθήκη αρ. 6697 (17 X) β Γόρτυνα Αρχ. Συλλογή. Κεφαλή παραλλαγή τύπου Ince Riccardi. γ Κεφαλή Ερμή Chinnary δ Κεφαλή Δισκοβόλου Lancelotti
- 57 α-δ Κεφαλή Διομήδη Κρησίλα
- 58 (Δεξιά όψη κεφαλής) α Ince Blundell Hall β Palazzo Riccardi γ Λούβρο, Ma. 3510 δ Λούβρο, Ma. 3497
- 59 α Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, Αποθήκη αρ. 6697 (17 X) β Γόρτυνα Αρχ. Συλλογή.
- 60 (Αριστερή όψη κεφαλής) α Ince Blundell Hall, β Λούβρο, Ma. 3510, γ Λούβρο, Ma. 3497, δ Γόρτυνα Αρχ. Συλλογή.
- 61 (Πίσω όψη κεφαλής) α, β Λούβρο, Ma. 3510 γ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, Αποθήκη αρ. 6697 (17 X). δ Γόρτυνα Αρχ. Συλλογή
- 62 α-δ 3.9
- 63 α 3.8
β Λούβρο G 341. Καλυκωτός κρατήρας ζωγράφου των Νιοβιδών.
- 64 α Κωνσταντινούπολη, Αρχ. Μουσείο. Επιτάφια στήλη από τη Νίσυρο.
β Βατικανό. Επιτύμβια στήλη.
γ Τσανάκαλε. Επιτύμβια στήλη.
δ Χάλκινο ειδώλιο, Ν. Υόρκη, Metropolitan Museum
ε Επιτάφια στήλη Ευφήρου, Αθήνα, Μουσείο Κεραμικού

- 65 α Ν. Υόρκη, Metropolitan Museum. Λεγ. Πρωτεσίλαος.
β Νάπολη, Museo Nazionale Archeologico. Διομήδης.
γ Ρώμη, Museo Nazionale Romano. Δισκοβόλος Lancelotti.
δ Musée de Mariemont. Πολεμιστής.
- 66 α Τιβολί, Villa Hadriana, Μουσείο. Πολεμιστής.
β,γ Τιβολί, Villa Hadriana, Μουσείο. Ακέφαλο άγαλμα Ερμή.
δ Bergamo, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανδριάντας Αδριανού.
- 67 α Μόναχο, Γλυπτοθήκη. Εικονιστική κεφαλή Δρουσίλλας(;)
β Selcuk, Μουσείο. Πορτρέτο μέλους Ιουλιοκλαυδιανού οίκου.
γ Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο
68. Τόποι εύρεσης των αντιγράφων του τύπου Ερμή Κυρήνης-Περίνθου.

4. Ερμή Βατικανού

- 69 α-δ Άγαλμα. Βατικανό, Salla della Biga ("Φωκίων») (4.1)
- 70 α, β Άγαλμα. Βατικανό, Salla della Biga ("Φωκίων») (4.1)
γ, δ Αγαλμάτιο. Βατικανό, Galleria dei Candelabri (4.2)
- 71 α-γ Εμπόριο τέχνης. Κεφαλή.
δ Κεφαλή. Μητροπολιτικό Μουσείο Ν. Υόρκης
- 72 α Μουσείο Fitzwilliam. Κειμήλιος λίθος Διοσκουρίδη
β Ρώμη, Μουσείο Torlonia. Αναθηματικό ανάγλυφο.
γ Ζωφόρος Παρθενώνα. Πλάκα XXVII
δ Μόσχα, Μουσείο Pushkin. Επιτύμβιο ανάγλυφο.
- 73 α, β Βοιωτικά ειδώλια Ερμή Κριοφόρου
γ Νόμισμα Μάρκου Αυρηλίου
- 74 α Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Λευκή λήκυθος του Ζωγράφου των Νιοβιδών
β Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κωδωνόσχημος κρατήρας του Ζωγράφου των Νιοβιδών
- 76 α Ρώμη, Μουσείο Altemps. Ακέφαλο άγαλμα χλαμυδοφόρου Ερμή.
β Βατικανό, Galleria Chiaramonti. Άγαλμα χλαμυδοφόρου Ερμή.

4. Ερμής Βερολίνου-Pitti

- 76 α,β. Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. Κ 161. Άγαλμα τύπου Βερολίνου-Pitti (5.1)
γ Φλωρεντία, Palazzo Pitti D16. Άγαλμα τύπου Βερολίνου-Pitti. (5.2)
- 77 α-γ Ρώμη, Παλατίνος, Antiquarium. Κεφαλή τύπου Βερολίνου-Pitti (5.3).
- 78 α-γ Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum (Πρώην Συλλογή Lansdowne) (5.4)
- 78 δ,ε Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. Κ 213. Κορμός αγάλματος τύπου Βερολίνου-Pitti (5.5).
- 79 α-δ Φραγκφούρτη, Liebighaus αρ. 77 Κορμός αγάλματος τύπου Βερολίνου-Pitti (5.6).
- 80 α-γ Βατικανό, Αποθήκη. Κορμός μετάπλασης αγάλματος τύπου Βερολίνου-Pitti (5.7).
- δ Πέργαμο, Ασκληπιείο. Κορμός μετάπλασης αγάλματος τύπου Βερολίνου-Pitti (5.8).
- 81 α-ε Βατικανό, Μουσείο Chiaramonti. Κορμός αγαλματίου μετάπλασης αγάλματος τύπου Βερολίνου-Pitti (5.9).
- 82 α,β Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4466, 4466 α. Αναθηματικό ανάγλυφο με Ερμή και Νύμφες.
γ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4465, 4465α. Αναθηματικό ανάγλυφο με Ερμή και Νύμφες.
δ Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου. Αναθηματικό ανάγλυφο με Ερμή και Νύμφες.
ε Όστια, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κυκλικό ανάγλυφο με παράσταση δωδεκαθέου.
- 83 α Κως. Ψηφιδωτό της Κρίσης του Πάρη.
β, γ Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Αργυρό αγαλμάτιο Ερμή.
δ Βαλτιμόρη, Walters Art Gallery. Χάλκινο ειδώλιο.

5. Ερμής Κριοφόρος Τροιζήνας

- 84 α-στ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 243. Άγαλμα Ερμή Κριοφόρου (6.1)
- 85 α-δ Μουσείο Πειραιά αρ. 3910. Κεφαλή τύπου Ερμή Κριοφόρου (6.2)
- 86 α-δ Μουσείο Πειραιά αρ. 1750, 2199. Δύο θραύσματα αγάλματος τύπου Ερμή Κριοφόρου (6.2)
- 87 α,β Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 2883. Ημιτελές αγαλμάτιο τύπου Ερμή Κριοφόρου (6.3).

- 87 γ-δ Αυστρία, Landesmuseum f. Kärnten, Klagenfurt αρ. 32 Αγαλμάτιο Ερμή Κριοφόρου.
- 88 α-δ Αλγέρι Εθνικό Μουσείο. Ακέφαλο αγαλμάτιο Ερμή κριοφόρου.
- 89 α Αghnabo. Ακέφαλο αγαλμάτιο Ερμή κριοφόρου. β Ρώμη, Καπιτώλιο. Ακέφαλο αγαλμάτιο Ερμή κριοφόρου. γ Βόννη. Αναθηματική στήλη με παράσταση του Mercurius- Gebrinius.

7. Ερμής Richelieu

- 90 α-δ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (χωρίς αριθμό). Άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu (7.1)
- 91 α-γ Παρίσι, Λούβρο (χωρίς αριθμό) (πρώην συλλογή Somzée) (επονομαζόμενος Ερμής Richelieu) (7.2)
- 91 δ,ε Ρώμη, Villa Albani. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.3)
- 92 α-δ Φλώρινα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.5)
- 93 α Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Θέρμες Leptis Magna. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.4)
- 93 β-δ , 94 α Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 84, 460. Κορμός και δεξιό χέρι τύπου Ερμή Richelieu (7.8)
- 94 β Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.9)
- 95 α-δ Μόναχο, Γλυπτοθήκη αρ. GL SK. 289. Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.10)
- 96 α-δ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο (από Καλίνδοια) αρ. ΑΕΚ 282, 283. Θραύσμα κεφαλής τύπου Ερμή Richelieu (7.11)
- 97 α-γ Ρώμη, Villa Albani αρ. 57.Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.12)
- 98 α-δ Ρώμη, Museo Barracco. Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.13)
- 99 α-γ Φρανκφούρτη, Liebighaus αρ. 96. Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.14)
- 100 α-δ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 111516. Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.15)
- 101 α Ρώμη, Μουσείο Torlonia αρ. 477.Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.16)
- 101 β,γ Νάπολη, Εθνικό Μουσείο αρ. 6138 . Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.17)
- 102 α-δ Petworth House αρ. 141 . Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.18)
- 103 α,β Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg αρ. 1875 . Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.19)
- 103 γ Πετρούπολη, Ermitage αρ. A. 449 . Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.20)

- 104 α-δ Fanborough Hall αρ. F 2 . Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.21)
- 105 α,β Μαλιμπού, Μουσείο Getty αρ. I 59. Κεφαλή τύπου Ερμή Richelieu (7.22)
- 105 γ,δ Μεσσήνη. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.23)
- 105 ε Νάπολη, Εθνικό Μουσείο. Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.24)
- 106 α-δ Μόναχο, Γλυπτοθήκη. Ακέφαλος ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.25)
- 107 α Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Λ 132, Λ 137.Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.26)
- 107 β Νάπολη, Εθνικό Μουσείο αρ. 147.633 (Φόρμια) Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.27)
- 107 γ Φόρμια, Antiquarium. Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu
- 107 δ-ε Νάπολη, Εθνικό Μουσείο αρ. 6073 (πρώην συλλογή Farnese) Κεφαλή ανδριάντα τύπου Ερμή Richelieu (7.28)
- 107 α Νάπολη, Εθνικό Μουσείο αρ. 6073 (πρώην συλλογή Farnese) Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.28)
- 108 β-δ Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg αρ. 1545 Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.29)
- 109 α-γ Ρώμη, Συλλογή Leca Ducagini. Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.30)
- 110 α Ρώμη, Νέο Μουσείο Καπιτωλίου. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.31)
- 110 β-ε Παρίσι, Λούβρο – Βαρσοβία, Εθνικό Μουσείο. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.32)
- 111 α Πρώην Συλλογή Somzée . Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.33)
- 111 β Ρώμη, Museo Nazionale Romano . Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.34)
- 111 γ, 112 α-ε Κιλκίς, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ακέφαλο άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu (7.35)
- 113 α Μπίτολα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.36)
- 113 β Επίδαυρος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανάγλυφη στήλη με μορφή τύπου Ερμή Richelieu (7.37)
- 113 γ Βερολίνο, Pergamonmuseum. Ακέφαλο άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu (7.38)
- 113 δ Αντάλια, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ακέφαλο άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu (7.40)
- 114 α-δ Providence, Rhode Island. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.39)
- 115 α-δ, 116 α-δ, 117 α-δ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανδριάντας τύπου Ερμή Richelieu (7.41)
- 118 α Αφροδισιάδα, Αρχ. Μουσείο (Αποθήκη) Ανάγλυφο θωρακείο.
- 118 β-δ Providence, Rhode Island School of Design. Πιθ. Κεφαλή Δρούσου Νεότερου.

- 119 α,γ,δ Schloss Erbach. Κεφαλή Δρούσου Νεότερου.
- 119 β Νόμισμα με κεφαλή Δρούσου Νεότερου.
- 120 α-δ Μόναχο, Münchner Residenz. Εικονιστική κεφαλή άνδρα.
- 121 α-δ Δίον. Εικονιστική κεφαλή Τραϊανού.
- 122 α Γόρτυνα, Αρχαιολογική Συλλογή. Εικονιστικός ανδριάντας με κορμό παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu.
- 122 β Απεικόνιση του Αδριανού στο θριαμβικό τόξο του Μπενεβέντο.
- 122 γ-δ, 123 α,β Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 18291, 2661. Τμήμα κορμού-στηρίγματος και αριστερό πόδι.
- 124 α Χαλκίδα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 294 (αυλή). Ακέφαλο άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu (7.44)
- 124 β Νάπολη, Εθνικό Μουσείο (χωρίς αριθμό). Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.45)
- 124 γ Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός τύπου Ερμή Richelieu (7.46)
- 124 δ Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ακέφαλο άγαλμα τύπου Ερμή Richelieu (7.47)
- 125 α-γ Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu (7.48)
- 125 δ Ρώμη, Museo Gregoriano Profano. Κορμός παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu (7.49)
- 126 α Ιεράπετρα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu (7.50)
- 126 β Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu (7.51)
- 126 γ,δ Geyre, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu (7.52)
- 127 α,β Βατικανό, Sala a Croce Greca . Αγαλμάτιο παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu (7.53)
- 127 γ Τρέντο, Αρχαιολογικό Μουσείο. Αγαλμάτιο παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu (7.54)
- 127 δ Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο Τμήματα ποδιών και στηρίγματος αγαλματίου Ερμή, παραλλαγής τύπου Ερμή Richelieu (7.55)
- 127 ε Πάτρα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα μετάπλαση τύπου Ερμή Richelieu (7.56)
- 128 α-δ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ερμής Αιγίου (7.57)
- 129 α,β Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ερμής Αταλάντης (7.58)
- 130 α-γ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ιματιοφόρος Ερέτριας (7.59)
- 131 α-γ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 2663. Θωρακοφόρος ανδριάντας από την Καλίνδοια.

- 131 δ Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός παραλλαγή τύπου Ερμή Richelieu.
- 131 ε, στ Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός τύπου Ερμή Άνδρου Farnese με μάρτιο τύπου Richelieu.
- 132 α,β Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανδριάντας Λούκιου Καίσαρα.
- 133-136 Συγκριτική παρουσίαση κεφαλών τύπου Ερμή Richelieu.
- 137 α,β Αθήνα, Εθνικό Μουσείο. Επιτύμβια στήλη Λαμπίτου.
- 137 γ Βουδαπέστη, Μουσείο Καλών Τεχνών. Επιτύμβια στήλη.
138. Γεωγραφική εξάπλωση αντιγράφων και παραλλαγών του τύπου Ερμή Richelieu.

8. Ερμής Barberini

- 139 α-γ Palestrina, Palazzo Barberini. Κορμός τύπου Ερμή Barberini (8. 1).
- 139 δ,ε Βατικανό, Galleria delle Statue. Κορμός τύπου Ερμή Barberini (με μη συνανήκουσα κεφαλή) (8. 2).
- 140 α Τύνιδα, Μουσείο Bardo (Alaoui). Άγαλμα μετάπλαση τύπου Ερμή Barberini (8. 3).
- 140 β Ρώμη, Villa Albani. Κορμός τύπου Ερμή Barberini (8. 4).
- 140 γ Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Ανάγλυφος κίονας Αρτεμισίου της Εφέσου
- 141 α Αθήνα, Εθνικό Μουσείο. Ακέφαλο άγαλμα Ασκληπιού.
- 141 β-δ Ηράκλειο. Κρήνη Μπέμπο. Ακέφαλο άγαλμα.
- 142 α Παρίσι. Cabinet des Medailles. Αργυρό αγγείο.
- 142 β Τάραντας, Αρχαιολογικό Μουσείο. Επιτύμβια στήλη.
- 142 γ Σκόπελος Αρχαιολογική Συλλογή Δημαρχείου. Κορμός παιδιού.
- 142 δ Δήλος. Κορμός παιδιού με ρόπαλο.
- 143 α Ρέθυμνο, Αρχαιολογικό Μουσείο. Αναθηματικό ανάγλυφο με Ερμή και Αφροδίτη.
- 143 β Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αναθηματικό ανάγλυφο.

9. Ερμής Άνδρου-Farnese

- 144 α-δ Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. Άγαλμα τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 1)
- 145 α Santa Barbara California, Ludington Collection. Άγαλμα τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 2)
- 145 β-δ Άνδρος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 3)
- 146 α Άνδρος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα τύπου Μεγάλης Ηρακλειώτισσας.

- 146 β,γ Βατικανό, Μουσείο, Cortile Belvedere (9. 4)
- 147 α-ε Αθήνα, Εθνικό Μουσείο (Ναυάγιο Αντικυθήρων) Άγαλμα τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 5)
- 148 α Sydney, Nicholson Museum. Κορμός τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese με εικονιστική κεφαλή (9. 6)
- 148 β Φλωρεντία, Palazzo Vecchio. Κορμός τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese με μη συνανήκουσα κεφαλή (9. 7)
- 148 γ-ε Ρώμη, Museo Nazionale Romano. Κορμός τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 9)
- 149 α-γ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο Γ 1663 Κορμός τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 5)
- 149 δ Δρέσδη, Staatliche Skulpturensammlungen. Κορμός τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (Σχέδιο) (9. 14)
- 150 α Βατικανό, Μουσείο, Braccio Nuovo. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 15)
- 150 β,γ Βοστώνη, Museum of Fine Arts. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 16)
- 151 α-β Φλωρεντία, Galleria degli Uffizi. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 17)
- 151 γ,δ Πρώην Μόναχο, Γλυπτοθήκη. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 18)
- 152 α Πρώην Τίρανα Αρχαιολογικό Μουσείο. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 19)
- 152 β-δ Πρώην Greifswald Ιδιωτική Συλλογή. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9. 20)
- 153 α Ρώμη, Museo Nazionale Romano. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9.21)
- 153 β,γ Πετρούπολη, Ermitage (πρώην Συλλογή Campana). Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9.22)
- 154 α-γ Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9.23)
- 154 δ-στ Πρώην Ρώμη, Συλλογή Stroganoff. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (9.24)
155. α-γ Φλωρεντία, Palazzo Vecchio. Κεφαλή τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese
- 156 α Νεάπολη, Museo Nazionale. Κορμός χλαμυδοφόρου.
- 156 β-δ, 157α,β Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. Κεφαλή εφήβου σε μη συνανήκον άγαλμα.

- 157 γ Ήλιδα. Κορμός Ερμή.
157 δ Leyde, Rijksmuseum. Επιτύμβια στήλη με παράσταση παιδιού.
158 α-γ Συγκριτική παρουσίαση κεφαλών τύπου Ερμή Άνδρου-Farnese (σχέδια)
158 α,β Αγρίνιο, Αρχαιολογικό Μουσείο. Προτομή από το Ηρώο της Καλυδώνας
159 γ Μαζαρίτα (Αλεξάνδρεια). Κυκλικός βωμός.

10. Ερμής της Ολυμπίας

- 160 α,γ, 161 α-δ, 162 α-γ, 163 β Άγαλμα Ερμή Ολυμπίας.
160 β Αναπαράσταση αγάλματος Ερμή Ολυμπίας.
160 δ Άγαλμα Ερμή Ολυμπίας (πίσω όψη). Σχέδιο Treu (1897)
163 α Άγαλμα Ερμή Ολυμπίας (βάση και πλίνθος). Σχέδιο Treu (1897)
164 α Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. 4800. Κορμός παιδοφόρου σατύρου
164 β-δ Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης. Κεφαλή Αρτέμιδας Βραυρωνίας
165 α Οινοχών Σάτυρος
165 β Απόλλων Σαυροκτόνος
165 γ Δελφοί. Αρχαιολογικό Μουσείο. Κίονας με χορεύτριες.
165 δ Αθήνα, Εθνικό Μουσείο. Αντίγραφο Πλούτου Ειρήνης του Κηφισοδότου.
165 ε Αθήνα, Εθνικό Μουσείο. Ερωτιδέας συμπλέγματος Αφροδίτης και Πάνα.
166 α Βατικανό, Galleria delle Carte Geografiche. Ερμαϊκή στήλη με κεφαλή Διονύσου-Ταύρου.
166 β Κεφαλή Ερμή Ολυμπίας.
166 γ Κεφαλή Leconfield (Αφροδίτης Κνιδίας)
166 δ, 167 α Κεφαλή Kaufmann (Αφροδίτης Κνιδίας)
167 β-δ Βρετανικό Μουσείο. Κεφαλή Aberdeen.
168 α,β Βερόνα, Θέατρο. Ενεπίγραφος κορμός-στήριγμα αγάλματος
168 γ Τοιχογραφία από την Casa del Naviglio της Πομπηίας.
168 δ Τορίνο, Museo di Antichità. Ανάγλυφη λαβή χάλκινου αγγείου.
169 Συνολική παρουσίαση των εξεταζομένων αγαλματικών τύπων.
170 α Παρθενώνας. Ν. μετόπη αρ. 28
170 β Παρθενώνας. Ν. μετόπη αρ. 31
170 γ Λονδίνο. Ερυθρόμορφος κάρναρος ζωγράφου της Αμφιτρίτης.
170 δ Βόλος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Επιτύμβια στήλη.
170 ε Αθήνα, Εθνικό Μουσείο. Επιτύμβια στήλη.
171 α Μόναχο, Γλυπτοθήκη. Κεφαλή Ερμή Αλκαμένη.

- 171 β Αργυρό δίδραχμο Φενεού.
- 171 γ Αργυρός στατήρας Συβρίτου.
- 171 δ Παρθενώνας, Ζωφόρος. Ο Ερμής στη συγκέντρωση θεών.
- 172 α-δ Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης. Κορμός καθιστού Ερμή.
- 173 α,β Πετρούπολη, Ερμιτάζ. Άγαλμα καθιστού Ερμή
- 173 γ Φλωρεντία, Palazzo Corsini. Αγαλμάτιο καθιστού Ερμή.
- 173 δ Νάπολη, Εθνικό Μουσείο. Χάλκινο άγαλμα καθιστού Ερμή.
- 174 α Νάπολη, Museo Nazionale. Ανάγλυφο Ορφέα και Ευρυδίκης.
- 174 β Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4502. Ανάγλυφη βάση μαρμάρινου αγγείου.
- 174 γ Παρθενώνας, Ν. ζωφόρος, μορφή ΧΧVI.
- 175α, β Παρθενώνας, Δ. αέτωμα, μορφή Η.
- 175 γ Παρθενώνας, Ν. μετόπη αρ. 7.
- 175 δ, 176 α-δ, 177 α Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 246. Άγαλμα Ερμή παιδοφόρου σε διασκελισμό.
- 177 β-δ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 246. Άγαλμα Αντινού σε διασκελισμό.
- 178 α Παρθενώνας, Δ. ζωφόρος, λίθος XI, μορφή 44.
- 178 β Παρθενώνας, Δ. ζωφόρος, λίθος XXIII, μορφή 42.
- 179 α. Παρθενώνας, Δ. ζωφόρος, λίθος VI, μορφή 12.
- 179 β Παρθενώνας, Δ. ζωφόρος, λίθος XV, μορφή 29.
- 179 γ,δ Μόναχο, Γλυπτοθήκη. Ακέφαλο άγαλμα σανδαλίζοντος.
- 180 α, β Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης. Τμήμα αγάλματος σανδαλίζοντος.
- 180 γ Μόναχο, Γλυπτοθήκη. Άγαλμα σανδαλίζοντος.
- 180 δ Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ακέφαλο άγαλμα σανδαλίζοντος.
- 181 α Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα Ερμή.
- 181 β,γ Βατικανό. Άγαλμα χλαμυδοφόρου Ερμή.
- 181 δ Αντάλια, Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα Απόλλωνα.
- 181 ε Εύα/Λουκού, Άγαλμα Ερμή.
- 181 δ Πρώην Μουσείο Getty. Άγαλμα Απόλλωνα.
- 182 α Φλωρεντία. Ερμής Capelli.
- 182 β Κυρήνη. Άγαλμα τύπου Capelli.
- 182 γ Κοπεγχάγη. Ny Carlsberg. Ερμής Odescalchi.
- 182 δ Βατικανό, Ερμής Ingenui.

- 183 α Ιεράπετρα Αρχαιολογική Συλλογή. Κορμός χλαμυδοφόρου Ερμή.
- 183 β Ν.Υόρκη. Κορμός χλαμυδοφόρου Ερμή
- 183 γ Ρώμη, εμπόριο τέχνης. Κορμός χλαμυδοφόρου Ερμή
- 183 δ Σεβίλη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κορμός χλαμυδοφόρου Ερμή
- 184 α Δήλος. Άγαλμα παιδιού.
- 184 β Βατικανό, Cortile Belvedere. Άγαλμα χλαμυδοφόρου Ερμή.
- 184 γ Βερσαλίες, κήποι. Ακέφαλο άγαλμα χλαμυδοφόρου Ερμή.
- 184 δ Αμβούργο. Κεφαλή Ερμή με φτερωτό πέτασο.
- 184 ε Βατικανό. Κεφαλή Ερμή με φτερωτό πέτασο.
- 184 στ Άγκυρα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κεφαλή νέου.
- 185 α-γ Τίρανα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Κεφαλή Ερμή με φτερά.
- 186 α Ρώμη, Museo Nazionale Romano. Κεφαλή τύπου Απόλλωνα του Ομφαλού με πέτασο.
- 186 β-δ Βερολίνο, Staatliche Museen. Κεφαλή τύπου Δισκοφόρου του Πολυκλείτου με φτερά.
- 187 α,β Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. Κεφαλή τύπου Ηρακλή του Πολυκλείτου με φτερά.
- 187 γ,δ, 188 α Σίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Άγαλμα τύπου Απόλλωνα Centocelle με φτερά.
- 188 β Ρώμη, Palazzo dei Conservatori. Άγαλμα Αθλητή του Στεφάνου με δορά κριαριού.